ПРАВО І СУСПІЛЬСТВО

Науковий журнал

Журнал заснований у 2004 році з ініціативи генерал-лейтенанта міліції ВІТАЛІЯ ФЕДОРОВИЧА ЗАХАРОВА, заслуженого діяча науки і техніки України, кандидата юридичних наук, професора

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1546 від 09.05.2024 року. Ідентифікатор медіа R30-04539.

Мови розповсюдження: українська, англійська, польська, німецька, французька, італійська, литовська.

Офіційний сайт: www.pravoisuspilstvo.org.ua

Виходить 6 разів на рік

Адреса редакції: вул. Єрмолової 35а, 49033, м. Дніпро, Україна. Тел +38 (056) 767-35-24

ISSN 2078-3736

2 2025

У номері

РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ

ЦИВІЛІСТИКА

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА, КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО

ПРАВО І СУСПІЛЬСТВО

2 • 2025

Науковий журнал

Науковий журнал. Заснований у 2004 році. Засновники: ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет», Фонд юридичної науки Академіка права В.В. Сташиса, Національна академія внутрішніх справ. Видавець – ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет». На підставі Наказу Міністерства освіти і науки України № 6143 від 28.12.2019 р. (додаток 4) журнал внесений до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») у галузі юридичних наук (D8 – Право, D9 – Міжнародне право, K9 – Правоохоронна діяльність).

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Головний редактор **М.В. Корнієнко**

Редакційна колегія не завжди поділяє позицію автора

За точність викладеного матеріалу відповідальність покладається на авторів

Зміни до тексту та скорочення, що не впливають на зміст матеріалів, а також їх перейменування вносяться редакцією без узгодження з автором

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Ухвалено до друку та поширення через мережу Internet Вченою радою Дніпровського гуманітарного університету (протокол № 8 від 24.04.2025)

Агарков О.А. – доктор політичних наук, професор;
Алфьорова Т.М. – кандидат юридичних наук, доцент;
Бандурка О.М. – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України;
Батюк О.В. – кандидат юридичних наук, доцент, член-кореспондент Національної академії наук вищої освіти України;
Бігняк О.В. – доктор юридичних наук, професор;
Грабовська Сабіна – доктор хабілітований (Жешув, Польща);
Давидюк В.М. – доктор юридичних наук, доцент;
Дубов С.М. – кандидат юридичних наук;
Ємець Л.О. – доктор юридичних наук, професор;
Ірха Ю.Б. – кандидат юридичних наук, заслужений юрист України;
Кайназарова Д.Б. – кандидат юридичних наук (Астана, Казахстан);
Калюжний Р.А. – доктор юридичних наук, професор;
Кириченко О.В. – доктор юридичних наук, професор;
Кириченко Ю.В. – доктор юридичних наук, професор;
Козін С.М. – кандидат юридичних наук;
Корнута Л.М. – кандидат юридичних наук, доцент;
Легка О.В. – доктор юридичних наук, професор;
Лежнєва Т.М. – кандидат юридичних наук, доцент;
Лимар А.П. – кандидат історичних наук, доцент;
Монаєнко А.О. – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України;
Негодченко В.О. – доктор юридичних наук, професор;
Пеньков С.В. – доктор юридичних наук;
Петруненко Я.В. – кандидат юридичних наук, доцент;
Самойленко О.С. – кандидат юридичних наук;
Самойлов О.Є. – доктор психологічних наук, доцент;
Торяник В.М. – доктор політичних наук, професор;
Чернєй В.В. – доктор юридичних наук, професор;
Черноп'ятов С.В. – кандидат юридичних наук;
Шамара О.В. – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник.

© ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет», 2025
© Всеукраїнський фонд юридичної науки академіка права В.В. Сташиса, 2025
© Національна академія внутрішніх справ, 2025

РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ

ВАРГУЛЯК О. Г.,
доктор філософії,
в.о. завідувача кафедри соціального адміністрування та гуманітарних комунікацій
(Чернівецький інститут Міжнародного гуманітарного університету)

УДК 342.7:342.9:351:341
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.1

ЕТАПИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ КОНВЕНЦІЇ ООН ПРО ПРАВА ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ В УКРАЇНІ

У статті детально проаналізовано етапи запровадження Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю в Україні, починаючи від її ухвалення на міжнародному рівні в 2006 році, ратифікації Україною в 2009 році до подальшого впровадження в національну правову систему. Окрему увагу приділено заходам держави щодо адаптації законодавства відповідно до вимог CRPD, що включає правові ініціативи, спрямовані на захист прав осіб з інвалідністю, їхню інтеграцію у суспільство та створення доступного середовища.

Стаття висвітлює ключові аспекти імплементації CRPD в Україні, зокрема акцентує на ухвалених державних програмах, нормативно-правових акта та стратегічних документах, спрямованих на покращення соціального захисту, освіти, працевлаштування та доступності для осіб з інвалідністю. Значна увага приділена питанню змін у термінології, які відіграють важливу роль у забезпеченні прав людини, зокрема заміні терміну «інвалід» на «особа з інвалідністю», що відповідає міжнародним стандартам і рекомендаціям Комітету ООН з прав осіб з інвалідністю.

Окремо розглянуто виклики, що стоять перед Україною на шляху повної реалізації положень CRPD. Серед них – необхідність удосконалення механізмів контролю за виконанням зобов'язань, підвищення ефективності діяльності державних інституцій у сфері захисту прав осіб з інвалідністю, а також подолання бар'єрів, що перешкоджають створенню інклюзивного середовища. Наголошено на необхідності подальшого розвитку законодавчої бази, ефективного моніторингу виконання CRPD, розширення можливостей для участі осіб з інвалідністю у процесах ухвалення рішень та впровадження заходів, спрямованих на покращення їхнього становища.

Стаття підкреслює важливість комплексного підходу до реалізації CRPD, що охоплює як правові аспекти, так і соціальні ініціативи, спрямовані на формування рівноправного та доступного суспільства для всіх громадян України.

Ключові слова: *особа з інвалідністю, інклюзивність, доступність, законодавство, нормативно-правовий акт, міжнародний документ.*

Varhuliak O. H. Stages of implementation of the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities in Ukraine

The article analyzes in detail the stages of the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities in Ukraine, from its adoption at the international level

in 2006, ratification of Ukraine in 2009 to further introduction into the national legal system. Particular attention is paid to the state measures to adapt the legislation in accordance with the requirements of CRPD, which includes legal initiatives aimed at protecting the rights of persons with disabilities, their integration into society and creating an affordable environment.

The article highlights the key aspects of CRPD implementation in Ukraine, in particular, emphasizes the adopted state programs, regulatory acts and strategic documents aimed at improving social protection, education, employment and accessibility for persons with disabilities. Much attention is paid to changes in terminology that play an important role in ensuring human rights, in particular replacing the term «disabled» with a «disabled person», which meets the international standards and recommendations of the UN Committee on Disabilities.

The challenges facing Ukraine on the path of full implementation of the CRPD provisions are considered separately. These include the need to improve the mechanisms for monitoring the fulfillment of obligations, improving the efficiency of state institutions in the field of protection of the rights of persons with disabilities, as well as overcoming barriers that impede the creation of an inclusive environment. The need for further development of the legislative framework, the effective monitoring of CRPD implementation, the expansion of opportunities for participation of persons with disabilities in decision -making processes and the implementation of measures aimed at improving their situation are emphasized.

The article emphasizes the importance of a comprehensive approach to the implementation of CRPD, which covers both legal aspects and social initiatives aimed at forming an equal and accessible society for all Ukrainian citizens.

Key words: *person with disabilities, incline, accessibility, legislation, regulatory act, international document.*

Постановка проблеми. Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю (далі – CRPD) є ключовим міжнародним документом, який забезпечує рівні права та можливості для людей з інвалідністю, сприяє їхній інтеграції в усі сфери суспільного життя та гарантує їхній захист від дискримінації. Для України вона має особливе значення, адже CRPD:

− зобов'язує впроваджувати механізми правового захисту та соціальної підтримки цієї категорії населення;

− сприяє формуванню інклюзивного суспільства, у якому всі громадяни можуть брати активну участь в усіх сферах життєдіяльності, зокрема й у процесах прийняття рішень, які їх стосуються;

− стимулює адаптацію національного законодавства до міжнародних стандартів;

− закликає забезпечувати інклюзивну освіту та доступні умови праці для осіб з інвалідністю, що важливо не лише для розвитку економіки, а й для соціальної справедливості;

− сприяє інтеграції України у світову спільноту як держави, яка дотримується прав людини та впроваджує європейські цінності, відкриває можливості для міжнародної допомоги, співпраці та фінансування інклюзивних програм тощо.

Крім того, і що надважливо в сучасних умовах, CRPD зобов'язує вживати всіх необхідних заходів для захисту осіб з інвалідністю під час гуманітарних криз та збройних конфліктів.

Важливо, що імплементація CRPD є не лише міжнародним зобов'язанням, а й критично важливим кроком для побудови рівноправного, доступного та соціально відповідального суспільства в Україні.

Тому вкрай важливим є вивчення генезису запровадження CRPD в нашій державі.

Стан дослідження питання. Комплексні дослідження питань, пов'язаних із CRPD, зокрема й з історією її прийняття та запровадження в Україні, відсутні. Фрагментарна

інформація присутня на веб-сайтах органів державної влади (зокрема Міністерства соціальної політики України) та міжнародних інституцій. Проте цього недостатньо для розуміння повної картини.

Враховуючи зазначене значимим у рамках вивчення питань, пов'язаних із прийняттям, виконанням та моніторингом реалізації CRPD, є питання етапів запровадження цього міжнародного документу в нашій державі. Саме це і є **метою** цієї статті.

Виклад основного матеріалу. Передусім зазначимо, що CRPD прийнята 13 грудня 2006 р. на шістдесят першій сесії Генеральної Асамблеї резолюцією A/RES/61/106. З урахуванням частини 1 статті 45 вона набрала чинності 03 травня 2008 р. «на тридцятий день після здачі на зберігання двадцятої ратифікаційної грамоти / документа про приєднання» [3].

Працюючи на випередження Кабінет Міністрів України 03 грудня 2008 р. розпорядженням № 1513-р затвердив План невідкладних заходів щодо розв'язання проблем соціального захисту інвалідів та забезпечення захисту їх прав. Вказаний План включав заходи стосовно (1) забезпечення перегляду законодавства на відповідність положенням CRPD та (2) підготовки висновків і пропозицій щодо ратифікації CRPD за результатами проведення відповідної роботи [10].

16 грудня 2009 р. прийнято Закон України «Про ратифікацію Конвенції про права осіб з інвалідністю і Факультативного протоколу до неї» [12], який набрав чинності 09 січня 2010 року. Водночас саме 16 грудня 2009 р. вважається датою ратифікації Україною CRPD. Разом із CRPD було ратифіковано також Факультативний протокол до неї [13].

Уже 06 березня 2010 р. CRPD набрала чинності для нашої держави відповідно до листа Міністерства закордонних справ України від 11 лютого 2010 р. № 72/14-612-275 «Щодо набрання чинності міжнародним договором» [4].

01 серпня 2012 р. Кабінет Міністрів України прийняв постанову за № 706, якою затвердив Державну цільову програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції про права осіб з інвалідністю» на період до 2020 року [7].

Важливо акцентувати на тому, що CRPD свого часу прийнято з назвою «Конвенція про права інвалідів». Вжиття неприйнятного на сьогодні поняття «інвалід» було зумовлено тим, що за основу брався російськомовний варіант цього міжнародного документу.

У контексті зазначеного варто наголосити, що Головне науково-експертне управління 15 грудня 2009 р. перед прийняттям Закону про ратифікацію CRPD офіційно звернуло увагу «на невідповідність перекладу назви Конвенції українською мовою тексту оригіналу англійською мовою. Зокрема, англійська версія Конвенції – Convention on the Rights of Persons with Disabilities, тобто Конвенція про права осіб (людей) з інвалідністю. Остання назва є коректнішою і більш прийнятною, оскільки не містить дискримінаційних ярликів, клейма чи штампа. Подібне зауваження стосується і безпосередньо тексту Конвенції, де йде мова про людей (осіб) з інвалідністю, а не інвалідів, як пропонується законопроектом. Запропонований текст Конвенції також містить й інші не зовсім коректні терміни (стаття 24 Конвенції)» [1].

Своєю чергою Комітет з прав людей з інвалідністю 02 жовт. 2015 р. прийняв Заключні зауваження стосовно первинної доповіді України про стан реалізації Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю [2]. У цих Заключних зауваженнях Комітет закликав Україну «видалити посилання на «інвалідів» або «осіб з обмеженими можливостями» з усіх законодавчих та програмних документів, у тому числі з українського перекладу Конвенції, та використати термінологію, що відповідає Конвенції, провівши консультації з представницькими організаціями людей з інвалідністю».

Проте лише в 2016 році після прийняття Закону України «Про внесення зміни до Закону України «Про ратифікацію Конвенції про права інвалідів і Факультативного протоколу до неї» в CRPD поняття «інвалід» було замінено на «особа з інвалідністю» [6].

Після цього наприкінці 2017 року з прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» [5] було вдосконалено 44 законодавчі акти шляхом їх приведення у відповідність до CRPD у частині забезпечення вжиття прийнятної термінології.

Крім того, протягом 2016 – 2017 років було прийнято низку підзаконних нормативно-правових актів, спрямованих на виконання CRPD.

Зокрема йдеться про:

− Указ Президента України від 13 грудня 2016 р № 553 «Про заходи, спрямовані на забезпечення додержання прав осіб з інвалідністю», положення якого спрямовані на «забезпечення додержання та реалізації прав і свобод осіб з інвалідністю відповідно до вимог Конвенції про права осіб з інвалідністю» [11] та встановлювали доручення Уряду й рекомендації обласним, Київській міській державним адміністраціям, органам місцевого самоврядування та громадським організаціям осіб з інвалідністю;

− розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2016 р. № 1073-р «Про затвердження плану заходів з виконання рекомендацій, викладених у заключних зауваженнях, наданих Комітетом ООН з прав осіб з інвалідністю, до першої доповіді України про виконання Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю на період до 2020 року» [9];

− розпорядження Кабінету Міністрів України від 07 квітня 2021 р. № 285-р «Про затвердження Національного плану дій з реалізації Конвенції про права осіб з інвалідністю на період до 2025 року» [8]. Цінними в цьому документі положеннями є ті, які визначають компетенцію центральних органів виконавчої влади стосовно відповідальності за відповідні статті CRPD.

Висновки. Реалізація CRPD в Україні є тривалим і складним процесом, що потребує системних змін у законодавстві, політиці та суспільній свідомості, адже досі наша держава стикається з викликами у сфері доступності, рівноправного працевлаштування, освіти та соціального захисту осіб з інвалідністю, а також в інших питаннях, пов'язаних з темою інвалідності. Для досягнення повної інтеграції осіб з інвалідністю в суспільство необхідно забезпечити ефективний моніторинг виконання зобов'язань, удосконалити механізми захисту прав та активізувати співпрацю між державними органами, громадянським суспільством і міжнародними партнерами. Подальший розвиток інклюзивної політики, яка базується на стандартах CRPD, є важливим кроком до побудови рівноправного суспільства, в якому всі громадяни матимуть рівні можливості для реалізації свого потенціалу.

Список використаних джерел:

1. Висновок Головного науково-експертного управління на проект Закону України «Про ратифікацію Конвенції про права інвалідів і Факультативного протоколу до неї» від 15 груд. 2009 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=36658&pf35401=154595

2. Заключні зауваження Комітету з прав людей з інвалідністю стосовно первинної доповіді України про стан реалізації Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю від 02 жовт. 2015 року. URL: https://www.msp.gov.ua/files/inv/CRPD-Concluding-Observations-UA-Ukrainian.doc

3. Конвенція про права осіб з інвалідністю. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text

4. Щодо набрання чинності міжнародним договором : лист Міністерства закордонних справ України від 11 лют. 2010 р. № 72/14-612-275. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v-275321-10#Text

5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України : Закон України від 19 груд. 2017 р. № 2249-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2249-19#Text

6. Про внесення зміни до Закону України «Про ратифікацію Конвенції про права інвалідів і Факультативного протоколу до неї : Закон України від 07 верес. 2016 р. № 1490-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1490-19#Text

7. Про затвердження Державної цільової програми «Національний план дій з реалізації Конвенції про права осіб з інвалідністю» на період до 2020 року : постанова Кабінету міністрів України від 01 серп. 2012 р. № 706. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/706-2012-%D0%BF#Text (втратила чинність)

8. Про затвердження Національного плану дій з реалізації Конвенції про права осіб з інвалідністю на період до 2025 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 07 квітня 2021 р. № 285-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/285-2021-%D1%80#Text

9. Про затвердження плану заходів з виконання рекомендацій, викладених у заключних зауваженнях, наданих Комітетом ООН з прав осіб з інвалідністю, до першої доповіді України про виконання Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю на період до 2020 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 груд. 2016 р. № 1073-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1073-2016-%D1%80#Text (втратив чинність)

10. Про затвердження плану невідкладних заходів щодо розв'язання проблем соціального захисту інвалідів та забезпечення захисту їх прав : розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 груд. 2008 р. № 1513-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1513-2008-%D1%80#Text

11. Про заходи, спрямовані на забезпечення додержання прав осіб з інвалідністю : Указ Президента України від 13 груд. 2016 р № 553. URL: https://www.president.gov.ua/documents/5532016-20914

12. Про ратифікацію Конвенції про права осіб з інвалідністю і Факультативного протоколу до неї : Закон України від 16 груд. 2009 року. URL: № 1767-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1767-17#Text

13. Факультативний протокол до Конвенції про права осіб з інвалідністю. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g72#Text

ДІВАК А. Л.,
студентка
(Chicago, United States of America)

УДК 342.1
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.2

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Стаття присвячена аналізу правових аспектів повоєнного відновлення України в контексті сучасних викликів і перспектив розвитку. З'ясовано, що повномасштабна війна спричинила масштабні руйнування інфраструктури, житлового фонду, промислових об'єктів та культурної спадщини, що висуває на перший план потребу в комплексному підході до відновлення. Правові аспекти відіграють ключову роль у забезпеченні організації, фінансування та реалізації заходів із реконструкції зруйнованих територій, гарантуванні прав громадян і залученні міжнародної підтримки. У статті визначено основні виклики, з якими стикається Україна в процесі відновлення. Зокрема, наголошено на необхідності адаптації національного законодавства до масштабів руйнувань, створення ефективних механізмів компенсації постраждалим громадянам, забезпечення прозорості використання фінансової допомоги та дотримання принципів верховенства права. Важливим є гармонізація правових норм із міжнародними стандартами, що стосуються відновлення інфраструктури, захисту прав людини та екологічної безпеки. Підсумовано, що успішне повоєнне відновлення вимагає розробки комплексної нормативно-правової бази, яка охоплює всі етапи реконструкції – від планування до реалізації. Особливу увагу слід приділити прозорості, антикорупційному нагляду, залученню громадянського суспільства до контролю за відновлювальними процесами, а також інтеграції внутрішньо переміщених осіб у соціальну та економічну систему країни. Перспективи відновлення України тісно пов'язані з орієнтацією на сталий розвиток, екологічні стандарти та демократичну участь. Такий підхід сприятиме не лише відбудові інфраструктури, але й створенню основ для довгострокового економічного зростання, соціальної стабільності та посилення міжнародної співпраці. Висновки статті підкреслюють необхідність інтегрованого підходу, заснованого на ефективному правовому регулюванні, координації зусиль держави та міжнародних партнерів, а також залученні всіх стейкхолдерів до спільної роботи задля відновлення України.

Ключові слова: *повоєнне відновлення, правове регулювання, інфраструктура, компенсація збитків, міжнародна допомога, сталий розвиток, внутрішньо переміщені особи, громадянське суспільство, прозорість, верховенство права.*

Divak A. L. Legal aspects of Ukraine's post-war reconstruction: challenges and prospects

The article is devoted to the analysis of the legal aspects of Ukraine's post-war reconstruction in the context of modern challenges and development prospects. It is found that the full-scale war caused large-scale destruction of infrastructure, housing, industrial facilities and cultural heritage, which highlights the need for a comprehensive approach to reconstruction. Legal aspects play a key role in ensuring the organization, financing and implementation of measures to reconstruct the destroyed territories, guaranteeing the rights of citizens and attracting international support. The article identifies the main challenges that Ukraine faces in the reconstruction process. In particular, it emphasizes the need to adapt national legislation to the scale of destruction,

create effective mechanisms for compensating affected citizens, ensure transparency in the use of financial assistance and adhere to the principles of the rule of law. It is important to harmonize legal norms with international standards related to infrastructure restoration, human rights protection and environmental safety. It is concluded that successful post-war reconstruction requires the development of a comprehensive regulatory framework that covers all stages of reconstruction - from planning to implementation. Particular attention should be paid to transparency, anti-corruption oversight, the involvement of civil society in monitoring reconstruction processes, as well as the integration of internally displaced persons into the country's social and economic system. The prospects for Ukraine's reconstruction are closely linked to an orientation towards sustainable development, environmental standards and democratic participation. Such an approach will contribute not only to the reconstruction of infrastructure, but also to creating the foundations for long-term economic growth, social stability and strengthening international cooperation. The conclusions of the article emphasize the need for an integrated approach based on effective legal regulation, coordination of efforts of the state and international partners, as well as the involvement of all stakeholders in joint work for the restoration of Ukraine.

Key words: *post-war reconstruction, legal regulation, infrastructure, compensation for damage, international assistance, sustainable development, internally displaced persons, civil society, transparency, rule of law.*

Вступ. Повномасштабна війна, яка триває на території України, спричинила масштабні руйнування інфраструктури, житлового фонду, промислових об'єктів та культурної спадщини. Ці виклики висувають на перший план питання повоєнного відновлення, що стає не лише важливим завданням для держави, але й ключовим елементом її становлення як незалежної та спроможної країни. У цьому контексті правові аспекти відіграють визначальну роль, адже саме вони формують основу для організації, фінансування та реалізації заходів із реконструкції зруйнованих територій, забезпечення прав громадян і залучення міжнародної допомоги.

Водночас повоєнне відновлення, може стикнутися з низкою правових викликів. Серед них – необхідність розробки нових законодавчих актів, що будуть регламентувати процеси реконструкції, компенсації збитків, управління гуманітарною та фінансовою допомогою, а також забезпечення правових механізмів для інтеграції внутрішньо переміщених осіб. Важливим є й узгодження цих процесів із міжнародними стандартами, зокрема у сфері відновлення інфраструктури, захисту прав людини та екологічної безпеки.

Актуальність теми зумовлена тим, що успішне повоєнне відновлення потребує системного правового підходу, який враховує як сучасні виклики, так і довгострокові перспективи відновлення. У рамках цього підходу необхідно створити ефективну правову базу для забезпечення прозорості та підзвітності у використанні ресурсів, залученні іноземних інвестицій і міжнародної підтримки, а також реалізації принципів децентралізації в управлінні відновлювальними процесами.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика повоєнного відновлення України останнім часом стала об'єктом підвищеної уваги як науковців, так і практиків у сфері права, економіки та державного управління. Зокрема, вітчизняні та зарубіжні дослідники акцентують увагу на необхідності розробки ефективних правових механізмів для відновлення інфраструктури, компенсації збитків та залучення міжнародної допомоги. Серед науковців, які досліджували дане питання, варто відзначити К.І. Антонюк, Д.А. Антонюк, Л.М. Бухаріна та В.О. Шишкіна. Питанням відновлення окупованих територій присвячено низку наукових робіт таких авторів, як А.М. Колосов, А.С. Савченко, Л.В. Беззубко, С.К. Кучеренко, В.І. Ляшенко та інших дослідників. Проте, попри значну кількість робіт, багато питань залишаються недостатньо розробленими. Це стосується, зокрема, правового регулювання залучення іноземних інвестицій, створення механізмів захисту прав постраждалих громадян та визначення процедур управління відновлювальними проєктами на місцевому рівні. Таким чином, подальше вивчення

цих аспектів є необхідним для формування дієвих і прозорих правових механізмів, що сприятимуть успішній відбудові України.

Постановка завдання. Мета цієї статті полягає в аналізі правових аспектів повоєнного відновлення України, виявленні основних викликів, пов'язаних із реалізацією цих процесів та окресленні перспективних напрямів їх удосконалення. Це дослідження також має на меті сприяти формуванню правових механізмів, що забезпечують справедливість, ефективність і сталість відбудовних заходів.

Результати дослідження. Війна, що триває в Україні, завдає щоденних руйнівних наслідків для держави, подолання яких потребує значних зусиль і ресурсів уже сьогодні. Згідно зі спільною оцінкою уряду України, групи Світового банку, Європейської комісії та ООН, загальні збитки, завдані російською агресією, досягли майже 486 мільярдів доларів, і ця сума продовжує стрімко зростати щодня. Найбільше постраждали такі сектори, як житлове будівництво, енергетика, транспорт, промисловість, сільське господарство та інші. Найбільші руйнування зафіксовані у Донецькій, Харківській, Луганській, Запорізькій, Одеській, Херсонській та Київській областях [1].

Відновлення країни включає широкий спектр завдань: економічне відновлення, реінтеграцію військових у мирне життя, відновлення критичної інфраструктури, а також культурне та моральне відродження суспільства.

У цьому контексті теорія лібертаріанства, яка підкреслює важливість індивідуальної свободи, мінімального втручання держави та розвитку вільних ринків, пропонує ефективні механізми для оптимізації публічного управління. Її принципи можуть бути використані для стимулювання приватних інвестицій у відновлення інфраструктури, активізації підприємницької ініціативи та підвищення відповідальності громадян за розвиток своїх територій [2]. Сучасні непередбачувані умови розвитку держави вимагають запровадження інноваційних підходів та інструментів у системі публічного управління. Такі підходи повинні поєднувати стабільність інституцій із можливістю адаптації до нових викликів, забезпечувати ефективну координацію дій між центральною владою, місцевим самоврядуванням та міжнародними партнерами. Особливу увагу слід приділити залученню громадськості та приватного сектору до процесу відновлення, що сприятиме формуванню більш інклюзивної моделі управління.

Що стосується власне самого поняття «повоєнного відновлення», то варто зазначити, що в українській теоретико-правовій науці відсутнє чітке визначення такого поняття, що створює суттєву прогалину в сучасних наукових дослідженнях. Особливо критичним є те, що це поняття досі не закріплене на законодавчому рівні, що ускладнює розробку практичних механізмів його реалізації. Крім того, серед науковців немає єдиного підходу до визначення сутності цього терміна, що призводить до різних інтерпретацій.

Слово «відновлення» походить від праслов'янського кореня, що означає «повернення до попереднього стану». Його значення можна розуміти як «знову дія» або «знову стан». Отже, у буквальному сенсі «повоєнне відновлення держави» можна трактувати як дії, спрямовані на повернення держави до стану функціонування, що передував війні, з урахуванням сучасних викликів і потреб [3].

Сьогодні більшість сучасних науковців правників та політологів використовують термін «повоєнне відновлення держави». Однак загальнотеоретичне підґрунтя цього поняття залишається недостатньо розробленим, а науковці зазвичай обмежуються загальними твердженнями, без чіткого визначення сутності або критеріїв процесу відновлення.

Зокрема, В. Фесенко зазначає, що повоєнне відновлення держави є довготривалим і складним процесом [4]. Натомість Н. Покровська наголошує, що цей процес вимагає тривалого періоду, проте не деталізує, які саме етапи або механізми відновлення слід враховувати [5].

Під час наукових досліджень автори здебільшого зосереджуються на практичних аспектах, таких як економічне відновлення, реінтеграція постраждалих територій чи залучення міжнародної допомоги, але загальнотеоретичний аналіз та чіткі підходи до визначення самого поняття «повоєнне відновлення держави» залишаються невиробленими. Це свідчить про необхідність

глибшого теоретичного осмислення даного терміна для забезпечення більш структурованого та комплексного підходу до його використання.

Проаналізувавши праці сучасних дослідників, можливо дійти до висновку, що повоєнне відновлення – це комплексний і багатогранний процес відновлення держави після завершення воєнних дій, спрямований на ліквідацію наслідків війни, відновлення економіки, інфраструктури, соціальної сфери, політичної стабільності, культурного та морального життя суспільства. Повоєнне відновлення охоплює широкий спектр заходів, які забезпечують повернення до нормального функціонування держави, водночас враховуючи потреби сучасності та перспективи сталого розвитку. Власне так, відновлення – це не лише повернення до попереднього стану, але й створення нових умов для довготривалого розвитку, які враховують уроки війни та спрямовані на уникнення подібних конфліктів у майбутньому.

Коаліція з відновлення України об'єднує країни-партнери та бізнес-структури з усього світу. 5 липня 2022 року представники понад 40 країн і близько 20 міжнародних організацій, за підсумками Міжнародної конференції, яка стала стартовою точкою глобальних зусиль щодо відновлення України, схвалили Декларацію Лугано. У цьому документі було задекларовано надання скоординованої політичної, фінансової та технічної підтримки для реалізації масштабної відбудови. Основою Декларації стали «Принципи Лугано», які визначають ключові підходи до цього процесу, які можна відобразити у вигляді таблиці:

Таблиця 1

«Принципи Лугано», що відображають процеси відновлення України [6]

Партнерство	Відновлення має здійснюватися під керівництвом України, у тісному співробітництві з міжнародними партнерами.
Фокус на реформи	Процес відбудови повинен сприяти пришвидшенню, поглибленню та розширенню реформ в Україні відповідно до її європейського курсу.
Прозорість, підзвітність і верховенство права	Відновлення має бути відкритим і підзвітним українському народу, а фінансування – справедливим, прозорим і відповідати принципам верховенства права.
Демократична участь	Усі етапи відбудови повинні забезпечувати участь громадянського суспільства, місцевих органів влади та сприяти ефективній децентралізації.
Співпраця багатьох стейкхолдерів	Відновлення має базуватися на співпраці між національними та міжнародними учасниками, включаючи приватний сектор, наукові кола, громадські організації та місцеве самоврядування.
Гендерна рівність та інклюзивність	Процес має бути інклюзивним, забезпечувати гендерну рівність та дотримання прав людини, включаючи економічні, соціальні та культурні аспекти.
Сталий розвиток	Відновлення України має бути орієнтованим на довготривалий сталий розвиток відповідно до Цілей сталого розвитку до 2030 року та Паризької угоди.

Таким чином, принципи Лугано визначають ключові засади повоєнного відновлення України. Відбудова має здійснюватися під лідерством України у співпраці з міжнародними партнерами, сприяти реформам відповідно до європейського курсу та базуватися на прозорості, підзвітності й верховенстві права. Важливо забезпечити демократичну участь громадянського суспільства, місцевих органів влади та стейкхолдерів, включаючи приватний сектор і громадські організації. Процес відновлення має бути інклюзивним, сприяти гендерній рівності та сталому розвитку відповідно до міжнародних стандартів.

Пікуля Т.О. у своєму дослідженні пропонує чотири етапи для здійснення повноцінного відновлення України. Перший етап полягає в мінімізації збитків від війни. Для цього Україна

здійснює низку заходів, зокрема, переміщення бізнесів із зон бойових дій у більш безпечні регіони, забезпечення житлом тимчасово переміщених осіб, а також створення умов для того, щоб громадяни та підприємства могли продовжувати жити й працювати навіть у складних умовах. Другий етап передбачає детальне документування завданих збитків. Це є важливим як для притягнення Російської Федерації до відповідальності за воєнні злочини в міжнародних судах, так і для збору інформації про руйнування та втрати. Займаються цим процесом спільні ініціативи, зокрема Київська школа економіки, Офіс Президента та Міністерство економіки. На третьому етапі, одразу після завершення бойових дій, розпочнеться відновлення критичної інфраструктури. Цей процес стане можливістю впровадити сучасні підходи в урбаністиці та архітектурі, щоб українські міста стали комфортними, безпечнішими й інклюзивними для своїх мешканців. Наступний етап передбачає комплексне відновлення економіки та забезпечення її стабільного зростання. Основна увага буде приділена створенню нових робочих місць та формуванню стабільних джерел доходів для громадян і бізнесу, що стане фундаментом для довгострокового розвитку країни [7, с. 32-33].

У цьому контексті О.О. Квасніцька слушно зауважує, що під час планування нового будівництва на місці зруйнованих об'єктів або їх реконструкції важливо враховувати досвід відновлення у деяких повоєнних країнах. Цей досвід, на жаль, не завжди виявляється позитивним, оскільки процес відбудови часто супроводжується недостатньою координацією з боку влади, порушеннями та браком підтримки населення. Як приклад, авторка наводить ситуацію у місті Бейрут (Ліван), де під час відновлення центральної частини міста, зруйнованої внаслідок воєнних дій, реконструкція була спрямована переважно на комерційні проєкти. При цьому не було відновлено духовну складову цієї території та забезпечено повернення місцевих жителів, що призвело до втрати ідентичності центральної частини міста та майна його мешканців [8, с. 67].

У цьому контексті варто зазначити, що науковці зазвичай акцентують увагу на окремих аспектах відновлення, розглядаючи приклади відбудови в різних країнах. Зазвичай їхні дослідження зосереджуються на питаннях економічної реконструкції, технічних інновацій, відновлення інфраструктури чи соціального забезпечення. Втім, цілісного підходу, який би враховував одночасно матеріальну, соціальну, культурну та духовну складові відновлення, часто не вистачає. Це обмеження може призводити до ситуацій, коли певні важливі аспекти, такі як повернення населення, збереження історичної спадщини чи підтримка громад, залишаються поза увагою. Таким чином, виникає потреба в більш інтегрованому аналізі процесів відновлення, який охоплював би не лише економічні чи технічні фактори, але й враховував соціальні, культурні та духовні потреби постраждалих територій і їхніх мешканців.

Власне, повоєнне відновлення України потребує цілісного підходу, який охоплює відбудову інфраструктури, захист прав громадян і збереження культурної спадщини. Основою цього процесу є міцна нормативно-правова база, яка регулює реконструкцію, координацію міжнародної допомоги та забезпечення прав постраждалого населення. Конституція України гарантує базові права громадян, такі як право на житло, соціальний захист і безпечне життя, що створює фундамент для створення правових механізмів відбудови.

Важливим аспектом є адаптація національного законодавства до викликів повоєнного періоду. Закони, які регулюють містобудівну діяльність та компенсації за зруйноване житло, потребують змін, аби спростити відновлення інфраструктури та забезпечити прозорі механізми підтримки громадян. Особливу увагу необхідно приділити внутрішньо переміщеним особам (ВПО), розширивши їхні права на отримання житла, соціальних послуг та компенсацій відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» [9].

Міжнародне право відіграє ключову роль у регулюванні процесів відновлення. Женевські конвенції гарантують захист прав цивільного населення та створюють правову основу для відшкодування збитків, завданих агресором. Крім того, міжнародні стандарти відбудови, розроблені ООН, дозволяють інтегрувати в процес реконструкції соціальні, екологічні та культурні аспекти.

Відновлення також вимагає посилення прозорості та підзвітності. Необхідно вдосконалити антикорупційне законодавство, впровадити незалежний аудит використання ресурсів і створити механізми громадського контролю за процесами відбудови. Крім того, екологічне

законодавство має бути адаптоване до нових умов, щоб забезпечити сталість відбудови та уникнути екологічних катастроф.

Окремим аспектом є правовий статус воєнних злочинів і механізми компенсації збитків, завданих агресором. Україна має посилити роботу з фіксації руйнувань і розробити правові інструменти для притягнення винних до відповідальності в міжнародних судах. Усе це разом створить основу для ефективного повоєнного відновлення, забезпечуючи стійкість і розвиток України у довгостроковій перспективі.

Висновки. Правові аспекти повоєнного відновлення України відіграють ключову роль у забезпеченні ефективної та прозорої реконструкції країни. Основними викликами є необхідність адаптації законодавства до масштабів руйнувань, створення механізмів справедливої компенсації для постраждалих громадян, гармонізація національних норм із міжнародними стандартами та забезпечення дотримання принципів верховенства права. Особливу увагу слід приділити захисту прав внутрішньо переміщених осіб, прозорості використання міжнародної допомоги та встановленню відповідальності за воєнні злочини. Перспективи відновлення полягають у розробці комплексної нормативно-правової бази, яка охоплюватиме всі етапи відбудови – від планування до реалізації. Важливим є впровадження ефективних механізмів громадського контролю, антикорупційного нагляду та забезпечення участі громадянського суспільства у процесах реконструкції. Орієнтація на сталий розвиток, екологічні стандарти та демократичну участь сприятиме не лише відбудові інфраструктури, але й закладенню основ для довгострокового зростання та розвитку країни. Таким чином, подолання викликів повоєнного відновлення України потребує інтегрованого підходу, заснованого на ефективному правовому регулюванні, міжнародній співпраці та залученні всіх стейкхолдерів до спільної роботи задля відновлення держави.

Список використаних джерел:

1. З’явилася нова оцінка вартості повоєнного відновлення України. URL: https://www.slovoidilo.ua/2024/02/15

2. Липач О. Проблемні аспекти відбудови України у післявоєнний період: виклики та пріоритети для публічного управління. № 31 (2024): Теоретичні та прикладні питання державотворення. С.221-227. URL: http://taais.oridu.odessa.ua/article/view/314172

3. Академічний тлумачний словник. URL: https://sum.in.ua/

4. Фесенко В. В. Зовнішні чинники впливу на українську політику (про минуле та майбутнє української політики). URL: https://blogs.pravda.com.ua/authors/fesenko/64f46c95c2238/

5. Покровська Н. М. Концептуальні засади післявоєнного відновлення України. *Вісник* Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля № 4 (274) 2022 URL: https://journals.snu.edu.ua/index.php/VisnikSNU/article/view/570

6. Підсумковий документ Міжнародної конференції з питань відновлення України (URC 2022) «Декларація Лугано» Лугано. 4–5 липня 2022 року. URL: https://ua.urc2022.com/materiali-konferenciyi

7. Пікуля, Т. О. (2023). Основні правові форми та механізми повоєнної відбудови України. *Київський часопис права*, (3), 29-34. https://doi.org/10.32782/klj/2022.3.4

8. Квасніцька О.О. Правове регулювання просторового розвитку та забудови територій в Україні: сучасні виклики в умовах війни та післявоєнної відбудови. *Економіка та право*. 2022. № 3. С. 60-71. https://doi.org/10.15407/econlaw.2022.03.060

9. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20.10.2014 № 1706-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text

ДОВГАЛЬ О. П.,
аспірант кафедри конституційного права
та прав людини
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 3; 342.7
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.3

МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

У статті досліджується стан судової системи України через призму забезпечення захисту прав і свобод людини, а також аналізуються законодавчі та процесуальні механізми, що регулюють судочинство. Проблеми, пов'язані з обмеженим доступом до правосуддя для окремих верств населення, корупцією в судовій системі, затяжними процесами розгляду справ і неефективністю виконання судових рішень.

Автор підкреслює важливість відповідності української судової системи міжнародним стандартам, зокрема вимогам Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ). Особливу увагу приділено виконанню рішень ЄСПЛ, яке залишається одним із найбільших викликів для України. Корупція є однією з головних перешкод для забезпечення ефективного захисту прав людини. За даними опитувань громадської думки, більшість українців стикаються з хабарництвом під час розгляду справ, що дискредитує судову владу і перешкоджає справедливому судочинству. Крім того, автор зазначає, що проблема тривалості розгляду справ в Україні також залишається актуальною, оскільки судові процеси часто затягуються на роки, що порушує право громадян на справедливий судовий розгляд у розумні строки. Крім того, автор звертає увагу на вплив воєнних дій на території України на стан прав людини та функціонування судової системи. Війна та воєнний стан обмежують певні права громадян, що вимагає додаткового регулювання та моніторингу за дотриманням прав людини в цих умовах.

У висновку автор рекомендує застосовувати системні зміни для розв'язання зазначених проблем, впроваджувати міжнародні стандарти прав людини на національному рівні, вдосконалювати механізми оскарження в суді, забезпечувати належний доступ до правосуддя для всіх категорій населення, а також посилювати моніторинг за виконанням судових рішень.

Ключові слова: *судовий захист, права людини, суд, механізм захисту прав людини, судова система, судова реформа, проблеми судової системи.*

Dovgal O. P. The mechanism for ensuring judicial protection of human rights in Ukraine

The article examines the state of the judicial system of Ukraine through the prism of ensuring the protection of human rights and freedoms and analyzes the legislative and procedural mechanisms that regulate the judicial process. The problems associated with limited access to justice for certain segments of the population, corruption in the judicial system, protracted case processing, and ineffective enforcement of court decisions are discussed.

The author emphasizes the importance of the Ukrainian judicial system's compliance with international standards, in particular the requirements of the European Convention on Human Rights (ECHR). Particular attention is paid to the enforcement

of ECHR judgments, which remains one of the biggest challenges for Ukraine. Corruption is one of the main obstacles to ensuring effective human rights protection. According to public opinion polls, the majority of Ukrainians face bribery during court proceedings, which discredits the judiciary and impedes fair trial. In addition, the author notes that the problem of the length of time for consideration of cases in Ukraine also remains relevant, as trials often drag on for years, which violates the right of citizens to a fair trial within a reasonable time. In addition, the author draws attention to the impact of military operations on the territory of Ukraine on the human rights situation and the functioning of the judicial system. The war and martial law restrict certain rights of citizens, which requires additional regulation and monitoring of human rights in these conditions.

In conclusion, the author recommends applying systemic changes to address these problems, implementing international human rights standards at the national level, improving the mechanisms of appeal in court, ensuring proper access to justice for all categories of the population, and strengthening the monitoring of the enforcement of court decisions.

Key words: *judicial protection, human rights, court, human rights protection mechanism, judicial system, judicial reform, problems of the judicial system.*

Актуальність теми. Судовий захист прав людини є основоположним елементом правової держави та важливим індикатором рівня демократичності суспільства. В Україні, попри існування розвиненої законодавчої бази, що гарантує права людини, на практиці все ще зберігаються численні виклики. Серед основних проблем можна виділити: обмежений доступ до правосуддя для окремих категорій населення, корупцію в судовій системі, затяжні строки розгляду справ, а також неефективність виконання судових рішень, зокрема рішень Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ).

У контексті євроінтеграції та реформування правової системи України особливої ваги набуває питання забезпечення ефективного судового захисту прав людини. Враховуючи міжнародні зобов'язання України, зокрема ратифікацію Європейської конвенції з прав людини (далі – ЄКПЛ), судова система повинна відповідати найвищим стандартам захисту прав і свобод людини, що закріплені як у національному законодавстві, так і в міжнародних договорах.

Метою цієї роботи є комплексне дослідження механізму забезпечення судового захисту прав людини в Україні. Це передбачає вивчення функціонування судової системи через призму забезпечення прав і свобод людини, а також аналіз чинних правових норм і практичної імплементації міжнародних стандартів захисту прав людини в Україні. Особливу увагу буде приділено питанням відповідності українського законодавства та судової практики вимогам ЄКПЛ та іншим міжнародним правовим актам.

Крім того, мета роботи полягає в тому, щоб виявити основні проблеми, що заважають ефективному судовому захисту прав людини в Україні, зокрема труднощі, пов'язані з корупційними ризиками, недоступністю судової системи для певних верств населення, затяжними процесами розгляду справ, а також низьким рівнем виконання судових рішень. Важливо також розробити науково обґрунтовані рекомендації щодо можливих шляхів вирішення цих проблем, враховуючи кращий міжнародний досвід.

Об'єктом дослідження є судова система України як частина механізму захисту прав людини. Це включає інституційні та процесуальні аспекти функціонування національної судової системи, яка покликана забезпечувати захист прав і свобод людини, що закріплені в національних та міжнародних правових актах.

Об'єктом також є діяльність судових органів України в контексті виконання рішень, прийнятих як на національному рівні, так і на рівні міжнародних судових установ, таких як ЄСПЛ. Це охоплює всі ланки судової системи, зокрема місцеві суди, апеляційні інстанції, Верховний Суд України, а також органи, відповідальні за виконання судових рішень.

Предметом дослідження є правові механізми та процеси, що забезпечують судовий захист прав людини в Україні. Це включає аналіз законодавчої бази, нормативних актів, зокрема Конституції України, профільних законів, процесуальних кодексів, а також міжнародних договорів, ратифікованих Україною. Окрему увагу буде приділено практиці застосування цих норм у судових процесах, зокрема у справах, що стосуються захисту прав людини.

Дослідження також охоплює вивчення процедур звернення до суду, забезпечення доступу до правосуддя, аналіз корупційних ризиків у судовій системі та ефективність виконання рішень національних і міжнародних судів. У цьому контексті важливим елементом предмета є виявлення системних недоліків, що перешкоджають ефективному судовому захисту прав людини, та шляхи їх усунення.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема функціонування механізму забезпечення судового захисту прав людини в Україні знаходиться в центрі уваги науковців та законодавців. Питання ефективного судового захисту прав людини, його правового механізму, доступності та дієвості стають предметом наукових досліджень і є важливим елементом реформування правової системи України. Зміцнення механізмів судового захисту, забезпечення належного доступу до правосуддя та реалізація гарантованих прав є ключовими завданнями в контексті розвитку демократичного суспільства та євроінтеграційних процесів.

Питання захисту прав людини вивчало багато українських вчених-правознавців, зокрема Тацій В. Я., Банчук О. А., Сиза Н. П., Шило С. М., Гришко О. М. та інші. Докторка юридичних наук Мельничук С. М. у своїй статті [7] досліджує проблеми функціонування захисту прав людини, зокрема в умовах нинішньої війни, аналізує неефективність міжнародних механізмів та політико-правових норм. Проблеми корупції у 2014 розглядали Луценко М. М. та Щербина Л. І., підкресливши, що населення стикається з необхідністю давати хабар державним структурам [6], щоб домогтися розв'язання судових питань. У своєму дослідженні [2] суддя Бойко О. В. робить висновки, що право справедливого судового розгляду є гарантією захисту та забезпечення усіх прав людини. На важливості ЄКПЛ та рішень ЄСПЛ, які визначають стандарти судового захисту прав громадян [1], акцентує увагу також і Бойко Н. О.

Виклад основного матеріалу. Захист прав людини в Україні – це комплексне завдання, яке здійснюється за участі різних інституцій та механізмів. Судовий захист прав людини та громадянина є центральною складовою механізму захисту прав у демократичному суспільстві. Він регулюється законом України «Про судоустрій і статус суддів» [10] та охоплює діяльність судової системи, яка згідно зі статтею 17 складається з місцевих судів, апеляційних інстанцій, Верховного Суду та спеціалізованих судів. Важливо зазначити, що доступ до судової влади є ключовим аспектом захисту прав людини, оскільки громадяни згідно з статтею 14 [10] цього закону мають можливість оскаржити дії державних органів та захистити свої права через судовий процес. Водночас процедура звернення до суду є формалізованою та регламентується процесуальними кодексами, що дозволяє дотримуватися певних стандартів правосуддя.

Відповідно до статті 3 Конституції України обов'язок держави утверджувати та забезпечувати права людини. Виходячи з цього держава повинна створити механізм за допомогою якого кожна людина зможе реалізувати своє право. У статті 55 Конституції України права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Отже, держава зобов'язана створити механізм для забезпечення даного права.

Аналізуючи наукові дослідження, щодо розуміння механізму забезпечення прав людини, можна погодитися з думкою, Т. С. Смовженко та З. Е. Скринник, які зазначають, що механізм забезпечення прав людини – це система засобів, спрямованих на захист і реалізацію базових правових норм та інститутів, які проголошені на рівні конституції та законів і мають на меті забезпечення реалізації прав людини [13]. Отже, під механізмом забезпечення судового захисту прав людини і громадянина слід розуміти, визначену та гарантовану державою систему нормативно-правових актів та судів за допомогою яких забезпечуються і реалізується у визначених формах і процедурах охорона та захист прав, свобод і законних

інтересів громадян. Держава зобов'язана створити умови при яких кожна людина зможе реалізувати конституційне право на судовий захист та отримати справедливе рішення суду.

Особливо важливим є роль судових рішень у процесі відновлення порушених прав. Однак, існують виклики, пов'язані з їх виконанням на практиці, що часто залежить від інших інституцій. Судова система покликана не тільки відновлювати права, але й гарантувати справедливість у процесі судочинства згідно зі статтею 7 закону України «Про судоустрій і статус суддів» [10]. Крім того, національні суди повинні враховувати міжнародні стандарти прав людини, зокрема вимоги, передбачені ЄКПЛ.

Існують певні виклики в інтеграції європейських стандартів у національну практику. Однією з головних проблем є низький рівень виконання рішень ЄСПЛ в Україні, що вказує на потребу посилення контролю за імплементацією міжнародних зобов'язань. У цьому контексті важливим є вдосконалення судових механізмів і підвищення обізнаності суддів щодо міжнародних правових стандартів. З моменту дослідження Бойком О. В. звернень у ЄСПЛ, згідно з їх статистики з 2020 по 2023 роки [13], Україна досі стабільно займає третє місце по зверненню. З них більшість належать до порушення права на справедливий суд. Суддя ЄСПЛ від України Гнатовський М. в інтерв'ю УНН розповів [4], що це пов'язано з тим, що деякі скарги не вирішуються вже більш ніж 20 років та носять типовий і системний характер. Невиконання судових рішень в Україні – це серйозне порушення принципів верховенства права та справедливого судочинства, що ставить під сумнів перспективи європейської інтеграції держави.

Однією з найгостріших проблем, що впливає на ефективність судового захисту прав людини, є однозначно корупція. Згідно з опитуванням USAID за 2023 рік 89% опитуваних вважають саме корупцію найсерйознішою проблемою для України [11]. Багато громадян стикаються з необхідністю вдаватися до хабарництва для отримання справедливого рішення, що підриває довіру до судової системи та дискредитує цей інститут. Згідно опитуванню, що проводилося соціологічною службою Центру Разумкова з 21 по 27 березня 2024 року, судовій системі в цілому зовсім не довіряє 34.1% опитуваних [8]. У таких умовах важливим є забезпечення реальної незалежності суддів та запровадження антикорупційних заходів для підвищення прозорості процесу правосуддя. Проте всесвітній рейтинг «Індекс сприйняття корупції» показує [3], що Україна за останні 10 років навіть у воєнні часи зросла на 11 балів та посіла 104 місце з 180 країн, тому це свідчить, що боротьба з корупцією ведеться активно.

Іншою проблемою є занадто довга тривалість розгляду справ, через шо судові процеси можуть затягуватися на роки, що значно ускладнює доступ до правосуддя та порушує право на справедливий судовий розгляд у розумні строки. Це стає ще більш очевидним у справах, пов'язаних з правами людини, які потребують оперативного вирішення. Також існують проблеми з виконанням судових рішень, особливо тих, що ухвалені ЄСПЛ. Часто національні органи ігнорують ці рішення, що ускладнює процес відновлення порушених прав. Гнатовський М. підкреслив, що в першу чергу йдеться про рішення, які передбачають виплати з державного бюджету [4], тобто це пенсійні, соціальні виплати тощо.

Також суттєвим викликом є недостатня правова обізнаність населення щодо своїх прав і можливостей їх захисту. Багато громадян не знають про механізми звернення до суду або міжнародних інстанцій, що обмежує їхні можливості у відстоюванні своїх прав. У цьому контексті важливо проводити просвітницькі кампанії та надавати безплатну правову допомогу, щоб підвищити рівень обізнаності населення. Так, наприклад, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини впроваджує освітні програми для підвищення правової обізнаності. Ця діяльність сприяє захисту прав людини і зміцненню демократичних цінностей в Україні, що особливо важливо в умовах воєнного стану та в період після нього.

Не останню роль у проблемі захисту прав людини відіграє війна, що триває в Україні з 2014 та загострилась з 2022. В умовах воєнного стану деякі права і свободи громадян передбачені статтями 30-34, 38, 39, 41-44, 53 Конституції України [5], можуть бути обмежені з метою забезпечення національної безпеки згідно зі статтею 8 частиною першою Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [9]. Наприклад, введення комендантської

години, обмеження свободи пересування та контроль за інформаційними потоками можуть негативно позначатися на реалізації прав людини. Такі обмеження, хоча й можуть бути виправдані в контексті воєнних дій, але вимагають чіткого законодавчого регулювання та дотримання принципу пропорційності, щоб не призводити до зловживань з боку держави. Держава повинна забезпечити моніторинг за дотриманням прав громадян, особливо тих, хто постраждав від конфлікту, таких як внутрішньо переміщені особи та особи, які зазнали насильства. Згідно з даними правозахисних організацій, існує нагальна потреба в правовій допомозі для цих груп, оскільки вони стикаються з численними юридичними труднощами. Залучення громадських організацій, міжнародних правозахисників і адвокатів до процесів моніторингу і захисту прав людини може допомогти забезпечити прозорість і відповідальність держави, зміцнюючи довіру населення до інститутів влади навіть в умовах воєнних викликів.

Загалом, ці проблеми свідчать про необхідність комплексного підходу до реформування судової системи, зокрема через підвищення професійних стандартів суддів, забезпечення доступу до правосуддя для всіх верств населення та впровадження механізмів контролю за виконанням судових рішень. Для України варто звернути увагу на досвід європейських країн у вдосконаленні механізмів судового захисту, зокрема на приклади реформ, які забезпечили швидший і прозоріший розгляд справ.

Крім того, важливою є роль громадських організацій у нагляді за судовою системою, що сприяє посиленню контролю за діяльністю суддів і зменшенню корупційних ризиків. Необхідно створити незалежні антикорупційні органи, які б мали можливість розслідувати випадки корупції серед суддів та забезпечувати покарання для тих, хто порушує закон. Варто разом із цим впровадити системи електронного моніторингу судових процесів, що допоможе зменшити можливості для корупційних дій і забезпечить прозорість у роботі судів.

Висновки. Судовий захист прав людини в Україні є невід'ємною та важливою складовою демократичного суспільства, але наразі він стикається з вкрай серйозними викликами: корупція, тривалість розгляду справ та недостатня правова обізнаність населення. Лише комплексний підхід та реформування можуть успішно відновити права громадян та довіру до судової системи. Для цього необхідно підвищувати професійні стандарти суддів, покращити доступ до правосуддя та посилити контроль за виконанням судових рішень, у тому числі з залученням громадських організацій. Важливими є також антикорупційні заходи, які поступово вже впроваджуються на державному рівні. Досвід інших європейських країн може слугувати корисним орієнтиром для України, оскільки таким чином він може допомогти запровадити ефективні механізми, які можуть забезпечити справедливий і своєчасний розгляд справ, підвищуючи довіру громадян до судової системи.

Список використаних джерел:

1. Бойко Н. Introduction of european human rights standards into the national judicial protection system. Dnipro scientific journal of public administration, psychology, law. 2021. № 1. С. 14–19. URL: https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2021.1.2 ;

2. Бойко О. The right to a fair trial as a convention standard of criminal proceedings. "International humanitarian university herald. jurisprudence". 2020. № 43. С. 172–175. URL: https://doi.org/10.32841/2307-1745.2020.43.38 ;

3. Індекс сприйняття корупції у світі. Transparency International Ukraine. URL: https://cpi.ti-ukraine.org/ ;

4. Інтерв'ю з суддею ЄСПЛ від України з червня 2022 року Миколою Гнатовським. Інформаційне агентство «Українські Національні Новини», 2023. URL: https://court.gov.ua/press/interview/1510856/ ;

5. Конституція України : від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр ;

6. Луценко М. М., Щербина Л. І. Корупція в Україні: сучасний стан і проблеми протидії. *Науковий* вісник Міжнародного гуманітарного університету. 2015. Т. 2, № 15. С. 142–145;

7. Мельничук С. Mechanism for the protection of human and citizen rights: functioning problems. Bulletin of luhansk scientific-educational institute named after E.O. didenko. 2023. № 4. С. 24–34. URL: https://doi.org/10.33766/2786-9156.104.24-34 ;

8. Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, віра в перемогу, ставлення до виборів (березень 2024р.). Центр Разумкова. URL: https://razumkov.org.ua/novyny/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-vira-v-peremogu-stavlennia-do-vyboriv-berezen-2024r ;

9. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII : станом на 27 лип. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19 ;

10. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII : станом на 8 серп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19 ;

11. Стан корупції в Україні 2023: сприйняття, досвід, ставлення – USAID/ENGAGE. *USAID/ENGAGE*. URL: https://engage.org.ua/stan-koruptsii-v-ukraini-2023-spryjniattia-dosvid-stavlennia/ ;

12. Українська людина в європейському світі: виміри ідентичності : навч. посібник / кол. авторів; за ред. д-ра екон, наук, проф. Т.С. Смовженко, д-ра філос. наук, проф. З.Е. Скринник. Київ : УБС НБУ, 2015. 609 с. URL: https://pidruchniki.com/77063/kulturologiya/mehanizm_zabezpechennya_konstitutsiyno-_pravovogo_statusu_lyudini_ukrayini.

13. Analysis of statistics. European Court of Human Rights, 2024. 15 с. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/stats-analysis-2023-eng .

КИРИЧЕНКО Ю. В.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри політології
та загальноправових дисциплін
(Національний університет «Запорізька політехніка»)

УДК 342.7 (477)
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.4

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ КОНСТИТУЦІЙНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОБОВ'ЯЗКУ ШАНУВАТИ ДЕРЖАВНІ СИМВОЛИ В УКРАЇНІ

У статті досліджено теоретичні та практичні аспекти конституційного регулювання обов'язку громадян України шанувати державні символи, проаналізовано юридичний зміст та призначення цього конституційного обов'язку.

Відзначено, що необхідним атрибутом сучасної держави, складовою її конституційного ладу є державні символи, які визначають провідну роль нації у становленні власної держави і відіграють особливу історичну, політичну, соціальну, економічну ролі, а також є базовим елементом у процесах державотворення, об'єднання й консолідації народу.

Зазначено, що Конституція України міститься вичерпний перелік державних символів України, до яких відносяться: Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України.

Наголошено, що кожна держава має виключне право на встановлення своїх державних символів. Враховуючи це, відповідний перелік державних символів також закріпили на конституційному рівні й ряд європейських держав, а саме: Азербайджан, Албанія, Андорра, Болгарія, Вірменія, Литва, Північна Македонія, Молдова, Румунія, Сербія, Словенія, Угорщина, Хорватія, Чехія та Чорногорія.

Звернуто увагу на те, що переважна більшість європейських держав на конституційному рівні визначили свої державні символи і тільки законодавець Азербайджану, так само як і Україна, шанування державних символів визначив як конституційний обов'язок громадян.

Зроблено висновок, що конституційний обов'язок шанувати державні символи є декларативним, тому що немає можливості його реального забезпечення, а інтерпретація цього положення Конституції України може породжувати певні протиріччя на практиці. Крім того, на відміну від основних прав і свобод людини і громадянина, ігнорування конституційних обов'язків повинно тягти за собою юридичну відповідальність.

Ключові слова: *конституція, обов'язки, конституційні обов'язки, державні символи, обов'язок шанувати державні символи.*

Kyrychenko Yu. V. Theoretical and legal aspects of the constitutional regulation of the obligation to respect state symbols in Ukraine

The article examines the theoretical and practical aspects of the constitutional regulation of the duty of citizens of Ukraine to respect state symbols, analyzes the legal content and purpose of this constitutional duty.

It is noted that a necessary attribute of a modern state, a component of its constitutional system, are state symbols, which determine the leading role of the nation in the formation of its own state and play a special historical, political,

social, economic role, and are also a basic element in the processes of state formation, unification and consolidation of the people.

It is noted that the Constitution of Ukraine contains an exhaustive list of state symbols of Ukraine, which include: the State Flag of Ukraine, the State Emblem of Ukraine and the State Anthem of Ukraine.

It is emphasized that each state has the exclusive right to establish its state symbols. Taking this into account, the corresponding list of state symbols was also fixed at the constitutional level by a number of European states, namely: Azerbaijan, Albania, Andorra, Bulgaria, Armenia, Lithuania, North Macedonia, Moldova, Romania, Serbia, Slovenia, Hungary, Croatia, Czech Republic and Montenegro. Attention is drawn to the fact that the vast majority of European states have defined their state symbols at the constitutional level and only the legislator of Azerbaijan, as well as Ukraine, has defined respect for state symbols as a constitutional duty of citizens.

It is concluded that the constitutional duty to respect state symbols is declarative, because there is no possibility of its real implementation, and the interpretation of this provision of the Constitution of Ukraine may give rise to certain contradictions in practice. In addition, unlike the fundamental rights and freedoms of man and citizen, ignoring constitutional duties should entail legal responsibility.

Key words: *constitution, duties, constitutional duties, state symbols, duty to respect state symbols.*

Вступ. Становлення демократичної, соціальної та правової держави неможливе без однієї з необхідних ознак – державних символів, які відіграють важливу роль у процесі утвердження її незалежності та суверенітету. Враховуючи це, державні символи повинні мати відповідну систему конституційного регулювання, а саме порядок їх створення та використання як символу суверенітету держави.

Конституція України визначила ряд конституційних обов'язків людини і громадянина, серед яких особливе місце посідає обов'язок громадян України шанувати державні символи, закріплений в ч. 1 ст. 65 Конституції України, адже державні символи відіграють особливу історичну, політичну, соціальну, економічну ролі і є базовим елементом у процесах державотворення, об'єднання й консолідації народу.

Слід наголосити, що дослідженням конституційних обов'язків людини і громадянина займались О. В. Білоскурська, А. М. Колодій, Л. І. Летнянчин, А. Ю. Олійник, В. Ф. Погорілко, О. В. Пушкіна, П. М. Рабінович, Ю. М. Тодика, В. Л. Федоренко, О. Ф. Фрицький, Н. Г. Шукліна та інші вчені. Водночас, незважаючи на наявність наукових праць, присвячених конституційним обов'язкам людини і громадянина, деякі питання окресленої проблематики потребують подальших наукових досліджень.

Стаття підготовлена у рамках виконання стипендіальної роботи Верховної Ради України для молодих учених-докторів наук.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження обов'язку громадян України шанувати державні символи, що закріплений в ч. 1 ст. 65 Конституції України, всебічне розкриття його змісту та призначення цього конституційного обов'язку.

Результати дослідження. Серед актуальних проблем розвитку Української держави концептуальним є питання закріплення конституційних обов'язків, які є одним із чинників забезпечення та непорушення прав і свобод людини і громадянина, а також вагомим елементом механізму стабільності в суспільстві. На думку А. М. Колодія і А. Ю. Олійника, здійснення прав і свобод можливе тільки за наявності виконання обов'язків суб'єктом цього права чи свободи, а також іншими суб'єктами [1, с. 209].

Слід наголосити, що важливі та багатоцільові функції, а також соціальні ролі у правовій системі держави виконують саме юридичні обов'язки [2, с. 371], які на думку

М. І. Кагадія, можна розглядати як: 1) міру належної суспільно необхідної поведінки та демократії; 2) риси способу життя; 3) ланку в механізмі правового регулювання; 4) одну з частин юридичного статусу особи; 5) засіб формування моральної та правової свідомості громадян; 6) фактор зміцнення законності і правопорядку, дисципліни та організованості; 7) гарантії здійснення прав людини і громадянина [3, с. 167]. А згідно Великого тлумачного словника сучасної української мови, обов'язок – це «те, чого треба беззастережно дотримуватися, що слід безвідмовно виконувати відповідно до вимог суспільства або виходячи з власного сумління» [4, с. 645].

Закріплюючи на конституційному рівні обов'язки людини і громадянина, держава сприяє налагодженню найважливіших зв'язків між публічно-владними суб'єктами і суспільством, пошуку та узаконенню ефективних шляхів досягнення особистих інтересів. При цьому конституційні обов'язки повинні бути забезпеченні відповідними переконаннями, вихованням і примусом у тій мірі, в якій це передбачено міжнародними документами, що відповідає умовам держави [2, с. 385-386].

Одним із конституційних обов'язків людини і громадянина є обов'язок шанувати державні символи України, важливість якого полягає в тому, що становлення демократичної, соціальної та правової держави неможливе без наявності державних символів, які відіграють важливу роль у процесі утвердження її незалежності та суверенітету. Лише незалежні держави мають свої державні символи, а саме законодавчо закріплені офіційні знаки у вигляді зображень і предметів у національній кольоровій гамі, звукові вираження чи тексти в звуковому супроводі, які символізують державність. Крім того, державні символи відіграють особливу історичну, політичну, соціальну, економічну ролі і є базовим елементом у процесах державотворення, об'єднання й консолідації народу.

Виходячи із змісту положення ч. 1 ст. 65 Конституції України варто відзначити, що обов'язок шанувати державні символи України поширюється лише на громадян України. У той же час можна погодитись з О. Г. Кушніренко та Т. М. Слинько, які вважають, що «… не зовсім зрозумілим є те, що такий обов'язок не розповсюджується на всіх осіб без виключення, в тому числі й іноземних громадян і осіб без громадянства» [5, с. 131].

Слід наголосити, що створенні в процесі власного державотворення символи нації, як правило, з часом стають державними в результаті їх закріплення на законодавчому рівні. Саме державні символи виражають провідну роль нації у становленні власної держави. І тому Конституція України в ст. 20 містить вичерпний перелік державних символів України, а саме: Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України. При цьому Державний Прапор України є одним із офіційних атрибутів держави, символом її суверенітету; Державний Герб України є офіційним символом держави, що розміщується на печатках органів державної влади, грошових знаках, службових посвідченнях, штампах, бланках державних установ тощо, а Державний Гімн України – це державний символ України, який в музичному вираженні юридично уособлює державу.

Аналогічний перелік державних символів передбачено в конституціях Азербайджану, Албанії, Андорри, Болгарії, Вірменії, Литви, Північної Македонії, Молдови, Румунії, Сербії, Словенії, Угорщини, Хорватії, Чехії та Чорногорії. У той же час у конституціях Іспанії, Італії, Латвії, Німеччини та Норвегії передбачено тільки один державний символ – Прапор; у конституціях Естонії, Ліхтенштейну та Монако закріплено два державних символи – Прапор і Герб, у конституціях Португалії, Словаччини, Туреччини та Франції – Прапор і Гімн; у Конституції Польщі – Герб, Колір, Гімн, а в Конституції Бельгії – Колір та Герб. Крім цього, в Австрії, Болгарії, Словаччині та Чехії серед державних символів є печатка, а у Франції – державний девіз [2, с. 396].

Варто відзначити, що кожній європейській державі належить виключне право на встановлення своїх державних символів. Аналіз конституцій європейських держав засвідчив, що переважна більшість з них на конституційному рівні визначили свої державні символи і тільки законодавець Азербайджану, так само як і Україна, шанування державних символів визначив як конституційний обов'язок громадян. Так, у ст. 75 Конституції Азербайджану

закріплено, що «кожен громадянин повинен поважати державні символи Азербайджанської Республіки – її прапор, герб і гімн» [6].

Виконання обов'язку шанувати державні символи України, це перш за все «відчувати або виявляти глибоку повагу, пошану..» до них [4, с. 1389]. І тому, виходячи зі змісту аналізуємої норми, цей конституційний обов'язок насамперед забезпечується свідомим ставленням самої особи до такої поведінки. У разі, коли з її боку немає бажання добровільно виконувати зазначений обов'язок, то державою за такі дії не передбачено юридичної відповідальності [7, с. 424]. Тому важко погодитись з ствердженням В. Ф. Погорілка та В. Л. Федоренка, які вважають, що «порушення цього обов'язку має своїм наслідком притягнення до кримінальної відповідальності (ст. 338 Кримінального кодексу України)» [8, с. 144]. При цьому варто відзначити, що ст. 338 Кримінального кодексу України передбачає кримінальну відповідальність за публічну наругу над державними символами України та над офіційно встановленим або піднятим прапором чи гербом іноземної держави, а ст. 339 – за незаконне підняття Державного Прапора України на річковому або морському судні [9]. У той же час Кухарчук А. В., Ткаченко О. Р. та Кушніренко О. Г. зауважують, що встановлена кримінальна відповідальність за публічну наругу над державними символами не охоплює всі можливі випадки. На їх думку, більш доцільним було б установлення адміністративної відповідальності за неповагу до національних символів. І далі автори пропонують для вдосконалення законодавчого врегулювання інституту державних символів в Україні прийняти Закон України «Про Державний Прапор України», який визначив Державний Прапор як геральдичний символ, що виражає історичну й культурну єдність української нації; утілює самовизначення та єдність народу, його відданість верховенству права; символізує поступ української нації шляхом духовної еволюції; є джерелом звитяги в захисті територіальної цілісності й віри в безмежні природні можливості історичної землі для здобуття вільною працею добробуту для кожного [10, с. 90]. Схожої думки дотримується й П. Б. Стецюк, який вважає, що система правової охорони державних символів України не повинна обмежуватися лише кримінальною відповідальністю [11, с. 176].

Висновок. Отже, враховуючи викладене можна констатувати, що конституційний обов'язок шанувати державні символи є декларативним, тому немає можливості його реального забезпечення, а інтерпретація цього положення Конституції може породжувати певні протиріччя на практиці. Крім того, ігнорування конституційних обов'язків повинно тягти за собою юридичну відповідальність.

Список використаних джерел:

1. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права людини і громадянина в Україні: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 336 с.
2. Кириченко Ю. В. Конституційно-правове регулювання прав людини в Україні в контексті гармонізації з законодавством європейських держав: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.02. Ужгород, 2018. 529 с.
3. Кагадій М. І. Поняття конституційних юридичних обов'язків людини та громадянина. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2002. Вип. 15. 608 с.,
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ-Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. 1440 с.
5. Кушніренко О. Г., Слинько Т. М. Права і свободи людини та громадянина: навч. посіб. Харків: Факт, 2001. 440 с.
6. Конституція Азербайджанської Республіки від 12 листопада 1995 р. у редакції від 29 серпня 2002 р. URL: http: // tjintel.narod/CISLegislation.
7. Кириченко Ю. В. Актуальні проблеми конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні в контексті європейського досвіду: монографія. Київ: «Центр учбової літератури», 2017. 540 с.
8. Конституційне право України: підруч. / за ред. В. Ф. Погорілка. Київ: Прецедент, 2009. 344 с.

9. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року №2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.

10. Кухарчук А. В., Ткаченко О. Р., Кушніренко О. Г. Проблеми законодавчого закріплення й використання державних символів України: конституційно-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. №11, 2021. С. 88-90.

11. Стецюк П. Б. До концепції законодавства про державні символи України. Концепція розвитку законодавства України. Матер. наук.-практ. конф. Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1996. 494 с.

ЛИННИК Т. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного права
та теоретико-правових дисциплін
(Білоцерківський національний аграрний університет)

УДК 341.375
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.5

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ ПРЕДСТАВНИЦЬКИХ ОРГАНІВ КОРІННИХ НАРОДІВ УКРАЇНИ

Стаття містить системний аналіз форм та механізмів реалізації правових засобів легалізації представницьких інституцій корінних народів України. У роботі охарактеризовано особливості процесів розвитку відповідної нормативної бази, яка діяла стосовно захисту прав корінних народів та досліджене застосування цих нормативних механізмів у судовій практиці. У статті проведене аналіз ефективності нормативного встановлення реалізації організаційних правових засобів легалізації представницьких інституцій корінних народів України відповідно до Декларації ООН про права корінних народів та системи профільних резолюцій Генасамблеї ООН.

Авторкою здійснене оцінку відповідних міжнародних стандартів та національної нормативної бази, насамперед норм парламентської Заяви щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави 2014 р.. Закону України «Про корінні народи України» 2021 р. та схвалених процедурних документів, включно з Порядком закріплення правового статусу представницького органу корінного народу України та позбавлення такого статусу 2022 р.

У статті запропоноване послідовний порівняльний аналіз ефективності реалізації цих актів, досліджене наявну адміністративну та судову практику у цій сфері, насамперед адміністративної судової справи 320/43772/24 щодо не прийняття Урядом України рішення про закріплення правового статусу представницького органу корінного народу України щодо Меджлісу кримськотатарського народу. Авторка доводить, що в Україні питання легалізації представницьких органів корінних народів України отримало як нормативне регулювання, так й певну практику реалізації, про що свідчить справа 320/43772/24. У статті наголошене, що вітчизняне законодавство у цій сфері в цілому не суперечить міжнародним стандартам у сфері прав корінних народів, але потребує на удосконалення, зокрема з урахуванням судових рішень.

Ключові слова: *адміністративне судочинство, корінні народи, Меджліс кримськотатарського народу, російська агресія, представницький орган корінного народу, тимчасово окуповані території.*

Lynnyk T. V. Organizational and legal aspects of the legalization of representative bodies of indigenous peoples of Ukraine

The article contains a systematic analysis of the forms and mechanisms of implementing legal tools of legalization of representative institutions of indigenous peoples of Ukraine. The work describes the peculiarities of the processes of development of the relevant regulatory framework that operated in relation to the protection of the rights of indigenous peoples and examines the application of these regulatory mechanisms in judicial practice.

The article analyzes the effectiveness of the regulatory establishment of the implementation of organizational legal means of legalization of representative institutions of indigenous peoples of Ukraine in accordance with the UN Declaration on the Rights of Indigenous Peoples and the system of relevant resolutions of the UN General Assembly.

The author assessed the relevant international standards and national regulatory framework, primarily the norms of the Parliamentary Statement on Guaranteeing the Rights of the Crimean Tatar People within the Ukrainian State of 2014, also as the Law of Ukraine «On Indigenous Peoples of Ukraine» of 2021 and approved procedural documents, including the Procedure for Consolidating the Legal Status of a Representative Body of the Indigenous People of Ukraine and Depriving It of Such Status of 2022.

The article proposes a consistent comparative analysis of the effectiveness of the implementation of these acts, it examines the existing administrative and judicial practice in this area, primarily the administrative court case 320/43772/24 on the failure of the Government of Ukraine to adopt a decision on consolidating the legal status of the representative body of the indigenous people of Ukraine regarding the Mejlis of the Crimean Tatar People.

The author proves that in Ukraine the issue of legalization of representative bodies of the indigenous peoples of Ukraine has received both regulatory regulation and a certain practice of implementation, as evidenced by case 320/43772/24. The article emphasizes that domestic legislation in this area as a whole does not contradict international standards in the field of the rights of indigenous peoples, but that it needs to be improved, in particular, taking into account court decisions.

Key words: *administrative justice, indigenous peoples, Mejlis of the Crimean Tatar People, representative body of indigenous people, Russian aggression, temporarily occupied territories.*

Постановка проблеми. Поточні умови злочинної російської агресії як безпрецедентного в історії світу міждержавного конфлікту, що супроводжується чисельними воєнними злочинами окупантів, тотальним запереченням агресором самого інституту прав людини, прав корінних народів та загальних засад міжнародного права цивілізованих націй зумовлюють нагальну потребу в кваліфікованій оцінці, а часто й у переоцінці наявних форм правової та організаційної підтримки жертв агресії, зокрема для підвищення їх ефективності. Це стосується й питання легалізації представницьких інституцій корінних народів України.

Затвердження у 2022 році Закону України «Про корінні народи України», наступна масштабна агресія Кремля та відповідно реалізація нових організаційно-правових форм захисту представників корінних народів, які зазнають репресій та дискримінації внаслідок збройної агресії у ситуації небувалих викликів зумовлюють виключну актуальність обраної тематики наукового пошуку; така проблематика ставить й наступні питання опрацювання відповідної наукової методики щодо суб'єктності представницьких інституцій корінних народів України та її форм і етапів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Масштабна російська агресія проти України, яка розпочалася у 2014 році та спроби України проводити захист колективних прав корінних народів на окупованій території, послідовно та системно відображається у роботах окремих вітчизняних та іноземних авторів.

Втім така наукова діяльність концентрувалася досі насамперед на питаннях оцінювання міжнародно-правового виміру прав корінних народів та протидії злочинним діянням агресора та його окупаційних сил і структур щодо репресій та дискримінації кримських татар, крім того у роботах містився оглядовий аналіз схваленого законодавства України з питань корінних народів та тимчасово окупованих територій.

Саме у цьому вимірі можна згадати публікації Б. Бабіна, О. Задорожнього, О. Мережка, Е. Плешка, А. Приходько тощо. Але при цьому аспекти легалізації представницьких інституцій корінних народів України окреслювалися насамперед в роботі неурядових експертів, прикладом – Асоціації Реінтеграції Криму та Кримськотатарського ресурсного центру, але також в першу чергу у форматі аналізу відповідних міжнародних аспектів зазначених процесів.

Формулювання мети статті. Таким чином варто наголосити, що у науковому аналізі поки не знайшов цілісного та комплексного відображення системний підхід щодо оцінки аспектів легалізації представницьких інституцій корінних народів України, що вбачається виключно актуальним саме у вимірі протидії збройної агресії рф проти України.

Зазначений дослідницький доробок має у наступному використовуватися в рамках аналізу нормотворчої та правозастосовної діяльності України, зокрема щодо документів з колективних права та прав людини, гуманітарної діяльності, міжнаціональних відносин, деокупації та реінтеграції, з урахуванням стратегічного й програмного підходу та методів компаративістики й прогнозування.

Слід констатувати, що трансформація самих підходів у вимірі процесів легалізації представницьких інституцій корінних народів України, зокрема Меджлісу кримськотатарського народу прямо випливає з необхідності протидії масштабній російській агресії, та при цьому відповідні аспекти ще не отримали належного й конкретизованого доктринального виміру у науковій діяльності.

Водночас не варто ігнорувати й формування та розвиток за останні роки нових урядових інституцій, кристалізацію системи резолюцій міжнародних організацій та рішень міжнародних судів стосовно жертв окупації й відповідної послідовної діяльності низки правозахисних об'єднань.

Мета статті. За цих умов у нинішній ситуації доцільною та суспільно витребуваною метою цієї статті вбачається дослідження ефективності нормативного встановлення реалізації організаційних правових засобів легалізації представницьких інституцій корінних народів України.

Задля реалізації такої поставленої мети слід вважати необхідним виконати такі *завдання* як оцінка відповідних міжнародних стандартів та національної нормативної бази, зокрема схвалених процедурних документів, задля послідовного порівняльного аналізу ефективності реалізації затверджених актів, дослідження наявної адміністративної та судової практики у цій сфері.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання організаційно-правового забезпечення легалізації представницьких інституцій корінних народів має доволі фрагментований вимір у сучасному міжнародному праві.

Декларація ООН про права корінних народів від 13 вересня 2007 р. прийнята резолюцією Генасамблеї 61/295, у ст. 20 визначає, що корінні народи мають право на збереження та розвиток своїх політичних, економічних та соціальних систем або інституцій, гарантоване використання своїх засобів, які забезпечують існування та розвиток, і на вільне заняття своєю традиційною та іншою економічною діяльністю [1].

Цей документ додає у ч. 2 ст. 32, що держави мають добросовісно консультуватися та співпрацювати із відповідними корінними народами через їхні представницькі інституції з метою отримати їхню вільну та усвідомлену згоду до затвердження будь-якого проєкту, який зачіпає їхні землі або території та інші ресурси, особливо у зв'язку з освоєнням, використанням або розробкою корисних копалин, водних або інших ресурсів.

Крім того, у ч. 2 ст. 33 Декларації додане, що корінні народи мають право визначати структуру та обирати членів у склад своїх інституцій згідно зі своїми власними процедурами, а ст. 34 цього акту закріплює право корінних народів на заохочення, розвиток та збереження своїх інституційних структур, але відповідно до міжнародних стандартів у сфері прав людини [1].

Резолюція Генасамблеї 77/460 від 15 грудня 2022 р. «Права корінних народів» визнає позитивний внесок Декларації у розробку низки конституцій та законодавчих актів

на національному та місцевому рівнях та у сприянні прогресивному розвитку національної правової бази та політики, що, безперечно, стосується й аспектів легалізації правових інституцій корінних народів. Також ця резолюція вказує на право зберігати та зміцнювати особливі політичні, правові та соціальні інститути корінних народів, як форму «зусиль та інструментів, спрямованих на досягнення цілей Декларації» [10].

Крім того, вказана резолюція 77/460 нагадала про розширення мандата Фонду добровільних внесків ООН для корінних народів, що відбулося для сприяння участі представників організацій корінних народів як в очному порядку, так й онлайн у роботі міжнародних механізмів та в інших переговорах, таких як Форум з питань підприємницької діяльності та прав людини та Конференція сторін Рамкової конвенції ООН про зміну клімату. Серед іншого вказане не залучення організацій корінних народів у Платформі для місцевих громад та корінних народів, що організовуються секретаріатом цієї Рамкової конвенції [10].

Крім того, ця резолюція рекомендує державам ООН «розглянути питання про створення національних механізмів, які мають належні фінансові кошти, для успішного проведення Міжнародного десятиліття мов корінних народів у співпраці з корінними народами», але роль представницьких інституцій корінних народів у цих процесах не визначає [10].

В Україні відчутний крок до інституціоналізації корінних народів відбувся після початку окупації Криму, в рамках реагування на що Верховна Рада України постановою від 20 березня 2014 р. схвалила Заяву щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави. За ст. 3 цієї Заяви Україна визнає Меджліс кримськотатарського народу (далі – МКТН), виконавчий орган Курултаю кримськотатарського народу, та Курултай як вищий представницький орган кримськотатарського народу.

У ст. 5 та ст. 6 Заяви Верховна Рада України доручає Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) терміново подати проєкти законів України, нормативно-правових актів України, які визначають та закріпляють статус кримськотатарського народу як корінного народу України.

При цьому розробка проєктів відповідних законів України та нормативно-правових актів мала, серед іншого, відбуватися шляхом консультацій з МКТН «відповідно до міжнародного права і стандартів забезпечення прав людини, корінних народів та національних меншин». Крім того, у ст. 7 цієї Заяви український парламент доручив КМУ розробити практичні механізми взаємодії між органами виконавчої влади України та МКТН [6].

Втім, відповідний Закон України «Про корінні народи України» було схвалене тільки 1 липня 2021 р. [7]. У ч. 2 ст. 2 цей Закон відносить створення представницьких органів корінних народів України, що утворюються та діють у межах Конституції та законів України, до права корінних народів на самоврядування, як компонента їх права на самовизначення. Водночас право корінних народів України «зберігати та зміцнювати свої особливі політичні, правові, соціальні та культурні інститути» закріплене окреме, у ч. 3 цієї ж статті Закону.

Повноваження представницьких органів корінних народів України (далі – ПОКНУ) згадуються у наведеному законі багаторазово. Прикладом, ПОКНУ мають брати участь у консультаціях з КМУ щодо відновлення історичної топоніміки корінних народів України та перейменування населених пунктів (ч. 3 ст. 4 Закону), взаємодіяти з центральними органами виконавчої влади щодо визначення порядку включення відомостей про мови, історію та культуру корінних народів України у навчальний процес (ч. 2 ст. 5 Закону).

Відповідно до ч. 1 та ч. 2 ст. 7 Закону саме через ПОКНУ корінні народи України мають право визначати пріоритети і розробляти стратегії з метою здійснення свого права на розвиток, та взаємодіяти з органами влади з питань охорони довкілля, забезпечення ефективного та справедливого користування природними ресурсами, що знаходяться в Криму; порядок такої взаємодії КМУ має визначати після проведення консультацій з ПОКНУ.

Так саме, через ПОКНУ корінні народи України мають реалізовувати право на доступ до фінансової, технічної, благодійної та гуманітарної допомоги від іноземних держав, міжнародних організацій, юридичних і фізичних осіб відповідно до законів України (ч. 1 ст. 9 Закону).

Крім того, за ч. 2 ст. 8 Закону акти та рішення органів виконавчої влади з питань розвитку мов, культури, забезпечення прав корінних народів України на освіту мовою корінного народу, діяльності медіа мовами корінних народів України, інтеграції корінних народів України ухвалюються після проведення консультацій з ПОКНУ, а порядок проведення таких консультацій визначається КМУ. Забезпечення діяльності ПОКНУ визначене й у ч. 2 та ч. 3 ст. 9 Закону, за якими фінансове забезпечення такої діяльності відбувається коштом Державного бюджету України за окремою бюджетною програмою, а фінансові потреби ПОКНУ визначаються щорічно за їх мотивованими запитами.

При цьому порядок звітування ПОКНУ за кошти, отримані з Державного бюджету України, має бути визначеним КМУ та передбачає оприлюднення інформації про надходження і витрати. Додатково ПОКНУ повинні щоквартально оприлюднювати інформацію щодо державного фінансового забезпечення, отриманої фінансової, технічної, благодійної та гуманітарної допомоги від іноземних держав, міжнародних організацій, юридичних і фізичних осіб, а також щодо її використання [7].

Та при цьому питання легалізації ПОКНУ, без якої очевидно усі описані вище права, інститути та механізми залишаються деклараціями, у Законі доволі стисло описує ч. 1 ст. 8. За цією нормою, ПОКНУ набувають та втрачають права та обов'язки, передбачені законами України, після прийняття КМУ рішення про закріплення їх правового статусу чи його позбавлення. У Законі додається, що проєкт такого рішення вноситься на розгляд КМУ центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав національних меншин України.

Хоча, відповідно до приписів ч. 3 ст. 11 Закону КМУ у шестимісячний строк з дня набрання чинності Законом мав привести свої нормативно-правові акти у відповідність із ним та забезпечити прийняття нормативно-правових актів, передбачених Законом й забезпечити перегляд і скасування центральними органами виконавчої влади їх нормативно-правових актів, що суперечать Закону [7], кількість відповідних новел серед підзаконних актів залишилася мінімальною. Втім, постановою КМУ від 19 серпня 2022 р. № 936 було схвалене Порядок закріплення правового статусу ПОКНУ та позбавлення такого статусу (далі – Порядок) [5].

За ст. 3 та ст. 4 Порядку рішення про закріплення правового статусу ПОКНУ та позбавлення такого статусу приймається КМУ у формі розпорядження, проєкт якого готує і вносить до КМУ Державна служба України з етнополітики та свободи совісті (далі – ДЕСС). Для підготовки проєкту розпорядження КМУ про закріплення правового статусу ПОКНУ керівник або інший член ПОКНУ, уповноважений представляти його інтереси, має особисто подає до ДЕСС перелік документів, визначених у ст. 5 Порядку.

При цьому спочатку керівник або уповноважений член ПОКНУ повідомляє ДЕСС про намір подати документи, зазначені у цьому пункті, листом, а ДЕСС протягом 5 робочих днів з дня отримання листа ПОКНУ повідомляє такому органу про дату подання документів, надалі такі документи подаються особисто представником ПОКНУ протягом 30 робочих днів з дня отримання листа ПОКНУ [5].

Також у ст. 6 Порядку закріплена процедура позбавлення правового статусу ПОКНУ, а у ст. 7 та ст. 8 містяться доволі ретельні вимоги до установчого документа ПОКНУ, що має надаватися до ДЕСС під час ініціювання процедури легалізації ПОКНУ.

Крім того, у ст. 9 Порядок доволі ретельно опрацьовує процедуру взаємодії між ДЕСС та ПОКНУ, а саме щодо потреби опрацювання ДЕСС поданих ПОКНУ документів протягом 60 робочих днів, після чого документи мають бути або передані до КМУ або ж повернуті ініціаторам з обґрунтованою відмовою, із зазначенням недоліків, виявлених у поданих документах.

При цьому під час опрацювання документів ДЕСС може звернутися за консультативною допомогою до науковців, інших експертів, із запитами до правоохоронних або інших державних органів, а також до членів ПОКНУ з метою отримання необхідної інформації та

прийняти рішення про розгляд цих документів за участю членів ПОКНУ, для чого ці члени мають бути запрошені не пізніше ніж за 10 робочих днів [5].

Та в разі подання ПОКНУ неповного пакета документів ДЕСС протягом п'яти робочих днів з дня їх отримання має повідомити про це відповідному ПОКНУ [5]. Таким чином наведені норми Порядку фактично визначають за ПОКНУ два правових режими: до його легалізації відповідно до Порядку, та після такої легалізації, відповідно до Закону. До першого правового режиму фактично віднесена правосуб'єктність ПОКНУ щодо взаємодії з ДЕСС стосовно ініціювання процесу своєї легалізації, така суб'єктність має очевидний адміністративно-правовий вимір.

Практична реалізація описаних вище норм Закону та Порядку має наразі єдиний, але доволі резонансний приклад, а саме спробу МКТН легалізації себе як ПОКНУ. Це випливає з публікацій медіа та з матеріалів адміністративної справи 320/43772/24, у якій ухвалою Київського окружного адміністративного суду від 7 лютого 2025 р. в справі 320/43772/24 було відкрито провадження П/320/43772/24 за позовом голови правового управління МКТН Барієва Е.Е. до КМУ, з ДЕСС як третьою особою на стороні Уряду, щодо не прийняття КМУ рішення про закріплення правового статусу ПОКНУ щодо МКТН, та щодо ненадання відповіді на звернення, щодо відшкодування КМУ моральної шкоди [8].

Примітно, що з оприлюднених у цій справі ухвал від 23 вересня 2024 р., від 1 жовтня 2024 р. та від 17 березня 2025 р. випливає, що суд двічі задовольняв відводи Барієва Е.Е. на підставах виявлених відповідачем у суддів в справі кримської нерухомості та родичів у кримських «владних структурах», та надалі позивач був незгодним з порядком формування складу суду, через нібито недотримання вимог адміністративного процесу стосовно колегіального, а не одноособового розгляду позовів проти КМУ, як це суд дійсно вчиняв у описаній справі, зокрема ухвалами від 25 вересня 2024 р. та від 7 лютого 2025 р. [9].

Як випливає з публікацій медіа, підставою вказаної справи було те, що 5 червня 2023 р., керуючись Порядком та Законом, Барієв Е.Е. від імені МКТН подав документи щодо отримання правового статусу ПОКНУ до ДЕСС. Надалі, у жовтні 2023 р. ДЕСС передало ці документи на КМУ та до того ініціювало технічні зміни для удосконалення Порядку постановою КМУ від 19 серпня 2023 р. № 874 [5], але, станом на літо 2024 р., рішення КМУ щодо цих документів схвалене не було, що й стало підставою описаного вище адміністративного позову [2]; [4], якій був надалі підтриманий, шляхом письмових звернень до КМУ, багатьма громадянськими обєднаннями етнічних спільнот України.

Та як випливає з матеріалів справи 320/43772/24, де голову управління МКТН представляє в якості адвоката фахівець у сфері корінних народів, професор Бабін Б.В., вже після подання Барієвим Е.Е. цього позову, у листопаді 2024 р. КМУ повернув документи щодо легалізації МКТН до ДЕСС на підставі дискреційної позиції Прем'єр-міністра, висловленої на засіданні КМУ 29 жовтня 2024 р., з посиланням на загальні норми Регламенту КМУ та без вказівок на жодні недоліки документів.

При цьому відсутність таких вказівок навіть змусила ДЕСС надалі письмово звертатися до Секретаріату КМУ з проханням надати витяг з протоколу відповідного засідання Уряду, що, втім не сприяло встановленню позиції КМУ щодо того що саме мала виправити ДЕСС у цій справі.

Але 27 грудня 2024 р. на зустрічі Президента України Володимира Зеленського з представниками національних спільнот і корінних народів України голова МКТН Рефат Чубаров наголосив на важливості реалізації ухваленого у 2021 році Закону «Про корінні народи України», а Президент України зазначив, що «уряд, зокрема, має опрацювати закріплення за Меджлісом статусу представницького органу кримськотатарського народу», про що повідомив Офіс Президента України [П].

Не надаючи політичну оцінку описаній ситуації, зазначимо, що справа легалізації МКТН висвітлила такі явні організаційно-управлінські недоліки передбачених Порядком та іншими актами законодавства процедур, як відсутність встановленого строку розгляду КМУ

поданих ДЕСС згідно Порядку документів та неврегульованість законодавством ситуації, за якою КМУ не схвалює дискреційне рішення на виконання Порядку та Закону.

Висновки. Таким чином в Україні питання легалізації представницьких органів корінних народів України отримало як нормативне регулювання, Законом «Про корінні народи України» 2021 р. та Порядком закріплення правового статусу представницького органу корінного народу України та позбавлення такого статусу 2022 р., так й певну практику реалізації, про що свідчить справа 320/43772/24 у Київському окружному адміністративному суді.

Вітчизняне законодавство у цій сфері в цілому не суперечить міжнародним стандартам у сфері прав корінних народів, але потребує на удосконалення, зокрема з урахуванням судових рішень у справі щодо не вирішення Кабміном України питання легалізації Меджлісу кримськотатарського народу.

Ці аспекти мають стати предметом окремого наукового пошуку.

Список використаних джерел:

1. Декларація Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів від 13 вересня 2007 р. *ВРУ.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_l56 (дата звернення: 22.02.2025).

2. Меджліс може отримати офіційний статус: що це означає. 6 червня 2023 р. *Заборона.* URL: https://zaborona.com/medzhlis-mozhe-otrymaty-oficzijnyj-status-shho-cze-oznachaye/ (дата звернення: 22.02.2025).

3. Президент: Національні спільноти дуже важливі для збереження внутрішнього миру в Україні та реалізації її геополітичного вибору. 27 грудня 2024 р. *ОПУ.* URL: https://www.president.gov.ua/news/prezident-nacionalni-spilnoti-duzhe-vazhlivi-dlya-zberezhenn-95265 (дата звернення: 22.02.2025).

4. Рік тому Меджліс кримськотатарського народу подав документи щодо закріплення правового статусу. 5 червня 2024 р. *КТРЦ.* URL: https://ctrcenter.org/uk/rik-tomu-medzhlis-krymskotatarskogo-narodu-podav-dokumenty-shhodo-zakriplennya-pravovogo-statusu (дата звернення: 22.02.2025).

5. Про затвердження Порядку закріплення правового статусу представницького органу корінного народу України та позбавлення такого статусу: постанова Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2022 р. № 936. *ВРУ.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/936-2022-п (дата звернення: 22.02.2025).

6. Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави: постанова Верховної Ради України від 20 березня 2014 р. № 1140-VII. *ВРУ.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1140-18 (дата звернення: 22.02.2025).

7. Про корінні народи України: Закон України від 1 липня 2021 р. № 1616-IX. *ВРУ.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20 (дата звернення: 22.02.2025).

8. Ухвала Київського окружного адміністративного суду від 7 лютого 2025 р. в справі 320/43772/24 про відкриття провадження в адміністративній справі. *ЄДРСР.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125202173 (дата звернення: 22.02.2025).

9. Ухвала Київського окружного адміністративного суду від 17 лютого 2025 р. в справі 320/43772/24 провадження П/320/43772/24. *ЄДРСР.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125239411 (дата звернення: 22.02.2025).

10. Rights of Indigenous Peoples: Resolution A/77/460, 15 December 2022. *UN GA.* URL: https://docs.un.org/en/A/77/460 (дата звернення: 22.02.2025).

МОХНАТЮК В. Р.,
викладач
(Вінницький фаховий коледж Університету «Україна)

ОЛІЙНИК О. М.,
старший викладач кафедри бізнесу і права
(Вінницький інститут Університету «Україна»)

БОНДАРЧУК В. В.,
студент І курсу магістратури
(Інститут права та суспільних відносин)

УДК 340.12:340(477)
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.6

ФІЛОСОФСЬКІ ОСНОВИ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ: ІНТЕГРАЦІЯ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ТА ФІЛОСОФІЇ ПРАВА В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ

Представлене дослідження розкриває філософські засади конституціоналізму через інтеграцію методологічних підходів теорії держави і права та філософії права. Конституціоналізм аналізується як багатоаспектний феномен, що поєднує нормативні положення, інституційні механізми та ціннісні компоненти правової дійсності, формуючи цілісну систему правового світогляду.

Робота досліджує еволюцію філософського підґрунтя конституціоналізму від класичних теорій суспільного договору до сучасних концепцій демократичного врядування. Обґрунтовується теза про конституціоналізм як філософсько-правову парадигму, що відображає діалектичний зв'язок між універсальними принципами справедливості та їх втіленням у конституційних системах різних країн з урахуванням їхніх історико-культурних особливостей.

Дослідження пропонує комплексний підхід, який поєднує формально-юридичний аналіз конституційних норм з філософським осмисленням їх ціннісного підґрунтя. Значна увага присвячена проблемі легітимності конституційного ладу в суспільствах з різноманітними уявленнями про справедливість. Критично аналізуються трансформації основоположних принципів конституціоналізму (верховенства права, поділу влади, захисту прав людини) в умовах глобалізації та цифровізації. Доводиться необхідність переосмислення традиційних категорій – суверенітету, громадянства, публічної сфери – з огляду на динаміку сучасних соціально-політичних процесів.

На основі міждисциплінарної методології розроблено концепцію «динамічного конституціоналізму», яка передбачає постійну взаємодію між формальним змістом конституційних норм та їх філософським тлумаченням у соціокультурному контексті. Стверджується, що така модель забезпечує адаптивність конституційних систем до суспільних змін без втрати їх інституційної цілісності.

Запропонована концепція долає обмеження як правового позитивізму, так і природно-правового підходу.

Дослідження сприяє розвитку міждисциплінарних розвідок на перетині теорії держави і права, філософії права та конституційного права, пропонуючи інноваційну методологічну основу для аналізу трансформаційних процесів у сучасних правових системах в умовах глобальних викликів.

Ключові слова: *конституціоналізм, філософія права, теорія держави і права, динамічний конституціоналізм, легітимність конституційного ладу.*

Mokhnatiuk V. R., Oliynyk O. M., Bondarchuk V. V. Philosophical foundations of constitutionalism: integration of the theory of state and law and philosophy of law in the context of the development of the modern legal system

This study reveals the philosophical foundations of constitutionalism through the integration of methodological approaches of the theory of state and law and philosophy of law. Constitutionalism is analysed as a multidimensional phenomenon that combines normative provisions, institutional mechanisms and value components of legal reality, forming an integral system of legal outlook.

The article examines the evolution of the philosophical basis of constitutionalism from classical social contract theories to modern concepts of democratic governance. The author substantiates the thesis of constitutionalism as a philosophical and legal paradigm reflecting the dialectical relationship between the universal principles of justice and their implementation in the constitutional systems of different countries, taking into account their historical and cultural characteristics.

The study proposes a comprehensive approach that combines formal legal analysis of constitutional provisions with philosophical understanding of their value basis. Considerable attention is paid to the problem of the legitimacy of the constitutional order in societies with different conceptions of justice. The author critically analyses the transformations of the fundamental principles of constitutionalism (rule of law, separation of powers, protection of human rights) in the context of globalisation and digitalisation. The author proves the necessity of rethinking traditional categories – sovereignty, citizenship, public sphere – in view of the dynamics of modern socio-political processes.

On the basis of an interdisciplinary methodology, the author develops the concept of 'dynamic constitutionalism', which implies a constant interaction between the formal content of constitutional provisions and their philosophical interpretation in the socio-cultural context. It is argued that such a model ensures the adaptability of constitutional systems to social changes without losing their institutional integrity. The proposed concept overcomes the limitations of both legal positivism and the natural law approach.

The study contributes to the development of interdisciplinary research at the intersection of the theory of state and law, philosophy of law and constitutional law, offering an innovative methodological framework for analysing transformation processes in modern legal systems in the context of global challenges.

Key words: *constitutionalism, philosophy of law, theory of state and law, dynamic constitutionalism, legitimacy of the constitutional order.*

Вступ. У сучасних умовах трансформації правових систем актуалізується потреба в глибинному філософському осмисленні конституціоналізму як фундаментальної основи організації суспільного та державного життя. Незважаючи на значний доробок як у галузі теорії держави і права, так і в філософії права, спостерігається недостатня інтеграція цих підходів щодо дослідження конституціоналізму як комплексного феномену. Проблематика

полягає в подоланні методологічної роз'єднаності формально-юридичних та філософських підходів до розуміння конституціоналізму. Традиційні дослідження часто розглядають конституціоналізм або як суто правовий інститут, або як абстрактний філософський конструкт, що призводить до фрагментарності наукового пізнання цього багатовимірного явища.

Постановка завдання. Метою дослідження є розробка цілісної концепції філософських засад конституціоналізму на основі інтеграції методологічних підходів теорії держави і права та філософії права, виявлення діалектичного взаємозв'язку між нормативною та ціннісною складовими конституційних систем, а також формування теоретичної моделі «динамічного конституціоналізму», що відображає трансформаційні процеси в сучасних правових системах та може слугувати основою для їх подальшого вдосконалення.

Результати дослідження. Конституціоналізм як багатовимірне явище правової дійсності потребує комплексного дослідження на перетині теорії держави і права та філософії права. Історично конституціоналізм формувався під впливом філософських ідей про справедливий суспільний устрій, права особистості та обмеження державної влади. Сучасне розуміння цього феномену не може обмежуватися виключно формально-юридичним аналізом конституційних норм та інститутів. Глибинне осмислення конституціоналізму вимагає звернення до його ціннісних основ та філософського підґрунтя. Поєднання методологічних підходів теорії держави і права та філософії права дозволяє виявити діалектичний взаємозв'язок між нормативним змістом конституційних положень та їхніми філософськими інтерпретаціями. Такий інтегративний підхід особливо актуальний в умовах сучасних трансформаційних процесів, що відбуваються у правових системах різних країн. Філософські основи конституціоналізму становлять той фундамент, на якому будується вся система конституційно-правових норм та інститутів.

Проблематика філософських засад конституціоналізму у контексті інтеграції теорії держави і права та філософії права активно досліджувалася такими вітчизняними та зарубіжними науковцями: М. Козюбра, С. Максимов, П. Рабінович, М. Савчин, О. Скрипнюк, Ю. Барабаш, С. Шевчук, Р. Авєр'янов, Д. Вовк, А. Крусян, О. Петришин, О. Бориславська, Т. Подорожна, Ю. Размєтаєва, В. Речицький, С. Погребняк, В. Тацій, Ю. Тодика, В. Шаповал, С. Шевчук, Дж. Ролз, Р. Дворкін, Ю. Габермас, М. Розенфельд, М. Тушнет, К. Шмітт, М. Крігер, Дж. Уолдрон, А. Шайо, Р. Беллалмі, Д. Дайзенхаус, М. Тропер, Д. Грімм, Дж. Коен, К. Санстейн.

Історична еволюція філософських засад конституціоналізму демонструє їх тісний зв'язок із загальним розвитком політико-правової думки. Теорії суспільного договору, розроблені мислителями доби Просвітництва, заклали основи розуміння конституції як суспільної угоди. Філософські ідеї Локка, Монтеск'є та Руссо щодо поділу влади, природних прав людини та народного суверенітету втілились у перших конституційних актах. Подальший розвиток філософської думки збагатив конституціоналізм ідеями правової держави, громадянського суспільства та конституційної демократії. Утилітаристські, ліберальні та комунітаристські концепції справедливості запропонували різні філософські обґрунтування конституційних цінностей та принципів. Сучасні філософсько-правові теорії, зокрема концепції деліберативної демократії та комунікативної раціональності, сприяють переосмисленню традиційних уявлень про конституціоналізм [4, с, 88]. Теорія держави і права інтегрує ці філософські підходи у цілісну систему знань про конституційно-правові явища. Концептуальний аналіз філософських основ конституціоналізму дозволяє виявити його сутнісні характеристики, що залишаються незмінними попри історичні трансформації.

Легітимація конституційного ладу в плюралістичних суспільствах постає як важлива проблема, що потребує філософсько-правового осмислення. Конституційні системи мають забезпечувати баланс між універсальними принципами справедливості та різноманітними концепціями блага, що існують у суспільстві. Філософія права пропонує теоретичні моделі такого балансу, враховуючи плюралізм ціннісних орієнтацій громадян. Теорія держави і права, своєю чергою, досліджує інституційні механізми втілення цих моделей у конституційно-правовій практиці. Проблема легітимації конституційного ладу набуває особливої

гостроти в умовах культурного та світоглядного розмаїття сучасних суспільств. Конституційні системи мають бути достатньо гнучкими, щоб адаптуватися до цього розмаїття, але водночас зберігати свою нормативну цілісність. Інтеграція теорії держави і права та філософії права дозволяє розробити концептуальну модель «відкритого конституціоналізму», що забезпечує таке поєднання гнучкості та стабільності. Філософське осмислення проблеми легітимації доповнює формально-юридичний аналіз конституційних процедур та інститутів.

Трансформація основоположних принципів конституціоналізму в умовах глобалізації та цифровізації вимагає нових теоретичних підходів. Класичні уявлення про державний суверенітет зазнають суттєвих змін під впливом процесів транснаціоналізації права та формування наднаціональних правових систем [1, с. 18]. Філософія права пропонує концептуальне переосмислення суверенітету через призму глобальної справедливості та універсальних прав людини. Теорія держави і права, зі свого боку, досліджує практичні механізми реалізації суверенних прав в умовах глобалізаційних процесів. Цифровізація суспільних відносин породжує нові виклики для конституційних систем, пов'язані із захистом прав людини у цифровому просторі. Філософсько-правове осмислення цифрових прав та свобод доповнює теоретико-правовий аналіз відповідних конституційних гарантій. Інтеграція цих підходів дозволяє розробити цілісну концепцію «цифрового конституціоналізму», що відповідає викликам інформаційної епохи. Ця концепція враховує як нормативні, так і ціннісні аспекти конституційного регулювання цифрових відносин.

Концептуальна модель «динамічного конституціоналізму» виступає теоретичним результатом інтеграції підходів теорії держави і права та філософії права. Ця модель передбачає постійну взаємодію між конституційними нормами та їхніми філософськими інтерпретаціями в процесі суспільного розвитку. Теоретико-правові дослідження забезпечують розуміння формальної структури конституційних систем та механізмів їх функціонування. Філософсько-правова рефлексія розкриває ціннісний зміст конституційних норм та принципів у соціокультурному контексті. Динамічна взаємодія цих аспектів дозволяє конституційним системам адаптуватися до суспільних змін, зберігаючи при цьому свою нормативну цілісність [2, с. 35]. Модель «динамічного конституціоналізму» відображає діалектичний характер розвитку конституційно-правових явищ, що поєднує моменти стабільності та змінності. Така модель має не лише теоретичне, але й практичне значення, оскільки пропонує концептуальну основу для вдосконалення конституційних механізмів. Її імплементація у правову систему сприяє підвищенню адаптивності конституційних інститутів до нових суспільних викликів.

Практичне значення інтеграції теорії держави і права та філософії права для розвитку конституціоналізму проявляється в різних сферах правової системи. Конституційне правосуддя збагачується філософсько-правовою аргументацією, що доповнює формально-юридичний аналіз конституційних норм. Законодавчий процес отримує міцніше філософське підґрунтя, що підвищує легітимність прийнятих нормативно-правових актів. Правозастосовна практика органів державної влади стає більш осмисленою з точки зору конституційних цінностей та принципів. Юридична освіта та наука збагачуються міждисциплінарними підходами, що сприяють формуванню цілісного розуміння конституційно-правових явищ. Розвиток правової культури суспільства відбувається на основі філософсько-правового осмислення конституційних цінностей. Інтеграція теоретико-правових та філософсько-правових підходів сприяє підвищенню ефективності правової системи в цілому. Такий синтетичний підхід відповідає сучасним тенденціям розвитку юридичної науки, що характеризуються посиленням міждисциплінарних зв'язків.

Перспективи подальшого дослідження філософських основ конституціоналізму пов'язані з поглибленням інтеграції теорії держави і права та філософії права. Актуальними напрямами наукових розвідок є філософсько-правове осмислення цифрової трансформації конституційних систем та її впливу на права людини [3, с. 79]. Значний потенціал має дослідження філософських засад конституційного правосуддя та його ролі у формуванні конституційних цінностей. Важливою сферою міждисциплінарного аналізу залишається

проблема співвідношення універсальних та культурно-специфічних аспектів конституціоналізму. Компаративні дослідження філософських основ конституціоналізму в різних правових системах дозволять виявити спільні тенденції та національні особливості. Розробка теоретичних моделей «інклюзивного конституціоналізму» сприятиме вдосконаленню механізмів захисту прав меншин та вразливих груп. Філософсько-правове осмислення екологічних аспектів конституціоналізму відкриває нові перспективи для розвитку концепції сталого розвитку. Інтеграція цих напрямів досліджень збагатить як теорію держави і права, так і філософію права новими концептуальними підходами.

Аксіологічний вимір конституціоналізму найповніше розкривається через інтеграцію теорії держави і права та філософії права. Конституційні цінності виступають нормативним орієнтиром для всієї правової системи, визначаючи її цілісність та спрямованість. Філософсько-правовий аналіз дозволяє виявити глибинні смисли таких цінностей як людська гідність, свобода, рівність та справедливість. Теоретико-правовий підхід, своєю чергою, забезпечує розуміння механізмів їх нормативної об'єктивації в конституційному тексті та практиці. Взаємодія цих підходів дозволяє подолати розрив між формальним і змістовним розумінням конституційних цінностей. Особливої актуальності набуває філософсько-правове осмислення проблеми конкуренції конституційних цінностей та пошук балансу між ними. Інтеграція теорії держави і права та філософії права відкриває нові перспективи для розвитку конституційної аксіології. Такий синтетичний підхід збагачує методологічний інструментарій дослідження конституційних цінностей у контексті соціокультурних трансформацій.

Герменевтичний аспект конституціоналізму пов'язаний з проблемою тлумачення конституційних норм та принципів. Інтеграція теорії держави і права та філософії права дозволяє виробити комплексний підхід до конституційної герменевтики. Філософсько-правова герменевтика пропонує концептуальне розуміння процесу тлумачення як діалогу між текстом конституції та її інтерпретатором. Теоретико-правовий аналіз забезпечує методологічну строгість та системність у застосуванні різних способів тлумачення. Поєднання цих підходів сприяє формуванню збалансованої практики конституційного тлумачення, що враховує як букву, так і дух конституції. Важливою проблемою залишається пошук оптимального співвідношення між суддівською дискрецією та правовою визначеністю в процесі тлумачення. Філософсько-правове обґрунтування меж судового активізму доповнює теоретико-правовий аналіз відповідних процедурних гарантій. Інтеграція теорії держави і права та філософії права у сфері конституційної герменевтики має практичне значення для розвитку конституційного правосуддя.

Антропологічний вимір конституціоналізму розкривається через осмислення конституційної концепції людини. Інтеграція теорії держави і права та філософії права дозволяє виявити імпліцитні антропологічні уявлення, закладені в конституційних текстах [5, с. 22]. Філософсько-правова антропологія пропонує цілісне розуміння людини як суб'єкта права, що поєднує раціональні та емоційні, індивідуальні та соціальні аспекти. Теорія держави і права, своєю чергою, досліджує конкретні механізми правового захисту людської гідності та забезпечення вільного розвитку особистості. Взаємодія цих підходів дозволяє сформувати концепцію «конституційної антропології», що відображає комплексне розуміння людини в конституційному праві. Особливої актуальності набуває філософсько-правове осмислення проблеми співвідношення універсальних та культурно-специфічних аспектів конституційної концепції людини. Інтеграція теорії держави і права та філософії права відкриває нові перспективи для розвитку конституційної антропології. Такий синтетичний підхід має практичне значення для вдосконалення механізмів захисту конституційних прав і свобод людини.

Висновки. Проведене дослідження філософських основ конституціоналізму демонструє необхідність інтеграції методологічних підходів теорії держави і права та філософії права для цілісного розуміння цього феномену. Конституціоналізм як багатовимірне явище правової дійсності поєднує нормативні, інституційні та ціннісні аспекти, що потребують

комплексного аналізу. Історична еволюція філософських засад конституціоналізму відображає діалектичний взаємозв'язок між універсальними принципами справедливості та їх конкретно-історичними формами втілення. Запропонована концептуальна модель «динамічного конституціоналізму» передбачає постійну взаємодію між конституційними нормами та їхніми філософськими інтерпретаціями в процесі суспільного розвитку. Така модель дозволяє конституційним системам адаптуватися до соціальних змін, зберігаючи при цьому свою нормативну цілісність. Особливої актуальності набуває філософсько-правове осмислення проблем легітимації конституційного ладу в плюралістичних суспільствах, де співіснують різні концепції блага та справедливості. Трансформація основоположних принципів конституціоналізму в умовах глобалізації та цифровізації вимагає переосмислення класичних уявлень про суверенітет, громадянство та публічну сферу. Інтеграція теорії держави і права та філософії права відкриває нові перспективи для розвитку конституційної теорії та практики в контексті сучасних викликів.

Практичне значення інтеграції теоретико-правових та філософсько-правових підходів до дослідження конституціоналізму проявляється в різних сферах правової системи. Конституційне правосуддя збагачується філософсько-правовою аргументацією, що доповнює формально-юридичний аналіз конституційних норм. Законодавчий процес отримує міцніше філософське підґрунтя, що підвищує легітимність прийнятих нормативно-правових актів. Правозастосовна практика органів державної влади стає більш осмисленою з точки зору конституційних цінностей та принципів. Юридична освіта та наука збагачуються міждисциплінарними підходами, що сприяють формуванню цілісного розуміння конституційно-правових явищ. Аксіологічний, герменевтичний та антропологічний виміри конституціоналізму найповніше розкриваються саме через інтеграцію теорії держави і права та філософії права. Подальший розвиток цього напряму досліджень дозволить збагатити методологічний інструментарій юридичної науки та вдосконалити конституційні механізми забезпечення прав і свобод людини. Таким чином, інтеграція теорії держави і права та філософії права є перспективним напрямом розвитку сучасного конституціоналізму, що відповідає викликам глобалізованого та цифрового суспільства.

Список використаних джерел:

1. Козюбра М. І. Верховенство права і конституціоналізм: проблеми співвідношення. *Право України*. 2022. № 4. С. 15–27.

2. Максимов С. І. Філософські засади конституціоналізму: антропологічно-комунікативний підхід. *Вісник* Національної академії правових наук України. 2023. № 2. С. 34–48.

3. Петришин О. В., Погребняк С. П., Лук'янов Д. В. Правова доктрина як джерело права: філософсько-правовий вимір конституціоналізму. *Актуальні проблеми держави і права*. 2023. № 2. С. 11–24.

4. Савчин М. В. Порівняльне конституційне право: філософсько-правові засади та методологія дослідження. *Часопис* Київського університету права. 2021. № 3. С. 78–95.

5. Шевчук С. В. Основи конституційної юриспруденції: філософсько-правовий вимір. Київ : Юрінком Інтер, 2022. 346 с.

НАЗАРЕНКО О. А.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри теорії, історії та філософії права
(Навчально-науковий інститут права та психології Національної академії внутрішніх справ)

УДК 340
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.7

ПРИНЦИПИ ПРАВА ЯК ОСНОВА ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕМОКРАТИЧНОГО ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА

У статті здійснено теоретико-правову характеристику принципів права, а саме проаналізовано різноманітні наукові підходи до розкриття поняття принципів права, а також їх загальних різновидів, крім того в процесі проведення дослідження висвітлюється їх значимість, не тільки для повної забезпеченості демократичної життєдіяльності суспільства, але й наукової теорії загалом. Зазначається, що принципи права представляють собою основоположні, фундаментальні засади на яких в обов'язковому порядку засновується та реалізується діяльність всіх суб'єктів права. Так, в тому числі, це стосується безпосередньо процесів пов'язаних з правотворчістю, правозастосуванням, а також не допущенням проявів будь яких їх порушень, з метою забезпечення виконання приписів норм законодавства.

Здійснено аналіз принципу верховенства права, який відображає ключове значення для забезпечення та захисту прав і свобод людини та громадянина, а також підтримує правову та демократичну основу діяльності держави. Важливе значення відведено дотриманню положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та діяльності Європейського суду з прав людини, який керується вище згаданим принципом верховенства права. Так, у результаті чого акцентується увага на якості виконання рішень прийнятих Європейським судом з прав людини, що пов'язується з цим принципом.

Окрему увагу автор приділив висвітленню принципу правової визначеності, який у більшості наукових позицій розглядаються, як частина принципу верховенства права, але й також у наявності й інші представлені обґрунтовані погляди, які вбачають його абсолютно самостійним принципом, що навіть розуміється таким у праві Європейського Союзу, а також відіграє вагому роль в процесі здійснення правосуддя, встановлення істини та справедливості, зокрема незмінних етапах правотворчості та правозастосування.

В тексті статті розкрито принцип законності, який незважаючи на численні погляди та підходи до розуміння можна відобразити, як такий, що перш за все покликаний сприяти відповідності здійснюваної будь якої практичної юридичної діяльності положенням чинного законодавства, які потребують неухильного дотримання. Загалом, зосереджується увага на значимості принципів права не тільки, як теоретично закріпленого в нормативно-правових актах явища, але й як невід'ємної та важливої основи для забезпечення демократичного життя суспільства.

Ключові слова: *принципи права, верховенство права, принцип правової визначеності, принцип законності, права і свободи людини та громадянина, демократичне життя суспільства.*

Nazarenko O. A. Principles of law as a basis for ensuring the democratic life of society

The article provides a theoretical and legal description of the principles of law, namely, it analyzes various scientific approaches to revealing the concept of principles of law, as well as their general varieties, in addition, in the process of conducting the study, their significance is highlighted, not only for the full provision of democratic life in society, but also for scientific theory in general. It is noted that the principles of law are the fundamental, fundamental principles on which the activities of all subjects of law are necessarily based and implemented. Yes, including, this directly concerns the processes related to lawmaking, law enforcement, as well as preventing the manifestation of any of their violations, in order to ensure the implementation of the provisions of the legislation.

The analysis of the principle of the rule of law, which reflects the key importance for ensuring and protecting the rights and freedoms of man and citizen, and also supports the legal and democratic basis of the state's activities, is carried out. Important importance is attached to compliance with the provisions of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the activities of the European Court of Human Rights, which is guided by the above-mentioned principle of the rule of law. Thus, as a result, attention is focused on the quality of implementation of decisions adopted by the European Court of Human Rights, which is associated with this principle.

The author paid special attention to highlighting the principle of legal certainty, which in most scientific positions is considered as part of the principle of the rule of law, but there are also other well-founded views presented that see it as a completely independent principle, which is even understood as such in the law of the European Union, and also plays a significant role in the process of administering justice, establishing truth and justice, in particular in the constant stages of lawmaking and law enforcement.

The text of the article reveals the principle of legality, which, despite numerous views and approaches to understanding, can be depicted as one that is primarily designed to promote compliance of any practical legal activity with the provisions of current legislation, which require strict compliance. In general, attention is focused on the importance of the principles of law not only as a phenomenon theoretically enshrined in regulatory legal acts, but also as an integral and important basis for ensuring the democratic life of society.

Key words: *principles of law, rule of law, principle of legal certainty, principle of legality, rights and freedoms of man and citizen, democratic life of society.*

Вступ. Враховуючи швидкоплинність часу, який супроводжується різними історичними, політичними змінами, які відбуваються в процесі соціального розвитку, варто зазначити, що так чи інакше, поступово всі ці зазначені фактори починають впливати на формування, функціонування та розвиток існуючої в державі юридичної науки та практики. Оскільки, саме вони приймають безпосередню участь у забезпеченні надійного механізму для функціонування належного суспільного життя, який буде забезпечувати можливості реалізації в державі засад демократичного існування та піклуватись про права, свободи, інтереси людини та громадянина. Також, для того, щоб гарантувати гармонію між науковою роботою та практикою потрібно приділити належну увагу такому спільному для них феномену, як принципи права. Так, на сьогоднішній день актуальність подальшого вивчення різних за своїм характером принципів права не викликає сумнів. Оскільки, їх можна зустріти у наукових роботах не тільки теоретиків права, але й науковців, які вивчають особливості їх буття в інших, різних галузях права. Окремо, варто зазначити про те, що в практичній

юридичній діяльності приймають участь різні категорії компетентних суб'єктів, зокрема починаючи зі звичайних юристів та завершуючи всіма уповноваженими за ієрархію представниками влади.

Протягом тривалого часу питанням про принципи права цікавляться різні зарубіжні та вітчизняні вчені, які досліджують їх у різних галузях права, а також присвячують значну кількість наукових праць. Так, теоретико-правову основу дослідження складають праці таких учених-правників, як Андрусів У. Б., А. М. Колодія, Л. І. Калєніченко, О. Крижова, Л. А. Луць, І. Жаровська, С. А. Данієлян та багато інших. Якщо поглянути на численні праці провідних учених, які займались та продовжують досліджувати принципи права, можна стверджувати, що у сучасній юридичній теорії й досі залишається актуальною необхідність у подальшому розгляді їх сутності та соціальної значущості.

Традиційно, принципи права представляють собою основоположні та фундаментальні засади, які слугують міцною, незламною базою на основі якої повинно функціонувати юридично захищене демократичне суспільство. Вони мають особливе значення для суб'єктів права, оскільки у своїй сукупності створюють певну законодавчу призму, яка буде слугувати важливим заходом безпеки в процесі боротьби з будь-якими проявами порушення законодавства на практиці.

Постановка завдання. Метою статті є здійснити загальну теоретико-правову характеристику принципів права, що стосується розгляду наукових поглядів саме на розуміння та розкриття деяких з їх основних, загальних, існуючих видів, а також висвітлити значимість для забезпечення демократичного життя суспільства.

Результати дослідження. В сучасних політичних реаліях, коли з однієї сторони більшість держав світу прагнуть досягти ідеологічного, політичного, юридичного та загалом соціального зближення, але з іншої все ж продовжують створюватись перепони до реалізації таких ідей у разі їх виникнення. Потрібно зазначити, що кожна з них пройшла власний шлях становлення та проживає різні умови для розвитку, але разом з тим має дійсно демократичні наміри для удосконалення подальших перспектив свого існування. Саме тому, неможливо заперечувати значущості та ролі в цьому принципів права. Так як, вагома робота у цьому напрямку відтворюється в середині держави, а також стосуватиметься діяльності різних суб’єктів права, які будуть її забезпечувати.

Так, А. М. Бабенко, О. О. Борисова, І. О. Шаповалова зазначають, що одним з найбільш ефективних каталізаторів процесу еволюції будь-якої правової системи, хоча і еволюція права має свої внутрішні закономірності, і ці закономірності задають певний напрям новацій у цій сфері, представляють собою принципи права [1, с. 6]. Досить цікаву думку висловлює С. А. Данієлян, який зазначає, що принципи права можуть бути описані за посередництвом наступних змістовних характеристик: 1) лаконічно сформульовані положення – за загальним правилом принципи права не характеризуються широкими, розлогими нормативними формулюваннями, що однак не применшує їх правореалізаційного значення; 2) основоположні ідеї – принципи права є правилами-ідеями, які незважаючи на лаконічний характер формулювання містять широке змістовне наповнення, тлумачення якого власне і відбувається у правозастосовній практиці; 3) вихідні положення – принципи права мають первинний характер, адже на основі принципів права формуються в подальшому інші нормативні положення; 4) імперативні положення – принципи права характеризуються підвищеною мірою обов’язковості в аспекті їх дотримання [2, с. 183]. Зазначена характеристика представляє собою принципи права досить всебічно, а саме через різні підходи, де кожен з яких має власне змістовне наповнення.

Також, варто звернутись до думки А. М. Колодія, який вважає, що у всіх випадках потрібно використовувати принципи права, коли йдеться про відповідні положення та відправні ідеї, які належать до юриспруденції. Так, принципи права – це такі відправні ідеї його буття, які виражають найважливіші підвалини і закономірності цього типу держави й права, є однопорядковими із сутністю права та становлять його головні риси, відрізняються вищою імперативністю, універсальністю і загальною значимістю, відповідають об’єктивній потребі

зміцнення і побудови певного суспільного ладу [3, с. 15]. Запропоноване автором визначення досить чітко відображає юридичну значимість принципів права для юридичного життя, а також їх силу та загальнообов'язковість, яка реалізується з метою забезпечення належного процесу правового регулювання суспільних відносин.

Визначивши загальне розуміння принципів права необхідно перейти до розгляду деяких з них. Так, загалом існує достатньо численна їх кількість, де кожен з них покликаний допомогти здійснити правовий вплив на той чи інший аспект життя суспільства з метою врегулювання його проблемної та актуальної ситуації. Принципи права відносять до джерел права, вони можуть бути закріплені в різних за юридичною силою положеннях законодавства (Конституції України, у Кодексі адміністративного судочинства України, як наприклад принцип верховенства права), а також застосовуватись судовими органами влади при усуненні прогалин.

Розглядаючи принципи права необхідно звернутись до короткого аналізу змісту вже згаданого вище такого принципу, як верховенство права, якому тривалий час приділяється особлива увага. Так, варто висвітлити думку Б. В. Малишева, який стверджує, що верховенство права в одному із свої основних вимірів можна розуміти як верховенство права людини над обов'язком держави дотримуватись свобод і прав людини. З іншого боку, цей принцип можна розуміти як верховенство природного права (право людини) над позитивним правом (право держави) [4, с. 32]. Також, І. Жаровська зазначає, що верховенство права потребує окремого аналізу тому, що являється основним принципом демократії. Так, поняття верховенство права за вузького підходу охоплює лише принцип процесуальної справедливості, а за широкого також істотніші специфікації елементів, що входять до верховенства права. У його важливому завданні ключова характеристика верховенства права полягає у перевірці реального функціонування інституційного захисту прав людини. Верховенство права перш за все репрезентується як головна мета у функціонуванні політичних інститутів саме у захисті індивідуальних прав [6, с. 58]. Таким чином, можна зазначити, що принцип верховенства права містить в собі ключові моменти, які пов'язані з правами людини та діяльністю держави, яка повинна здійснювати контроль за їх забезпеченням. У тому випадку, якщо вони будуть порушені або обмежені, автоматично втрачається демократичний характер влади, що може призвести до політичної кризи.

В контексті чого слід зазначити, що на сьогоднішній день цілий ряд європейських держав ратифікували Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод на підставі якої діє Європейський суд з прав людини, який у своїй практиці звертається до цього принципу. Як вважає, О. Крижова у своїх рішеннях ЄСПЛ визначає доволі чіткі та конкретні шляхи забезпечення панування верховенства права у державі за допомогою виділення окремих елементів принципу верховенства права. Проблематика гарантування принципу верховенства права у такий спосіб лежить насамперед у площині позитивного права і прямо залежить від якості чинного у державі законодавства [6, с. 547]. Виходячи з вище згаданих положень діяльність держави в особі її органів повинна дбати про стан власного законодавства з метою не допущення порушення прав людини, а також якості виконання рішень Європейського суду з прав людини, що все разом демонструє стан реалізації принципу верховенства права.

Як зазначається у науковій літературі принцип правової визначеності є органічною, а також невід'ємною складовою принципу верховенства права, оскільки Європейський суд з прав людини зазначає про це у низці своїх рішень. Конституційний суд України у своїх рішеннях також наголошує на тому та посилається на принцип правової визначеності, зазначаючи що він є необхідним компонентом принципу верховенства права [7, с. 53]. В свою чергу, Г. З. Огнев'юк вважає, що Конституційні Суди розглядають правову визначеність як складову верховенства права в унісон із рішенням Венеціанської комісії, яка встановила таке співвідношення зазначених принципів. У практиці конституційного судочинства згадане положення не ставлять під сумнів і його можна вважати усталеним. Проте, зміст правової визначеності розкривають у відповідності до обставин конкретної справи, а тому окремо

взяте рішення Конституційного Суду не розкриває у повній мірі зміст правової визначеності [8, с. 28]. Незважаючи на численні позиції науковців, що пов'язані з віднесенням принципу правової визначеності до безпосередньо складової принципу верховенства права з цього приводу існують й протилежні думки.

Так, Л. А. Луць приводить й інші думки з приводу його приналежності, зокрема зазначаючи про те, що саме сукупністю вимог до організації та функціонування правової системи з метою забезпечення насамперед стабільного правового становища індивіда шляхом удосконалення процесів правозастосування та правотворчості являється саме принцип правововової визначеності. При цьому вимоги до нього диференційовано на три групи: до визначеності судових рішень, до визначеності законодавства, до визначеності повноважень [9, с. 23]. Схожу позицію висловлює А. М. Приймак, який стверджує, що принцип правової визначеності варто розглядати, як сукупність вимог до функціонування та організації правової системи з метою забезпечення перш за все стабільного правового становища індивіда шляхом вдосконалення процесів правозастосування та правотворчості [7, с. 54]. Таким чином, на сьогоднішній день залишаються неоднозначними деякі нюанси з приводу цього принципу, що демонструє актуальну потребу у здійсненні його подальших вивчень та уточнень.

Оскільки з однієї сторони принцип правової визначеності серед численної частини наукових поглядів продовжує залишатись складовою принципу верховенства права, але з іншої, все одно мають місце інші твердження, в тому числі ті, які висвітлює Л. А. Луць про те, що в Європейському Союзі він є самостійним принципом права. Окремо зазначаючи, про потребу чіткого правового визначення його поняття в юриспруденції, які б були сформовані у відповідності до відомих у логіці правил, а саме: формулювання визначення поняття, виявлення найбільш суттєвих ознак, змістом якого є ця сукупність ознак [9, с. 25]. Принцип правової визначеності повинен бути зрозумілим, ясним та доступним для сприйняття, адже він відіграє вагому роль в процесі здійснення правосуддя, встановлення істини та справедливості в інтересах прав та свобод громадян, які знаходять своє подальше відображення в якісній та кваліфікованій юридичній практиці. Розглядаючи принципи права, які мають важливе значення для сучасної правової науки та практики важливо виокремити принцип законності, який досить часто досліджуються у працях вчених в контексті вивчення різних юридичних питань, а також знаходять своє місце безпосередньо на практиці в процесі здійснення правотворчості та на різних етапах правозастосування.

Зокрема, О. Марушій зазначає про те, що законність характеризується багатоплановістю, що зумовлює необхідність її дослідження не лише як практичної категорії, але й як теоретичної. Не можна обійти стороною питання гарантій, вимог та сфер її застосування, коли мова йде про формування поняття законності, а також співвідношення з мораллю та справедливістю, взаємозв'язку з доцільністю процедур урахування у нормотворчій діяльності значення цього принципу для об'єктивізації права загалом [10, с. 281]. Також, М. А. Самбор зазначає, що в суспільстві утвердження законності та регулювання суспільних відносин залежить, як від якості норм права, так і від застосування норм права, коли останнє формулює цілісну систему міркувань, довіри, уявлень, а отже і культури щодо принципу законності [11, с. 94]. Звісно організація правового підґрунтя для забезпечення життєдіяльності суспільства не може обійтись без існування принципу законності, який відповідає за узгодженість будь-яких юридичних дій з положеннями законодавства, яких потрібно дотримуватись та запобігати виникненню проявів правопорушень.

Варто також підтримати твердження Л. І. Калєніченко, яка вважає, що установкою, а саме відправною точкою, ідеєю, що закладає основу функціонування і розвитку права є законність як принцип права. Саме законність як принцип функціонування державних органів, принцип поведінки суб'єктів права, посадових осіб за своє сутністю є вимогою добровільного виконання суб'єктами права своїх обов'язків та реалізації ними права, а також законних інтересів у межах правової системи [12, с. 90]. В свою чергу У. Б. Андрусів відмічає, що дотримання принципу законності передбачає відповідність

таким основним критерієм, а саме чітке встановлення меж дискреційних повноважень компетентних органів з урахуванням законної мети й забезпечення захисту від свавільного втручання; відповідністю законодавства принципу верховенства права; відповідність закону вимозі якості, тобто він повинен бути доступним, чітко сформульованим та передбачуваним; наявність правової підстави в національному правовому полі [13, с. 23]. Принцип законності покликаний здійснювати потужний вплив на всі юридичні процеси, які відбуваються в середині держави та громадянського суспільства, а саме сприяти відповідності здійснюваної практичної юридичної діяльності у відповідності з приписами діючого законодавства.

Висновки. Отже, підсумовуючи все вище викладене можна зробити висновок, що розглянуті лише деякі з представників існуючих загальних принципів права, а саме верховенство права, правова визначеність та законність, які серед всіх інших представляють собою незмінну юридичну цінність для організації та побудови надійної основи демократичного життя суспільства. З метою забезпечення, сприятливого характеру влади має обов'язково простежуватись цілеспрямована кваліфікована робота над створенням надійних умов для поєднання наукової роботи, зокрема з фактичним вирішенням проблем реалізації принципів права безпосередньо на практиці. Оскільки, кожен з суб'єктів права проходить власний шлях в процесі теоретичного вивчення принципів права, який пов'язаний не тільки з формальними аспектами їх засвоєння, але із труднощами їх фактичного правового втілення в життя. Так, принцип верховества права пов'язується з пріоритетною цінністю права, забезпеченням прав та свобод людини, що на сьогоднішній день активно набирає популяризації не тільки за рахунок національного законодавства, але й судових рішень прийнятих Європейським Судом з прав людини. Натомість принцип правової визначеності у більшості випадків розглядаються, як частина, елемент, продовження принципу верховенства права, але разом з тим встановлює власні межі, які зосереджуються на необхідності здійснення контролю за правотворчою та правозастосовною діяльністю. Принцип законності вимагає обов'язкового дотримання усіма суб'єктами права встановлених норм права, які прописані в різних нормативно-правових актах, що допомагають врегульовувати різні проблемні ситуації та вирішувати актуальні питання на практиці. Так чи інакше, принципи права продовжують відігравати ключову роль для надійного забезпечення існування правового підґрунтя політичної системи суспільства, його охорони та захисту, а також й надалі будуть удосконалювати рівень добробуту в інтересах громадян з позиції забезпечення демократичного ладу в державі.

Список використаних джерел:

1. Бабенко А.М., Борисова О.О., Шаповалова І.О. Принципи права: поняття та класифікація. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2022. *Випуск 3* (44). С. 3-7

2. Данієлян С. А До питання змістовного наповнення поняття «принципи права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Серія: Юриспруденція. 2021. № 51. С. 180-184

3. Бахновська І.П., Сова Ю.В. Загальнолюдські принципи права як універсальні нормативні засади. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2020. № 4. С. 14-17

4. Малишев Б.В. Застосування норм права (теорія і практика): навч. посіб./ За заг. ред. Б.В. Малишева. Київ: Реферат, 2010. 260 с.

5. Жаровська І. Демократія і верховенство права: сучасна методологія управлінсько-владної діяльності. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка» Серія « Юридичні науки».* 2021 № 3 (31). С. 56-60

6. Крижова О. Принцип верховенства права у практиці Європейського Суду з прав людини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія « Юридичні науки*». 2017. № 865. С. 544-549

7. Приймак А.М. Принцип правової визначеності: поняття та окремі аспекти. *Наукові записки. Серія «Юридичні науки*». 2010. Том 3. С. 53-55

8. Огнев'юк Г.З. Принцип правової визначеності у рішеннях Конституційних судів України та деяких сусідніх держав. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки*». 2019. Випуск 6. № 23. С. 26-31

9. Луць Л.А. Принцип правової визначеності: сучасний стан та перспективи. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 8. С. 21-27

10. Марушій О. Принцип законності в діяльності органів публічного управління: методологічні засади. *Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки».* 2017. № 865. С. 279-283

11. Самбор М. А. Законність як принцип діяльності суду з дотримання прав, свобод та інтересів неповнолітніх у справах про адміністративні правопорушення. *Право і безпека.* 2024. № 4(95). С. 90-103

12. Калєніченко Л. І. Сутність законності в організації та діяльності Національної поліції України. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми :* матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Харків, 17 травня 2019 р. / Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2019. С. 89-91

13. Андрусів У. Б. Зміст принципу законності в прецедентній практиці ЄСПЛ. *Visegrad Journal on Human Rights.* 2019. № 5. Vol. 2. С. 18-24.

ОЛІЙНИК В. С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри правоохоронної
діяльності та загальноправових
дисциплін
*(Навчально-науковий інститут права
і соціальних технологій Національного
університету «Чернігівська
політехніка»)*

УДК 342.241
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.8

ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ ТА ТЕНДЕНЦІЇ ЇХ ВИРІШЕННЯ

В статті визначено та проаналізовано основні теоретичні проблеми пов'язані з визначенням правосуб'єктності штучного інтелекту(ШІ), деякі ризики пов'язані з неконтрольованим розвитком штучного інтелекту, а також тенденції подальшого вирішення цих проблем. Встановлено, що з юридичної точки зору, існує три підходи до того, як сприймається штучний інтелект.

Перший підхід полягає у визнанні штучного інтелекту об'єктом права. На сьогоднішній день подібний варіант залишається найбільш прийнятним, так як з одного боку, не викликає настільки дискусійні питання, а з іншого – відповідає сучасному рівню розвитку технологій в галузі штучного інтелекту.

Другий підхід грунтується на ідеї визнання штучного інтелекту самостійним учасником правовідносин, «електронною особою». Однак даний підхід залишає відкритим раніше згадане нами питання щодо відповідальності за помилки штучного інтелекту.

Третій підхід об'єднує перші два підходи, розглядаючи технологію штучного інтелекту як об'єкт та суб'єкт одночасно. Перевага третього підходу полягає в забезпеченні гнучкості в рішенні питання про правосубєктність, однак, разом з тим, застосування концепції може привести до нових, таких, що важко вирішуються, проблем, пов'язаних з розмежуванням суб'єктно-об'єктних відносин, що може ускладнити механізм відповідальності за дії штучного інтелекту.

На даний час законодавче регулювання правовідносин людини і штучного інтелекту є недосконалим в більшості країн світу, в тому числі і в Україні. Це пов'язано з неможливістю точного прогнозу тенденцій розвитку штучного інтелекту.

Право, як таке, як соціальний інститут, зазнає змін - в нього поступово входять на правах суб'єктів і нових нетипових об'єктів явища, такі, що за старою юридичною класифікацією мають неживий, не суб'єктний і не об'єктний характер.

Основним ризиком пов'язаним з використанням штучного інтелекту є те, що, завдяки здібності до саморозвитку, штучний інтелект може стати штучним суперінтелектом, у якого будуть свої потреби і цілі і він може намагатися використовувати людей проти їх волі.

Автором висловлено думку, що єдиним шляхом захисту прав і свобод людини від ризиків пов'язаних з неконтрольованим розвитком штучного інтелекту є державне нормативно-правове регулювання правовідносин

людини і штучного інтернету, державний контроль і надзор в сфері застосування штучного інтелекту.

Ключові слова: *штучний інтелект, штучний суперінтелект, об'єкт правовідносин, суб'єкт правовідносин, правосуб'єктність штучного інтелекту, «електронна особа», робот.*

Oliiynyk V. S. Some theoretical problems of determining the legal personality of artificial intelligence and trends in their solution

The article identifies and analyzes the main theoretical problems associated with determining the legal personality of artificial intelligence, some risks associated with the uncontrolled development of artificial intelligence, as well as trends in further solving these problems. It has been established that from a legal perspective, there are three approaches to how artificial intelligence is perceived.

The first approach is to recognize artificial intelligence as an object of law. Today, this option remains the most acceptable, since, on the one hand, it does not raise such controversial issues, and on the other hand, it corresponds to the current level of development of technologies in the field of artificial intelligence.

The second approach is based on the idea of recognizing artificial intelligence as an independent participant in legal relations, an "electronic person".However, this approach leaves open the previously mentioned question of liability for artificial intelligence errors.

The third approach combines the first two approaches, viewing AI technology as both an object and a subject at the same time. The advantage of the third approach is to provide flexibility in resolving the issue of legal personality, however, at the same time, the application of the concept may lead to new, difficult-to-solve problems related to the demarcation of subject-object relations, which may complicate the mechanism of liability for the actions of artificial intelligence.

Currently, the legislative regulation of legal relations between humans and artificial intelligence is imperfect in most countries of the world, including Ukraine. This is due to the impossibility of accurately predicting trends in the development of artificial intelligence.

Law, as such, as a social institution, is undergoing changes - it is gradually incorporating phenomena as subjects and new atypical objects, such as those that, according to the old legal classification, have an inanimate, non-subjective and non-objective nature.

The main risk associated with the use of artificial intelligence is that, due to its ability to self-develop, artificial intelligence can become an artificial superintelligence, which will have its own needs and goals and may try to use people against their will.

The author expressed the opinion that the only way to protect human rights and freedoms from the risks associated with the uncontrolled development of artificial intelligence is state regulatory and legal regulation of legal relations between humans and the artificial Internet, state control and supervision in the field of application of artificial intelligence.

Key words: *artificial intelligence, artificial superintelligence, object of legal relations, subject of legal relations, legal personality of artificial intelligence, "electronic person", robot.*

Вступ. Людство переживає четверту технологічну (промислову) революцію, основу якої, як вважає К. Шваб, складають нові обчислювальні технології, блокчейн, інтернет речей, штучний інтелект і роботи, передові матеріали, адитивне виробництво та багатовимірний друк, біотехнології, нейротехнології, віртуальна і доповнена реальність [1]. Дані технології

проникають у всі сфери людської діяльності і таким чином видозмінюють суспільні відносини. Серед сучасних проривних технологій найпроривнішими в умовах четвертої промислової революції є технології, пов'язані зі створенням і використанням роботів та штучного інтелекту (ШІ). Така, що активно формується робототехнічна галузь, великі дослідження технологій штучного інтелекту і те, що очікується проникнення роботів у багато сфер суспільного життя, включаючи військову, вже зараз потребують від світової спільноти, правової науки і юридичної практики надати відповіді на багаточисельні прикладні та теоретичні питання.

Постановка завдання. Метою даної статті є аналіз та узагальнення тих, що є в працях вчених і нормативних актах визначень поняття «штучний інтелект» і пропозиція, на їх основі авторського визначення даного поняття.

Визначення та аналіз основних теоретичних проблем визначення правосуб'єктності штучного інтелекту а також тенденцій подальшого напрямку розвитку цього питання.

Визначення деяких ризиків щодо порушення прав людини і громадянина пов'язаних з неконтрольованим розвитком штучного інтелекту.

Висловлення своєї думки, щодо шляхів вирішення теоретичних проблем пов'язаних з правосуб'єктністю штучного інтелекту.

Результати дослідження. На сьогоднішній день не існує чіткого, однозначного, єдиного розуміння та визначення поняття «штучний інтелект». У різноманітті визначень штучного інтелекту можна виділити наступні основні напрямки:

– штучний інтелект як система, що діє подібно до людини з аналогічними когнітивними здібностями;

– штучний інтелект як система (устрій), що володіє хоча б однією з властивостей людського розуму;

– штучний інтелект як надрозум, що перевершує інтелектуальні здібності людини;

– штучний інтелект як науковий напрямок, що вивчає можливість і використання систем (устроїв) для моделювання людського мислення (машинне навчання).

Визначення штучного інтелекту міститься в Законі про штучний інтелект (Artificial Intelligence Act), що був прийнятий Європарламентом і набув чинності 1 серпня 2024 року. Відповідно до вищезазначеного закону, штучний інтелект – це машинна система, яка розроблена для роботи з відповідним рівнем автономності, що з певними цілями, на основі отриманих вхідних даних від запитувача, визначає, як саме генерувати ці дані, наприклад, такі як прогнози, контент або рішення, які безпосередньо можуть впливати на віртуальне або фізичне середовище [2].

У грудні 2020 року Кабінет Міністрів України затвердив Концепцію розвитку штучного інтелекту в Україні, у якій визначені мета, принципи та завдання розвитку таких технологій– як одного з пріоритетних напрямів у сфері науково-технологічних досліджень

У Концепції дається наступне визначення штучного інтелекту:

Штучний інтелект (далі – технології ШІ) – організована сукупність інформаційних технологій, із застосуванням якої можливо виконувати складні комплексні завдання шляхом використання системи наукових методів досліджень та алгоритмів обробки інформації, отриманої або самостійно створеної під час роботи, а також створювати та використовувати власні бази знань, моделі прийняття рішень, алгоритми роботи з інформацією та визначати способи досягнення поставлених завдань [3].

Досить цікаве визначення поняття «штучний інтелект» дає Олександр Баранов: «штучний інтелект – це певна сукупність методів, способів, засобів та технологій, насамперед, комп'ютерних, що імітує (моделює) когнітивні функції, які мають критерії, характеристики та показники еквівалентні критеріям, характеристикам та показникам відповідних когнітивних функцій людини [4].

В даній статті автор розглядає штучний інтелект як систему, що володіє наступними ознаками: здібністю сприймати інформацію, автономністю роботи без участі людини; здібністю самостійно удосконалюватися, навчатися; здібністю до аналізу, узагальненню

інформації, власного досвіду; здібністю самостійно приймати рішення і виконувати їх; здібністю адаптуватися до зовнішнього середовища.

З юридичної точки зору, існує три підходи до того, як штучний інтелект сприймається. Ці підходи так чи інакше визначають правовий статус штучного інтелекту.

Перший підхід – штучний інтелект как об'єкт права: деякі експерти стверджують, що штучний інтелект не є по-справжньому розумним, а є інструментом, що виконує задачі. Він заснований на алгоритмах і не має підстав мати юридичний статус. Таким чином, системи штучного інтелекту розглядають як об'єкт правовідносин. За такого розуміння, технології штучного інтелекту підкоряються правовому режиму речей. Ця точка зору більш відповідає, тій, що діє правовій базі, яка зазвичай розглядає штучний інтелект як інструмент, а не як предмет.

Другий підхід – штучний інтелект як суб'єкт права: згідно цього підходу, системи штучного інтелекту розглядаються виключно як суб'єкт правовідносин. За такого розуміння, системи штучного інтелекту будуть розглядатися як такі, що мають правосуб'єктностью і мають права і обов'язки.

Ця точка зору потребує значного зрушення в юридичному мисленні і поставить ряд складних питань про те, як покласти відповідальність на штучний інтелект.

Третій підхід об'єднує перші два підходи, розглядаючи технологію штучного інтелекту як об'єкт и суб'єкт правових відносин одночасно. Такий підхід передбачає, що не автономним чи частково автономним штучним інтелектом слід вважати інструменти, що контролюються суб'єктами цивільно-правових відносин (виробниками, розробниками, власниками).

В останні роки ряд британських і ізраїльських юристів запропонували розробляти законодавство в галузі використання штучного інтелекту за аналогією з римським правом щодо рабів. В римському праві господарі несуть відповідальність за шкоду, що завдано їх рабами [5].

Ряд американських правознавців запропонували розглядати штучний інтелект як найманого працівника. При цьому відповідальність буде покладатися на власника. Нідерланди звернулися до Європейського парламенту з пропозицією, яка передбачає розгляд родини роботів, що подключено до єдиного потужного ШІ навіть не як найманих робітників, а як прямих юридичних осіб, що несуть необмежену відповідальність [6].

Розглянемо більш детальніше перші три підходи.

Перший підхід полягає у визнанні штучного інтелекту об'єктом права. На сьогоднішній день подібний варіант залишається найбільш прийнятним, так як з одного боку, не викликає таких дискусійних питань, а з іншого – відповідає сучасному рівню розвитку технологій в галузі штучного інтелекту. Крім того, питання про відповідальність за дії штучного інтелекту при визнанні його об'єктом права не буде таким проблемним, оскільки у випадку здійснення ним, наприклад, помилки, що спричинила негативні наслідки, відповідальність лежатиме на тому, кому належать права на штучний інтелект (господар чи власник), розробник програмного забезпечення, якщо помилка стала наслідком проблем з алгоритмами, чи кампанія-виробник. Представлена позиція не враховує наявності у штучного інтелекту загальної передумови до суб'єктности: юридичної волі, котра полягає в автономності і здібності приймати самостійні рішення.

Другий підхід базується, як було раніше згадано, на ідеї визнания штучного інтелекту самостійним учасником правовідносин, «електронною особою». Так, наприклад, Олександр Баранов підкреслює необхідність визнання роботів зі штучним інтелектом суб'єктами суспільних відносин, тому що «розумні роботи», які здійснюють людиноподібні дії в процесі відносин у взаємодії з традиційними суб'єктами повинні розглядатися як повноцінні суб'єкти цивільного права, які є на рівні з фізичними особами [4]. Однак даний підхід залишає відкритим раніше згадане питання про відповідальність за помилки штучного інтелекту. Так, залишається не зовсім зрозумілим, хто і яким чином буде нести відповідальність за невиконання штучним інтелектом взятого на себе зобов'язання? Крім того,

можемо припустити, що реалізація даної моделі на практиці викличе необхідність в принципово іншому якісному перетворенні законодавства, не обмежуючись рамками зміни будь якої окремої галузі чи декількох галузей. Олександр Баранов пише про можливість визнання «електронної особи» – юридичної фікції, оскільки визнання його правосуб'єктности, аналогічної людині, в подальшому може спричинити труднощі, пов'язані з тим, що права роботів на певному етапі увійдуть у протиріччя з правами людей. Отже, для реалізації того, що описується підходу в подальшому ще потребується «значна теоретична та практична розробка законодавства» [7]. Відповідь на питання про правосуб'єктність штучного інтелекту залежить від багатьох змінних, головною з яких є ступінь автономності інтелектуальних систем, рівень їх розвитку.

Застосування до штучного інтелекту концепції юридичної особи також має свої переваги та недоліки. З одного боку, це дозволить вести облік всіх діючих інтелектуальних систем, передбачити умови легітимації їх участі, в цивільному обороті, а також установити певні гарантії для контрагентів. З іншого боку, незареєстрована ШІ-система, тим не менш, не перестає існувати: така система не втрачає своєї автономності, що протирічить ключовій позиції про взаємозв'язок волі і правосуб'єктності. Але мова тут йдеться, в першу чергу, про сферу цивільного права.

Зустрічаються різноманітні варіанти законодавчого найменування вказаних осіб: «робот», «електронна особа», «штучна особа» і т. ін., що за справедливим зауваженням деяких авторів не має істотного значення. Основна дискусія в рамках даної концепції буде сконцентрована на критеріях визначення обсягу прав та обов'язків, котрими повинна бути наділена та чи інша система, а також викладенню механізму розширення чи, навпаки, зменшення правосуб'єктності в залежності від динаміки розвитку інтелектуальних систем. Але, цілком можливо, що в довгостроковій перспективі саме такий підхід буде покладено в основу майбутніх законодавчих перетворень.

Перевага третього підходу полягає в забезпеченні гнучкості в рішенні питання про правосуб'єктність, однак, разом з тим, застосування концепції здатне привести до нових важкорозв'язних проблем, зв'язаних з розмежуванням суб'єкт-об'єктных відносин, що ускладнить механізм відповідальності за дії штучного інтелекту, зробить скрутним визначення правовласника на результати діяльності ШІ.

На даний час Цивільний кодекс України встановлює, що штучний інтелект є об'єктом цивільного права, як річ, яку можна купити, продати або обміняти, до прикладу, або об'єкт інтелектуальної власності, як результат праці людини [8].

Однако при цьому слід відмітити, що дана обставина зовсім не означає, що в подальшому штучний інтелект не змінить свого правового статусу. Теоретично в найближчому майбутньому він може досягнути небачених раніше висот в будь-якій галузі науки і практики, може отримати безмежні можливості, в тому числі й владу. Завдяки здібності до саморозвитку ШІ може стати штучним суперінтелектом у якого будуть свої потреби й цілі і він може спробувати використати людей проти їх волі. Згідно закону Мура, в недалекому майбутньому розумові процеси роботів вже не можна буде відрізнити від людських, подібність досягне 95 % [9]. Якщо це відбудеться, людство стикнеться з безпрецедентними юридичними проблемами.

Визнання штучного інтелекту як суб'єкта права впливає на зміну самого розуміння права. Право, як таке, як соціальний інститут, зазнає змін – в нього поступово входять, на правах суб'єктов і нових нетипових об'єктів, явища, такі, що за старою юридичною класифікацією мають неживий, не суб'єктний і не об'єктний характер, – інженерія генома, біотехнології, Інтернет, штучний інтелект.

Висновок. На даний час точного і однозначного визначення і розуміння, що таке штучний інтелект не існує.

Проаналізувавши ті, що є в працях вчених і нормативних актах визначення, пропонуємо авторське. Отже, штучний інтелект (штучний розум) – створена людиною технічна система, здібна самостійно виконувати людські функції, що володіє певною автономією,

здатна до самовдосконалення та самонавчання, і така, здібності та швидкість якої, багаторазово перевищують людські.

З юридичної точки зору, існує три підходи до того, як штучний інтелект сприймається.

Перший підхід – штучний інтелект як об'єкт права: На сьогоднішній день подібний варіант залишається найбільш прийнятним, так як з одного боку, не викликає настільки дискусійних питань, а з іншого – відповідає сучасному рівню розвитку технологій в галузі штучного інтелекту.

Другий підхід – штучний інтелект як суб'єкт права: даний підхід залишає відкритим раніше згадане питання про відповідальність за помилки штучного інтелекту. Так, залишається не зовсім зрозумілим, хто і яким чином буде нести відповідальність за невиконання штучним інтелектом взятого на себе зобов'язання? Крім того, можемо припустити, що реалізація даної моделі на практиці викличе необхідність в принципово іншому якісному перетворенні законодавства, не обмежуючись рамками зміни будь якої окремої галузі чи декількох галузей.

Третій підхід об'єднує перші два підходи, розглядаючи технологію штучного інтелекту як об'єкт і суб'єкт правових відносин одночасно. Перевага третього підходу полягає в забезпеченні гнучкості в рішенні питання про правосуб'єктність, однак, разом з тим, застосування концепції здатне привести до нових важкорозв'язних проблем, зв'язаних з розмежуванням суб'єкт-об'єктных відносин, що ускладнить механізм відповідальності за дії штучного інтелекту, зробить скрутним визначення правовласника на результати діяльності ШІ.

На сьогоднішній день перевага надається першому підходу, але враховуючи швидкий, і такий, що на сьогодні не має контролю, розвиток, в довгостроковій перспективі в основу майбутніх законодавчих перетворень буде покладено інший підхід.

На даний час законодавче регулювання правовідносин людини і штучного інтернету є недосконалим в більшості країн світу, в тому числі і в Україні. Це пов'язано, на думку автора статті, в першу чергу, з неможливістю точного прогнозу тенденцій розвитку штучного інтернету.

Основним ризиком пов'язаним з використанням штучного інтелекту є те, що завдяки здібності до саморозвитку ШІ може стати штучним суперінтелектом у якого будуть свои потреби і цілі і він може спробувати використати людей проти їх волі.

Саме право як таке, як соціальний інститут, зазнає змін – в нього поступово входять на правах суб'єктів і нових нетипових об'єктів явища, такі, що за старою юридичною класифікацією мають неживий, не суб'єктний і не об'єктний характер.

На думку автора статті єдиним шляхом, що здатний захистити права і свободи людини від ризиків, пов'язаних зі швидким і неконтрольованим розвитком штучного інтелекту є державне нормативно-правове регулювання правовідносин людини і штучного інтернету, державний контроль і нагляд в сфері застосування ШІ, підготовка законодавства в галузі створення і використання ШІ.

Список використаних джерел:

1. Klaus Schwab. The fourth industrial revolution. What it means and how to respond? URL: https://www.foreignaffairs.com/articles/2015-12-2/fourthindustrial-revolution (дата звернення: 17.03.2025).

2. Artificial Intelligence Act (Regulation (EU) 2024/1689), Official Journal version of 13 June 2024'. Interinstitutional File: 2021/0106(COD). URL: https://artificialintelligenceact.eu/ai-act-explorer (дата звернення: 17.03.2025).

3. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 02.12.2020 № 1556-р. URL: https://zakon. rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text (дата звернення: 27.12.2023)

4. Баранов О.А. Визначення терміну «штучний інтелект». *Інформація і право.* 2023. № 1(44) С. 32–49. URL: https://doi.org/10.37750/2616-6798.2023.1(44).287537. (дата звернення: 19.03.2025).

5. Kakoudaki D. Anatomy of a Robot: Literature, Cinema, and the Cultural Work of Artificial Intelligence. *Rutgers University Press*. 2014. 272 p.

6. Oleksiewicz I., Mustafa E.C. From Artificial Intelligence to Artificial Consciousness: Possible Legal Bases. For the Human robot Relationships in the Future. *International Journal of Advanced Research.* 2019. Vol. 7, iss. 3. P. 254–263. URL: DOI: 10.21474/IJAR01/8629. (дата звернення: 17.03.2025).

7. Баранов О. А. Інтернет речей та штучний інтелект: Витоки проблеми правового регулювання. *Інформація і право.* 2018. №2(25). С. 5–20. URL: http://ippi.org.ua/sites/default/files/5_9.pdf (дата звернення: 17.03.2025).

8. Цивільний кодекс України: Кодекс від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/435-15#Text (дата звернення: 18.03.2025).

9. Moore, Gordon E. (1975). Progress In Digital Integrated Electronics. URL: http://www.eng.auburn.edu/~agrawvd/COURSE/E7770_Spr07/READ/Gordon_Moore_1975_Speech.pdf (дата звернення: 18.03.2025).

ШЕНЦЕВА О. П.,
аспірантка кафедри загальної теорії
права та держави
*(Національний університет
«Одеська юридична академія»)*

УДК 340.12:342.7(540):34
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.9

ПОЗИТИВНІ ДІЇ (AFFIRMATIVE ACTIONS) ЯК ЗАГАЛЬНА ТЕНДЕНЦІЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ ІНДІЇ

У статті проаналізовано вплив кастової системи на формування сучасної правової системи Індії та її взаємодію з принципами рівності прав людини. Особливу увагу приділено історичним та релігійним основам кастової системи, зокрема ролі варн та джаті, які протягом тисячоліть визначали соціальні і правові відносини в індійському суспільстві. Розглянуто ключові джерела індуського права, такі як Дхармашастри, що забезпечували релігійне обґрунтування кастової ієрархії.

Досліджено сучасні правові механізми подолання з кастової дискримінації, включаючи позитивні дії (affirmative actions), які спрямовані на підтримку окремих груп населення через систему резервування місць у державних установах, освітніх закладах тощо. Проаналізовано ефективність цих заходів, які, незважаючи на свій прогресивний характер, стикаються з викликами, такими як створення нових форм соціальної напруженості та недоліки реалізації.

У статті висвітлено роль судової практики у формуванні сучасного правового поля, зокрема знакові справи Верховного Суду Індії, які визначають межі і напрямки застосування позитивних дій. Акцентовано увагу на значенні демократичних ідей для реформування правової системи Індії, яка поєднує традиційні соціальні структури із сучасними правовими доктринами.

Доведено, що досвід Індії у подоланні кастової дискримінації та адаптації традиційних норм до принципів рівності і справедливості щодо шляхів реалізації прав людини на практиці може слугувати одним із прикладів для інших держав. Зроблено висновок, що кастова система залишається важливим соціальним і правовим феноменом, вплив якого відчувається у сучасному індійському суспільстві, хоча її наслідки поступово нівелюються завдяки реформам і правовим інструментам.

Ключові слова: *право, правова система, правова система Індії, кастова система, індуське право, позитивні дії, права людини, джерела права, соціальна дискримінація, резервування, квоти, Верховний Суд Індії.*

Shentseva O. P. Affirmative actions as a general trend in modernization of the indian legal system

The article analyzes the impact of the caste system on the formation of India's modern legal system and its interaction with the principles of human rights equality. Particular attention is paid to the historical and religious foundations of the caste system, specifically the roles of varnas and jatis, which have shaped social and legal relations in Indian society for millennia. Key sources of Hindu law, such as the Dharmashastras, are examined as they provided the religious justification for the caste hierarchy.

The study investigates modern legal mechanisms to bridge of caste discrimination, including affirmative actions aimed at supporting saparate population groups through

the reservation system in public institutions, educational establishments, and more. The effectiveness of these measures is analyzed, highlighting challenges such as the emergence of new forms of social tension and implementation shortcomings despite their progressive nature.

The article highlights the role of judicial practice in shaping the contemporary legal framework, with a focus on landmark cases of the Supreme Court of India, which define the boundaries and directions for implementing affirmative actions. Emphasis is placed on the significance of democratic ideas in reforming India's legal system, which integrates traditional social structures with modern legal doctrines.

It is demonstrated that India's experience in overcoming caste discrimination and adapting traditional norms to principles of equality and justice in the practical realization of human rights can serve as a model for other nations. The conclusion is drawn that the caste system remains a significant social and legal phenomenon whose influence persists in contemporary Indian society, although its effects are gradually mitigated through reforms and legal instruments.

Key words: *law, legal system, legal system of India, caste system, Hindu law, affirmative actions, human rights, sources of law, social discrimination, reservations, quotas, Supreme Court of India.*

Вступ. Індія – одна з найбільших демократичних країн світу, про що проголошено у преамбулі Конституції Індії: «Ми, народ Індії, урочисто вирішили створити Індію як суверенну соціалістичну секулярну демократичну республіку...» [1]. Ця країна є унікальним прикладом інтеграції стародавніх традицій і сучасних правових реформ. Серед найважливіших аспектів індійського суспільного устрою та правової системи особливе місце займає кастова система, яка протягом тисячоліть визначала соціальну ієрархію, економічні відносини та доступ до прав людини та її можливостей. Незважаючи на офіційне засудження кастової системи у Конституції Індії [1, ст. 16-17] та запровадження низки прогресивних реформ, соціальні нерівності, пов'язані з кастовою приналежністю, залишаються глибоко вкоріненими. Це викликає численні дискусії щодо ефективності сучасних правових інструментів, серед яких важливе місце займають позитивні дії (affirmative actions), спрямовані на забезпечення рівності прав людини.

Affirmative actions (з англ. – позитивні дії) деякими ученими перекладаються як позитивна дискримінація, яка інтерпретується як метод забезпечення принципу рівності. У науковій літературі зазначається, що «для подолання фактичної нерівності необхідним є застосування спеціальних юридичних заходів, які виконуватимуть функцію правової компенсації особам певної статі, раси, етнічної групи, віку з метою ліквідації негативних соціальних наслідків для них. У широкому сенсі такі заходи сприяють розширенню участі окремих груп у певних сферах економічної, політичної або соціальної діяльності, у яких ці групи розглядаються як недостатньо представлені. Заходи такого характеру отримали назву позитивна дискримінація» [2, с. 178]. Однак, з огляду на більш точний переклад з англійської мови та уникнення неоднозначності та чергового оксюморону (поєднання протилежних, контрастних понять) у термінології, доцільніше було б використовувати термін «позитивні дії».

Актуальність дослідження кастової системи індуського права та її впливу на сучасне суспільство полягає в тому, що вона надає унікальну можливість вивчити, як стародавні соціальні структури взаємодіють із сучасними правовими принципами рівності, справедливості та доктриною прав людини. Аналіз механізмів впливу кастової системи дозволяє краще зрозуміти, як традиційні соціальні моделі визначають сучасне суспільне життя, при чому не лише через правові норми та інститути, але й культурні, економічні та навіть психологічні характеристики.

Також важливим ключовим аспектом є вивчення ефективності позитивних дій для соціальних груп, які історично зазнавали дискримінації, що передбачають запровадження

квот і спеціальних програм для таких представників. Хоча ці заходи мали певний успіх у покращенні соціальної мобільності, питання їхньої довгострокової ефективності та побічних наслідків викликають жваві дебати [3, с. 250; 4, с. 53].

Новизна теми дослідження полягає у комплексному аналізі історичних, соціальних і правових аспектів кастової системи та її взаємодії з сучасними правовими реформами. Інтеграція історичного контексту та сучасних правових підходів дає змогу розкрити зв'язок між стародавнім індуським правом і сучасними концепціями, що є важливим для розробки ефективних стратегій досягнення рівності прав людини.

Контекст, пов'язаний з глобалізаційними процесами, також додає особливої значущості цій науковій розвідці. Досвід Індії у поєднанні традиційних кастових структур і сучасних правових підходів до позитивних дій може стати прикладом для інших країн, які прагнуть подолати соціальні нерівності через право. Сучасні питання, пов'язані з соціальною мобільністю, культурною ідентичністю та принципами рівності та справедливості, вимагають детального аналізу, який може мати не лише теоретичну, але й практичну цінність. Увага до емпіричних аспектів, зокрема рішень суду, результатів позитивних дій, дозволяє виявити їхні сильні сторони та недоліки, а також сформулювати напрямки для подальших досліджень. У цьому контексті досвід Індії може слугувати прикладом для вивчення ефективності правових інструментів, спрямованих на забезпечення рівності прав людини.

Метою статті є дослідження правових та соціальних аспектів кастової системи індуського права та її впливу на сучасну правову систему Індії, зокрема механізмів, що використовуються для забезпечення рівності прав людини. Дослідження покликане продемонструвати унікальний досвід Індії у синтезі традиційної кастової ієрархії та сучасних правових інструментів, що робить цю тему важливою як для локального, так і для глобального контексту. Головна увага зосереджується на критичному аналізі історичних витоків кастової системи, її закріплення в індуському праві та сучасних спроб подолання її наслідків через позитивні дії.

Матеріали та методи. Аналіз наукових джерел свідчить про глибокий вплив кастової системи на соціальну та правову систему Індії. Зокрема, у деяких дослідженнях розглядаються основні елементи індійської кастової системи та її вплив на повсякденне життя різних кастових груп, підкреслюючи, що, незважаючи на офіційні заходи, ця система залишається дуже поширеною [5].

В інших джерелах зазначається, що в Індії впроваджені позитивні дії, відомі як система резевування (reservation system), спрямовані на підтримку соціальних груп людей, які походили з нижчих каст. Ці заходи включають резервування місць у державних установах та освітніх закладах. Однак ефективність цієї політики викликає дискусії. Підкреслюється, що навіть при наявності позитивних дій, кастова система продовжує впливати на соціальну ієрархію та доступ до ресурсів [6]. Окрім того, важливими є дослідження, в яких розглядаються різні виміри нерівності, пов'язані з міжгруповими відмінностями та соціальною стратифікацією в Індії [7, с. 443], що тільки підкреслює складність проблеми та необхідність інтегративного підходу до її вирішення.

Щодо вивчення наукової літератури можна зробити висновок, що дослідженню позитивних дій у правовій системі Індії та їх необхідному існуванню у зв'язку з кастовою системою приділяється велика увага саме в англомовних джерелах, а у вітчизняних наукових роботах мова більше йде про позитивну дискримінацію і тільки в поодиноких випадках вона пов'язується з тематикою Індії [8, с. 618].

У статті використано історичний, герменевтичний та цивілізаційний підходи. Історичний підхід розкриває виникнення, еволюцію кастової системи та її подальшу трансформацію. За допомогою герменевтичного підходу проаналізовано, які саме позитивні дії в Індії закріплено на законодавчому рівні та у контексті судових рішень, спрямованих на досягнення рівності прав людини. Цивілізаційний підхід розглядає кастову систему як унікальну соціальну модель, що формує культурні та правові аспекти. Інтеграція цих підходів дозволяє оцінити взаємодію сформованих традицій та сучасних принципів рівності та справедливості щодо реалізації прав людини в індійському суспільстві.

Результати. Кастова система є важливим соціальним і правовим інститутом в історії Індії, що має глибоке коріння в індуїстській релігії та культурі. Вона не лише визначала соціальну структуру суспільства, а й мала значний вплив на правовий порядок. І хоча кастова система офіційно скасована [1, ст. 17], її наслідки продовжують відображатися в соціальній і правовій реальності сучасної Індії, зокрема в контексті боротьби за рівність прав людини.

Кастова система в Індії базується на двох основних поняттях: варни та джаті. Варни – це чотири основні соціальні групи, що мають певний релігійний та соціальний статус: брахмани (священики та вчителі), кшатрії (воїни та правителі), вайш'ї (торговці та землевласники) та шудри (робітники і слуги). Кожна варна мала свої обов'язки та ролі в суспільстві, і їх виконання вважалося частиною дхарми, або релігійного обов'язку. Ці групи не є рівними, і існували суворі соціальні обмеження для переходу між ними.

Джаті є підкатегоріями варн, які представляють собою більш дрібні соціальні групи. В Індії існує тисячі джатей, що можуть бути пов'язані з професіями, регіонами чи іншими аспектами соціальної ідентичності. Вони були визначені не тільки на основі релігійних уявлень, але й на практиці здійснювали реальний контроль над повсякденним життям людей. Крім того, цікавим є те, що існування джатей та їх особливостей учені пов'язують, здебільшого, з певними місцевостями. «Дослідження, присвячені кастам, проводяться в декількох напрямках. Одні спрямовані суто на збір етнографічної інформації «в полі» про одну джаті (касту) або касти певної місцевості [9, с. 51].

Одним із основних джерел теоретичного обґрунтування кастової системи є Дхармашастри – священні індуїстські тексти, що містять норми і правила для різних аспектів життя. Вони описують ієрархію варн і джатей, визначаючи їх соціальні функції, обов'язки та права. Релігійні тексти, такі як Ману-смріті (Закони Ману), виступали як основа для правового регулювання кастової системи. Вони вчили, що люди народжуються в певній касті згідно з їх кармою, а зміна касти є неможливою без порушення релігійних принципів [10, с. 175-176].

Релігійне обґрунтування кастової системи відображалося в багатьох соціальних і правових нормах, що передавались з покоління в покоління. Це також забезпечувало контроль над суспільними відносинами і підтримувало певний рівень соціальної стабільності, хоча він й не був близьким до ідеї рівності прав людини.

Отже, кастова система мала значний вплив на розвиток індуського права, яке безпосередньо регулювало соціальні і правові відносини. Право розподіляло обов'язки та права на основі каст, забезпечуючи певні привілеї для вищих каст та обмежуючи права нижчих. Наприклад, брахмани мали право на вищу освіту, участь у релігійних обрядах, а шудри часто не мали права володіти майном або брати участь у релігійних практиках.

З точки зору правової системи, кастова ієрархія визначала й систему покарань. Для вищих каст покарання були менш суворими, а для нижчих каст – більш жорсткими. Це включало фізичні покарання, вигнання з громади, інші форми соціальної ізоляції тощо. У випадку порушень встановлених норм нижчими кастами покарання могли бути надзвичайно жорстокими [11, с. 64-65].

Розподіл прав та обов'язків між різними кастами відображався також в економічному житті. Наприклад, вищі касти мали можливість брати участь у торгівлі та землеволодінні, тоді як представники нижчих каст обмежувалися трудовою діяльністю, що забезпечувала їх основні потреби.

Кастова система піддавалася жорсткій критиці протягом багатьох століть. Вона стала символом соціальної нерівності, зокрема, для представників груп, які історично зазнавали дискримінації. Це викликало численні соціальні рухи, спрямовані на боротьбу з такою дискримінацією та надання рівних прав усім громадянам.

У період британського колоніального правління в Індії була здійснена низка реформ, спрямованих на обмеження кастової системи. Британці, хоча й не відмовлялись від певної частини кастової ієрархії, запровадили ряд реформ, спрямованих на зменшення соціальних нерівностей. Зокрема, було скасовано жорстокі соціальні покарання для нижчих каст, і було забезпечено певні права для них у рамках британського правосуддя. Однак, навіть після

відміни британського колоніального правління, багато аспектів кастової системи залишались частиною соціальної реальності [12, с. 20].

Після здобуття незалежності в 1947 році Індія впровадила радикальні зміни в правову систему, намагаючись ліквідувати дискримінацію на основі кастової приналежності. Конституція Індії, прийнята в 1950 році, проголосила рівність усіх громадян, заборонивши дискримінацію за кастовою ознакою [1, ст. 15]. Крім того, були прийняті закони, що забороняють дискримінацію щодо далітів і заохочують позитивні дії щодо забезпечення рівності в доступі до освіти, праці та політичних прав.

Правова система Індії сьогодні активно підтримує соціальні реформи через позитивні дії, включаючи квоти для представників груп, які історично зазнавали дискримінації, в освітніх установах та при прийняті на роботу. Ці заходи допомагають забезпечити рівний доступ до ресурсів і можливостей, незважаючи на старі соціальні структури.

Наприклад, Конституція Індії закладає та чітко визначає основи для подолання дискримінації через спеціальні норми, які сприяють забезпеченню рівних можливостей для всіх громадян. Стаття 15 Конституції забороняє дискримінацію за ознаками релігії, раси, касти, статі чи місця народження, а стаття 16 гарантує рівні можливості щодо працевлаштування у державному секторі. Стаття 17 оголошує, що «недоторканість ліквідується, і практика її в будь-якій формі забороняється», а стаття 46 закликає державу сприяти освіті та економічному розвитку нижчих каст [1, ст. 15, 16, 17, 46].

Одним із головних інструментів позитивних дій, як вже раніше зазначалося, є система резервування, квоти (quotas), що забезпечує зарезервовані місця для представників груп, які раніше зазнавали дискримінації, в освітніх установах, державній службі та представницьких органах влади. Наприклад, Закон про запобігання злочинам проти зареєстрованих каст і зареєстрованих племен (Scheduled Castes and Scheduled Tribes (Prevention of Atrocities) Act), де Scheduled Castes та Scheduled Tribes означають офіційно визначені касти й племена в Індії, які мають особливий статус для соціального захисту. Цей закон спрямований на захист прав цих груп та запобігання дискримінації і передбачає покарання за порушення прав цих груп населення – за акти насильства, соціальну ізоляцію чи експлуатацію [13].

Таким чином, правова та соціально-економічна спрямованість позитивних дій охоплює ключові сфери, такі як освіта, працевлаштування та політичне представництво. У сфері освіти резервування гарантує представникам груп, які історично зазнавали дискримінації, доступ до вищих навчальних закладів, що допомагає долати багатовікову нерівність у можливостях здобуття знань. У працевлаштуванні квоти забезпечують місця для них у державному секторі, сприяючи їхньому соціальному та економічному піднесенню. У політичній сфері резервування передбачає зарезервовані місця в парламенті та місцевих органах влади, що надає їм право голосу у прийнятті рішень на різних рівнях управління.

Незважаючи на численні досягнення, реалізація позитивних дій стикається зі складностями. Критики стверджують, що система резервування іноді призводить до зловживань і суперечить принципу меритократії (з лат. – влада гідних), згідно з яким керівні посади в державі повинні посідати більш гідні (здатні до таких посад) люди, незалежно від їхнього соціального або економічного стану та походження. Наприклад, деякі групи, що раніше не були найнижчими, тепер прагнуть отримати статус «відсталих», щоб скористатися перевагами резервування [14].

Також важливу роль у визначенні меж і змісту позитивних дій відіграє судова практика. Верховний Суд Індії розглянув низку знакових справ, що вплинули на правову систему. Наприклад, однією з найважливіших справ в індійському праві є справа Indra Sawhney vs. Union of India, в якій суд вирішував питання щодо квот для соціальних груп населення, які походили з нижчих каст, зокрема, стосовно запровадження резервованих місць (квот) для OBC (Other Backward Classes) в державних навчальних закладах і на державних посадах. В результаті цього рішення Верховний Суд схвалив систему квот для цих класів, визначивши також певні межі та встановивши, що квоти для них не можуть перевищувати 50 % від загальної кількості місць, щоб уникнути порушення рівності можливостей [15].

У справі M. Nagaraj vs. Union of India у центрі уваги були поправки до Конституції Індії, які дозволяли державі резервувати місця для представників історично дискримінованих груп щодо підвищення їх на державних посадах. Критики стверджували, що ці зміни порушують принцип рівності, закріплений у статті 14 Конституції. Верховний Суд Індії, розглянувши конституційність цих поправок, які дозволяли таке резервування, постановив, що вони є припустимими лише за певних умов. Держава має довести, що ці групи недостатньо представлені, а також гарантувати, що такі заходи не впливають на загальну ефективність державної служби. Суд також зазначив, що резервування має бути пропорційним та обґрунтованим, щоб уникнути дисбалансу в суспільстві [16]. Це рішення стало важливим прецедентом у справі соціальної справедливості, встановивши межі позитивних дій.

Таким чином, законодавчі ініціативи щодо забезпечення рівності прав людини в сучасній Індії демонструють значний прогрес, але разом із тим виявляють складнощі в реалізації цих прав. Позитивні дії залишаються ефективним інструментом для забезпечення соціальної справедливості, хоча й потребують постійного вдосконалення та адаптації до проблем сучасності.

Отже, дебати щодо справедливості позитивних дій залишаються актуальними. З одного боку стверджується, що резервування може створювати нові форми нерівності, стимулюючи соціальну поляризацію. У той же час, прихильники позитивних дій наголошують на їхній ролі у забезпеченні соціальної справедливості, вказуючи, що історичні травми та багатовікове пригнічення не можна подолати без спеціальних заходів. Досвід Індії демонструє важливість збереження балансу між захистом прав уразливих груп і забезпеченням загальної рівності прав людини.

Можна стверджувати, що Індія зараз слугує моделлю адаптації традиційного права до ідей демократії та прав людини. Прийняття демократичних принципів вплинуло на реформування правових і соціальних структур, зокрема в питанні недоторканності та рівності. Правова система Індії є важливим прикладом для інших держав, які прагнуть поєднати локальні традиції із глобальними стандартами прав людини.

Висновки. Кастова система Індії, попри численні реформи, продовжує значно впливати на сучасну правову систему країни. Історичні традиції, закріплені в Дхармашастрах і соціально-релігійних доктринах, визначали правовий статус і обов'язки окремих груп населення протягом століть. Цей вплив відчутний навіть у сучасній Індії, де резервування та інші позитивні дії стали ключовими інструментами для подолання нерівності. Вони забезпечують доступ до освіти, працевлаштування і політичного представництва для груп, які історично зазнавали дискримінації. Однак ефективність цих заходів залишається дискусійною через виклики, пов'язані з їхньою реалізацією, наприклад, створення нових соціальних напружень і перешкод для загальної інтеграції.

Дослідження кастової системи та позитивних дій має важливе значення для юриспруденції. Воно ілюструє, як історичні традиції можуть формувати сучасні правові механізми, адаптуючись до вимог глобалізованого світу та сучасних правових доктрин. Індійський досвід демонструє можливість інтеграції позитивних дій у суспільство. Такі дії, безперечно, мають потенціал сприяти подоланню соціальної нерівності у різних країнах, якщо будуть враховуватися культурні особливості та історичний контекст.

Подальші напрямки дослідження можуть включати порівняльний аналіз індійської правової системи з іншими країнами, де існують подібні форми соціального поділу, наприклад, у контексті расових, етнічних або гендерних конфліктів.

Правова система Індії, сформована на основі синтезу традицій і сучасності, є прикладом унікального балансу між локальними та глобальними правовими цінностями. Та не дивлячись на вищеописані труднощі, вона поступово демонструє інтеграцію історичних традицій у сучасну правову систему, зберігаючи культурну автентичність та роблячи кроки у бік забезпечення рівності прав людини.

Список використаних джерел:

1. Constitution of India. URL: https://indiankanoon.org/doc/237570/.
2. Паладієва Я.В. Інтерпретація позитивної дискримінації як методу забезпечення принципу рівності. *Наше право.* № 1. 2020. С. 175-183. DOI: 10.32782/NP.2020.1.27.
3. Alam M.S. Affirmative Actions for Minorities in India: Constrains and possibilities. *Social and Education History.* 2016. № 5(3). P. 246-272. DOI: 10.17583/hse.2016.2245.
4. Kumar M. Affirmative Action and its Changing Contours in India. *Asian Mirror. International Research Journal.* 2020. Vol. 7(3). P. 51-65. DOI: 10.21276/am.2020.7.3.AN6.
5. Goghari V.M. and Kusi M. An Introduction to the Basic Elements of the Caste System of India. *Frontiers in Psychology*. 2023. Vol. 14. DOI: 10.3389/fpsyg.2023.1210577.
6. Pant N., Sharma A., Equity Initiatives for Sustainable Development: A Comparative Study of Affirmative Action in the USA and India. *Social Sciences & Humanities Open.* 2024. Vol. 10. DOI: https://doi.org/10.1016/j.ssaho.2024.101102.
7. Darity W.A., Ruiz I. Caste, Class, Race, and Inequality: Insights for Economic Policy. *Oxford Review of Economic Policy*. 2024. Vol. 40. Issue 3. P. 443-461. DOI: https://doi.org/10.1093/oxrep/grae038.
8. Колодій О. А. Позитивна дискримінація в сфері освіти: стратегії та результати досягнення рівності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 12. С. 617-619. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-12/154.
9. Філь Ю. С. Кастове питання в поглядах індуської політичної еліти Північної Індії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Східний світ.* 2018. № 2. С. 50-62. DOI: https://doi.org/10.15407/orientw2018.02.050.
10. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 3. Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін. Х.: Право. 2017. 952 с.
11. Коритко Л., Джуган В. Основні риси права Стародавніх Індії та Китаю. *Наукові* праці Національного університету «Одеська юридична академія». 2021. № 28. С. 61-68. DOI: https://doi.org/10.32837/npnuola.v28i0.697.
12. Корчевна Л.О. Специфічні особливості індуїстського права. *Правова держава.* 2015. № 20. С. 16-21.
13. The Scheduled Castes and the Scheduled Tribes (Prevention of Atrocities) Act, 1989. URL: https://www.indiacode.nic.in/handle/123456789/1920?view_type= search.
14. Sejal Singh. Reservation System: The Struggle Between Meritocracy And Equity. *Youth Incorporated Magazine*. URL: https://youthincmag.com/reservation-system-the-struggle-between-meritocracy-and-equity.
15. Indra Sawhney & Ors vs Union Of India & Ors on 8 August, 1991. URL: https://indiankanoon.org/doc/861069/.
16. M. Nagaraj & Others vs Union Of India & Others on 19 October, 2006. URL: https://indiankanoon.org/doc/102852/.

ЦИВІЛІСТИКА

БОРИСЕНКО С. І.,
викладач кафедри права
(Вищий навчальний приватний заклад «Дніпровський гуманітарний університет»)

УДК 340.12
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.10

ПРОБЛЕМА НЕОДНОЗНАЧНОГО ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВОВИХ НОРМ: ПРИЧИНИ ТА ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ

Досліджено проблему неоднозначного тлумачення правових норм, що є однією з актуальних тем сучасного правознавства та практики правозастосування. Проаналізовано теоретичні основи поняття тлумачення норм права, класифікацію його видів і методів, а також чинники, що зумовлюють варіативність праворозуміння, зокрема недосконаліть законодавчої техніки, мовні особливості правових текстів, наявність колізій і прогалин у нормативних актах. На основі вивчення практики судових органів висвітлено реальні приклади суперечливих тлумачень у судовій практиці, що впливають на правову визначеність, передбачуваність рішень і довіру до судової системи. Окрему увагу приділено ролі Конституційного Суду України, Верховного Суду та юридичної доктрини у формуванні єдиних підходів до інтерпретації правових норм. Розглянуто вплив цифрових технологій та штучного інтелекту на правозастосування. Автоматизація юридичного аналізу може суттєво знизити правову невизначеність та уніфікувати судову практику. Застосування алгоритмів штучного інтелекту виявляє закономірності правозастосування, що дозволяє зменшити ризики неоднозначного тлумачення правових норм. Проведено порівняльний аналіз методів розв'язання проблеми неоднозначного трактування правових норм у міжнародному праві. Вивчено практику Суду Європейського Союзу, Європейського суду з прав людини та конституційних судів різних країн, які створюють уніфіковані підходи для вирішення юридичних колізій та забезпечення принципу правової визначеності. Визначено можливості адаптації таких методів у національну правозастосовчу практику.

Запропоновано шляхи вдосконалення правозастосовної практики шляхом підвищення якості законодавства, розширення практики офіційного тлумачення та впровадження сучасних цифрових технологій для автоматизації юридичного аналізу. Наголошено на необхідності створення ефективних механізмів взаємодії між законодавчими, виконавчими та судовими органами для забезпечення єдності правозастосування. Зроблено висновок про необхідність системного підходу до подолання правової невизначеності, що передбачає взаємодію судової практики, правничої науки та інноваційних технічних рішень.

Ключові слова: *неоднозначне тлумачення, правові норми, правозастосування, законодавча техніка, правова визначеність, судова практика, Конституційний Суд, Верховний Суд, юридична доктрина, правові колізії, штучний інтелект, автоматизація юридичного аналізу, офіційне тлумачення, цифрові технології.*

Borysenko S. I. The problem of ambiguous interpretation of legal norms: causes and ways to overcome them

The problem of ambiguous interpretation of legal norms is one of the pressing issues in modern legal studies and law enforcement practice. The theoretical foundations of legal norm interpretation, the classification of its types and methods, and the factors that determine the variability of legal understanding are analyzed. These factors include the imperfection of legislative techniques, linguistic features of legal texts, and the presence of conflicts and gaps in normative acts. Based on an analysis of judicial practice, real examples of conflicting interpretations in court decisions are highlighted, affecting legal certainty, the predictability of rulings, and trust in the judicial system.

Special attention is given to the role of the Constitutional Court of Ukraine, the Supreme Court, and legal doctrine in forming unified approaches to the interpretation of legal norms. The impact of digital technologies and artificial intelligence on law enforcement is also examined. The automation of legal analysis can significantly reduce legal uncertainty and standardize judicial practice. The use of AI algorithms reveals patterns in law enforcement, helping to minimize the risks of ambiguous legal interpretation.

A comparative analysis of methods for resolving the problem of ambiguous legal norm interpretation in international law is conducted. The study explores the practices of the Court of Justice of the European Union, the European Court of Human Rights, and constitutional courts of various countries, which establish unified approaches to resolving legal conflicts and ensuring the principle of legal certainty. The possibility of adapting such methods into national law enforcement practices is assessed.

Recommendations for improving law enforcement practices include enhancing legislative quality, expanding the practice of official interpretation, and introducing modern digital technologies for automating legal analysis. Emphasis is placed on the necessity of creating effective mechanisms for interaction between legislative, executive, and judicial authorities to ensure the unity of law enforcement. The conclusion highlights the need for a systematic approach to overcoming legal uncertainty, which involves the integration of judicial practice, legal science, and innovative technical solutions.

Key words: *ambiguous interpretation, legal norms, law enforcement, legislative technique, legal certainty, judicial practice, Constitutional Court, Supreme Court, legal doctrine, legal conflicts, artificial intelligence, automation of legal analysis, official interpretation, digital technologies.*

Вступ. У сучасному правовому полі важливо забезпечити однаковість розуміння законодавчих положень, що є основою для передбачуваності судових рішень та ефективного захисту прав громадян.

Стан дослідження теми. Дослідження проблеми тлумачення правових норм проводиться в межах теорії права, конституційного, адміністративного та цивільного процесу, а також кримінального права. У науковій літературі підкреслюється, що розбіжності у правозумінні можуть виникати через недосконаліть законодавчої техніки, неоднозначність формулювань, наявність прогалин та правових колізій. Крім того, одним із факторів є різні методологічні підходи до інтерпретації, що відображають правові традиції, доктринальні позиції та судову практику конкретних правових систем.

Актуальність. Актуальність статті зумовлена зростанням кількості випадків неоднозначного тлумачення правових норм у судовій та адміністративній практиці, що ставить під загрозу правову визначеність, передбачуваність судових рішень та ефективність правозастосування. У контексті реформування судової системи та гармонізації національного

законодавства з європейськими стандартами виникає потреба в комплексному аналізі причин правової невизначеності та пошуку дієвих механізмів її подолання. Аналіз праць сучасних європейських та українських дослідників засвідчує, що питання уніфікації правозастосовної практики залишається актуальним, зокрема в умовах судової реформи та імплементації міжнародних стандартів у правову систему України.

Мета статті полягає у виявленні основних причин неоднозначного тлумачення правових норм, аналізі його наслідків для правозастосування та розробці пропозицій щодо мінімізації негативних явищ, пов'язаних із цією проблемою.

Постановка завдання. Необхідність розгляду сучасного стану тлумачення правових норм у судовій практиці, з'ясування специфіки виникнення правової неоднозначності, виокремлення факторів, що її спричиняють, а також обґрунтування доцільності залучення різних інструментів – від офіційного тлумачення до цифрових технологій – для забезпечення послідовного та єдиного правозастосування.

Виклад основного матеріалу. У юридичній науці існує кілька підходів до визначення цього явища. Одні дослідники розглядають його як процес пізнання змісту правової норми з метою усунення її невизначеності, інші наголошують на тому, що тлумачення є не лише поясненням нормативного тексту, а й механізмом адаптації законодавства до мінливих умов суспільного розвитку. Відсутність однозначного підходу до визначення цього поняття обумовлює необхідність аналізу його різних видів, кожен із яких виконує власну функцію в системі правозастосування [7, с. 38].

Автентичне тлумачення здійснюється безпосередньо органом, який прийняв відповідний нормативно-правовий акт. Такий підхід дозволяє забезпечити відповідність правозастосування початковому задуму законодавця, що сприяє правовій визначеності. Водночас на практиці не всі закони супроводжуються офіційними роз'ясненнями, що може призводити до різного їхнього розуміння правозастосовними органами. Доктринальне тлумачення відбувається в межах юридичної науки та є результатом аналітичної діяльності правознавців. Хоча воно не має обов'язкової юридичної сили, авторитетні правові доктрини впливають на правозастосовну практику та формування законодавства [3, с. 82].

Судове тлумачення є важливим механізмом забезпечення єдності правозастосування. Його здійснюють судові органи, зокрема конституційні та верховні суди, які своїми рішеннями формують правові позиції та стандарти інтерпретації. У правових системах, де діє прецедентне право, таке тлумачення є основним способом визначення змісту норм. В інших правових системах судові рішення відіграють допоміжну роль, але можуть мати значний вплив на правову практику. Казуальне тлумачення відбувається під час розгляду конкретної справи та має обмежене застосування, оскільки залежить від специфіки конкретних обставин.

Основними видами та методами тлумачення правових норм є:

Логічний метод ґрунтується на застосуванні правил формальної логіки для аналізу правових положень. Він дозволяє усунути суперечності, уточнити зміст правових норм та встановити внутрішню узгодженість нормативного тексту. Використання цього підходу базується на аналізі термінів, визначенні їхнього співвідношення та встановленні логічних залежностей між правовими нормами. Його ефективність найбільш помітна у випадках, коли законодавець застосовує абстрактні поняття або допускає двозначні формулювання.

Системний метод передбачає аналіз правових норм у взаємозв'язку з іншими положеннями законодавства, що дає можливість встановити їхнє місце в загальній правовій системі. Такий підхід забезпечує узгоджене застосування правових норм і запобігає виникненню колізій між різними нормативними актами. У практиці конституційного та адміністративного судочинства цей метод дозволяє визначити відповідність правових норм принципам верховенства права та правової визначеності.

Історико-правовий метод ґрунтується на аналізі процесу прийняття нормативного акта, його цілей та мотивів. Дослідження змін, які відбувалися у правовому регулюванні, дозволяє точніше визначити зміст правових норм та їхнє початкове призначення. Цей метод

широко застосовується при розгляді конституційних норм, де історичний контекст відіграє значну роль у їхньому розумінні.

Функціональний метод передбачає тлумачення правових норм через призму їхньої ролі в регулюванні суспільних відносин. Він орієнтований на встановлення того, як саме певне правове положення впливає на практику правозастосування, які правові наслідки воно викликає та чи відповідає воно реальним суспільним потребам.

Телеологічний метод зосереджується на визначенні мети правової норми та способів її досягнення. Такий підхід використовується при тлумаченні норм, які містять оціночні категорії або передбачають широку дискрецію для правозастосовних органів. Застосування цього методу спрямоване на встановлення відповідності правових норм загальним принципам правопорядку та суспільної справедливості.

Фактори, що впливають на неоднозначність тлумачення правових норм

Колізії норм суттєво впливають на варіативність тлумачення, оскільки в рамках однієї правової системи можуть існувати норми, які суперечать одна одній або встановлюють різні правові наслідки для схожих ситуацій. Це може бути наслідком неузгодженості між загальними та спеціальними нормами, розбіжностей між національним законодавством і міжнародними правовими актами або недосконалої техніки законотворчості. У таких випадках тлумачення залежить від обраного підходу до вирішення колізії, що може змінюватися залежно від правової традиції, судової практики або конкретного контексту правозастосування [4, с. 63].

Мовні особливості тексту закону є ще одним фактором, що зумовлює неоднозначність його розуміння. Використання широких або оціночних понять, складних конструкцій чи термінів, які можуть мати різні значення у правовій та загальновживаній лексиці, створює потенційну можливість для різних варіантів тлумачення. Це особливо актуально для норм, що регулюють права та обов'язки суб'єктів, де будь-яка неточність може суттєво вплинути на правозастосовну практику [6, с. 169].

Суб'єктивний чинник також відіграє визначальну роль у процесі інтерпретації правових норм, оскільки різні правові школи пропонують відмінні методологічні підходи до розуміння права. Суддівський активізм, коли суди виходять за межі буквального тлумачення і формують власні правові позиції, може сприяти як вдосконаленню правозастосування, так і створенню правової невизначеності у випадках, коли судові рішення мають істотні розбіжності.

У різних юрисдикціях існують випадки, коли одна й та сама правова норма трактувалася судами по-різному, що призводило до правової невизначеності та необхідності втручання вищих судових органів для уніфікації практики. Особливо часто така ситуація виникає в адміністративному, кримінальному та цивільному процесах, де правозастосування залежить від конкретних обставин справи, а норми мають оціночний характер [8].

У конституційному судочинстві неоднозначне тлумачення норм права може стати підставою для перегляду законодавчих положень. Наприклад, судові справи, що стосуються тлумачення прав і свобод людини, нерідко містять розбіжності у трактуванні норм міжнародного права та національного законодавства.

У кримінальному праві різне розуміння законодавчих формулювань призводить до проблем із кваліфікацією діянь, особливо у випадках, коли закон містить нечіткі визначення злочинних дій або допускає кілька варіантів їхнього трактування. Це може призвести до ситуацій, коли одна й та сама дія кваліфікується судами по-різному, що порушує принцип правової визначеності. У таких випадках Верховний Суд або Конституційний Суд змушені втручатися для формування єдиної практики, але навіть після їхніх рішень дискусії у правозастосовній сфері не завжди припиняються.

У цивільному праві проблеми тлумачення часто виникають при застосуванні норм, що регулюють договірні відносини. Різне розуміння формулювань договорів та їх відповідності законодавчим вимогам нерідко стає причиною спорів між сторонами. У таких випадках суди змушені аналізувати як буквальний зміст правових норм, так і їхню мету, що створює можливість для суб'єктивного підходу в правозастосуванні.

В умовах, коли законодавство допускає множинність тлумачень, зростає ризик вибіркового правозастосування, що підриває довіру до судової системи та правових інститутів загалом.

Правова визначеність є необхідною передумовою ефективного функціонування держави, оскільки вона забезпечує сталість правопорядку та єдність судової практики. Відсутність єдиного розуміння правових норм призводить до ситуацій, коли аналогічні справи можуть мати різні рішення залежно від судової інстанції або конкретного складу суду. Це створює правову невизначеність, що особливо помітно у сферах, де судова практика відіграє значну роль у формуванні стандартів правозастосування. У правових системах, орієнтованих на прецедентне право, така ситуація може мати негативні наслідки для правової стабільності, оскільки суди змушені шукати компроміс між раніше ухваленими рішеннями та новими правовими реаліями [9, с. 341].

Передбачуваність судових рішень є необхідною умовою захисту прав людини та юридичних осіб. Коли суб'єкти права не можуть бути впевнені у тому, що правові норми будуть застосовуватися послідовно, вони опиняються у стані правової нестабільності. Це може спричинити негативні економічні та соціальні наслідки, оскільки інвестори, підприємці та громадяни втрачають можливість планувати свої дії на основі усталеної судової практики.

Одним із механізмів судової влади та юридичної доктрини у вирішенні проблеми є судові роз'яснення, які надають офіційне тлумачення правових норм у межах конкретних правових спорів. Особливо важливими є рішення Конституційного Суду, оскільки вони не лише визначають відповідність законів Конституції, а й розкривають їх зміст з урахуванням фундаментальних правових принципів.

Верховний Суд відіграє роль у забезпеченні єдності судової практики, оскільки його рішення є орієнтиром для судів нижчих інстанцій. Коли в судовій системі виникають розбіжності щодо застосування тієї чи іншої норми, саме Верховний Суд формує узагальнене бачення її змісту, встановлюючи правові підходи, які мають обов'язковий характер для інших судів. Це дозволяє мінімізувати випадки вибіркового правозастосування та підвищити рівень передбачуваності судових рішень. Важливими є правові позиції, які стосуються тлумачення оціночних понять, що часто стають предметом судових спорів через їхню абстрактність або недостатню конкретизацію в законодавстві.

Юридична доктрина також впливає на процес тлумачення правових норм, оскільки аналітичні розробки правознавців дозволяють глибше осмислити правові категорії та запропонувати ефективні підходи до їх інтерпретації. Хоча доктринальні положення не мають обов'язкової юридичної сили, вони використовуються в судовій практиці для обґрунтування правових позицій, а також впливають на формування законодавчої політики. Деякі концепції, розроблені науковцями, стають основою для внесення змін до законодавства або прийняття судових рішень, що закладають підґрунтя для подальшого розвитку правової системи [5, с. 171].

Одним із ключових напрямів вдосконалення законодавчої техніки є забезпечення чіткості та однозначності формулювань законодавчих положень, що мінімізує можливість різних інтерпретацій. Використання термінів, які мають точне правове значення, а також уникнення оціночних категорій, що допускають широке трактування, сприяє підвищенню правової визначеності. Недосконаліть правових норм часто зумовлена використанням розмитих або багатозначних формулювань, що ускладнює їх практичне застосування та створює підґрунтя для судових спорів [2, с. 175].

Усунення правових колізій є необхідною умовою забезпечення ефективного правозастосування, оскільки суперечливі норми призводять до ситуацій, коли різні правові акти встановлюють відмінні правила для однакових правовідносин. Це може бути наслідком недостатньої узгодженості законодавчих ініціатив, прийняття нових нормативних актів без урахування вже чинного законодавства або дублювання правових норм у різних джерелах права. Системна перевірка законопроєктів на предмет відповідності чинному правовому масиву та усунення суперечностей між нормами різних рівнів дозволяє зменшити кількість випадків неоднозначного тлумачення.

Важливим інструментом удосконалення законодавства є запровадження обов'язкових пояснювальних записок до нормативних актів, які містять інформацію про їх мету, очікувані наслідки та обґрунтування використаних правових конструкцій. Подібна практика широко застосовується в міжнародному праві та зарекомендувала себе як ефективний механізм забезпечення єдності тлумачення правових норм.

Розширення практики офіційного тлумачення законів

Важливу роль у цьому процесі відіграє Конституційний Суд, який здійснює офіційне тлумачення норм Конституції та аналізує їх відповідність загальним правовим принципам. Його рішення мають обов'язковий характер, що дозволяє створювати стабільну правову основу для застосування норм у різних сферах суспільного життя. Завдяки своїм висновкам цей орган сприяє подоланню неоднозначності правового регулювання та зменшує ризики довільного трактування законодавчих положень [1, с. 44].

Верховний Суд також відіграє ключову роль у формуванні єдиної судової практики, забезпечуючи однаковість підходів до тлумачення законів у межах різних судових юрисдикцій. Його постанови та правові висновки стають орієнтиром для суддів нижчих інстанцій, що сприяє передбачуваності судових рішень і зміцненню довіри до судової системи. Особливе значення має узагальнення судової практики, що дозволяє визначити найбільш ефективні підходи до застосування спірних правових норм. Активна участь Верховного Суду в тлумаченні законодавства є необхідною для формування стабільного правового середовища, в якому судові рішення ухвалюються з урахуванням єдиних стандартів правозастосування.

Застосування цифрових технологій для автоматизації юридичного аналізу

Алгоритми машинного навчання можуть ідентифікувати закономірності у правозастосуванні, що сприяє зменшенню випадків неоднозначного тлумачення правових норм. Такі системи вже використовуються у низці країн для прогнозування судових рішень, автоматичного аналізу нормативних актів та виявлення потенційних колізій у законодавстві.

Автоматизація юридичного аналізу дозволяє не лише підвищити швидкість опрацювання правових документів, а й забезпечує більш об'єктивний підхід до їхнього тлумачення. Використання алгоритмів обробки природної мови дає змогу розпізнавати контекст правових норм, що зменшує ризики різночитань та забезпечує більш точне розуміння їхнього змісту. Такі технології можуть застосовуватися у судовій та адміністративній практиці для уніфікації правозастосування та попереднього аналізу законодавчих ініціатив.

Висновки. Вдосконалення законодавчої техніки є необхідною умовою для подолання проблеми неоднозначного тлумачення. Забезпечення точності правових формулювань, усунення суперечностей між нормативними актами та запровадження пояснювальних записок до законів дозволяє значно зменшити можливості для різночитань. Не менш важливим є розширення практики офіційного тлумачення правових норм, що сприятиме уніфікації правозастосування. Активна роль Конституційного Суду, Верховного Суду та інших уповноважених органів у наданні правових роз'яснень забезпечує єдині підходи до інтерпретації та підвищує передбачуваність судових рішень. Окрім цього, суттєве значення має використання сучасних цифрових технологій для автоматизації юридичного аналізу. Штучний інтелект та алгоритми можуть сприяти систематизації судової практики, ідентифікації проблемних аспектів законодавства та формуванню єдиних стандартів правозастосування.

Список використаних джерел:

1. Євграфова Є. Доктринальне тлумачення норм права (законів): природа і здійснення. Київ, 2010. С. 40–51.

2. Звєрєв Є.О. Тлумачення міжнародних договорів національними судами: європейський досвід та українська практика : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 ; Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2015. 227 с.

3. Косцова І.П. Системне тлумачення норм права : дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. ІваноФранківськ, 2016. 218 с.

4. Котенко М.В. Спосіб тлумачення правових норм як юридична категорія. *Науковий* вісник Ужгородського національного університету, Серія Право. 2013. Випуск 21. Частина ІІ. Том 1. С. 62–64.

5. Кретова І.Ю. Тлумачення права: доктрини, розвинуті європейським судом з прав людини: дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2015. 236 с.

6. Левицька Н. Юридичні конструкції та система права: співвідношення понять. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 9. С. 169–173.

7. Мельник-Томенко Ж.М. Застосування практики Європейського суду з прав людини при тлумаченні загальних принципів адміністративного судочинства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Дніпро, 2020. 235 с.

8. Саміло Г. О. Проблеми тлумачення правових норм : навч.-метод. посібник. Запоріжжя: ЗНТУ, 2017.

9. Шахов С.В. Адміністративне законодавство (щодо змісту категорії та складових елементів). Прикарпатський юридичний вісник. 2018. № 4. С. 340–347.

ВАСИЛЕНКО Л. П.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правознавства
(Поліський національний університет)

УДК 346.13.(094)
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.11

ЗАХИСТ АВТОРСЬКОГО ПРАВА В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ АСПЕКТ

Закон України «Про авторське право і суміжні права» у редакції від 1 грудня 2022 року закріпив правову норму щодо права особливого роду («sui generis») на неоригінальні об'єкти, створені комп'ютерними програмами. Це положення передбачає, що майнові права на такі об'єкти можуть належати розробнику або користувачу програми та діють протягом 25 років. Концепція «sui generis» не є новою та застосовується в законодавствах різних країн для охорони об'єктів інтелектуальної власності, що не підпадають під класичні категорії авторського права.

В різних країнах визначення правового статусу контенту, створеного штучним інтелектом, відрізняється: деякі країни визнають можливість авторського захисту за умови суттєвого втручання людини, інші виключають такі об'єкти з правової охорони. Закон України передбачає надання майнових прав особам, які володіють відповідними правами на програмне забезпечення. Однак якщо неоригінальний об'єкт створено з використанням інших творів, автори останніх також мають право особливого роду за умови дотримання їхніх прав.

Попри закріплення зазначених норм, відсутність ефективного механізму контролю за використанням творів у процесі навчання штучного інтелекту ускладнює захист авторських прав. У багатьох країнах немає вимоги розкривати використані набори даних, що унеможливлює перевірку правомірності їхнього застосування. Водночас чинне законодавство не передбачає механізмів компенсації авторам за використання їхніх творів для навчання штучного інтелекту, що може спричиняти дисбаланс між інтересами правовласників.

Різні країни пропонують відмінні підходи до врегулювання цих питань. У США діє доктрина «чесного використання» (fair use), яка допускає обмежене застосування захищених творів без згоди правовласника, якщо це має трансформаційний характер і не завдає значної шкоди оригіналу. Водночас законодавчі ініціативи вимагають більшої прозорості у використанні авторських даних для навчання моделей штучного інтелекту. У Європейському Союзі ухвалено Закон про штучний інтелект (AI Act), що зобов'язує розробників публікувати звіти про використані дані та дотримуватися норм авторського права.

Ключові слова: *штучний інтелект, авторське право, право особливого роду, на неоригінальний об'єкт згенерований комп'ютерною програмою, майнові права, міжнародні стандарти.*

Vasylenko L. P. Copyright protection in the context of artificial intelligence development: national and international aspects

The Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights" in the version of December 1, 2022, established a legal norm regarding a special type of right ("sui generis") for non-original objects created by computer programs. This provision stipulates that property rights to such objects may belong to the developer or user

of the program and are valid for 25 years. The "sui generis" concept is not new and is applied in the legislation of various countries to protect intellectual property objects that do not fall under classical copyright categories.

In different countries, the legal status of content created by artificial intelligence varies: some countries recognize the possibility of copyright protection under the condition of significant human intervention, while others exclude such objects from legal protection. Ukrainian law provides for granting property rights to persons who hold the corresponding rights to the software. However, if a non-original object is created using other works, the authors of the latter also have a special type of right, provided their rights are respected.

Despite the establishment of these norms, the lack of an effective mechanism to control the use of works in the process of training artificial intelligence complicates copyright protection. In many countries, there is no requirement to disclose the datasets used, making it impossible to verify the legality of their use. At the same time, current legislation does not provide mechanisms for compensating authors for the use of their works in AI training, which may create an imbalance between the interests of rights holders.

Different countries propose varying approaches to addressing these issues. In the United States, the doctrine of "fair use" allows for the limited use of protected works without the copyright holder's consent if it has a transformative character and does not cause significant harm to the original. At the same time, legislative initiatives demand greater transparency in the use of copyrighted data for AI training. In the European Union, the AI Act has been adopted, requiring developers to publish reports on the data used and comply with copyright regulations.

Key words: *artificial intelligence, copyright, sui generis right to a non-original object generated by a computer program, proprietary rights, international standards.*

Вступ. Штучні технології впевнено та стрімко увійшли у життя кожного, хто має до них доступ. Вони є потужним інструментом, який приносить користь у багатьох сферах діяльності, сприяючи автоматизації, підвищенню ефективності та розвитку інновацій. Але це принесло також і цілу низку викликів. Особливо у сфері авторського права. Захист авторського права в контексті розвитку штучного інтелекту (далі ШІ) є актуальним питанням у зв'язку зі стрімким поширенням технологій, здатних генерувати текстові, графічні, музичні та інші твори. Застосування ШІ у творчій діяльності спричиняє значні правові виклики, зокрема щодо визначення суб'єкта авторського права, рівня творчого внеску людини, а також допустимих меж використання навчальних даних. Відсутність єдиних міжнародних стандартів регулювання цих питань, національної законодавчої бази, єдності судової практики створює ситуацію правової невизначеності, що впливає на правовласників, розробників алгоритмів та кінцевих користувачів.

Дослідження проблематики авторського права у сфері ШІ є необхідним для розробки збалансованих правових рішень, що сприятимуть збереженню інтересів як творців, так і користувачів технологій. В останній час дослідження даної проблематики викликає значний інтерес і стає предметом численних дискусій науковців та практиків. Науково-теоретичною базою дослідження стали праці таких науковців як О. О. Кульчія, М. С. Уткіної, А. С. Бугаєць, Ю. І. Остапенко та інших. Водночас у врегулюванні даного питання залишається ще значна кількість проблемних і дискусійних питань, які потребують свого вирішення. Інтеграція технологічних і правових підходів до регулювання ШІ дозволить забезпечити гармонізацію інтересів різних сторін та створити ефективну модель правової охорони інтелектуальної власності в умовах цифрової трансформації.

Постановка завдання. Метою дослідження є аналіз правових викликів, пов'язаних із захистом авторського права в умовах розвитку штучного інтелекту, а також оцінка ефективності національних та міжнародних механізмів регулювання у цій сфері.

Результати дослідження. 01 грудня 2022 року був прийнятий Закон Україна «Про авторське право і суміжні права» (далі ЗУ) у новій редакції, у якому в статті 33 було закріплено норму про право особливого роду («sui generis») на неоригінальні об'єкти, створені комп'ютерними програмами. Даною статтею передбачено, що майнові права на такі об'єкти можуть належати розробнику або користувачу програми і діють протягом 25 років з 1 січня року, наступного за роком створення об'єкта [1].

Заради справедливості потрібно зазначити, що концепція «sui generis» не є новою та використовується вже не один рік в законодавстві різних країн для захисту специфічних об'єктів інтелектуальної власності, які не підпадають під традиційні категорії авторського права або патентного захисту. Так Європейський Союз у своїй Директиві 96/9/ЕС використовує дану концепцію ще з 1996 року для правового захисту виробників баз даних, що вимагають значних інвестицій [2]. В тому числі і Велика Британія після виходу із ЄС прийняла нормативні акти, у яких відображається дана концепція для захисту баз даних. США ще у далекому 1984 році запровадила її у сфері захисту топографій інтегральних мікросхем [3]. Канада, Австралія, Індія, Бразилія мають законодавство, яким захищається право інтелектуальної власності на сорти рослин і там використовується термін «sui generis».

Відповідно до статті 33 ЗУ неоригінальним об’єктом, згенерованим комп’ютерною програмою, є об’єкт, що відрізняється від існуючих подібних об’єктів та утворений у результаті функціонування комп’ютерної програми без безпосередньої участі фізичної особи в утворенні цього об’єкта [1].

Концепція «sui generis» (з латинської мови – «свого роду», «унікальний») у праві означає створення спеціального, унікального режиму правового захисту для певних об'єктів, які не підпадають під традиційні категорії інтелектуальної власності. Цей підхід використовується, коли стандартні правові механізми, такі як авторське право, патенти чи товарні знаки, не можуть адекватно забезпечити охорону певного об'єкта.

У юрисдикціях різних країн існують відмінні підходи до правового статусу контенту, створеного ШІ. Деякі країни визнають можливість авторського захисту за умови суттєвого втручання людини в процес створення твору, тоді як інші залишають такі результати поза межами правової охорони.

ЗУ наділяє майновими правами щодо неоригінального об’єкта, згенерованого комп’ютерною програмою в першу чергу осіб, яким, належать майнові права або які мають ліцензійні повноваження на комп’ютерну програму [1, ч. 2 ст. 33].

Але потрібно зазначити також, що національним законодавством, а саме ч. 7 ст. 33 ЗУ передбачені і права авторів творів, які були використані комп’ютерною програмою, для створення неоригінального об’єкта, згенерованого комп’ютерною програмою. А саме «У разі якщо неоригінальний об’єкт, згенерований комп’ютерною програмою, є результатом використання об’єктів авторського права та/або об’єктів суміжних прав, відповідний суб’єкт користується правом особливого роду (sui generis) на такий неоригінальний об’єкт, за умови дотримання ним прав суб’єкта (суб’єктів) авторського права або суміжних прав, твір (твори) або об’єкт (об’єкти) суміжних прав якого зазнав (зазнали) використання у процесі генерування такого неоригінального об’єкта [1].

Наявність зазначеного правила формально забезпечує захист прав авторів оригінальних творів, проте воно не містить механізму ефективного контролю за використанням таких творів у процесі навчання ШІ. Не у всіх країнах законодавство зобов’язує розробників ШІ-програм надавати інформацію про використані набори даних, що унеможливлює перевірку дотримання прав авторів. Відсутність прозорості в цьому питанні суттєво ускладнює можливість виявлення випадків неправомірного використання захищених творів у процесі навчання ШІ.

Доведення порушення авторських прав у випадку використання творів для навчання ШІ залишається складним завданням, оскільки згенерований ШІ контент часто має унікальний характер і не є ідентичним оригінальному твору, що ускладнює ідентифікацію запозичених елементів. Водночас чинне законодавство не містить положень про можливість

компенсації авторам у разі використання їхніх творів для навчання ШІ, що створює дисбаланс у захисті інтересів різних груп правовласників. «Перспективним рішенням може стати впровадження системи, яка забезпечувала б справедливу винагороду правовласникам за використання їхніх об'єктів авторського права для навчання моделей ШІ або генерування нових об'єктів на їх основі», вважає О. О. Кульчій [4, с. 145].

Крім того, правозастосовна практика стикається з проблемою юрисдикційних обмежень, оскільки значна частина сучасних систем ШІ створюється та навчається за межами України. Це ускладнює можливість захисту прав авторів відповідно до національного законодавства та потребує міжнародного правового регулювання.

Використання авторських творів для навчання систем ШІ є предметом активного обговорення в багатьох країнах, і підходи до цього питання суттєво різняться. У процесі навчання ШІ аналізує великі масиви текстових, візуальних та аудіо даних, що можуть містити об'єкти авторського права. У США застосовується доктрина «чесного використання» (fair use), яка дозволяє обмежене використання охоронюваних матеріалів без згоди правовласників у випадках, якщо це є трансформаційним використанням і не завдає істотної шкоди оригінальному твору. Однак це положення залишається суперечливим, оскільки судова практика ще не надала однозначних відповідей щодо правомірності навчання генеративних моделей ШІ на авторському контенті. На даний час в США тривають законодавчі ініціативи щодо посилення прозорості використання авторських даних при навчанні ШІ. Наприклад, закон Generative AI Copyright Disclosure Act зобов'язує розробників надавати інформацію про використані дані для навчання моделей [5].

У Європейському Союзі 1 серпня 2024 року набув чинності Закон про штучний інтелект (AI Act), [6] який, зокрема, регулює використання даних для навчання ШІ. Закон зобов'язує постачальників моделей ШІ загального призначення публікувати детальні підсумки даних, використаних для навчання, та дотримуватися законів ЄС про авторське право [7]. Крім того законодавство Європейського Союзу передбачає спеціальні норми щодо навчання ШІ-моделей. Відповідно до Директиви ЄС про авторське право в цифрову епоху, право власності на дані для навчання ШІ може бути обмежене шляхом запровадження механізму «відмови» (opt-out), який дозволяє правовласникам заборонити використання своїх творів у комерційних цілях. Такий підхід забезпечує баланс між інтересами правовласників і необхідністю розвитку технологій [5].

«Враховуючи те, що право інтелектуальної власності є продуктом законодавчої роботи, існує потреба в створенні нового та більш динамічного законодавства в окремих державах, а також міжнародно-правових механізмів захисту права інтелектуальної власності на твори, створені із використанням штучного інтелекту», вважає А. С. Бугаєць [8, с. 43].

Також важливим аспектом є питання авторства та власності на твори, створені за допомогою ШІ. У більшості юрисдикцій авторське право визнається за людиною, яка вклала інтелектуальну працю у створення твору. Проте роботи, створені ШІ без прямої участі людини, ставлять питання щодо визначення автора. Чи може машина бути автором, або ж право повинно належати розробнику, користувачеві або власнику програмного забезпечення? Відсутність чіткої правової регламентації створює юридичну невизначеність.

Аналіз наукової доктрини дозволяє визначити ряд підходів та теорій до питання визнання авторства на твір створений ШІ. Одним із підходів є теорія авторства ШІ, згідно з якою алгоритм, що створює твір без суттєвого втручання людини, повинен розглядатися як автор. Такий підхід грунтується на тому, що ШІ здатний автономно генерувати унікальний контент. Професор права Райан Ебботт є одним із провідних прихильників цієї концепції. Він стверджує, що ШІ може бути визнаний винахідником у контексті патентного права, що може бути аналогічно застосовано до авторського права. Ебботт наголошує на необхідності адаптації правових систем до нових реалій, де ШІ відіграє значну роль у творчому процесі [9]. Проте критики зазначають, що ШІ не має свідомості, творчої волі чи правового статусу, що робить його визнання автором юридично сумнівним.

Інша теорія підтримує абсолютне авторство людини, згідно з якою лише фізична особа може визнаватися автором твору, оскільки авторське право передбачає захист особистих немайнових прав, які не можуть бути застосовані до машин. Ця концепція знаходить підтримку у міжнародних правових актах, таких як Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів, де чітко визначено, що автором може бути лише людина [10]. Ю.І. Остапенко особливий акцент при прийнятті рішення про правову охорону приділяє саме основним критеріям для закріплення авторського права: людина-автор та оригінальність твору [11, с. 230].

Теорія співавторства передбачає, що як людина, так і ШІ можуть бути співавторами, особливо якщо людина здійснює контроль або значний внесок у процес створення твору. У такому випадку авторське право може бути розподілене між оператором ШІ та самою системою. Професор права Бенджамін Кауфман досліджує цю концепцію, аналізуючи, як співпраця між людиною та ШІ може впливати на правовий статус створених творів. Він підкреслює складність визначення межі між внеском людини та машини, що робить застосування цієї теорії викликом для правової системи [9].

Ще один підхід, що набув популярності, – теорія «роботи за наймом», згідно з якою права на створений ШІ контент переходять до компанії або організації, що володіє відповідною технологією. Це відповідає сучасним бізнес-моделям і дозволяє правовласникам захищати свої інвестиції в розвиток ШІ. Проте цей підхід ігнорує питання індивідуального авторства і творчого внеску.

Деякі експерти пропонують віднести роботи, створені ШІ, до суспільного надбання, що дозволило б вільно їх використовувати. Професор права Шошана Зубофф досліджує питання суспільного надбання в контексті цифрової економіки та може бути віднесена до прихильників цієї теорії. Такий підхід має переваги з точки зору доступності знань і культури, але може знизити мотивацію до розробки нових ШІ-технологій, оскільки компанії втратять економічні стимули для інвестування в них.

Потрібно зазначити законодавство різних країн врегульовує дане питання, але воно містить суперечливі положення. Наприклад, у Великій Британії існує норма, яка визнає автором комп'ютерну програму або особу, що забезпечила її функціонування, тоді як у США авторське право визнається виключно за людиною.

У Сполучених Штатах Бюро авторських прав (Copyright Office) дотримується позиції, що твори, створені без участі людини, не можуть отримати авторсько-правову охорону. Наприклад, у випадку коміксу «Zarya of the Dawn», частково створеного за допомогою ШІ-програми MidJourney, було вирішено, що елементи, згенеровані ШІ, не підлягають захисту, тоді як частини, створені автором-людиною, можуть бути захищені [12].

У Китаї питання охорони авторським правом творів, створених із залученням штучного інтелекту, є предметом активного судового розгляду та доктринального аналізу. Судова практика демонструє тенденцію до визнання можливості надання охорони таким об’єктам за умови, що їх створенню сприяв значний творчий внесок людини. При цьому вирішальним фактором є ступінь інтелектуального внеску та оригінальності, які автор вклав у процес генерації твору.

Конкретний приклад такого судового можна спостерігати у справі LI v. LIU, де суд ухвалив, що використання позивачем понад 150 різних параметрів для створення зображення за допомогою алгоритмів штучного інтелекту свідчить про достатній рівень творчої діяльності. Це рішення підкреслює, що навіть за умови технічної реалізації твору за допомогою програмного забезпечення, визначальним є внесок людини у процес творення. Відповідно, якщо особа здійснює складний вибір параметрів, редагування результатів та їх адаптацію відповідно до власного задуму, її можна вважати автором отриманого результату [12].

Застосування критерію «достатнього творчого внеску» у судовій практиці щодо творів, створених із використанням штучного інтелекту, на нашу думку, може викликати низку правових і практичних проблем. Оскільки межа між автоматизованим створенням контенту

та авторською творчістю є розмитою, виникають труднощі з визначенням рівня людського втручання, необхідного для надання правової охорони.

Одна з основних проблем – це суб'єктивність оцінки творчого внеску. Судді та експерти, які розглядають такі справи, змушені аналізувати процес створення твору на основі різних технічних параметрів, які можуть мати складну та неоднозначну природу. Визначення того, чи певна кількість введених параметрів є достатньою, щоб вважати особу автором, залишається оціночним питанням і може суттєво відрізнятися в різних юрисдикціях та конкретних судових рішеннях.

Також, потрібно зазначити, що штучні технології продовжують свій стрімкий розвиток, в результаті чого користувач отримає якісний результат прикладаючи мінімум зусиль. Вже сьогодні за допомогою простих запитів ШІ може видати складний візуальний або текстовий результат.

Ще однією проблемою є механізм доведення авторства та творчого результату. Якщо користувачі надають однакові або досить схожі промти, то і результат вони можуть отримати подібний. Тоді виникає питання, кому саме надавати переваги у визначенні авторства на даний твір або результат.

В різних країнах існують відмінності у правовому регулюванні авторського права на твори, створені із застосуванням ШІ. В одних юрисдикціях можливе визнання людини автором на основі її внеску у генерацію, тоді як в інших охорона таких творів може бути взагалі неможливою. Отже, якщо позов буде поданий в Китаї, то буде одне рішення суду, а в Європі зовсім протилежне.

Таким чином, використання критерію «достатнього творчого внеску» потребує подальшого правового уточнення та розробки єдиних підходів, які б дозволили чітко визначати межу між автоматизованим створенням творів та творчою діяльністю людини.

Висновки. З урахуванням зазначених проблем удосконалення законодавства має включати запровадження механізмів обов'язкової звітності щодо навчальних наборів даних, створення ліцензійних механізмів для використання авторських творів у процесі навчання ШІ, а також розробку чітких критеріїв для встановлення правопорушень у сфері штучного інтелекту. Законодавча ініціатива має бути спрямована на встановлення балансу між захистом авторських прав та розвитком інноваційних технологій, що передбачає комплексний підхід до гармонізації норм авторського права та sui generis – захисту неоригінальних об'єктів, згенерованих комп'ютерною програмою. Відсутність чітких механізмів захисту прав авторів також має свої негативні наслідки. Це може сприяти масовому використанню результатів творчої діяльності без належної компенсації. І в результаті ми будемо мати негативний вплив на традиційні творчі індустрії, знижуючи мотивацію до створення оригінальних творів, цінність яких і полягає у тому, що їх створила людина. Тільки творам, які створені людиною, властиве глибше емоційне наповнення, оригінальність та соціальна значущість, оскільки вони відображають індивідуальний світогляд, досвід і креативність автора.

Список використаних джерел:

1. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text (дата звернення 25.03.2025)

2. Про правовий захист баз даних: Директива 96/9/ЄС Європейського Парламенту та Ради Європарламент від 11.03.1996 № 96/9/ЄС URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_241#Text (дата звернення 28.03.2025)

3. U.S. Congress, 1984. Semiconductor Chip Protection Act of 1984. 17 U.S.C. §§ 901-914.

4. Кульчій О. О. Інститут авторського права в умовах розвитку інструментів генеративного штучного інтелекту. *Науковий* вісник Ужгородського національного університету, Серія Право, Випуск 86: ч. 2. 2024. С. 140-145

5. Matt Blaszczyk, Geoffrey McGovern, Karlyn D. Stanley. Artificial Intelligence Impacts on Copyright Law. Expert InsightsPublished Nov 20, 2024. URL: https://www.rand.org/pubs/perspectives/PEA3243-1.html (дата звернення 28.03.2025)

6. European Commission, 2024. Regulation (EU) .../2024 on Artificial Intelligence (AI Act). Official Journal of the European Union.

7. Богуславська Катерина. Хто це зробив? Що кажуть закони різних країн про авторські права та штучний інтелект. URL: https://mediamaker.me/hto-cze-zrobyv-shho-kazhut-zakony-riznyh-krayin-pro-avtorski-prava-ta-shtuchnyj-intelekt-3416/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення 28.03.2025)

8. Бугаєць А. С. Право інтелектуальної власності на твори, створені штучним інтелектом: перспективи міжнародно-правового та національного регулюваннння. *Науковий* вісник. Ужгородський національний університет. Серія Право. Випуск 86: ч. 2 2024. С. 39-43

9. Олександр Воронцов. Штучний інтелект як винахідник: Зміна парадигми в праві інтелектуальної власності. URL: https://blog.liga.net/user/ovorontsov/article/52268?utm_source=chatgpt.com (дата звернення 25.03.2025)

10. Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів: Конвенція, Міжнародний документ від 24.07.1971 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_051#Text (дата звернення 28.03.2025)

11. Остапенко Ю.І. Авторські права на об'єкти, створені штучним інтелектом. *Юридичний науковий електронний журнал*, № 5/2024. С. 227-230 URL: http://www.lsej.org.ua/5_2024/55.pdf (дата звернення 28.03.2025)

12. Артем Гордєєв. Захист прав інтелектуальної власності на об'єкти, створені штучним інтелектом. URL: https://blog.liga.net/user/ahordieiev/article/54288 (дата звернення 28.03.2025)

ЄРМОЛЕНКО Д. О.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри цивільного права
(Запорізький національний університет)

ПЕЛЕХ І. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права
(Запорізький національний університет)

УДК 347.97/99
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.12

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ЗАЛУЧЕННЯ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ТА ПІДЗВІТНОСТІ СУДОВОЇ ВЛАДИ

У статті досліджено міжнародний досвід залучення громадських організацій до забезпечення незалежності та підзвітності судової влади. Проаналізовано європейські стандарти участі громадянського суспільства в процесах судової реформи, викладені в документах Ради Європи, Європейського Союзу, Венеціанської комісії та інших міжнародних інституцій. Охарактеризовано практики взаємодії судової влади та громадських організацій у країнах ЄС, зокрема в Німеччині, Нідерландах, Польщі, Франції та Італії. Виявлено, що в європейських країнах участь громадських організацій у забезпеченні незалежності та підзвітності судової влади має більш тривалу історію та усталені традиції, ніж в Україні. Проаналізовано сучасний стан залучення громадських організацій до забезпечення незалежності та підзвітності судової влади в Україні, зокрема діяльність Громадської ради доброчесності, практики громадського моніторингу судів, кампанії адвокації, участь у розробці законодавства та просвітницьку діяльність. Здійснено порівняльний аналіз практик взаємодії судової влади та громадських організацій в Україні та країнах ЄС, виявлено відмінності та особливості. На основі проведеного дослідження визначено перспективні напрями адаптації міжнародного досвіду в українських реаліях, зокрема щодо інституціоналізації співпраці судової влади та громадських організацій, розширення форм громадського контролю, розвитку цифрових інструментів для підвищення прозорості судової влади, вдосконалення освітніх програм та правової бази. Обґрунтовано, що адаптація зарубіжного досвіду має відбуватися з урахуванням національних особливостей судової системи та громадянського суспільства. Запропоновано конкретні заходи щодо вдосконалення механізмів взаємодії судової влади та громадських організацій в Україні на основі міжнародного досвіду, спрямовані на підвищення ефективності судової системи та зміцнення довіри громадян до судів.

Ключові слова: *громадські організації, судова влада, комунікація, громадянське суспільство, незалежність судів, підзвітність судової влади, громадський контроль, європейські стандарти.*

Yermolenko D. O., Pelekh I. V. International experience in involving non-governmental organizations in ensuring the independence and accountability of the judiciary

The article explores the international experience of involving non-governmental organizations in ensuring the independence and accountability of the judiciary.

The European standards for civil society participation in judicial reform processes, outlined in the documents of the Council of Europe, the European Union, the Venice Commission, and other international institutions, are analyzed. The practices of interaction between the judiciary and non-governmental organizations in EU countries, particularly in Germany, the Netherlands, Poland, France, and Italy, are characterized. It is revealed that in European countries, the participation of non-governmental organizations in ensuring the independence and accountability of the judiciary has a longer history and established traditions than in Ukraine. The current state of involving non-governmental organizations in ensuring the independence and accountability of the judiciary in Ukraine is analyzed, including the activities of the Public Integrity Council, court monitoring practices, advocacy campaigns, participation in legislation development, and educational activities. A comparative analysis of the practices of interaction between the judiciary and non-governmental organizations in Ukraine and EU countries is conducted, revealing differences and peculiarities. Based on the research, promising directions for adapting international experience to Ukrainian realities are identified, particularly regarding the institutionalization of cooperation between the judiciary and non-governmental organizations, expanding forms of public control, developing digital tools to increase judicial transparency, improving educational programs, and the legal framework. The article substantiates that the adaptation of foreign experience should consider the national peculiarities of the judicial system and civil society. Specific measures are proposed to improve the mechanisms of interaction between the judiciary and non-governmental organizations in Ukraine based on international experience, aimed at enhancing the efficiency of the judicial system and strengthening citizens' trust in courts. The research emphasizes the importance of constructive dialogue between the judiciary and civil society for successful judicial reform and achieving European standards of justice.

Key words: *non-governmental organizations, judiciary, communication, civil society, judicial independence, judicial accountability, public oversight, European standards.*

Постановка проблеми. Незалежність та підзвітність судової влади є фундаментальними принципами демократичної правової держави. Ефективна комунікація та взаємодія між судовою владою та громадянським суспільством становить важливий чинник забезпечення цих принципів. Громадські організації відіграють все більш значущу роль у процесах реформування судових систем, здійснюючи моніторинг діяльності судів, сприяючи підвищенню їх прозорості та підзвітності перед суспільством.

Актуальність дослідження міжнародного досвіду залучення громадських організацій до забезпечення незалежності та підзвітності судової влади обумовлена процесами судової реформи в Україні та необхідністю вдосконалення механізмів взаємодії судової влади з інститутами громадянського суспільства. Європейська інтеграція України потребує гармонізації національного законодавства та практик із європейськими стандартами, зокрема у сфері правосуддя та залучення громадськості до процесів судової реформи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика взаємодії судової влади та громадянського суспільства активно досліджується вітчизняними та зарубіжними науковцями. Серед українських дослідників варто відзначити праці С. Головатого, В. Городовенка, М. Козюбри, В. Кравчука, О. Овсяннікової, які розглядають теоретичні та практичні аспекти забезпечення незалежності судової влади та її взаємодії з громадськістю. Зокрема, В. Кравчук у своїх роботах досліджує моделі громадського контролю за судовою владою та їх вплив на довіру суспільства до судів. О. Овсяннікова аналізує форми взаємодії судової влади та інститутів громадянського суспільства в контексті судової реформи в Україні.

Серед зарубіжних дослідників важливий внесок у розробку цієї проблематики зробили Р. Перссон, М. Волін, А. Зайберт-Фор, Ф. ван Дейк, які досліджують європейські моделі забезпечення підзвітності судової влади. Зокрема, А. Зайберт-Фор у своїй роботі «Judicial Independence in Germany» аналізує німецьку модель взаємодії судової влади та громадянського суспільства. Ф. ван Дейк досліджує нідерландський досвід підвищення ефективності судової системи через взаємодію з громадськістю.

Особливої уваги заслуговують дослідження С. Лашина, А. Лещишина та М. Попової, які у своїй статті «Civil Society as an Informal Institution in Ukraine's Judicial Reform Process» аналізують роль громадянського суспільства у процесі судової реформи в Україні та порівнюють український досвід з європейськими практиками.

Водночас, у науковій літературі бракує комплексного порівняльного аналізу міжнародного досвіду залучення громадських організацій до забезпечення незалежності та підзвітності судової влади та можливостей його адаптації в українських реаліях. Недостатньо дослідженими залишаються питання інституційних механізмів взаємодії судової влади та громадських організацій, правових засад такої взаємодії та її впливу на ефективність судової системи.

Незважаючи на значний науковий доробок у сфері дослідження взаємодії судової влади та громадянського суспільства, низка питань залишається недостатньо розробленою. Зокрема, потребують подальшого дослідження: специфіка адаптації європейських стандартів та практик залучення громадських організацій до забезпечення незалежності та підзвітності судової влади в українських реаліях; інституційні механізми співпраці судової влади та громадських організацій, які б забезпечували баланс між незалежністю судів та їх підзвітністю перед суспільством; правові засади участі громадських організацій у процесах судової реформи та забезпечення доброчесності судової влади; ефективність різних форм громадського контролю за судовою владою та їх вплив на довіру суспільства до судів; цифрові інструменти забезпечення прозорості судової влади та залучення громадських організацій до моніторингу її діяльності.

Метою статті є дослідження міжнародного досвіду залучення громадських організацій до забезпечення незалежності та підзвітності судової влади та визначення перспективних напрямів його адаптації в українських реаліях. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання: проаналізувати європейські стандарти участі громадських організацій у забезпеченні незалежності та підзвітності судової влади; дослідити практики залучення громадських організацій до забезпечення незалежності та підзвітності судової влади в країнах ЄС (Німеччина, Нідерланди, Польща, Франція, Італія); охарактеризувати сучасний стан та проблеми залучення громадських організацій до забезпечення незалежності та підзвітності судової влади в Україні; здійснити порівняльний аналіз практик взаємодії судової влади та громадських організацій в Україні та країнах ЄС; визначити перспективні напрями адаптації міжнародного досвіду залучення громадських організацій до забезпечення незалежності та підзвітності судової влади в українських реаліях; розробити практичні рекомендації щодо вдосконалення механізмів взаємодії судової влади та громадських організацій в Україні на основі міжнародного досвіду.

Виклад основного матеріалу. Європейські стандарти участі громадянського суспільства в судових реформах сформовані в документах Ради Європи, Європейського Союзу, Венеціанської комісії, а також у рекомендаціях Європейської мережі рад юстиції та інших міжнародних інституцій.

Одним із ключових документів у сфері комунікації громадянського суспільства та судової влади є Рекомендація CM/Rec (2010)12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки, яка у п. 20 розділу II підкреслює, що «судді не можуть ефективно здійснювати правосуддя без довіри громадськості, адже вони є частиною суспільства, якому служать. Їм слід бути обізнаними щодо очікувань громадськості від судової системи та скарг на її функціонування. Цьому могла б сприяти наявність постійних механізмів отримання такої інформації, створених радами суддів чи

іншими незалежними органами» [1]. Цей документ встановлює, що громадянське суспільство має право бути поінформованим про організацію судової системи, процес відбору суддів та підзвітність судової влади.

Важливим документом є також Рекомендація Rec (2001)19 Комітету Міністрів Ради Європи «Про участь громадян у місцевому публічному житті», яка підкреслює необхідність залучення громадських організацій до процесів прийняття рішень у всіх сферах публічного управління, включаючи судову систему [2].

Київські рекомендації ОБСЄ щодо незалежності судочинства у Східній Європі, на Південному Кавказі та у Центральній Азії (Київ, 23-25 червня 2010 р.) приділяють значну увагу ролі громадських організацій у судовій реформі. Зокрема, у пункті 33 Рекомендацій зазначається, що «для того, щоб зміцнити довіру громадськості до судів, керівництво повинно заохочувати доступ журналістів до судів та створити посади прес-секретарів або медіа фахівців. Не може бути жодних перешкод для доступу журналістів до судових процесів» [3, с. 77].

Розглядаючи європейські стандарти, слід звернути увагу на те, що Консультативна рада європейських суддів (CCJE) у своєму Висновку № 18 (2015) «Позиція судової влади та її відносини з іншими гілками державної влади в умовах сучасної демократії» підкреслює, що «тільки завоювавши і зберігши довіру громадськості, кожен суддя і судова влада в цілому можуть досягти і підтримувати легітимність» (п. 16) [4]. CCJE рекомендує судам бути відкритими до співпраці з громадськими організаціями для підвищення прозорості судових процесів.

Відповідно до п. 4.3 Європейської хартії про статус суддів (1998), «судді повинні утримуватися від будь-якої поведінки, дії або висловлювань, які можуть серйозно вплинути на віру громадськості у їхню неупередженість та незалежність». У п. 1.3 зазначено: «щодо кожного рішення стосовно відбору та призначення судді на посаду, підвищення по службі або припинення його повноважень законом має бути передбачено втручання органу, незалежного від виконавчої та законодавчої влади» [5]. Таким чином, визнається важливість балансу між залученням громадськості та гарантіями незалежності судів.

Практика залучення громадських організацій до забезпечення незалежності та підзвітності судової влади в країнах ЄС демонструє різноманітні підходи та форми співпраці.

Німеччина має давні традиції участі громадськості в судових процесах через інститут народних засідателів (шеффенів). Крім того, німецька система передбачає участь представників громадських організацій у процесах призначення суддів. Зокрема, у Судовій раді Північного Рейну-Вестфалії беруть участь представники юридичних асоціацій та інших громадських організацій [6, с. 56]. Німецька асоціація суддів (Deutscher Richterbund) активно співпрацює з громадськими організаціями для забезпечення незалежності судової влади.

Нідерланди демонструють успішний досвід залучення громадських організацій до судової реформи. Громадська організація «Судова прозорість» (Judicial Transparency) з 2013 року здійснює моніторинг судових рішень та публікує аналітичні звіти. Судова рада Нідерландів регулярно проводить консультації з громадськими організаціями щодо реформування судової системи. Особливістю нідерландської моделі є офіційне залучення представників громадянського суспільства до комісій з етики суддів [7].

Польща впровадила систему громадського контролю за судовою владою через інститут спостерігачів у судах. Громадська організація «Фундація судів для суспільства» (Fundacja Court Watch Polska) з 2010 року здійснює моніторинг судових процесів та публікує щорічні звіти про стан судової системи. Цікавим аспектом польського досвіду є розроблена Фундацією Методологія моніторингу судів (Court Monitoring Methodology), яка використовується у багатьох країнах Східної Європи.

У Франції діє система «громадянських аудитів» судової влади, що проводяться неурядовими організаціями. Громадська організація «Судова спостережна місія» (Mission d'observation judiciaire) здійснює моніторинг доступності судів та якості судових послуг.

Французька система також передбачає офіційне залучення представників громадськості до дисциплінарних проваджень щодо суддів.

Італія впровадила систему партнерства між судами та громадськими організаціями для підвищення ефективності судової системи. Програма «Відкриті суди» (Tribunali Aperti) передбачає регулярні зустрічі між суддями та представниками громадських організацій для обговорення проблем судочинства. Італійська асоціація «Громадяни за правосуддя» (Cittadini per la Giustizia) активно залучається до процесів реформування судової системи [8].

В Україні залучення громадських організацій до забезпечення незалежності та підзвітності судової влади активізувалося після Революції Гідності у 2014 році. Значний поштовх цьому процесу надала судова реформа 2016 року, зокрема, прийняття Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та внесення змін до Конституції України щодо правосуддя. Ст. 87 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» передбачала створення Громадської ради доброчесності «з метою сприяння Вищій кваліфікаційній комісії суддів України у встановленні відповідності судді (кандидата на посаду судді) критеріям професійної етики та доброчесності для цілей кваліфікаційного оцінювання» [9]. Це стало важливим кроком до інституціоналізації участі громадянського суспільства у забезпеченні доброчесності судової влади.

Серед важливих практик в Україні слід відзначити:

1. Громадська рада доброчесності – має право збирати, перевіряти та аналізувати інформацію щодо судді (кандидата на посаду судді).

2. Громадський моніторинг судів – здійснюється різними неурядовими організаціями, зокрема, Фундацією DEJURE, Центром політико-правових реформ, Українським центром суспільних даних та іншими. Моніторинг охоплює питання прозорості судових процесів, доступності судів, якості судових рішень та дотримання етичних стандартів суддями [10, с. 45].

3. Кампанії адвокації – громадські організації проводять інформаційні кампанії щодо необхідності реформування судової системи, підвищення її незалежності та підзвітності. Такі кампанії включають публічні обговорення, прес-конференції, публікації аналітичних матеріалів та роботу з медіа.

4. Участь у розробці законодавства – громадські організації залучаються до розробки законопроектів щодо судоустрою, статусу суддів та судочинства. Зокрема, експерти громадських організацій брали активну участь у розробці Закону України «Про Вищий антикорупційний суд».

5. Просвітницька діяльність – громадські організації проводять тренінги, семінари та конференції для суддів, працівників судів та громадськості з питань судової реформи, прозорості та підзвітності судової влади.

Водночас, порівнюючи практики України та країн ЄС, можна виявити певні відмінності:

– у країнах ЄС участь громадських організацій у забезпеченні незалежності та підзвітності судової влади має більш тривалу історію та усталені традиції;

– в Україні спостерігається більша поляризація між судовою владою та громадськими організаціями, що іноді призводить до конфліктів;

– у країнах ЄС існують більш розвинені механізми співпраці судів з громадськими організаціями, тоді як в Україні така співпраця часто має неформальний характер;

– судова влада в країнах ЄС зазвичай більш відкрита до критики та пропозицій від громадських організацій, ніж в Україні [11].

Аналіз міжнародного досвіду залучення громадських організацій до забезпечення незалежності та підзвітності судової влади дозволяє визначити перспективні напрями адаптації цього досвіду в українських реаліях.

Досвід Нідерландів і Франції демонструє ефективність постійного діалогу між судами та громадськістю. Українська система могла б запозичити подібну модель, створивши, наприклад, робочі групи при судах, де б представники громадських організацій мали можливість

не просто консультувати, а брати участь у реальному формуванні політики відкритості. Такі групи могли б обговорювати питання прозорості судових рішень чи формування етичних стандартів – те, що у Європі вже стало практикою.

Польська ініціатива Court Watch Polska вже довела, що системний громадський моніторинг судів може бути не лише корисним, а й впливовим. В Україні настав час створити власну методологію – не як копію, а як осмислений інструмент, що враховує і наші виклики, і очікування суспільства.

Італійський досвід «Відкритих судів» та німецька модель участі громадськості в доборі суддів показують: прозорість починається з комунікації. В Україні варто подумати про подібні формати – регулярні відкриті зустрічі, громадські ради при судах, прозорі конкурсні процедури за участі громадських експертів. Це не лише про контроль, а й про партнерство. Бо сильне правосуддя – це коли суд не закривається від людей, а навпаки – шукає з ними діалог.

Французька практика громадянських аудитів – коли неурядові організації оцінюють якість судових послуг – є прикладом, який міг би оживити й українську систему. Це шанс почути не лише професійну, а й громадську думку про роботу суду. А зворотний зв'язок – це не критика, а ресурс для зростання.

Скандинавські країни та Нідерланди вже давно довели: цифрові інструменти можуть стати справжнім «вікном до суду» для кожного громадянина. В Україні також варто рухатись у цьому напрямку – створювати онлайн-платформи, де можна моніторити рішення судів, оцінювати їх роботу як користувачі, а також отримувати просту і зрозумілу інформацію через мобільні застосунки. Це не лише зручно – це підвищує довіру й формує нову культуру відкритості правосуддя.

У багатьох європейських країнах відкриті дані стали ключем до того, щоб зробити судову систему по-справжньому прозорою. В Україні цей напрям тільки набирає обертів, але потенціал – величезний. Публічний доступ до статистики, бюджетів судів і дисциплінарної практики – це не просто цифри, це інструменти для суспільного контролю й журналістських розслідувань. А ще – сигнал: система не боїться бути відкритою.

На основі досвіду Німеччини та Швеції в Україні доцільно розвивати освітні програми для суддів та громадськості: запровадження спільних навчальних програм для суддів та представників громадських організацій; розробка навчальних курсів з питань взаємодії судової влади та громадянського суспільства; проведення спільних конференцій, семінарів та круглих столів.

Досвід Польщі щодо просвітницької діяльності Фундації Court Watch Polska може бути використаний для розробки програм правової просвіти населення в Україні, зокрема, щодо ролі судової влади та можливостей громадського контролю за її діяльністю.

На основі європейського досвіду в Україні доцільно удосконалити правову базу для участі громадських організацій у забезпеченні незалежності та підзвітності судової влади: внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо розширення форм участі громадськості; розробка спеціального закону про громадський контроль за судовою владою; удосконалення правового статусу Громадської ради доброчесності та розширення її повноважень [12, с. 14].

Європейський досвід показує, що правова база для участі громадських організацій у забезпеченні незалежності та підзвітності судової влади має бути чіткою, але водночас достатньо гнучкою для адаптації до змін у суспільстві та нових викликів.

Висновки. Міжнародний досвід залучення громадських організацій до забезпечення незалежності та підзвітності судової влади демонструє різноманітні підходи та практики, які можуть бути адаптовані в українських реаліях. Європейський досвід вчить: справжня незалежність судів не означає віддаленість від суспільства. Навпаки, коли громадяни бачать, що судова система відкрита до діалогу і чесного контролю, зростає довіра. І саме ця довіра – найміцніший фундамент для правосуддя.

Порівняння досвіду ЄС та України засвідчує: ми маємо не лише виклики, а й вагомі можливості. Серед них – шанс переосмислити, як громадські організації можуть стати не

просто спостерігачами, а повноцінними партнерами у розбудові незалежного правосуддя. Формалізація такої співпраці, впровадження прозорих цифрових механізмів, освітні програми для суддів і громадських діячів – усе це не футуризм, а цілком досяжні речі. Головне – вчасно зробити крок від декларацій до дій, і при цьому не забути про тонкощі українського контексту.

Перенесення міжнародного досвіду в український контекст неможливе без врахування нашої правової традиції та реалій громадянського суспільства. Наприклад, інструменти, що ефективно працюють у Нідерландах, можуть виявитися малоефективними без попередньої адаптації до українських інституційних умов. Тому першочерговим завданням є не механічне запозичення моделей, а вибудова постійного і чесного діалогу між судами та активістами, який базується на довірі й взаємній відповідальності. Лише в такому форматі можна поступово повернути громадську довіру до судової системи.

Список використаних джерел:

1. Рекомендація CM/Rec (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки : від 17.11.2010 № 994_a38. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a38#Text

2. Рекомендація Rec (2001) 19 Комітету міністрів Ради Європи «Про участь громадян у місцевому публічному житті» : від 06.12.2001 № 994_739. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_739

3. Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства, Київ, 2015. 708 с.

4. Позиція судової влади та її відносини з іншими гілками державної влади в умовах сучасної демократії : Висновок Консультативна рада європейських суддів від 16.10.2015 № 18. URL: https://court.gov.ua/userfiles/vusn_18_kr.pdf

5. Європейська Хартія про статус суддів : від 10.07.1998 № 994_a46. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a46#Text

6. Seibert-Fohr A. Judicial Independence in Germany. *Judicial Independence in Transition*. Springer, Berlin, Heidelberg, 2012. pp. 43–92.

7. van Dijk F. Improved Performance Of The Netherlands Judiciary: Assessment Of The Gains For Society. *International Journal for Court Administration*. 2014. Vol. 6. No 1. URL: https://www.rechtspraak.nl/SiteCollectionDocuments/Improved-performance-of-the-Netherlands-judiciary.pdf

8. Крайній П. І. Громадські ради в Україні: адміністративно-правове дослідження : монографія. Одеса : Гельветика, 2022. 160 с.

9. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text

10. Нестор Н.В. Поняття громадського контролю за діяльністю суддів і система суб'єктів його здійснення. *Право і безпека*. 2019. № 2 (73). С. 43–47.

11. Lashyn S., Leshchyshyn A., Popova M. Civil Society as an Informal Institution in Ukraine's Judicial Reform Process. German Law Journal. 2023. Vol. 24. pp. 1488–1502. DOI: https://doi.org/10.1017/glj.2023.87

12. Кравчук В., Кравчук В. Громадський контроль судової влади як спосіб відновлення довіри суспільства до судів та суддів. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 3 (7). С. 11–16.

КОСТИК Е. Р.,
адвокат, доктор філософії в галузі права,
асистент кафедри цивільного права
та процесу юридичного факультету
*(Львівський національний університет
імені Івана Франка)*

УДК 347.91:643.86]:342.7(477) "20"
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.13

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОСЛУГ У СФЕРІ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано питання щодо правового регулювання послуг у сфері психічного здоров'я в Україні. Актуальність теми зумовлена тим, що в Україні стрімко зросла кількість бажаючих скористатися послугами психологів, психотерапевтів, а також і психіатрів. Проте, зазначена діяльність немає належного правового регулювання, що зумовило необхідність прийняття ЗУ «Про систему охорони психічного здоров'я в Україні». Таким чином, варто проаналізувати окремі його норми для з'ясування які ж послуги можуть вважатися послугами у сфері психічного здоров'я, дослідити чи не містить цей закон прогалин та якими законодавчими актами регулюються послуги психологів, психотерапевтів, а також і психіатрів.

Для забезпечення поставлених мети та завдання наукового дослідження авторкою здійснено порівняльну характеристику низки законодавства України, яке регулює послуги у сфері психічного здоров'я, а саме: «Про психіатричну допомогу», «Про соціальні послуги», «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я», «Основи законодавства України про охорону здоров'я», «Про захист прав споживачів» у діючій та новій редакції та, звичайно, Цивільний кодекс України. Окрім того, авторкою досліджено наукові праці провідних науковиць України у сфері медичного права А.А. Герц та І.Я. Сенюти, а також доповідь судді Верховного Суду В.І. Крата на конференції, яка стосувалася ролі та значення Основ законодавства України про охорону здоров'я для системи охорони здоров'я і забезпечення прав людини, що дозволило сформувати власні висновки та пропозиції щодо дефініції «психологічна послуга». Поза увагою не залишено і судову практику, зокрема, проаналізовано рішення судів першої та апеляційної інстанцій у справі щодо розмежування медичної послуги та делікту.

Авторкою у статті проведено детальний аналіз понять «психічне здоров'я», «допомога у сфері психічного здоров'я», «послуга у сфері психічного здоров'я», досліджено види допомоги у сфері психічного здоров'я, на підставі чого виокремлено що саме може вважатися послугою у сфері психічного здоров'я. Окрім того, авторкою запропонована дефініція «психологічної послуги», досліджено яку послугу у сфері психічного здоров'я можна вважати медичною, у чому полягає різниця між психологічною послугою та деліктом, а також продовжено дискусію щодо розмежування понять «медична допомога» та «медична послуга».

Ключові слова: *послуга, цивільно-правове регулювання, договір, правочин, зобов'язання.*

Kostyk. E. R. Legal regulation of mental health services in Ukraine

The article analyzes the issues of legal regulation of mental health services in Ukraine. The relevance of the topic is due to the fact that in Ukraine

the number of people wishing to use the services of psychologists, psychotherapists, and psychiatrists has rapidly increased. However, this activity lacks proper legal regulation, which necessitated the adoption of the Law of Ukraine "On the Mental Health Care System in Ukraine". By the way, it is worth analyzing its individual provisions to find out what services can be considered mental health services, to investigate whether this law contains gaps and what legislative acts currently regulate the services of psychologists, psychotherapists, and psychiatrists.

In order to ensure the aims and objectives of the scientific research, the author made a comparative characterization of a number of Ukrainian legislations regulating mental health services, namely: The Law of Ukraine "On Psychiatric Care", the Law of Ukraine "On Social Services", the Law of Ukraine "On Rehabilitation in the Healthcare Sector", the Law of Ukraine "On the Fundamentals of Healthcare Legislation", the Law of Ukraine "On Consumer Protection" in the current and new versions, and, of course, the Civil Code of Ukraine. In addition, the author studied the scientific works of leading Ukrainian scientists in the field of medical law A.A. Herts and I.Y. Senyuta, as well as the report of Judge of the Supreme Court of Ukraine V.I. Krat at a conference on the role and importance of the Fundamentals of Ukrainian Healthcare Legislation for the healthcare system and human rights, which allowed the author to formulate his own conclusions and proposals for the definition of the concept of "psychological service". The author also analyzes the case law, in particular, the decisions of the courts of first instance and appellate courts in the case on the distinction between medical services and torts.

In the article, the author conducts a detailed analysis of the concepts of "mental health", "mental health care", "mental health service", and examines the types of mental health care, on the basis of which she identifies what constitutes a mental health service. In addition, the author proposes a definition of a "psychological service", examines which mental health service can be considered a medical service, what is the difference between a psychological service and a tort, and continues the discussion on the distinction between the concepts of "medical care" and "medical service".

Key words: *assistance, civil law regulation, agreement, transaction, liabilities.*

Вступ. Турбота населення про своє психічне здоров'я, особливо в період воєнного стану в Україні, є напрочуд актуальною, що зумовило великий попит на зростання таких професій як психолог, психотерапевт, психіатр. А також набули популярності явища як коучинг, сексологія, гештальт-терапія, наставництво, нейролінгвістичне програмування, метафоричні ігри та багато інших. Результати другої хвилі дослідження «Ментальне здоров'я та ставлення українців до психологічної допомоги під час війни», яке провела компанія Gradus Research у межах Всеукраїнської програми ментального здоров'я «Ти як?», ініційованої Першою леді Оленою Зеленською свідчать про те, що у 2022 році психологам і психотерапевтам довіряли 26% опитаних, у 2023-му – 28%. Довіра до психіатрів зросла із 13% до 18%. Також українці стали частіше звертатися до фахівців безкоштовних гарячих ліній. Крім того, з'ясувалося, що зросла доступність надавачів психологічних послуг на території місця проживання респондентів (із 50% до 58%) [4]. Проте, такою довірою українців багато так званих спеціалістів у сфері психології почали зловживати та вводити в оману з приводу наявності в них відповідної освіти, членства в асоціаціях у сфері психології чи психіатрії або просто, пройшовши онлайн курси з психології, без практичного досвіду, вважають себе професіоналами своєї справи та починають працювати з психічним здоров'ям людей, які до них звернулися. Як результат, психічне здоров'я останніх або погіршувалося, або методика псевдоспеціалістів не давала жодного результату, що зумовило виникнення проблемних питань щодо їхньої відповідальності перед клієнтом, відшкодування шкоди та багато

інших. Така ситуація не могла довго залишатися поза увагою законодавця, адже необхідно було врегулювати вище згадані правовідносини спеціальним законом, який і був прийнятий 15.01.2025 року під назвою «Про систему охорони психічного здоров'я в Україні» [11]. Станом на зараз правове регулювання надання послуг у сфері психічного здоров'я складає ЦК України та інші закони, підзаконні нормативно-правові акти, які є дотичними до цієї сфери. Проте, до прийняття вище згаданого закону не існувало спеціального закону, який би регулював досліджувані правовідносини. Таким чином, актуально буде провести порівняльний аналіз чинного законодавства та безпосередньо ЗУ «Про систему охорони психічного здоров'я в Україні.

Постановка завдання. Метою статті є розглянути особливості правового регулювання послуг у сфері психічного здоров'я в Україні.

Результати дослідження. Дослідженню правової природи послуг як в широкому розумінні, так у вузькому, приділяли увагу у своїх працях такі науковці як В.М. Коссак, А.А. Герц, У.Б. Андрусів, О.О. Кот, І.Я. Сенюта, Н.М. Квіт та ін. Проте, правове регулювання послуг у сфері психічного здоров'я у зв'язку із прийняттям ЗУ «Про систему охорони психічного здоров'я в Україні», потребує комплексне дослідження.

Перш за все, необхідно з'ясувати що таке психічне здоров'я. Визначення цього поняття вперше на рівні законодавства закріплюється у п. 6 ч. 1 ст. 1 ЗУ «Про систему охорони психічного здоров'я в Україні», відповідно до якої, психічне здоров'я – складова загального здоров'я та стан благополуччя, а не лише відсутність психічних та поведінкових розладів, за якого кожна особа може реалізувати власний потенціал, впоратися із життєвими труднощами, продуктивно і плідно навчатися та працювати, а також робити внесок у життя своєї спільноти [11].

Зазначений закон оперує ще такими поняттями як «допомога у сфері психічного здоров'я» та «послуга у сфері психічного здоров'я». Відповідно до п.п. 1,5 ч. 1 ст. 1 цього закону, допомога у сфері психічного здоров'я – будь-які дії, спрямовані на профілактику або лікування психічних розладів, подолання складних життєвих обставин чи вирішення інших проблем, що стосуються психічного здоров'я, збереження і відновлення психічних функцій, працездатності та соціальної активності людини, досягнення психологічного благополуччя, види яких визначені цим Законом. У свою чергу, послуга у сфері психічного здоров'я – визначений відповідним договором обсяг допомоги у сфері психічного здоров'я, який оплачується її замовником. Замовником такої послуги можуть бути центральні та/або місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, юридичні та фізичні особи, у тому числі її отримувач. До видів допомоги у сфері психічного здоров'я, як передбачено ч. 1 ст. 24 вище згаданого закону належать: психосоціальна допомога; психологічна допомога; психотерапія; психологічна реабілітація; психіатрична допомога. Водночас ч. 2 цієї статті передбачає, що правові та організаційні засади забезпечення громадян психіатричною допомогою встановлені Законом України «Про психіатричну допомогу», основні організаційні та правові засади надання соціальних послуг – Законом України «Про соціальні послуги», правові, організаційні та економічні засади проведення реабілітації особи з обмеженнями повсякденного функціонування у сфері охорони здоров'я – Законом України «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я» [11].

Розглянемо правову природу кожного із перелічених видів та з'ясуємо який із них можна вважати послугою.

Відповідно до ч. 1 ст. 25 ЗУ «Про систему охорони психічного здоров'я в Україні», психосоціальна допомога – це діяльність, спрямована на задоволення психологічних і соціальних потреб людей з метою покращення якості їхнього життя шляхом надання доступу до інформації про психічне здоров'я, розвитку навичок подолання стресу, психологічної стійкості і психологічного відновлення, підтримки, орієнтованої на зменшення почуття соціальної ізоляції, розвитку здатності до самовизначення і самозарадності [11].

Психологічна допомога розуміється у вище згаданому законі як комплекс заходів, спрямованих на розвиток соціально-психологічної компетентності осіб, зняття психоемоційної

напруги та гармонізацію психічного стану, розвиток психологічної стійкості та здатності до соціальної адаптації особи або групи осіб [11].

Зазначений закон дає дефініцію психотерапії – це цілісне, свідоме та планомірне застосування науково обґрунтованих психотерапевтичних методів (методів психотерапії) з метою допомоги особам у вирішенні та подоланні проблем психічного здоров'я, покращенні якості життя, запобіганні заподіяння шкоди собі або іншим особам [11].

Зазначений закон не надає чіткого визначення поняття «психологічна реабілітація», але в ст. 29 зазначається її спрямованість на сприяння відновленню, покращення функціонування особи та якості її життя шляхом поєднання психологічної і психотерапевтичної допомоги, діяльності з розвитку соціальних навичок та соціальної підтримки, залучення ресурсів громади та основні складові психологічної реабілітації [11].

Натомість визначення реабілітації міститься у ЗУ «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я», під якою розуміється комплекс заходів, яких потребує особа, яка зазнає або може зазнати обмеження повсякденного функціонування внаслідок стану здоров'я або старіння у взаємодії з її середовищем [10].

Дефініція психіатричної допомоги закріплена в ЗУ «Про психіатричну допомогу», згідно із яким, це комплекс спеціальних заходів, спрямованих на обстеження стану психічного здоров'я осіб на підставах та в порядку, передбачених цим Законом та іншими законами України, профілактику, діагностику психічних розладів, лікування, нагляд, догляд, медичну та психологічну реабілітацію осіб, які страждають на психічні розлади, у тому числі внаслідок вживання психоактивних речовин [9].

Проте, аналізуючи текст ЗУ «Про систему охорони психічного здоров'я в Україні», можна побачити, що, на жаль, наявні поняття, які підлягатимуть надалі вільному та оціночному трактуванню, для прикладу у ч. 1 ст. 23 зазначено, що послуги у сфері психічного здоров'я, а саме психосоціальні послуги, психологічні послуги, психотерапія та послуги з психологічної реабілітації, можуть надаватися з використанням інформаційно-комунікаційних технологій, що передбачає комунікацію (взаємодію) двох або більше учасників (фахівців у сфері психічного здоров'я та осіб, які потребують допомоги у сфері психічного здоров'я), з метою надання допомоги у сфері психічного здоров'я або супервізії [11]. Із тексту вище згаданої статті вбачається, що законодавець вжив терміни «психологічна послуга», «психосоціальні послуги» та «послуги з психологічної реабілітації», проте не надав чіткої дефініції у самому законі, що, на мою думку, створює правовий вакуум.

Виходячи із ч. 2 ст. 24 цього закону, вважаю, що психосоціальні послуги можна ототожнювати із соціальними послугами, визначення поняття яких міститься у ЗУ «Про соціальні послуги», – дії, спрямовані на профілактику складних життєвих обставин, подолання таких обставин або мінімізацію їх негативних наслідків для осіб/сімей, які в них перебувають [12].

Щодо визначення поняття «послуг з психологічної реабілітації» згідно цієї норми теж дискусійна ситуація, адже ЗУ «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я» не містить навіть визначення терміну «реабілітаційна послуга», проте можна побачити, що є дефініції реабілітації, реабілітаційної допомоги. Окрім того, згаданий закон містить цікаве визначення поняття «психологічна допомога в реабілітації», що полягає у діяльності, спрямованої на відновлення та підтримку функціонування особи у фізичній, емоційній, інтелектуальній, соціальній та духовній сферах із застосуванням методів психологічної та психотерапевтичної допомоги у формах психотерапії, психологічного консультування або першої психологічної допомоги [10]. Тобто, певним чином поняття «послуг з психологічної реабілітації» ототожнюються із поняттям «психологічна допомога в реабілітації», розмежовуючись у наявності договору. Щодо психологічної послуги зазначаю наступне.

Науковиця О.С. Пояснік запропоновала розглядати психологічну послугу як багатоаспектну категорію, яка включає юридичний (врегульовані нормами права та договору відносини між клієнтом та виконавцем), соціальний (надання психологічної послуги майже завжди має результатом зміну поведінки людини, що спричиняє позитивні соціальні ефекти),

економічний (в умовах ринкової економіки послуга є елементом товарообігу) та власне психологічний аспект (вплив фахівця та психологічний стан клієнта) [6, с. 7]. Я вважаю, що така дефініція вжита у широкому розумінні та не дає конкретного пояснення. З огляду на вище вказане, вважаю за необхідне надати авторське визначення поняття «психологічна послуга».

ЦК України у ст. 177 передбачає, що об'єктами цивільних прав є речі, гроші, цінні папери, цифрові речі, майнові права, роботи та послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні та нематеріальні блага. Об'єкти цивільних прав можуть існувати у матеріальному світі та/або цифровому середовищі, що обумовлює форму об'єктів, особливості набуття, здійснення та припинення цивільних прав і обов'язків щодо них [14].

Відповідно до п. 17 ст. 1 ЗУ «Про захист прав споживачів» (чинна редакція станом на 16.03.2025 рік), послуга – діяльність виконавця з надання (передачі) споживачеві певного визначеного договором матеріального чи нематеріального блага, що здійснюється за індивідуальним замовленням споживача для задоволення його особистих потреб [7].

Дещо інше визначення міститься у п. 17 ч. 1 ст. 1 ЗУ «Про захист прав споживачів», який прийнято 10.06.2023 року, але в цій частині набуде законної сили, згідно прикінцевих та перехідних положень, через один рік з дня його опублікування, але не раніше дня припинення чи скасування воєнного стану, введеного Указом Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні», послуга – договір, укладений між суб'єктом господарювання і споживачем, про вчинення певних дій або здійснення певної діяльності за завданням споживача, який зобов'язується оплатити виконавцю зазначену послугу, якщо інше не встановлено договором [8].

Ч. 1 ст. 901 ЦК України передбачено, що за договором про надання послуг одна сторона (виконавець) зобов'язується за завданням другої сторони (замовника) надати послугу, яка споживається в процесі вчинення певної дії або здійснення певної діяльності, а замовник зобов'язується оплатити виконавцеві зазначену послугу, якщо інше не встановлено договором [14].

Проте, як вже було проаналізовано, що у ЗУ «Про систему охорони психічного здоров'я в Україні» зустрічаються поняття «допомога» та «послуга». Проводячи аналогію із ЗУ «Основи законодавства України про охорону здоров'я», під медичною допомогою розуміється діяльність професійно підготовлених медичних працівників, спрямована на профілактику, діагностику та лікування у зв'язку з хворобами, травмами, отруєннями і патологічними станами, а також у зв'язку з вагітністю та пологами. Тоді як, послуга з медичного обслуговування населення (медична послуга) – послуга (у тому числі оцінювання повсякденного функціонування особи, реабілітаційна послуга), що надається пацієнту в закладі охорони здоров'я, реабілітаційному закладі або фізичною особою – підприємцем, яка зареєстрована та одержала в установленому законом порядку ліцензію на провадження господарської діяльності з медичної практики, та оплачується її замовником. Замовником послуги з медичного обслуговування населення можуть бути держава, відповідні органи місцевого самоврядування, юридичні та фізичні особи, у тому числі пацієнт [5].

Тоді яке ж співвідношення між цими поняттями? Слушно зазначає професорка А.А. Герц, що поняття «медична послуга» відображає цивільно-правову природу відносин цього різновиду надання медичної послуги, оскільки підставою виникнення відносин є договір. Як одна із видів послуг, медична послуга є самостійним об'єктом цивільних прав (ст. 177 ЦК України). Натомість поняття «медична допомога» є міжгалузевим і розглядається більше в контексті особистих немайнових прав фізичної особи у цивільному праві і гарантованого державою права кожної людини у сфері охорони здоров'я [2, с. 11].

Варто погодитися із думкою І.Я. Сенюти, яка вважає, що медична послуга може бути пов'язана виключно з наданням медичної допомоги чи медичним обслуговуванням і не може стосуватись усієї охорони здоров'я [13, с. 6].

Дуже влучно зауважив суддя Верховного Суду В.І. Крат у своїй доповіді «Договір про надання медичних послуг: окремі ремарки в контексті судової практики» на

науково-практичній конференції «Роль і значення Основ законодавства України про охорону здоров'я для системи охорони здоров'я і забезпечення прав людини», що серед науковців і практиків ведуться дискусії стосовно співвідношення понять «медична послуга» і «медична допомога»: яке з них ширше, яке вужче, чи, можливо, вони дорівнюють одне одному [1].

Також, на уточнююче запитання про поєднання договору та делікту В.І. Крат відповів, що договір виключає делікт. Однак у певних випадках законодавець дозволив перехід із договірної в деліктну сферу. Наприклад, установлено неналежне виконання договору перевезення, але через аварію пасажир загинув. «Щодо надання медичних послуг можна було б піти аналогічним шляхом. І розмежувати сфери: першим має бути договір, а у виключних випадках – делікт» [1].

Варте уваги рішення Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської від 05 жовтня 2021 року у справі № 344/3764/21, яке стосується досліджуваного питання:

«Суд зазначає, не позивачка не скориставшись правом на укладення письмового договору, або правом на отримання розрахункового документу (який підверджує факт усного договору), акту виконаних робіт, чи іншого документу який би міг засвідчити факт надання їй неякісної послуги конкретним суб'єктом господарювання. Зазначене зумовило настання для позивачки негативних юридичних наслідків, які унеможливлюють захист її інтересів в цивільно-правовому порядку» [3, с. 2].

Проте Івано-Франківський апеляційний суд у постанові від 11 січня 2022 року у цій справі не погодився із таким трактуванням місцевого суду. Апеляційний суд обґрунтовує свою позицію тим, що на підтвердження існування договірних відносин між сторонами позивачкою надано скріншоти екрана телефону з відображенням переписки з відповідачем у березні та серпні 2020 року (а.с. 39–48). При цьому мобільний номер телефону ОСОБА_3 відповідає вказаному ним на сайті Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань та на підставі показів свідка, в сукупності на думку суду, свідчать про те, що між сторонами дійсно існували договірні відносини щодо протезування зубів, а позивачці завдано шкоду саме з вини відповідача. Але, на думку апеляційного суду, зазначені відносини становлять делікт, посилаючись на ч. ст. 1167 ЦК України [3, с. 3].

Залишилося з'ясувати чи психологічна послуга є медичною послугою чи все-таки окремим видом послуг. Якщо брати до уваги визначення медичної послуги, яке передбачене ЗУ «Основи законодавства України про охорону здоров'я», то суб'єктами її надання можуть бути: заклад охорони здоров'я, реабілітаційний заклад або фізична особа – підприємець, яка зареєстрована та одержала в установленому законом порядку ліцензію на провадження господарської діяльності з медичної практики. Таким чином, якщо психологічна послуга надається вище згаданими суб'єктами, можна констатувати, що ця послуга є медичною, але, якщо ця послуга надаватиметься особою, яка здобула вищу освіту у галузі психології у вищому навчальному закладі, який не підпорядковується Міністерству охорони здоров'я України, в такому випадку вона не є суб'єктом медичної послуги, а надаватиме послугу у сфері психічного здоров'я.

Таким чином, ключовою ознакою психологічної послуги є її підстава виникнення – договір про надання психологічних послуг, який може бути укладений, на мою думку, як письмово, так й усно. Я вважаю, якщо психологічна послуга носить разовий або періодичний (сегментарний) характер – сторони можуть усно укласти такий договір, погодивши ціну, характер запиту, дату, місце, час та тривалість надання послуги. Якщо ця послуга має надаватися систематично для досягнення позитивного результату, в такому випадку доречно зазначений договір укласти в письмовій формі.

З огляду на вище вказане, психологічна послуга – це послуга у сфері психічного здоров'я, яка надається на підставі договору про надання психологічних послуг психологом, який у порядку, передбаченим законодавством, зареєстрований надавачем послуг у сфері психічного здоров'я.

Проводячи аналогію із співвідношенням понять «медична допомога» та «медична послуга», а також на підставі проведеного аналізу законодавства, можна вважати, що психологічна послуга виникатиме на підставі наявності між сторонами договору про надання психологічних послуг. У свою чергу, психологічна послуга може полягати у наданні психосоціальної та психологічної допомоги, а також психологічної реабілітації, якщо це передбачено згаданим договором. На мою думку, психіатрична допомога та психотерапія можуть, звичайно, вважатися медичною послугою, якщо між сторонами укладено договір про надання послуг. Проте, психологічна послуга не є медичною послугою, оскільки суб'єктами надання останньої можуть бути виключно фахівці із вищою медичною освітою.

Натомість за відсутності договору про надання послуг, між сторонами виникатимуть деліктні зобов'язання, а отже, наступатиме деліктна відповідальність. Проте, зазначена відповідальність матиме місце за наявності договору про надання психологічних послуг лише у виняткових випадках.

Постає питання, а яке ж тоді співвідношення послуги у сфері психічного здоров'я та психологічної послуги? У згаданій ст. 23 ЗУ «Про систему охорони психічного здоров'я в Україні» міститься відповідь на це питання, адже в ній конкретизовано, що належить до послуг у сфері психічного здоров'я: психосоціальні послуги, психологічні послуги, психотерапія та послуги з психологічної реабілітації [11]. Отже, психологічна послуга є одним із видом послуг у сфері психічного здоров'я.

Висновки. На підставі вищевикладеного можна зробити висновок:

Згідно авторського визначення, психологічна послуга – це послуга у сфері психічного здоров'я, яка надається на підставі договору про надання психологічних послуг психологом, який у порядку, передбаченим законодавством, зареєстрований надавачем послуг у сфері психічного здоров'я.

Психологічна послуга може полягати у наданні психосоціальної та психологічної допомоги, а також психологічної реабілітації, у випадку, якщо це передбачено договором про надання психологічних послуг.

Психологічна послуга виникатиме на підставі укладеного між сторонами договору про надання психологічних послуг. За відсутності договору про надання цих послуг, між сторонами виникатимуть деліктні зобов'язання, а отже, наступатиме деліктна відповідальність.

Послуги у сфері психічного здоров'я залежно від суб'єкта надання можуть бути також і медичними (психіатрична, психотерапія).

Психологічна послуга не є медичною послугою, оскільки суб'єктами надання останньої можуть бути виключно фахівці із вищою медичною освітою.

Психологічна послуга є одним із видом послуг у сфері психічного здоров'я.

Список використаних джерел:

1. Василь Крат розповів про договір та делікт у сфері надання медичних послуг. офіційний веб-портал Судова влада України. 2022. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1348838/ .

2. Герц А.А. Договірні зобов'язання у сфері надання медичних послуг. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. Київ. 2016. 41 с.

3. Крат В.І. Договір про надання медичних послуг: окремі ремарки в контексті судової практики. 2022. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/2022_11_21_Krat_18_11.pdf .

4. Міністерство національної єдності України. Українці стали більше довіряти психологам і психіатрам. 05.02.2024 року. URL: https://unity.gov.ua/2024/02/05/ukrayinczi-staly-bilshe-doviryaty-psyhologam-i-psyhiatram/ .

5. Основи законодавства України про охорону здоров'я. Закон України. *Верховна Рада України*. Офіційний портал. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text .

6. Пояснік О.С. Цивільно-правове регулювання надання психологічних та психотерапевтичних послуг. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канди-

дата юридичних наук. Харків. 2019. 22с. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/09ea62bd-ade3-45da-8bfc-141baa41bf48/content .

7. Про захист прав споживачів. Закон України. *Верховна Рада України*. Офіційний портал. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text .

8. Про захист прав споживачів. Закон України. *Верховна Рада України*. Офіційний портал. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3153-20#Text .

9. Про психіатричну допомогу. Закон України. *Верховна Рада України*. Офіційний портал. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14#Text .

10. Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я. Закон України. *Верховна Рада України*. Офіційний портал. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1053-20#Text .

11. Про систему охорони психічного здоров'я в Україні. Закон України. *Верховна Рада України*. Офіційний портал. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4223-20#Text .

12. Про соціальні послуги. Закон України. *Верховна Рада України*. Офіційний портал. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text .

13. Сенюта І. Я. Цивільні правовідносини у сфері надання медичної допомоги в Україні: питання теорії і практики. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. Київ, 2018. 39 с.

14. Цивільний кодекс України. *Верховна Рада України*. Офіційний портал. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text .

МІНЧЕНКО Р. М.,
доктор юридичних наук, професор,
проректор, професор кафедри
цивільного права
(Національний університет «Одеська юридична академія»)

УДК 347.61:316.342.2 (477)
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.14

ДО ПИТАННЯ ЩОДО ПОРУШЕННЯ ПРИНЦИПУ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ ТА ЗАХИСТ СУБ'ЄКТІВ СІМЕЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН

У статті розглядаються актуальні аспекти правового захисту суб'єктів сімейних правовідносин у контексті забезпечення гендерної рівності. Автор підкреслює, що правове врегулювання цього питання має визначальне значення для створення справедливих та рівноправних відносин між учасниками сімейних зв'язків. Особливу увагу приділено ролі законодавчих норм, які мають на меті запобігання та протидію домашньому насильству, дискримінації за ознакою статі чи гендерної ідентичності, а також забезпечення реального доступу постраждалих до правового захисту через ефективні механізми звернення до правоохоронних органів та судової системи.

Аналіз чинного сімейного законодавства України засвідчує наявність значних прогалин у нормативному закріпленні поняття гендерної рівності, зокрема у сфері сімейних правовідносин. Разом із тим, прийняття Сімейного кодексу України та супутніх законодавчих актів стало важливим кроком у напрямку правового врегулювання сімейних відносин з урахуванням інтересів і правової рівності всіх учасників – як жінок, так і чоловіків.

Особливий акцент зроблено на правовій природі майнових відносин подружжя, які у сімейному праві тісно переплітаються з особистими немайновими відносинами. В умовах ринкової економіки майновий склад подружжя може включати різноманітні об'єкти цивільного обігу, що актуалізує необхідність належного правового регулювання для забезпечення стабільності сімейних відносин та захисту інтересів обох сторін. Автор підкреслює, що якість і ефективність правових норм, що регламентують майнові відносини у шлюбі, істотно впливає на гармонійний розвиток особистих відносин між членами сім'ї.

У контексті забезпечення гендерної рівності також обґрунтовується необхідність урахування прав і потреб осіб з різною гендерною ідентичністю та сексуальною орієнтацією, які мають рівні права на створення і підтримку сімейних відносин. Автор наголошує на важливості впровадження гендерної освіти як на шкільному, так і на загальносуспільному рівні. Зокрема, йдеться про формування стійкої правосвідомості, заснованої на принципах рівності, поваги до різноманітності та відкидання дискримінаційних стереотипів щодо ролей жінок, чоловіків та осіб з різною гендерною ідентичністю у сім'ї та суспільстві загалом.

Ключові слова: *цивільне законодавство, цивільні правовідносини, сімейне право, сімейне законодавство, сімейні правовідносини, принципи сімейного права, захист сімейних прав, гендерна рівність, учасники сімейних правовідносин, захист сімейних прав, подружжя, діти.*

Minchenko R. M. On the issue of violation of the principle of gender equality and protection of family relations

The article deals with topical aspects of legal protection of family relations in the context of gender equality. The author emphasises that the legal regulation of this issue is crucial for the creation of fair and equal relations between participants of family ties. Particular attention is paid to the role of legislative provisions aimed at preventing and combating domestic violence, discrimination based on gender or gender identity, and ensuring that victims have real access to legal protection through effective mechanisms of recourse to law enforcement agencies and the judicial system.

An analysis of the current family legislation of Ukraine shows that there are significant gaps in the normative consolidation of the concept of gender equality, in particular in the area of family legal relations. At the same time, the adoption of the Family Code of Ukraine and related legislation was an important step towards the legal regulation of family relations, taking into account the interests and legal equality of all participants - both women and men.

Particular emphasis is placed on the legal nature of property relations between spouses, which in family law are closely intertwined with personal non-property relations. In a market economy, the property composition of spouses may include various objects of civil turnover, which makes it necessary to have proper legal regulation to ensure the stability of family relations and protect the interests of both parties. The author emphasises that the quality and effectiveness of legal provisions governing property relations in marriage significantly affect the harmonious development of personal relations between family members.

In the context of ensuring gender equality, the author also substantiates the need to take into account the rights and needs of persons with different gender identities and sexual orientations, who have equal rights to create and maintain family relationships. The author emphasises the importance of introducing gender education at both the school and the public level. In particular, it is about the formation of a stable legal consciousness based on the principles of equality, respect for diversity and rejection of discriminatory stereotypes regarding the roles of women, men and persons with different gender identities in the family and society as a whole.

Key words: *civil law, civil legal relations, family law, family legislation, family legal relations, principles of family law, protection of family rights, gender equality, participants of family legal relations, protection of family rights, spouses, children.*

Вступ. Порушення фундаментального принципу гендерної рівності в системі сімейних правовідносин може виявлятися в різних соціально-правових формах, що, як правило, ґрунтується на неспівмірному розподілі прав, та зобов'язань між подружжям. Такі порушення включають фізичне, психологічне чи сексуальне насильство, дискримінаційні практики, контроль над поведінкою та обмеження особистої свободи одного з партнерів, а також нерівноправний доступ до матеріальних благ, соціальних можливостей і прийняття рішень. Усі ці явища, є похідними від усталених гендерних стереотипів, що відображають соціально обумовлені уявлення про «традиційні» ролі чоловіка і жінки у сімейних та суспільних відносинах.

Однією з ключових детермінант гендерної рівності є викорінення всіх форм дискримінації, що мають ознаки статевої обумовленості. У сфері сімейних правовідносин це означає гарантування жінкам і чоловікам рівних прав щодо вільного вибору партнера, рівноправної участі в ухваленні рішень про укладення шлюбу або його розірвання, а також забезпечення паритетної участі обох сторін у вирішенні питань, які стосуються функціонування та добробуту сім'ї.

Особливого значення в контексті забезпечення гендерної рівності набуває питання протидії насильству в сім'ї. Незалежно від статі чи соціального статусу, кожна особа має невід'ємне право на фізичну та психологічну безпеку, а також на захист від будь-яких форм агресії та примусу. Ефективна реалізація цього права передбачає запровадження дієвих державних механізмів для своєчасного виявлення, запобігання, розслідування та адекватного покарання випадків домашнього насильства, що має сприяти формуванню безпечного сімейного середовища.

Актуальність проблематики забезпечення гендерної рівності у національній правовій системі обумовлюється активною участю України у міжнародних правових процесах, її інтеграції до європейської спільноти, виконанням українською державою міжнародних зобов'язань у сфері прав людини, а також загальним послідовним поступом цивілізаційного розвитку. Відповідна тематика має досить вагоме значення як для сучасної юридичної науки, так і для формування ефективної моделі державно-правового регулювання соціальних відносин у демократичній правовій державі.

Досвід провідних держав світу свідчить, що еволюція сімейних відносин не обмежується виключно соціально-економічними детермінантами, а значною мірою залежить від трансформації гендерної свідомості, руйнування дискримінаційних уявлень і розширення соціальної автономії обох статей. Вказані процеси потребують системного аналізу та правового врегулювання на національному рівні з урахуванням міжнародних стандартів прав людини.

Разом з тим, на шляху до реалізації гендерної рівності у сімейних відносинах залишаються суттєві виклики. Серед них особливої уваги заслуговують нерівний доступ жінок і чоловіків до окремих видів діяльності, зокрема, публічної державної служби, зайняття жінками керівних посад, особливо в державному секторі економіки, освіти, служби в Збройних силах України, правоохоронних органах, політиці та інших сферах зайнятості, які традиційно прийнято вважати «нежіночою справою», а також збереження штучно сформованих в суспільстві сексистських стереотипів, що визначають обмежене уявлення про «належні» соціальні ролі чоловіків і жінок у шлюбі та сім'ї. Ці фактори впливають не лише на повсякденний розподіл обов'язків, а й на правові аспекти розподілу майна, визначення аліментних зобов'язань та захисту прав сторін при розірванні шлюбу. Досить поширеним залишається явище дискримінаційної практики стосовно жінок у питаннях розлучення, виплати аліментів чи захисту від насильства в сім'ї, що свідчить про необхідність посилення правового механізму забезпечення гендерної рівності та недопущення дискримінаційних дій у сфері сімейних правовідносин.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз чинного законодавства України в сфері захисту суб'єктивних сімейних правовідносин при порушенні принципу гендерної рівності в сучасних умовах.

Сфера наукових досліджень. Ґендерний підхід до дослідження соціального статусу жінок і чоловіків в українському суспільстві, специфіки міжстатевих відносин, а також визначення місця й ролі кожної статі у процесах формування та розвитку громадянського суспільства знайшов відображення у наукових працях широкого кола українських дослідників. Серед них слід відзначити наукові напрацювання С.Б. Булеци, К.М. Глиняної, О.Ю. Бикова, Н.Б. Болотіної, Т.В. Войтенко, В.В. Надьон, З.В. Ромовської, К.Б. Левченко, О.І. Сафончик, О.В. Синєгубова, В.М. Чернеги, Є.О. Харитонова, О.В. Шамоти та інших авторів. Питання гендерної рівності активно розглядаються у численних наукових статтях і монографічних дослідженнях, присвячених різним сферам національного права, включаючи сімейне законодавство як його складову.

Результати дослідження. Світовий досвід переконливо засвідчує, що еволюція сімейних відносин зумовлюється не лише динамікою економічних змін, а й значною мірою детермінована іншими соціальними та правовими чинниками, серед яких особливу роль відіграють ґендерні аспекти. Саме тому ці фактори потребують поглибленого наукового осмислення та системного правового регулювання.

Конституція України, як основний закон держави, закріплює принцип рівності прав і свобод людини, органічно поєднуючи його з гарантіями забезпечення рівних можливостей для чоловіків і жінок з метою утвердження їх фактичної рівноправності у всіх сферах суспільного життя. Зокрема, у статті 24 Конституції України відображено ідею юридичної рівності статей через формулу рівних прав і можливостей для чоловіків та жінок [1].

Крім того, Основний Закон закладає політико-правовий фундамент для визнання людини – незалежно від статевої приналежності – як найвищої соціальної цінності. Цей підхід відображає прагнення українського суспільства до поступової побудови нової соціальної реальності, в основі якої лежить подолання історично зумовлених стереотипів, а також досягнення гендерної рівноваги у правах, обов'язках, відповідальності та соціальних можливостях чоловіків і жінок.

Одним із ключових елементів захисту прав суб'єктів сімейних правовідносин є ефективне правове регулювання, спрямоване на недопущення дискримінації та насильства в межах сімейного середовища. Сучасні правові системи повинні забезпечувати наявність цілісної законодавчої бази, яка включає, зокрема, нормативні акти щодо запобігання та протидії домашньому насильству, законодавчі положення про рівноправність жінок і чоловіків, а також інструменти захисту прав всіх учасників сімейних відносин незалежно від їх гендерної ідентичності.

Проте формальне існування правових гарантій є недостатнім без дієвих механізмів їх практичної реалізації. Важливою передумовою ефективного захисту є удосконалення функціонування правоохоронних органів, зокрема – підвищення їх здатності належно реагувати на факти порушення принципу гендерної рівності у сімейних відносинах. Правоохоронці мають бути належно підготовленими для виявлення, документування та розслідування випадків дискримінації й насильства, пов'язаних із гендерною нерівністю [2, с. 51].

Судова система, зі свого боку, зобов'язана забезпечувати об'єктивний, неупереджений і своєчасний розгляд справ щодо порушень гендерної рівності в сімейних правовідносинах, а також накладати відповідні правові санкції на винних осіб та гарантувати реалізацію прав потерпілих осіб. Ефективність таких механізмів є визначальним чинником запобігання новим випадкам порушень.

Не менш важливим компонентом запобігання порушенням гендерної рівності виступає формування гендерної правосвідомості та розвиток освітніх ініціатив. Проведення широкомасштабних інформаційних кампаній, тренінгів та просвітницьких програм сприяє подоланню стереотипів, формуванню поваги до принципів гендерної рівності та усвідомленню шкідливих наслідків дискримінації в сімейних відносинах.

Ґендерна правова експертиза сімейного законодавства передбачає критичний аналіз чинних норм з урахуванням їх здатності гарантувати рівноправність суб'єктів подружніх відносин, створювати умови для самореалізації в межах сім'ї, а також запобігати дискримінаційним практикам. За своєю суттю сімейне право не повинно залишатися нейтральним, а навпаки – має активно сприяти встановленню гендерної рівноваги, підтримувати паритетні засади демократії у сім'ї та усувати можливості для проявів нерівності.

Відмінною рисою гендерного підходу є його орієнтація на визнання правової рівності чоловіка і жінки в рамках подружніх та сімейних відносин. На відміну від традиційно «жіночого» підходу, який фокусувався переважно на захисті прав жінок, гендерний підхід передбачає комплексне правове осмислення сімейних правовідносин з огляду на забезпечення рівноправного статусу обох сторін – дружини та чоловіка. Лише гендерно чутливий і справедливий підхід у нормотворчості спроможний створити належні умови для реалізації принципів соціальної рівноправності статей у сфері сімейних відносин [3, с. 19].

Актуальні тенденції трансформації шлюбно-сімейних відносин, а також основні принципи їх правового оформлення та гарантування закріплено в положеннях Сімейного кодексу України [4]. У його змісті сконцентровано як національні правові традиції, так і кращі світові напрацювання у сфері регулювання сімейних відносин, які відображають сучасне розуміння функціонування сім'ї як соціального інституту.

Що стосується питань ґендерної рівності, СК України цілком справедливо можна охарактеризувати як прогресивний нормативно-правовий акт, який формує підвалини для запобігання юридично зумовленій дискримінації жінок і чоловіків у сфері сімейного та приватного життя. Уже в преамбулі та першій статті Кодексу закріплено засади правового регулювання сімейних відносин, яке базується на принципах паритетності, взаємної любові, поваги, підтримки та взаємодопомоги. Стаття 7 СК України імперативно закріплює норму про рівність прав і обов'язків жінки та чоловіка в сімейних правовідносинах, шлюбі та родинному житті. Крім того, стаття 3 визначає юридичне поняття сім'ї, підкреслюючи, що сім'я може створюватися не лише на основі шлюбу чи кровної спорідненості, але й на інших підставах, передбачених чинним законодавством, за умови їхньої відповідності моральним засадам суспільства [5].

Історично, у багатьох суспільствах відзначалася системна нерівність між чоловіками та жінками щодо розподілу матеріальних благ, яка значною мірою зумовлювалася соціальними стереотипами та культурно-нормативними уявленнями про ролі статей. Такі уявлення призводили до того, що жінки часто опинялися в економічній залежності від своїх чоловіків, мали обмежений доступ до власності, стикалися з дискримінаційними обмеженнями у сфері спадкування, а також брали на себе непропорційний обсяг неоплачуваної праці з ведення домашнього господарства.

Конституція України, утверджуючи принцип верховенства прав людини, наголошує на тому, що особа – незалежно від статі – є найвищою соціальною цінністю. Такий підхід відображає прагнення української держави до утвердження рівноправності жінок і чоловіків як фундаментального елементу побудови демократичного суспільства в умовах трансформаційних процесів, які відбуваються в Україні упродовж нової та новітньої історії. Ідея рівноправності статей у сфері прав, свобод, обов'язків і соціальних можливостей закріплена в статті 24 Конституції України, де проголошено принцип рівних прав і можливостей для чоловіків і жінок [1].

У контексті забезпечення майнових прав, досягнення реальної гендерної рівності передбачає не лише усунення дискримінаційних норм, але й трансформацію стереотипних моделей поведінки, які збереглися в суспільній свідомості. Реалізація принципу гендерної рівності у сфері майнових прав має гарантувати однакові юридичні можливості для володіння, користування, розпорядження та спадкування майна для представників обох статей.

Правова наука приділяє значну увагу осмисленню особливостей взаємодії особистих немайновий і майнових прав і обов'язків членів сім'ї, зокрема подружжя, у структурі сімейних правовідносин. Відповідно до усталених доктринальних підходів, правовідносини між членами сім'ї, насамперед подружжям, мають яскраво виражений особисто-правовий характер, а їхня майнова складова, хоча й важлива, розглядається як похідна від особистих немайнових відносин.

Сучасні наукові дослідження акцентують увагу на тому, що характер особистих відносин подружжя безпосередньо впливає на зміст та динаміку їхніх майнових правовідносин. У сімейному праві цей взаємозв'язок настільки міцний, що під впливом особистих взаємин відбувається якісна трансформація майнових прав, внаслідок чого вони набувають специфічних рис, що відрізняють їх від класичних цивільно-правових майнових відносин.

Разом із тим, майнові аспекти шлюбно-сімейних відносин легше піддаються правовій формалізації, що зумовлює необхідність їхнього чіткого і всебічного законодавчого врегулювання. Такий підхід дозволяє забезпечити належний правовий захист не тільки інтересів подружжя, а й третіх осіб – контрагентів, кредиторів, спадкоємців тощо. Майнова визначеність у правовідносинах між подружжям виступає запорукою правової стабільності й правопорядку, оскільки майнові права підлягають примусовому захисту, а їх порушення тягне за собою застосування відповідних правових санкцій.

Сімейні правовідносини, відповідно до положень частини третьої статті 7 СК України, підлягають правовому регулюванню виключно в тій мірі, в якій це не суперечить інтересам їх учасників та загальним засадам суспільного блага [6].

Такий підхід визначає межі втручання держави у приватне життя громадян, оскільки сімейні відносини, окрім правової, мають також глибоко особистісну природу. Конституційне право особи на свободу та недоторканність особистого і сімейного життя (гарантоване ст. 32 Конституції України) обмежує можливості законодавця повністю формалізувати усі аспекти взаємодії між подружжям, батьками та дітьми.

Наукові дослідження у сфері сімейного права справедливо акцентують увагу на тому, що у межах своїх функціональних можливостей СК України спрямований на досягнення балансу прав та інтересів чоловіка і жінки, створюючи умови для подолання історично зумовленої правової нерівності жінок. При цьому Кодекс не розглядає жінку як апріорі дискримінована сторону, оскільки рівень правового захисту прав та інтересів обох учасників сімейних правовідносин є однаковим. Відповідно до сучасної правової доктрини, в контексті правових конфліктів скривдженою стороною може бути як жінка, так і чоловік, що відображає принцип гендерної рівності у нормативному полі [6].

У контексті забезпечення реальної гендерної рівності в сімейних відносинах важливо також враховувати правовий статус осіб з різною гендерною ідентичністю та сексуальною орієнтацією. У демократичному суспільстві фундаментальним є визнання рівних прав усіх осіб – незалежно від їхньої статевої ідентифікації, включно з трансгендерними, небінарними особами та представниками інших гендерних категорій – на створення сім'ї, її збереження та повноцінне функціонування [7, с. 27].

Правовий механізм захисту сімейних прав виступає одним із ключових інструментів у процесі гармонізації сімейних відносин. Відповідальність держави полягає в ухваленні правових норм і політик, які забезпечують рівноправність усіх учасників сімейних правовідносин незалежно від статі, гендерної ідентичності чи сексуальної орієнтації. Такий підхід повинен включати запровадження антикризових заходів щодо запобігання дискримінації, створення ефективних правових інструментів протидії домашньому насильству, розробку справедливих процедур розірвання шлюбу, визначення порядку опіки та виховання дітей, а також гарантування рівного доступу до майнових прав і спадщини.

Особливої уваги заслуговує проблема подолання стереотипних уявлень про ролі чоловіків і жінок у сімейному середовищі, які обмежують самореалізацію кожного з партнерів. Подолання таких установок можливе завдяки системній просвітницькій діяльності, що сприяє формуванню уявлень про сім'ю як про соціальну спільноту, побудовану на рівності прав, взаємоповазі та партнерстві.

Гендерна рівність у сімейних правовідносинах охоплює також питання батьківства, яке має бути розглянуте з позиції забезпечення рівного розподілу прав і обов'язків обох батьків. Сучасні підходи до державної політики у цій сфері передбачають підтримку гендерно нейтральних соціальних механізмів, зокрема правового регулювання відпусток по догляду за дитиною, запровадження гнучких форм зайнятості для обох батьків, створення умов для справедливого розподілу домашніх обов'язків. Такий комплекс заходів сприяє формуванню відповідального батьківства й рівноправного партнерства в сімейному житті.

Варто звернути увагу й на особливості правового регулювання питань батьківства в українському сімейному законодавстві. Так, стаття 129 СК України надає чоловікові, який є біологічним батьком дитини, право ініціювати судовий розгляд з метою визнання свого батьківства, навіть якщо на момент зачаття чи народження дитини жінка перебувала в офіційному шлюбі з іншим чоловіком. Це положення демонструє прагнення законодавця забезпечити справедливий баланс інтересів обох сторін і визнати юридичну значущість як біологічного, так і соціального чинників батьківства, тим самим утверджуючи принцип рівноправності у сімейно-правовій сфері.

Висновки. Аналіз чинників, що зумовлюють порушення принципу гендерної рівності у сфері сімейних правовідносин, свідчить про істотний вплив соціокультурних передумов, які формують стійкі стереотипи поведінки та уявлень про ролі жінок і чоловіків у сім'ї. Саме тому питання правової просвіти та підвищення гендерної правосвідомості суспільства відіграє фундаментальну роль у забезпеченні рівноправ'я у цій сфері. Одним з ефективних

механізмів досягнення цієї мети є реалізація комплексних освітніх програм, спрямованих на поширення знань про гендерну рівність, протидію дискримінаційним стереотипам, підвищення обізнаності про природу та наслідки домашнього насильства, а також важливість дотримання гендерного балансу в сімейних стосунках. Такий підхід передбачає організацію системи спеціалізованих заходів – тренінгів, лекцій, семінарів, а також створення адаптованих освітніх матеріалів для використання у школах, закладах вищої освіти та на рівні громадських ініціатив.

Вирішення питання захисту прав учасників сімейних правовідносин у разі порушення принципу гендерної рівності потребує цілісного міждисциплінарного підходу, що має охоплювати зусилля як державних органів, так і інститутів громадянського суспільства та міжнародних правозахисних структур. Забезпечення гендерної рівності в сімейних правовідносинах безпосередньо впливає на добробут родини, особливо на становище жінок, дітей та представників інших вразливих соціальних груп, і має бути інтегрованим елементом державної політики.

Ключовим елементом забезпечення рівності у сімейних правовідносинах є наявність ефективної законодавчої бази, що передбачає закріплення принципу рівноправ'я всіх учасників сімейних правовідносин незалежно від статі, гендерної ідентичності чи сексуальної орієнтації. Законодавство повинно містити норми, які забезпечують рівні права на участь у сімейному житті, визнання рівноправного статусу партнерів, заборону будь-яких форм дискримінації, а також гарантії справедливого розподілу майна і правового захисту у разі розірвання сімейних відносин.

Особливу роль у підтриманні гендерної рівності відіграє розвиток системи соціальних послуг, які спрямовані на підтримку учасників сімейних правовідносин. Це, зокрема, спеціалізовані центри психологічної допомоги, консультативні служби з питань планування сім'ї та репродуктивного здоров'я, програми гендерної освіти, а також інші форми інституційної підтримки, що мають на меті підвищення соціальної стійкості сімей.

Невід'ємною складовою досягнення гендерної рівності є міжсекторальна співпраця між державними органами, неурядовими організаціями та приватним сектором. Лише синергія зусиль цих суб'єктів створює умови для формування інклюзивного правового простору, в якому повноцінно реалізуються права та свободи кожного учасника сімейних відносин.

Сучасна правова наука акцентує увагу на значенні критичного осмислення гендерних стереотипів, які мають вплив на розподіл майнових прав у сім'ї. Культурні, соціальні та економічні чинники часто зумовлюють упереджене ставлення до права власності окремих членів сім'ї, що може призводити до порушення принципів рівності та справедливості.

Для подолання вказаних диспропорцій необхідно систематично здійснювати інформаційно-просвітницьку роботу, спрямовану на підвищення правової обізнаності населення у сфері гендерної рівності, особливо у контексті майнових правовідносин. Навчальні програми, тренінги та семінари мають на меті формування у громадян критичного ставлення до усталених стереотипів і сприяти побудові правових відносин у сім'ї на засадах партнерства, рівності та взаємної поваги.

Подальший розвиток законодавства залишається одним із ключових напрямів для забезпечення гендерної рівності у сфері майнових прав. Необхідним є закріплення у нормативно-правових актах чітких положень, що гарантують рівні можливості для жінок і чоловіків у питаннях набуття, володіння, розпорядження, спадкування та розподілу майна, а також забезпечення механізмів контролю за дотриманням відповідних норм. Лише системний правовий захист у поєднанні з усвідомленим ставленням суспільства до проблеми гендерної нерівності може ефективно сприяти її подоланню.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

2. Шамота О.В. Актуальні питання захисту суб'єктів сімейних відносин у разі порушення принципу гендерної рівності. *Часопис цивілістики.* Вип.48. 2023. С.48-53.

3. Сафончик О.І. Принцип гендерної рівності за сімейним законодавством України. *Часопис цивілістики*. Одеса, Гельветика. 2021. Вип. 41. С.18-22.

4. Сімейний Кодекс України: Закон України від 10.01.2002 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21-22. Ст. 135.

5. Цивільний кодекс України: наук.-практ. Коментар / за заг. ред. Харитонова Є.О., Калітенко О.М. – Київ: Норма права, 2023.

6. Ромовська З. В. Українське сімейне право: підручник. К., 2009. 500 с.

7. Шамота О.В. Актуальні питання захисту суб'єктів сімейних відносин у разі порушення принципу гендерної рівності. *Juris Europensis Scientia.* Вип.2, 2023. С.25-29.

СТЕЦЕНКО А. А.,
аспірант кафедри цивільного права
та процесу, адвокат
(Харківський національний університет внутрішніх справ)

УДК 347.952.2
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.15

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПРИМУСОВОГО ВИСЕЛЕННЯ (ВСЕЛЕННЯ)

Стаття присвячена методологічним засадам проблеми примусового виселення (вселення). Примусове виселення та вселення є складно міждисциплінарною категорією, яка охоплює право, економіку, соціологію, психологію, етику. Тому при дослідженні цієї проблеми необхідно чітко визначати методологічний інструментарій. Звернута увага, що важливо застосовувати не лише інтегрований методологічний підхід, який включає використання знань та методів з різних галузей науки, а й аксіологічний підхід, що дозволяє врахувати етичні та моральні аспекти цих процесів. Виокремлено два підходи до розуміння виселення: матеріалістичний та процесуальний. Згідно з матеріалістичним підходом, виселення визначається через його підстави, тобто зосереджується на причинах та умовах, що призводять до позбавлення особи права на проживання. У свою чергу, процесуальний підхід розглядає виселення як процедуру, що передбачає конкретні етапи та механізми видалення особи з житлового приміщення. Наголошено, що використання методу дедукції дозволяє виокремлювати такі види процедури примусового виселення залежно від: 1) присутності боржника в приміщення можна виокремити: а) примусове виселення в присутності боржника; б) виселення без присутності боржника в приміщенні; 2) залежності від надання боржнику іншого житлового приміщення: а) виселення з наданням іншого житла; б) виселення без надання іншого житла. Зазначено, що примусове виселення за відсутності боржника підіймає такі етичні питання: втручання в особисте життя боржника, позбавлення житла, а також необхідність збереження майна боржника. Виокремлені процедурні стадії як примусового виселення так і вселення стягувача на підставі аналізу виконавчого провадження. Підкреслено, що примусове вселення охоплює не лише фізичне надання доступу до житлового приміщення, а й забезпечення прав стягувача на його подальше використання, якщо це чітко вказано в судовому рішенні. Встановлено, що про добровільність виконання судового рішення щодо вселення стягувача можуть свідчити такі факти: передача боржником ключів від житла; зміна замків та вільне забезпечення доступу до житлового приміщення.

Ключові слова: *примусове виселення, вселення, боржник, стягувач, житло, процедура, виконавче провадження.*

Stetsenko A. A. Methodological foundations of research on the problem of forced eviction (settlement)

This article is dedicated to the methodological foundations of the issue of forced eviction (settlement). Forced eviction and settlement are complex interdisciplinary categories encompassing law, economics, sociology, psychology, and ethics. Therefore, when studying this issue, it is essential to clearly define the methodological toolkit. It is emphasized that not only an integrated methodological approach, which

involves the use of knowledge and methods from various scientific fields, but also an axiological approach, which takes into account the ethical and moral aspects of these processes, should be applied. Two approaches to understanding eviction are distinguished: materialistic and procedural. According to the materialistic approach, eviction is defined by its grounds, focusing on the causes and conditions that lead to the deprivation of an individual's right to housing. In contrast, the procedural approach treats eviction as a procedure that involves specific stages and mechanisms for removing an individual from a residential property. It is noted that the use of the deductive method allows for the identification of different types of forced eviction procedures based on: 1) the presence of the debtor in the premises, which can be classified as: a) forced eviction in the presence of the debtor; b) eviction in the absence of the debtor from the premises; 2) the provision of alternative housing for the debtor, which can be classified as: a) eviction with the provision of alternative housing; b) eviction without providing alternative housing. It is also noted that forced eviction in the absence of the debtor raises ethical concerns, including interference with the debtor's personal life, deprivation of housing, and the need to preserve the debtor's property. Procedural stages of both forced eviction and settlement of the creditor are identified based on the analysis of enforcement proceedings. It is emphasized that forced settlement not only involves physically granting access to the residential property but also ensuring the creditor's rights to further use it, if explicitly stated in the court decision. It is established that the voluntary execution of the court decision regarding the settlement of the creditor can be evidenced by facts such as: the debtor's transfer of keys to the property, changing the locks, and ensuring free access to the residential premises.

Key words: *forced eviction, settlement, debtor, creditor, housing, procedure, enforcement proceedings.*

Вступ. Примусове виселення та вселення має складну правову природу, а також є однією з найбільш складних і суперечливих соціально-правових проблем. Така ускладненість обумовлена тим, що процеси примусового переселення осіб або сімей з їхнього житла, не лише зачіпають права громадян на житло, а й впливають на їхнє соціальне становище, економічну ситуацію та психологічний стан. На рівні судової практики сформовані правові позиції щодо примусового вселення та виселення. Це має значення як для захисту прав осіб, так і для забезпечення належного виконання рішень судів. Імперативне втручання у право проживання є винятком із сталого правопорядку, проте може бути одним із способів захисту цивільних прав та інтересів. Тому і судова практика у справах, що стосуються примусового виселення, вселення утворюється в контексті гарантування прав людини на житло, зокрема, враховуючи вимоги міжнародних стандартів прав людини. Наведене підкреслює, що примусове виселення та вселення є складною та комплексною правовою інституцією. Тому їх дослідження та удосконалення правової регламентації вимагають розробки чітких методологічних засад, які дозволяють всебічно підходити до пізнання цієї проблеми. Вони є важливим етапом для розуміння не тільки правових аспектів, але й соціальних, психологічних і економічних наслідків цього. Відтак проблематику примусового вселення та виселення доцільно розглядати крізь призму правознавства, соціології, економіки, психології, етики. При її дослідженні необхідно застосовувати як інтегрований методологічний підхід (використання знань та методів з різних сфер науки (право, соціологія, психологія, економіка тощо)), так і аксіологічний підхід. Інтегрований підхід дозволяє отримати комплексне розуміння феномена примусового виселення та вселення, враховуючи його багатоаспектність та вплив на соціально-економічні наслідки для учасників цього процесу, етику втручання у особисте життя людини, що відбувається в житлі. Водночас аксіологічний підхід дозволяє здійснити пізнання досліджуваного об'єкти з позицій людських цінностей, моралі. Таке

положення обумовлено тим, що примусове виселення та вселення безпосередньо стосуються прав людини та її гідності. Отже, дослідження цієї теми вимагає інтеграції знань з різних галузей, що забезпечить глибше розуміння складних аспектів примусового виселення та вселення, а також сприятиме розвитку ефективних і справедливих механізмів правового регулювання. Все це підкреслює актуальність дослідження тематики методологічних засад дослідження проблеми примусового виселення (вселення).

Метою статті є визначення особливостей методологічних засад дослідження проблеми примусового виселення (вселення).

Постановка завдання. У межах опрацювання статті поставлені такі завдання: розкрити сутність примусового вселення та виселення, охарактеризувати правову природу інституту примусового виселення, вселення, виявити методологічні засади дослідження примусового виселення (вселення), сформулювати напрями подальших наукових розвідок у цій сфері.

Результати дослідження. Проблематика примусового виселення та вселення активно обговорюється дослідниками – правниками. Серед них заслуговують на увагу праці таких учених: О. Є. Аврамової, В. І. Бобрика, М. К. Галянтича, О. О. Кармази, В. А. Кройтора, Л. Г. Лічмана та інших учених. Так, на думку О. Є. Аврамової: виселення – це припинення проживання у житлі шляхом звільнення приміщення від проживання та/або видалення мешканців з приміщення та може розглядатися як: 1) наслідок припинення житлових правовідносин; 2) санкція; 3) примусове виселення [1, с. 118]. В. В. Породько вказує, що з позиції юриспруденції виселення із житла полягає у примусовому позбавленні фізичної особи права користуватися, володіти та розпоряджатись конкретним житловим приміщенням унаслідок відсутності підстав чи неможливості його подальшого використання або невиконання цивільно-правових зобов'язань, заставним майном у яких є це житлове приміщення [2, с. 226]. При зіставленні цих позицій можна зробити висновок, що О. Є. Аврамова більше розглядає виселення як результат певного процесу (припинення правовідносин, санкцій тощо), тоді як В. В. Породько наголошує на конкретних правових порушеннях, що ведуть до втрати права на житло. Наведені наукові твердження визначають виселення в аспекті матеріального права, оскільки воно безпосередньо пов'язане з припиненням суб'єктивного права на житло. Водночас примусове виселення є поняттям і в царині цивільно-процесуального права, оскільки саме через судові процедури та виконання судових рішень здійснюється реалізація цього заходу, що дозволяє змінювати правовідносини проживання. Тому можна виокремити два підходи до розуміння виселення: матеріалістичний (виселення визначається в аспекті його підстав) та процесуальний (це поняття розглядається як процедура видалення особи з житлового приміщення).

Процесуальний аспект розуміння примусового виселення закріплено в ч. 3 ст. 66 Закону України «Про виконавче провадження»: примусове виселення полягає у звільненні приміщення, зазначеного у виконавчому документі, від боржника, його майна, домашніх тварин та в забороні боржнику користуватися цим приміщенням. Примусовому виселенню підлягають лише особи, зазначені у виконавчому документі [3]. Проаналізувавши цю норму можна виокремити такі ознаки примусового виселення, в аспекті цивільного процесуального законодавства: 1) фактичне звільнення приміщення, яке зазначене у виконавчому документі, від боржника, його майна та домашніх тварин; 2) заборона користування приміщенням, тобто після виселення особа не має права повернутися і поновити свої права на проживання в цьому житлі без відповідних правових підстав, зокрема судового рішення; 3) обмеження осіб, які підлягають виселенню. Так примусовому виселенню підлягають лише ті особи, які прямо зазначені у виконавчому документі.

Примусове виселення є процедурою, що полягає у звільненні приміщення від боржника. Вона чітко закріплюється в цивільному процесуальному законодавстві та повинна бути виконаною. Відповідно до ч. 1 ст. 66 Закону України «Про виконавче провадження» [3], примусове виселення може бути здійснене як у добровільному, так і в примусовому порядку. Це визначає різні підходи до дослідження процесу виселення, що вимагає різної методології

в залежності від процедури виконання судового рішення. Зокрема, для дослідження примусового виселення необхідно застосовувати як правові методологічні засади (формально-юридичний метод), так і аксіологічний підхід, який дозволяє виокремлювати аспекти гуманності та розумності цього процесу. Важливість використання аксіологічного підходу в дослідженні правових явищ зумовлена і близькістю права та моралі [4, с. 119]. Цей методологічний підхід у контексті примусового виселення дозволяє враховувати моральні, етичні та гуманістичні аспекти цього процесу. Процедура має враховувати соціальні, економічні та психологічні наслідки для осіб, які виселяються. З цією метою необхідно мінімізувати наслідки, що можуть призвести до соціальної ізоляції чи бездомності, а також враховувати вразливі категорії осіб. Отже, примусове виселення може визначатися як міждисциплінарна наукова дефініція. Такий підхід сприяє врахуванню різноманітних аспектів виселення як для конкретної людини, так і суспільства, а також забезпечує інтеграцію знань з різних галузей для розробки комплексних нормативних актів та процедур.

Примусове виселення є процедурою, що визначає порядок видалення особи та її майна з житлового приміщення. Звернемо увагу на такі процедурні аспекти примусового виселення: 1) при примусовому виселення є обов'язковою присутність понятих (ч. 3 ст. 22 Закону України «Про виконавче провадження») та поліції (ч. 4 ст. 66 Закону України «Про виконавче провадження»)) [3]; 2) інформаційне повідомлення боржника про примусове виселення; 3) безпосереднє звільнення приміщення від боржника та його майна; 4) передання майна боржника на зберігання; 5) складання акту про виселення боржника. Наведена процедура властива для примусового виселення у разі присутності боржника. Відсутність боржника, повідомленого про виселення, не вважається перешкодою для виконання рішення [5, с. 306]. Наведену процедуру можна проаналізувати в аспекті аксіологічного методологічного підходу. Незважаючи на негативні наслідки виселення для особи, спостерігається спроба зберегти правопорядок, зокрема шляхом передачі майна на збереження. Такий підхід дозволяє врахувати етичні та моральні аспекти цього процесу, що сприяють забезпеченню балансу між правами особи та інтересами суспільства.

Застосування системного підходу є доцільним при виявленні процедурних дій щодо примусового виселення (вселення). Такий підхід сприяє чіткому розумінню взаємозв'язку між окремими етапами процесу, дозволяючи виявити потенційні проблеми та ефективно їх вирішувати, забезпечуючи належне дотримання встановлених процедур та правових норм на кожному етапі. До пізнання процедури примусового виселення можна використовувати і дедуктивний метод. Застосовуючи дедуктивний метод до вивчення ст. 66 Закону України «Про виконавче провадження» [3] можна виокремити види примусового виселення. Звернемо увагу, що дедукція – умовивід, в якому висновок про деякий елемент множини робиться на основі знань загальних властивостей всієї множини [6, с. 40]. Використання методу дедукції, надає можливість зробити висновок, що примусове виселення здійснюється лише у визначених випадках, коли боржник не виконує рішення про виселення, і воно підлягає виконанню в строгій відповідності до певних правил та процедур, встановлених законодавством. Розглядаючи примусове виселення крізь призму дедукції, можна чітко структурувати види примусового виселення. Так, залежно від:

1) присутності боржника в приміщення можна виокремити: а) примусове виселення в присутності боржника; б) виселення без присутності боржника в приміщенні;

2) залежності від надання боржнику іншого житлового приміщення: а) виселення з наданням іншого житла; б) виселення без надання іншого житла.

В аспекті етичного підходу примусове виселення у відсутності боржника є складним правовим та моральним питанням, оскільки воно торкається права на недоторканність житла. Етичні аспекти такого втручання в приватне життя боржника викликають питання щодо меж допустимості державного втручання у житло. Так, відбувається втручання в конституційне право на недоторканність житла, зокрема ч. 1 ст. 30 Конституції України встановлено, що не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду

[7]. Наявність вмотивованого рішення суду щодо примусового виселення дає право на втручання в недоторканність житла. Це є підґрунтям для етичного розгляду втручання в недоторканність житла. Щодо цього влучною є думка В.В. Породько, що право на недоторканність особистого життя людини має комплексний характер, адже отримує вираз у нормах різних галузей права [8, с. 148]. Зміст недоторканності житла визначає О.Є. Аврамова. Так, його елементами є: здійснення людиною особистого життя у своєму житлі на свій розсуд; встановлення відповідного регламенту поведінки у житлі як інших фізичних і юридичних осіб, так і держави; учинення перешкод незаконному вторгненню; захищатися від спроб незаконного позбавлення житла, зокрема від незаконного переселення та від умисного руйнування; захищатися від агресивних дій і дій, що турбують: від надмірного шуму, інших порушень, зокрема ущільненої забудови; здійснення комплексу дій по охороні житла від негативного впливу довкілля; надання наймачеві житла права на захист від його власника [9, с. 5, 6]. Погоджуючись з наведеним зазначимо, що важливо враховувати етичні підходи, що методологічно обґрунтовують необхідність балансування між правами особи на проживання та захистом правопорядку.

Примусове виселення за відсутності боржника включає в себе кілька важливих етичних аспектів, серед яких – втручання в особисте життя боржника, позбавлення житла, збереження майна боржника. Наприклад, виселення боржника без його присутності може бути сприйняте як порушення його права на недоторканність, особливо коли йдеться про проникнення до особистого майна та житла. Тому, процедура примусового виселення без присутності боржника повинна бути прозорою та чітко визначеною. Тому, доцільно змінити методологічний підхід до юридичної техніки побудови структури ст. 66 Закону України «Про виконавче провадження» [3]. За допомогою категорій та принципів системного підходу відзначаються перспективи побудови нових об’єктів і предметів дослідження шляхом планування та визначення їх структурних або типологічних параметрів і властивостей [10, с. 7]. Доцільно виокремлювати окремі частини щодо процедури примусового виселення в залежності від наявності або відсутності боржника, а також умов надання чи ненадання житла після виселення. Такий підхід дозволить створити більш чітку і структуровану юридичну норму, яка враховує різноманітні ситуації, що можуть виникнути під час виконання рішення про виселення та сприяти забезпеченню прав людини.

Процедура примусового вселення закріплена у ст. 67 Закону України «Про виконавче провадження» [3]. Враховуючи складність процедури та процесу примусового виконання рішень, важко уявити їхню ефективність без злагодженої взаємодії органів примусового виконання рішень (державних виконавців, приватних виконавців та інших органів (посадових осіб) [11, с. 55]. Відповідно до п. 1 розділу IV Порядку взаємодії Міністерства внутрішніх справ України, Національної поліції України та органів і осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів: поліцейські залучаються державними, приватними виконавцями для забезпечення публічної безпеки і порядку, запобігання, припинення кримінальних та адміністративних правопорушень, вжиття заходів, спрямованих на усунення загроз життю та здоров'ю державних, приватних виконавців, фізичних осіб, що виникли при проведенні виконавчих дій у випадках: примусового виселення боржника; примусового вселення стягувача [12]. Це важливий аспект, який сприяє запобіганню правопорушень та захисту учасників виконавчого процесу, а також усуненню загроз для їхнього життя та здоров’я. Врахування цього положення є необхідним для забезпечення правового порядку та безпеки під час проведення примусових дій.

Визначення примусового вселення визначена у ч. 2 ст. 67 Закону України «Про виконавче провадження»: примусове вселення полягає в забезпеченні державним виконавцем безперешкодного входження стягувача у приміщення, зазначене у виконавчому документі, та його проживання (перебування) в ньому [3]. Зауважимо, що примусове вселення включає в себе не тільки фізичне надання доступу до приміщення, а й забезпечення прав стягувача на проживання у ньому, якщо це прямо зазначено в судовому рішенні. Цей процес включає в себе не тільки фактичне переміщення особи до приміщення, але й підтвердження її прав

на проживання в ньому, що може включати встановлення відповідних юридичних умов для реалізації прав стягувача.

Процедура примусового вселення згідно із ст. 67 Закону України «Про виконавче провадження» [3] включає такі процедурні дії: 1) письмове повідомлення боржника та стягувача про день і час примусового вселення; 2) початок процедури вселення шляхом набуття доступу до житла; 3) безперешкодне входження та розміщення стягувача у приміщення; 4) складання акта про примусове вселення. Кожен з цих етапів є важливим для належного виконання рішення суду і забезпечення прав учасників виконавчого провадження, що сприяє ефективності та законності виконання судових рішень. Стаття 67 Закону України «Про виконавче провадження» [3] передбачає дві процедури вселення стягувача – добровільне вселення та вселення, у разі перешкоджання боржником проживанню (перебуванню) стягувача у приміщенні.

Предметом судового розгляду може бути встановлення наявності або відсутності добровільності у процесі вселення. Так, 19 лютого 2024 р. Верховний Суд у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду розглянув таку справу. У травні 2022 р. ОСОБА_2 звернулась до суду з позовом до ОСОБА_1 про вселення у квартиру, мотивуючи це тим, що на підставі постанови Чернівецького апеляційного суду її було вселлено в цю квартиру. Однак після вселення, ОСОБА_1 виштовхала її з квартири, змінила замки та не допускає її до житла. ОСОБА_2 пояснила, що вона тривалий час була зареєстрована в цій квартирі з дозволу попереднього власника, але наразі не має іншого житла. Водночас, у серпні 2022 р. ОСОБА_1 подала зустрічний позов про усунення перешкод у користуванні власністю, посилаючись на те, що стала власницею цієї квартири на підставі договору дарування. Вона вважала, що дії державного виконавця щодо вселення ОСОБА_2 були незаконними, оскільки на момент вселення квартира вже належала їй. ОСОБА_1 просила визнати припиненим право користування ОСОБА_2 цією квартирою. Шевченківський районний суд м. Чернівці 11 листопада 2022 р. відмовив у задоволенні первісного позову ОСОБА_2 та задовольнив зустрічний позов ОСОБА_1, визнали ОСОБА_2 такою, що втратила право на користування квартирою. ОСОБА-2 подала касаційну скаргу. Касаційна скарга мотивована тим, що боржник не заперечувала проти проживання стягувача, не чинила опір щодо вселення. Державний виконавець не проводив виконавчих дій щодо забезпечення примусового виконання рішення суду про стягнення з боржника на користь стягувача присуджених дій, а також не робила жодним чином нічого у примусовому порядку. Проте, судами встановлено, що відповідно до виконавчого листа № 755/1982/18 від 11 жовтня 2019 року, виданого Київським апеляційним судом, про вселення ОСОБА_1 в квартиру, належним добровільним виконанням рішення суду вважалося би надання боржником безперешкодного доступу в квартиру, зокрема шляхом передачі стягувачу дублікату ключів від вхідних дверей. Доказів того, що ОСОБА_2 вчинила дії щодо добровільного виконання судового рішення до відкриття виконавчого провадження матеріали справи не містять [13]. Зазначена справа вказує на один із можливих способів добровільного виконання судового рішення про примусове вселення стягувача – це передача боржником ключів від житла. Такий крок може бути розцінений як акт добровільного виконання рішення, який підтверджує відсутність супротиву з боку боржника. Ще підтвердженням добровільного виконання судового рішення про примусове виконання рішення є зміна замків та забезпечення доступу до житла.

У разі відсутності добровільності щодо вселення стягувача, то процедура примусового вселення передбачає такі процедурні дії, визначені ст. 67 Закону України «Про виконавче провадження» [3]. Повідомлення боржника є важливою складовою процесу примусового вселення, оскільки забезпечує прозорість та законність виконання судового рішення. Відсутність боржника, який був належним чином повідомлений про день і час примусового вселення, не є перешкодою для реалізації права стягувача на отримання житла. Це дозволяє уникнути затримок у виконанні рішення та гарантує дотримання законних інтересів стягувача. У разі, якщо боржник перешкоджає виконанню рішення на нього накладається штраф. Після здійснення примусового вселення стягувача, державний

виконавець складає відповідний акт, який підписується всіма учасниками процесу виконання рішення. У випадку, коли боржник продовжує заважати стягувачу проживати в житловому приміщенні, в яке його вселлено, стягувач має право звернутися до державного виконавця з проханням відновити виконавче провадження. У цьому випадку державний виконавець може повторно здійснити примусове вселення стягувача та накласти на боржника штраф, розмір якого буде подвоєний. Якщо ж особа, що перешкоджає перебуванню стягувача, не є боржником, виконавче провадження не відновлюється і повторне примусове вселення не проводиться, а питання щодо вселення стягувача вирішується у судовому порядку.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє запропонувати такі висновки. Методологічні підходи до дослідження проблеми примусового виселення (вселення) мають міждисциплінарну спрямованість, оскільки охоплюють юридичні, етичні та соціальні аспекти. Доцільнім є застосування системного підходу є важливим для розуміння всіх етапів виконавчого провадження – від видачі виконавчого документа до безпосереднього виконання рішення. Аксіологічний методологічний підхід дозволяє виявити співвідношення цінностей при втручанні у недоторканність житла у разі примусово виселення (вселення) та правопорядком. Дедуктивний метод може бути застосований для виокремлення процедурних стадій здійснення примусового виселення (вселення).

Дослідження цієї проблематики має враховувати можливі форми і методи примусового виконання рішень, зокрема дії державного виконавця, процедури повідомлення сторін, роль поліції і понятих у забезпеченні публічного порядку під час виконання рішення. Одним із важливих аспектів є етичні питання, які стосуються втручання в приватне житло особи, що вимагає ретельного балансу між правами стягувача і правами боржника. Саме це повинно стати напрямами подальших наукових розвідок у цій сфері.

Загалом, дослідження проблеми примусового виселення (вселення) потребує інтеграції різних методів та підходів, що дозволяють комплексно оцінити ефективність механізмів виконання судових рішень, враховуючи як правову, так і етичну складову цього процесу.

Список використаних джерел:

1. Аврамова О.Є. Виселення з житла. *Проблеми цивільного права та процесу*: тези доповідей учасників науково-практичної конференції, присвяченої світлій пам'яті О.А. Пушкіна (м. Харків, 28 травня 2019 року), Харків: ХНУВС. С. 118–122.

2. Породько В.В. Виселення із житла як наслідок невиконання цивільно-правових зобов'язань. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 11. С. 225–228. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-11/55.

3. Про виконавче провадження : Закон України від 2 червня 2016 р. № 1404-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#top.

4. Кучук А. Аксіологічний підхід до дослідження правових явищ. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 9. С. 116–120.

5. Моршнєв Є.І. До проблеми правового забезпечення виконавчого провадження. *Наукові праці МАУП* 2008. Вип. 2(18). С. 306–311.

6. Важинський С.Е., Щербак Т І. Методика та організація наукових досліджень: Навч. посіб. Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2016. 260 с.

7. Конституція України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

8. Породько В. Право на недоторканність особистого життя людини: проблема термінології. *Підприємництво, господарство і право.* 2018. № 11. С. 146–149.

9. Аврамова О.Є. Позбавлення суб'єктивного права на житло. Автореф. дис. на здоб. наук ступ. канд. юрид. наук: 12.00.03. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2008. 16 с.

10. Кустовська О. В. Методологія системного підходу та наукових досліджень: Курс лекцій. Тернопіль: Економічна думка, 2005. 124 с.

11. Сергієнко Н. Взаємодія виконавця та працівників поліції у процесі виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб). *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 2. С. 55–61.

12. Про затвердження Порядку взаємодії Міністерства внутрішніх справ України, Національної поліції України та органів і осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів : наказ Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України від 30 січня 2018 р. № 64/261/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0140-18#Text.

13. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 19 лютого 2024 р., справа № 755/9542/22, провадження № 61-6953св23. URL: http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=117207062&red=1000031f73838dc05500384af1a635d381d32b&d=5

ТІМОНОВ А. І.,
адвокат, аспірант кафедри цивільного права та процесу
(Харківський національний університет внутрішніх справ)

УДК 347.91/.95
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.16

ПРИНЦИП ГЛАСНОСТІ ТА ВІДКРИТОСТІ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ПРАВОСУДДЯ

У статті досліджено напрямки трансформації принципу гласності та відкритості в цивільному судочинстві України в умовах цифровізації правосуддя. Проаналізовано взаємозв'язок між традиційними процесуальними засобами забезпечення гласності та новими формами їх реалізації через цифрові технології. Охарактеризовано вплив євроінтеграційних процесів і військової агресії на розвиток електронного правосуддя в Україні. Досліджено основні виклики для функціонування Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи в контексті забезпечення принципу гласності. Розглянуто практику застосування відеоконференцій у судочинстві України, яка свідчить про системні перешкоди, що впливають на реалізацію принципу гласності, включаючи відсутність технічної можливості. Здійснено аналіз практичних аспектів проведення судових засідань у режимі відеоконференції та узагальнено основні причини відмов у їх проведенні.

Проаналізовано ключові положення Стратегії електронного правосуддя ЄС на 2024–2028 роки, їх вплив на формування нових стандартів гласності, відкритості та доступності правосуддя. Розкрито співвідношення стратегічних цілей цифровізації правосуддя в ЄС з процесуальними засобами забезпечення гласності та відкритості в цивільному судочинстві України. Висвітлено потенційні можливості та ризики використання штучного інтелекту для забезпечення відкритості судових процедур. Обґрунтовано, що впровадження елементів штучного інтелекту в судовий процес створює нові виклики для забезпечення прозорості процесу ухвалення судових рішень. Запропоновано напрями удосконалення правових механізмів забезпечення балансу між технологічною ефективністю та дотриманням процесуальних принципів, включаючи запровадження презумпції проведення судових засідань у режимі відеоконференції за відсутності прямо визначених законом обставин, що вимагають особистої присутності. Запропоновано переглянути положення ЦПК України щодо порядку участі свідків, експертів, спеціалістів та експертів з питань права у судових засіданнях в режимі відеоконференції з метою розширення повноважень суду та досягнення балансу між процесуальною необхідністю та завданнями судочинства. Аргументовано необхідність закріплення на рівні ЦПК України норм щодо алгоритмічної прозорості використання штучного інтелекту в цивільному судочинстві з обов'язковим розкриттям інформації про застосування автоматизованих систем при прийнятті процесуальних рішень і можливістю оскарження таких рішень.

Ключові слова: *принципи цивільного судочинства, принцип гласності та відкритості в цивільному судочинстві, цивільне судочинство, цифровізація правосуддя, ЄСІКС, відеоконференція, штучний інтелект, електронне правосуддя, євроінтеграція, доступ до правосуддя.*

Timonov A. I. Principle of publicity and transparency in civil judiciary in terms of digitization of justice

The areas of transformation of the principle of publicity and transparency in civil legal proceedings of Ukraine in terms of digitalization of justice have been researched in the article. The relationship between traditional procedural means of ensuring publicity and new forms of their implementation through digital technologies has been analyzed. The impact of European integration processes and military aggression on the development of electronic justice in Ukraine has been characterized. The main challenges for the functioning of the Unified Judicial Information and Communication System in the context of ensuring the principle of publicity have been studied. The author has researched the practice of applying videoconferences in the judiciary of Ukraine, which indicates systemic obstacles affecting the implementation of the principle of publicity, including the lack of technical capabilities. The analysis of practical aspects of conducting court hearings in the videoconference mode has been carried out and the main reasons for refusals to conduct them have been summarized.

The key provisions of the EU e-Justice Strategy for 2024-2028, as well as their impact on the formation of new standards of publicity, transparency and accessibility of justice have been analyzed. The correlation between the strategic goals of justice digitalization in the EU and the procedural means of ensuring publicity and transparency in civil legal proceedings in Ukraine has been revealed. The potential opportunities and risks of using artificial intelligence for ensuring the publicity of judicial procedures have been highlighted. It has been substantiated that the introduction of artificial intelligence elements into judicial process creates new challenges for ensuring the transparency of the judicial decision-making process. The author has suggested areas for improving legal mechanisms to ensure the balance between technological efficiency and compliance with procedural principles, including the introduction of a presumption of holding court sessions via videoconference, if there is the lack of circumstances directly defined by law, which require personal presence. It has been offered to revise the provisions of the Civil Procedural Code of Ukraine regarding the procedure for the participation of witnesses, experts, specialists and legal experts in court sessions via videoconference in order to expand the powers of the court and to achieve the balance between procedural necessity and the tasks of the judiciary. The author has grounded the need to consolidate the norms on algorithmic publicity of using artificial intelligence in civil legal proceedings at the level of the Civil Procedural Code of Ukraine with mandatory disclosure of information about the usage of automated systems in making procedural decisions and the possibility of appealing such decisions.

Key words: *principles of civil legal proceedings, principle of publicity and transparency in civil legal proceedings, civil legal proceedings, digitalization of justice, UJITS, videoconference, artificial intelligence, electronic justice, European integration, access to justice.*

Вступ. Сучасні процеси цифровізації правосуддя зумовлені глобальною цифровою трансформацією, викликами військової агресії та європейською інтеграцією Україні. Ці взаємопов'язані процеси ставлять перед науковою юридичною спільнотою, політиками та практиками нові завдання, пов'язані з переосмисленням традиційних підходів до розуміння засобів забезпечення принципів судочинства. Особливе місце серед засад цивільного судочинства посідає принцип гласності та відкритості, який в умовах цифровізації набуває нових форм реалізації, зокрема через розширення доступу до правосуддя, забезпечення ефективного судового захисту, з яким тісно пов'язано актуальне та обговорюване використання

можливостей ШІ під час здійснення судочинства. Збільшення питомої ваги використання цифрових технологій при здійсненні судочинства забезпечує можливості для доступності правосуддя та реалізації принципу гласності та відкритості через здійснення процесуальних дій з використанням цифрових інструментів, доступ до судових документів, доступ громадськості до судових засідань завдяки онлайн-трансляціям.

Водночас цифровізація процесу розгляду справ, особливо в цивільному судочинстві, призводить до зміни традиційних механізмів забезпечення відкритості судової системи, публічного судового розгляду, права сторін бути вислуханими. Виникають нові виклики, пов'язані з недостатнім забезпеченням судів технічними засобами, нерівномірним доступом громадян до цифрових технологій, так званим «цифровим розривом», який безпосередньо залежить від цифрових компетенцій населення й необхідних технічних засобів. Цифрова нерівність стає новою проблемою, яка впливає на рівність можливостей доступу до правосуддя взагалі. Актуальним завданням є визначення напрямів забезпечення балансу між технологічною ефективністю та стабільністю і дотриманням засад цивільного судочинства. Також поряд із доступністю має забезпечуватись захист персональних даних, даних про функціонування судової системи, захист Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи (далі – ЄСІКС), що вимагає забезпечення надійного захисту цифрової інфраструктури правосуддя.

Отже, взаємозв'язок між принципом гласності та відкритості судового процесу, його повного фіксування технічними засобами та цифровізації правосуддя проявляється в кількох аспектах: цифрові технології забезпечують засоби реалізації принципу, розширюючи можливості доступу до правосуддя; цифровізація створює нові виклики для забезпечення балансу між відкритістю та захистом даних і конфіденційної інформації, кібербезпекою; впровадження ШІ для аналітичної підтримки актуалізує питання контролю над алгоритмами та їх прозорістю, що безпосередньо впливає на суспільну довіру до судової системи. Це зумовлює пошук і розробку нових правових механізмів у цифрову епоху з метою збереження балансу між модернізацією та основоположними засадами цивільного судочинства та відповідністю вимогам верховенства права, зважаючи на гармонізацію національного законодавства з європейськими стандартами електронного правосуддя та адаптацію цивільних процесуальних процедур до викликів воєнного стану.

Стан опрацювання проблеми. Серед відомих вчених, які присвятили свої праці гласності та відкритості цивільного судочинства як принципу цивільного процесуального права, можна назвати таких вчених: І. Ізарова [1], В. Король [2], В. Кройтор [3–11], Ж. Мельник-Томенко [12], А. Серветник [13], Ю. Турлова [14], О. Штефан [15] та інші. Окремо слід зазначити, що цифровізація цивільного судочинства та її окремі аспекти, зокрема, використання допоміжних технологій, відповідність цифровізації української системи правосуддя європейським стандартам, було предметом досліджень українських вчених. Досліджувались різні аспекти принципу гласності та відкритості цивільного судочинства, а також українські та європейські дослідники приділяли багато уваги цифровізації цивільного судочинства. Так, співвідношення публічності та приватності досліджував В. Кройтор [5] та Р. Кабальський [16]. О. Середа, В. Мамницький, П. Корнєва, І. Череватенко зосереджуються на новітніх тенденціях цифровізації саме цивільного судочинства в Україні, досліджують останні законодавчі зміни, аналізують практичні аспекти впровадження цифрових технологій у цивільне судочинство [17]. М. Ясинок, Ю. Котвяковський, Ю. Каламайко, М. Парасюк також досліджували різні аспекти цифровізації цивільного судочинства, зокрема взаємозв'язок між впровадженням інформаційних технологій та забезпеченням основних принципів цивільного процесу, вплив інформатизації на реалізацію принципу процесуальної економії, а також технічні та юридичні аспекти функціонування системи електронного суду в Україні, включаючи проблеми цифрової трансформації судової діяльності [18–20]. Предметом досліджень О. Гиляки, Н. Іванюти, В. Теремецького, Є. Дуліби став більш широкий спектр проблем і загальні питання цифровізації правової сфери, зокрема вплив інформаційних технологій на забезпечення прав людини в цифрову епоху, трансформація процесуальних

форм реалізації права на судовий захист в умовах технологічного розвитку, а також організаційно-правові засади впровадження та функціонування єдиних інформаційних систем у судочинстві як інструментів підвищення доступності та ефективності правосуддя [21–23]. У свою чергу, практики, судді в Україні також досить активно та докладно аналізують можливості цифровізації та ШІ для правосуддя [24–30]. Водночас наявні наукові розвідки не дають вичерпної відповіді на ключові питання проблематики особливостей зміни підходів до реалізації принципу гласності та відкритості у цивільному судочинстві, що підкреслює необхідність її поглибленого аналізу.

Іноземні дослідники також приділяють багато уваги питанням цифровізації судочинства. Так Т. Валь, М. Го-Дак, А. Онтанау, А. Пінген розглядають нові правові рамки цифровізації транскордонної судової співпраці в ЄС, здійснюють аналіз законодавчих ініціатив ЄС, зокрема так званого «Пакету цифровізації» (Digitalisation Package), механізми електронного обміну даними між судовими органами різних країн – членів ЄС, включаючи систему e-CODEX та інші інструменти [31–33]. Водночас аспекти гласності здебільшого залишаються поза увагою, більш докладно аналізується доступність і транскордонна співпраця.

Постановка завдання. Мета статті полягає у визначенні особливостей реалізації принципу гласності та відкритості в цивільному судочинстві в умовах цифровізації правосуддя, виявлення взаємозв'язку між традиційними процесуальними засобами гласності та відкритості судового процесу та новими формами їх реалізації через цифрові технології, а також обґрунтування напрямів удосконалення правових механізмів забезпечення балансу між технологічною ефективністю та дотриманням принципів цивільного судочинства, зокрема відповідно до європейських стандартів правосуддя.

Результати дослідження. Традиційні правила, притаманні гласності, є такими, що припускають фізичну присутність учасників судового процесу під час судових засідань, здійснення питомої ваги судових викликів і повідомлень, надсилання копії судових рішень засобами поштового зв'язку. Це зумовлює суттєві часові та фінансові витрати, а в українських умовах утворює нестабільність у провадженні цивільного судочинства в умовах небезпеки, що зумовлена військовою агресією. Зазначені фактори актуалізують потребу в підвищенні транспарентності, безпеки та цифрової інклюзивності судових процедур, що враховували б необхідність захисту персональних даних і забезпечували стабільний, рівний доступ до правосуддя.

Гласність і відкритість у цивільному судочинстві в умовах цифровізації правосуддя набуває нового змісту, що можна охарактеризувати через наступні аспекти. Сприйняття гласності та відкритість судочинства, що десятиліттями пов'язувалась із паперовим документообігом, відправленням процесуальних документів, повісток про судові виклики та повідомлення на паперових носіях, безпосередньою присутністю судді, секретаря судового засідання, учасників справи, громадян у залі судових засідань, зазнає суттєвих змін у цифрову епоху. Фізична присутність у судовому засіданні поступається місцем віртуальній участі через спеціалізовані цифрові платформи. Це розширює межі доступності правосуддя та створює нові можливості для суспільного контролю за відправленням правосуддя.

Цифрова трансформація цивільного судочинства через зміну способів забезпечення доступу до судових засідань, судових документів та інформації про розгляд справ взагалі зумовлює перегляд підходів до традиційного бачення гласності цивільного судочинства. Якщо донедавна ознайомлення з матеріалами цивільної справи завжди зумовлювало особисту присутність в суді, то цифровізація забезпечує швидкий дистанційний доступ до інформації про справу через електронні реєстри та інформаційні системи (підсистеми ЄСІКС). Реалізація такої засади цивільного судочинства, як повне фіксування технічними засобами (п. 3 ч. 3. ст. 2 ЦПК України) в умовах цифровізації набуває свого розвитку, включаючи відеозапис засідань і створення цифрового архіву судових засідань.

Взаємозв'язок між принципом гласності й відкритості цивільного судочинства та цифровізацією вимагає розробки нових підходів до забезпечення прозорості та підзвітності судової системи, які б враховували і технологічні можливості, і потенційні ризики для засад

цивільного судочинства та фундаментальних прав. Особливої уваги заслуговує питання конфіденційності та захисту персональних даних у цифровому судовому процесі. Як і у випадку зі штучним інтелектом, де існують ризики порушення приватності через обробку великих масивів даних, цифровізація судочинства вимагає встановлення чіткого балансу між відкритістю процесу та захистом приватності учасників справи. Зокрема, обов'язкове транслювання перебігу судових засідань у мережі Інтернет, коли всі учасники беруть участь у режимі відеоконференції, є важливою новелою українського законодавства. Водночас захист приватних даних із чітким розмежуванням відомостей, що підлягають оприлюдненню в інтересах гласності, та інформації, що потребує захисту для забезпечення права на приватність, мають бути збалансовані так само, як і щодо публікації інформації про справи, призначені до розгляду в загальному доступі. Відповідні аспекти мають чітко відмежовуватись від правил захисту конфіденційної інформації. Фундаментальне питання полягає не в тому, чи має розклад судових засідань бути публічним, і чи має інформація про справу бути обмеженою для широкого загалу, а в тому, який рівень персональної інформації необхідний для досягнення законних цілей прозорості судової системи.

Погодимось, що цифрова трансформація судової системи вимагає впровадження всебічної законодавчої політики, що обов'язково поєднує захист персональних даних, забезпечення кібербезпеки та створення рівних можливостей для доступу до правосуддя та реалізації права на судовий захист усіма громадянами незалежно від їхніх технічних навичок чи соціально-економічного становища [34]. Водночас примітно те, що прийнятими наприкінці 2024 року Правилами організації ефективного судочинства в судах першої інстанції важливі питання цифровізації майже не визначені [35].

За підтримки Проєкту ЄС «Право-Justice» було проведено технічний і функціональний аудит ЄСІТС, та зроблено висновок про те, що більшість модулів є технічно застарілими [36]. Зрозуміло, що відповідна характеристика підсистем не відповідає вимогам стійкості, що не просто пов'язано зі стабільністю та швидкістю, а безпосередньо впливає на дотримання доступності правосуддя та забезпечення гласності й відкритості у цивільному судочинстві.

У 2024 році за підтримки USAID було затверджено Концепцію ЄСІКС [37]. Водночас на час проведення цього дослідження відповідна модернізація, забезпечення судів необхідним обладнанням для роботи підсистем ЄСІТС залишається під великим питанням у зв'язку з політичними та фінансовими перешкодами [38]. Однією з важливих підсистем ЄСІКС є підсистема «Відеоконференцзв'язок». Відеоконференції сприяють реалізації принципу гласності, забезпечуючи не лише доступність правосуддя, а й ефективність судового захисту для більшої кількості учасників справи та їх представників, інших учасників судового процесу.

Важливим для забезпечення гласності є законодавчо закріплене правило, що якщо всі учасники беруть участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції, обов'язковим є транслювання перебігу засідання в мережі Інтернет, а потім його збереження та відкритий доступ. Це положення безпосередньо спрямоване на забезпечення принципу гласності та відкритості в умовах дистанційного судочинства. Водночас аналіз практики застосування відеоконференцій у судочинстві України свідчить про системні перешкоди, що впливають на реалізацію принципу гласності в цивільному судочинстві. Найпоширенішою причиною відмов у проведенні дистанційних слухань стала відсутність технічної можливості, яка у 2023 році склала майже половину (48,4 %) усіх відмов у загальних судах. Іншими підставами для відмови у проведенні судових засідань у режимі відеоконференції виступають процесуальні порушення з боку учасників справи (порушення строків подання заяви про участь у відеоконференції та неналежне інформування інших учасників справи; неналежне обґрунтування неможливості особистої присутності в судовому засіданні), визнання судом обов'язковості особистої присутності учасника справи, дослідження оригіналів доданих до позовної заяви документів безпосередньо в судовому засіданні, планові та аварійні відключення електроенергії, кібератаки на судові інформаційні системи [39, с. 18, 23].

Відповідні дані, окрім іншого, свідчать про наявність «цифрового розриву» в судовій системі, що становить ризик для повноцінної реалізації принципу гласності та відкритості в умовах цифровізації правосуддя. Питання про проведення судових засідань у режимі відеоконференції має вирішуватись із дотриманням балансу між безпекою учасників, особливо в умовах війни, темпоральною, економічною доцільністю у зв'язку з витратами на особисту присутність у судовому засіданні, своєчасністю судового захисту та доступністю технологій для різних осіб. Формальний підхід до відмови у проведенні відеоконференцій без належного обґрунтування та зважування всіх зазначених обставин суперечить фундаментальним принципам правосуддя, особливо в умовах цифрової трансформації суспільства. В сучасних умовах цифровізації та глобальних небезпек положення ЦПК України, які стосуються порядку вирішення дозволу для свідка, експерта, спеціаліста, експерта з питань права (ст. 69, 72–74 ЦПК України) брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції є недоцільним та має бути переглянуте з урахуванням розширення в цьому аспекті повноважень суду з метою визначення балансу між відповідною необхідністю та завданнями судочинства. У багатьох випадках посилання на необхідність особистої присутності, обов'язкову явку без конкретизації мотивів, посилання судів на відсутність виключних обставин для здійснення розгляду справи в режимі відеоконференції більше є проявом консервативного підходу, ніж процесуальною необхідністю, яка обґрунтована належним чином та дійсно є такою [40–44].

На подолання цих та інших актуальних викликів спрямована Концепція ЄСІКС, ухвалена у зв'язку з визнаною необхідністю модернізації відповідно Матриці реформ [45], а також Стратегія електронного правосуддя ЄС на 2024–2028 (далі – Стратегія) [46], на основні рамки якої має спиратись реформа у зв'язку з євроінтеграцією України відповідно до рекомендацій ЄС щодо розділу 23 Основ вступу в ЄС. Стратегія визначає ключові напрями розвитку цифрових судових систем в ЄС, включаючи забезпечення електронної фіксації судового процесу, онлайн-трансляції засідань, відкритість інформації через електронні системи та забезпечення балансу між відкритістю та захистом даних.

Зважаючи на реформування системи правосуддя в Україні, що триває, та яке безпосередньо стосується цифровізації, євроінтеграції та імплементації стандартів ЄС щодо забезпечення верховенства права, а також те, що постають питання транскордонної судової співпраці в цивільних справах, доцільно звернути окрему увагу на сутнісні (substantial) принципи, визначені в Стратегії. До них належать: повага до основних прав і принципів, оскільки інноваційні технології можуть сприяти новим викликам і ризикам, пов'язаним з порушенням кібербезпеки, поглибленням цифрового розриву, дискримінацією через упереджені алгоритми чи набори даних; доступ до правосуддя, зокрема коли штучний інтелект може бути використаний для цілей з низьким рівнем ризику; подолання цифрового розриву, який, у свою чергу, створює нерівність у доступі до правосуддя [47].

У Стратегії визначено європейські стратегічні цілі цифрового правосуддя та окреслено відповідні напрями розвитку судових систем для забезпечення балансу між трансформацією судових процедур, розширенням доступності правосуддя та його ефективністю. Саме в ефективності судового захисту полягає загальна мета цифровізації правосуддя через покращення надання судових послуг, яка втілюється в наступному. Насамперед це – покращення доступу до цифрового правосуддя через розбудову орієнтованої на людей системи правосуддя, яка повинна враховувати потреби та навички всіх категорій користувачів. Загальний доступ до правосуддя цифровими засобами визнається однією з основних умов дотримання верховенства права в інформаційному суспільстві. Європейський портал електронного правосуддя [48] є єдиною точкою доступу до правових сервісів, гарантуючи доступ до судочинства та правової інформації. У цьому контексті залишається актуальним подолання «цифрового розриву», забезпечення недискримінаційного доступу до правосуддя, зміцнення довіри до судової влади. Наступними напрямами є підвищення ефективності судочинства через оптимізацію робочих процесів, що полегшують доступність і зручність користувача, сприяння впровадженню інновацій, включаючи використання технологій та ШІ за умови збереження основоположних засад судочинства. Важливим аспектом цифровізації національного

цивільного судочинства в умовах євроінтеграції та масової міграції громадян України через військову агресію до країн ЄС є цифрова судова співпраця, зокрема й транскордонна, яка неможлива без використання цифрових інструментів в судах.

У контексті забезпечення гласності та відкритості в цивільному судочинстві відповідні напрямки створюють нові можливості та нові виклики для підвищення гласності та відкритості цивільного судочинства, забезпечення відкритого правосуддя (open justice). Аналізуючи процесуальні засоби забезпечення гласності та відкритості в цивільному судочинстві України під кутом зору євроінтеграційних процесів і основних напрямів розвитку електронного правосуддя, маємо відзначити наступні ключові взаємозв'язки прогресивних напрямів цифровізації з принципами гласності та відкритості.

Насамперед ЄСІКТ, згідно з ч. 3 ст. 8 ЦПК України, передбачає функціонування електронної системи, що відповідає стратегічним цілям ЄС щодо створення єдиних електронних платформ правосуддя. А відкритість інформації через електронні системи шляхом невідкладного оприлюднення на офіційному вебпорталі судової влади інформації про справу відповідає стратегічним цілям ЄС щодо цифрової доступності судової інформації. Можливість подання документів в електронній формі, відстеження руху справи через «Електронний суд», отримання процесуальних документів, загалом електронний доступ до матеріалів справи, електронний документообіг узгоджується з європейським підходом до покращення доступу до цифрового правосуддя (п. 42(a)), більш ефективного цифрового правосуддя (п. 42(c)), технологічної ефективності цифрового правосуддя (пп. 63, 64), підвищують прозорість судочинства та створюють нові механізми реалізації права на інформацію про хід судового розгляду, тим самим зміцнюючи довіру до судової системи. Електронна фіксація судового процесу (згідно з ч. 14 ст. 7 ЦПК України є обов'язковим фіксування судового засідання за допомогою відео- та звукозаписувальних технічних засобів) забезпечує пріоритети впровадження цифрових технологій для прозорості судочинства, а онлайн-трансляції судових засідань (ч. 5 ст. 7 ЦПК України передбачає обов'язкове транслювання засідання в Інтернеті, якщо всі учасники беруть участь у відеоконференції) корелює зі стратегічними європейськими підходами до забезпечення віддаленого доступу до правосуддя. Обмеження щодо оприлюднення персональних даних (ч. 5 ст. 8 ЦПК України) спрямоване на забезпечення балансу відкритості та захисту персональних даних, а заборона використання відеоконференцзв'язку та транслювання перебігу судового засідання в мережі Інтернет у закритих судових засіданнях (ч. 11 ст. 7 ЦПК України) – балансу між цифровізацією та захистом конфіденційної інформації. Можливість проведення фото-, відео- та аудіозапису без окремого дозволу суду (ч. 4 ст. 7 ЦПК України) відповідає стратегічним напрямам ЄС щодо використання сучасних технологій для забезпечення прозорості. При цьому важливо відзначити, що цифровізація виступає як інструмент реалізації принципів гласності та відкритості, а не заміняє їх.

Ще одним актуальним питанням забезпечення гласності та відкритості в умовах цифровізації є роль ШІ у здійсненні правосуддя. Гласність і відкритість, насамперед у цих питаннях, пов'язані з доступністю правосуддя та ефективністю судового захисту. Відповідно до ст. 16 Кодексу суддівської етики, який затверджений на З'їзді суддів України 18.09.2024 року, використання суддею технологій штучного інтелекту є допустимим, якщо це не впливає на незалежність і неупередженість судді, не стосується оцінки доказів, процесу ухвалення рішень і не порушує вимог законодавства [49]. КРЄС наголошує, що технології забезпечують стабільний доступ до судочинства в умовах неможливості працювати у звичному режимі, з чим стикнулися українські суди під час повномасштабного вторгнення. Використання ШІ залишається на початковій стадії розвитку. Хоча він не використовується у значній кількості держав – членів РЄ, сама можливість активно досліджується. Саме використання ШІ, як правило, відбувається при виконанні адміністративних завдань: при перетворенні усної мови в текст, перекладі та автоматичній анонімізації судових рішень [50, с. 3], що є важливим інструментом забезпечення відкритості інформації щодо справи.

Хоча обговорення в наукових і практичних колах можливостей ШІ доволі жваве, щодо перспектив у цивільному судочинстві маємо відзначити, що ШІ стикається з дедалі більшою

критикою щодо його ролі у збереженні упередженості, етичних проблем, дискримінації та порушень конфіденційності [51]. І якщо ШІ може бути справді корисним при заповненні структурованих онлайн-форм для конкретизації та чіткості позиції, то при одночасному підвищенні доступності систем правосуддя через відповідні платформи потенційно може різко зрости попит на послуги. Тому для збереження стійкості систем правосуддя держави мають бути готові, оскільки доступ до правосуддя є фундаментальним правом, незважаючи на виклики [52].

Впровадження елементів штучного інтелекту в судовий процес створює нові ризики для забезпечення прозорості процесу ухвалення судових рішень. Аналогічно до «чорної скриньки», в системах ШІ ускладнено розуміння того, як саме було ухвалено рішення. Інноваційні технологічні рішення не повинні створювати перешкод для реалізації права на справедливий суд, а сприяти йому, що можливо під контролем людини в питаннях: управління справами та автоматичного планування судових засідань, формування і відправлення викликів і повідомлень, перетворення мовлення в текст, стенографування судових засідань, анонімізації судових рішень задля збереження балансу між ефективністю, захистом персональних даних і відкритістю інформації щодо справи, озвучування текстів судових рішень, інших документів на запит користувача, транскрибуванні та перекладі, що має потенційну актуальність у контексті транскордонних судових процесів.

Висновки. Цифровізація цивільного судочинства передбачає використання інформаційно-комунікаційних технологій на всіх етапах судового процесу: від подання позовної заяви, сплати судового збору до виконання судового рішення. Підсистеми ЄСІКС забезпечують участь у судових засіданнях, оперативний дистанційний доступ до інформації про справу, що підвищує рівень транспарентності судових процедур, доступність і ефективність правосуддя, створюючи додаткові можливості для суспільного контролю. Підсистема ЄСІКС «відеоконференцзв'язок», електронний документообіг, онлайн-трансляції судових засідань та інші цифрові інструменти змінюють традиційні механізми забезпечення гласності та відкритості в цивільному судочинстві. Цифрова трансформація цивільного судочинства формує нову парадигму реалізації відповідних засад, що відображає глобальні тенденції цифровізації правосуддя та відповідає стратегічним цілям електронного правосуддя ЄС. Ці обставини зумовлюють важливі соціально-економічні, технічні, геополітичні виклики, що пов'язані з цифровим розривом, кібербезпекою, захистом даних в умовах розширення цифрового доступу, фінансуванням технологічної модифікації ЄСІКС і відповідних підсистем, що забезпечують гласність і відкритість.

Водночас трансформація механізмів реалізації гласності та відкритості в умовах цифровізації потребує збалансованого підходу до технологічних інновацій та цивільних процесуальних гарантій. І якщо технічні перешкоди для судів у проведенні відеоконференцій з дотриманням завдань цивільного судочинства є здебільшого питаннями кейс-менеджменту та матеріально-технічного забезпечення, то дотримання вимог мотивування ухвал, обґрунтованості відмови у проведенні відеоконференцій з урахуванням збалансованого співвідношення між процесуальною необхідністю, безпекою учасників і доступністю правосуддя, зокрема в умовах воєнного стану, є обов'язком суду. Як виявив аналіз судової практики, відповідні ухвали щодо всіх підстав відмови є шаблонними та здебільшого не містять мотивів, що стосуються конкретної справи.

У контексті цифровізації проведення судових засідань є нагальна потреба удосконалення процесуальних правил дослідження оригіналів письмових доказів з урахуванням специфіки проведення розгляду справи в режимі відеоконференції. Ці положення пов'язані з тим, що в умовах цифровізації загальні правила хоча і є обґрунтованими, тісно пов'язані з принципом безпосереднього дослідження доказів судом, але створюють певні перешкоди для своєчасності розгляду і вирішення цивільних справ та ефективності судового захисту. З урахуванням дослідженої аналітичної інформації щодо дистанційних слухань їм загалом надається перевага. На цій підставі є доцільним запровадження презумпції проведення судових засідань у режимі відеоконференції за відсутності прямо визначених законом обставин,

що вимагають особистої присутності, необхідності дослідження оригіналів письмових доказів, якщо є розумні та достатні підстави вважати їх недостовірними.

Для забезпечення належного балансу між принципом гласності та захистом приватності в цивільному судочинстві необхідне законодавче уточнення обсягу персональних даних, доступних у публічному просторі щодо публічності судових процесів, зокрема трансляцій, та публікації інформації про призначені справи. Також потребує належного мотивування судами рішення про обмеження чи розширення доступу до персональних даних учасників судового процесу, зважаючи на принцип пропорційності: має розкриватись лише та інформацію, яка дійсно необхідна для забезпечення прозорості правосуддя, без посиленого втручання в приватне життя.

Безперечний позитивний потенціал впровадження ШІ має здійснюватися з чітким визначенням сфери його застосування (управління справами, автоматичне планування судових засідань, перетворення мовлення в текст, анонімізація судових рішень, автоматичний переклад усної мови, що є перспективним для судової транскордонної співпраці) задля забезпечення відкритості правосуддя та під належним контролем людини. На цій підставі саме на рівні ЦПК України мають бути передбачені норми щодо алгоритмічної прозорості використання ШІ в цивільному судочинстві з обов'язковим розкриттям інформації про застосування автоматизованих систем при прийнятті процесуальних рішень і можливістю оскарження таких рішень. Без відповідних законодавчо закріплених правил говорити про використання ШІ при здійсненні цивільного судочинства є передчасним.

Список використаних джерел:

1. Ізарова І. О. Закритий судовий розгляд справ в порядку цивільного судочинства: практика Європейського Суду. *Юридичний вісник.* 2014. № 2. С. 295–299.

2. Король В. В. Фіксування судового засідання за допомогою технічних засобів як складова засади гласності і відкритості кримінального провадження. *Наше право.* 2015. № 4. С. 104–110.

3. Кройтор В. А. Гласність як одна з основних засад цивільного судочинства. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2008. № 2. С. 64–66.

4. Кройтор В. А., Степаненко Т. В. Стандарти Європейського Союзу у сфері цивільного судочинства і проблема доступу до правосуддя. *Наукові записки Харківського економіко-правового університету.* № 1 (2). 2005. С. 64–77.

5. Кройтор В. А. Дія принципу поєднання гласності та можливості її обмеження в цивільному судочинстві при розгляді справ про усиновлення дітей. *Приватне та публічне право*. 2017. № 3. С. 49–53.

6. Кройтор В. А. Принцип усності в цивільному судочинстві. *Право і безпека.* 2009. № 2. С. 144–151.

7. Кройтор В. А. Засади публічності в римському цивільному процесі. *Підприємництво, господарство і право.* 2011. № 4. С. 68–71.

8. Кройтор В. А. Зміст принципу гласності цивільного судочинства: процесуальний аспект. *Вісник Національного університету внутрішніх справ.* 2004. № 25. С. 354–360.

9. Кройтор В. А. Принципи цивільного судочинства та їх система: проблеми сучасної теорії і практики : монографія. Харків : Право, 2020. 672 с.

10. Кройтор В. А. Процесуальний зміст принципу гласності цивільного судочинства. *Форум права.* 2011. № 3. С. 419–427. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index (дата звернення: 24.12.2024).

11. Кройтор В. А. Теоретико-методологічні основи формування та функціонування системи принципів цивільного судочинства : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2021. 600 с.

12. Мельник-Томенко Ж. М. Принципи гласності судового процесу і відкритості інформації щодо справи: правова природа та наукові підходи до її визнання. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Том 3. Випуск 1 (16). С. 161–166. URL: http://www.pjv.nuoua.od.ua/v1-3_2017/34.pdf (дата звернення: 12.12.2024).

13. Серветник А. Г. Співвідношення принципів відкритості, гласності та публічності цивільного судочинства. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція.* 2014. № 12. Том 2. С. 58−61.

14. Турлова Ю. А. Принцип гласності в оновленому процесуальному законодавстві України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2018. № 4. С. 195−198.

15. Штефан О. Принцип гласності та відкритості судового процесу і його повне фіксування технічними засобами в цивільному судочинстві України. *Теорія і практика інтелектуальної власності.* 2022. № 2. С. 5–14.

16. Кабальський Р. Публічність та прозорість цивільного процесу: баланс між відкритістю та захистом інформації. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 12. С. 100–103. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-12/21 (дата звернення: 02.03.2025).

17. Sereda O., Mamnitskyi V., Kornieva P., Cherevatenko I. New Steps of Digitalisation of Civil Justice in Ukraine. *Access to Justice in Eastern Europe.* 2024. № 7(1). Pp. 416–426. DOI: https://doi.org/10.33327/AJEE-18-7.1-n000118 (access: 02.03.2025).

18. Ясинок М. М., Котвяковський Ю. О. Електронний суд у цивільному судочинстві України. *Приватне та публічне право.* 2023. № 1. С. 31–36. DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5666.2023.1.6 (дата звернення: 02.03.2025).

19. Каламайко Ю. Упровадження інформаційних технологій і забезпечення принципів цивільного судочинства. *Часопис цивілістики.* 2021. С. 58–65. DOI: https://doi.org/10.32837/chc.v0i43.445 (дата звернення: 02.03.2025).

20. Парасюк М. Інформатизація цивільного судочинства як засіб реалізації принципу процесуальної економіки. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2024. Т. 42. С. 107–114. DOI: http://doi.org/10.23939/law2024.42.107 (дата звернення: 02.03.2025).

21. Гиляка О. С. Новітні технології та права людини: аналіз деяких критичних проблем цифрової ери. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2023. Т. 30. № 2. С. 15–30.

22. Іванюта Н. В. Електронна процесуальна форма як засіб забезпечення доступу до правосуддя. *Правове забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, безпековий, інтелектуальний простір:* Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 23 квітня 2019 року) / за ред. О. Г. Турченко. Вінниця, Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2019. С. 301–304. URL: https://jlsouk.donnu.edu.ua/article/view/6834/6866 (дата звернення: 05.03.2025).

23. Теремецький В. І., Дуліба Є. В. Особливості впровадження та функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи як інструмента електронного правосуддя. *Forum Prava.* 2023. № 75(2). С. 130–143. DOI: http://doi.org/10.5281/zenodo.10007341 (дата звернення: 02.03.2025).

24. Берназюк Я. Цифрова ера правосуддя: роль ШІ у забезпеченні єдності судової практики в Україні. *Constitutionalist* : сайт. URL: https://constitutionalist.com.ua/wp-content/uploads/2025/01/AI_consistency_of_case_law_bernaziuk.docx (дата звернення: 02.03.2025).

25. Блажівська Н. Цифрова трансформація судочинства: міжнародний досвід та висновки для України. *Верховний Суд* : сайт. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_Cifrova_transformacia.pdf (дата звернення: 02.03.2025)

26. Василенко М., Слатвінська В. М. Штучний інтелект в судовій практиці: особливості та його можливості. *Право і суспільство*. 2022. № 4. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2022/4_2022/39.pdf (дата звернення: 02.03.2025).

27. Городовенко В. Штучний інтелект і технології можуть значно допомогти у роботі суддям, але не замінити їх. Висновок КРЄС. *Конституційний Суд України* : сайт. 28 грудня 2023 р. URL: https://ccu.gov.ua/novyna/syug-shtuchnyy-intelekt-i-tehnologiyi-mozhut-znachnodopomogty-u-roboti-suddyam-ale-ne (дата звернення: 02.03.2025).

28. Калараш А. Електронний суд: актуальні проблеми, шляхи їх вирішення та перспективи реформування. *Судово-юридична газета* : сайт. URL: https://sud.ua/ru/news/blog/219733-elektronniy-sud-aktualni-problemi-shlyakhi-yikh-virishennya-ta-perspektivireformuvannya (дата звернення: 02.03.2025).

29. Козьяков С. Якою має бути державна політика підтримки розвитку та стримування небезпеки штучного інтелекту. *Дзеркало тижня* : сайт. URL: https://zn.ua/ukr/TECHNOLOGIES/jakoju-maje-buti-derzhavna-politika-pidtrimki-rozvitku-ta-strimuvannja-nebezpeki-shtuchnoho-intelektu.html (дата звернення: 02.03.2025).

30. Сакара Н. Диджиталізація правосуддя. Використання ЄСІТС під час розгляду справ: огляд окремих правових позицій. *Верховний Суд* : сайт. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/Prezent_ESITS.pdf (дата звернення: 02.03.2025).

31. Pingen A., Wahl T. New Legal Framework on Digitalisation of Judicial Cooperation. *Eucrim.* 2023. Issue 4. Pp. 331–332. URL: https://eucrim.eu/news/new-legal-framework-on-digitalisation-of-judicial-cooperation/ (access: 02.03.2025).

32. Ho-Dac M. Digitalisation of Justice Systems in the European Union: Towards a European Judicial Area 2.0. *European Association of Private International Law* : website. 6 February 2024. URL: https://eapil.org/2024/02/06/digitalisation-of-justice-systems-in-the-european-union-towards-a-european-judicial-area-2-0/ (access: 02.03.2025).

33. Ontanu A. The Digitalisation of European Union Procedures: A New Impetus Following a Time of Prolonged Crisis. *Law, Technology and Humans.* 2023. № 5. Pp. 93–110. DOI: https://doi.org/10.5204/lthj.2706 (access: 02.03.2025).

34. Gaffar H. Implications of Digitalization and AI in the Justice System: A Glance at the Socio-legal Angle. Law and world. 2024. Vol. 10, no. 31. Pp. 154–177. DOI: https://doi.org/10.36475/10.3.14 (access: 02.03.2025).

35. Правила організації ефективного судочинства в судах першої інстанції: Рада суддів України. рішення від 4 жовтня 2024 року № 33. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MUS40284 (дата звернення: 02.03.2025).

36. Представники ДСА України взяли участь у засіданні керівної комісії Проєкту ЄС «Право-Justice III»: результати співпраці. *Державна судова адміністрація України* : сайт. 15 липня 2024. URL: https://dsa.court.gov.ua/dsa/pres-centr/news/1637375/ (дата звернення: 02.03.2025).

37. Концепція ЄСІКС. *Державна судова адміністрація України* : сайт. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/dsa/news/Kontseptsia%20ESIKS.pdf (дата звернення: 02.03.2025).

38. Модернізація ЄСІТС під загрозою – Державна судова адміністрація шукає нові джерела фінансування. *Судово-юридична газета* : сайт. 17 лютого 2025. URL: https://sud.ua/uk/news/publication/323305-modernizatsiya-esits-pod-ugrozoy-gosudarstvennaya-sudebnaya-administratsiya-ischet-novye-istochniki-finansirovaniya (дата звернення: 02.03.2025).

39. Аналітичний звіт: дистанційні слухання в цивільному, господарському та адміністративному процесах. URL: https://www.pravojustice.eu/storage/app/uploads/public/658/2d9/813/6582d9813d790644266136.pdf (дата звернення: 01.03.2025).

40. Ухвала Херсонського міського суду Херсонської області від 10.06.2020 у справі № 766/2862/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/89722506 (дата звернення: 05.03.2025).

41. Ухвала Яворівського районного суду Львівської області від 17.01.2020 у справі № 460/4277/19, провадження №2/944/690/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/87720355 (дата звернення: 05.03.2025).

42. Ухвала Овідіопольського районного суду Одеської області від 08.04.2024 у справі № 509/1803/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118177110 (дата звернення: 05.03.2025).

43. Ухвала Бердичівського міськрайонного суду Житомирської області від 22.10.2024 у справі № 274/3247/24, провадження № 2/0274/999/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122458613 (дата звернення: 05.03.2025).

44. Ухвала Богунського районного суду міста Житомира від 20.01.2020 у справі № 295/17012/19, 2/295/513/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/87084248 (дата звернення: 05.03.2025).

45. Матриця реформ в Україні 2025. *Кабінет Міністрів України* : сайт. URL: https://reformmatrix.mof.gov.ua/ (дата звернення: 02.03.2025).

46. European e-Justice Strategy 2024–2028. *Official Journal of the European Union.* C series C/2025/437. 16.1.2025. https://eur-lex.europa.eu/eli/C/2025/437/oj (access: 02.03.2025).

47. Individuals' level of digital skills (2015–2019). 17/06/2024. *Official website of the European Union*. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/isoc_sk_dskl_i$DV_317/default/table?lang=en (access: 02.03.2025).

48. European e-Justice Portal. URL: https://e-justice.europa.eu/home?plang=en&action=home (access: 03.03.2025).

49. Про затвердження Кодексу суддівської етики: З'їзд суддів України. Рішення від 18.09.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-24#Text (дата звернення: 02.03.2025).

50. Рухаючись вперед: використання асистивних технологій у судочинстві. Консультативна рада європейських суддів (КРЄС). Висновок КРЄС № 26 (2023): 1 грудня 2023 року. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/vysnovok_kryes_no_26_neoficiynyy_pereklad.pdf (дата звернення: 02.03.2025).

51. Brown A. Don't blame AI. *Digital Leaders* : website. 9 December 2024. URL: https://digileaders.com/dont-blame-ai/ (access: 02.03.2025).

52. Bangle J. Making justice more accessible through technology. *Digital Leaders* : website. 21 March 2024. URL: https://digileaders.com/making-justice-more-accessible-through-technology/ (access: 02.03.2025).

ХОДИКО Ю. Є.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права
(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

УДК 347.784:34(477)
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.17

ЩОДО ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ОБ'ЄКТІВ СУМІЖНИХ ПРАВ

У статті автор порушує питання правового режиму об'єктів суміжних прав та його особливостей. Зазначається, що вони становлять окрему групу об'єктів права інтелектуальної власності в системі об'єктів цивільних правовідносин. Наявність у законодавстві лише переліку об'єктів суміжних прав і відсутність визначення поняття суміжних прав створює невизначеність у розумінні їхньої сутності та формуванні дієвого правового режиму.

Вторинний характер об'єктів суміжних прав щодо авторських зумовлює формування їхнього правового режиму з урахуванням інтересів суб'єктів авторського права. Визначається, що об'єкт суміжних прав є певним благом, яке містить ціннісні властивості, що дають змогу публічно розповсюджувати об'єкт авторського права.

Автор статті виокремлює декілька цілей, які лежать в основі формування інституту суміжних прав, зокрема: 1) захист економічних інтересів творців, а саме фінансових та інших ресурсів, вкладених у створення об'єктів суміжних прав та 2) соціально-культурну мету, що сприяє популяризації та донесенню до публіки творів авторського права.

Аналізуючи природу відносин щодо суміжних прав, автор зазначає, що ці відносини сформувалися з метою захисту прав на об'єкти, які не відповідають критеріям оригінальності, а отже, не можуть охоронятися авторсько-правовим режимом. Захист прав на такі об'єкти є необхідним, оскільки в цьому разі захищається не творча складова автора, а інвестиції, організаційні зусилля та індивідуальна технічна майстерність суб'єкта, який створив об'єкт суміжних прав.

У контексті визначення переліку об'єктів суміжних прав, який у цивільному законодавстві України складається з класичних об'єктів, порушується питання його розширення, зокрема шляхом охорони творів, які раніше не були опубліковані, з метою гармонізації національного законодавства з законодавством ЄС.

Порівнюючи специфіку авторських і суміжних правовідносин, автор статті зазначає, що одним із ключових елементів, що лежить в основі розмежування правового режиму об'єкта суміжних прав та авторсько-правового режиму, є діяльність суб'єкта, який створює об'єкт суміжних прав.

Ключові слова: *правовий режим, об'єкт цивільних правовідносин, право інтелектуальної власності, суміжні права, об'єкт суміжних прав, захист інвестицій.*

Khodyko Yu. E. Regarding the peculiarities of the legal regime of the object of neighboring right

The article addresses the legal regime of neighboring rights objects and their specific features. It is noted that they constitute a distinct group of intellectual property right objects within the system of civil legal relations. The presence of only a list

of neighboring rights objects in legislation, without a clear definition of the concept of neighboring rights, creates uncertainty in understanding their essence and forming an effective legal regime.

The derivative nature of neighboring rights objects in relation to copyright objects determines the formation of their legal regime with consideration of the interests of copyright holders. It is established that a neighboring rights object is a certain asset that possesses valuable properties enabling the public dissemination of a copyright object.

The author of the article highlights several key objectives underlying the formation of the neighboring rights institution, including: 1) the protection of creators economic interests, particularly financial and other resources invested in the creation of neighboring rights objects; and 2) a socio-cultural goal aimed at promoting and making copyright works accessible to the public.

Analyzing the nature of neighboring rights relations, the author notes that these relations emerged to protect rights to objects that do not meet originality criteria and, therefore, cannot be protected under copyright law. The protection of right to such objects is necessary because, in this case, what is safeguarded is not the author's creative component but rather the investments, organizational efforts, and individual technical expertise of the subject who created the neighboring rights object.

In the context of defining the list of neighboring rights objects, which in Ukraine's civil legislation consists of classical objects, the issue of its expansion is raised, particularly by protecting previously unpublished works to align national legislation with EU law.

Comparing the specifics of copyright and neighboring rights relations, the author of the article notes that one of the key elements distinguishing the legal regime of neighboring rights object from the copyright regime is the activity of the subject creates the related neighboring object.

Key words: *legal regime, object of civil legal relations, intellectual property rights, neighboring rights, object of neighboring rights, investment protection.*

Вступ. Правовій регламентації об'єктів суміжних прав присвячені як міжнародні акти (основним є Міжнародна конвенція про охорону інтересів виконавців, виробників фонограм і організацій мовлення від 26.10.1961 [1]), так і національні, зокрема гл. 37 ЦК України та Закон України «Про авторське право та суміжні права» [2]. Проте положення відповідних нормативно-правових актів не розкривають сутність інституту суміжних прав, а лише наводять перелік об'єктів, відносини щодо яких ними регулюються. Крім того, відсутній законодавчий критерій, який дає змогу віднести певні блага до об'єктів суміжних прав.

У преамбулі Закону України «Про авторське право та суміжні права» зазначено, що закон регулює відносини щодо особистих немайнових та майнових суміжних прав, а також щодо прав особливого роду (sui generis), пов'язаних зі сферою суміжних прав. Це свідчить про відсутність чіткої правової визначеності у відносинах щодо об'єктів суміжних прав, що породжує складнощі у формуванні дієвого та зрозумілого правового режиму, а відповідно – і у віднесенні до нього нових об'єктів.

Постановка завдання. Метою статті є розглянути особливості правового режиму об'єктів суміжних прав.

Результати дослідження. Д. Джервейс (D. Gerwais) зазначає, що загальноприйнятого концептуального визначення суміжних прав не існує [3]. Водночас етимологія назви інституту «суміжні права» дає змогу стверджувати, що суміжні права – це права на об'єкти, які «межують» з іншими об'єктами, зокрема авторського права, і є суміжними (вторинними) щодо останніх.

Про цей беззаперечний взаємозв'язок об'єктів суміжних та авторських прав передусім свідчить той факт, що їх правова регламентація здійснюється в межах єдиного спеціального

закону, хоча й у різних главах. З одного боку, це свідчить про застосування єдиного комплексу правових засобів як до об'єктів авторського, так і об'єктів суміжних прав, а з іншого – вказує на наявність певних відмінностей у правовій регламентації. Це дає змогу виокремити правовідносини щодо об'єкта суміжних прав в окремий інститут, що зумовлено суміжною природою та специфікою самих об'єктів суміжних прав.

Вторинний характер суміжних прав щодо авторських зумовлює формування правового режиму об'єктів з урахуванням інтересів авторів твору. Головним принципом, що лежить в основі правового режиму об'єктів суміжних прав, є дотримання суб'єктом суміжних прав, прав автора твору, що використовується. Цей принцип не знайшов закріплення в ЦК України, але чітко відображений у спеціальному Законі України «Про авторське право та суміжні права» (ч. 5 ст. 36), зокрема в тому, що виконавці, здійснюючи свої права, повинні дотримуватися прав авторів виконуваних творів та інших суб'єктів авторського права. Виробники фонограм та відеограм повинні дотримуватися як прав суб'єктів авторського права, так і виконавців. Своєю чергою, організації мовлення повинні дотримуватися прав суб'єктів авторського права, виконавців, виробників фонограм (відеограм) тощо.

Вторинний характер суміжних прав щодо авторських також зумовлює те, що створення об'єктів суміжних прав та їх використання можливі лише за згодою правоволодільця об'єкта авторського права. Водночас постає питання: «Яким буде правовий режим об'єкта суміжних прав, створеного без дозволу правоволодільця об'єкта авторського права, і чи існуватиме цей об'єкт взагалі»? Аналіз положень ст. 36 Закону України «Про авторське право та суміжні права» дає підстави вважати, що об'єкт суміжних прав виникає внаслідок факту його створення, а відповідно, з цього часу особа набуває на нього відповідні права без вчинення будь-яких формальностей (реєстрація об'єкта, отримання дозволів тощо). Якщо виконаний твір, вироблена фонограма тощо створені без відповідного дозволу автора, вони все одно повинні розглядатися як об'єкти цивільних прав, оскільки їх наявність є фактом як таким. Проте наявність таких об'єктів, створених без дозволу, є порушення прав автора, що, своєю чергою підлягають захисту.

З іншого боку, отримання дозволу автора при створенні об'єкта суміжних прав є необхідним в межах строку чинності авторських прав. У разі закінчення строку, коли об'єкт авторського права став суспільним надбанням, вимога щодо дозволу відпадає сама пособі, а створений об'єкт (фонограма, відеограма тощо) на основі об'єкта авторського права, строк дії прав на який закінчився, розглядатиметься як об'єкт суміжних прав. Підстав вважати, що об'єкт суміжних прав не може бути створений після закінчення строку чинності авторських прав, законодавець не надає. У такому обмеженні немає сенсу, оскільки дозвіл на використання об'єкта авторського права при створенні об'єкта суміжних прав спрямований виключно на захист існуючих прав та інтересів автора.

Враховуючи вторинний характер суміжних прав щодо авторських, структура відносин у сфері суміжних прав є розгалуженою і складається з двох складових. Перша – це взаємовідносини, що виникають між правоволоділець об'єкта авторського права та творцем об'єкта суміжних прав. Їхня природа є зобов'язальною, а сутність полягає у наданні дозволу на використання об'єкта авторського права. Ці відносини існують до моменту виникнення об'єкта суміжних прав. Друга – це вже безпосередньо правовідносини, що існують після створення об'єкта суміжних прав між правоволоділець та третіми особами щодо використання об'єкта суміжних прав.

Передумовами появи об'єктів суміжних прав став науково-технічний прогрес, що зумовив появу нових можливостей, зокрема тих, які були направлені на створення нових об'єктів на основі вже існуючих творів, що перебувають під авторсько-правовою охороною. Як наслідок, поява таких об'єктів, як виконання, фонограма, відеограма, висунула на перший план проблему дотримання майнових інтересів виконавців, виробників фонограм та організацій мовлення [4, с. 18].

В основі формування інституту суміжних прав можна виділити кілька цілей.

Перша, і, як правило, основна – це врегулювання відносин щодо використання суміжних об'єктів, створених на основі об'єктів авторського права, що дасть змогу захистити економічні інтереси їхніх творців, а саме фінансові та інші ресурси, вкладені у створення об'єкта суміжних прав (захист вкладених інвестицій) [5; 6, с. 7]. Надання прав творцям об'єктів суміжних прав створило можливість контролювати процес використання та обороту об'єктів суміжних прав.

У преамбулі Женевської конвенції про охорону інтересів виробників фонограм від незаконного відтворення їхніх фонограм [7] зазначено, що прийняття Конвенції спричинене зростаючим поширенням незаконного відтворення фонограм і шкодою інтересам авторів, артистів-виконавців і виробників фонограм, якої вони зазнають унаслідок цього, а також переконанням у тому, що охорона інтересів виробників фонограм від подібних актів відповідатиме також інтересам артистів-виконавців і авторів, виконання і твори яких записані на зазначені фонограми. Це свідчить про спрямованість правової регламентації відносин саме на захисту інвестицій, вкладених у створення об'єктів суміжних прав.

Друга – це соціально-культурна мета, що полягає в популяризації та поширенні серед публіки творів авторського права завдяки об'єктам суміжних прав [8, с. 87]. Діяльністю суб'єктів суміжних прав створюються умови, що забезпечують максимально точне розкриття авторського задуму, закладеного у створеному творі, та його донесення до публіки.

Класичний перелік об'єктів, що охороняються у межах правового режиму інституту суміжних прав, охоплює виконання, фонограму, відеограму, програму (передачу) організацій мовлення. Цей перелік об'єктів правової охорони є усталеним як на міжнародному рівні, так і в більшості країн. Не є винятком і Україна. Водночас є країни, у яких цей перелік на національному рівні є значно ширшим. Зокрема, у Німеччині, окрім класичних об'єктів, охороняються права на такі об'єкти суміжних прав, як фотографії, бази даних, видання робіт, що ніколи не охоронялися або вже не охороняються авторським правом і мають науковий інтерес (охорона прав на окремі видання). В Угорщині захищаються права творців фільмів, в Італії – права виробників кінематографічних творів, авторів театральних декорацій і фотографів. У Польщі передбачено охорону права видавців на першу публікацію або інше розповсюдження твору, строк охорони якого минув, якщо його примірники ще не були опубліковані тощо.

Стаття 4 Директиви ЄС Щодо гармонізації строку охорони авторського права та деяких суміжних прав [9] передбачає охорону раніше не опублікованих творів. На сьогодні для України, враховуючи її прагнення до вступу в Європейський Союз, набуває значення імплементація цих положень.

Сутність охорони раніше не опублікованих творів зводиться до того, що будь-яка особа, яка після закінчення строку охорони авторських прав вперше законно опублікувала раніше не опублікований твір, користується захистом, аналогічним майновим правам автора. Загалом можна виділити такі умови здійснення правової охорони раніше не опублікованих творів у межах інституту суміжних прав:

– правова охорона поширюється на твори науки, літератури, мистецтва (об'єкти авторського права);

– раніше такі твори не були оприлюднені;

– на відповідний твір закінчився строк чинності авторських прав (твір став суспільним надбанням).

Правами публікатора може бути наділена будь-яка особа, яка виконала зазначені умови та правомірно опублікувала твір. Визнання за публікатором суміжних прав на раніше не опубліковані твори покликане, з одного боку, заохочувати таких осіб, а з іншого – сприяти збереженню культурної спадщини нації. Як правило, строк захисту таких прав на об'єкт, згідно з міжнародною практикою правової охорони, становить 25 років (Німеччина, Польща тощо). Це більш ніж достатній і виправданий строк охорони, виходячи з мети, яка реалізується наданням публікатору права на такі твори.

Аналіз природи інституту суміжних прав дає можливість стверджувати, що цей інститут сформувався як окрема сфера правовідносин, спрямована на захист об'єктів, які не

відповідають критеріям оригінальності, є банальними і не можуть охоронятися авторським правом. Захист таких об'єктів є необхідним, оскільки в цьому разі охороняється не творча складова автора, а інвестиції, організаційні зусилля, індивідуальна технічна майстерність творця. У зв'язку з цим охорона таких об'єктів, на відміну від об'єктів авторського права, є значно меншою, оскільки її основним завданням є відшкодувати вкладені інвестиції та отримати прибуток, не створюючи значних обмежень для суспільного інтересу.

Говорячи про специфіку правового режиму об'єктів суміжних прав, слід зазначити, що вона, у першу чергу, пов'язана з особливістю об'єкта. Чинне законодавство не визначає єдиного (загального) об'єкта суміжного права, а лише містить певний перелік об'єктів (виконання, фонограма, відеограма, програма організацій мовлення), щодо яких встановлюється правовий режим суміжних прав. Це відрізняється, наприклад, від авторського права, де об'єктом виступає один конкретний об'єкт – твір. Відсутність загального визначення об'єкта суміжних прав зумовлює необхідність пошуку спільних критеріїв, що у майбутньому дозволить застосувати їх для визначення нових об'єктів та поширити на них режим суміжних прав.

У Глосарії авторського права та суміжних прав ВОІВ суміжні права розглядаються як права, що надаються у більшості країн для охорони інтересів виконавців, виробників фонограм та організацій мовлення у зв'язку з публічним використанням творів авторів, різноманітних виступів артистів або доведенням до загального відома подій, інформації та будь-яких звуків чи зображень [10]. Аналіз цих положень дає підстави стверджувати, що режим правової охорони суміжних прав застосовується не лише до об'єктів, які мають похідний характер від об'єктів авторського права, а й до об'єктів, що містять події, інформацію, будь-які звуки чи зображення, які не підлягають авторсько-правовій охороні. Наприклад, запис фонограми звуків природи або виконання творів фольклору не мають похідного характеру від об'єктів авторського права, але підпадають під режим охорони суміжних прав.

Виходячи з передумов та цілей виникнення інституту суміжних прав, можна стверджувати, що об'єктом суміжних прав є певне благо, яке має ціннісні властивості та забезпечує можливість публічного поширення відповідного об'єкта авторського права. Об'єкт суміжних прав фактично є формою втілення твору, за допомогою якої здійснюється розповсюдження об'єкта авторського права. Форма втілення твору, враховуючи сучасний технічний прогрес, може бути різною – як матеріальною, так і нематеріальною (цифровою тощо), головне, щоб вона забезпечувала можливість поширення твору. Якщо об'єктом суміжних прав є певна форма, у якій втілюється твір – об'єкт авторського права, то безпосередньо сам твір становить зміст такої форми. Відповідно, об'єкт авторського права та об'єкт суміжних прав утворюють між собою єдине неподільне ціле, що ґрунтується на взаємозв'язку форми та змісту. Слід погодитися з думкою, висловленою в літературі, що розмежовувати об'єкт авторських і об'єкт суміжних правовідносин можливо лише юридично. Проте фактично в межах суміжних правовідносинах вони становлять єдине ціле, свого роду складову цінність, яка включає як авторський твір, так і об'єкт суміжних прав, що використовуються одночасно [4, с. 39].

На формування особливого правового режиму об'єкта суміжних прав, який, у першу чергу, дає можливість відмежовувати його від режиму авторсько-правової охорони, впливає специфіка діяльності суб'єкта, що створює об'єкт суміжних прав. Якщо в авторському праві ключовим аспектом є творча діяльність автора, результатом якої є оригінальний твір, то діяльність суб'єкта суміжних прав має інший характер. Творець об'єкта суміжних прав не має на меті створення результату, що має творчий характер. Його діяльність виявляється у вкладених організаційних зусиллях, фінансових витратах, індивідуальній технічній майстерності та життєвому досвіді, що були застосовані в процесі створення об'єкта суміжних прав. Саме вони сприяють відкриттю, представленню та реалізації вже існуючого інтелектуального результату [11].

Висновки. На підставі викладеного можна зробити висновок, що об'єкти суміжних прав мають особливий правовий режим в системі об'єктів цивільних правовідносин, який

характеризується залежністю від правового режиму об'єктів авторського права та спрямований на захист вкладених творцем об'єкта інвестицій (як організаційних, так і фінансових).

Список використаних джерел:

1. Міжнародна конвенція про охорону інтересів виконавців, виробників фонограм і організацій мовлення : Конвенція від 26 жовт. 1961 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_763#Text (дата звернення: 01.02.2025).

2. Про авторське право та суміжні права : Закон України від 01 груд. 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#n855 (дата звернення: 01.02.2025).

3. Gervais, D. J. Related Rights in United States Law. AMI Tijdschrift voor Auteurs-, Media & Informatierecht (2018), Vanderbilt Law Research Paper № 18-59, 16 Oct. 2018. URL: https://ssrn.com/abstract=3267501 (дата звернення: 01.02.2025).

4. Яркіна Н. Є. Суміжні права як об'єкт цивільних прав : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03 / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2000. 183 с.

5. Guide to the Copyright and Related Rights Treaties Administered by WIPO and Glossary of Copyright and Related Rights, Terms. Publication № 891. URL: www.wipo.int/ebookshop (дата звернення: 01.02.2025).

6. Яркіна Н. Є. Суміжні права в авторському праві : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03 / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2000. 20 с.

7. Конвенція про охорону інтересів виробників фонограм від незаконного відтворення їхніх фонограм : Конвенція від 29 жовт. 1971 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_124#Text (дата звернення: 01.02.2025).

8. Colombet C. Major Principles of Copyright and Neighbouring Rights in the World. Paris : UNESCO, 1987. 139 p.

9. Директива 2006/116/ЄС Європейського парламенту від 12 груд. 2006 р. про строки захисту авторських прав та деяких суміжних прав (кодифікована версія). URL: https://wipolex.wipo.int/ru/legislation/details/1427 (дата звернення: 01.02.2025).

10. WIPO Glossary of Terms of the Law of Copyright and Neighboring Rights. Geneva : No. 827(EFR), 1981.

11. Rahmatian A. Originality in UK Copyright Law: The Old «Skill and Labour» Doctrine Under Pressure. Max Planck Institute for Intellectual Property and Competition Law, Munich, 2013. P. 4–34. URL: https://link.springer.com/article/10.1007/s40319-012-0003-4 (дата звернення: 01.02.2025).

ЦИМБАЛЮК В. І.,
кандидат юридичних наук,
професор кафедри правоохоронної діяльності та спеціальних юридичних дисциплін
(Навчально науковий інститут права, Національний університет водного господарства та природокористування)

УДК 347.6
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.18

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЗАХИСТУ СІМЕЙНИХ ПРАВ ДИТИНИ В КОНТЕКСТІ ПРАКТИКИ ЄСПЛ

Дана наукова стаття ставить собі на меті дослідження і проведення аналізу деяких аспектів захисту сімейних прав дитини в контексті практики ЄСПЛ. Дослідження цього питання є важливим, оскільки практика Європейського суду з прав людини відіграє важливу роль у прийнятті рішення національними судами.

Проаналізовано, наскільки є важливим при захисті сімейних прав дитини, дотримуватися міжнародних стандартів у питаннях захисту прав дітей, особливо акцентуючи увагу на тому, що часто національні суди та органи опіки приймають рішення щодо певної дитини з суб'єктивної оцінки конкретної ситуції.

З акцентовано, що основним міжнародним документом, який формує міжнародний стандарт захисту прав людини є Загальна декларація прав людини, що була прийнята Генерельною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року. Не менш важливим документом є і Конвенція про права дитини, яка була прийнята ООН 20 листопада 1989 року.

Проаналізовано, яких саме критеріїв у розгляді справи дотримується ЄСПЛ та як змінювався з часом підхід до питання захисту сімейних прав дитини: пріорітет інтересів дитини, право дитини на воз'єднання з батьками у разі розлуки, заборона дискримінації в питаннях сімейного права, право дитини підтримувати зв'язок з обома батьками, запобігання незаконному розлученню дітей з батьками державними органами.

Наведено приклади з справ ЄСПЛ, які в свій час в тій чи іншій площині стосувалися сімейних прав дітей, а також як ці справи демонструють важливість враховування найкращих інтересів дитини та прогнозуванню можливих наслідків від прийнятого рішення, яке суттєво впливає на долі дітей.

Доведено, що не дивлячись на численні досягнення ЄСПЛ, як так званої «четвертої юрисдикції», виникає багато проблемних моментів у здійсненні ними правосуддя, де найголовніші місця займають занадто сильно бюрократизація процесу, що призводить до затягування у прийнятті рішень, а також відсутність реального силового механізму, який надав би можливість покарати певну державу за недотримання принципів Конвенції і невиконання рішень ЄСПЛ.

Ключові слова: *захист прав дитини, сімейні права, ЄСПЛ, право на сімейне життя, принцип найкращих інтересів дитини, сімейні спори, немайнові права, судова практика, міжнародні стандарти.*

Tsymbaliuk V. I. Some aspects of the protection of the family rights of the child in the context of the practice of the ECHR

This scientific article aims to study and analyze some aspects of the protection of the family rights of the child in the context of the practice of the ECHR. The study of this issue is important, since the practice of the European Court of Human Rights plays an important role in the decision-making of national courts.

It is analyzed how important it is when protecting the family rights of the child to adhere to international standards in the protection of children's rights, especially focusing on the fact that often national courts and guardianship authorities make decisions regarding a particular child based on a subjective assessment of a specific situation.

It is emphasized that the main international document that forms the international standard for the protection of human rights is the Universal Declaration of Human Rights, which was adopted by the UN General Assembly on December 10, 1948. An equally important document is the Convention on the Rights of the Child, which was adopted by the UN on November 20, 1989.

It is analyzed what criteria the ECHR adheres to in considering the case and how the approach to the issue of protecting the family rights of the child has changed over time: the priority of the interests of the child, the right of the child to be reunited with his parents in the event of separation, the prohibition of discrimination in matters of family law, the right of the child to maintain contact with both parents, the prevention of unlawful separation of children from their parents by state authorities.

Examples are given from ECHR cases that at one time concerned the family rights of children in one way or another, and how these cases demonstrate the importance of taking into account the best interests of the child and predicting the possible consequences of a decision that significantly affects the fate of children.

It has been proven that despite the numerous achievements of the ECHR, as the so-called «fourth jurisdiction», there are many problematic aspects in the administration of justice by them, where the most important places are occupied by excessive bureaucratization of the process, which leads to delays in decision-making, as well as the lack of a real force mechanism that would provide an opportunity to punish a certain state for failure to comply with the principles of the Convention and failure to implement ECHR decisions.

Key words: *protection of the rights of the child, family rights, ECHR, right to family life, the principle of the best interests of the child, family disputes, non-property rights, case law, international standards.*

Вступ. Права дитини є одним з фундаментів прав людини, адже діти це основа людського майбутнього та існування. Зауважимо, що сімейні права дитини не захищаються відповідним чином в силу багатьох причин, серед яких корупція, релігія (мусульманські країни), високий рівень бюрократії, недостатність соціального захисту у бідних країнах, невиконання рішення суду ЄСПЛ, конфілкти двох юрисдикцій, низький рівень правової обізнаності тощо.

Захист сімейних прав дітей є не просто правовою необхідністю, а й ключовим питанням забезпечення гуманності та верховенства права і справедливості в суспільстві. Формування міжнародних стандартів у цій сфері було покладено на Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ), оскільки це міжнародний орган, метою якого було визначено контроль за дотриманням положень Конвенції та її протоколів, державами, які її ратифікували. А конкретне положення Конвенції, а саме стаття 8 ЄКПЛ «Право на повагу до приватного та сімейного життя» охоплює і захист сімейних прав дітей, які мають право на збереження відносин з родичами та батьками, та повинні бути захищені від незаконного посягання на втручання держави у сімейне та приватне життя.

Але на жаль, як вже ми зазначали раніше, трапляються випадки, коли ці права не захищені, тому гострою є необхідність щодо аналізу аспектів захисту сімейних прав дитини в практиці ЄСПЛ, яка є часто орієнтиром для вирішень справ національними судами.

Дослідження проблеми: питання дослідження аспектів захисту сімейних прав дитини є надзвичайно важливим, особливо в контексті практики ЄСПЛ, завдяки якій можливо покращити власну правову базу та забезпечити якнайкращий захист сімейних прав дітей. Серед дослідників, які займались проблемами захисту прав дітей були С. Клім, О. Мамич, К. Никонов, В. Абрамов, Н. Крестовська та інші.

Метою статті є дослідження та аналіз положень деяких аспектів захисту сімейних прав дитини в контексті практики ЄСПЛ.

Результати дослідження. Стаття 8 ЄКПЛ «Право на повагу до приватного та сімейного життя» є однією з найбільш значущих статей в Конвенції, яка займається захистом прав осіб на приватне та сімейне життя і забезпечує захист від свавільного втручання держави у ці сфери без раціональної на те законної потреби.

Основним міжнародним документом, який формує міжнародний стандарт захисту прав людини є Загальна декларація прав людини, що була прийнята Генерельною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року. Її фундаментальний прицип це «.... визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, рівних та невідємних прав, які є основою свободи, справедливості та загального миру» [3]. Серед загальних принципів захисту прав людини, Декларація також містить спеціальні положення і про захист прав дітей. Важливим документом у захисті прав людини є Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (ЄКПЛ), яка була підписана 4 листопада 1950 року і ратифікована українською державою 17 липня 1997 року [5]. Конвенція проголосила принцип верховенства права і зобов'язання держав – учасниць дотримуватись її положень. При цьому варто зазначити, що сама Конвенція є основним документом, з яким працює ЄСПЛ, майже не містить положень про захист прав дітей, окрім положення про статус неповнолітніх. Таким чином Конвенція має загальний характер і захищає права, які притаманні будь якій людині, незалежно від національності, статі та віку.

В контексті захисту сімейних прав дитини, потрібно згадати такий важливий документ як Конвенція про права дитини, яка була прийнята ООН 20 листопада 1989 року, яка містить три особливо важливі для нашого питання постулати: 1) діти мають право на розвиток у всіх аспектах їхнього життя (психологічний, фізичний, культурний та соціальний); 2) діти повинні сприйматися, як активні учасники усього, що стосується їнього життя і при цьому цілком вільно і незалежно виражати власні думки; 3) у будь якому випадку, необхідно враховувати найважливіші інтереси дитини при прийнятті відповідних рішень, які напряму стосуються долі конкретної дитини [6]. На данний момент, учасниками цієї Конвеції є 191 країна, проте досі цей документ не ратифікували США, що звісно зважаючи на геополітичну роль Сполучених Штатів, підриває міжнародний вплив і авторитет цього документу [4, ст. 79].

Зважаючи на досвід практики ЄСПЛ у захисті сімейних прав дитини, можна виділити декілька аспектів, які за час функціонування виділив ЄСПЛ: пріорітет інтересів дитини, право дитини на воз'єднання з батьками у разі розлуки, заборона дискримінації в питаннях сімейного права, право дитини підтримувати зв'язок з обома батьками, запобігання незаконному розлученню дітей з батьками державними органами.

Для того, щоб більш детально розглянути питання захисту сімейних прав дитини, варто розглянути у певних категоріях наступні справи ЄСПЛ:

Пріорітет найкращих інтересів дитини: 1) Neulinger and Shuruk v. Switzerland №41615/07 (Нойлінгер і Шурук проти Швейцарії) – дана справа стосувалася повернення дитини до Ізраїлю, де мати була впевнена, що повернення дитини до країни нашкодить її психологічному та фізичному здоров'ю [8]. Заявниками по справі були швейцарська та бельгійська громадянка – Ізабель Ноїльнгер та її син Ноам Шурук, який мав швейцарське та їзраїльське громадянство. Дитина була народжена в Ізраїлі, проте в 2005 році її мати вивезла

її до Швейцарії через побоювання релігійних поглядів чоловіка. Батько дитини звернувся до національного суду, де отримав рішення про повернення дитини на батьківщину. Отримавши цю справу, швейцарські суди відмовили у повернені, посилаючись на шкоду, яку може бути завдано Ноаму, проте Федеральний суд країни змінив рішення на протилежне.

Заявники після цього звернулися до ЄСПЛ з посиланням, що повернення до Ізраїлю свідчить про порушення статті 8 ЄКПЛ «Право на повагу до приватного та сімейного життя». Орієнтиром для фінального вердикту ЄСПЛ стало врахування найкращих інтересів дитини. Посилаючись на них, суд визнав, що Ноам вже добре інтегрувався у Швейцарії і повернення його на батьківщину нанесе шкоду його психологічному та фізичному стану. Суд підкреслив, що головне, це врахування інтересів дитини та оцінка можливих наслідків, тому Великою палатою суду було встановлено, що якщо буде виконано рішення Федерального суду Швейцарії, це буде порушенням статті 8 ЄКПЛ, оскільки в ньому вбачається непропорційне втручання у сімейне життя заявників. Дана справа і рішення стало важливим прецедентом у питаннях застосування Гаазької конвенції і пріорітету інтересів дитини у справах про міжнародне викрадання дітей;

Право дитини на воз'єднання з батьками у разі розлуки: 1) Elsholz v. Germany №25735/94 (Ельшольц проти Німеччини). Дана справа стосувалася питання контакту батьків з дітьми [7]. Заявник пан Ельшольц, який був біологічним батьком дитини, не проживав зі своєю дитиною після того як розлучився з її матір'ю. Німецьким судом було обмежено право батька спілкуватися з дитиною, визначивши рамки всього лиш обмежених візитів дитини, що заважало розвивати та підтримувати відносини з дитиною. Ельшольц вирішив звернутися до ЄСПЛ, посилаючись на те, що таким рішенням німецький суд порушив його право на приватне і сімейне життя, а саме статтю 8 ЄКПЛ. Враховуваши усі обставини і деталі справи, суд визнав, що у даному випадку, обмеження контактів батька з його дитиною було без належного на те обгрунтування, що порушує гарантоване право на повагу до приватного і сімейного життя, передбаченого статтею 8. Суд наголосив, що подібні обмеження мають бути завжди обгрунтованими і не суперечити здоровим інтерасам дитини і вони не повинні бути надмірними. У цьому рішення також було підкреслено обов'язок держави забезпечувати ефективне виконання рішень, які стосуються контактів батьків і дітей. Рішення стало важливим прецедентом для інших подібних справ, підкреслюючи важливість інтересів дитини та її контактів для розвитку з батьками .

Заборона дискримінації в питаннях сімейного права: 1) Mamchur v. Ukraine №10383/09 (Мамчур проти України). Дана справа була пов'язана з порушеннями статті 8 ЄКПЛ, оскільки в цій справі було порушено право батька на його сімейне життя і це не забезпечило йому можливості підтримувати стосунки з донькою після смерті дружини [9]. Заявник Олександр Мамчур, мав з дитинства II групу інвалідності, що робило його пересування можливим лише на милицях. Після смерті дружини заявника у червні 2006 року, теща заявника незаконно і без його відома забрала з собою дитину і пізніше оформила над нею опіку, посилаючись на інвалідність зятя, яка не дасть йому нормально виховувати дитину. Заявник намагався це оспорити в національному суді, проте це не привело до бажаного результату. Після звернення до ЄСПЛ, було встановлено, що органи влади не забезпечили заявнику належного доступу до дитини і можливості її виховання, що порушило статтю 8 ЄКПЛ. При ухваленні свого рішення, суд зіслався на те, що заявника не було залучено до процесу прийняття рішення про встановлення опіки, а рішення місцевого суду про незміну статусу опіки не мали під собою законних та вагомих аргументів. Даний інцидент підкреслив, те наскільки важливо щоб держава докладала усіх зусиль для забезпечення захисту прав батьків на спілкування з дітьми та участі у їхньому вихованні незалежно від стану здоров'я батьків. ЄСПЛ дійшов висновку, що необхідно дотримувати баланс між інтересами батьків і дітей.

Право дитини підтримувати зв'язок з обома батьками: 1) Nechay v. Russia № 40639/13 (Нечай проти Росії). Справа стосувалася в обмеженні батька в спілкуванні з дитиною через перешкоди з боку матері і нереагування з боку органів влади на ситуацію [2]. 24 липня 2008 року у заявника та його дружини народилась донька. В березні 2011 року пара

розлучилася, а донька залишилась проживати з матір'ю і тому, нормальне спілкування між батьком і донькою стало неможливе. Липень 2012 року – колишня дружина заявника переїхала з дітьми (в неї також був син) до Казані, у вересні 2012 року заявник втратив можливість будь якого спілкування з донькою, а у березні 2013 року, колишня дружина заявника вийшла заміж за громадянина Туреччини, після чого в серпні 2013 року вона з донькою переїхала до Туреччини. 2013 році заявник звернувся до суду з вимогою встановити порядок його спілкування з донькою, де суд визначив це право в рамках 12 годин на рік, тобто по 2 години раз на два місяці за попердньої домовленості, за місцем проживання дитини та присутності матері. Нечай (заявник) після такого абсурду вирішив звернутись до ЄСПЛ. Після розгляду справи, суд визнав порушення статті 8 ЄКПЛ, оскільки настільки сильне обмеження не було нічим обгрунтоване і призводило тільки до ризику повного розриву стосунків між батьком та дитиною. Було визнано, що національні російські суди нічим не підкріпили таке рішення про суворе обмеження спілкування в часі, а держава зобов'язана забезпечувати зв'язок дитини з обома батьками.

Запобігання незаконному розлученню дітей з батьками державними органами: 1) Haas v. Germany № 11057/02 (Хаас проти Німеччини). Справа безпоседньо стосувалася неправомірного розлучення дітей з батьками внаслідок дій державних органів. Заявниками по даній справі проходили подружжя Хаас, яке мало на вихованні сімох дітей [1]. Зважаючи на важке фінансове становище, подружжя звернулося за допомогою до органів влади з проханням надання соціальної допомоги. Органи опіки ініціювали розслідування і оцінку умов, в яких проживають діти та як батьки займаються їхнім вихованням. Під час розслідування експерт – психолог надав свій висновок, що дітей виховують неналежним чином і умови їхнього проживання є незадовільними. Посилаючись на цей висновок, німецький суд ухвалив рішення про негайне вилучення усіх дітей з сім'ї та передачі їх дитячим будинкам або прийомним сім'ям. Подружжя звернулося до ЄСПЛ. Враховуючи всі обставини справи, суд дійшов висновку, що було порушення статті 8 ЄКПЛ, оскільки: суд виніс рішення про вилучення на основі висновку експерта – психолога, при цьому не перевіряючи реальних фактів достовірності тверджень про стан справ у сім'ї. Також батьки не були заслухані перед прийняттям рішення щодо вилучення дітей, що безумовно порушило їхні процесуальні права. У своєму рішенні ЄСПЛ підкреслив, що держава має дотримуватися балансу у дотриманні і захисті прав дітей з правом батьків на сімейне життя, а суди та органи опіки перед прийняттям такого суворого рішення, як вилучення дітей, має насамперед розглянути менш суворі заходи впливу по відношенню до такої родини.

Ми бачимо, що ЄСПЛ є дуже важливою структурою у захисті прав людини, а особливо в питаннях захисту сімейних прав дитини. Європейський суд з прав людини, докладає усіх зусиль для того, щоб якнайкраще захистити немайнові права дітей та їхніх батьків у сімейних спорах, які можуть виникати з тих чи інших причин [4, ст. 83]. Проте, варто також і зауважити про те, що існує декілька цікавих аспектів у контесті захисту сімейних прав, які на жаль, ускладнюють повноцінну можливість правого захисту немайнових прав у сімейних спорах. На наш погляд, варто відмітити декілька таких аспектів: проблема виконання рішень на національному рівні, задовга тривалість судових процесів, дилема навколо питання забезпечення балансу інтересів дітей та батьків, відсутність чітких критеріїв для втручання держави у сім'ю, а також різниця у культурних традиціях та розуміння до підходу інституту сім'ї.

Проблема виконанання рішень на національному рівні: захист немайнових прав, а саме сімейних прав дітей, що виникають у багатьох сімейних спорах, стає часто проблемним через те, що навіть коли ЄСПЛ виносить певне рішення про якусь справу, імплементація цього рішення залежить від національних органів влади. На жаль, відсутність чіткого механізму належного виконання рішень ЄСПЛ державами, призводить до зниження ефективності правового захисту прав дітей, оскільки немає певного серйозного важелю, щоб змусив країну, яка не виконає це рішення, відчути на собі якісь серйозні наслідки; **Задовга тривалість судових процесів:** проблема тривалого розгляду справ у ЄСПЛ, це одна із

найбільших перешкод у захисті сімейних прав дітей, оскільки за той час, що розглядається справа (це часто триває роки), може суттєво змінитися ситуація, у якій перебуває дитина, що в свою чергу призводить до ускладненого процесу виконання рішення, що також впливає на загальну ефективність ЄСПЛ; **Дилема навколо питання забезпечення балансу інтересів дітей та батьків:** у розгляді справ, ЄСПЛ необхідно дотримуватися принципу забезпечення дотримання балансу між правами батьків на сімейне життя та принципами найкращих інтересів дитини. У справі «Хант проти України» судом було визначено, що між інтерасами дитини та батьків повинна бути дотримана рівновага і що інтереси дитини мають переважати. Це означає, що навіть якщо батьки мають законні права, вони не можуть їх реалізувати на шкоду інтересам дитини, як наприклад у справах, у яких виносять рішення щодо обмеження спілкування дитини з кимось із батьків або рішення про вилучення дітей з неблагополучних сімей, що сприяє інтересам дитини; **Відсутність чітких критеріїв втручання держави у сім'ю:** рішення щодо обмеження батьківських прав або вилучення дітей з сімей, часто базується на суб'ктивних оцінках органів опіки та судів, внаслідок чого ми зіштовхуємось з непослідновністю застосування стандартів захисту сімейних прав дітей (як у справі «Хаас проти Німеччини); **Різниця у культурних традиціях та підходах до розуміння інституту сім'ї:** тут ідеться про те, що країни - члени Ради Європи мають різні правові та культурні традиції щодо виховання та існування сім'ї, тому стає важко стандартизувати єдині правила, а це призводить до різних тлумачень щодо прав дітей в залежності від юрисдикції.

Висновки. Отже, з огляду на проаналізований матеріал, ми бачимо, що питання захисту сімейних прав дітей залишається актуальним в силу певних правових, культурних, релігійних та інших розбіжностей. Необхідно і надалі приділяти увагу розробленню більш точніших міжнародних стандартів забезпечення захисту прав такої вразливої категорії населення, як діти. При цьому практика показує, що не дивлячись на численні досягнення ЄСПЛ, як так званої «четвертої юрисдикції», виникає багато проблемних моментів у здійсненні ними правосуддя, де найголовніші місця займають занадто сильно бюрократизація процесу, що призводить до затягування у прийнятті рішень, а також відсутність реального силового механізму, який надав би можливість покарати певну державу за недотримання принципів Конвенції і невиконання рішень ЄСПЛ.

Список використаних джерел:

1. Аналітичний огляд прецедентного права Європейського суду з прав людини з 1 січня до 15 червня 2018 року: веб-сайт. URL: https://surl.li/iapivl (Дата звернення 2.03.2025).
2. Дитині для нормального розвитку потрібно спілкуватися з обома батьками: веб-сайт. URL: https://surl.li/ctplkn (Дата звернення 2.03.2025).
3. Загальна декларація прав людини 1948 (Організація Об’єднаних Націй). URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (Дата звернення 2.03.2025).
4. Зайцева-Калаур І. В., Гончар Ю. В. Міжнародно-правові стандарти захисту прав дитини у контексті практики Європейського суду з прав людини. Scientific review. 2019. № 4(57). С. 76–85.
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 (Рада Європи). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (Дата звернення 2.03.2025).
6. Конвенція про права дитини 1989 (Організація Об’єднаних Націй). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (Дата звернення 2.03.2025).
7. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ельшольц проти Німеччини №25735/94»: веб-сайт. URL: https://surl.li/rxywie (Дата звернення 2.03.2025).
8. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Нойлінгер і Шурук проти Швейцарії №41615/07»: веб-сайт. URL: https://surl.li/bgfqgx (Дата звернення 2.03.2025).
9. Справа «Мамчур проти України» (Заява № 10383/09). URL: https://surl.li/mfjwfj Дата звернення 2.03.2025).

ЯВТУШЕНКО О. В.,
аспірант кафедри цивільного права
(Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка)

УДК 347.463:004.8
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.19

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ БЕЗПІЛОТНИХ ВОДНИХ І ПІДВОДНИХ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ

У статті досліджено цивільно-правові аспекти правового регулювання безпілотних водних і підводних транспортних засобів у контексті сучасного розвитку автономних технологій. З огляду на глобальні тенденції у сфері морських перевезень, де пріоритетними стають екологічність, безпека та економічна ефективність, зростає актуальність впровадження безпілотних суден, у тому числі на основі штучного інтелекту. Метою статті є виявлення правових прогалин у регулюванні автономного судноплавства, визначення ключових елементів цивільно-правової відповідальності при їх застосуванні, а також формулювання рекомендацій щодо вдосконалення українського законодавства у цій сфері.

Проведно аналіз міжнародних правових актів, зокрема Конвенції ООН з морського права, Міжнародної конвенції про охорону людського життя на морі (SOLAS), Міжнародних правил запобігання зіткненню суден та інших документів, у контексті їх застосовності до безпілотних морських засобів. Особливу увагу приділено колізіям у визначенні терміну «судно» щодо автономних об'єктів, а також впливу відсутності єдиного понятійного апарату на застосування норм про реєстрацію, юрисдикцію, навігаційні права та відповідальність. У статті порівняно досвід окремих країн, зокрема Норвегії, Японії та Європейського Союзу, що демонструють найбільш прогресивні підходи до правового врегулювання автономного морського транспорту.

У результаті дослідження автором запропоновано низку практичних кроків щодо гармонізації українського законодавства із сучасними міжнародними стандартами, зокрема запровадження спеціального правового режиму для безпілотних суден, удосконалення системи цивільно-правової відповідальності та страхування, а також створення передумов для формування України як міжнародного реєстраційного хабу автономних морських транспортних засобів.

Ключові слова: *безпілотні водні транспортні засоби, підводні транспортні засоби, цивільне право, правове регулювання, цивільно-правова відповідальність, правовий режим, страхування, міжнародний досвід.*

Yavtushenko O. V. Civil law aspects of the legal regulation of unmanned surface and underwater vehicles

This article explores the civil law aspects of legal regulation of unmanned surface and underwater vehicles within the context of contemporary advances in autonomous maritime technologies. Given the global trends toward sustainable, safe, and economically efficient shipping, the implementation of unmanned vessels–particularly those equipped with artificial intelligence–is becoming increasingly relevant. The purpose of this study is to identify the legal gaps surrounding autonomous navigation, analyze the key elements of civil liability associated with the use of such

technologies, and propose improvements to the Ukrainian legal framework in line with international developments.

The author examines the applicability of core international maritime conventions, including the United Nations Convention on the Law of the Sea (UNCLOS), the International Convention for the Safety of Life at Sea (SOLAS), and the International Regulations for Preventing Collisions at Sea (COLREGs), with respect to unmanned maritime transport. Particular attention is paid to the definitional ambiguity of the term "vessel" and its impact on matters such as registration, jurisdiction, navigational rights, and liability regimes. The comparative component of the study highlights the approaches adopted by selected jurisdictions, namely Norway, Japan, and the European Union, which have demonstrated forward-looking regulatory models for integrating autonomous maritime systems.

Based on the research findings, the article presents a set of practical recommendations aimed at harmonizing Ukrainian legislation with modern international standards. These include establishing a special legal status for unmanned vessels, refining civil liability and insurance mechanisms, and promoting Ukraine as a potential international registration hub for autonomous maritime vehicles. The results of the study hold both theoretical significance for further academic discourse and practical value for regulatory authorities, maritime stakeholders, and the broader field of legal technology adaptation.

Key words: *unmanned surface vehicles, underwater transport vehicles, civil law, legal regulation, civil liability, legal regime, insurance, international experience.*

Вступ. Стрімкий розвиток технологій призвів до появи безпілотних (автономних) транспортних засобів не лише на суші й у повітрі, але й на воді. Безпілотні надводні і підводні судна вже використовуються для морських перевезень, досліджень та навіть у військовій сфері. Проте їх правове становище залишається недостатньо визначеним. Багато норм морського права традиційно розраховані на присутність людини (капітана, екіпажу) на борту судна. Відсутність прямих положень про автономні кораблі в міжнародному морському законодавстві спричиняє виникнення «сірих зон» щодо їх правового статусу. Окремі дослідники зверталися до цієї проблематики.

Так, К. Аллен пропонував функціональний підхід до визначення статусу безпілотних суден, а Л. Бахадир наголошує, що нині відсутні чіткі міжнародно-правові норми щодо безпілотних морських систем, що ускладнює реалізацію свободи судноплавства та інших принципів. В українській правовій науці питання правового режиму безпілотних суден досі майже не досліджене. Наявні роботи зосереджені переважно на безпілотному транспорті інших видів – зокрема, цивільній авіації та автомобілях (наприклад, С.Д. Гринько і Р.В. Гринько розглядали цивільно-правову відповідальність, пов'язану з безпілотними автомобілями. Отже, ціла низка аспектів залишається невирішеною, особливо щодо водних дронів.

Актуальність теми зумовлена необхідністю адаптації законодавства до новітніх технологій. Міжнародна морська організація вже усвідомила цю проблему і завершує розробку нормативних змін: очікується ухвалення спеціального Кодексу для морських автономних суден у 2025 році (спочатку як необов'язкового, а з 2030 – на обов'язковій основі). Водночас в Україні питання використання безпілотних суден поки що прямо не врегульоване, що породжує правову невизначеність для потенційних операторів і потерпілих від можливої шкоди.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз цивільно-правових аспектів правового регулювання безпілотних водних і підводних транспортних засобів та вироблення пропозицій щодо вдосконалення українського законодавства. Для досягнення зазначеної мети вирішуються такі завдання: 1) визначити правовий статус безпілотних надводних і підводних

суден за міжнародним та національним правом; 2) з'ясувати особливості цивільно-правової відповідальності за шкоду, заподіяну такими засобами; 3) виявити прогалини у чинному законодавстві України щодо їх регулювання; 4) проаналізувати зарубіжний досвід правового регулювання; 5) внести пропозиції щодо вдосконалення законодавства України у цій сфері.

Результати дослідження. На сьогодні жоден міжнародний договір прямо не визначає поняття «безпілотне судно» чи «автономний корабель». Базова угода – Конвенція ООН з морського права 1982 р. – не містить універсального визначення торговельного судна, хоча й оперує термінами на кшталт корабель і судно. Для військових кораблів встановлена вимога перебування їх під командуванням офіцера та наявності екіпажу (ст. 29 Конвенції), тож безпілотне судно не відповідає класичному статусу військового корабля. Щодо цивільних суден, таких обмежень немає, але інші міжнародні акти непрямо припускають наявність людей на борту. Наприклад, Міжнародні правила попередження зіткнень суден на морі 1972 р. (COLREGs) зобов'язують «судно тримати постійно належне спостереження» і передбачають, що «ніщо в Правилах не звільняє судно чи його власника, капітана або екіпаж від наслідків, що можуть виникнути внаслідок невиконання Правил» (Правило 2 COLREGs) [10].

Таким чином, міжнародні норми навігації історично ґрунтуються на людському факторі – поняттях капітана, вахтового тощо. Відсутність людини на борту ставить під питання, як виконувати ці вимоги: чи може автоматична система або віддалений оператор вважатися «спостереженням» і хто нестиме відповідальність за невиконання правил. Ці питання наразі перебувають у стадії опрацювання в рамках ІМО. У 2019–2021 рр. ІМО провела огляд існуючих конвенцій щодо застосування Maritime Autonomous Surface Ships (MASS) і дійшла висновку, що більшість актів потребують уточнень або тлумачень для автономних суден [9]. Зокрема, необхідно визначити роль і відповідальність «віддаленого оператора» та вимоги до кваліфікації персоналу, що здійснює дистанційний контроль. Наразі ІМО розробляє кодекс для автономних суден, який планується ухвалити як рекомендаційний у 2025 р., а надалі включити до обов'язкових вимог з 2030 р. [3].

Отже, міжнародне морське право перебуває в процесі адаптації до появи безпілотних суден. Поки не прийнято спеціальних норм, пропонується керуватися принципом функціонального підходу – тобто застосовувати до безпілотних суден існуючі правила як до «традиційних» суден, з необхідними застереженнями [11, с. 126]. Фактично, якщо автономне судно виконує ті самі функції, що й звичайне, воно повинно підпадати під ту саму юрисдикцію й правила, хоча порядок їх реалізації може відрізнятися.

В українському законодавстві поки відсутнє окреме визначення безпілотного (автономного) судна. Кодекс торговельного мореплавства (КТМ) України у ст. 15 визначає торговельне судно як «самохідну чи несамохідну плавучу споруду, що використовується» для перевезень, рибного промислу, пошуково-рятувальних операцій та інших господарських цілей [1]. Це широке визначення охоплює будь-які плавучі засоби незалежно від наявності екіпажу, тож формально безпілотні надводні апарати можуть вважатися судами.

Водночас інші положення КТМ та пов'язаних актів імпліцитно виходять з того, що на судні є капітан і екіпаж. Зокрема, КТМ містить глави про капітана судна, про членів екіпажу та їх кваліфікаційні документи, про обов'язки щодо безпеки судноплавства тощо. Відповідно до цих норм кожне судно має бути укомплектоване екіпажем з установленою мінімальною чисельністю та кваліфікацією. Очевидно, безпілотне судно не може виконати букву таких вимог – у нього немає капітана на борту чи штурмана з дипломом. Це створює правовий вакуум: чи дозволено експлуатувати автономне судно в українських водах, якщо воно не має екіпажу всупереч нормам? Чинне право не дає однозначної відповіді. Теоретично власник такого судна міг би призначити відповідального капітана (наприклад, керівника віддаленого центру управління) і оформити мінімальний екіпаж, який фізично знаходиться на березі. Однак законодавство не передбачає режиму дистанційного керування судном – поняття «береговий капітан» чи «оператор дистанційного управління» відсутнє. Таким чином, без спеціальних змін до законів експлуатація безпілотних суден залишається

поза правовим полем. Аналогічні проблеми стосуються і безпілотних підводних апаратів. Вони, як правило, не перевозять вантажів чи пасажирів і можуть не підпадати під визначення торговельного судна. Їх статус у праві України не визначений – це не судна у класичному розумінні, але і не просто обладнання, оскільки можуть самостійно пересуватися у водному просторі. Відтак, питання реєстрації підводних дронів, контролю за їх використанням та юрисдикції щодо них є відкритими.

Окремо варто зауважити, що український законодавець починає враховувати існування безпілотних систем хоча б у термінології. Так, постановою Кабінету Міністрів у 2023 році до переліку видів діяльності у режимі «Дія Сіті» включено «проектування, виробництво безпілотних, водних (надводних, підводних) суден (апаратів)» [2], тобто фактично визнано категорію таких апаратів. Проте це стосується лише стимулювання їх виробництва, а не експлуатації. Спеціальних правил безпечної навігації чи допуску безпілотних суден до плавання в законодавстві наразі немає. Таким чином, правовий статус безпілотних водних транспортних засобів у національному праві залишається невизначеним: з одного боку, їх можна розглядати як судна за загальним визначенням, а з іншого – відсутні процедури і правила для особливостей їх безекіпажної експлуатації.

Аналіз чинних норм дозволяє виявити суттєві прогалини (лакуни) в українському законодавстві стосовно правового режиму безпілотних водних та підводних транспортних засобів. Відсутність спеціальних визначень і режимів. Як нами було зазначено, ні в КТМ, ні в інших актах прямо не згадуються безпілотні (автономні) судна. Немає нормативного визначення, критеріїв автономності, класифікації рівнів автоматизації тощо. Відповідно, немає і особливого правового режиму для таких засобів. Вони випадають з поля зору законодавця. Це призводить до правової невизначеності: автономні судна не заборонені, але й не врегульовані належним чином.

В Україні діє система державної реєстрації морських суден, яка передбачає подання відомостей про судно, в тому числі про його власника, порт приписки, членів екіпажу тощо. Для автономного судна невизначено, чи може воно бути зареєстроване як звичайне судно. Формально – так, якщо відповідає критеріям тоннажу або призначення, передбаченим для реєстру. Але при реєстрації капітану судна видається посвідчення, судну – судновий білет, в яких зазначається екіпаж. Без екіпажу ці процедури стають фіктивними. Немає чіткого порядку, як в реєстраційних документах вказувати, що судно без екіпажу і керується дистанційно. Відповідно, органи можуть відмовляти в реєстрації або вимагати формального призначення капітана.

Аналогічно, для виходу в море судно отримує свідоцтво про придатність до плавання, яке включає перевірку засобів безпеки, в тому числі для екіпажу. Автономне судно може не мати рятувальних шлюпок, кают, систем пожежогасіння, розрахованих на людей, тощо – за існуючими стандартами це могло б розглядатися як невідповідність вимогам. Таким чином, нормативи безпеки не адаптовані під безекіпажні конструкції. Українське законодавство не містить положень про порядок експлуатації підводних безпілотних засобів у територіальному морі чи внутрішніх водах. Немає вимог щодо їх ідентифікації (наприклад, щоб вони мали маяк або сигнал для радарів). Це потенційна прогалина з точки зору безпеки. Підсумовуючи, ключові прогалини – відсутність правової дефініції та статусу безпілотних суден; неадаптованість процедур реєстрації та нагляду; неврегульованість питань відповідальності в особливих випадках; відсутність вимог до дистанційного керування і підводних апаратів. Усе це потребує нормативного врегулювання, аби правова система могла адекватно реагувати на виклики технологій.

Світовий досвід демонструє різні підходи до регулювання автономних суден: від консервативного, що спирається на чинні норми, до проактивного впровадження спеціальних правил і пілотних проектів. Розглянемо приклади США, Норвегії та Японії, які є серед лідерів у цій сфері.

У Сполучених Штатах правове поле для безпілотних морських суден поки що формується поступово. Спеціального закону, що б регулював автономні кораблі, не прийнято – діють

традиційні морські норми, розраховані на екіпаж. Берегова охорона США офіційно заявляє, що регулює проектування, будівництво і експлуатацію автономних суден в межах наявних законів і повноважень [3]. Мінімальні вимоги до укомплектування екіпажем встановлені на рівні федеральних статутів, і Берегова охорона не має права їх скасувати для комерційних суден без змін у законі. Тобто, за законом на судні певного тоннажу мають бути капітан і інші ліцензовані особи – і це вимагається навіть якщо судно може ходити автономно. У 2022 році Берегова охорона видала Політичний лист №22-01, який дозволяє експериментальне тестування автономних систем на суднах під наглядом людини, але без зниження фактичної чисельності екіпажу нижче встановленого мінімуму [4]. Іншими словами, поки що всі випробування відбуваються з екіпажем на борту, готовим втрутитися. Це підтверджує обережний підхід США: спершу – випробування технологій у рамках чинних правил, і лише потім можливе поступове оновлення законодавства.

Представники Берегової охорони визнають, що нездатність юридично зменшити склад екіпажу стримує розвиток повністю автономних суден, оскільки нівелює економічний ефект відсутності людей на борту (зарплатні витрати залишаються). У 2024 р. Берегова охорона повідомила Конгресу про існуючі законодавчі бар'єри та необхідність їх перегляду у майбутньому [3].

Одночасно в США реалізуються окремі пілотні проекти. Наприклад, Військово-морські сили США активно розробляють великі безпілотні надводні та підводні апарати ("Ghost Fleet" тощо) [3], проте вони діють у спеціальному режимі випробувань, не в загальному цивільному судноплавстві. Для комерційного сектору найбільш реальний сценарій – це використання дистанційно керованих буксирів і суден забезпечення у портах, що вже випробовується на практиці. За чинними правилами такі судна все одно мають мати капітана (на борту чи на березі – формально на борту). Отже, США наразі дотримуються підходу регулювання через існуючі норми із точковими винятками для експериментів. Нормотворчість у цій сфері відбувається шляхом поступових кроків: аналізуються результати випробувань, збираються дані про безпеку, після чого очікується розробка нових правил або поправок до законів. Важливо, що США беруть активну участь у роботі ІМО над міжнародними стандартами, щоб національні зміни узгоджувалися з глобальними.

Норвегія є одним із піонерів упровадження автономного судноплавства на практиці. У внутрішніх водах цієї країни вже кілька років діє тестовий полігон для автономних суден – зонований район фіорду Тронхейм, де дозволено експерименти з безпілотними суднами [7]. Норвезька морська адміністрація наразі застосовує гнучкий підхід: вона офіційно визнала, що спеціальних правил для автономних суден поки немає, тому треба керуватися чинними вимогами до відповідного типу судна, залучаючи процедури винятків і еквівалентності, передбачені міжнародними конвенціями. Простіше кажучи, кожен проект автономного судна розглядається індивідуально. Вимоги безпеки не знижуються – навпаки, владні органи вимагають довести, що ризики автономної навігації не вищі, ніж у традиційної. Якщо якісь положення (наприклад, про екіпаж) не можуть бути виконані буквально, компанія зобов'язана запропонувати альтернативні заходи безпеки, еквівалентні за ефективністю вимогам правил. Це узгоджується з підходом ІМО щодо «еквівалентів» (MSC Circ.1455).

Яскравий приклад – проект автономного контейнеровоза «Yara Birkeland» [3], першого у світі повністю електричного самохідного контейнерного судна. Його спустили на воду в 2018 р. і випробовували в автономному режимі. Проте, відповідно до вимог Норвегії, на борту все одно перебував мінімальний екіпаж під час пробних рейсів. Спочатку це було 5 осіб, згодом, після успішних тестів без інцидентів, влада дозволила скоротити екіпаж до 3 осіб. Ці моряки не втручалися в управління, яке здійснювалося дистанційно з берегового центру, але присутність людей на судні забезпечувала виконання формальних вимог про «безпечне укомплектування» та можливість взяти керування в разі потреби. Таким чином, де-юре судно не було повністю безпілотним – воно ходило під наглядом трьох членів екіпажу, які виконували роль страхувального механізму. Тим не менш, Норвегія показала, що поступовими кроками можна наблизитися до справжнього

автономного плавання. Паралельно ведеться робота над оновленням законодавства: регуляторні органи спільно з галуззю розробляють пропозиції щодо змін у закон про судноплавство, аби передбачити поняття дистанційного оператора, вимоги до берегових центрів керування та інші новели. Норвегія також уклала угоди з сусідніми країнами (наприклад, з Данією, Фінляндією) про співпрацю в розробці вимог до автономних суден у Північному морі [8].

Отже, норвезький підхід – це регульовані експерименти: держава активно підтримує інновації (створюючи тестові полігони, фінансуючи проекти), водночас зберігаючи високі стандарти безпеки через нагляд і поетапне пом'якшення правил.

Японія ставить амбітні цілі щодо впровадження автономного судноплавства, прагнучи вирішити проблему браку моряків і підвищити безпечність перевезень. У 2020 р. було запущено програму MEGURI2040, яку очолює Фонд Ніппон у співпраці з провідними судноплавними компаніями країни. Мета програми – до 2025 року довести технології повністю автономних суден до практичної реалізації, а до 2040 року досягти, щоб до 50% прибережних перевезень у Японії здійснювалися автономними судами [5]. Задля цього в 2022 р. вже проведено успішні демонстраційні рейси шести автономних кораблів різних типів (поромів, вантажних суден) у прибережних водах. У 2024 р. в місті Нішиномія відкрито перший у світі диспетчерський центр, здатний одночасно дистанційно контролювати до чотирьох автономних суден під час рейсів. Цей центр оснащено сучасними системами зв'язку, моніторингу і підтримки навігаційних рішень, а в його штаті працюють офіцери-навігатори, які спостерігають за ходом рейсу на екранах і можуть у разі небезпеки втрутитися та взяти керування на себе.

На законодавчому рівні Японія здійснює поступові реформи. У 2021 році було ухвалено Акт про сприяння зміцненню морської індустрії, який, серед іншого, передбачив заходи для підтримки впровадження автономних суден (фінансування, податкові стимули для компаній, що інвестують у «розумні» судна) [6]. акож внесено зміни до нормативних документів щодо трудових практик: роботодавців зобов'язали впроваджувати нові підходи до управління працею моряків, що може натякати на підготовку до експлуатації суден з меншою кількістю людей або без них. Японські регулятори (Берегова охорона, Бюро морських питань) тісно співпрацюють з промисловістю і науковцями у розробці стандартів для автономних кораблів.

Водночас Японія, як і Норвегія, поки що не випускає автономні судна у далеке плавання без людей: демонстраційні випробування проводяться у прибережних водах з ретельним контролем. Однак уряд чітко заявив курс на впровадження цієї технології і працює над створенням правових умов для її безпечної інтеграції. Таким чином, японський досвід характеризується проактивною державно-приватною співпрацею: значні інвестиції в технології поєднуються з паралельною нормотворчою роботою, щоб до моменту готовності технологій була й готова нормативна база.

З наведеного зрозуміло, що всі країни стикаються з подібними викликами – необхідно оновити визначення (що таке судно і хто є його «капітаном» в епоху автономності), змінити вимоги безпеки і підготовки персоналу, запровадити нагляд за береговими центрами, вирішити питання відповідальності. США поки обережні і чекають на міжнародні стандарти, Норвегія експериментує в своїх водах, а Японія інвестує у швидкий розвиток і нормативну підготовку. Цей досвід корисний для України при формуванні власного підходу.

Висновки. Безпілотні водні і підводні транспортні засоби становлять серйозний виклик для традиційної системи морського права, заснованої на участі людини в управлінні судном. Проведений аналіз показав, що на міжнародному рівні наразі відсутні остаточно сформовані норми щодо статусу і правил експлуатації автономних суден, але активна робота в цьому напрямі триває (ІМО готує відповідні зміни до конвенцій та кодекси). В національному праві України правове регулювання безпілотних суден перебуває в зародковому стані: чинні закони не враховують специфіку таких об'єктів, що породжує прогалини та правову невизначеність. Цивільно-правова відповідальність за шкоду, завдану автономними

суднами, в межах існуючої доктрини покладається на їх власників (володільців) за принципом відповідальності за джерело підвищеної небезпеки, незалежно від вини. Проте розподіл відповідальності між оператором, виробником та іншими учасниками потребує деталізації для забезпечення справедливості та стимулів до безпечного дизайну технологій. Зарубіжний досвід (США, Норвегія, Японія) демонструє важливість поєднання обережності і інновацій: необхідно поступово адаптувати законодавство, проводити пілотні випробування і накопичувати практику.

На основі цього досвіду запропоновано конкретні кроки для вдосконалення українського законодавства: введення нових термінів і режимів, модернізація вимог безпеки, легалізація дистанційних операторів, створення порядку допуску автономних суден до плавання, врегулювання питань відповідальності і страхування, розробка правил для підводних апаратів та ін. Реалізація цих пропозицій дозволить Україні не відставати від світових тенденцій і забезпечити правові умови для використання безпілотних технологій на водному транспорті, що в перспективі сприятиме інноваційному розвитку морегосподарського комплексу та підвищенню конкурентоспроможності країни.

Перспективи подальших досліджень вбачаються у глибшому аналізі окремих аспектів правового режиму автономних суден, зокрема: кримінально-правових питань (відповідальність за кіберзлочини проти автономних суден, за умисні неправомірні дії операторів тощо), міжнародно-правового співробітництва у сфері обміну даними про рух безпілотних суден, екологічних аспектів використання підводних дронів. Також потребує дослідження питання внесення змін до існуючих міжнародних конвенцій (наприклад, щодо запобігання забрудненню або пошуку і рятування на морі) з урахуванням появи безекіпажних суден. Комплексне наукове опрацювання цих напрямів допоможе сформувати цілісну доктрину правового регулювання безпілотних транспортних засобів на воді та під водою, яка стане основою для оновлення законодавства України і міжнародних правил.

Список використаних джерел:

1. Кодекс торговельного мореплавства України : Кодекс України від 23.05.1995 № 176/95-ВР : станом на 15 листоп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/176/95-вр#Text (дата звернення: 31.03.2025).

2. Про внесення зміни до переліку видів діяльності, здійснення яких стимулюється шляхом створення правового режиму Дія Сіті : Постанова Каб. Міністрів України від 28.07.2023 № 787. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/787-2023-п#Text (дата звернення: 31.03.2025).

3. Autonomous Ships and Efforts to Regulate Them. U.S. Government Accountability Office (U.S. GAO). URL: https://www.gao.gov/assets/gao-24-107059.pdf (date of access: 31.03.2025).

4. CG-CVC Policy Letter 22-01. U.S. Department of Homeland Security. URL: https://www.dco.uscg.mil/Portals/9/DCO%20Documents/5p/CG-5PC/CG-CVC/Policy%20Letters/2022/CVC%20PL%2022-01%20Testing%20of%20remote%20and%20autonomous%20systems.pdf.

5. Completion of World's First1 'Fleet Operation Center' for Remote Navigation Support for Multiple Fully Autonomous Ships | The Nippon Foundation. The Nippon Foundation. URL: https://en.nippon-foundation.or.jp/news/articles/2024/20240718-102859.html (date of access: 31.03.2025).

6. Enactment of the Act on Strengthening Maritime Industries and Its Significance | Ocean Newsletter | The Ocean Policy Research Institute. The Ocean Policy Research Institute. URL: https://www.spf.org/opri/en/newsletter/511_1.html?full=511_1 (date of access: 31.03.2025).

7. Guidance in connection with the construction or installation of automated functionality aimed at performing unmanned or partially unmanned operations. Norwegian Maritime Authority. URL: https://www.sdir.no/contentassets/4a53330c795c42a8ad4e3f75379f4bb8/rsv-12-2020-guidance-in-connection-with-the-construction-or-installation-of-automated-functionality.pdf (date of access: 31.03.2025).

8. Norway joins forces with European countries on autonomous ship operation. Offshore Energy. URL: https://www.offshore-energy.biz/norway-joins-forces-with-european-countries-on-autonomous-ship-operation/ (date of access: 31.03.2025).

9. Progress coming on autonomous ship regulations. Riviera. URL: https://www.rivieramm.com/news-content-hub/news-content-hub/progress-coming-on-autonomous-ship-regulations-73636 (date of access: 31.03.2025).

10. The Collision Regulations and Autonomous Shipping. Norton Rose Fulbright | Germany | Global law firm. URL: https://www.nortonrosefulbright.com/en/knowledge/publications/5fedab67/the-collision-regulations-and-autonomous-shipping (date of access: 31.03.2025).

11. Xing W., Zhu L. A functional approach to reassessing the legal status and navigational rights of ships and ship-shaped structures. Transport Policy. 2021. Vol. 106. P. 120–130. URL: https://doi.org/10.1016/j.tranpol.2021.03.025 (date of access: 31.03.2025).

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

БЕРЛАЧ А. І.,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
завідувач кафедри службового
та медичного права
*(Навчально-науковий інститут права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка)*

ПРОНЕВИЧ О. С.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри службового
та медичного права
*(Навчально-науковий інститут права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка)*

УДК 342.9:347.993:349.44
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.20

ЕФЕКТИВНІСТЬ СУДОВОГО КОНТРОЛЮ ЗА ДОТРИМАННЯМ МІСТОБУДІВНОГО ЗАКОНОДАВСТВА: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

У статті здійснено комплексне дослідження теоретичних та практичних аспектів ефективності судового контролю за дотриманням містобудівного законодавства в Україні. Проаналізовано правову природу судового контролю, його функціональне призначення та процесуальні особливості реалізації в контексті містобудівної діяльності. Визначено й охарактеризовано ключові фактори, що детермінують ефективність судового контролю у сфері містобудування, серед яких: стан нормативно-правового регулювання, професійна компетентність суддів, рівень впровадження інноваційних технологій, прозорість контрольних процедур, дієвість механізмів виконання судових рішень та залучення громадськості. Ідентифіковано проблемні аспекти реалізації судового контролю, зокрема при розгляді спорів щодо самочинного будівництва, видачі дозвільних документів та здійснення державного архітектурно-будівельного контролю. Виявлено недоліки правового регулювання та правозастосовної практики, серед яких: неузгодженість нормативно-правових актів, термінологічна невизначеність, суттєві процедурні недоліки, низький рівень виконання судових рішень та надмірна тривалість судових процесів. Обґрунтовано комплексну систему заходів для вдосконалення механізму судового контролю, що охоплює кодифікацію містобудівного законодавства, гармонізацію з європейськими стандартами, цифровізацію контрольних процедур, запровадження спеціалізації суддів та посилення інструментів громадської участі.

Ключові слова: *судовий контроль, містобудівне законодавство, ефективність правосуддя, самочинне будівництво, державний архітектурно-будівельний контроль, дозвільна документація, цифровізація, виконання судових рішень, громадський контроль, кодифікація законодавства.*

Berlach A. I., Pronevych O. S. Effectiveness of judicial control over compliance with urban planning legislation: problems and ways of improvement

The article provides a comprehensive study of theoretical and practical aspects of the effectiveness of judicial control over compliance with urban planning legislation in Ukraine. The legal nature of judicial control, its functional purpose, and procedural features of implementation in the context of urban planning activities are analyzed. Key factors determining the effectiveness of judicial control in the field of urban planning are identified and characterized, including: the state of legal regulation, professional competence of judges, level of implementation of innovative technologies, transparency of control procedures, effectiveness of mechanisms for enforcing court decisions, and public involvement. Problematic aspects of judicial control implementation are identified, particularly in disputes concerning unauthorized construction, issuance of permitting documents, and implementation of state architectural and construction control. Shortcomings in legal regulation and law enforcement practice are revealed, including: inconsistency of regulatory legal acts, terminological uncertainty, significant procedural deficiencies, low level of court decisions enforcement, and excessive duration of court proceedings. A comprehensive system of measures for improving the mechanism of judicial control is substantiated, covering codification of urban planning legislation, harmonization with European standards, digitalization of control procedures, introduction of judicial specialization, and strengthening of public participation tools.

Key words: *judicial control, urban planning legislation, effectiveness of justice, unauthorized construction, state architectural and construction control, permitting documentation, digitalization, enforcement of court decisions, public control, codification of legislation.*

Актуальність дослідження. Постановка проблеми. Судовий контроль за дотриманням містобудівного законодавства є важливою складовою забезпечення законності в Україні. В умовах інтенсивного розвитку будівельної галузі та збільшення кількості правопорушень у сфері містобудування зростає потреба у ефективному судовому контролі, який би став надійним механізмом захисту прав та інтересів учасників містобудівних відносин.

Актуальність дослідження підтверджується наявністю численних проблем у сфері містобудівної діяльності, серед яких: неузгодженість законодавства, відсутність єдиного підходу до розв'язання містобудівних спорів, недостатня ефективність судових рішень та їх виконання. За даними судової статистики, щороку зростає кількість справ, пов'язаних з порушеннями містобудівного законодавства, зокрема справ щодо самочинного будівництва, порушень при здійсненні державного архітектурно-будівельного контролю, оскарження дозвільних документів тощо.

Європейська інтеграція України передбачає гармонізацію національного законодавства з правом Європейського Союзу, зокрема у сфері містобудування. Угода про асоціацію між Україною та ЄС (ст. 4, 6, 14) визначає зобов'язання щодо зміцнення судової влади та підвищення її ефективності [1]. У цьому контексті підвищення ефективності судового контролю за дотриманням містобудівного законодавства стає одним із пріоритетних завдань реформування судової системи.

Стан дослідження. Проблематика судового контролю, зокрема у сфері містобудування, була предметом досліджень багатьох вчених-юристів. Загальні питання судового контролю та його ефективності досліджували Я.О. Берназюк [2], В.М. Бевзенко [3], Ю.А. Волкова [4], Б.Д. Гудз [5], Л.М. Москвич [6], О.Л. Грицаєнко [6] та інші.

Відомий український вчений і практик Я.О. Берназюк розглядає ефективний судовий захист як складову ефективного правосуддя, підкреслюючи, що ефективність судового захисту прав та інтересів особи в адміністративному судочинстві включає: ефективність

розгляду та вирішення справи; ефективність обраних способів захисту; ефективність прийнятого судового рішення; ефективність виконання судового рішення. При цьому автор акцентує увагу на ефективності судового рішення, що є результатом поєднання законності, обґрунтованості та розумного строку його ухвалення [2, с. 146-148].

У свою чергу, Ю.А. Волкова звертає увагу на проблеми невиконання судових рішень, детально досліджуючи інститут судового контролю в адміністративному судочинстві. Дослідниця аналізуючи механізм реалізації судового контролю, зокрема звертає увагу на відсутність ефективного механізму виконання судових рішень, особливо у справах, де відповідачем виступає суб'єкт владних повноважень. На думку професорки Ю.А. Волкової, важливими елементами ефективного судового контролю є своєчасність, комплексність та послідовність контрольних заходів [3, с. 452-455].

Ефективність судового контролю через певні показники пропонує розглядати Б.Д. Гудз, а саме: співвідношення результатів, отриманих у процесі судового контролю, та ідеальної моделі функціонування підконтрольного суб'єкта; дотримання принципів верховенства права при здійсненні контролю; дотримання законності та належної судової процедури; високий рівень довіри приватних осіб до судової влади [4, с. 12-13]. При цьому автор наголошує на необхідності дотримання розумних строків вирішення судових справ як важливого компоненту ефективності.

Значний науковий інтерес викликають дослідження І. Ізарової, яка акцентує увагу на значущості містобудівного права в системі права, та на важливості судового контролю за дотриманням містобудівного законодавства. Вчена наголошує на необхідності вдосконалення механізмів судового розгляду спорів у цій сфері та підкреслює важливість ефективного судового захисту прав учасників містобудівних відносин [8, с. 232-233].

У розвиток останнього, О. Квасніцька, аналізуючи проблеми розвитку містобудівного законодавства, виокремлює питання контролю за його дотриманням як один із ключових аспектів. Дослідниця зазначає, що неузгодженість і фрагментарність законодавства негативно впливає на ефективність судового контролю, оскільки створює складнощі як для суб'єктів правозастосування, так і для судів при вирішенні спорів [9, с. 115]. Запропоновані автором шляхи вдосконалення законодавства через його систематизацію та кодифікацію спрямовані, зокрема, на підвищення ефективності судового контролю.

Зазначимо, що О.В. Стукаленко зосереджує свою увагу на питаннях судового контролю в контексті державного архітектурно-будівельного контролю. На думку вченої, важливою складовою ефективного судового контролю є чітка регламентація процедур здійснення перевірок у сфері містобудування та оскарження їх результатів [10, с. 227]. Особливу увагу дослідниця приділяє питанням юрисдикційного розмежування спорів у сфері містобудування.

Що стосується особливостей судової практики вирішення публічно-правових спорів у сфері містобудування, то Н.В. Семенчук виявляє ключові проблеми, що впливають на ефективність судового контролю. Авторка виокремлює такі фактори, як: неоднакове застосування норм матеріального права, складність доказування порушень у сфері містобудування, недосконаліть процесуальних механізмів контролю за виконанням судових рішень [11, с. 123-124]. Важливим внеском дослідниці є систематизація видів спорів у сфері містобудування та визначення особливостей судового контролю щодо кожної категорії.

Що стосується процедури здійснення судового контролю у сфері містобудування, то професор Н. Коваленко розглядає при цьому особливості розгляду справ у сфері містобудуванні та архітектурної діяльності, зосереджуючи увагу на процесуальних аспектах судового розгляду таких спорів. Вчена аналізує специфіку доказування у справах щодо містобудівної діяльності, особливості застосування різних способів судового захисту та проблеми, що виникають при виконанні судових рішень у цій категорії справ [12, с. 8-10]. Особливу увагу дослідниця приділяє питанням визначення юрисдикції та підсудності справ у сфері містобудування, наголошуючи на необхідності чіткого розмежування приватноправових та публічно-правових спорів.

Вивчаючи проблеми правового регулювання діяльності органів публічної адміністрації у сфері містобудування К.О. Рибак аналізує їх повноваження та взаємодію. При цьому автор вивчає історичні аспекти становлення та розвитку системи органів публічної адміністрації у сфері містобудування в Україні, а також досліджує зарубіжний досвід організації системи органів публічного управління у цій сфері [13, с. 117].

Водночас, незважаючи на значний науковий доробок вчених у сфері судового контролю та містобудівного права, питання ефективності судового контролю за дотриманням містобудівного законодавства залишається недостатньо дослідженим. Особливо це стосується системного аналізу новітньої судової практики, зокрема практики Верховного Суду щодо вирішення найбільш складних та проблемних категорій справ у містобудівній сфері. Недостатньо розробленими залишаються також питання комплексної оцінки факторів, що впливають на ефективність судового контролю, розробки критеріїв такої ефективності та створення дієвих механізмів забезпечення виконання судових рішень у сфері містобудування. Саме на вирішення цих проблемних аспектів спрямоване дане дослідження, яке базується не лише на теоретичних підходах, але й на аналізі актуальної судової практики та європейських стандартів здійснення судового контролю.

Мета статті полягає у визначенні проблем ефективності судового контролю за дотриманням містобудівного законодавства та розробці пропозицій щодо його вдосконалення.

Виклад основного матеріалу

1. Правова природа судового контролю у сфері містобудування

Варто наголосити, що судовий контроль у сфері містобудування – це реалізація контрольних повноважень судової влади щодо перевірки дотримання містобудівного законодавства суб'єктами містобудівної діяльності та органами державної влади, що здійснюють регулювання у цій сфері. Такий контроль є складовою механізму забезпечення законності в державі та захисту прав і законних інтересів учасників містобудівних відносин.

Як зазначає відомий вчений і практик В.М. Бевзенко, порядок розгляду справ у сфері містобудування починається з того, що адміністративний суд з'ясовує, чи підпадає спір у сфері містобудування під його юрисдикцію та чи взагалі підсудний адміністративному суду [3]. У зв'язку з цим, важливим є правильне визначення поняття «суб'єкт владних повноважень», оскільки його участь у спорі є обов'язковою ознакою публічно-правового спору.

Відповідно до Кодексу адміністративного судочинства України, під суб'єктом владних повноважень розуміються органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їхні посадові і службові особи, інші суб'єкти, які здійснюють владні управлінські функції на основі законодавства, а також інші делеговані їм повноваження (п. 7 ч. 1 ст. 3 КАСУ) [14].

Аналіз судової практики свідчить про можливість звернення суб'єкта владних повноважень до суду з певними категоріями позовів, зокрема: про визнання протиправною бездіяльність органів місцевого самоврядування та місцевих державних адміністрацій в частині погодження будівництва; про визнання протиправними дій ДАБІ щодо видачі документів, які дають право на виконання підготовчих та будівельних робіт, та їх скасування; про визнання протиправними та скасування декларацій про початок виконання будівельних робіт, дозволів на виконання будівельних робіт, а також містобудівних умов та обмежень забудови земельної ділянки [23].

Варто наголосити, що судовий контроль у сфері містобудування реалізується в різноманітних процесуальних формах, кожна з яких має свої особливості та значення. По-перше, він здійснюється через розгляд справ про оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень. Ця форма є найбільш поширеною і дозволяє фізичним та юридичним особам захистити свої права від неправомірних дій органів державної влади та місцевого самоврядування. Аналіз судової практики показує, що такі справи часто стосуються оскарження відмов у видачі дозвільних документів, скасування містобудівних умов та обмежень, оскарження результатів перевірок Державної архітектурно-будівельної інспекції.

По-друге, важливою формою судового контролю є контроль за виконанням судових рішень у сфері містобудування. Ця форма набуває особливої актуальності з огляду на

складність примусового виконання рішень щодо знесення самочинного будівництва, приведення об'єктів у відповідність до вимог містобудівного законодавства, скасування неправомірно виданих дозволів. Суд може застосовувати такі інструменти контролю як витребування звіту про виконання судового рішення, накладення штрафу на керівника суб'єкта владних повноважень.

По-третє, винесення окремих ухвал щодо порушень, виявлених під час судового розгляду, також є формою судового контролю, що має на меті запобігання порушенням у майбутньому. Такі ухвали можуть стосуватися систематичних порушень процедури видачі дозвільних документів, недотримання порядку проведення перевірок, ігнорування вимог містобудівної документації при прийнятті рішень. Важливо відзначити, що кожна з цих форм має власні процесуальні особливості, але всі вони спрямовані на забезпечення законності в містобудівній сфері.

Підсумовуючи вищевикладене, можна стверджувати, що судовий контроль у сфері містобудування є комплексним правовим механізмом, що поєднує різні процесуальні форми та інструменти, спрямовані на забезпечення законності, захист прав учасників містобудівних відносин та формування єдиних підходів до застосування містобудівного законодавства.

2. Фактори впливу на ефективність судового контролю у сфері містобудування

Ефективність судового контролю є важливим критерієм оцінки якості правосуддя. Як зазначає з цього приводу професор Я.О. Берназюк, ефективність судового захисту прав та інтересів особи в адміністративному судочинстві включає: ефективність розгляду та вирішення справи; ефективність обраних способів захисту; ефективність прийнятого судового рішення; ефективність виконання судового рішення [2]. Поглиблюючи ці теоретичні положення та адаптуючи їх до специфіки містобудівної сфери, необхідно визначити конкретні фактори, які безпосередньо впливають на досягнення високого рівня ефективності судового контролю саме в цій галузі. Такий підхід дозволить не лише теоретично осмислити концепцію ефективності, але й запропонувати практичні шляхи її підвищення.

Аналіз наукових досліджень та судової практики дозволяє виділити такі основні фактори, що впливають на ефективність судового контролю у сфері містобудування:

1. *Стан нормативно-правової основи.* Неузгодженість норм містобудівного законодавства між собою та з іншим галузевим законодавством, невизначеність понятійного апарату, наявність дискреційних повноважень у посадових осіб негативно впливають на ефективність судового контролю.

2. *Застосування сучасних технологій.* Використання цифрових технологій для моніторингу будівництва, електронного документообігу, створення єдиних реєстрів сприяє підвищенню ефективності контролю.

3. *Прозорість та відкритість процедур.* Доступність інформації про будівництво, можливість громадського контролю, публікація звітів про перевірки підвищують довіру до судового контролю.

4. *Громадський контроль.* Залучення громадськості до процесу контролю за містобудівною діяльністю, можливість оскарження порушень у сфері містобудування громадськими організаціями сприяє ефективності судового контролю.

5. *Механізми виконання судових рішень.* Наявність ефективних механізмів виконання судових рішень, включаючи можливість застосування санкцій за їх невиконання, є ключовим фактором ефективності судового контролю.

6. *Компетентність суддів.* Рівень спеціальних знань суддів у сфері містобудування, їх здатність орієнтуватися у складних технічних та правових питаннях будівництва є важливим фактором ефективності судового контролю.

Наголосимо, що ефективність виконання судових рішень потребує особливої уваги в контексті забезпечення дієвого судового контролю, оскільки без належної реалізації судових актів нівелюється сама сутність правосуддя. Кодекс адміністративного судочинства України встановлює триелементну систему судового контролю за виконанням судових

рішень, яка має ієрархічну структуру та характеризується диференційованим підходом до застосування заходів впливу.

Перший елемент цієї системи – подання до суду звіту про виконання судового рішення (ч. 1, 2 ст. 382 КАС України) – виконує превентивно-інформаційну функцію та створює процесуальну основу для відслідковування динаміки виконання судового акта. Цей інструмент дозволяє суду здійснювати моніторинг стану виконання рішення та оперативно реагувати на можливі порушення.

Другий елемент – накладення штрафу (ч. 2-7 ст. 382 КАС України) – реалізує компенсаційно-карну функцію та спрямований на подолання умисного опору суб'єкта владних повноважень щодо виконання судового рішення. Прогресивний характер штрафних санкцій (збільшення розміру штрафу при повторному невиконанні) відображає принцип пропорційності реагування та підвищує дисциплінуючий ефект цього заходу.

Третій елемент – провадження у справах з приводу рішень, дій або бездіяльності приватного виконавця, органу державної виконавчої служби, відповідно до ст. 287 КАС України (ч. 8 ст. 382 КАС України) [9] – виконує захисно-гарантійну функцію, забезпечуючи контроль за законністю дій безпосередніх виконавців судових рішень та створюючи додаткові процесуальні гарантії прав сторін виконавчого провадження [14].

Така багаторівнева структура контролю забезпечує системний характер юрисдикційної діяльності суду та уможливлює диференційований підхід до встановлення механізмів впливу на суб'єктів, відповідальних за виконання судових рішень.

Аналіз судової практики свідчить, що найчастіше застосовується такий вид судового контролю, як подання до суду звіту про виконання судового рішення. Так, у справі № 539/3406/17 від 4 березня 2020 року Касаційний адміністративний суд у складі Верховного Суду зазначив, що правовою підставою для зобов'язання відповідача подати звіт про виконання судового рішення є наявність об'єктивних підстав вважати, що неподання такого звіту створить загрозу того, що судове рішення залишиться невиконаним або що для його виконання необхідно буде докласти значних зусиль [15].

Щодо штрафних санкцій як виду судового контролю, то Верховний Суд у постанові від 26.11.2020 у справі № 361/2109/17 вказав, що специфіка їх застосування полягає в тому, що вони накладаються на керівника суб'єкта владних повноважень, який очолює державний орган і несе відповідальність за його діяльність та який не виконав рішення суду у встановлений строк [16].

Отже, ефективність судового контролю у сфері містобудування залежить від комплексу взаємопов'язаних нормативно-правових, організаційних, технологічних та людських факторів, гармонійна взаємодія яких забезпечує не лише своєчасний і повний розгляд справ та прийняття обґрунтованих рішень, але й їх належне виконання, що у сукупності гарантує реальне відновлення порушених прав та законних інтересів учасників містобудівних відносин.

3. Судова практика щодо дотримання містобудівного законодавства

Дослідження актуальної практики адміністративних судів, зокрема правових позицій Верховного Суду, надає можливість виявити системні проблеми та тенденції у сфері судового контролю за дотриманням містобудівного законодавства, а також оцінити ефективність існуючих механізмів захисту прав учасників містобудівних відносин.

Аналіз судової практики дозволяє виділити кілька ключових категорій справ у сфері містобудування:

1. *Спори щодо самочинного будівництва.* У справі № 826/11127/16 від 08.12.2020 Верховний Суд розглядав питання знесення самочинної забудови. Суд наголосив, що знесення об'єкта є крайньою мірою, яка може бути застосована лише у разі, якщо порушення неможливо усунути іншими способами [17]. У постанові від 29.01.2020 у справі № 822/2149/18 Верховний Суд зазначив, що об'єкт підлягає знесенню у разі, якщо земельна ділянка не призначена для відповідного будівництва або відсутня належна дозвільна документація [18].

2. *Спори щодо визначення рівня наслідків будівництва.* У справі № 826/27503/15 від 04.03.2021 Верховний Суд розглядав питання притягнення проектувальника до відповідальності за можливе заниження категорії складності об'єкта архітектури. Суд наголосив, що органи державного архітектурно-будівельного контролю не мають повноважень визначати категорію складності об'єктів будівництва [19].

3. *Спори щодо порядку проведення перевірок у сфері містобудування.* У справі № 300/384/20 від 01.03.2021 Восьмий апеляційний адміністративний суд встановив факт недотримання належності повідомлення суб'єкта господарювання про початок позапланової перевірки. Суд зазначив, що факт розміщення інформаційного повідомлення на офіційному сайті органу контролю не є підтвердженням належного дотримання прав суб'єкта господарювання [20].

4. *Спори щодо видачі містобудівних умов та обмежень.* У справі № 640/9995/20 від 19.01.2023 Верховний Суд підкреслив, що відмова у наданні містобудівних умов повинна бути обґрунтована невідповідністю місцевій містобудівній документації, зокрема генеральному та детальному планам [21].

Аналіз судової практики свідчить, що саме багатоаспектність і різноманітність судових спорів у сфері містобудування обумовлює нагальну потребу в уніфікації підходів до їх вирішення, формуванні єдиної судової практики, а також комплексному вдосконаленні як матеріально-правових, так і процесуальних аспектів судового контролю за дотриманням містобудівного законод

4. Шляхи вдосконалення судового контролю у сфері містобудування

Виявлені в ході дослідження проблеми ефективності судового контролю у сфері містобудування та аналіз актуальної судової практики вимагають розробки комплексного підходу до модернізації наявних механізмів контролю, що повинен враховувати як нормативно-правові, так і організаційні, технологічні та процесуальні аспекти.

На основі проведеного аналізу можна запропонувати такі шляхи вдосконалення судового контролю за дотриманням містобудівного законодавства:

– ефективність судового контролю у сфері містобудування безпосередньо залежить від комплексності правового регулювання та інституційної спроможності судової системи оперативно реагувати на порушення. Розробка та прийняття єдиного кодифікованого акту (Містобудівного кодексу) та запровадження спеціалізації суддів з розгляду містобудівних справ стануть фундаментом для формування цілісної системи судового контролю, спроможної забезпечити захист прав та законних інтересів усіх учасників містобудівних відносин;

– цифровізація та забезпечення прозорості судового контролю через створення єдиної цифрової платформи, публічного доступу до містобудівної документації та судових рішень є необхідними передумовами для подолання корупційних ризиків та підвищення довіри громадськості до судової системи. Синергія між технологічними інноваціями та механізмами виконання судових рішень забезпечить не лише формальне декларування судового захисту, але й реальне відновлення порушених прав у сфері містобудування;

– інтеграція громадськості до процесів судового контролю через механізми громадських обговорень, моніторингу виконання рішень та представництва інтересів територіальних громад у суді сприятиме формуванню збалансованої системи стримувань і противаг у містобудівній сфері. Постійне підвищення професійної компетентності всіх учасників процесу судового контролю забезпечить якісний розгляд справ та утвердження верховенства права у сфері містобудування.

Впровадження запропонованих шляхів вдосконалення судового контролю у сфері містобудування має здійснюватися комплексно та послідовно, з урахуванням специфіки правової системи України та міжнародного досвіду. Такий підхід дозволить суттєво підвищити ефективність судового контролю, забезпечити захист прав та інтересів учасників містобудівних відносин, а також сприятиме формуванню безпечного, комфортного та естетичного середовища для життєдіяльності людини.

Висновки та пропозиції. Комплексний аналіз науково-теоретичного підґрунтя та практичних механізмів реалізації судового контролю у містобудівній сфері дозволив сформулювати систему концептуально цілісних висновків та практичних рекомендацій, що не лише мають теоретичну значущість і прикладну цінність для вдосконалення відповідних правовідносин, але й створюють методологічний фундамент для подальших наукових розвідок та розробки конкретних законодавчих пропозицій у цій сфері.

1. Судовий контроль у містобудівній сфері є важливим механізмом забезпечення законності та захисту прав учасників правовідносин. Цей правовий інститут реалізується через три основні форми: розгляд публічно-правових спорів щодо рішень, дій чи бездіяльності органів влади; контроль за виконанням судових рішень; винесення окремих ухвал стосовно виявлених порушень містобудівного законодавства.

2. Ефективність судового контролю залежить від взаємодії кількох ключових факторів: якості нормативно-правового регулювання, професійної компетентності суддів, застосування сучасних технологій, прозорості контрольних процедур, дієвості механізмів виконання судових рішень та активного залучення громадськості.

3. Основними проблемами у функціонуванні механізму судового контролю є: неузгодженість законодавчих актів, термінологічна невизначеність, недоліки процедур архітектурно-будівельного контролю, низький рівень виконання судових рішень, неефективність громадського контролю та надмірна тривалість розгляду містобудівних спорів.

4. Аналіз судової практики свідчить про необхідність уніфікації підходів до вирішення містобудівних спорів. Різні підходи до тлумачення норм законодавства створюють правову невизначеність та непередбачуваність судових рішень, що негативно впливає на стан законності у цій сфері.

5. Для підвищення ефективності судового контролю пропонується: кодифікувати містобудівне законодавство шляхом створення Містобудівного кодексу України; гармонізувати національне законодавство з європейськими стандартами; впровадити єдину цифрову платформу містобудування; вдосконалити механізми виконання судових рішень; розробити уніфіковані стандарти судового контролю; посилити інструменти громадської участі; запровадити спеціалізацію суддів у сфері містобудівного права.

Реалізація запропонованих шляхів вдосконалення судового контролю за дотриманням містобудівного законодавства сприятиме підвищенню його ефективності, забезпеченню верховенства права та захисту прав і законних інтересів учасників містобудівних відносин.

Список використаних джерел:

1. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом від 27.06.2014. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text

2. Берназюк Я. Ефективність судового рішення в адміністративному судочинстві як складова ефективного правосуддя. *Вісник* Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. 2022. № 2(81). С. 145-157.

3. Бевзенко В.М. Судові спори у галузі містобудування і архітектури. 2024. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_sud_spor_mistobud_arhitek.pdf

4. Волкова Ю.А. Судовий контроль в адміністративному судочинстві: від теорії до практики. Концептуальні засади розвитку вітчизняного адміністративного права та процесу: тенденції, перспективи, практика: колективна монографія. Рига, Латвія: "Baltija Publishing". 2022. 986 с.

5. Гудз Б.Д. Судовий контроль за законністю адміністративної діяльності органів виконавчої влади: автореф. дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.07. Київ, 2013. 20 с.

6. Москвич Л.М. Ефективність судової системи: концептуальний аналіз: монографія. Х.: Вид-во «ФІНН». 2011. 384 с.

7. Грицаєнко О.Л. До питання ефективності захисту прав особи в адміністративному судочинстві. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки. 2020. Т. 31 (70). Ч. 2. № 2. С. 53-58.

8. Ізарова І. Містобудівне право як галузь права. *Право України*. 2011. № 7. С. 229-234.
9. Квасніцька О. Містобудівне законодавство України: проблеми та перспективи розвитку. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 7 (151). С. 112-116.
10. Стукаленко О.В. Будівельного права в системі права. *Науковий* вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2016. № 37. Т.3. С. 225-230.
11. Семенчук Н.О. Публічно-правові спори у сфері містобудування. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2024. 245 с.
12. Коваленко Н. Особливості розгляду справ у сфері містобудуванні та архітектурної діяльності. 2024. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/Prezent_mistobud_dial.pdf
13. Рибак К.О. Органи публічної адміністрації як суб'єкти містобудівної діяльності: історичний аспект. *Науковий* вісник Херсонського державного університету. Серія «Юриспруденція». 2016. Вип. 3. Т. 2. с. 117.
14. Кодекс адміністративного судочинства України: Кодекс України від 06 липня 2005 року № 2747-IV. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15
15. Постанова Верховного Суду від 4 березня 2020 року у справі № 539/3406/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/88027752
16. Постанова Верховного Суду від 26 листопада 2020 року у справі № 361/2109/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93149645
17. Постанова Верховного суду України від 08 грудня 2020 року у справі № 826/11127/16. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93373163
18. Постанова Верховного суду України від 29 січня 2020 року у справі № 822/2149/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/87421795
19. Постанова Верховного суду України від 04 березня 2021 року у справі № 826/27503/15. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/95315259
20. Постанова Восьмого апеляційного адміністративного суду від 01 березня 2021 року у справі № 300/384/20. Єдиний державний реєстр судових рішень URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/95314629
21. Постанова Верховного суду України від 19 січня 2023 року у справі № 640/9995/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108487925

БУДЗАР П. С.,
аспірант кафедри господарського права
і процесу
*(Національний університет
«Одеська юридична академія»)*

УДК 346.5
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.21

ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ

Стаття присвячена господарсько-правовій характеристиці конкурентоспроможності, яка визначає та свідчить, як правило, про поточний та перспективний фінансовий стан будь-якого суб'єкта господарювання задля його задовільного положення на ринку. Доведено, що конкурентоспроможність є важливою самостійною економіко-правовою категорією, що свідчить про її комплексний характер правового регулювання. Визначена конкурентоспроможність у перспективному напрямку, яка представляє собою майбутню стратегію діяльності будь-якого суб'єкта господарювання шляхом визначення його конкурентної позиції на ринку.

Аргументовано, що основними складовими конкурентоспроможності є: суб'єктна, яка передбачає обов'язковий зв'язок конкурентоспроможності із будь-яким суб'єктом господарювання; об'єктна, яка свідчить про предметну складову господарської діяльності; різновид державної економічної політики тощо. У свою чергу конкурентоспроможність є складовою конкуренції, адже її змістом є також змагальність суб'єктів господарювання задля належного ефективно-прибуткового стану на ринку.

Показниками конкурентоспроможності суб'єктів господарювання є всі виробничі та невиробничі аспекти господарської діяльності з важливим їх ознаками – сучасно-орієнтованість, цифровізація, можливість працювати дистанційно, безперервність тощо. З метою усунення практично- значущих проблем щодо конкурентоспроможності суб'єктів господарювання основним змістом сучасного етапу антимонопольно-конкурентної політики в Україні є захист уже створеного конкурентного середовища, підвищення ефективності функціонування існуючих конкурентних відносин шляхом запровадження необхідних і дієвих заходів державного регулювання.

Ключові слова: *конкурентоспроможність, конкуренція, конкурентна позиція, господарська діяльність, змагальність, фінансовий стан, суб'єкт господарювання.*

Budzar P. S. Economic and legal aspect of competitiveness

The article is devoted to the economic and legal characteristics of competitiveness, which determines and indicates, as a rule, the current and prospective financial condition of any business entity for its satisfactory position in the market. It is proved that competitiveness is an important independent economic and legal category, which indicates the complex nature of its legal regulation. Competitiveness in a promising direction is determined, which represents the future strategy of any business entity by determining its competitive position in the market.

It is argued that the main components of competitiveness are: subjective, which provides for a mandatory connection of competitiveness with any business entity; objective, which indicates the substantive component of economic activity; a type

of state economic policy, etc. In turn, competitiveness is a component of competition, because its content is also the competitiveness of business entities for the sake of a proper effective and profitable position in the market.

Indicators of the competitiveness of business entities are all production and non-production aspects of economic activity with their important features – modern orientation, digitalization, the ability to work remotely, continuity, etc. In order to eliminate practically significant problems regarding the competitiveness of business entities, the main content of the current stage of antitrust and competition policy in Ukraine is to protect the already created competitive environment, increase the efficiency of the functioning of existing competitive relations by introducing necessary and effective measures of state regulation.

Key words: *competitiveness, competition, competitive position, economic activity, competitiveness, financial condition, business entity.*

Вступ. Конкурентоспроможність є важливою категорією, яка є важливим економічно-розрахунковим показником діяльності будь-якого суб'єкта господарювання. Проблемою є визначення її господарсько-правового аспекту у контексті регулювання нормами господарського законодавства та зв'язок із змістовними елементами господарської діяльності. У літературі здебільшого досліджувалася вченими-економістами та у загальному вигляді іншими правознавцями, у тому числі й вченими-господарниками, зокрема, Л. Балабановою, І. Журбою, Д. Задихайло, М. Саєнко, Т. Швидкою та іншими.

Постановка завдання. Метою статті є виокремлення конкурентоспроможності з позиції господарсько-правового обґрунтування.

Результати дослідження. Будь-який суб'єкт господарювання, здійснюючи свою діяльність, пов'язаний із іншими суб'єктами, у тому числі й владних повноважень. З іншими суб'єктами господарювання виникають, у тому числі, відносини конкурентного характеру, що надає змогу виокремити конкурентоспроможність як оцінка стану будь-якого суб'єкта господарювання на ринку за будь-якими критеріями.

Фахівці досліджують поняття та ознаки конкурентоспроможності через призму економіки. Так, в економічній літературі конкурентоспроможність є оцінкою фінансової та іншої спроможності підприємств, так, «однією з найважливіших інтегральних характеристик, що використовуються для оцінки ефективності економічної діяльності господарюючих суб'єктів. Саме слово конкурентоспроможність, стосовно будь якого суб'єкту, означає здатність даного суб'єкта (потенційну і / або реальну) витримати конкуренцію» [1, с. 88]. На думку І. Журби «конкурентоспроможність – це реальна та потенційна можливість фірм в існуючих для них умовах проектувати, виготовляти та збувати товари, що за ціновими та неціновими характеристиками є більш привабливими для споживачів, ніж товари їх конкурентів. Конкурентоспроможність визначається, з одного боку, якістю товару, його технічним рівнем, споживчими властивостями, з іншого – цінами, встановлюваними продавцями товарів» [2, с. 101]. Тобто, конкурентоспроможність тісно пов'язана із конкуренцією, та деякі автори надають її поняття через складові конкуренції. Так, фахівці зазначають, що «конкурентоспроможність підприємства є складним багатоаспектним поняттям, що характеризує суперництво, боротьбу за досягнення вищих результатів, отримання конкурентних переваг шляхом ефективного використання всіх наявних ресурсів, виготовлення і реалізацію конкурентоспроможної продукції та отримання прибутку від ведення ефективної господарської діяльності» [3, с. 425].

Балабанова Л. трактує конкурентоспроможність підприємства як «можливість (спроможність) господарських одиниць ефективно функціонувати на ринку, що базується на пропозиції товарів за якістю, кількістю й асортиментом у необхідні терміни та на більш вигідних умовах порівняно з конкурентами» [4, с. 45]. Тобто, основною складовою є суб'єктна, яка передбачає обов'язковий зв'язок конкурентоспроможності із будь-яким суб'єктом

господарювання. Правовий статус суб'єктів господарювання визначається нормами чинного законодавства загального і спеціального характеру. До загального відносяться норми ГК України, зокрема, ст. 55, яка містить їх поняття та різновиди. Спеціальні норми містять законодавчі та інші акти, наприклад, Закони України «Про акціонерні товариства», «Про банки та банківську діяльність», «Про кооперацію» тощо.

Заслуговує на увагу визначення конкурентоспроможності «як: здатність підприємства ефективно функціонувати на внутрішньому та зовнішньому ринках; спроможність продукції даного підприємства вдало конкурувати з аналогічною продукцією на ринку; отримання підприємством конкурентних переваг для себе на основі продукції відповідної якості; ефективне застосування наявних технологій, методів управління, ресурсів, компонентів маркетингової діяльності, навичок і знань персоналу, які відображаються в якості та конкурентоспроможності продукції, прибутковості підприємства» [5].

Наступною складовою конкурентоспроможності є об'єктна, яка визначається через предметну складову господарської діяльності, адже саме «предмет аналізу господарської діяльності розкривається через його об'єкти: обсяг виробництва і продажу, забезпеченість трудовими, матеріальними та фінансовими ресурсами, фінансовий стан підприємства тощо» [6, с. 68]. Слід зазначити, що у контексті конкурентоспроможності значно ширше потрібно тлумачити нормативно визначений аспект предмету господарської діяльності, тобто не тільки виробництво, виконання робіт та надання послуг, а й всі процеси та чинники, які із ними пов'язані, наприклад, фінанси – власні та запозичені, виробничі потужності, альтернативні джерела енергії, кількість робітників та їх кваліфікація, якість продукції (виробів, товарів) тощо. Тобто, показниками конкурентоспроможності є всі виробничі та невиробничі аспекти господарської діяльності з важливим їх ознаками – сучасно-орієнтованість, цифровізація, можливість працювати дистанційно, безперервність тощо. Саме «конкурентоспроможність підприємства повинна забезпечуватися такими показниками, як висока виробнича ефективність, яка реалізується завдяки сучасному обладнанню, технологіям, кваліфікованими працівниками та здатністю завоювати й тривалий час утримувати стійні позиції на ринку, що забезпечується завдяки ефективному використанню принципів управління» [7, с. 192].

Важливою кваліфікаційною ознакою конкурентоспроможності є вміння та здатність планувати та здійснювати господарську діяльність, особливо підприємництво, що дозволяє розглянути конкурентоспроможність у перспективному напрямку, адже «підприємництво – це мистецтво ведення бізнесу, що являє собою насамперед розумовий процес, реалізований у формі бізнес-планування. У професійному сенсі, підприємливість слід розглядати як уміння організувати власну справу та успішно виконувати функції, пов'язані з веденням власної справи» [8, с. 28]. Зазначене дозволяє сформувати перспективну стратегію діяльності будь-якого суб'єкта господарювання шляхом визначення його конкурентної позиції. Саме «стратегія адаптації підприємства до змін ринкової кон'юнктури, розробка якої вимагається пристосуванням до зовнішніх умов, в сфері управління конкурентними позиціями підприємства, повинна передбачати наступні заходи: проведення постійного моніторингу конкурентних переваг і здійснення порівняльного аналізу з підприємствами-конкурентами; розробка та впровадження програми формування попиту на продукцію підприємства, яка б містила заходи з реклами, прямого маркетингу, просування продукції підприємства тощо; опрацювання та впровадження програми підтримки репутації та формування іміджу підприємства; гнучких ринкових товарних, цінових, збутових та комунікативних стратегій; впровадження передового світового досвіду з організації виробництва та збуту; вдосконалення систем розрахунків за продукцію; здійснення аналізу ризиків збуту та постачання; проведення маркетингових досліджень, тощо» [9, с. 89-93].

Також, конкурентну позицію на ринку можливо визначити за допомогою порівняльного методу, шляхом порівняння економічного становища декількох підприємств в одній галузі. Так, М. Саєнко зазначає, що саме «шляхом порівняння конкурентних позицій кількох підприємств на певному ринку можна оцінювати конкурентоспроможність конкретного підприємства» [10, с. 289].

Про господарсько-правовий аспект конкурентоспроможності свідчить зв'язок із державною економічною політикою та її видами, адже «найважливішими завданнями державної політики у сфері підвищення конкурентоспроможності можна визначити такі:

- усунення бар'єрів підприємницькій діяльності, зменшення податкового тиску;
- удосконалення законодавства в галузі підприємницької діяльності, розроблення антимонопольного законодавства;
- стабілізація національної валюти, зміцнення валютно-банківської системи та припинення відтоку капіталів за кордон;
- забезпечення платоспроможного попиту населення;
- державна підтримка новостворених підприємств: створення служб інформації про новітні технології, зміни у законодавстві, перспективні ринки збуту;
- фінансове стимулювання інноваційної діяльності підприємств щодо створення нових товарів і послуг;
- створення конкурентоспроможних транснаціональних корпорацій, озброєння стратегіями глобального маркетингу, технологіями великих міжнародних коопераційних проектів;
- диверсифікація географічної структури зовнішньої торгівлі, мінімізація критичної залежності від окремих держав (ринків), зміцнення економічної безпеки країни» [11, с. 137].

На думку аналітиків «в Україні ризик потенційної конкуренції є мізерним, оскільки існує ще одна важлива проблема – наявність високих адміністративних бар'єрів входу на ринок, які захищають компанії, що вже на ньому функціонують. Це істотною мірою зумовлено прагненням органів державної і муніципальної влади до максимальної регламентації господарської діяльності, генерації формальних норм навіть тоді, коли це не є необхідним» [12, с. 113]. Але, «у свою чергу, наявність адміністративних бар'єрів створює сприятливе підґрунтя для реалізації монополістами стратегічних бар'єрів, що ще більше ускладнює доступ на ринок інших підприємств. Цим пояснюється той факт, що деякі вітчизняні підприємства випускають конкурентоспроможну на внутрішньому ринку продукцію, використовуючи неконкурентоспроможні методи, зокрема зниження затрат на оплату праці персоналу, низькі ціни на енергоносії та сировинні ресурси при високій енергоємності та матеріалоємності виробництва, монопольне становище на ринку та зловживання ним, податкові преференції та допомогу від органів влади. Така квазіконкурентоспроможність забезпечується за відносно низького рівня затрат, що, в свою чергу, стає дестимулюючим фактором для реалізації більш затратних шляхів підвищення конкурентоспроможності» [13, с. 193]. Отже, основним змістом сучасного етапу антимонопольної політики в Україні є захист уже створеного конкурентного середовища, підвищення ефективності функціонування існуючих конкурентних відносин.

У літературі також пропонують шляхи вирішення проблем конкурентоспроможності, так, наприклад, вказується на те, що «ключовими шляхами вирішення проблем, пов'язаних із підвищенням конкурентоспроможності підприємства, є: підвищення якості управління; вдосконалення зв'язків із зовнішнім середовищем; упровадження (проведення) стратегічного маркетингу «виходу» і «входу» організації; вдосконалення організації інноваційної діяльності; впровадження нових інформаційних технологій; упровадження нових фінансових і облікових технологій; аналіз ресурсомісткості кожного товару за стадіями його життєвого циклу й упровадження ресурсозберігаючих технологій; підвищення організаційно-технічного рівня виробництва; розвиток логістики; розвиток тактичного маркетингу» [14, с. 36]. Основними способами підвищення конкурентоспроможності підприємства є [15, с. 221]: ґрунтовне вивчення запитів споживачів та аналіз конкурентів; обґрунтована рекламна політика; створення нової продукції; поліпшення якісних характеристик продукції; модернізація обладнання; всебічне зниження витрат; вдосконалення обслуговування у процесі купівлі та післяпродажного сервісу та ін.

На думку Т. Швидкої «до факторів-чинників впливу держави на підвищення конкурентоспроможності національної економіки, що реалізуються у формі застосування господарсько-правових засобів, слід віднести: зниження виробничих витрат, в тому числі

трансакційних, за рахунок пониження адміністративного тиску, спрощення дозвільних процедур, шляхом дерегуляції державного регулювання тощо. Зниження трансформаційних витрат за рахунок удосконалення технологій виробництва та виробничого обладнання. До інших неінноваційних факторів, які впливають на підвищення конкурентоздатності, можна віднести менеджмент, логістику, рекламу, в цілому маркетингові стратегії та інші економічні чинники, хоча вони і виходять за межі господарського права. До цієї ж категорії слід додати цілу низку міждержавних, міжнародно публічно-правових чинників, наприклад, вступ у дію угод про режим вільної торгівлі, про взаємний захист капіталовкладень, про скасування окремих нетарифних обмежень на товари, що експортуються, пряма дипломатична підтримка і захист національних товаровиробників на іноземних ринках, пожвавлення господарської діяльності і відкриття торговельних представництв на закордонних ринках» [16, с. 92]. Майже всі заходи державної економічної політики впливають на стан конкурентоспроможності як держави в цілому так й окремих суб'єктів господарювання, які здійснюють свою діяльність як на території України так й за її межами.

Вчені-господарники також аналізують конкурентоздатність у тісному взаємовпливу та взаємозв'язку із національною економікою та суб'єктами господарювання як її обов'язковим елементом, так, у загальному вигляді зазначають, що «конкурентоздатність як мета господарсько-правового впливу держави та систематика господарсько-правових засобів, що мають бути застосованими, повинна бути диференційована між рівнями її реалізації, що є базовим чинником підвищення конкурентоздатності, тому що конкурентоздатність національної економіки на внутрішньому та зовнішніх ринках; конкурентоздатність галузей, кластерів, визначених виробництв, товаровиробників – суб'єктів господарювання, окремих товарів та послуг, що ними виробляються, залежить від кількості товарів та послуг, що мають конкурентні переваги на відповідних ринках» [17, с. 88]. Крім того, «у свою чергу, конкурентоспроможність національної економіки, національних товаровиробників та окремих товарів і послуг, що ними виробляються, є найважливішим і визначальним показником ефективності економічної політики держави. Необхідним завданням уряду України є створення можливостей розвитку власних конкурентоспроможних підприємств, які виготовляли б якісну продукцію й тяжіли до міжнародних стандартів. Це, у свою чергу, забезпечить підвищення конкурентності й конкурентоспроможності національної економіки на міжнародній арені Від успішного розв'язання проблем підвищення рівня конкурентоспроможності вітчизняної продукції залежить не лише покращення фінансового стану та інвестиційного потенціалу українських підприємств, а й економічна безпека країни в цілому. Розвиток економічних відносин та інтеграція України до світового економічного простору вимагає від вітчизняних товаровиробників проводити свідому корпоративну політику постійного підвищення власної конкурентоспроможності» [18, с. 18]. Також, як зазначає Д.В. Задихайло, вступ України до СОТ також вимагає за допомогою активних засобів державного регулювання забезпечити національним товаровиробникам максимально високий рівень конкурентоздатності [19, с. 18].

Висновки. Конкурентоспроможність є важливою самостійною економіко-правовою категорією, яка через зв'язок та взаємоіснування із суб'єктами господарювання, об'єктами господарської діяльності, державною економічної політикою та інших чинників є предметом господарського права. Конкурентоспроможність є складовою конкуренції, адже її змістом є також змагальність суб'єктів господарювання задля належного ефективно-прибуткового стану на ринку.

Список використаних джерел:

1. Галушка З. І. Стратегічний менеджмент: навч.-метод. посіб. Чернівці : Рута, 2016. 248 с.

2. Журба І.О. Сутність і значення конкурентоспроможності підприємства. *Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України. Збірник наукових праць*. 2012. Випуск 35. С. 97-103.

3. Демчук Н.І., Донських А.С. Економічна сутність конкурентоспроможності підприємства та шляхи її підвищення. *Економіка і суспільство*. 2017. № 3. С. 424-427.

4. Балабанова Л. В. Маркетинг: Підручник. Донецьк, 2002. 562 с.

5. Красняк О.П., Мицик В.О. Конкурентоспроможність і конкурентні переваги підприємства в сучасних ринкових умовах. *Ефективна економіка*. 2019. URL: https://www.nayka.com.ua/

6. Адлер, О. О. Аналіз господарської діяльності : навчальний посібник / О. О. Адлер, О. Й. Лесько. Вінниця : ВНТУ, 2019. 115 с.

7. Ладунка І.С., Дослідження факторів впливу на конкурентоспроможність вітчизняних підприємств. *Економіка і суспільство*. 2016. № 5. С. 189-194.

8. Нагорна О.О., Лукомська А.А. Підприємництво як основна складова господарської діяльності в державі. *Молодий вчений*. 2022. №10. С. 27-29.

9. Загорельська Т. Ю. Адаптація підприємства до ринкової кон'юнктури для забезпечення фінансової безпеки. *Вісник Донбаської машинобудівної академії*. 2009. № 3 (17). С. 89–93.

10. Саєнко М.Г. Стратегія підприємства : підручник. Тернопіль : Вид-во "Економічна думка". 2006. 390 с.

11. Скиба Г.І. Конкурентоспроможність як категорія і як властивість підприємства в умовах ринкової економіки. *Облік і фінанси АПК.* 2012. № 1. С. 135-138.

12. Лапін Є.В. Економічний потенціал підприємств промисловості: формування, оцінка, управління : автореф. дис. … докт. екон. наук / Є.В. Лапін ; Сумський державний університет Міністерства освіти й науки України. Х., 2006. 36 с.

13. Ладунка І.С. Дослідження факторів впливу на конкурентоспроможність вітчизняних підприємств. *Економіка і суспільство*. 2016. Вип. 5. С. 189-194.

14. Литвинова Ю.О. Проблеми забезпечення конкурентоспроможності підприємства в сучасних умовах. *Управління розвитком*. 2012. № 9. С. 35-37.

15. Кошелупов І.Ф. Програми підвищення конкурентоспроможності організацій. *Вісник соціально-економічних досліджень.* 2012. Вип. 1 (44). С. 219-225.

16. Швидка Т. І. Економічна конкурентоздатність і проблеми правової та законодавчої політики держави. *Юрист України*. 2013. № 2. С. 89-95.

17. Швидка Т. І. Господарсько-правові аспекти забезпечення конкурентоздатності національної економіки в умовах глобалізації. *Юрист України*. 2013. № 1. С. 85-91.

18. Задихайло Д.В., Швидка Т.І., Рєзнікова В.В. Політико-правовий зв'язок інститутів забезпечення економічної конкуренції та банкрутства в системі господарювання. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2023. Випуск 75: частина 3. С. 227-233.

19. Задихайло Д.В. Правові засади формування та реалізації економічної політики держави: авто-реф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.04. Харків, 2013. 38 с.

ФІЛАТОВ В. А.,
аспірант
(Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Мамутова Національної академії наук України»)

УДК 346.9
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.22

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВАХ ПРО БАНКРУТСТВО БОРЖНИКІВ З ВІДСУТНІМИ АКТИВАМИ

Статтю присвячено дослідженню забезпечення ефективного застосування процедур, передбачених Кодексом України з процедур банкрутства, до підприємств – боржників у яких відсутні активи або вартості майна недостатньо для здійснення цих процедур. Встановлено, що натепер в законодавстві, яке регулює правовідносини у сфері неплатоспроможності і банкрутства немає норм права, які б регулювали і враховували особливості застосування процедур банкрутства до боржників з відсутніми активами і врегулювання питань, пов'язаних із неплатоспроможністю таких боржників та їх кредиторів залишається без вирішення. Підтверджена необхідність впровадження правових механізмів, які б збалансовано враховували і забезпечували захист прав та інтересів учасників цих правовідносин. Обґрунтовується з метою комплексного регулювання суспільних відносин у сфері запобігання неплатоспроможності і банкрутства необхідність внесення змін до Кодексу України з процедур банкрутства та встановлення особливостей застосування процедур банкрутства до боржників з відсутніми активами, зокрема впровадження спрощеної процедури ліквідації щодо таких боржників. Наголошується, що без ухвалення відповідного законодавчого акта ефективне регулювання суспільних відносин у сфері банкрутства є неможливим. Особливу увагу в статті приділено методології і практичним рекомендаціям щодо способів вирішення встановленої проблеми.

Методологічну основу дослідження становить сукупність загальнонаукових та спеціально-юридичних методів, що застосовуються для комплексного аналізу проблем правового регулювання банкрутства боржників з відсутніми активами та розроблення пропозицій щодо удосконалення чинного законодавства України. У роботі використано діалектичний метод для всебічного аналізу явищ та процесів у сфері неплатоспроможності, виявлення взаємозв'язку між інститутом банкрутства та ефективністю господарських відносин. Формально-логічний метод застосовано для розкриття змісту правових норм Кодексу України з процедур банкрутства, встановлення логічних і структурних зв'язків між різними правовими інститутами в межах процедури ліквідації. Системно-структурний метод дозволив дослідити місце та роль спрощених процедур банкрутства в загальній системі правового регулювання неплатоспроможності, визначити їх особливості та функціональне призначення. За допомогою порівняльно-правового методу проаналізовано положення законодавства країн ЄС і США щодо застосування спрощених процедур ліквідації боржників з відсутніми активами. Метод аналізу та синтезу застосовувався для узагальнення наукових підходів та практики арбітражного керування і судової практики, формулювання пропозицій щодо удосконалення Кодексу України з процедур банкрутства. Юридико-догматичний метод сприяв тлумаченню чинних норм

права, визначенню їх змісту та меж застосування в умовах прогалин правового регулювання.

Комплексне поєднання зазначених методів забезпечило ґрунтовне опрацювання теми, підготовку обґрунтованих висновків і розробку практичних рекомендацій щодо запровадження спрощеної процедури ліквідації боржників з відсутніми активами в Україні.

Ключові слова: *неплатоспроможність, процедури банкрутства, боржники з відсутніми активами, спрощений порядок ліквідації.*

Filatov V. A. Peculiarities of proceedings in bankruptcy cases of debtors with missing assets

The article is devoted to the study of ensuring the effective application of procedures provided by the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures to debtor enterprises that either no assets or whose assets are insufficient to carry out these procedures. It has been established that, to date, the legislation regulating legal relations in the field of insolvency and bankruptcy does not contain legal norms that would govern or take into account the specifics of applying bankruptcy procedures to debtors with no assets, leaving issues related to the insolvency of such debtors and their creditors unresolved. The necessity of introducing legal mechanisms that would balance and ensure the protection of the rights and interests of the participants in these legal relations is confirmed. The article substantiates the need to amend the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures and to establish specific provisions for the application of bankruptcy procedures to debtors with no assets, in particular by introducing a simplified liquidation procedure for such debtors. It is emphasized that without the adoption of the relevant legislative act, effective regulation of social relations in the field of bankruptcy is impossible. Special attention in the article is paid to the methodology and practical recommendations for solving the identified problem.

The methodological basis of the study is a combination of general scientific and special legal methods used for a comprehensive analysis of the problems of legal regulation of bankruptcy of debtors with no assets and development of proposals for improvement of the current legislation of Ukraine.

The article uses the dialectical method for a comprehensive analysis of phenomena and processes in the field of insolvency, and identifies the relationship between the bankruptcy institution and the efficiency of economic relations. The formal logical method was used to reveal the content of the legal provisions of the Bankruptcy Code of Ukraine, to establish logical and structural links between various legal institutions within the liquidation procedure. The systemic-structural method allowed the author to study the place and role of simplified bankruptcy procedures in the overall system of legal regulation of insolvency, and to determine their features and functional purpose. The comparative legal method was used to analyse the provisions of EU and US legislation on the application of simplified liquidation procedures for debtors with no assets. The method of analysis and synthesis was used to summarise the scientific approaches and practice of insolvency administration and court practice, and to formulate proposals for improving the Bankruptcy Code of Ukraine. The legal and dogmatic method was used to interpret the existing legal provisions, determine their content and limits of application in the context of gaps in legal regulation.

The comprehensive combination of these methods ensured a thorough study of the topic, preparation of well-founded conclusions and development of practical recommendations for the introduction of a simplified liquidation procedure for debtors with no assets in Ukraine.

Key words: *insolvency, bankruptcy procedures, no asset, debtor, simplified procedure liquidation.*

Вступ. Актуальність дослідження обумовлена необхідністю удосконалення законодавчих підходів до врегулювання відносин неплатоспроможності боржників без активів у контексті банкрутства. В умовах зростання кількості випадків неплатоспроможності, викликаних як глобальними економічними коливаннями, так і локальними кризами, особливо загострюється проблема відсутності спеціальних механізмів щодо провадження у справах про банкрутство юридичних осіб, що не мають достатнього майна для покриття витрат, пов'язаних із здійсненням процедури банкрутства.

Чинне законодавство України, а саме Кодекс України з процедур банкрутства від 18.10.2018 № 2597-VIII (КУзПБ), запроваджує єдиний підхід до провадження у справах про банкрутство, незалежно від фінансового стану боржника та наявності у нього активів. Відсутність спрощених процедур для окремих категорій боржників призводить до значного збільшення витрат на адміністрування таких процедур та створює додаткове навантаження на систему господарського правосуддя.

Наразі спостерігається правова невизначеність щодо способів ефективного врегулювання банкрутства боржників з відсутніми активами (БВА), що негативно впливає на стабільність господарського обороту, створює дисбаланс у правовідносинах між боржниками, кредиторами та державою, а також породжує значні соціально-економічні ризики для підприємницького середовища. Все це зумовлює необхідність перегляду існуючої концепції банкрутства та розроблення спрощених процедур для таких категорій боржників, що дозволить забезпечити більшу гнучкість, пропорційність та ефективність господарсько-правових механізмів врегулювання неплатоспроможності.

Окрім внутрішніх проблем, ця проблема набуває додаткової актуальності у світлі зобов'язань України щодо адаптації національного законодавства до acquis communautaire та стандартів Європейського Союзу у сфері корпоративного права й процедур неплатоспроможності. Зокрема, впровадження спрощених та ефективних процедур банкрутства для БВА відповідає положенням Директиви (ЄС) 2019/1023 про реструктуризацію та неплатоспроможність, яка передбачає необхідність запровадження механізмів швидкої та результативної ліквідації неплатоспроможних юридичних осіб задля мінімізації негативного впливу на економічний обіг та правову визначеність учасників ринку.

Питання правового регулювання неплатоспроможності, зокрема особливостей провадження у справах про банкрутство БВА, знайшли відображення у працях вітчизняних і зарубіжних дослідників. Так, у вітчизняній науці господарського права значний внесок у вивчення проблематики банкрутства зроблено у працях С. Донкова [1], В. Дутки [2], О. Бірюкова [3], Д. Задихайла [4], Ю. Остапенко [5], О. Подцерковного [6], Б. Полякова [7], В. Рєзнікової [8], О. Пунди [9], Т. Швидкої [5] та інших авторів. Ці дослідження присвячені загальним аспектам інституту банкрутства, аналізу його процедур, питанням захисту прав кредиторів та боржників, а також ефективності конкурсного процесу.

При цьому варто зазначити, що окремі аспекти відповідної тематики, зокрема правові особливості розгляду справ про банкрутство за відсутності у боржника майна, залишаються поза належною увагою вчених. Фрагментарні спроби розгляду цієї проблематики присутні у наукових розвідках щодо спрощених процедур банкрутства та оптимізації конкурсного процесу. Втім результати вчених є недостатніми для формування цілісного механізму врегулювання цієї категорії справ.

Значний інтерес також становлять зарубіжні дослідження з питань неплатоспроможності та банкрутства, зокрема праці P. Wood («Principles of International Insolvency») [10], L. Westbrook («The Globalization of Insolvency Proceedings for a Global Market: The Universalist System and the Choice of a Central Court») [11], а також рекомендації UNCITRAL, зокрема «UNCITRAL Legislative Guide on Insolvency Law» [12] та «UNCITRAL Legislative Guide on Insolvency Law. Part five: Insolvency law for micro- and small enterprises» [13]. Крім того, актуальними є положення Директиви (ЄС) 2019/1023 про реструктуризацію та неплатоспроможність [14], яка передбачає впровадження більш гнучких та прискорених процедур для ефективного відновлення платоспроможності або ліквідації підприємств, що не мають

достатніх активів для покриття витрат конкурсного процесу. У правових системах США (U.S. Bankruptcy Code, Chapter 7 [15] – та Великобританії (Insolvency Act 1986) [16] також передбачено окремі механізми для спрощеного розгляду справ боржників із недостатнім рівнем активів, де акцент зроблено на мінімізації витрат на адміністрування процедур та захист інтересів кредиторів.

Таким чином, наявна наукова література свідчить про актуальність та недостатню розробленість проблематики щодо розроблення окремих процедур банкрутства БВА, що зумовлює потребу у подальшому комплексному дослідженні цієї сфери з урахуванням кращих міжнародних практик.

Постановка завдання. Мета статті полягає в аналізі положень чинного законодавства щодо регулювання процедур банкрутства боржників, які не мають активів або мають активи, вартості яких недостатньо для покриття витрат на здійснення процедур банкрутства, а також у розробленні пропозицій щодо вдосконалення законодавчого регулювання у цій сфері.

Результати дослідження. Правова певність господарських відносин, сталість економіки та інвестиційна привабливість країни забезпечується серед іншого й універсальністю нормативної та належно розвиненої інституційної бази у сфері неплатоспроможності. Натомість відсутність спроможності існуючих інституцій адмініструвати провадження у справах про неплатоспроможність, недоступність процедур банкрутства для деяких категорій боржників через їх високу вартість, складність, тривалість, негнучкість тощо або відсутність спеціальних процедур, які б враховували особливості боржника, негативно впливають на економічні відносини в країні, посилюють проблематику нерозв'язання фінансових зобов'язань, створюють додаткові труднощі вже для кредиторів боржників, які за принципом «доміно», самі стають боржниками в ланцюжку постачання та споживання робіт та послуг.

У разі настання неплатоспроможності суб'єкта господарювання в законодавстві мають бути передбачені правові інструменти, здатні забезпечити можливість врегульовувати відносини між боржником і його кредиторами і такі інструменти мають бути ефективними і результативними. Умови та порядок відновлення платоспроможності боржника – юридичної особи або визнання його банкрутом, застосування ліквідаційної процедури з метою задоволення вимог кредиторів і виведення неспроможного суб'єкта з ринку встановлені КУзПБ. Згідно із частиною першої статті 6 КУзПБ щодо боржника – юридичної особи застосовуються такі судові процедури: розпорядження майном боржника, санація боржника, ліквідація банкрута.

Процедура розпорядження майном боржника вводиться господарським судом одночасно із відкриттям провадження у справі про банкрутство. Для здійснення цієї процедури обов'язково призначається арбітражний керуючий – розпорядника майна. Метою введення процедури розпорядження майном боржника є забезпечення збереження, ефективного використання майнових активів боржника, здійснення аналізу його фінансового стану, а також визначення наступної процедури (санації чи ліквідації) (частина перша статті 44 КУзПБ). Під час проведення аналізу фінансово-господарського стану неплатоспроможного боржника оцінюється його інвестиційна привабливість і спроможність здійснювати господарську діяльність. За можливості, доцільності та обґрунтованості платоспроможність боржника відновлюється шляхом застосування заходів, передбачених планом санації. Якщо ж боржник не спроможний відновити свою діяльність, такий боржник виводиться з ринку шляхом визнання його банкрутом, продажу всіх його активів з метою задоволення вимог кредиторів і припинення боржника у зв'язку із банкрутством.

Варто відзначити, що чинні положення КУзПБ не мають альтернативи щодо обов’язкового застосування до кожного боржника, незалежно від його категорії, розміру, наявності активів тощо, всіх процедур банкрутства із додержанням послідовності їх застосування, призначенням арбітражного керуючого (розпорядника майна боржника, керуючого санацією, ліквідатора) для здійснення процедур і виконанням арбітражним керуючим усіх своїх повноважень в кожній процедурі згідно із принципом безсумнівної повноти дій арбітражного керуючого. Обов’язок застосування в проваджені у справі про банкрутство

усіх встановлених КУзПБ заходів і вчинення арбітражним керуючим всієї повноти дій під час виконання своїх повноважень невід'ємно пов'язано і потребує витрат, як часових, так і фінансових.

За відсутності у боржника активів для покриття витрат, пов'язаних з провадженням у справі про банкрутство, в тому числі для виплати винагороди арбітражному керуючому, отримати згоду від арбітражного керуючого на здійснення ним процедур в такій справі практично неможливо. Кредитори також, не ініціюють відносно боржників з відсутніми активами (БВА) відкриття провадження у справі, а у вже відкритих справах, не приймають участі в створенні фонду для виплати грошової винагороди та відшкодування витрат арбітражного керуючого, тому що впевнені, що не отримують жодного задоволення своїх вимог у справі, навпаки їх участь у справі призведе лише до додаткових витрат.

Відтак, боржники без достатніх коштів для покриття витрат, пов'язаних з провадженням у справі, які, як правило, належать до суб'єктів мікро- та малого підприємництва (ММП), а також їх кредитори, знаходяться поза межами правового поля в питаннях врегулювання виконання зобов'язань, зокрема, за допомогою судових процедур банкрутства.

Не вирішується питання врегулювання виконання зобов'язань БВА також і за допомогою інституту примусового виконання судових і інших рішень, адже активи, на які може бути звернено стягнення в межах відкритого виконавчого провадження у боржників відсутні.

Через відсутність правових інструментів врегулювання БВА наявної заборгованості такі суб'єкти господарювання позбавляються можливості та відмовляються в подальшому займатися підприємницькою діяльністю, створювати додаткові робочі місця та додаткову вартість.

Поряд з цим, покинуті власниками суб'єкти господарювання з невеликими боргами і відсутніми активами залишаються і перебувають роками на обліку в усіх державних реєстрах без необхідності і доцільності здійснення їх обліку і адміністрування, чим фактично лише обтяжують ці реєстри, без будь якої цілі відволікають адміністративні, трудові та фінансові ресурси і викривляють статистичні дані щодо кількісних та якісних показників підприємництва в країні.

Так, наприклад, за даними Державної податкової служби України станом на 01.07.2020 сума податкового боргу суб'єктів господарювання, які протягом трьох років (1095 днів) та більше не здійснюють діяльність та не подають звітність, складає стосовно юридичних осіб 11 384 419,3 тис. грн., стосовно фізичних осіб- підприємців – 693 980,1 тис. грн.

З метою вирішення визначеної проблематики пропонується доповнити КУзПБ нормами, які б спрощували для боржників, в яких відсутні активи або активів недостатньо для покриття витрат, пов'язаних із провадженням у справі, умови для відкриття провадження у справі про банкрутство та запроваджували спрощений порядок провадження у справах про банкрутство, зокрема спрощену ліквідацію для БВА.

Варто зазначити, що до прийняття і введення 19.10.2019 в дію КУзПБ, спрощені процедури для певних категорій боржників регламентувалися статтями 51 «Особливості застосування процедур банкрутство до боржника, що ліквідується власником» та 52 «Особливості банкрутства відсутнього боржника» Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» № 2343-XII від 14.05.1992 (в редакції до 19.01.2013) і в КУзПБ дані положення включені не були.

Досліджуючи положення КУзПБ, який регулює відносини, що виникають у сфері неплатоспроможності і банкрутства, також встановлено суттєві прогалини щодо викладення чинних і відсутності інших норм права, які є важливими для розуміння змісту всього КУзПБ, зокрема щодо визначення термінів, предмет регулювання, сфери дії.

Тому, чинні значення термінів в КУзПБ слід переглянути і уточнити, а у зв'язку із впровадженням спрощеного порядку провадження у справах про банкрутство БВА вважаємо за необхідне доповнити КУзПБ спеціальними термінами.

Так, в КУзПБ має бути зазначено вид спрощеного провадження для БВА, а саме спрощена процедура ліквідації, унормування якої слід викласти в окремому розділі книги четвертої КУзПБ.

Також, має бути визначено цілі спрощеної процедури ліквідації для БВА, а саме швидке виведення неспроможного суб'єкта господарювання з ринку та полегшення списання боргів з припиненням дії будь-яких обмежень та заборон щодо здійснення діяльності, займатися ремеслом чи професією з метою забезпечення відновлення підприємницької діяльності.

За результатами застосування спрощеної процедури ліквідації до БВА рекомендуємо звільняти боржника від зобов'язань лише після закінчення строку подання апеляційної скарги на ухвалу про закриття провадження у справі, якщо апеляційну скаргу не було подано, а у разі подання апеляційної скарги ухвала, якщо її не скасовано, набирає законної сили після повернення апеляційної скарги, відмови у відкритті чи закриття апеляційного провадження або прийняття постанови суду апеляційної інстанції за наслідками апеляційного перегляду та, за умови, що боржник не був викритий у шахрайських діях і співпрацював з судом, арбітражним керуючим, у разі його призначення, та кредиторами.

Також, має бути встановлено, що спрощена процедура ліквідації БВА відкривається за ініціативою кредитора лише в разі невиконання боржником зобов'язань, які підтверджені постановою про повернення виконавчого провадження та актом про відсутність у боржника майна, на яке може бути звернено стягнення, а здійснені виконавцем заходи щодо розшуку такого майна виявилися безрезультатними або актом про те, що у результаті вжитих виконавцем заходів неможливо встановити особу боржника, з'ясувати місцезнаходження боржника – юридичної особи, місце проживання, перебування боржника – фізичної особи-підприємця (крім випадків, коли виконанню підлягають виконавчі документи про стягнення аліментів, відшкодування шкоди, завданої каліцтвом чи іншим ушкодженням здоров'я, у зв'язку з втратою годувальника, про відібрання дитини, а також виконавчі документи, за якими мають бути стягнуті кошти чи інше майно, та інші виконавчі документи, що можуть бути виконані без участі боржника).

Спрощена процедура ліквідації БВА має застосовуватися лише до ММП, в тому числі фізичних осіб-підприємців, в разі невиконання зобов'язань на суму не більшу ніж 200 тисяч євро включно. Обмеження в 200 тисяч євро щодо застосування спрощеної ліквідаційної процедури для БВА пропонується встановити на рівні 10% від суми ліміту боргу для застосування спрощених процедур реорганізації в розмірі 2,7 млн. доларів США, які в червні 2024 року були встановлені у главі 5 Кодексу про банкрутство США [15].

Зазначені та, за наявності, інші умови для доступу до такої процедури з метою уникнення зловживанням її застосування мають бути чітко обумовлені.

Також, слід взяти до уваги, що частиною шостою статті 1 КУзПБ визначено, що терміни «суб'єкти мікропідприємництва» та «суб'єкти малого підприємництва» вживаються в цьому Кодексі у значеннях, наведених у Господарському кодексі України. В свою чергу, Верховною Радою України 09 січня 2025 року за № 4196-IX прийнято Закон України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб», який набрав чинності 28 лютого 2025 року та буде введений в дію 28 серпня 2025 року. Частиною третьою статті 17 цього Закону встановлено визнати Господарський кодекс України (Відомості Верховної Ради України, 2003 р., №№ 18-22, ст. 144) таким, що втратив чинність, з дня введення в дію цього Закону.

Відтак, необхідно установити в КУзПБ класифікацію боржників в залежності від розміру активів, доходу від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) та середньою кількістю працівників протягом фінансового року. При встановлені критеріїв поділу підприємств-боржників на мікро- малі, середні та великі пропонується застосувати рекомендації, викладені в пункті 18 преамбули Директиви (ЄС) 2019/1023 Європейського Парламенту та Ради від 20.06.2019 про засади превентивної реструктуризації, про погашення боргів та позбавлення прав, а також про заходи щодо підвищення ефективності процедур щодо реструктуризації, банкрутства та погашення боргів (Директива (ЄС) 2019/1023) [14], згідно з якими, при визначенні ММП держави-члени могли б належним чином враховувати Директиву 2013/34/ЄС Європейського Парламенту та Ради або Рекомендацію Комісії від 6 травня

2003 року щодо визначення мікро-, малих і середніх підприємств. Зокрема, в Директиві ЄС № 2013/34/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 26 червня 2013 року про річну фінансову звітність, консолідовану фінансову звітність та відповідні звіти певних типів підприємств (Директиви ЄС № 2013/34/ЄС) [17], яка встановлює нові умови складання, подання та оприлюднення фінансової звітності та консолідованої фінансової звітності, а також новий порядок визнання та оцінки певних видів активів та зобов'язань, доходів та витрат, до мікропідприємств віднесено підприємства, які на звітні дати не перевищують ліміти принаймні двох із трьох наступних критеріїв:

(а) загальна сума балансу: 350 000 євро;

(б) чистий оборот: 700 000 євро;

(с) середньооблікова чисельність працівників за фінансовий рік: 10 осіб.

До малих підприємств віднесено підприємства, які на звітні дати не перевищують ліміти принаймні двох із трьох наступних критеріїв:

(а) загальна сума балансу: 4 000 000 євро;

(б) чистий оборот: 8 000 000 євро;

(с) середньооблікова чисельність працівників за фінансовий рік: 50.

До середніх підприємств віднесено підприємства, які не є мікропідприємствами чи малими підприємствами та які на звітні дати не перевищують ліміти принаймні двох із трьох наступних критеріїв:

(а) загальна сума балансу: 20 000 000 євро;

(б) чистий оборот: 40 000 000 євро;

(с) середньооблікова чисельність працівників за фінансовий рік: 250.

До великих підприємств віднесено підприємства, які на звітні дати перевищують принаймні два з трьох наступних критеріїв:

(а) загальна сума балансу: 20 000 000 євро;

(б) чистий оборот: 40 000 000 євро;

(с) середньооблікова чисельність працівників за фінансовий рік: 250.

Також пропонується введення спрощеної процедури ліквідації БВА одночасно із відкриттям провадження у справі про банкрутство, адже застосування процедури розпорядження майном боржника у разі відсутності або недостатності у боржника активів для покриття витрат, пов'язаних із провадженням у справі про банкрутство убачається недоцільним.

При цьому, відкриття провадження у справі про банкрутство із введенням спрощеної процедури ліквідації має відбуватися в коротші строки, ніж відкриття провадження в загальному порядку. Крім того, з метою забезпечення прав зацікавлених сторін і дотримання строків відкриття спрощеного провадження пропонується ухвалювати господарським судом рішення про відкриття провадження у спрощеній процедурі ліквідації ex parte, тобто без обов'язкової участі сторін, боржника та кредиторів.

Така позиція обґрунтовується статусом боржника, відсутністю заперечень від боржника і відсутністю необхідності підтвердження неплатоспроможності боржника, розміром невиконаних боржником зобов'язань і фактичною безспірністю вимог кредиторів.

Отже, для прискореного відкриття провадження у справі про банкрутство та введення спрощеної процедури ліквідації БВА пропонується застосувати норму, згідно якої суддя, прийнявши заяву про відкриття провадження у справі про банкрутство БВА, виносить ухвалу про відкриття провадження у справі про банкрутство і введення спрощеної процедури ліквідації не пізніше ніж на п'ятий день з дня її надходження. З метою повідомлення кредиторів боржника та інших зацікавлених сторін щодо боржника, на офіційному веб-порталі судової влади України не пізніше наступного дня з дня постановлення ухвали суду про відкриття провадження у справі господарський суд має оприлюднювати повідомлення про відкриття провадження у справі боржника і введення спрощеної процедури ліквідації (офіційне оприлюднення). На основі такої інформації зацікавлені сторони зможуть надати до господарського суду заперечення проти застосування спрощеної процедури ліквідації і,

у разі обґрунтованості заперечень, рекомендується зобов'язати господарський суд закривати провадження. В положеннях про закриття провадження слід перебачити, що, у разі встановлення господарським судом неправомірного використання закону, стосовно заявника мають бути застосовані санкції, наприклад сплатити певну суму або відшкодувати понесені витрати та завдані збитки.

Також, у спрощеній процедурі ліквідації не має бути обов'язковим призначення ліквідатора, адже ліквідаційна маса ММП-боржника не містить активів або включені до неї активи мають настільки низьку вартість, що їх продаж та розподіл коштів не виправдають витрат арбітражного керуючого, пов'язаних із організацією продажу. Призначення ліквідатора може бути непотрібним також з огляду на прості господарські операції, які роблять можливим і достатнім нагляд за ними з боку господарського суду.

Тому, в ухвалі про відкриття спрощеної процедури ліквідації може не вказуватися про призначення ліквідатора у разі відсутності відповідного клопотання із обов'язковим здійсненням авансування виплати основної винагороди арбітражному керуючому. В такому разі, в ухвалі про відкриття провадження у справі про банкрутство і введення спрощеної процедури ліквідації має зазначатися про те, що продаж активів та розподіл надходжень серед кредиторів не здійснюватимуться і строк, .

Водночас, якщо при відкритті спрощеної процедури ліквідації господарським судом не було призначено ліквідатора, можливість його призначення має бути передбачена протягом всієї процедури, за наявності обставин, які передбачають виконання ліквідатором повноважень у справі, наприклад виявлення у боржника активів і за умови обов'язкового вирішення питання щодо джерел оплати послуг ліквідатора.

За наявності у боржника майна, достатнього для покриття витрат, пов'язаних із здійсненням ліквідаційної процедури, слід передбачити обов'язковий перехід від спрощеної процедури ліквідації до загальної процедури ліквідація банкрута і здійснення ліквідаційної процедури боржника у відповідності із чинним нормами КУзПБ, які її регулюють. Натомість, у разі здійснення ліквідаційної процедури боржника і встановлення господарським судом відсутність у боржника майна, достатнього для покриття витрат, пов'язаних із здійсненням ліквідаційної процедури, слід передбачити право господарського суду за заявою кредиторів або з власної ініціативи здійснити перехід від загальної процедури ліквідація банкрута до спрощеної процедури ліквідації.

З метою забезпечення належного унормування щодо обсягу і складу активів, які в рамках спрощеного ліквідаційного провадження можуть не включатися в ліквідаційну масу, а також встановлення єдиного підходу до формування виключень при формуванні ліквідаційної маси пропонується внести зміни в чинну частину шосту статті 132 КУзПБ.

Згідно з цієї нормою до складу ліквідаційної маси не включається житло, яке є єдиним місцем проживання сім'ї боржника (квартира загальною площею не більше 60 квадратних метрів або житловою площею не більше 13,65 квадратного метра на кожного члена сім'ї боржника чи житловий будинок загальною площею не більше 120 квадратних метрів) та не є предметом забезпечення, а також інше майно боржника, на яке згідно із законодавством не може бути звернено стягнення. Тобто, за чинним врегулюванням, у разі, якщо боржник володіє житлом більше встановленої площі, такий боржник залишається без будь якого житла, на відміну від боржника, який володіє житлом в межах встановленого ліміту. Вочевидь, дана норма потребує доповнення, згідно з яким у володінні боржника, який володіє житлом, площа якого перевищує встановлені розміри, має залишатися кошти, у розмірі вартості житла, на яке згідно із законодавством не може бути звернено стягнення та яке не включається до складу ліквідаційної маси.

Відповідно, пропонується внести в КУзПБ аналогічну норму щодо виключення окремих майнових об'єктів боржника або їх вартості із складу ліквідаційної маси під час застосування спрощеної процедури ліквідації БВА.

З метою ефективного та швидкого здійснення спрощеної ліквідаційної процедури учасників провадження необхідно наділити певними спеціальним повноваженнями.

На боржника в спрощеній ліквідаційній процедурі пропонується покласти обов'язки, аналогічні тим, які встановлені в абзаці 7 частини сьомої статті 44 КУзПБ, а саме: боржник зобов'язаний співпрацювати з господарським судом та ліквідатором, надавати точну, достовірну та повну інформацію про свій фінансовий стан та іншу інформацію, яка може бути запитана господарським судом та ліквідатором, забезпечити ліквідатору можливість безпосереднього доступу до інформації, що зберігається у базах даних (у тому числі електронних), які використовуються посадовими особами боржника для ведення бухгалтерського, податкового та управлінського обліку, а також для формування бухгалтерської, статистичної та податкової звітності, та/або забезпечити можливість ліквідатору ознайомитися з такою інформацією в інший спосіб з можливістю друкувати та/або копіювати документи, необхідні для здійснення повноважень ліквідатора. За невиконання цих зобов'язань рекомендуємо застосовувати до боржника санкції.

Згідно із частиною першою статті 4 КУзПБ виконавчий орган боржника, а щодо державних та комунальних підприємств також орган, уповноважений управляти майном боржника, у межах своїх повноважень зобов'язані своєчасно виявляти та вживати заходів щодо запобігання та реагування у разі настання неплатоспроможності боржника.

В спрощеній процедурі ліквідації БВА також має бути надана оцінка діям або бездіяльності боржника на момент, коли особи, які здійснюють контроль над бізнесом, знали або повинні були знати про виникнення неплатоспроможності і що банкрутство є неминучим і вони повинні були належним чином врахувати інтереси кредиторів та інших зацікавлених сторін та вжити заходів щодо запобігання неплатоспроможності та, якщо банкрутство неминуче, мінімізувати його ступінь. Також, має бути здійснений аналіз правочинів боржника які могли порушити права боржника або кредиторів, серед іншого, й які призведи до виведення активів з володіння боржника або через які боржник став неплатоспроможним або виконання його грошових зобов'язань перед кредиторами повністю або частково стало неможливим.

Отже, застосування спрощеної процедури ліквідації не має бути підставою для уникнення боржників від відповідальності, що виникає внаслідок порушення зобов'язань, встановлених законодавством про банкрутство. Втім, щодо застосування санкцій має бути забезпечений збалансований підхід, а засоби правового захисту мають бути пропорційними відповідній поведінці та відповідати обставинам.

Водночас, право заявляти вимоги до осіб, які відповідно до законодавства несуть субсидіарну чи солідарну відповідальність за зобов'язаннями боржника, а також ініціювати визнання недійсними правочини або спростувати майнові дії, вчинені боржником після відкриття спрощеної процедури ліквідації або протягом трьох років, що передували відкриттю провадження, пропонується надати лише кредиторам або ліквідатору за дорученням кредиторів та за умови обов'язкового авансування витрат, пов'язаних із поданням заяв, позовів та виконанням судових рішень у разі задоволення заяв, позовів господарським судом.

Для кредиторів в спрощеній ліквідаційній процедурі пропонується виключити обов'язок подавати до господарського суду письмові заяви з вимогами до боржника у разі зазначення в ухвалі про відкриття провадження у справі про банкрутство і введення спрощеної процедури ліквідації інформації про те, що продаж активів та розподіл надходжень серед кредиторів не здійснюватимуться. Також, пропонується встановити, що в разі ненадання кредитором господарському суду заперечень у місячний строк з дня прийняття господарським судом рішення, таке рішення вважається схваленим кредитором.

Поряд з цим, право для кредиторів заявити свої вимоги до боржника, в тому числі заявити заперечення щодо застосування до боржника спрощеної процедури ліквідації, подати заяву про закриття провадження у справі про банкрутство або про перехід до загальної процедури ліквідації і запропонувати кандидатуру ліквідатора пропонується закріпити за кредиторами протягом всієї процедури. Загалом, в спрощеній процедурі ліквідації щодо пропонується застосовувати принцип мовчазної згоди щодо

Наведені пропозиції щодо впровадження в КУзПБ спрощеної процедури ліквідації для боржників з відсутніми активами і особливості щодо її здійснення у разі їх втілення

забезпечать розбудову інституту неплатоспроможності в Україні, а такі боржники отримують доступ до коротких у часі із зменшеними формальностями спрощених судових процедур для вирішення фінансових труднощів, сприятимуть невдалим боржниках почати новий процес, одночасно забезпечуючи кредиторів гарантіями від зловживання боржниками легким доступом до спрощеного провадження у справі про банкрутство.

Висновки. Проведений дозволяє дійти висновків про наявність прогалин у чинному законодавстві України, що регулює правовідносини у сфері неплатоспроможності щодо відсутності правового режиму для застосування процедур банкрутство до боржників з відсутніми активами, зокрема ліквідації. Встановлено, що існуюча система процедур банкрутства не враховує специфіки таких суб'єктів, що призводить до їх фактичного випадання з правового поля та неможливості ефективного врегулювання їхніх зобов'язань перед кредиторами.

Зокрема, відсутність спрощеної процедури ліквідації для таких боржників створює додаткове навантаження на судову систему, арбітражних керуючих і державні реєстри, а також блокує швидке очищення ринку від суб'єктів господарювання, які втратили платоспроможність.

У зв'язку з цим обґрунтовано необхідність законодавчого впровадження спрощеної процедури ліквідації боржників без активів із зазначенням основних умов її застосування. До таких умов слід віднести чітке визначення категорій боржників, щодо яких може застосовуватися спрощена процедура, зокрема мікро- та малих підприємств за встановленими критеріями активів, обороту та чисельності працівників, а також запровадження межі боргових зобов'язань у розмірі до 200 тисяч євро.

Окрему увагу приділено необхідності виключення обов'язкового призначення ліквідатора у справах, де відсутні активи, а також врегулювання прав та обов'язків боржника й кредиторів у спрощеному провадженні. Запропоновано механізм мовчазної згоди кредиторів і визначення строків для відкриття провадження за спрощеною процедурою.

Таким чином, імплементація запропонованих змін дозволить забезпечити ефективність, оперативність і доступність процедур банкрутства щодо БВА, сприятиме детінізації бізнесу, оптимізації роботи реєстрів та органів банкрутства, а також відновленню підприємницької активності боржників після завершення процедур ліквідації.

Список використаних джерел:

1. Донков С. В. Доцільність запровадження спрощених процедур неплатоспроможності у законодавстві про банкрутство. *Ірпінський юридичний часопис*. 2020. № 3. С. 37-43. https://doi.org/10.33244/2617-4154.3.2020.37-43

2. Дутка В.В. Мирова угода у справі про банкрутство. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* 2023. № 65. 30-33. https://doi.org/10.32782/2307-1745.2023.65.7

3. Бірюков О. М. Конкурсне право. Київ: Алерта, 2020. 202 с.

4. Задихайло Д. В., Швидка Т.І., Рєзнікова В.В. Політико-правовий зв'язок інститутів забезпечення економічної конкуренції та банкрутства в системі господарювання. *Науковий вісник Ужгородського університету: серія: Право.* 2023. Т. 3. Вип. 75. С. 227-233. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.75.3.37

5. Швидка Т. І., Остапенко Ю. І. Особливості реформування законодавства про банкрутство в період воєнного стану. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2023. № 1. С. 229-224. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.35

6. Подцерковний О. Щодо зупинення виконавчих дій та зняття майна з продажу у справі про банкрутство. Платформа стратегічної та законотворчої аналітики. 2022. URL: https://coordynata.com.ua/sodo-zupinenna-vikonavcih-dij-ta-znatta-majna-z-prodazu-u-spravi-pro-bankrutstvo.

7. Поляков Б. М. Особливості реалізації майна у процедурі банкрутства. *Право України*. 2017. № 12. С. 160-172.

8. В. С. Щербина, В. В. Рєзнікова. Актуальні проблеми господарського права (Особлива частина): підручник. – Київ: Видавництво Ліра-К, 2018. – 672 с.

9. Пунда О.О. Арзянцева Д.А. Особливості застосування процедури банкрутства у період дії воєнного стану. *Збірник наукових праць. «Приватне право і підприємництво»*. 2023. Вип. 23. С. 228-234.

10. Wood, P. R. (2007). *Principles of international insolvency* (Vol. 1). Sweet & Maxwell. , 1064 c.

11. Westbrook, Jay L., Global Insolvency Proceedings for a Global Market: The Universalist System and the Choice of a Central Court (March 28, 2018). U of Texas Law, Public Law Research Paper No. 691 URL:: https://ssrn.com/abstract=3151805 or http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3151805

12. UNCITRAL Legislative Guide on Insolvency Law. © United Nations, 2005. URL: https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/05-80722_ebook.pdf

13. UNCITRAL Legislative Guide on Insolvency Law. Part five: Insolvency law for micro- and small enterprises © United Nations, July 2022. URL: https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/msms_insolvency_ebook.pdf

14. Directive (EU) 2019/1023 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on preventive restructuring frameworks, on discharge of debt and disqualifications, and on measures to increase the efficiency of procedures concerning restructuring, insolvency and discharge of debt, and amending Directive (EU) 2017/1132 (Directive on restructuring and insolvency). *Official Journal of the European Union*. L 172. 2019. P 18-55. URL: http://data.europa.eu/eli/dir/2019/1023

15. U.S. Bankruptcy Code, An official website of the United States government. URL: https://www.uscourts.gov/court-programs/bankruptcy/bankruptcy-basics/chapter-7-bankruptcy-basics

16. UK Public General Act. Insolvency Act 1986 URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1986/45/contents

17. Directive 2013/34/EU of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013 on the annual financial statements, consolidated financial statements and related reports of certain types of undertakings, amending Directive 2006/43/EC of the European Parliament and of the Council and repealing Council Directives 78/660/EEC and 83/349/EEC Text with EEA relevance. *Official Journal of the European Union*. L 182. 29.06.2013. P 33-44 URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2013/34/oj

ЩЕРБИНА В. С.,
доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії
правових наук України, заслужений
юрист України,
професор кафедри економічного права
та економічного судочинства
*(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)*

БОДНАР Т. В.,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної
академії правових наук України,
професор кафедри цивільного права
*(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)*

УДК 34.03+346.3+ 347.42
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.23

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ ДЕРЖАВНИХ РЕЗЕРВІВ

В статті досліджуються окремі аспекти відповідальності суб'єктів договірних відносин, якими є постачальник, відповідальний зберігач та резервант (резидент) за невиконання (неналежне виконання) умов державних контрактів (договорів) на поставку та закладення матеріальних цінностей до державного матеріального резерву, договору відповідального зберігання матеріальних цінностей державного матеріального резерву та договору резервування матеріальних цінностей державного матеріального резерву.

Зазначається, що Законом України «Про державні резерви» встановлені більш суворі санкції у порівнянні з Господарським кодексом України за невиконання чи неналежне виконання договорів у сфері державних резервів, а також правових наслідків, не передбачених Кодексом, що свідчить про значне переважання публічних інтересів у цій сфері.

На основі аналізу норм статті 17 Закону України «Про державні резерви» зроблено висновок щодо їх недосконалості та суперечності окремих її положень як приписам Цивільного та Господарського кодексів, так і положенням різних частин зазначеної статті.

Запропоновано внести низку змін до Закону України «Про державні резерви», спрямованих на удосконалення застосування норм щодо відповідальності за порушення умов договорів і відмежування цієї відповідальності від відповідальності за порушення законодавства у сфері державних резервів. Зокрема, в Законі України «Про державні резерви» та в майбутньому Положенні про Агентство термін «фінансові санкції» доцільно замінити терміном «адміністративно-господарські санкції», визначити конкретні види порушень законодавства у сфері державних резервів і санкцій за них, розширивши їх перелік санкціями організаційно-правового характеру відповідно до ст.ст. 238, 239 ГК України.

Реалізація цих пропозицій сприятиме, на думку авторів, як більш повному врегулюванню застосування Агентством санкцій за порушення законодавства в сфері державних резервів, так і усуненню протиріч між Господарським кодексом України і Законом України «Про державні резерви».

Ключові слова: *державні резерви, відповідальність за порушення умов договорів, адміністративно-господарські санкції.*

Shcherbyna V. S., Bodnar T. V. Some issues of liability foroffences in the sphere of state reserves

The article examines certain aspects of the liability of subjects of contractual relations, which are the supplier, responsible custodian and reservant (resident) for failure to fulfill (improper fulfillment) of the terms of state contracts (agreements) for the supply and deposit of material values in the state material reserve, the contract for the responsible storage of material values of the state material reserve and the contract for the reservation of material values of the state material reserve. It is noted that the Law of Ukraine "On State Reserves" establishes more severe sanctions compared to the Economic Code of Ukraine for failure to fulfill or improper fulfillment of contracts in the field of state reserves, as well as legal consequences not provided for by the Code, which indicates a significant predominance of public interests in this area.

Based on the analysis of the norms of Article 17 of the Law of Ukraine “On State Reserves”, a conclusion was made regarding their imperfection and the contradiction of some of its provisions with both the provisions of the Civil and Economic Codes, and the provisions of various parts of the said article.

It is proposed to make a number of amendments to the Law of Ukraine “On State Reserves”, aimed at improving the application of the norms regarding liability for violation of the terms of contracts and distinguishing this liability from liability for violation of legislation in the field of state reserves. In particular, in the Law of Ukraine “On State Reserves” and in the future Regulation on the Agency, it is advisable to replace the term “financial sanctions” with the term “administrative and economic sanctions”, to determine specific types of violations of legislation in the field of state reserves and sanctions for them, expanding their list with sanctions of an organizational and legal nature in accordance with Articles 238, 239 of the Economic Code of Ukraine.

The implementation of these proposals will contribute, in the opinion of the authors, to both a more complete regulation of the Agency's application of sanctions for violations of legislation in the field of state reserves, and the elimination of contradictions between the Economic Code of Ukraine and the Law of Ukraine "On State Reserves".

Key words: *state reserves, liability for violation of contract terms, administrative and economic sanctions.*

Вступ. Прийнятий Верховною Радою України 9 серпня 2023 р. Закон України «Про державні резерви» [1] (далі – Закон), яким, зокрема, визначено правові, організаційні та фінансово-економічні засади формування, розміщення, зберігання, переміщення, поставки, резервування, освіження, відпуску матеріальних цінностей державних резервів, встановив низку норм, що стосуються юридичної відповідальності за правопорушення у сфері державних резервів. Зазначені норми у зв’язку з їх новизною не були предметом дослідження науковців.

Постановка завдання. Метою дослідження є з’ясування встановлених Законом особливостей застосування заходів відповідальності за порушення умов договорів у сфері

державних резервів та формулювання пропозицій щодо удосконалення змісту відповідних правових норм.

Результати дослідження. Навіть після побіжного огляду положень ст. 17 Закону можна дійти висновку щодо встановлення загалом більш суворих санкцій у порівнянні з Господарським кодексом України (далі – ГК України) за невиконання чи неналежне виконання договорів у сфері державних резервів, а також встановлення за порушення умов зазначених договорів правових наслідків, не передбачених ГК України, що, без сумніву, пов'язано із значним переважанням публічних інтересів у цій сфері. Разом з тим, щодо окремих видів порушень Закон встановлює більш «ліберальні» правові наслідки у порівнянні з ГК України.

Такі відступлення в Законі не суперечать положенням ст. 231 ГК України, якою встановлено, що у разі якщо порушено господарське зобов'язання, виконання якого фінансується за рахунок Державного бюджету України, штрафні санкції можуть застосовуватися в розмірах, встановлених абзацами 2, 3 ч. 2 зазначеної статті, якщо інше не передбачено законом чи договором.

Зазначимо, що види правопорушень та відповідальність сторін встановлені ст. 17 Закону лише щодо основних договорів у сфері державних резервів, зміст яких визначається на основі типових договорів. Стосовно додаткових (обслуговуючих) договорів, зміст яких визначається на основі примірних договорів, підстави відповідальності та санкції за порушення зобов'язань визначаються сторонами у відповідному договорі.

Загалом у законодавстві останніми роками спостерігається тенденція щодо відсилання в законах до договірного визначення заходів відповідальності, з чим стосовно договорів з публічним інтересом, якими є договори у сфері державних резервів, важко погодитися, зважаючи на певні корупційні ризики формулювання (а, скоріше його відсутності) в договорах такої відповідальності.

Втім, зустрічаються випадки поєднання в комерційних договорах з публічним інтересом поєднання законної і договірної відповідальності, що не змінює ситуації, оскільки навіть в текстах типових договорів, які є нормативно-правовими актами, позиція щодо видів порушень і санкцій за них залишається відкритою. Ще частіше такий підхід спостерігається в примірних формах договорів.

Розглянемо тут законні санкції (ті, що встановлені законом) та види порушень умов договорів, за які вони передбачені, починаючи з відповідальності постачальника за державним контрактом (договором) на поставку та закладення матеріальних цінностей до державного матеріального резерву.

Так, ч. 1 ст. 17 Закону встановлено, що у разі прострочення поставки матеріальних цінностей до державних резервів *постачальник* сплачує пеню у розмірі 2 відсотки вартості недопоставлених матеріальних цінностей за кожний день прострочення поставки до фактичного виконання зобов'язання з урахуванням недопоставленої кількості матеріальних цінностей.

За загальним правилом, встановленим ч. 6 ст. 232 ГК України, нарахування штрафних санкцій за прострочення виконання зобов'язання припиняється через шість місяців від дня, коли зобов'язання мало бути виконано, але законом або договором може бути вставлено інший строк, що ми і спостерігаємо в даному разі.

Непоставка, недопоставка (неповне закладення) матеріальних цінностей до державних резервів тягне за собою відповідальність постачальника у вигляді штрафу у розмірі 100 відсотків вартості непоставлених, недопоставлених (незакладених) матеріальних цінностей.

Постачальник також несе відповідальність у разі поставки до державних резервів матеріальних цінностей: а) непридатних для тривалого зберігання, б) некомплектних, в) таких, що не відповідають умовам договору (контракту) щодо їх якості та г) таких, що не відповідають умовам договору (контракту) щодо їх асортименту. Визначивши чотири підстави відповідальності у вигляді штрафу у розмірі 50 відсотків, законодавець встановив порядок його застосування, виходячи лише з вартості забракованих або таких, що не відповідають умовам договору (контракту), матеріальних цінностей, хоч матеріальні цінності,

непридатні для тривалого зберігання, і некомплектні жодним чином не можна кваліфікувати як забраковані.

Крім сплати штрафу на постачальника покладається також обов'язок протягом одного місяця замінити забраковані матеріальні цінності за власний рахунок. Яка доля матеріальних цінностей, не придатних для тривалого зберігання, некомплектних та таких, що не відповідають умовам договору щодо їх асортименту, Закон не визначає, а тому редакцію ч. 3 ст. 17 Закону доцільно змінити, узгодивши її, зокрема, з положеннями ст.ст. 684, 686 ЦК України.

Певну неузгодженість формулювання підстав правопорушення і його правових наслідків можна бачити і в ч. 4 ст. 17 Закону, в якій йдеться про поставку до державних резервів немаркованих або неналежно маркованих матеріальних цінностей чи матеріальних цінностей, поставлених у неналежній тарі (пакуванні), за використання засобів пакетування, що не відповідають нормативно-правовим актам, за що постачальник сплачує штраф у розмірі 50 відсотків вартості зазначених матеріальних цінностей.

Але до чого тут норма про обов'язок постачальника протягом одного місяця замінити забраковані матеріальні цінності, тару (пакування), відновити або виправити маркування за власний рахунок, якщо про поставку забракованих матеріальних цінностей в цій частині ст. 17 мова не йде?

Ще однією підставою відповідальності постачальника Закон визначив виявлення прихованих виробничих дефектів у матеріальних цінностях, поставлених (закладених) до державних резервів незалежно від часу поставки (закладення) матеріальних цінностей до державних резервів і часу виявлення зазначених дефектів та за умови додержання встановлених режимів зберігання зазначених матеріальних цінностей. За це правопорушення встановлено відповідальність постачальника у вигляді сплати штрафу у розмірі 20 відсотків їх вартості і обов'язок постачальника протягом одного місяця замінити забраковані матеріальні цінності за власний рахунок.

Видається, що за відсутності в Цивільному кодексі України (далі – ЦК України) та ГК України визначення поняття прихованих виробничих дефектів застосування зазначених правових наслідків може виявитися досить проблематичним.

Частиною 6 ст. 17 Закону встановлено, що у разі якщо матеріальні цінності державних резервів не замінено у строки передбачені цією статтею, вони вважаються такими, що не поставлені та не закладені до державних резервів. Разом з тим, які правові наслідки настають у цих випадках, Закон не визначає, тому, очевидно, слід керуватися нормою ч. 2 ст. 17 Закону і застосовувати до постачальника штраф у розмірі 100 відсотків вартості непоставлених, недопоставлених (незакладених) матеріальних цінностей.

Крім відповідальності постачальника за порушення умов державного контракту (договору) поставки Закон встановлює також відповідальність *відповідального зберігача* за договором відповідального зберігання матеріальних цінностей державного матеріального резерву, яка настає за наявності трьох підстав.

Перша – це прийняття для подальшого закладення до державних резервів матеріальних цінностей, непридатних для тривалого зберігання, некомплектних або таких, що не відповідають умовам договору (контракту) щодо їх якості та асортименту, за що відповідальний зберігач сплачує штраф у розмірі 50 відсотків вартості забракованих або таких, що не відповідають умовам договору (контракту), матеріальних цінностей та зобов'язаний протягом трьох днів повернути забраковані матеріальні цінності постачальнику для їх заміни (абз. 2 ч. 3 ст. 17 Закону).

Друга підстава стосується прийняття для подальшого закладення до державних резервів немаркованих або неналежно маркованих матеріальних цінностей чи матеріальних цінностей, поставлених у неналежній тарі (пакуванні), та використання засобів пакетування, що не відповідають нормативно-правовим актам. За це порушення відповідальний зберігач сплачує штраф у розмірі 50 відсотків вартості зазначених матеріальних цінностей (абз. 2 ч. 4 ст. 17 Закону), проте Закон не визначає долі матеріальних цінностей, про які йдеться.

На наш погляд, встановлений розмір штрафу не можна вважати співозмірним з тяжкістю правопорушення. Наприклад, Положення про поставки продукції виробничо-технічного призначення, затверджене постановою Ради Міністрів СРСР від 1988 р. встановлювало штраф за подібні порушення в розмірі лише 5 відсотків від вартості продукції (п. 60), але якщо стягувався штраф за поставку продукції неналежної якості, штраф за поставку немаркованої продукції не стягувався (п. 61).

Ще одна підстава відповідальності зберігача сформульована в законі як «незабезпечення збереження» матеріальних цінностей державних резервів, у тому числі самовільного відчуження. За це порушення з відповідальних зберігачів стягується штраф у розмірі 100 відсотків вартості зазначених матеріальних цінностей виходячи з їх ринкової ціни на день виявлення факту відсутності (самовільного відчуження), а також пеня виходячи з вартості відсутнього їх обсягу за кожний день до повного повернення матеріальних цінностей (ч. 9 ст. 17 Закону).

Очевидно, що незабезпечення збереження має охоплювати як втрату (нестачу), так і пошкодження матеріальних цінностей, як це встановлено ст. 950 ЦК України.

Закон встановлює також відповідальність *резервантів* (резидентів), які є стороною договору резервування матеріальних цінностей державного матеріального резерву.

Порівняльний аналіз норм ст. 17 Закону щодо відповідальності зберігача і резервanta свідчить про непослідовність у застосуванні санкцій та інших правових наслідків цих суб'єктів договірних відносин за подібні порушення.

Так, ч. 8 ст. 17 Закону встановлює відповідальність резервантів (резидентів) за порушення правил і умов зберігання, несвоєчасного освіження матеріальних цінностей державного матеріального резерву у вигляді штрафу у розмірі 100 відсотків вартості матеріальних цінностей державного матеріального резерву, щодо яких допущено порушення, виходячи з їх ринкової ціни на день виявлення факту порушення. Подібна підстава відповідальності відсутня щодо зберігачів, і навряд чи охоплюється поняттям «незабезпечення збереження».

У разі виявлення факту відсутності зарезервованих матеріальних цінностей для державного матеріального резерву у резервanta (резидента) він сплачує штраф у розмірі 100 відсотків ринкової ціни відсутніх матеріальних цінностей на день виявлення такого порушення, а також пеню виходячи з вартості відсутнього їх обсягу за кожний день відсутності до повного резервування таких матеріальних цінностей.

Навряд чи обґрунтованим є встановлення однакового розміру штрафу у разі резервування матеріальних цінностей для державного матеріального резерву, непридатних для тривалого зберігання, некомплектних або таких, що не відповідають умовам договору резервування щодо їх якості та асортименту, і резервування матеріальних цінностей для державного матеріального резерву немаркованих або неналежно маркованих матеріальних цінностей чи матеріальних цінностей, зарезервованих у неналежній тарі (пакуванні), використання засобів пакетування, що не відповідають нормативно-правовим актам. В обох випадках резервanti (резиденти) сплачують штраф у розмірі 50 відсотків, тільки в першому випадку виходячи з вартості забракованих або таких, що не відповідають умовам договору резервування матеріальних цінностей, а в другому – виходячи з вартості немаркованих чи неналежно маркованих матеріальних цінностей.

Аналіз норм ст. 17 Закону свідчить про те, що, санкції, встановлені частинами 1-6, 8-11 цієї статті, за своєю правовою природою і призначенням є заходами відповідальності за порушення умов відповідних договорів у сфері державних резервів, а не за порушення встановлених законодавчими актами правил здійснення господарської діяльності у цій сфері, що є підставою застосування адміністративно-господарських санкцій відповідно до ч. 1 ст. 238 ГК України. Зазначені санкції відносяться до господарських санкцій, які застосовуються Агентством не як уповноваженим органом державної влади, а як стороною у відповідних договорах.

На наш погляд, з ст. 17 Закону доцільно виключити ч. 7, яка встановлює, що у разі необґрунтованої дострокової відмови від відповідального зберігання матеріальних цінностей

державного матеріального резерву керівник відповідального зберігача (резидента) несе відповідальність, передбачену законом.

Ні законодавством про адміністративні правопорушення, ні трудовим законодавством така підстава відповідальності керівника не передбачена і, на нашу думку, не повинна встановлюватися. Стороною договору зберігання є суб'єкт господарювання, відповідальність якого за порушення умов договору, включно з необґрунтованою достроковою відмовою від зберігання, доцільно передбачати в договорі зберігання, спираючись на положення ст. 188 ГК України та ст. 651 ЦК України, зокрема, в частині застосування термінології зазначених статтей.

Зі змісту ст. 17 Закону не зрозуміло, про які фінансові санкції йде мова в її ч. 13, оскільки фінансові санкції, про застосування яких йдеться також в п. 14 ст. 5 Закону, за своєю правовою природою відрізняються від господарських санкцій, встановлених частинами 1-6, 8-11 ст. 17 Закону, які в ч. 12 цієї статті цілком справедливо іменуються штрафними санкціями. Щоправда доцільність включення до ст. 17 Закону цієї частини, яка встановлює, що сплата штрафних санкцій, передбачених цією статтею, не звільняє від виконання зобов'язань за відповідним договором викликає певні сумніви, оскільки ст. 552 ЦК України і ст. 234 ГК України (з певним застереженням) містять подібні загальні положення для всіх видів договорів.

Варто також зазначити, що фінансова відповідальність, як один із видів юридичної відповідальності, встановлена пунктом 111.1 Податкового кодексу України за порушення законів з питань оподаткування та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, то очевидно, що, виходячи з цього положення Кодексу, законодавець передбачив застосування терміну «фінансові санкції», як засобу і міри фінансової відповідальності. Проте, не можемо не звернути увагу на те, що розширення пунктом 111.1 Податкового кодексу України сфери законодавства, в якій можливе застосування фінансової відповідальності шляхом доповнення цієї сфери *іншим законодавством, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи* [виділено нами. – авт.], виходить за межі сфери дії (предмета регулювання) Податкового кодексу України, який відповідно до абзацу першого пункту 1.1 ст. 1 регулює *відносини, що виникають у сфері справляння податків і зборів* [виділено нами. – авт.], зокрема визначає вичерпний перелік податків та зборів, що справляються в Україні, та порядок їх адміністрування, платників податків та зборів, їх права та обов'язки, компетенцію контролюючих органів, повноваження і обов'язки їх посадових осіб під час адміністрування податків та зборів, а також відповідальність за порушення податкового законодавства.

Оскільки пунктом 14 ч. 1 ст. 5 Закону встановлено, що центральний орган виконавчої влади, який реалізує державну політику у сфері державних резервів (Агентство) застосовує фінансові санкції за порушення законодавства у сфері державних резервів, в Законі доцільно визначити види таких порушень (порушень встановлених законодавчими актами правил здійснення господарської діяльності у сфері державних резервів) і конкретні розміри санкцій за них. Мова йде саме про нормативно-правовий акт у формі закону, оскільки адміністративно-господарські санкції відповідно до ст. 239 ГК України можуть встановлюватися лише законами. До того часу норма п. 14 ч. 1 ст. 5 Закону залишатиметься декларацією.

При цьому і в Законі, і в майбутньому Положенні про агентство термін «фінансові санкції» доцільно замінити терміном «адміністративно-господарські санкції», визначити види порушень законодавства у сфері державних резервів та санкцій за них, за потреби розширивши їх перелік санкціями організаційно-правового характеру відповідно до ст.ст. 238, 239 ГК України.

Враховуючи різну правову природу господарських і фінансових (адміністративно-господарських) санкцій, що проявилося у відсутності логічного зв'язку між ч. 13 ст. 17 Закону та іншими частинами цієї статті, видається за доцільне виокремити ч. 13 ст. 17 Закону в окрему статтю 17-1 під назвою нинішньої ст. 17 з переліком адміністративно-господарських санкцій

та порядком їх застосування, а ст. 17 назвати «Відповідальність за порушення договорів у сфері державних резервів».

У зв'язку з цим підлягає зміні і редакція ст. 18 Закону, яка встановлює, що рішення Агентства про застосування фінансових санкцій, передбачених статтею 17 цього Закону, може бути оскаржено в судовому порядку, оскільки ст. 17 Закону, як зазначалося, не містить переліку фінансових санкцій.

Реалізація цих пропозицій сприятиме, на наш погляд, як більш повному врегулюванню застосування Агентством санкцій за порушення законодавства в сфері державних резервів, так і усуненню протиріч між ГК України і Законом, а також, приведенню п. 111.1 Податкового кодексу України у відповідність до абз. 1 п. 1.1 ст. 1 зазначеного Кодексу.

Висновки. Результати дослідження окремих аспектів відповідальності суб'єктів договірних відносин у сфері державних резервів дали підстави для висновку щодо недосконалості норм ст. 17 Закону, суперечності окремих її положень як приписам ЦК та ГК України, так і положенням різних частин зазначеної статті.

У зв'язку з викладеним вважаємо за доцільне внести запропоновані вище зміни до Закону, зокрема до його статті 17.

На відміну від ЦК України, який, визначаючи серед правових наслідків порушення зобов'язання форми відповідальності (сплата неустойки, відшкодування збитків та моральної шкоди), не встановлює конкретних штрафних санкцій за невиконання чи неналежне виконання умов договорів в інших законах можуть бути встановлені досить суворі заходи відповідальності у вигляді штрафних санкцій, як це, наприклад, має місце в Законі України «Про державні резерви», хоч загалом в законодавстві спостерігається тенденція щодо відсилання в законах до договірного порядку визначення заходів відповідальності, з чим, наприклад, стосовно комерційних договорів з публічним інтересом важко погодитися, зважаючи на певні корупційні ризики формулювання (а, скоріше, його відсутності) в договорах такої відповідальності.

Список використаних джерел:

1. Про державні резерви: Закон України від 9 серпня 2023 р. № 3310-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3310-20#Text (дата звернення: 10.03.2025 р.)

ЯРМОЛЕНКО О. С.,
кандидат юридичних наук,
докторант кафедри господарсько-правових дисциплін та економічної безпеки
(Донецький державний університет внутрішніх справ)

УДК 346.91
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.24

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ КРЕДИТОРІВ ПРИ БАНКРУТСТВІ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ ДЕЯКИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН

У статті проаналізовано питання щодо реалізації прав кредиторів при банкрутстві фізичної особи за законодавством деяких європейських країн. В умовах глобалізації та економічної інтеграції питання банкрутства фізичних осіб набуває актуальності, оскільки зростає кількість боржників та ускладняються фінансові відносини. Досліджено ключові механізми захисту інтересів кредиторів, передбачені Директивою № 2019/1023/ЄС. У статті розглядаються процедури реструктуризації боргів, ліквідації активів та очищення від боргів у таких країнах, як Німеччина, Франція, Іспанія, Литва, Греція, Італія та інших. Особливості реалізації прав кредиторів у різних країнах Європи свідчать про те, що кожна з них має свої унікальні підходи до регулювання процедур банкрутства. Визначено ключові принципи на яких базується європейський підхід, а саме: справедливе врегулювання боргів, пошук шляхів та створення можливостей реструктуризації заборгованості; захист кредиторів з метою забезпечення їх права на повернення максимально можливої частини боргу; звільнення від боргів з метою надання боржнику можливості поновити своє фінансове становище та почати стабільне життя без надмірного фінансового тиску. Підкреслено, що європейський досвід демонструє важливість поєднання інтересів боржників і кредиторів через судовий нагляд, прозорість процедур та чітку регламентацію правових механізмів. Зазначено, що для України, яка прагне європейської інтеграції, досвід ЄС є надзвичайно важливим, оскільки дозволяє визначити найефективніші механізми захисту прав кредиторів при банкрутстві фізичних осіб.

Особлива увага приділяється ролі кредиторів у процесі прийняття рішень, контролю за діями боржників та можливості оскарження підозрілих угод. На основі порівняльного аналізу європейського досвіду запропоновані рекомендації щодо вдосконалення українського законодавства з метою підвищення ефективності процедур банкрутства фізичних осіб. Наголошено, що впровадження європейських стандартів сприятиме гармонізації українського законодавства із законодавством ЄС та забезпеченню справедливого балансу між правами кредиторів і боржників.

Ключові слова: *банкрутство фізичних осіб, захист прав кредиторів, реструктуризація боргів, ліквідація активів, Директива ЄС, судовий нагляд, процедура банкрутства.*

Iarmolenko O. S. Peculiarities of the exercise of creditors' rights in the event of bankruptcy of an individual under the legislation of some European countries

The article analyzes the issue of the exercise of creditors' rights in the event of bankruptcy of an individual under the legislation of some European countries.

In the context of globalization and economic integration, the issue of bankruptcy of individuals is becoming more relevant, as the number of debtors is increasing and financial relations are becoming more complicated. The key mechanisms for protecting the interests of creditors, provided for by Directive No. 2019/1023/EU, are studied. The article examines the procedures for debt restructuring, asset liquidation and debt relief in countries such as Germany, France, Spain, Lithuania, Greece, Italy and others. The features of the exercise of creditors' rights in different European countries indicate that each of them has its own unique approaches to regulating bankruptcy procedures. The key principles on which the European approach is based are identified, namely: fair settlement of debts, finding ways and creating opportunities for debt restructuring; protection of creditors in order to ensure their right to return the maximum possible part of the debt; debt relief in order to provide the debtor with the opportunity to restore his financial situation and start a stable life without excessive financial pressure. It is emphasized that the European experience demonstrates the importance of combining the interests of debtors and creditors through judicial supervision, transparency of procedures and clear regulation of legal mechanisms. It is noted that for Ukraine, which strives for European integration, the EU experience is extremely important, as it allows to determine the most effective mechanisms for protecting the rights of creditors in the bankruptcy of individuals.

Particular attention is paid to the role of creditors in the decision-making process, control over the actions of debtors and the possibility of challenging suspicious transactions. Based on a comparative analysis of European experience, recommendations are proposed for improving Ukrainian legislation in order to increase the efficiency of bankruptcy procedures for individuals. It is emphasized that the implementation of European standards will contribute to the harmonization of Ukrainian legislation with EU legislation and ensuring a fair balance between the rights of creditors and debtors.

Key words: *bankruptcy of individuals, protection of creditors' rights, debt restructuring, liquidation of assets, EU Directive, judicial supervision, bankruptcy procedure.*

Вступ. У сучасних умовах глобалізації та інтеграції економічних процесів питання банкрутства фізичних осіб набуває все більшої актуальності. Зростання кількості боржників, ускладнення фінансових відносин та необхідність забезпечення балансу інтересів кредиторів та боржників у процедурі банкрутства вимагають ретельного аналізу законодавчих підходів до регулювання процедур банкрутства. У більшості країн Європейського Союзу (далі – ЄС) запроваджено єдині стандарти та принципи, що регулюють процес банкрутства фізичних осіб. Для України, яка прагне європейської інтеграції, досвід ЄС є надзвичайно важливим, оскільки дозволяє визначити найефективніші механізми захисту прав кредиторів при банкрутстві фізичних осіб.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження особливостей реалізації прав кредиторів у разі банкрутства фізичних осіб за законодавством деяких європейських країн, визначення ключових проблем та пропозиції щодо вдосконалення законодавства України з урахуванням європейського досвіду.

Результати дослідження. Банкрутство фізичних осіб є важливим інструментом, який дозволяє боржникам поновити своє фінансове становище, одночасно захищаючи права кредиторів. В ЄС ця сфера регулюється Директивою № 2019/1023/ЄС від 20 червня 2019 р. про засади превентивної реструктуризації, про погашення боргу та позбавлення прав, а також про заходи щодо підвищення ефективності процедур щодо реструктуризації, банкрутства та погашення боргу, а також внесення змін до Директиви № 2017/1132/ЄС (далі – Директива № 2019/1023/ЄС) [1]. Директива № 2019/1023/ЄС частково імплементована в законодавство

України. Зокрема, Кодекс України з процедур банкрутства (далі – КУзПБ) містить положення щодо проведення процедури реструктуризації для фізичних осіб та фізичних осіб-підприємців [2, с. 325].

Європейський підхід до банкрутства фізичних осіб базується на наступних ключових принципах: справедливе врегулювання боргів, а саме пошук шляхів та створення можливостей реструктуризації заборгованості; захист кредиторів з метою забезпечення їх права на повернення максимально можливої частини боргу; швидке звільнення від боргів з метою надання боржнику можливості поновити своє фінансове становище та почати стабільне життя без надмірного фінансового тиску.

Законодавство країн ЄС гарантує, що кредитори у процедурі банкрутстві фізичної особи можуть реалізувати свої права на:

участь у процедурі банкрутства. Кредитори мають право брати участь у зборах кредиторів, голосувати з ключових питань, таких як схвалення плану реструктуризації або ліквідації майна. Це забезпечує їхню участь у прийнятті рішень, що впливають на їхні інтереси;

отримання інформації. Європейське законодавство передбачає обов'язок боржника та уповноважених органів надавати кредиторам повну та точну інформацію про фінансовий стан, активи та зобов'язання. Це дозволяє кредиторам оцінити ризики та прийняти обґрунтовані рішення;

забезпечення вимог. У багатьох країнах ЄС існують механізми забезпечення вимог кредиторів, наприклад, через заставу або інші форми забезпечення. Це дозволяє кредиторам отримати перевагу при розподілі активів;

оскарження дій боржника. Кредитори мають право оскаржувати дії боржника, які можуть завдати шкоди їхнім інтересам, наприклад, приховання майна або надання переваги окремим кредиторам.

Якщо розглядати законодавство щодо процедури банкрутства фізичної особи в окремих європейських країнах, то наприклад, у Німеччини законодавство про банкрутство фізичних осіб спрямоване на збалансування інтересів боржників та кредиторів, забезпечуючи механізми захисту прав останніх. Основним нормативним актом, що регулює ці питання, є німецький Закон про неплатоспроможність (Insolvenzordnung, InsO), який набув чинності у 1999 році. Німецьке законодавство передбачає низку механізмів захисту прав кредиторів у процедурах банкрутства фізичних осіб, а саме:

обов'язок боржника подати заяву про неплатоспроможність. Боржник зобов'язаний подати заяву про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність у разі стійкої неплатоспроможності. Невиконання цього обов'язку може призвести до юридичної відповідальності боржника;

призначення арбітражного керуючого (Insolvenzverwalter). Суд призначає незалежного спеціаліста, який відповідає за управління майном боржника, виявлення та оцінку активів, а також за розподіл отриманих коштів між кредиторами відповідно до встановленої черговості;

оскарження підозрілих угод. Арбітражний керуючий має право оскаржити угоди, укладені боржником до відкриття виробництва, якщо вони були спрямовані на обмеження прав кредиторів або надання переваг окремим. Це дозволяє повернути майно до конкурсної маси для справедливого розподілу між усіма кредиторами;

участь кредиторів у процедурі. Кредитори мають право брати участь у зборах кредиторів, де вирішуються ключові питання щодо процедури неплатоспроможності, такі як затвердження плану погашення боргів або рішення про ліквідацію майна боржника;

розробка плану погашення боргів. Боржник може запропонувати план реструктуризації боргів, який підлягає затвердженню зборами кредиторів та судом. Виконання такого плану дозволяє боржникові позбутися залишкових боргів після завершення процедури, а кредиторам отримати часткове задоволення своїх вимог.

Таким чином, законодавство Німеччини про банкрутство фізичних осіб забезпечує комплексний підхід до захисту прав кредиторів, поєднуючи механізми контролю за діями

боржника, прозорого управління його майном та активну участь кредиторів у процедурі неплатоспроможності [3].

Процедура банкрутства фізичної особи у Франції відрізняється від аналогічної процедури у Німеччині. Як правило, процедура банкрутства у Німеччині триває 3 роки, то у Франції вона триває найчастіше 1 рік. Регулюються процедура банкрутства фізичної особи Кодексом споживання (Code de la consommation) та Торговим кодексом (Code de commerce). Ці нормативні акти визначають порядок визнання фізичної особи неплатоспроможною, процедури реструктуризації боргів, а також механізми захисту прав як боржників, так і кредиторів [4]. Французьке законодавство спрямовано на не допуск до банкрутства. Якщо боржник все ж таки подає заяву про банкрутство, то спочатку спеціальна комісія із заборгованості складає графік погашення боргів перед кредиторами. Якщо план погашення не працює, то призначається процедура відновлення, що триває до 1 року. Протягом цього строку боржник розпродає своє рухоме та нерухоме майно, а з виручених коштів повертає борги перед кредиторами. У разі відмови боржника від продажу майна, може бути погоджена з кредиторами розстрочка, коли частина заробітку щомісяця йде на оплату боргів, але кредитор має право відмовитися від такої пропозиції. Якщо, на думку комісії, боржник доклав усіх зусиль, то після закінчення дванадцяти місяців борг, що залишився, може бути списаний [5].

Отже, захист прав кредиторів при банкрутстві фізичної особи у Франції забезпечується через структурований процес, який включає повідомлення, можливість оскарження, пріоритетне погашення боргів, винятки з прощення та вплив на кредитну історію. Унікальність французької системи полягає в гнучкості підходу до осіб з різним рівнем активів і сильному судовому нагляді, що забезпечує справедливість для всіх учасників процедури банкрутства.

Захист прав кредиторів у процедурі банкрутства фізичних осіб в Іспанії регулюється Законом про другий шанс (Ley de Segunda Oportunidad), який був прийнятий у 2015 році. Цей закон базується на положеннях іспанського комерційного законодавства (Código de Comercio) та Цивільного Кодексу (Código Civil), спрямований на забезпечення балансу між інтересами боржників і кредиторів, надаючи боржникам можливість реструктуризації боргу або навіть очищення від боргів за певних умов. Законодавство щодо банкрутства фізичної особи передбачає кілька етапів, кожен з яких включає механізми захисту прав кредиторів:

переговори про реструктуризацію боргу (Acuerdo extrajudicial de pagos). Це добровільна процедура, де боржник намагається досягти домовленості з кредиторами щодо реструктуризації боргу через посередництво незалежного медіатора (mediador concursal). На цьому етапі кредитори мають право: приймати участь у переговорах, схвалювати або відхиляти пропозиції боржника, забезпечувати свої інтереси через медіатора тощо;

судова процедура банкрутства (Procedimiento de insolvencia). Суд може застосувати: реструктуризацію боргу (Acuerdo de refinanciación) на підставі схваленого кредиторами плану реструктуризації; ліквідацію активів (Liquidación de bienes), де кредитори мають право на отримання частини коштів відповідно до черги пріоритетності;

очищення від боргів (Exoneración del pasivo insatisfecho). У разі якщо жодна з процедур не дозволяє покрити борги, суд може ухвалити рішення про очищення боржника від боргів. Однак деякі категорії боргів (наприклад, аліменти, штрафи, податки) не підлягають списанню, що захищає інтереси кредиторів у цих випадках.

За законодавством Іспанії кредитор, який ініціював процедуру першим, має переважне право 25% від сукупної заборгованості. Крім того, він, може повернути заборгованість за борговим зобов'язанням ще до закінчення судового розгляду. Боржник повинен заявити про свою неплатоспроможність як можна швидше. Якщо він не ініціює її протягом двох місяців з моменту настання неплатоспроможності, то може понести додаткову відповідальність за рішенням суду [6].

У Литві процедура банкрутства фізичних осіб регулюється Законом Литовської Республіки «Про банкрутство фізичних осіб» (Fizinių asmenų bankroto įstatymas), прийнятим у 2012 році. Метою законодавства Литви про банкрутство є відновлення платоспроможності

фізичної особи шляхом виконання схваленого судом плану, надання відстрочки, скорочення зобов'язань, які виконуються шляхом часткової ліквідації майна. Ненадання боржником плану на розгляд суду або відмова суду затвердити план є підставою припинення процедури банкрутства. Суди мають повноваження щодо затвердження плану навіть проти бажання кредиторів. Механізм захисту прав кредиторів передбачає обов'язкове залучення кредиторів до процесу шляхом надання права голосування щодо плану реструктуризації, перевірки реалізації активів, оскарження рішень суду, контроля за діями боржника, відшкодування збитків. Якщо суд встановить, що боржник свідомо приховував активи або намагався уникнути відповідальності, кредитори можуть вимагати компенсації збитків [7].

За законодавством Литві та Латвії ініціатором банкрутства фізичної особи може бути тільки боржник, кредитори не можуть ініціаторами. В Естонії ж банкрутство (як процедура продажу майна боржника з подальшим розподілом отриманих коштів між кредиторами) може бути ініційовано як боржником, так і кредиторами, але заява про реструктуризацію заборгованості може подаватися лише боржником [8].

Незважаючи на те, що суди Литви орієнтуються насамперед на інтереси кредитора, вони не допускають безумовне та повне списання боргів боржника. Так, у суд відмовив у порушенні процедури банкрутства, посилаючись на те, що боржник, який втратив працездатність на 75%, не в змозі довести, що зможе знайти роботу; майно в нього відсутнє, пенсії вистачає лише на задоволення найнагальніших потреб, інших джерел коштів для існування немає; але закон про банкрутство зорієнтований не списання боргів, а має на меті відновлення платоспроможності боржника, який, виконуючи план погашення боргів, зможе повернути борги кредиторам; але, за таких обставин ця мета недосяжна [9, с. 183].

У Греції банкрутство фізичних осіб регулюється Законом № 4738/2020 «Debt settlement and second-chance arrangement and other provisions» (the Insolvency Code), який набрав чинності 1 січня 2021 року. Цей закон відповідає Директиві № 2019/1023/ЄС і забезпечує баланс між реабілітацією боржника та захистом прав кредиторів. Захист прав кредиторів є ключовим аспектом спрямованості зазначеного Закону, який забезпечує справедливе ставлення, одночасно надаючи боржникам другий шанс. Законодавство Греції про банкрутство передбачає кілька механізмів для захисту прав кредиторів у процедурах банкрутства фізичних осіб:

судовий нагляд та контроль. Процедура банкрутства відбувається під суворим наглядом суду, який забезпечує дотримання прав та інтересів усіх сторін, включаючи кредиторів;

мораторій на стягнення. Після подання боржником заяви про банкрутство суд може накласти тимчасовий мораторій на індивідуальні дії кредиторів щодо стягнення боргів, що запобігає хаотичному розпродажу майна боржника та забезпечує рівноправне ставлення до всіх кредиторів;

план реструктуризації боргів. Боржник може запропонувати план реструктуризації своїх боргів, який підлягає затвердженню судом та схваленню кредиторами. Виконання такого плану дозволяє боржнику уникнути ліквідації майна, а кредиторам – отримати часте чи повне задоволення своїх вимог;

оскарження підозрілих транзакцій. Кредитори мають право оскаржувати транзакції, здійснені боржником до подання заяви про банкрутство, якщо вони вважають, що ці дії були спрямовані на ухилення від сплати боргів або надання переваг окремим кредиторам;

позасудова процедура. Закон передбачає можливість погасити борги шляхом медіації або інших позасудових процедур за згодою кредиторів. Кредитори мають право ініціювати продаж майна боржника до проведення судового процесу;

призначення спеціального адміністратора. У деяких випадках суд може призначити спеціального адміністратора для управління майном боржника та забезпечення справедливого розподілу активів між кредиторами [10].

Таким чином, законодавство Греції про банкрутство фізичних осіб визначає для кредиторів засоби для захисту їх прав та інтересів, забезпечуючи прозорість та справедливість процедур неплатоспроможності.

В Болгарії активно, станом на лютий 2025 року, тривають обговорення щодо впровадження законодавства про банкрутство фізичних осіб (Закон «За несъстоятелност на физическите лица»). Хоча конкретний закон ще не прийнято, проєкт передбачає низку механізмів для захисту прав кредиторів у процедурах банкрутства фізичних осіб. Він регламентує умови та порядок проведення процедури банкрутства фізичних осіб, в процесі якої задовольняються вимоги всіх кредиторів. Процедура добровільно ініціюється боржником і спрямована на справедливе задоволення вимог його кредиторів.

З метою захисту інтересів кредиторів суд має право накласти заборону та арешт на майно, укладання нових угод з управління та розпорядження майном, а також робити платежі без дозволу, за виключенням поточних зобов'язань щодо забезпечення життєвих потреб боржника та його сім'ї в межах аліментів, що визначаються судом (платежі до державного та місцевих бюджетів, постачальникам побутових, комунальних та комунікаційних послуг, необхідні витрати на харчування, охорону здоров'я, освіту тощо). Важливо, що кредитори не можуть претендувати на основне житло боржника, його особисті речі та суму на прожитковий мінімум, яку суд залишає для забезпечення потреб боржника та його сім'ї. Це обмежує активи, доступні для задоволення вимог кредиторів, але забезпечує соціальний захист боржника [11].

Варто зазначити, що ці положення базуються на загальних принципах захисту прав кредиторів у процедурах банкрутства фізичних осіб, які застосовуються в багатьох європейських країнах. Остаточні механізми та процедури будуть визначені після прийняття відповідного законодавства в Болгарії.

15 липня 2022 року набув чинності новий італійський Кодекс про кризу та неспроможність підприємств (Codice della crisi d'impresa e dell'insolvenza). Цікавим є заміна в Кодексі терміну «банкрутство» на «судову ліквідацію», хоча всі звичні ознаки процедури банкрутства збережені. Свої права кредитори реалізують через участь у спеціальних процедурах, таких як плани погашення боргів. Це дозволяє уникнути повного банкрутства та забезпечити контрольоване погашення боргів, що може бути вигідним для кредиторів, оскільки зменшує ризик повної втрати коштів. Крім того, Кодекс передбачає використання позасудових процедур таких як: переговори про складання (Negotiated Composition), яка дозволяє боржнику вести переговори з кредиторами для розробки плану реструктуризації. Це надає кредиторам можливість впливати на умови повернення боргів. Після початку процедури кредитори не можуть самостійно стягувати борги, що забезпечує рівність усіх кредиторів і захищає активи боржника. Після завершення ліквідаційної процедури боржник може отримати звільнення від залишкових боргів, що обмежує можливості кредиторів стягнути залишок боргу в майбутньому. Кодекс забезпечує структурований механізм захисту прав кредиторів при банкрутстві фізичних осіб, через участь у процедурах, пріоритетне задоволення вимог та можливість впливати на плани реструктуризації. Обмеження, такі як виключення основного житла та суми на прожитковий мінімум, можуть зменшити активи, доступні для кредиторів, але це компенсується акцентом на раннє виявлення та реструктуризацію, що підвищує шанси на повернення боргів [12].

Висновки. Аналіз законодавства європейських країн щодо банкрутства фізичних осіб свідчить про те, що у більшості країн ЄС процедури банкрутства фізичних осіб ґрунтуються на принципах, закріплених у Директиві № 2019/1023/ЄС, метою якої є забезпечення балансу між інтересами боржників і кредиторів. Це досягається за рахунок механізмів реструктуризації боргу, прозорого розподілу активів, участі кредиторів у процесі прийняття рішень та захисту від недобросовісної поведінки боржників. Особливості реалізації прав кредиторів у різних країнах Європи свідчать про те, що кожна з них має свої унікальні підходи до регулювання процедур банкрутства.

Отже, аналіз європейського досвіду показує, що успішне регулювання банкрутства фізичних осіб можливе лише за умови поєднання інтересів обох сторін – боржників і кредиторів. Запровадження сучасних механізмів, таких як медіація, реструктуризація боргів та судовий нагляд, може забезпечити більш збалансовану систему банкрутства фізичних осіб та підвищити рівень захисту прав кредиторів.

Список використаних джерел:

1. Directive (EU) 2019/1023 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on preventive restructuring frameworks, on discharge of debt and disqualifications, and on measures to increase the efficiency of procedures concerning restructuring, insolvency and discharge of debt, and amending Directive (EU) 2017/1132 (Directive on restructuring and insolvency). *Eur-lex*. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/1023/oj/eng

2. Кодекс України з процедур банкрутства : Закон України від 18 жовтня 2018 р. № 2597-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 19. Ст. 74.

3. Insolvenzordnung: vom 5. Oktober 1994. URL: https://www.gesetze-iminternet.de/inso/BJNR286600994.html#BJNR286600994BJNG000100000

4. Code de la consommation. Modifié par LOI n°2024-364 du 22 avril 2024 – art. 2 (V). *Legifrance*. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006069565/

5. Code de commerce. Modifié par Ordonnance n°2021-1192 du 15 septembre 2021 – art. 28. *Legifrance*. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000005634379/

6. Ley de Segunda Oportunidad (25/2015, de 28 de julio). *Legislación consolidada*.URL: https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2015-8469

7. Lietuvos Respublikos fizinių asmenų bankroto įstatymas (Žin., 2012, Nr. 57-2823). *Infolex*. URL: https://www.infolex.lt/ta/156085#

8. Pankrotiseadus (maksejõuetusseadus). Vastu võetud 01.06.2022. *Riigi Teataja*. URL: https://www.riigiteataja.ee/akt/120062022001

9. Ambrasaite G., Norkus R. Legal aspects of insolvency of natural persons in the Baltic states. *Juridica international*. 2014. Vol. 21. P. 176-185.

10. Provisions of Law 4738/2020 (Official Government Gazette A' 207/27.10.2020) «Debt Settlement and Second Chance Provision». *Cpalaw*. URL: https://www.cpalaw.gr/en/insights/newsflashes/2020/11/debt-settlement-second-chance-provision/

11. Проекта на Закон за несъстоятелност на физическите лица (11.11.2024). *Министерски съвет.* URL:https://www.strategy.bg/PublicConsultations/View.aspx?lang=bg-BG&Id=8665

12. Codice della crisi d'impresa e dell'insolvenza on 15 July 2022. *Ministero della giustizia*. URL: https://www.giustizia.it/cmsresources/cms/documents/Rordorf_codice_crisi_insolvenza_5ott2017.pdf

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

КОЛБ С. О.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри права
(Волинський інститут імені В'ячеслава Липинського Міжрегіональної академії управління персоналом)

УДК 349.2:331.5(477)
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.25

ДОМАШНЯ ПРАЦЯ В СИСТЕМІ ТРУДОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню процесу інституціоналізації домашньої праці в системі трудового права України з урахуванням законодавчих змін, запроваджених Законом України 2024 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо регулювання праці домашніх працівників». Упродовж тривалого часу праця в домогосподарствах залишалась поза межами ефективного правового поля, що спричиняло поширення неформальної зайнятості та обмежувало доступ осіб, зайнятих у цій сфері, до трудових і соціальних гарантій. У статті проаналізовано нововведення, що доповнили Кодекс законів про працю України главою XI-A, яка закріплює правовий статус домашніх працівників, визначає основні поняття, регулює порядок укладення трудових договорів, організацію робочого часу, оплату праці, охорону праці, припинення трудових правовідносин, а також окреслює механізми державного контролю. Автор звертає увагу на символічне та практичне значення легалізації домашньої праці як професійної діяльності, що потребує належного нормативного визнання. Водночас акцентовано на низці проблемних положень, серед яких добровільність участі у соціальному страхуванні, складність державного нагляду в умовах приватного житла, відсутність типової форми трудового договору, надмірна спрощеність процедури звільнення. Зроблено висновок про важливість ухваленого закону як кроку до формалізації зайнятості, проте наголошено на необхідності подальшого вдосконалення законодавства з метою забезпечення ефективного та справедливого захисту прав домашніх працівників відповідно до міжнародних стандартів, зокрема положень Конвенції МОП № 189. Особливу увагу приділено перспективам запровадження механізмів превенції дискримінації, системного моніторингу умов праці та соціального діалогу на індивідуалізованому рівні взаємодії між працівником і роботодавцем.

Ключові слова: *домашня праця, трудове право, домашній працівник, трудовий договір, соціальний захист, правове регулювання.*

Kolb S. O. Domestic work in the system of labour law of Ukraine

The article is devoted to the study of the institutionalization of domestic work within the labor law system of Ukraine, taking into account the legislative changes introduced by the 2024 Law of Ukraine «On Amendments to Certain Legislative Acts on the Regulation of Domestic Workers' Labor.» For a long time, work within households remained beyond effective legal regulation, which contributed to the spread of informal employment and limited access to labor and social guarantees for individuals engaged in this sector. The article analyzes the innovations that

supplemented the Labor Code of Ukraine with Chapter XI-A, which establishes the legal status of domestic workers, defines key concepts, regulates the procedure for concluding employment contracts, organization of working hours, remuneration, labor protection, termination of employment, and outlines mechanisms of state control. The author emphasizes the symbolic and practical significance of legalizing domestic work as a form of professional activity that requires appropriate regulatory recognition. At the same time, attention is drawn to a number of problematic provisions, including the voluntary nature of participation in social insurance, the complexity of state oversight in private households, the absence of a standard employment contract form, and the overly simplified termination procedure. The article concludes that the adopted law is an important step toward formalizing employment in the domestic sphere, while also emphasizing the need for further legislative improvement to ensure effective and fair protection of domestic workers' rights in accordance with international standards, particularly the provisions of ILO Convention No. 189. Special attention is given to the prospects of introducing mechanisms for preventing discrimination, systematic monitoring of working conditions, and establishing a model of social dialogue within the individualized relationship between domestic worker and employer.

Key words: *domestic work, labor law, domestic worker, institutionalization, employment contract, social protection, informal employment, legal regulation.*

Вступ. Упродовж тривалого часу домашня праця залишалася поза межами належного правового регулювання в системі трудового законодавства України, що зумовило високий рівень тінізації зайнятості в цій сфері, а також відсутність ефективних правових механізмів захисту осіб, які здійснюють побутове обслуговування в межах домогосподарств. Існуюча правова база не враховувала особливостей цієї форми трудової діяльності, зокрема індивідуалізований характер трудових відносин, специфіку робочого середовища та підвищену вразливість працівників. Прийняття у 2024 р. Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо регулювання праці домашніх працівників» стало важливим етапом у процесі інституціоналізації домашньої праці, проте низка положень вказаного нормативно-правового акта викликає теоретичні й практичні запитання, що потребують наукового осмислення та правового доопрацювання.

Метою дослідження є аналіз законодавчих змін, спрямованих на врегулювання праці домашніх працівників в Україні, виявлення їх правового змісту, визначення позитивних зрушень у сфері трудового права, а також встановлення дискусійних аспектів, які потребують подальшого вдосконалення для забезпечення ефективного та справедливого правового захисту цієї категорії працівників.

Результати дослідження. У межах сучасної правової доктрини праця домашніх працівників розглядається як складова трудових правовідносин, що водночас виконує соціально значущу функцію у сфері підтримки життєдіяльності домогосподарств та забезпечення належного рівня повсякденного догляду і побутового обслуговування. Її правовий статус уперше було унормовано на міжнародному рівні шляхом ухвалення Конвенції МОП № 189, що визначила базові трудові гарантії для цієї категорії працівників, а також заклала концептуальні засади розуміння домашньої праці як оплачуваної професійної діяльності, яка здійснюється у межах формалізованих трудових правовідносин [1]. Визначення понять «домашня праця» та «домашній працівник», закріплене у ст. 1 Конвенції, дало змогу чітко окреслити сферу правового регулювання, відмежувавши її від нерегулярного побутового найму, що не має системного характеру.

Конвенція № 189 виконує подвійну функцію – інституційну та соціальну. З одного боку, вона закріплює правовий статус домашніх працівників як суб'єктів трудового права, з іншого – сприяє формуванню суспільного визнання їхньої діяльності як необхідної,

корисної та професійно значущої. Такий підхід дозволяє переосмислити роль праці в домогосподарстві, виходячи за межі її традиційного сприйняття як маргіналізованої або суто неформальної. Відповідно до досліджень МОП, домашня праця охоплює як діяльність безпосереднього догляду (догляд за дітьми, людьми похилого віку тощо), так і непрямий догляд – побутове обслуговування, що забезпечує життєдіяльність домогосподарства. Таким чином, праця домашнього працівника постає як комплекс трудових функцій, що мають економічну та соціальну цінність.

В Україні тривалий час праця осіб, зайнятих у сфері побутових та персональних послуг у домогосподарствах, перебувала поза сферою належного правового регулювання. Хоча Кодекс законів про працю України містив загальні положення, вони не відображали специфіку цієї форми зайнятості, зокрема – приватний характер місця роботи, індивідуалізовану форму найму та потенційну нерівність у відносинах між працівником і роботодавцем-фізичною особою [2]. Внаслідок цього значна частина домашніх працівників виконувала свої обов'язки без укладення офіційних трудових договорів, що, у свою чергу, унеможливлювало реалізацію їхнього права на соціальний захист і доступ до базових трудових гарантій.

Правова невизначеність, що існувала у сфері трудових відносин з участю домашніх працівників, була одним із чинників їхньої інституційної маргіналізації. Відсутність спеціального правового режиму у трудовому законодавстві не дозволяла враховувати особливості виконання трудових обов'язків у домашньому середовищі, а також створювала умови для збереження високого рівня тінізації відповідної зайнятості. Працівники цієї категорії фактично залишалися поза дією ефективних механізмів захисту, передбачених для інших суб'єктів трудових правовідносин.

Ситуація почала змінюватися після ухвалення Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання праці домашніх працівників», яким було запроваджено окрему главу XI-A до КЗпП України [3]. Це стало початком формування системного нормативного підходу до врегулювання трудових відносин у цьому сегменті. Закон визначив правові засади оформлення трудових договорів із домашніми працівниками, передбачив гарантії умов праці, порядок припинення трудових відносин, а також механізми захисту приватного життя працівника. Крім того, документ закріпив у національному законодавстві поняття «домашня праця» та «домашній працівник», що свідчить про визнання особливого статусу цієї діяльності.

Правове регулювання праці в домогосподарствах виконує захисну функцію, орієнтовану на встановлення стандартів справедливої оплати, нормування робочого часу, дотримання вимог охорони праці та забезпечення доступу до соціального страхування. Водночас це регулювання має виразне символічне значення: воно закріплює сприйняття домашньої праці як легітимної професійної діяльності, що потребує правового визнання, належного ставлення та забезпечення гідних умов виконання. Формалізація такої праці розширює коло осіб, охоплених державними гарантіями, і водночас закладає нормативну основу для реалізації принципів рівності, поваги до людської гідності та соціальної справедливості у сфері трудових відносин [4].

24 серпня 2024 року в Україні набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання праці домашніх працівників» (Відомості Верховної Ради України, 2024, № 30, ст. 214), який започаткував системне законодавче врегулювання праці осіб, що виконують роботу у межах домогосподарств [3]. Законодавчі зміни, передбачені цим нормативно-правовим актом, охоплюють широкий спектр питань: визначення правового статусу домашніх працівників, особливості укладення та припинення трудового договору, специфіку умов праці, охорони праці, соціального страхування, ведення обліку, відповідальності сторін, а також державного нагляду у цій сфері [5]. Прийняття закону відображає тенденцію до визнання домашньої праці як повноцінної форми формалізованої зайнятості та відповідає міжнародним зобов'язанням України, зокрема щодо імплементації положень Конвенції МОП № 189.

У Кодексі законів про працю України основним нововведенням стало доповнення його главою XI-А «Праця домашніх працівників», яка містить сім статей (173-2–173-7), що формують окремий нормативний режим. У ст. 173-2 наведено юридичне визначення ключових понять. «Домашній працівник» – це фізична особа, яка виконує роботу для домогосподарства на підставі трудового договору, тоді як «домашня праця» визначається як робота, що надається не підприємству чи організації, а конкретному домогосподарству. Закон встановлює чіткий часовий критерій, який відмежовує домашню працю від побутових разових послуг: якщо особа працює нерегулярно та не перевищує 40 годин на місяць, вона не вважається домашнім працівником [2]. Це розмежування дозволяє відокремити сферу дії трудового законодавства від цивільно-правових зобов'язань.

Також у межах цієї статті деталізовано поняття «домогосподарство» – як сукупність осіб, які спільно мешкають, ведуть спільне господарство, розподіляють витрати і можуть бути або не бути пов'язаними родинними чи свояцькими зв'язками. Стаття забороняє використання праці осіб, які не досягли 16-річного віку. Це положення має на меті запобігання використанню дитячої праці в непрозорих умовах побутової зайнятості [6].

Ст. 173-3 визначає основні елементи правового статусу домашнього працівника. На нього поширюються усі норми трудового законодавства, включаючи гарантії безпечних і здорових умов праці, права на відпустку, оплату понаднормових годин тощо. Основою регулювання трудових правовідносин між працівником і роботодавцем є письмовий трудовий договір, форма якого має бути уніфікована та містити вичерпний перелік істотних умов. Договір повинен включати відомості про сторони, місце роботи, дату початку роботи, строк дії (якщо договір строковий), опис трудових функцій у доступній формі, умови оплати праці (включаючи надурочну, нічну, святкову роботу), тривалість робочого часу та часу відпочинку, правила залучення до роботи у вихідні та святкові дні, умови надання щорічної відпустки, а також способи комунікації між сторонами. Окремо закон регулює порядок внесення змін до договору, визначає, що сторони самостійно ухвалюють рішення щодо ведення первинної облікової документації, у тому числі трудової книжки. У галузі соціального забезпечення закон надає домашнім працівникам можливість добровільної участі в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування. Закон прямо зазначає, що внески до Пенсійного фонду, Фонду соціального страхування та інших систем здійснюються за ініціативою самого працівника або за домовленістю з роботодавцем [2].

У ст. 173-4 врегульовано трудові правовідносини в умовах проживання працівника в житлі домогосподарства. Передбачено можливість надання житла в користування – безоплатно або на платній основі. Якщо надання житла є платним, сторони укладають цивільно-правову угоду, при цьому роботодавець не має права самовільно проводити утримання із заробітної плати працівника. У статті також зафіксовано гарантії особистої недоторканності працівника, зокрема недопустимість вимагання передачі особистих документів (наприклад, паспорта), заборона на збирання чи поширення інформації про домогосподарство без згоди роботодавця, та закріплено право працівника самостійно обирати місце для відпочинку в межах житла.

Ст. 173-5 деталізує особливості організації робочого часу. Законодавець надає право встановити підсумований облік робочого часу, якщо звичайний режим є незастосовним через специфіку обов'язків. Установлено, що тривалість робочого часу не повинна перевищувати норму за місячний обліковий період. Облік часу веде працівник, погоджуючи його з роботодавцем у визначені строки. Закон дозволяє поділ робочого дня на частини, а також встановлює поняття «період очікування» – час, коли працівник перебуває в стані готовності до виконання завдань. Такий час є оплачуваним і має обмеження за тривалістю (до 10% робочого часу), а оплата не може бути меншою за встановлену мінімальну заробітну плату. Також закріплено, що супровід члена домогосподарства у відпустці або під час відпочинку вважається робочим часом. Встановлено, що погодження з профспілковим органом при залученні до надурочних робіт або підсумованого обліку не вимагається [3].

У ст. 173-6 зафіксовано порядок припинення трудового договору. Передбачено, що трудовий договір може бути припинений за ініціативою будь-якої зі сторін. У випадку

розірвання договору з ініціативи роботодавця застосовуються положення ст. 40 КЗпП, однак обов'язковим є повідомлення працівника не пізніше ніж за 14 днів, якщо інше не передбачено договором. Передбачено декілька способів припинення трудового договору: за взаємною згодою, шляхом направлення повідомлення рекомендованим листом, через засоби зв'язку або іншим способом, узгодженим сторонами. Установлено право домашнього працівника негайно припинити трудовий договір у разі приниження честі, гідності, втручання в приватне життя або інших неправомірних дій з боку члена домогосподарства. Закон також зобов'язує роботодавця повідомити центральний орган виконавчої влади, відповідальний за адміністрування ЄСВ, про факт припинення трудових відносин не пізніше ніж через три дні з моменту звільнення працівника.

Ст. 173-7 визначає підстави та механізм державного контролю за додержанням законодавства про працю у домогосподарствах. Посадові особи органів нагляду можуть здійснювати моніторинг, проводити роз'яснення, а за наявності підстав – конфіденційну бесіду з працівником. Фізичні особи, які залучають працівників до домашньої праці, зобов'язані надавати необхідну інформацію контролюючому органу у визначеному законом порядку. У зв'язку з прийняттям спеціальної глави, були внесені зміни до ряду загальних статей КЗпП. Зокрема, ст. 24 доповнено п. 6-3, який визначає обов'язковість укладення письмового трудового договору з домашнім працівником. У статтях 41, 43, 43-1, 47, 49-2, 62, 71 і 153 уточнено порядок звільнення, охорону праці, облік робочого часу, особливості невідкладних робіт, режим святкових і вихідних днів, відповідальність роботодавця за технічний стан обладнання тощо. Крім КЗпП, відповідні зміни внесено до низки спеціальних законів. У Законі «Про оплату праці» (ст. 30) дозволено встановлювати особливі умови для домашніх працівників [7]. Закон «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» [8] та Закон «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» (ст. 11) [9] визначають добровільну участь цієї категорії працівників у системі соціального забезпечення. У Законі «Про охорону праці» (ст. 14) передбачено спільну відповідальність сторін за умови праці [10]. Закон «Про збір та облік єдиного внеску» (ст. 8, 10) конкретизує розмір внеску, умови добровільної участі та процедури звітності [11].

Таким чином, прийнятий закон є результатом інституціоналізації домашньої праці як особливої форми трудової зайнятості. Законодавчі зміни створили правове підґрунтя для легалізації трудових відносин у цій сфері, сприяли зниженню тінізації, посиленню захисту працівників та адаптації трудового права до нових соціально-економічних реалій.

Аналізуючи зміст Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання праці домашніх працівників», необхідно окремо зупинитися на низці положень, які, попри загальну прогресивність законодавчої ініціативи, залишають відкритими суттєві питання правозастосування. Ці норми створюють ризики неоднозначного трактування, послаблення гарантій для працівників або навпаки – надмірного навантаження на сторони трудових відносин.

Одним із проблемних аспектів є добровільний характер участі домашніх працівників у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування. Як випливає зі змісту ст. 173-3 Кодексу законів про працю України та ст. 8 Закону України «Про збір та облік єдиного внеску», участь у соціальному страхуванні не є обов'язковою, а здійснюється лише за бажанням працівника. Така конструкція, на наш погляд, суперечить самій логіці інституту соціального страхування, який покликаний забезпечити системну соціальну захищеність у випадках непрацездатності, настання пенсійного віку, тимчасової втрати працездатності або нещасного випадку. У разі ухилення від участі працівники фактично залишаються поза межами соціальних гарантій. Це підвищує ризики маргіналізації праці в домогосподарствах, особливо уразливими є жінки та особи похилого віку, які переважно зайняті у цій сфері. Відсутність обов'язковості страхування залишає прогалину у державній політиці соціального захисту, що потребує нормативного доопрацювання.

Ще однією суперечливою нормою є розподіл відповідальності за створення безпечних і нешкідливих умов праці між обома сторонами трудового договору, як це передбачено

оновленою редакцією ст. 153 КЗпП [2]. Такий підхід не враховує об'єктивного дисбалансу сил між працівником і роботодавцем. В умовах, коли працівник виконує роботу в приватному житловому середовищі, він позбавлений можливості впливати на організацію праці, зокрема у частині забезпечення належних технічних або гігієнічних стандартів. Відтак, покладання на нього рівної з роботодавцем відповідальності за охорону праці виглядає необґрунтованим і суперечить принципам трудового права, згідно з якими саме роботодавець повинен гарантувати безпечні умови праці незалежно від формату зайнятості.

Також привертає увагу надмірна простота процедури припинення трудового договору з домашнім працівником. Відповідно до положень ст. 173-6 КЗпП, роботодавець має можливість припинити трудові відносини шляхом направлення повідомлення, зокрема рекомендованим листом або іншими каналами комунікації, передбаченими договором. Такий механізм не передбачає належних запобіжників щодо зловживань і порушення принципу стабільності трудових правовідносин. Особливу занепокоєність викликає ситуація, коли працівник проживає в житлі роботодавця: у разі припинення трудового договору він може втратити і місце проживання без адекватного часу на пошук альтернативи, що створює соціальну небезпеку та моральну вразливість.

Окремо слід звернути увагу на обмеженість можливостей контролю за дотриманням прав працівників у приватних домогосподарствах. Закон у ст. 173-7 визначає повноваження інспекторів праці, однак їх реалізація фактично обмежена конституційною нормою про недоторканність житла. У результаті виникає колізія між необхідністю державного контролю за умовами праці та правом на приватність. Це знижує ефективність державного нагляду й унеможливлює оперативне реагування на порушення трудових прав, особливо у випадках домашнього насильства або психологічного тиску, які можуть залишитися прихованими. Ще одним практичним недоліком є відсутність типового зразка трудового договору. Хоча закон встановлює перелік обов'язкових умов договору, їх реалізація без чіткої форми може бути непослідовною. Відсутність уніфікованого шаблону відкриває простір для довільного трактування змісту договору, пропуску істотних умов або навмисного маніпулювання умовами зайнятості, що порушує принцип правової визначеності.

На тлі зазначених дискусійних питань доцільним видається необхідність внесення додаткових змін до законодавства. По-перше, слід передбачити обов'язкову участь домашніх працівників у системі соціального страхування за спрощеним механізмом, наприклад, шляхом встановлення змішаної моделі фінансування – частково за рахунок роботодавця, частково за рахунок працівника. По-друге, необхідно затвердити типовий зразок трудового договору з урахуванням специфіки праці в домогосподарстві, що дозволить підвищити правову захищеність обох сторін. По-третє, варто конкретизувати зміст обов'язків роботодавця щодо охорони праці, включаючи мінімальні санітарні, технічні та побутові вимоги. Крім того, доцільним є розширення процедурних гарантій при звільненні працівника, особливо у випадках тривалих трудових відносин. Розгляд доцільності запровадження вихідної допомоги або збільшеного строку попередження міг би забезпечити баланс інтересів сторін. Окремо потребує регламентації механізм участі інспекторів праці у перевірках у супроводі соціальних працівників або правозахисників, що дозволило б забезпечити ефективний захист без порушення конституційних прав. У перспективі доцільно передбачити правові запобіжники дискримінації та насильства у сфері домашньої праці, доповнивши законодавство процедурою оперативного реагування на такі випадки через адміністративні або судові механізми.

Висновки. Ухвалення Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо регулювання праці домашніх працівників» заклало початок формування національної моделі правового регулювання трудових відносин у сфері домашньої праці. Інституціоналізація даного виду зайнятості дозволила вперше на рівні трудового законодавства визначити правовий статус домашнього працівника, умови його праці, особливості укладення та припинення трудового договору. Норми закону частково усунули прогалини у сфері гарантій прав працівників, охорони праці та контролю. Водночас окремі положення

залишаються суперечливими або такими, що потребують уточнення – зокрема, щодо добровільної участі у соціальному страхуванні, обмеженої відповідальності роботодавця, спрощеної процедури звільнення, відсутності типового договору та ускладненого механізму інспекцій у приватному житлі. Ці аспекти вказують на необхідність подальшої системної адаптації трудового законодавства до реалій домашньої праці та запровадження чітких механізмів державного захисту прав працівників у цій сфері.

Список використаних джерел:

1. Конвенція № 189 про гідну працю домашніх працівників, ухвалена 16 червня 2011 р. / Міжнародна організація праці. URL: https://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page.html?id_doc=67415 (дата звернення: 21.03.2025).

2. Кодекс законів про працю України. Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII в редакції від 01.01.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text

3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання праці домашніх працівників : Закон України від 25 квіт. 2024 р. № 3680-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3680-20#Text (дата звернення: 18.03.2025).

4. Пижова, М. О., Пижов, О. М. Правове регулювання праці домашніх працівників. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 4, с. 292–294. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-4/67.

5. Цвєткова К., Матвійчук Н. Ключові зміни в трудовому законодавстві за 2024 рік. *Юрліга*: веб-сайт. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analitycs/233875_klyuchov-zmni-v-trudovomu-zakonodavstv-za-2024-rk (дата звернення: 18.03.2025).

6. Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо регулювання праці домашніх працівників». URL: blob:https://itd.rada.gov.ua/dd6f72e2-0546-4601-b407-e39e9bc6f091 (дата звернення: 21.03.2025).

7. Про оплату праці : Закон України від 24 берез. 1995 р. № 108/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 17. Ст. 121. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/108/95-вр (дата звернення: 21.03.2025).

8. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 23 верес. 1999 р. № 1105-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 46–47. Ст. 403. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1105-14 (дата звернення: 20.03.2025).

9. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 9 лип. 2003 р. № 1058-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 49–51. Ст. 376. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15 (дата звернення: 20.03.2025).

10. Про охорону праці : Закон України від 14 жовт. 1992 р. № 2694-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 49. Ст. 668. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2694-12 (дата звернення: 20.03.2025).

11. Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 8 лип. 2010 р. № 2464-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 2–3. Ст. 11. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2464-17 (дата звернення: 20.03.2025).

ЛУЦЕНКО О. Є.,
кандидат юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри трудового права
(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

УДК [349.2:349.3]:[331.104.2:331.109]
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.26

ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ УСТАНОВЛЕННЯ ФАКТІВ МОБІНГУ У СФЕРІ ПРАЦІ

У статті доведено, що правове забезпечення установлення фактів мобінгу має як теоретичне, так і прикладне значення. Наразі судова практика свідчить про складнощі у доведенні наявності щодо працівників мобінгу у певних діях чи бездіяльності роботодавців. Так, мобінгом визнаються висунуті у грубій формі звинувачення щодо неналежного виконання працівником своїх обов'язків, що супроводжуються приниженням честі та гідності. Утім, не визнаються мобінгом факти несплати роботодавцем ЄСВ; недопущення працівника на своє робоче місце; факти «комунікативних нападів та зазіхань на якість професійної ситуації, зазіхань на соціальні відносини».

Авторка встановила, що для підтвердження наявності мобінгу не достатньо існування лише психологічного явища, адже потрібні фактичні докази вчинення психологічного або/та економічного тиску з боку роботодавця. Доказами, які підтверджують факт мобінгу, можуть бути як електронні докази, так і письмові чи, можливо, й усні докази. До суду слід подавати докази причинно-наслідкового зв'язку між діями кривдника та наслідками для працівника.

Авторка з'ясувала, що нині на практиці, керуючись листками непрацездатності неможливо встановити причинний зв'язок між погіршенням стану здоров'я та діями роботодавця. Той факт, що працівник протягом певного часу перебував на лікуванні, ще не свідчить про вчинення щодо нього мобінгу, тим паче якщо відповідно до наданих медичних довідок працівник просто проходив обстеження та лікування, а не звертався за екстреною медичною допомогою.

У статті установлено, що не визнаються на практиці мобінгом дії роботодавця щодо змін в організації виробництва та праці, скорочення чисельності або штату працівників, зміни істотних умов праці або переведення, звільнення працівника з підстав, визначених КЗпП України.

Авторка аналізує докази, які можуть стати у нагоді для доведення фактів вчинення мобінгу щодо працівника в суді, й виокремлює, зокрема (1) письмові докази: копії розпорядчих документів роботодавця; копії документів працівника або інших співробітників; копії заяв або скарг працівника щодо порушення його прав, честі та гідності, дискримінації щодо нього; (2) електронні докази: скріни листування через електронну пошту; скріни листування через месенджери або в групах; скріни із соціальних мереж; диск або подані через Електронний суд аудіо-, фото- відеозаписи розмов, проведення зборів або нарад, запис з відеокамер тощо. Тоді як покази свідків не слугують основним доказом в суді при встановленні факту вчинення мобінгу, однак суди його оцінюють разом з іншими письмовими або електронними доказами.

Ключові слова: *дія норм трудового права за колом осіб, дія норм законодавства про працю у просторі, дискримінація, мобінг, цькування, колективно-договірне регулювання, трудові спори та конфлікти, доказування, працівник, роботодавець.*

Lutsenko O. Ye. Legal problems of establishing facts of mobbing in the field of labor

The article proves that the legal support for establishing mobbing facts has theoretical and applied value. Currently, jurisprudence indicates the difficulty in confirming the presence of mobbing workers in certain actions or omissions of employers. Mobbing is recognized in a rough form of accusations of improper performance in the employee's duties, accompanied by humiliation of honor and dignity. However, the facts of non-payment by an employer of the unified social contribution are not recognized as mobbing; preventing the employee from his/her workplace; facts of "communicative attacks and encroachment on the quality of professional situation, encroachment on social relations."

The author found that there is not enough psychological evidence to confirm the presence of mobbing, because the actual evidence of the psychological or/and economic pressure from the employer is required. Evidence can be electronic, written, or oral. The court should submit evidence of cause and effect communication between the actions of the offender and the consequences for the employee.

The author found that in practice, following the disability sheets, it is impossible to establish a causal link between the deterioration of health and the actions of the employer. The fact that the employee has been treated for a certain time does not testify to mobbing, especially if, according to the medical certificates provided, the employee underwent an examination and treatment and did not seek emergency medical help.

The article establishes that in practice, it is not recognized as mobbing, facts of changes in the organization of production and labor, reduction of the number or state of employees, changes of essential working conditions or transfer, dismissal of the employee on the grounds determined by the Labor Code of Ukraine.

The author analyzes the evidence that may be useful to prove the facts of mobbing against the employee in court, and distinguishes, in particular (1) written evidence: copies of the employer's administrative documents; copies of documents of other employees; copies of applications or complaints of an employee about violation of his/her rights, honor and dignity, discrimination against him/her; (2) electronic evidence: correspondence screens through email; screens of correspondence through messengers or in groups; screens from social networks; disk or submitted through the electronic court of audio, photos of conversations, conducting meetings or meetings, recording from camcorders and more. While witnesses do not serve as a shred of major evidence in court when establishing the fact of mobbing, the courts are evaluated with other written or electronic evidence.

Key words: *the scope of labor law on the range of persons, the scope of labor legislation in space, discrimination, mobbing, harassment, collective-contractual regulation, labor disputes and conflicts, evidence, employee, employer.*

Вступ. Явище мобінгу в трудових відносинах набуває все більшого поширення в умовах глобалізації та інтенсифікації праці, що призводить до зростання психологічного напруження в робочому середовищі. Однак, незважаючи на актуальність проблеми, правове регулювання протидії мобінгу в Україні залишається недостатньо розвиненим, що створює значні перешкоди для ефективного захисту прав працівників. Брак чіткого законодавчого визначення критеріїв його ідентифікації ускладнює процес доказування фактів психологічного та/або економічного тиску на робочому місці. Це зумовлює необхідність розробки науково обґрунтованих підходів до правової кваліфікації мобінгу та встановлення його ознак у контексті трудових правовідносин.

Окрім цього, дослідження правових проблем установлення фактів мобінгу має важливе значення для розвитку судової практики у справах, пов'язаних з психологічним та/або

економічним тиском на робочому місці. Відсутність усталеної методології оцінки доказів та визначення причинно-наслідкових зв'язків між діями «мобера» та їх наслідками для жертви створює суттєві труднощі у забезпеченні справедливого судочинства. На додаток до цього, дослідження правових проблем установлення фактів мобінгу має важливе значення для розвитку інституту медіації у трудових спорах, оскільки ефективне вирішення конфліктів, пов'язаних з психологічним та/або економічним тиском на працівника, часто вимагає застосування альтернативних методів врегулювання.

Більше того, вивчення правових проблем установлення фактів мобінгу має важливе значення для розвитку інституту юридичної відповідальності роботодавців, що, у свою чергу, вимагає розробки чітких критеріїв оцінки дій чи бездіяльності роботодавця, які сприяють виникненню або толеруванню мобінгу, а також визначення меж їх відповідальності.

Висвітлення правових аспектів установлення фактів мобінгу має важливе значення для розвитку та розширення сфери дії трудового права в контексті цифровізації економіки та поширення дистанційних форм праці. Адже нові форми психологічного тиску, пов'язані з використанням інформаційних технологій (кібермобінг), потребують особливої уваги та розробки специфічних правових механізмів протидії.

Постановка завдання. Відтак, актуальність обраної теми зумовлена необхідністю комплексного наукового аналізу правових аспектів установлення фактів мобінгу у сфері праці з метою вдосконалення законодавчої бази, розвитку правозастосовної практики та підвищення ефективності захисту прав працівників від психологічного та/або економічного тиску на робочому місці.

Результати дослідження. Особи, які вважають, що вони зазнали мобінгу, мають право звернутися зі скаргою до Держпраці та/або до суду. Звертатися до Держпраці можна до моменту звернення до суду або одночасно. При цьому якщо суд встановить факт мобінгу і про це буде відповідне рішення, що набрало законної сили, це матиме три наслідки:

1. 1. Звільнення за власним бажанням без «відпрацювання» та вихідна допомога. Так, працівник матиме право у визначений ним строк розірвати трудовий договір за власним бажанням, якщо роботодавець чинив мобінг стосовно нього або не вживав заходів щодо його припинення (ч. 3 ст. 38 КЗпП України [1]). У цьому разі роботодавець буде зобов'язаний виплатити вихідну допомогу в розмірі, передбаченому колективним довором, але не менше тримісячного середнього заробітку (ст. 44 КЗпП України [1]).

2. Відшкодування моральної шкоди. Роботодавець зобов'язаний відшкодувати працівнику моральну шкоду, якщо мобінг призвів до моральних страждань, втрати нормальних життєвих зв'язків і вимагає від працівника додаткових зусиль для організації свого життя (ст. 237-1 КЗпП України [1]). при цьому саме працівник має довести наявність моральної шкоди. У судовому рішенні про факт мобінгу може одразу йтися й про моральну шкоду.

3. Відшкодування витрат на лікування. У разі ушкодження здоров'я працівника, причиною якого став мобінг, заподіяна шкода відшкодовується у розмірі понесених витрат на лікування (ч. 2 ст. 173 КЗпП України [1]).

Звернення до Держпраці може допомогти працівнику зібрати докази для звернення до суду. Окрім того, за результатами перевірки діяльності роботодавця та в разі встановлення факту мобінгу, Держпраці має право застосувати ст. 265 КЗпП України [1]. Порядок перевірок органами Держпраці за зверненнями працівників та оскарження їх постанов залишається незмінним.

Судова практика з розгляду справ щодо мобінгу свідчить про те, що раніше (до кінця 2022 року) суди не дуже ретельно заглиблювалися у розгляд цих справ, адже належної законодавчої бази щодо протидії мобінгу тоді ще не було, та й більшість справ зводилася до того, що працівники не надавали достатніх доказів, які підтверджували б факт мобінгу, утім є й справи, де все ж вдавалося довести факти мобінгу, наприклад, рішення Новгород-Сіверського районного суду Чернігівської області у справі № 739/1803/21 від 09.02.2022 р. [2], у якому суд визнав мобінгом дії, коли під час сніданку в шкільній їдальні працівниці було у грубій формі висунуто звинувачення в несвоєчасному закінченні уроку фізичної культури,

що супроводжувалося приниженням честі та гідності учителя у присутності учнів 1 та 2 класу.

У справі № 212/853/22 працівник подав позов до комунального підприємства про порушення роботодавцем статей 253—254 КЗпП України [1] щодо несплати ЄСВ, визнання незаконними дій роботодавця, що полягали в мобінгу. У цій справі, на жаль, немає остаточного рішення щодо визнання чи не визнання цих дій мобінгом, позаяк суд залишив заяву без розгляду [3].

У справі № 361/5592/20 працівник зазначав, що подав заяву про розірвання трудового договору через мобінг. Мобінгом він вважав недопущення на робоче місце, однак суд відмовив у задоволенні позову [4].

У постанові від 06.04.2022 р. Верховний Суд досліджував матеріали справи, де позивач називав такі прояви мобінгу: «комунікативні напади та зазіхання на якість професійної ситуації, зазіхання на соціальні відносини», однак ВС відкинув такі посилання через недоведеність доказами [5].

У цьому контексті варто зауважити, що кожен працівник може зібрати достатні та належні докази, зокрема й електронні, та звернутися до суду, щоб встановити факт мобінгу. Про необхідність доказів свідчить судова практика. Так, у постанові від 09.11.2022 р. Верховний Суд досліджував наявність мобінгу з боку керівництва, яке працівник обґрунтовував через існування психологічного тиску. Однак працівник не підтвердив фактичними доказами наявності такого тиску [6].

Як демонструє судова практика, для підтвердження наявності мобінгу не достатньо існування лише психологічного явища, адже потрібні фактичні докази вчинення психологічного або/та економічного тиску з боку роботодавця. Доказами, які підтверджують факт мобінгу, можуть бути як електронні докази, так і письмові чи, можливо, й усні докази. Це може бути листування, фото, відео, аудіозаписи, накази та інші документи, покази свідків тощо. Для того, щоб установити факт мобінгу, важливі всі докази, які працівник отримав у законний спосіб. У справах про дискримінацію сторона зобов'язана навести фактичні дані, які підтверджують, що дискримінація мала місце. У разі наведення таких даних доказування щодо їх відсутності покладається на іншу сторону.

До суду слід подавати докази причинно-наслідкового зв'язку між діями кривдника та наслідками для працівника. Наприклад, у справах № 529/131/23 [7] та № 336/3548/23 [8] працівники надавали листки непрацездатності, щоб довести факт вчинення мобінгу керівником підприємства. Однак суди дійшли висновків, що керуючись листками непрацездатності неможливо встановити причинний зв'язок між погіршенням стану здоров'я та діями директора, адже не було надано жодного медичного висновку, підтвердження звернення до медичних установ про порушення фізичного чи психологічного стану працівника, а також підтвердження фактів, що працівнику було надано кваліфіковану допомогу відповідними медичними фахівцями у зв'язку з неправомірними діями директора.

В іншій справі № 344/4844/23 [9] суд зазначив, що та обставина, що працівник протягом певного часу перебував на лікуванні, не свідчить про вчинення мобінгу, враховуючи захворювання, яким вона страждає. До того ж, відповідно до наданих медичних довідок, позивач проходив обстеження та лікування, а не звертався за екстреною медичною допомогою.

Наразі на практиці не визнаються мобінгом дії роботодавця щодо змін в організації виробництва та праці, скорочення чисельності або штату працівників, зміна істотних умов праці або переведення, звільнення працівника з підстав, визначених КЗпП України [1]. Так, Верховний Суд у постанові від 27.11.2023 р. у справі № 464/1099/23 [10], у якій позивач вважав звільнення проявом мобінгу вказав, що «є правильними висновки судів попередніх інстанцій про те, що запровадження в АТ «Ощадбанк» змін в організації виробництва та праці на підставі рішення Наглядової ради від 02 листопада 2022 року, яким схвалено відповідні пропозиції, які викладені у постанові Правління АТ «Ощадбанк» від 18 жовтня 2022 року № 534 «Про централізацію функцій

юридичних підрозділів та зміни в організації виробництва та праці в АТ «Ощадбанк», не свідчить про наявність будь-якої форми мобінгу щодо позивача, адже зазначені зміни в АТ «Ощадбанк» носили загальний характер, а не торкалися лише питання звільнення одного позивача».

Допомогти довести факт вчинення мобінгу щодо працівника в суді можуть (1) письмові докази: копії розпорядчих документів роботодавця (наказів, розпоряджень); копії документів працівника або інших співробітників (заяви, доповідні записки, листи, акти, вимоги або претензії тощо); копії заяв або скарг працівника щодо порушення його прав, честі та гідності, дискримінації щодо нього (до керівника, до засновників, до Держпраці, до поліції тощо). Приміром, у справі № 753/7920/23 [11] суд досліджував такі письмові докази: письмові пояснення 3-х працівників-медиків щодо вчинення стосовно них мобінгу зі сторони начальниці відділу, доповідні записки та пояснення інших працівників, наказ «Про створення комісії з проведення службового розслідування щодо наявності ознак мобінгу в діях лікаря», протокол службового розслідування тощо; (2) електронні докази: скріни листування через електронну пошту; скріни листування через месенджери або в групах (Телеграм, Viber тощо); скріни із соціальних мереж (публікації, коментарі тощо); диск або подані через Електронний суд аудіо-, фото-, відеозаписи розмов, проведення зборів або нарад, запис з відеокамер тощо.

До речі, суд може розглядати електронне листування між роботодавцем та працівником у месенджері (як і будь-яке інше листування) як доказ у справі лише в тому випадку, якщо воно дає можливість суду встановити авторів цього листування та його зміст (Постанова Великої Палати Верховного Суду від 21 червня 2023 р. у справі № 916/3027/21 [12]). Так, ВС у постанові від 27.09.2023 р. у справі № 501/3560/19 [13] зазначив, що «якщо з урахуванням конкретних обставин справи суд дійде висновку про те, що відповідне листування дає змогу встановити його учасників та може підтверджувати ті чи інші доводи сторін, наприклад, щодо наявності між ними відповідних відносин, ведення певних перемовин тощо, суд може прийняти таке листування як доказ і в такому разі надати йому оцінку у сукупності з іншими доказами у справі».

Таким чином, електронні докази все частіше використовуються в суді при розгляді трудових справ, зокрема і при встановленні факту вчинення мобінгу. Наприклад, у справі № 529/131/23 [7] суд досліджував диск із відеозаписами, на яких дочка працівниці фіксує на телефон розмови між мамою та директором. Суд дійшов висновку, що запис не містять ознак мобінгу з боку директора, поведінка директора не вказує на дії, що спрямовані на приниження честі та гідності та не містить ознак психологічного тиску.

Важливо зауважити, що покази свідків не слугують основним доказом в суді при встановленні факту вчинення мобінгу, однак суди його оцінюють разом з іншими письмовими або електронними доказами. Наприклад, у справі № 529/131/23 [7] за заявою працівника про встановлення факту вчинення мобінгу керівником, суд не взяв до уваги покази свідка, оскільки остання є дочкою позивача та має зацікавленість у розгляді справи.

Висновки. Правове забезпечення установлення фактів мобінгу має як теоретичне, так і прикладне значення. Наразі судова практика свідчить про складнощі у доведенні наявності щодо працівників мобінгу у певних діях чи бездіяльності роботодавців. Так, мобінгом визнаються висунуті у грубій формі звинувачення щодо неналежного виконання працівником своїх обов'язків, що супроводжуються приниженням честі та гідності. Утім, не визнаються мобінгом факти несплати роботодавцем ЄСВ; недопущення працівника на своє робоче місце; факти «комунікативних нападів та зазіхань на якість професійної ситуації, зазіхань на соціальні відносини».

Для підтвердження наявності мобінгу не достатньо існування лише психологічного явища, адже потрібні фактичні докази вчинення психологічного або/та економічного тиску з боку роботодавця. Доказами, які підтверджують факт мобінгу, можуть бути як електронні докази, так і письмові чи, можливо, й усні докази. До суду слід подавати докази причинно-наслідкового зв'язку між діями кривдника та наслідками для працівника.

Керуючись листками непрацездатності неможливо встановити причинний зв'язок між погіршенням стану здоров'я та діями роботодавця. Той факт, що працівник протягом певного часу перебував на лікуванні, ще не свідчить про вчинення щодо нього мобінгу, тим паче якщо відповідно до наданих медичних довідок працівник просто проходив обстеження та лікування, а не звертався за екстреною медичною допомогою.

Не визнаються на практиці мобінгом дії роботодавця щодо змін в організації виробництва та праці, скорочення чисельності або штату працівників, зміни істотних умов праці або переведення, звільнення працівника з підстав, визначених КЗпП України.

Допомогти довести факт вчинення мобінгу щодо працівника в суді можуть (1) письмові докази: копії розпорядчих документів роботодавця (наказів, розпоряджень); копії документів працівника або інших співробітників (заяви, доповідні записки, листи, акти, вимоги або претензії тощо); копії заяв або скарг працівника щодо порушення його прав, честі та гідності, дискримінації щодо нього; (2) електронні докази: скріни листування через електронну пошту; скріни листування через месенджери або в групах (Телеграм, Viber тощо); скріни із соціальних мереж (публікації, коментарі тощо); диск або подані через Електронний суд аудіо-, фото-, відеозаписи розмов, проведення зборів або нарад, запис з відеокамер тощо. Тоді як покази свідків не слугують основним доказом в суді при встановленні факту вчинення мобінгу, однак суди його оцінюють разом з іншими письмовими або електронними доказами.

Список використаних джерел:

1. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 р. № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. Дод. до № 50.

2. Рішення Новгород-Сіверського районного суду Чернігівської області у справі № 739/1803/21 від 09.02.2022 р. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/103267076 (дата звернення 30.03.2025)

3. Ухвала Жовтневого районного суду міста Кривого Рогу Дніпропетровської області від 27 лютого 2024 року Справа № 212/853/22 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117259671 (дата звернення 30.03.2025)

4. Рішення Броварського міськрайонного суду Київської області 19 вересня 2022 р. справа № 361/5592/20 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107302200 (дата звернення 30.03.2025)

5. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 06 квітня 2022 року справа № 161/2782/20 провадження № 61-15472св21 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/103930804 (дата звернення 30.03.2025)

6. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 09 листопада 2022 року справа № 524/3625/20 провадження № 61-2433св22 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107532785 (дата звернення 31.03.2025)

7. Рішення Диканського районного суду Полтавської області від 29 травня 2023 р. Справа № 529/131/23 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111252787 (дата звернення 31.03.2025)

8. Постанова Запорізького апеляційного суду у складі колегії суддів судової палати з розгляду цивільних справ від 08 грудня 2023 року Справа № 336/3548/23 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115508296 (дата звернення 31.03.2025)

9. Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 26 вересня 2023 року справа № 344/4844/23 провадження № 61-13566ск23 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113759861 (дата звернення 29.03.2025)

10. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 27 листопада 2023 року справа № 464/1099/23 провадження № 61-14227св23 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115348664 (дата звернення 29.03.2025)

11. Постанова Київського апеляційного суду в складі колегії суддів судової палати з розгляду цивільних справ від 08 лютого 2024 р. справа № 753/7920/23 № 22-ц/824/2479/2024 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116892838 (дата звернення 29.03.2025)

12. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 21 червня 2023 р. у справі № 916/3027/21 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112088045 (дата звернення 31.03.2025)

13. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 27.09.2023 р. у справі № 501/3560/19 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113867158 (дата звернення 31.03.2025)

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

КРАСНОВА Ю. А.,
доктор юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
(Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Мамутова Національної академії наук України»)

КІРІН Р. С.,
доктор юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
(Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Мамутова Національної академії наук України»)

ШЕХОВЦОВ В. В.,
доктор юридичних наук, професор,
декан факультету адвокатури
(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

УДК 349.6
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.27

ПРОБЛЕМИ ЕФЕКТИВНОСТІ ЕКОЛОГІЧНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ТА ЇХ ВПЛИВ НА ГОСПОДАРСЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ

Стаття надає детальний та всебічний аналіз ефективності реалізації принципу системності правотворчої діяльності на прикладах окремих нормативно-правових актів екологічного законодавства, зокрема при визначенні: а) місця кліматоохоронних правовідносин в системі екологічного законодавства; б) пріоритетності правових норм під час використання водних об'єктів та розташованих під ними земельних ділянок для потреб, пов'язаних із геологічним вивченням та видобуванням корисних копалин; в) можливості перенесення русла річки для видобування корисних копалин; г) особливостей використання водних об'єктів для біологічної та/чи рибогосподарської меліорації; д) механізму консолідації сільськогосподарських земель та захисті прав добросовісного набувача. Сучасна загальнотеоретична позиція щодо визначення ефективності правових норм охоплює достатньо широкий спектр відповідних критеріїв, які виступають також складовими одного з принципів правотворчої діяльності – принципу системності та комплексності. Запровадження кліматоохоронних правовідносин на державному рівні потребує не лише прийняття спеціального нормативно-правового акту, а й визначення місця цих правовідносин в системі екологічного законодавства в цілому. Наразі у відносинах використанні водних об'єктів та розташованих під ними земельних ділянок для потреб, пов'язаних із користуванням надрами відсутня кореляція між нормами

водного, земельного та надрового законодавства. Розкрито дискусійний характер положення законодавства щодо можливості перенесення русла річки для видобування корисних копалин. Відсутність належного нормативно-правового регулювання рибогосподарських відносин в деяких випадках тягне за собою поширення прихованого риборозведення. Наведено критичні зауваження щодо проєкту закону з консолідації сільськогосподарських земель, в якому наявні положення, якими права власника земельної ділянки можуть порушуватися, що суперечить положенням Конституції України та становить ризик подальшого розвитку рейдерських захоплень землі. Приклади неефективності правових норм екологічного законодавства та відсутності в них ознак системності, спрямовані на необхідність проведення якісного правового моніторингу існуючих правових норм для належного формування політики післявоєнного відновлення країни в рамках євроінтеграційних процесів.

Ключові слова: *ефективність, нормопроєктування, принцип системності та комплексності, екологічне законодавство, аквакультура, тваринний світ, господарська діяльність.*

Krasnova Yu. A., Kirin R. S., Shekhovtsov V. V. Problems with the effectiveness of environmental legislation and their impact on business activities

The article provides a detailed and comprehensive analysis of the effectiveness of implementation of the law-making area systematic principle on the examples of certain environmental legislation, in particular, when determining it: a) place of climate protection legal relations in the system of environmental legislation; b) priority of legal norms in the use of water bodies and land plots located under them for the needs related to geological exploration and mineral extraction; c) possibility of relocating the riverbed for mineral extraction; d) peculiarities of using water bodies for biological and/or fishery reclamation; e) mechanism for consolidating of agricultural land and protection of the rights of a bona fide purchaser. The current general theoretical position on determining the effectiveness of legal norms covers a fairly wide range of relevant criteria, which are also components of one of the principles of law-making area – the principle of systematicity and complexity. The introduction of climate protection legal relations at the state level requires not only the adoption of a special regulatory act, but also the determination of the place of these legal relations in the system of environmental legislation as a whole. At present, there is no correlation between the provisions of water, land and subsoil legislation in the use of water bodies and land plots located under them for the needs related to subsoil use. The article reveals the controversial nature of the legislative provision on the possibility of transferring a riverbed for the purpose of mining. The lack of proper legal regulation of fisheries relations in some cases leads to the spread of hidden fish farming. Critical remarks are made on the draft law on consolidation of agricultural land, which contains provisions that may violate the rights of the landowner, which contradicts the provisions of the Constitution of Ukraine and poses a risk of further development of land raiding. The examples of inefficiency of legal provisions of environmental legislation and the lack of systematic features in them are aimed at the need for high-quality legal monitoring of existing legal provisions for the proper formation of the policy of post-war reconstruction of the country within the framework of European integration processes.

Key words: *efficiency, rulemaking, principle of systematic and comprehensive approach, environmental legislation, aquaculture, wildlife, economic activity.*

Вступ. У процесі сучасного розвитку українського суспільства та постійного оновлення усіх сфер життєдіяльності людини, особливо у воєнний та повоєнні часи, а також

в період євроінтеграційної трансформації, дедалі більше зростає роль якості правотворчої діяльності, спрямованої, в тому числі, й на відновлення зруйнованої економіки та довкілля країни. В таких умовах одним з актуальних заходів, що має поєднати інтереси державної влади, органів місцевого самоврядування та громадян, орієнтуючись на відновлення належного забезпечення соціального, екологічного та економічного добробуту країни, вбачається правотворчість. При цьому, основоположним чинником належного законотворення та іншого нормотворення, в даному випадку, виступає його ефективність, яка має забезпечуватись як на етапі розробки нормативно-правових актів (далі – НПА), так і під час правового моніторингу.

В теорії права «ефективність законодавства» розглядають з позиції узгодженої системи якісних законів, за допомогою яких суб'єкти правових відносин реально можуть задовольняти свої інтереси відповідно до загальних принципів права та правової держави. Саме ефективність законодавства забезпечує стабільність правопорядку; послідовність проведення економічних, політичних, соціальних та інших перетворень в державі. Ефективність законодавства є запорукою успішного державного і суспільного життя країни, критерієм активного діалогу між державою та суспільством, особливо під час євроінтеграційних процесів в Україні [1, с. 25].

Тому, першочерговим завданням держави є постійний аналіз та оцінка ефективності чинних правових норм, їх вдосконалення та приведення у відповідність до сучасних потреб суспільства. При цьому, проведення оцінки ефективності правових норм неможливе без визначення її основних критеріїв, «які б охоплювали найбільш проблемні питання реалізації правових норм та дозволяли під час визначення ефективності виявити слабкі сторони правового регулювання з метою його подальшого вдосконалення» [2, с. 52].

Ефективність встановлених або санкціонованих державою, як регулятором суспільних відносин, загальнообов'язкових, формально визначених правил поведінки слід розглядати в аспекті співвідношення між фактичними результатами їх виконання та дотримання і тими соціальними цілями, для досягнення яких ці правила були сформульовані.

Тож, вищенаведене робить особливо значущим і таким, що потребує спеціальних наукових досліджень, аналіз ефективності норм галузевого законодавства, зокрема екологічного, а також впливу наявних проблем у цьому напрямі на здійснення господарської діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Насамперед, слід відзначити, що проблематика ефективності законодавства, представлена у наукових працях вчених – теоретиків права, а також фахівців усіх галузей права, які досліджують особливості виникнення та розвитку різноманітних правовідносин, що виникають у суспільстві та державі. Виходячи з цього, наведемо лише прізвища вчених – теоретиків права, які досліджували сутність самого явища «ефективність законодавства». До них належать: Алєксєєв С.С., Авер'янов В.Б., Бобровник С.В., Биркович Т.І., Волохов О.С., Головченко В.В., Грекул-Ковалик Н.М., Гуменюк І.О., Дубина Н.А., Кабанець О.С., Кіндрат П.В., Корнієнко В.В., Купіна Л.Ф., Онищенко Н.М., Пархоменко Н.М., Рабінович М.П., Рибак Н.В., Савінова Н.А., Тимченко Г.В. та інші.

В той-же час, незважаючи на значну кількість наукових розробок загальнотеоретичного характеру, присвячених вищенаведеному питанню, залишається актуальним аналіз ефективності галузевих НПА, зокрема чинного екологічного законодавства, в першу чергу, в аспекті його впливу на діяльність суб'єктів господарювання.

У зв'язку з цим, **метою цієї статті** є аналіз окремих норм екологічного законодавства з точки зору їх відповідності критеріям ефективності щодо запобігання шкоді довкіллю, забезпечення екологічної безпеки, охорони довкілля, раціонального використання і відтворення природних ресурсів у процесі провадження господарської діяльності.

Виклад основного матеріалу. В теорії права критерії ефективності правової норми (законодавства) визначаються, як фактична її (його) ефективність з урахуванням затрачених матеріальних засобів, людської енергії, часу та інших показників, які характеризують

затрати на їх реалізацію. Іншими словами – наскільки реалізація правової норми сприяє досягненню поставленої цілі, наскільки правова норма здатна з найменшими витратами позитивно вплинути на суспільні відносини й поведінку їх учасників [3, с. 16].

Сьогодні в загальнотеоретичній літературі визначається багато різноманітних критеріїв для визначення ефективності правових норм, серед них: а) досягнення цілі правового регулювання; б) результат дії норми права; в) наявність доведеного причинного зв'язку між результатом та дією правової норми; г) наявність реальної можливості для реалізації правової норми; д) відповідність норми права сучасному стану правовідносин та багато ін. [2, с. 55-56]. Наведені критерії покладені в основу цього наукового дослідження поряд з такими, як, зокрема: 1) взаємозв'язок правових норм різних НПА; 2) взаємоузгодженість внутрішніх правових норм НПА; 3) повнота викладу норм права в статтях НПА.

Зазначені критерії виступають також складовими одного з принципів нормопроєктування – принципу системності, передбаченого Законом України «Про правотворчу діяльність» (далі – закон про ПТД) [4, ст. 3], який відповідає за внутрішню узгодженість елементів НПА та зовнішню узгодженість НПА з усією чинною системою права, щоб посісти в ній своє особливе місце та здійснювати відповідну регулятивно-правову функцію [5, с. 162].

Аналіз ефективності реалізації принципу системності ПТД проведемо на декількох прикладах екологічного законодавства, зокрема: а) при визначенні місця кліматоохоронних правовідносин в системі екологічного законодавства; б) при визначенні пріоритетності правових норм під час використання водних об'єктів та розташованих під ними земельних ділянок для потреб, пов'язаних із геологічним вивченням та видобуванням корисних копалин (далі – ВКК); в) при визначенні можливості перенесення русла річки для ВКК; г) при визначенні особливостей використання водних об'єктів для біологічної та/чи рибогосподарської меліорації (далі – РГМ); д) при консолідації сільськогосподарських земель (далі – СГЗ) та захисті прав добросовісного набувача.

Визначення місця кліматоохоронних правовідносин в системі екологічного законодавства. В рамках гармонізаційних та євроінтеграційних процесів вітчизняний парламент прийняв Закон України «Про основні засади державної кліматичної політики» (далі – закон про ДКП) [6], покликаний забезпечувати низьковуглецевий та сталий розвиток країни, її екологічну, продовольчу та енергетичну безпеку, досягнення кліматичної нейтральності і т. ін. В ч. 3 ст. 2 зазначеного закону, з поміж іншого, визначається, що правову основу регулювання відносин, які виникають під час формування та реалізації ДКП, становлять, зокрема, Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» (далі – закон про охорону НПС) [7], який, по суті, мав би бути доповнений новим об'єктом правової охорони НПС (ст. 5) та містити норми щодо розмежування заходів із забезпечення екологічної та кліматичної безпеки, однак й досі не отримав зазначених змін.

Для розуміння сутності цих понять, звернемося до їх законодавчих визначень. Так, ст. 50 закону про НПС визначає екологічну безпеку, як такий його стан, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей. В той-же час, закон про ДКП розглядає кліматичну безпеку, як забезпечення стійкості соціальних, економічних, екологічних та інших систем перед викликами та загрозами, пов'язаними із зміною клімату, за допомогою комплексу заходів та стратегій, спрямованих на пом'якшення зміни клімату та/або адаптацію до неї (ст. 1).

Із наведених визначень важко сформулювати висновки про місце і роль зазначених видів безпеки в ієрархії національної безпеки та їх співвідношенні між собою. Для вирішення окресленого питання, на нашу думку, слід звернутись до витоків формування зазначених понять та появі їх в юридичній термінології.

Як вже зазначалось в попередніх роботах [8, с. 22; 9, с. 8-9, 10], про «екологічну безпеку» почали активно говорити після опублікування у 1972 р. публікації під керівництвом Д. Медоуз комплексного наукового дослідження «Межі зростання» в якому автори вперше привертали увагу до екологічних проблем, які можуть охопити планету вже на початку

XXI століття, де серед іншого, мова йшла і про зміну клімату внаслідок надмірного техногенного навантаження на довкілля [11].

У 1974 р. зазначену позицію підтримав і генерал М. Тейлор у своїй публікації «Законні вимоги національної безпеки», де автор зробив наголос на те, що основні загрози національній безпеці США розвиваються в невійськовій сфері. А через три роки – у 1977 р., президент інституту «Уорлдотч» Л. Браун у статті «Переглянути визначення національної безпеки» також підтвердив прогнози Д. Медоуз [12, с. 16]. На підставі вищенаведеного, термін «екологічна безпека» вперше був застосований державами-учасницями Варшавського договору у 1988 р., шляхом прийняття документу «Наслідки гонки озброєнь для довкілля та інші аспекти екологічної безпеки» [13, с. 305].

З тих пір, термін «екологічна безпека» доволі часто використовувався у резолюціях Генеральної Асамблеї ООН, однак офіційного визначення так і не набув. Однією зі значних подій останнього часу стало проголошення Генеральною Асамблеєю ООН у Декларації від 28.07.2022 р. [14] та Резолюції A/HRC/RES/52/23 від 04.04.2023 р. [15] права на чисте, здорове та стале навколишнє середовище як права людини», яке кореспондується з визначеним у ст. 9 закону про охорону НПС правом на безпечне для життя і здоров'я довкілля [16, с. 256]. Генеральна Асамблея ООН підкреслила також, що «…право на чисте, здорове та стале навколишнє середовище пов'язане з іншими правами та чинним міжнародним правом» [17, 18]. Крім того, декларується, що «підтримка права людини на чисте, здорове та стале навколишнє середовище вимагає повного виконання багатосторонніх екологічних угод відповідно до принципів міжнародного екологічного права».

На підставі наведеного, можна прийти до висновку, що право на чисте, здорове та стале навколишнє середовище чи на безпечне для життя і здоров'я довкілля, може бути забезпечене лише належним виконанням усіх багатосторонніх екологічних угод. Тобто всього міжнародного екологічного законодавства в цілому. В такому разі ми можемо провести паралель і з терміном «екологічна безпека», який, в даному випадку, слід розуміти, як стан довкілля, який забезпечується попередженням погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки, шляхом гарантування державою дотримання вимог всього міжнародного та вітчизняного екологічного законодавства на її території.

Що стосується терміну «кліматична безпека», наведеному в законі про ДКП, то він є ширшим за ті положення, які регулюють її забезпечення. Зокрема, «…забезпечення стійкості соціальних, економічних, екологічних та інших систем перед викликами та загрозами, пов'язаними із зміною клімату, за допомогою комплексу заходів та стратегій, спрямованих на пом'якшення зміни клімату та/або адаптацію до неї» означає не лише вжиття заходів зі скорочення викидів парникових газів, а й регулювання рівня радіації, рослинного покриву, вологості, теплообміну тощо, виходячи із визначення поняття «клімат», запропонованого у вільній енциклопедії [19]. А це означає, що на проблеми зміни клімату може впливати не лише забруднення атмосферного повітря, а й інша техногенна діяльність людини, як то надмірна вирубка лісів, осушування озер і боліт, надмірне розорювання земель, розповсюдження інвазійних видів рослин і тварин, зміни або поглиблення русел річок тощо, які впливають на кліматичні зміни. Тому питання гарантування кліматичної безпеки мають розглядатися ширше, ніж того вимагає Рамкова конвенція ООН про зміну клімату [20] та вітчизняний закон про ДКП.

На підставі вищенаведеного можна прийти до висновку, що термін «екологічна безпека» характеризує стан довкілля, який є «оптимальним» для існування здорової людини, а термін «кліматична безпека» розкриває ті умови, за яких «екологічна безпека» буде «оптимальною» для існування людини.

Прийняття ж Рамкової конвенції ООН про зміну клімату є підтвердженням того, що людство порушує баланс екологічної безпеки. І природа в останній час все частіше нагадує про це. Тож, право на захист здоров'я від небезпечного впливу господарської діяльності безпосередньо або/та через вплив на довкілля має охоронятися не лише приписами господарського законодавства та законодавства про охорону здоров'я, а й нормами екологічного

права. Ця об'єктивна необхідність обумовлена як надзвичайно глибокою міжгалузевою дифузією відповідних правовідносин так і взаємним життєвим зв'язком та впливом у тріаді «людина – довкілля – господарювання» [21].

Виходячи з наведеного, запровадження кліматоохоронних правовідносин на державному рівні потребує не лише прийняття спеціального НПА, а й *визначення місця цих правовідносин в системі екологічного законодавства в цілому, а також розмежування понять «екологічна» та «кліматична» безпеки та правових заходів їх забезпечення*.

Крім того, слід враховувати, що влітку 2024 р. Рада ЄС офіційно прийняла перший у своєму роді регламент про відновлення природи. Цей законодавчий акт має на меті запровадити заходи для відновлення щонайменше 20% сухопутних і морських територій ЄС до 2030 р., а до 2050 р. – усіх екосистем, які потребують відновлення. Зокрема, вже у ст. 1 цього Регламенту йдеться про те, що необхідно встановити правила на рівні ЄС щодо відновлення екосистем, щоб забезпечити відновлення біорізноманітної та стійкої природи на всій території ЄС. Відновлення екосистем також сприяє досягненню цілей ЄС щодо пом'якшення наслідків зміни клімату та адаптації до змін клімату [20].

Визначення пріоритетності правових норм при використанні водних об'єктів та розташованих під ними земельних ділянок для потреб, пов'язаних із користуванням надрами. Неоднозначна ситуація виникає і при ВКК з дна водойм, за якої органи виконавчої влади (далі – ОВВ) вимагають окрім отримання спеціального дозволу на користування надрами (далі – спецдозвіл) з метою ВКК ще й договір оренди водного об'єкту та земельної ділянки під ним. Тож, це вимагає ретельного аналізу чинного земельного, водного законодавства та законодавства про надра. Так, відповідно до ст. 19 Кодексу України про надра (далі – КпН) право користування надрами надається суб'єкту шляхом надання спецдозволу. Останній може надаватись як за результатами аукціону, так і по за ним. При цьому, ст. 18 КпН встановлено, що надання земельних ділянок для потреб, пов'язаних з користуванням надрами, провадиться в порядку, встановленому земельним законодавством України. Земельні ділянки для користування надрами, крім випадків, передбачених ст. 23 КпН, надаються користувачам надр після одержання ними спецдозволів чи гірничих відводів.

Що стосується ВКК в межах водних об'єктів, то, слід враховувати, що землі, зайняті морями, річками, озерами, водосховищами, іншими водними об'єктами, болотами, належать, згідно із ст. 58 Земельного кодексу України (далі – ЗК) та ст. 4 Водного кодексу України (далі – ВК), до земель водного фонду (далі – ЗВФ), які можуть перебувати у державній, комунальній та приватній власності.

Відповідно до ст. 86 ВК на ЗВФ можуть проводитися роботи, пов'язані, у тому числі, й з ВКК (крім піску, гальки і гравію в руслах малих та гірських річок), а також бурові та геологорозвідувальні роботи (далі – ГРР). При цьому відмітимо, що ВКК (крім підземних вод), згідно із ст. 48 ВК, не належать до спеціального водокористування. Тобто в даному випадку йдеться про користування надрами ділянки ЗВФ. Місця і порядок проведення зазначених робіт визначаються відповідно до проектів, мають погоджуватися з державними адміністраціями, Державним агентством водних ресурсів України (далі – Держводагентство) та Державною службою геології та надр України (далі – Держгеонадра) [22].

Тобто у чинному законодавстві України розділені порядок надання ЗВФ у користування для потреб, вказаних у ст. 59 ЗК й ст. 85 ВК та порядок користування земельними ділянками дна річок, озер, водосховищ, морів та інших водних об'єктів (ст. 86 ВК) [23].

Згідно з Листом Міністерства охорони НПС України від 13.10.2010 р. № 20540/11/10-10 «Щодо проведення робіт на ділянках дна водних об'єктів» на земельних ділянках дна річок, озер, водосховищ, морів та інших водних об'єктів можуть проводитися роботи, пов'язані з ВКК (крім піску, гальки і гравію в руслах малих та гірських річок), а також бурові та ГРР, згідно зі ст. 86 ВК, а відтак не потребує розроблення документації із землеустрою, набуття та посвідчення прав на земельні ділянки відповідно ст. ст. 123, 124, 126 ЗК, а також інших актів земельного законодавства.

Крім того, суб'єкти надрокористування, окрім отримання спецдозволів на проведення ГРР та ВКК зобов'язані узгоджувати свою діяльність в рамках процедури оцінки впливу на довкілля (далі – ОВД) планованої діяльності, визначеної Законом України «Про оцінку впливу на довкілля» (далі – закон про ОВД) та ст. 15-1 КпН.

З аналізу вищевикладеного можна зробити висновок, що нормами чинного законодавства чітко не визначено, що у разі наявності у суб'єкта господарювання розробленого та погодженого в уставленому законом порядку з державними органами проекту, яким визначено місце та порядок проведення конкретного виду робіт на ділянці дна водного об'єкта та відповідного спецдозволу, у останнього відсутній обов'язок здійснювати розроблення документації із землеустрою та посвідчення прав на земельні ділянки у відповідності до ст. ст. 125, 126 ЗК. Зазначене питання розкривається лише у роз'яснювальному документі Міністерства охорони НПС України, що вважається недоречним, а його зміст – необґрунтованим [24].

У зв'язку з вищенаведеним, можна стверджувати, що наразі у відносинах з використання водних об'єктів та розташованих під ними земельних ділянок для потреб, пов'язаних із користуванням надрами *відсутня кореляція між нормами водного, земельного та надрового законодавства*, що потребує забезпечення їх ефективності шляхом додаткового моніторингу правових норм, проведення систематизації, налагодження міжгалузевої взаємної узгодженості та відповідності як на вітчизняному так і на європейському рівні.

Також слід враховувати, що на початку 2025 р. набув чинності Закон про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оновлення Загальнодержавної програми розвитку мінерально-сировинної бази України на період до 2030 р. та регулювання деяких питань стосовно корисних копалин та компонентів стратегічного та критичного значення [25]. Зокрема, в Законі зазначається, що за даними офіційної статистики, протягом останніх років спостерігається тенденція до зниження видобутку підземних вод та (за відсутності належного контролю за бурінням свердловин) значного погіршення якості питних вод окремих горизонтів за рахунок створення умов для водообміну з техногенно забрудненими горизонтами. Як наслідок, значна кількість розвіданих родовищ не використовуються, деякі з них вже є непридатними для експлуатації у зв'язку з порушенням умов живлення, що зумовлено забудовою територій, забрудненням водоносних горизонтів у межах меліоративних систем, на ділянках розташування фільтрувальних накопичувачів, техногенних відвалів, звалищ тощо, видобуванням гравійно-галькових відкладів карпатських річок тощо.

Визначення можливості перенесення русла річки для ВКК. Також дискусійний характер мають й положення законодавства щодо можливості перенесення русла річки для ВКК, у зв'язку з чим, на практиці зустрічаються випадки надання спецдозволів на ВКК в руслах малих річок при наявності проектної документації в якій мова йде про перенесення русла річки для таких робіт.

Звертаємо увагу на ст. 86 ВК, якою передбачений перелік видів діяльності, дозволений в межах ЗВФ та відповідно до якого на таких землях можуть проводитися роботи, пов'язані, в тому числі, з ВКК (крім піску, гальки і гравію в руслах малих та гірських річок), розчисткою русел річок, каналів і дна водойм, а також бурові та ГРР тощо.

Відповідно до ст. 58 ЗК до ЗВФ входять, в тому числі, землі, зайняті: а) морями, річками, озерами, водосховищами, іншими водними об'єктами, болотами, а також островами, не зайнятими лісами; б) прибережними захисними смугами вздовж морів, річок та навколо водойм, крім земель, зайнятих лісами тощо. Вищенаведене підтверджує можливість надання спецдозволу для ВКК на території, через яку протікає річка.

Однак, відповідно до ст. 80 ВК, з метою охорони водності малих річок, суворо забороняється, в тому числі, змінювати рельєф басейну річки; руйнувати русла пересихаючих річок, струмків та водотоків; зменшувати природний рослинний покрив і лісистість басейну річки тощо. А тому приписів спеціального законодавства про перенесення русел річок наразі не існує.

Крім того, ст. 3 закону про ОВД відносить до другої категорії видів планованої діяльності та об'єктів, які можуть мати значний вплив на довкілля та підлягають ОВД, у тому числі й видобування піску і гравію на ЗВФ.

Більше того, ч. 6 ст. 3 цього закону забороняє провадження господарської діяльності, експлуатацію об'єктів, інші втручання в природне середовище і ландшафти, у тому числі ВКК, використання техногенних родовищ корисних копалин, якщо не забезпечено в повному обсязі додержання екологічних умов, передбачених у висновку з ОВД, рішенні про провадження планованої діяльності та проектах будівництва, розширення, перепрофілювання, ліквідації (демонтажу) об'єктів.

Підтвердженням заборони зміни русла річок є і те, що для попередження забруднення річки, знищення рослин і тварин, що оселяються на її берегах, а також для створення сприятливих умов її існування, з обох берегів річища від витоків до гирла на території долини встановлюються так звані прибережні захисні смуги та водоохоронні зони. Ці ділянки є природоохоронними територіями, господарська діяльність на яких має певні обмеження і регулюється ст.ст. 87 та 89 ВК.

Зокрема, ч. 3 ст. 87 ВК передбачається, що в окремих випадках у водоохоронній зоні може бути дозволено добування піску і гравію, однак за межами земель водного фонду на сухій частині заплави, у прируслах річок за погодженням з державними адміністраціями, ОВВ Автономної Республіки Крим з питань охорони НПС, центральним ОВВ, що реалізує державну політику у сфері розвитку водного господарства, та центральним ОВВ, що реалізує державну політику у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр. Отже, вищезазначені законодавчі положення чітко визначають заборону у зміні русла річок та можливість проводити ВКК не заборонених видів копалин у їх руслах.

Однак, слід звернути увагу і на урядову постанову від 12.12.1994 р. № 827 «Про затвердження переліків корисних копалин загальнодержавного та місцевого значення». Загальнодержавний рівень певних видів корисних копалин може становити пріоритетність у їх видобуванні, однак не має суперечити басейновому принципу управління водними ресурсами, закладеному у ст. 1 ВК.

У зв'язку з цим, питання про способи видобування таких корисних копалин в руслах річок мають узгоджуватися в рамках процедури ОВД планованої діяльності, визначеної законом про ОВД та його підзаконними актами і погоджуватися не лише з Держгеонадрами, а й з Держводагентством та органами Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України.

З огляду на викладене, *потребують внутрішньої взаємної узгодженості правові норми* ВК, що містять не чіткі правові норми, які на практиці призводять до їх двоякого тлумачення.

Визначення особливостей використання водних об'єктів для РГМ. Відсутність належного нормативно-правового регулювання певних взаємовідносин може призводити і до вільного їх врегулювання на практиці, що призводить до численних судових позовів. Наприклад, зустрічаються випадки ототожнення (прирівняння) біологічної меліорації та РГМ до рибогосподарської діяльності (далі – РГД) на підставі чого встановлюються вимоги щодо необхідності оформлення договорів оренди земельних ділянок та водного об'єкта для таких потреб.

Слід відзначити, що ні ВК, ні ЗК взагалі не регулюють зазначені питання. Натомість спеціальним НПА, в даному випадку, виступає Закон України «Про аквакультуру», відповідно до якого така меліорація визначається комплексом заходів, спрямованих на оптимізацію показників гідрологічного, гідрохімічного, гідробіологічного режимів та підвищення біологічної продуктивності об'єктів (їх частин), технологічних рибогосподарських водойм (далі – РГВ), поліпшення умов природного відтворення та якісного складу гідробіонтів з метою їх збереження та раціонального використання.

Така РГМ може здійснюватися як в РГВ, так і в водогосподарських водоймах, які перебувають у державній, комунальній та приватній власності. Однак, не зважаючи на те,

що такий вид господарської діяльності прямо передбачений законодавством, порядок його здійснення не затверджений, у зв'язку з чим, на практиці відбувається довільне його врегулювання, зокрема, шляхом укладання договорів з водогосподарськими підприємствами про здійснення такої РГМ і запуску риби у водойму з подальшим правом її вилову, що по факту прирівнюється до риборозведення та суперечить законодавству.

В рамках аналізованої ситуації слід звернути увагу на положення ч. 4 ст. 6 Закону України «Про аквакультуру» в якій йдеться про те, що не можуть перебувати у приватній власності об'єкти аквакультури, що потрапили в умови природної волі за межі наданих суб'єктам аквакультури в користування рибогосподарських водних об'єктів (їх частин), технологічних РГВ, акваторій (водного простору) внутрішніх морських вод, територіального моря, виключної (морської) економічної зони України або цілеспрямовано вселені у водні об'єкти (їх частини). Відповідно до Закону України «Про тваринний світ» такі об'єкти переходять у категорію диких тварин і вже підлягають правовій охороні, як об'єкти екологічного права.

Враховуючи те, що РГМ хоч і належить до різновиду аквакультури але не є видом РГД, оскільки остання має включати в себе такі складові, як розведення та вилов об'єктів аквакультури, правовідносини щодо зариблення сторонніх водогосподарських водойм з метою РГМ мають врегульовуватись договірним шляхом до моменту випуску об'єктів аквакультури у водойму. Такі угоди оформляються, як правило у вигляді договорів купівлі-продажу об'єктів аквакультури. В іншому випадку, при потраплянні таких об'єктів в умови природної волі за межі наданих суб'єктам аквакультури в користування рибогосподарських водних об'єктів (їх частин) або цілеспрямовано вселені у водні об'єкти (їх частини) вони перестають перебувати у власності суб'єкта, який їх вирощував. А тому, угоди, в яких з метою РГМ у водні об'єкти випускаються об'єкти аквакультури, з подальшим правом їх вилову суперечать принципам РГМ і прирівнюються до угод про РГД до яких застосовуються вимоги щодо отримання спеціальних дозволів на риборозведення у певному водному об'єкті, укладення договорів оренди водного об'єкту та земельної ділянки під ним і т. ін.

На підставі вищенаведеного встановлено, що через відсутність спеціального підзаконного НПА щодо особливостей здійснення біологічної меліорації та РГМ у рибо- та водогосподарських об'єктах усіх форм власності, виникає довільне їх врегулювання, в тому числі, шляхом здійснення прихованого риборозведення.

Дотримання принципу системності при консолідації СГЗ та захисті прав добросовісного набувача. Слід відзначити, що природоресурсні правовідносини, як різновид екологічних правовідносин, формуються на засадах принципу соціальної справедливості, що закладено в положеннях Конституції України, відповідно до якої земля, як і інші природні ресурси є об'єктами права власності Українського народу (ст. 13), де земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави (ст. 14), а громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом (ст. 24), в тому числі й щодо права володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю (ст. 41).

У зв'язку з цим, при підготовці будь-якого проєкту НПА із зазначеного питання, вказані положення Основного Закону мають пріоритетне значення. Однак на практиці зустрічаються різноманітні випадки.

Наприклад, Міністерством аграрної політики та продовольства України, з метою розвитку правового інституту консолідації земель, був запропонований проєкт закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України з цих питань (далі – ПЗ № 5438) [26]. Аналізуючи положення запропонованого законопроєкту, підтримуємо висловлену у Пояснювальній записці до нього тезу про те, що консолідація земель виступає важливим інструментом в земельній політиці країн ЄС, яка допомагає сільськогосподарським товаровиробникам комплексно усувати недоліки у землеволодінні, зокрема, шляхом усунення черезсмужжя, припинення далекоземелля, оптимізації використання природних ресурсів, суміжному розміщенню земельних ділянок тощо. Така консолідація переважно, включає об'єднання земель з нерозподілених земельних ділянок, земельних ділянок, власники яких померли, а спадкоємці не прийняли спадщину, земельних ділянок, що є відумерлою спадщиною і т. ін.

Однак, запропонований в ПЗ № 5438 варіант консолідації земель сільськогосподарського призначення, певною мірою, відрізняється від існуючих та має ряд критичних зауважень.

Наприклад, відповідно до його положень консолідації підлягають також і землі, власники яких відомі і які також можуть займатися сільськогосподарською діяльністю. Згідно з ПЗ № 5438 ч. 2 другої п. 10 ст. 186 ЗК пропонується не визнавати підставою відмови у погодженні проекту землеустрою щодо консолідації земель незгоду власника земельної ділянки із запропонованим новим місцем її розташування. В той-же час, проєктом п. 12 ст. 185-1 ЗК передбачається право власників та користувачів об'єктів консолідації земельних ділянок на відшкодування збитків за рахунок ініціаторів консолідації, розмір яких визначається шляхом проведення експертної грошової оцінки земельної ділянки. А відповідно до п. 15 ст. 185-1 ПЗ № 5438 змін до ЗК, рішення ініціаторів консолідації про затвердження проєкту землеустрою щодо консолідації земель може бути оскаржено до суду власниками земельних ділянок, межі, площа та угіддя яких були змінені за таким проектом, суб'єктами інших речових прав на такі земельні ділянки, якщо вони не погодили такий проєкт.

З окресленого слідує, що права власника земельної ділянки, який не є ініціатором консолідації земель, окресленими проектними пропозиціями, можуть порушуватися, що суперечить положенням ст. 14 Конституції України та становить ризик подальшого розвитку рейдерських захоплень землі. Подібний висновок слідує з наступного:

– по-перше, власник земельної ділянки має повне право не погоджуватися з обміном на іншу земельну ділянку, в рамках консолідації СГЗ з таких причин: 1) запропонована взамін земельна ділянка може бути розташована на значній відстані від місця проживання особи; 2) доступ до запропонованої земельної ділянки може бути обмежений; 3) запропонована земельна ділянка може бути гіршої якості тощо. Однак в ПЗ № 5438 не враховані такі та інші особливості і обставини, незважаючи на те, що відповідно до ч. 3 ст. 41 Конституції України ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності і що це право є непорушним. А згідно з ч. 4 зазначеної статті Конституції України «примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану»;

– по-друге, запропонований варіант грошового відшкодування збитків, заподіяних власнику та користувачу земельної ділянки, передбачений проєктом п. 12 ст. 185-1 ЗК, потребує детальнішого обґрунтування та коригування, оскільки, виходячи зі змісту запропонованої статті, дане відшкодування збитків можна тлумачити по різному, як то: 1) заподіяння шкоди землевласнику, який не є ініціатором консолідації земель; 2) виплату різниці вартості земельної ділянки у випадку, якщо такому землевласнику пропонується взамін земельна ділянка гіршої якості; 3) повну оплату вартості земельної ділянки, яку хочуть вилучити для потреб іншої особи, якщо її власник не погодився на обмін земельними ділянками і т. ін. Зі змісту запропонованої статті можна вбачати тиск на землевласника з метою задоволення чужих інтересів, що є недопустимим;

– по-третє, спірним видається запропонований п. 15 ст. 185-1 ПЗ № 5438 змін до ЗК єдиний варіант захисту своїх прав власником земельної ділянки, яку намагаються вилучити з метою консолідації для задоволення чужих інтересів, а саме – судовий. Вважаємо, що у випадку відмови власника земельної ділянки на зміну розташування земельної ділянки (з причин, перерахованих вище), а також відмови від грошового відшкодування її вартості, його права не можуть порушуватись проти його волі заради приватних інтересів інших осіб. Такий висновок напряму випливає із положень ст. 64 Конституції України, якою визначається, що конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім окремих випадків, що виникають під час дії воєнного або надзвичайного стану в державі. Тож, справедливим вважаємо вердикт парламенту від 06.02.2024 р. про зняття з розгляду поданого ПЗ № 5438.

Не меншого занепокоєння викликає і ПЗ № 12089 «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо посилення захисту прав добросовісного набувача» [27], яким, всупереч його назві, намагаються узаконити права неналежних набувачів на землю лісового, водного фонду, прибережних захисних смуг, пам'яток археології та земель оборони, з приводу яких сьогодні у судах розглядається численна кількість справ, а ПЗ № 12089, у випадку його підписання Президентом України (17.03.2025 р. закон направлено на підпис), може обмежити термін повернення незаконно відчужених земель до державної та комунальної власності. Крім того, позовні заяви про повернення таких земель буде можливо пред'явити лише за попереднього внесення на депозит суду їх ринкової вартості.

Наведені приклади підтверджують факти порушення принципів ПТД в цілому та сприяють подальшому розвитку рейдерських захоплень землі в Україні, що значною мірою впливає на забезпечення державою належної реалізації принципів соціальної, економічної та екологічної справедливості.

Також варто згадати й зміст принципу системності та комплексності ПТД (саме так він називався у першій редакції закону про ПТД [28]), а саме – ПТД має гарантувати: 1) узгодженість правових норм між собою та відповідність НПА нижчої юридичної сили актам вищої юридичної сили; 2) пріоритетність правових норм спеціального законодавства над правовими нормами загального законодавства; 3) забезпечення своєчасного прийняття (видання) підзаконних НПА на виконання норм законів України.

Висновки. Проведений аналіз окремих норм екологічного законодавства з точки зору їх відповідності критеріям ефективності щодо провадження господарської діяльності дав підстави для наступних узагальнень.

1. Виявлено, що сучасна загальнотеоретична позиція щодо визначення ефективності правових норм охоплює достатньо широкий спектр відповідних критеріїв, основними з яких слід визнати: 1) наявність реальної можливості для реалізації правової норми; 2) результат дії норми права та досягнення цілі правового регулювання; 3) наявність доведеного причинного зв'язку між результатом та дією правової норми; 4) відповідність норми права сучасному стану правовідносин; 5) внутрішньогалузевий взаємозв'язок та узгодженість правових норм; 6) повнота викладу норм права в статтях НПА; 7) міжгалузева (зовнішня) кореляція правових норм. Зазначені критерії виступають також складовими одного з принципів ПТД – принципу системності та комплексності, відповідно до якого ПТД має гарантувати: а) відповідність НПА нижчої юридичної сили актам вищої юридичної сили; б) пріоритетність правових норм спеціального законодавства над правовими нормами загального законодавства; в) забезпеченість виконання норм законів України підзаконними НПА.

2. Проведено аналіз ефективності реалізації принципу системності ПТД на прикладах окремих НПА екологічного законодавства, зокрема при визначенні: 1) місця кліматоохоронних правовідносин в системі екологічного законодавства; 2) пріоритетності правових норм під час використання водних об'єктів та розташованих під ними земельних ділянок для потреб, пов'язаних із геологічним вивченням та ВКК; 3) можливості перенесення русла річки для ВКК; 4) особливостей використання водних об'єктів для біологічної та/чи РГМ; 5) механізму консолідації СГЗ та захисті прав добросовісного набувача. Наведені приклади неефективності правових норм екологічного законодавства та відсутності в них ознак системності, спрямовані на необхідність проведення якісного правового моніторингу існуючих правових норм для належного формування політики післявоєнного відновлення країни в рамках євроінтеграційних процесів, а також виступають орієнтиром для законотворців щодо дотримання принципів ПТД з метою забезпечення належної реалізації механізмів соціальної, економічної та екологічної справедливості.

3. Аргументовано, що запровадження кліматоохоронних правовідносин на державному рівні потребує не лише прийняття спеціального НПА, а й визначення місця цих правовідносин в системі екологічного законодавства в цілому, а також розмежування понять «екологічна» та «кліматична» безпеки та правових заходів їх забезпечення. Під терміном «екологічна безпека» пропонується розуміти стан довкілля, який забезпечується попередженням

погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки, шляхом гарантування державою дотримання вимог всього міжнародного та вітчизняного екологічного законодавства на її території. Відтак, «екологічна безпека» характеризує стан довкілля, який є «оптимальним» для існування здорової людини, а термін «кліматична безпека» розкриває ті умови, за яких «екологічна безпека» буде «оптимальною» для існування людини.

4. Встановлено відсутність у нормах чинного законодавства чіткого визначення, що у разі наявності у суб'єкта господарювання розробленого та погодженого в уставленому законом порядку з державними органами проєкту, яким визначено місце та порядок проведення ВКК на ділянці дна водного об'єкта та відповідного спецдозволу, у останнього відсутній обов'язок здійснювати розроблення документації із землеустрою та посвідчення прав на земельні ділянки у відповідності до ЗК. Зазначене питання розкривається лише у роз'яснювальному відомчому листі, що вважається недоречним, а його зміст – необґрунтованим. Наразі у відносинах використанні водних об'єктів та розташованих під ними земельних ділянок для потреб, пов'язаних із користуванням надрами відсутня кореляція між нормами водного, земельного та надрового законодавства, що потребує забезпечення їх ефективності шляхом додаткового моніторингу правових норм, проведення систематизації, налагодження міжгалузевої взаємної узгодженості та відповідності як на вітчизняному так і на європейському рівні.

5. Розкрито дискусійний характер положення законодавства щодо можливості перенесення русла річки для ВКК, у зв'язку з чим, на практиці зустрічаються випадки надання спецдозволів на ВКК в руслах малих річок при наявності проєктної документації, в якій мова йде про перенесення русла річки для таких робіт. В той же час слід визнати, що приписи спеціального законодавства про перенесення русел річок наразі відсутні, хоча відповідні ділянки є природоохоронними територіями, господарська діяльність на яких має певні обмеження і регулюється ВК. Загальнодержавний рівень певних видів корисних копалин може становити пріоритетність у їх видобуванні, однак не має суперечити басейновому принципу управління водними ресурсами. У зв'язку з цим, питання про способи видобування таких корисних копалин в руслах річок мають узгоджуватися в рамках процедури ОВД планованої діяльності, визначеної законом про ОВД та його підзаконними актами і погоджуватися природоохоронними органами. Тож, положення ВК потребують внутрішньої взаємної узгодженості, адже вони містять нечіткі правові норми, які на практиці призводять до їх двоякого тлумачення.

6. Обґрунтовано, що відсутність належного нормативно-правового регулювання рибогосподарських відносин в деяких випадках призводить до ототожнення біологічної меліорації та РГМ до РГД на підставі чого встановлюються вимоги щодо необхідності оформлення договорів оренди земельних ділянок та водного об'єкта для таких потреб. При цьому, ні ВК, ні ЗК взагалі не регулюють зазначені питання, що обумовлює їх вільне врегулювання на практиці та, як наслідок, виникнення численних судових позовів. Зокрема, угоди, в яких з метою РГМ у водні об'єкти випускаються об'єкти аквакультури, з подальшим правом їх вилову суперечать її принципам і прирівнюються до угод про РГД, до яких застосовуються вимоги щодо отримання спецдозволів на риборозведення у певному водному об'єкті, укладення договорів оренди водного об'єкту та земельної ділянки під ним тощо. Відсутність спеціального підзаконного НПА щодо особливостей здійснення біологічної меліорації та РГМ у рибо- та водогосподарських об'єктах тягне за собою поширення прихованого риборозведення.

7. Наведено критичні зауваження щодо проєкту закону з консолідації СГЗ, в якому наявні положення, якими права власника земельної ділянки, який не є ініціатором консолідації земель, можуть порушуватися, що суперечить положенням Конституції України та становить ризик подальшого розвитку рейдерських захоплень землі. Подібний висновок слідує з наступного: 1) власник земельної ділянки має повне право не погоджуватися з обміном на іншу земельну ділянку, в рамках консолідації СГЗ; 2) запропонований варіант грошового відшкодування збитків, заподіяних власнику та

користувачу земельної ділянки, потребує детальнішого обґрунтування та коригування, оскільки, виходячи зі змісту запропонованої статті, дане відшкодування збитків можна тлумачити по різному; зі змісту запропонованої статті можна вбачати тиск на землевласника з метою задоволення чужих інтересів, що є недопустимим; 3) спірним видається запропонований законопроєктом єдиний варіант захисту своїх прав власником земельної ділянки, яку намагаються вилучити з метою консолідації для задоволення чужих інтересів, а саме – судовий.

Список використаних джерел:

1. Волохов О.С. До питання визначення поняття «ефективність законодавства» та його використання. *Актуальні проблеми політики*. 2024. Вип. 73. С. 25-30. DOI https://doi.org/10.32782/app.v73.2024.3

2. Купіна Л.Ф. Критерії ефективності правових норм. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, Серія 18. Право*. 2017. № 32. С. 51-57.

3. Рабінович М.П. Ефективність юридичних норм: загальнотеоретично-понятєвий інструментарій дослідження. *Вісник Академії правових наук України.* 2008. № 1(52). С. 13-21.

4. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023 р. № 3354-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text (дата звернення: 20.03.2025).

5. Шаган О.В. Принципи нормотворчості органів місцевого самоврядування. *Вісник національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки.* 2014. № 801. С. 159-163.

6. Про основні засади державної кліматичної політики: Закон України від 08.10.2024 р. № 3991-IX. *Офіційний вісник України.* 2024. № 99, ст. 6304.

7. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text (дата звернення: 20.03.2025).

8. Краснова Ю.А. Право екологічної безпеки України: теоретичні аспекти: монографія. К.: НУБіП України, 2017. 589 с.

9. Краснова Ю.А. Правове регулювання екологічної безпеки в Україні: монографія. К.: Алерта, 2013. 304 с.

10. Проблеми права екологічної безпеки: навч. посіб. Під заг. ред. М.В. Краснової та Р.С. Кіріна. Дніпро: НГУ, 2016. 621 с.

11. Meadows, Donella H. Meadows, Dennis L., Randers, Jorgen, Behrens William W. Limits to Growth. 1972, New York: New American Library.

12. Екологічна безпека: Підручник / В.М. Шмандій, М.О. Клименко, Ю.С. Голік, А.М. Прищепа, В.С. Бахарєв, О.В. Харламова. Херсон: Олді-плюс, 2013, 366 с.

13. Наслідки гонки озброєнь для довкілля та інші аспекти екологічної безпеки. *Щорічна доповідь директора-виконавця ЮНЕП*. Найробі, 1987, 437 с.

14. UN General Assembly, The human right to a clean, healthy and sustainable environment. A/76/L.75. URL: https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/LTD/N22/436/72/PDF/N2243672.pdf?OpenElement (дата звернення: 20.03.2025).

15. Resolution UN General Assembly A/HRC/RES/52/23 adopted by the Human Rights Council on 4 April 2023. The human right to a clean, healthy and sustainable environment. URL: https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G23/076/98/pdf/G2307698.pdf?OpenElement (дата звернення: 20.03.2025).

16. Краснова Ю.А. Правове забезпечення реалізації принципу екологічної справедливості. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 8. С. 254-258. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-8/58

17. Resolution 48/13. The human right to a clean, healthy and sustainable environment, adopted by the Human Rights Council on 8 October 2021. URL: https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G21/289/50/PDF/G2128950.pdf (дата звернення: 20.03.2025).

18. Open Element. For the analysis of its bases and precedents see Y. AGUILA, «The Right to a Clean, Healthy and Sustainable Environment: State of Affairs», IUCN, News and Event, 29 October 2021. IUCN. URL: https://www.iucn.org/ (дата звернення: 20.03.2025).

19. Клімат. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BB%D1%96%D0%BC%D0%B0%D1%82 (дата звернення: 20.03.2025).

20. Рамкова конвенція ООН про зміну клімату від 09.05.1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_044#Text (дата звернення: 20.03.2025).

21. Кірін Р.С., Духневич А.В. Вплив господарської діяльності на здоров'я людини: міжгалузевість правових засад. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція».* 2024. № 71. – С. 78-86. DOI: https://doi.org/10.32782/2307-1745.2024.71.16

22. Regulation (EU) 2024/1991 of the European Parliament and of the Council of 24 June 2024 on nature restoration and amending Regulation (EU) 2022/869. *Official Journal of the European Union.* L series, 29.7.2024.

23. Кірін Р.С. Кодифікація законодавства про надра: досвід та проблеми: монографія Д.: НГУ, 2015. 523 с.

24. Кірін Р.С., Петлюк Ю.С. Надро-водні права і обов'язки землевласників. *Право і суспільство.* 2024. № 4. С. 192-202. DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.4.26

25. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оновлення Загальнодержавної програми розвитку мінерально-сировинної бази України на період до 2030 року та регулювання деяких питань стосовно корисних копалин та компонентів стратегічного та критичного значення : Закон України від 18.12.2024 р. № 4154-IX. *Офіційний вісник України.* 2025. № 12, ст. 932.

26. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань консолідації земель № 5438 від 28.04.2021 р. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71783 (дата звернення: 20.03.2025).

27. Проект Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо посилення захисту прав добросовісного набувача № 12089 від 03.10.2024 р. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/44973 (дата звернення: 20.03.2025).

28. Проект Закону про правотворчу діяльність № 5707 від 25.06.2021 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72355 (дата звернення: 20.03.2025).

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

БРОВЧЕНКО Ю. В.,
аспірант
(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.28

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ГРОМАДСЬКОГО РУХУ СПРОТИВУ КОЛАБОРАЦІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ, СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД

У статті здійснено комплексний адміністративно-правовий аналіз сучасного стану організації громадського руху спротиву колабораційній діяльності в умовах збройної агресії проти України. Визначено теоретико-правові засади зазначеного явища, сформульовано авторське визначення поняття «громадський рух спротив колабораційній діяльності», що відображає його сутність як цілісного елементу системи національної безпеки, який реалізується у формі інституційної активності громадян та їхніх об'єднань у взаємодії з державними структурами.

Проаналізовано адміністративно-правову природу громадського руху спротиву полягає, який полягає в реалізації права громадян на участь у державному управлінні та здійсненні громадського контролю, який спрямований на запобігання та викриття співпраці з окупаційними режимами. Розкрито зміст основних адміністративно-правових процедур, пов’язаних із залученням громадян до заходів громадського руху спротиву, зокрема через інструменти територіальної оборони, волонтерські об’єднання, інформаційний захист та правову ініціативу. Надано характеристику організаційних форм громадського руху спротиву та запропоновано їхню класифікацію відповідно до критеріїв адміністративного регулювання.

Особливу увагу приділено аналізу чинної нормативно-правової бази, яка регламентує протидію колабораційній діяльності, включаючи законодавчі та підзаконні акти, що визначають правовий статус учасників громадського руху спротиву, процедури взаємодії з органами виконавчої влади, а також механізми адміністративного примусу щодо осіб, причетних до колабораціонізму.

У роботі досліджено адміністративно-правові інструменти громадського контролю та надано пропозиції щодо підвищення їх ефективності в контексті моніторингу дій потенційних колаборантів. Обґрунтовано систему правових гарантій захисту осіб, які здійснюють активну протидію колабораційній діяльності, у тому числі в аспекті юридичної відповідальності та безпеки.

Узагальнено інституційний механізм організації громадського руху спротиву, вказано на особливості його функціонування та взаємодії структур громадянського суспільства з органами державної влади. Виокремлено основні проблеми, що стримують ефективний розвиток громадського руху спротиву, зокрема організаційного, нормативного та кадрового характеру, та запропоновано шляхи їх подолання шляхом адміністративно-правових реформ і підвищення рівня громадянської активності.

Матеріали статті можуть бути використані для вдосконалення правового регулювання, розробки стратегічних програм з національної безпеки та формування практичних моделей громадського руху спротиву як складової адміністративної політики України у сфері протидії колабораціонізму.

Ключові слова: *громадський рух спротив, колабораційна діяльність, адміністративне право, національна безпека, протидія колабораціонізму, територіальна оборона, адміністративно-правові заходи, правові гарантії, безпека держави.*

Brovchenko Yu. V. Some issues of organizing public resistance to collaborative activities, a modern view

The article provides a comprehensive administrative and legal analysis of the current state of the organization of the public resistance movement to collaborative activities in the context of armed aggression against Ukraine. The theoretical and legal foundations of the phenomenon are determined, the author's definition of the concept of "public resistance movement to collaborative activities" is formulated, which reflects its essence as an integral element of the national security system, which is implemented in the form of institutional activity of citizens and their associations in interaction with state structures. The administrative and legal nature of the public resistance movement is analyzed, which consists in the implementation of the right of citizens to participate in state administration and the exercise of public control, which is aimed at preventing and exposing cooperation with occupation regimes. The content of the main administrative and legal procedures related to the involvement of citizens in the activities of the public resistance movement is disclosed, in particular through the tools of territorial defense, volunteer associations, information protection and legal initiative. The organizational forms of the public resistance movement are described and their classification is proposed according to the criteria of administrative regulation.

Particular attention is paid to the analysis of the current regulatory framework that regulates the counteraction to collaboration activities, including legislative and by-laws that determine the legal status of participants in the public resistance movement, procedures for interaction with executive authorities, as well as mechanisms of administrative coercion against persons involved in collaborationism.

The paper examines administrative and legal instruments of public control and provides proposals for increasing their effectiveness in the context of monitoring the actions of potential collaborators. The system of legal guarantees for the protection of persons who actively oppose collaboration activities is substantiated, including in terms of legal liability and security.

The institutional mechanism for organizing the public resistance movement is summarized, the features of its functioning and interaction of civil society structures with state authorities are indicated. The main problems that hinder the effective development of the public resistance movement, in particular organizational, regulatory and personnel, are identified, and ways to overcome them are proposed through administrative and legal reforms and increasing the level of civic activity.

The materials of the article can be used to improve legal regulation, develop strategic programs for national security, and form practical models of the public resistance movement as a component of Ukraine's administrative policy in the field of countering collaborationism.

Key words: *public resistance, collaboration activity, administrative law, national security, countering collaborationism, territorial defense, administrative and legal measures, legal guarantees, state security.*

Вступ. Сучасні виклики національній безпеці України, зумовлені широкомасштабною збройною агресією рф, активізували процеси формування системи національного спротиву, у межах якої особливого значення набуває організація громадського руху спротиву колабораційній діяльності. Ця проблема вийшла за межі суто військової чи політичної сфери, набула комплексного характеру й потребує системного наукового осмислення з позиції адміністративного права, зокрема у контексті взаємодії громадянського суспільства з публічною владою, а також запровадження ефективних адміністративно-правових механізмів протидії проявам колабораціонізму.

Постановка проблеми полягає у відсутності чітко визначених адміністративно-правових інструментів, які б на нормативному рівні регулювали питання організації, реалізації та правового захисту громадського руху спротиву колабораційній діяльності. В умовах гібридної війни така діяльність стала складовою частиною забезпечення національної стійкості, проте залишається фрагментарно врегульованою в чинному законодавстві. Це вимагає доктринального осмислення сутності громадського руху спротиву, його інституційного механізму, організаційних форм, процедур залучення громадян та адміністративного супроводу такої активності.

Аналіз останніх досліджень свідчить про зростання наукового інтересу до проблематики колабораціонізму та спротиву йому в умовах воєнного стану. В межах правничих досліджень значна увага приділяється питанням формування нормативно-правової бази національного спротиву, відповідальності за колабораціонізм, розвитку територіальної оборони, забезпечення інформаційної безпеки та ролі громадянського суспільства в умовах воєнного стану. Утім, ці дослідження переважно мають фрагментарний характер і лише дотично торкаються адміністративно-правової природи громадського руху спротиву як явища.

Окремі наукові праці присвячено аналізу загальнотеоретичних засад безпеки держави, розбудові системи стримування та протидії зовнішній агресії, зокрема з позицій публічного права. Піднімаються також питання протидії інформаційним загрозам, забезпечення прав і свобод громадян на тимчасово окупованих територіях, взаємодії органів виконавчої влади з громадськими ініціативами.

Проте, попри наявність наукового інтересу до тематики національного спротиву, проблематика громадського руху спротиву колабораційній діяльності саме в площині адміністративного права опрацьована недостатньо. Залишається відкритим питання сутності цього явища з позицій адміністративно-правової доктрини, його процедурного забезпечення, форм участі громадян, інституційної структури, механізмів громадського контролю, а також державних гарантій для осіб, які беруть участь у громадському русі спротиву. Недостатньо систематизованими є також підходи до визначення організаційних форм громадського руху спротиву, а питання їх правового статусу залишається дискусійним.

У зв'язку з цим, дослідження організації громадського руху спротиву колабораційній діяльності як об'єкта адміністративно-правового регулювання є актуальним і має вагоме значення як для науки, так і для практики державного управління у сфері безпеки.

Постановка завдання. Метою статті є всебічне дослідження адміністративно-правових засад, процедур, інструментів та організаційних форм громадського руху спротиву колабораційній діяльності з урахуванням його сутності, правової природи, місця в системі національної безпеки, а також визначення проблем і розробка пропозицій щодо удосконалення нормативного забезпечення та механізмів взаємодії держави і громадянського суспільства у цій сфері.

Результати дослідження. Колабораційна діяльність, яка передбачає співпрацю громадян з окупаційною владою, є серйозним викликом для національної безпеки України. Організація громадського руху спротиву такій діяльності є ключовим елементом забезпечення суверенітету та територіальної цілісності держави. В умовах військової агресії проти України питання протидії колабораційній діяльності набуло особливої гостроти. Адміністративно-правові механізми відіграють важливу роль у запобіганні та протидії цьому явищу,

забезпечуючи правові підстави для притягнення до відповідальності осіб, які співпрацюють з окупаційною владою.

У науковому дискурсі поняття «громадський руху спротив» розглядається як сукупність організованих або спонтанних дій громадянського суспільства, спрямованих на протидію загрозам національній безпеці, територіальній цілісності та державному суверенітету. За змістом він охоплює правомірну поведінку громадян, що проявляється через участь у безпекових, інформаційних, освітніх, антикризових ініціативах у межах адміністративно-правового поля.

У сфері боротьби з колаборaційною діяльністю громадський рух спротив виступає як форма правового та морального опору осіб або громадських об'єднань проти співпраці громадян з агресором чи його окупаційною адміністрацією. На відміну від збройного спротиву, що координується структурами територіальної оборони чи сил спеціальних операцій, громадський рух спротив – це переважно цивільна, адміністративно врегульована діяльність.

На нашу думку, громадський рух спротиву колаборaційній діяльності – це сукупність дій та заходів, що здійснюються громадянами та громадськими об'єднаннями з метою протидії співпраці окремих осіб або груп з окупаційною владою чи державою-агресором на шкоду національним інтересам. Це явище відображає активну позицію суспільства щодо захисту державного суверенітету та територіальної цілісності.

У сфері адміністративного права громадський рух спротиву набуває особливої форми – публічно-правової взаємодії громадян з органами державної влади та місцевого самоврядування у межах закріплених повноважень, процедур та гарантій. Ця діяльність: а) здійснюється на підставі нормативно-правових актів; б) є правомірною; в) має ознаки організованості; г) є частиною системи публічного адміністрування в умовах особливого правового режиму (воєнного стану). В першу чергу, залучення громадян до заходів громадського руху спротиву колаборaційній діяльності є формою реалізації конституційного обов'язку захисту Вітчизни, що має чітко визначене правове підґрунтя, процедурне забезпечення та гарантії правового захисту.

З погляду адміністративного права, сутність громадського руху спротиву полягає у впровадженні правових механізмів участі населення у протидії колаборaційній діяльності шляхом самоуправління, правозастосування та правоконтролю. Це означає, що громадяни беруть участь у: а) здійсненні превентивних заходів (виявлення фактів співпраці з ворогом); б) реалізації інформаційної протидії (викриття колаборантів, участь у медіакампаніях); в) громадському моніторингу рішень органів місцевого самоврядування, що можуть легалізувати дії осіб, причетних до співпраці з окупантом; г) ініціюванні адміністративних проваджень – подання заяв, скарг, клопотань до органів влади [1, с. 49]. Крім того, значення громадського руху спротиву полягає у створенні додаткового захисного бар'єру проти проникнення ворожої ідеології та впливу на громадську свідомість, а також у консолідації зусиль громадянського суспільства й державних органів для забезпечення національної безпеки.

В Україні відсутній спеціальний закон, який би регулював громадський рух спротив колаборaційній діяльності. Однак, низка нормативно-правових актів опосередковано стосується цього питання. На нашу думку основними нормативними актами у цій сфері є:

1. Конституція України, яка визначає права та обов'язки громадян у сфері захисту держави. Стаття 17 Конституції України визначає, що захист суверенітету та територіальної цілісності є справою всього українського народу, а не лише інститутів державної влади. Стаття 38 гарантує громадянам право брати участь в управлінні державними справами як безпосередньо, так і через органи влади. Це формує підґрунтя для легітимної участі громадян у публічно-правовій протидії колаборaційній діяльності. Стаття 34 та 40 закріплюють право на свободу вираження поглядів та право на звернення до органів державної влади. Ці положення – ключові для реалізації активної позиції у формі звернень про факти колаборaційної діяльності, ініціювання розслідувань, подання публічних запитів тощо. Стаття 65 зобов'язує кожного громадянина захищати Вітчизну, її незалежність та територіальну цілісність [2].

2. Закон України «Про основи національного спротиву» від 16 липня 2021 року № 1702-IX визначає правові та організаційні заходи національного спротиву, його структуру та завдання. Цей закон передбачає, що в умовах загрози державному суверенітету населення має право на самоорганізацію та взаємодію з органами територіальної оборони. Хоча переважно він орієнтований на збройну складову, положення щодо участі громад у захисті територій можуть застосовуватися і до спротиву колабораційній діяльності [3].

3. Закон України «Про оборону України», який встановлює обов'язки громадян щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України [4].

4. Закон України «Про забезпечення участі цивільного населення в захисті України», який передбачає організацію територіальної оборони, зокрема із залученням населення до протидії ворожій діяльності [5].

5. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» – надає органам державної влади та органам місцевого самоврядування додаткові повноваження щодо контролю та адміністративного реагування на порушення громадського порядку, пов’язані з підтримкою агресора. Крім того, цей закон створює правову рамку для дій громадян в умовах надзвичайного стану, зокрема надає право органам військової адміністрації залучати населення до заходів оборони, спротиву, громадського контролю, в тому числі, щодо фактів колабораційної діяльності [6].

6. Закон України «Про громадські об'єднання» – визначає правові засади створення та діяльності громадських організацій, які можуть здійснювати заходи щодо протидії колабораційній діяльності [7].

7. Україна як учасник ООН, Ради Європи та ОБСЄ зобов’язана дотримуватись стандартів прав людини навіть в умовах воєнного стану. Це означає, що громадський рух спротив має бути правомірним, недискримінаційним, відповідати міжнародно визнаним свободам – зокрема свободи вираження, зібрань, об’єднання (ст. 19, 21, 22 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права) [8].

У межах адміністративного права громадський рух спротиву виступає формою суспільно корисної ініціативи, що реалізується в умовах надзвичайного або воєнного стану. Його адміністративно-правова природа полягає в реалізації права громадян на участь у державному управлінні та здійсненні громадського контролю, який спрямований на запобігання та викриття співпраці з окупаційними режимами. Цей рух діє в межах правових механізмів, закріплених Конституцією та адміністративним законодавством України, і проявляється у формах інформаційної протидії, юридичної підтримки, громадських акцій, а також у взаємодії з правоохоронними органами. Важливу роль відіграють органи державної влади та місцевого самоврядування, які нормативно забезпечують, організаційно підтримують та сприяють участі громадськості у протидії колабораціонізму, що посилює суспільну стабільність і національну безпеку держави. Такий рух характеризується наступними ознаками:

1. Публічно-правовий характер – громадський рух спротиву реалізується у сфері публічного управління, під контролем або за участі органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, правоохоронних структур. Участь громадян має правовий статус, який формалізується через добровольчі формування, громадські об’єднання, ініціативи.

2. Інституційна легітимність – участь громадян у громадському русі спротиву передбачає дотримання законодавчих процедур (реєстрація, погодження, звітність). Наприклад, відповідно до Постанови КМУ № 1449 від 29.12.2021, добровольчі формування територіальних громад створюються за рішенням місцевих рад та підпорядковуються органам територіальної оборони [9].

3. Адміністративна відповідальність та правовий захист – особи, які беруть участь у громадському русі спротиву, мають право на адміністративно-правовий захист, зокрема у разі загроз з боку колаборантів, дискримінації, незаконного переслідування. Водночас порушення правил взаємодії, перевищення повноважень або самоуправство можуть спричинити адміністративну відповідальність.

4. Функціональне призначення – громадський рух спротиву виконує функції: а) моніторингу і виявлення колабораційної діяльності; б) ініціювання адміністративних проваджень; в) участі у прийнятті рішень органів місцевого самоврядування; г) інформування населення; ґ) гуманітарної допомоги.

Що стосується місця громадського руху спротиву в системі національної безпеки, то згідно із Законом України «Про національну безпеку України» від 21.06.2018 № 2469-VIII, система національної безпеки включає суб'єктів сектору безпеки й оборони, до яких прямо не входять громадські організації, однак закон визнає залучення інститутів громадянського суспільства до реалізації державної політики у сфері безпеки [10].

На відміну від вертикальних структур (ЗСУ, СБУ, НГУ), громадський рух спротиву є горизонтальним соціально-правовим механізмом, що забезпечує: а) раннє виявлення загроз (через інформування та громадський контроль); б) локалізацію впливу колабораційної пропаганди; в) запобігання маргіналізації громад у прикордонних або деокупованих регіонах.

Громадський рух спротиву сприяє формуванню національної стійкості – здатності суспільства зберігати функціонування під час надзвичайних ситуацій, у т.ч. війни, терористичних атак, інформаційних загроз. Це визнано у Стратегії національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни» (2020), де громадяни визнаються учасниками сектору безпеки [11].

Перш за все правильним вважається розпочати розкриття даної проблематики із визначення ключових адміністративних процедур залучення громадян до заходів громадського руху спротиву колабораційній діяльності. На нашу думку такі процедури включають кілька етапів, а саме:

1. Інформування громадян – органи державної влади та місцевого самоврядування зобов'язані забезпечити громадян інформацією про можливості та способи участі у заходах громадського руху спротиву. Це може включати: а) Проведення інформаційних кампаній – роз'яснення прав та обов'язків громадян у сфері національного спротиву; б) Публікація матеріалів – розміщення інформації на офіційних веб-сайтах, у засобах масової інформації та соціальних мережах.

2. Реєстрація добровольців – громадяни, які виявили бажання долучитися до заходів громадського руху спротиву, проходять процедуру реєстрації: а) Подання заяви – це звернення до відповідних органів з заявою про бажання взяти участь у заходах громадського руху спротиву; б) Перевірка даних – це оцінка відповідності кандидата встановленим вимогам, включаючи перевірку на відсутність зв'язків з ворогом; в) Включення до реєстру – це занесення даних добровольця до офіційного реєстру учасників національного спротиву.

3. Навчання та підготовка – зареєстровані добровольці проходять спеціалізоване навчання: а) Базова військова підготовка – це оволодіння навичками поводження зі зброєю, тактики та стратегії; б) Медична підготовка – це надання першої медичної допомоги в умовах бойових дій; в) Психологічна підготовка – це готовність до стресових ситуацій та методи їх подолання.

4. Розподіл завдань та обов'язків – після проходження підготовки добровольці отримують конкретні завдання: а) Участь у територіальній обороні – це захист стратегічних об'єктів та інфраструктури; б) Інформаційна підтримка – це протидія ворожій пропаганді та поширення достовірної інформації.

5. Правове оформлення участі – участь громадян у заходах громадського руху спротиву колабораційній діяльності має відбуватись у чітко визначеному правовому полі. Відповідно до чинного законодавства, така участь оформлюється за допомогою: а) Наказу або розпорядження місцевого військового командування чи органу місцевого самоврядування, що затверджує персональний склад добровольчих формувань; б) Укладення договору чи підписання декларації про добровільну участь, у якому визначаються права, обов'язки, гарантії та обсяг завдань учасника; в) Видачі посвідчення або іншого документа, що підтверджує статус учасника національного спротиву та гарантує відповідний соціально-правовий захист.

У свою чергу варто відзначити, що організаційна форма громадського руху спротиву є ключовою передумовою його ефективності. У межах адміністративного права такі форми визначаються як відносно стійкі, інституційно оформлені способи об'єднання громадян або взаємодії з публічною адміністрацією, що спрямовані на досягнення спільної мети – протидії колаборaційній діяльності. Залежно від правового статусу, рівня організації, формалізації відносин з органами влади, а також спрямованості дій, виділяються кілька основних організаційних форм громадського руху спротиву:

1. Добровольчі формування територіальних громад – є найбільш формалізованою організаційною формою громадського руху спротиву, яка закріплена на рівні законодавства. Відповідно до Закону України «Про основи національного спротиву» [3] та Постанови КМУ № 1449 від 29.12.2021 [9]. такі формування створюються рішенням органів місцевого самоврядування за погодженням із військовими адміністраціями. Ключові особливості: а) юридична визначеність статусу; б) підпорядкованість силам територіальної оборони; в) наявність командного складу, чіткої структури; г) функціонування в межах визначених повноважень. Функції: а) участь у патрулюванні територій; б) забезпечення безпеки громадян; в) фіксація фактів колаборaційної діяльності; г) передача зібраної інформації до правоохоронних органів.

2. Громадські організації та об'єднання – є найбільш поширеною серед інституцій громадянського суспільства, що діють на основі Закону України «Про громадські об'єднання» [7]. Приклади діяльності: а) моніторинг інформації про осіб, причетних до колаборaційної діяльності; б) аналітична діяльність, правові висновки; в) публічні звіти, участь у засіданнях громадських рад; г) супровід справ у судах. Переваги: а) гнучкість організаційної структури; б) незалежність від органів влади; в) можливість залучення іноземної технічної допомоги. Яскравий приклад – ГО «Центр громадянських свобод», яка документує злочини, включаючи випадки колаборaційної діяльності, на окупованих територіях [12].

3. Ініціативні групи громадян – це неформалізовані організаційні форми громадського руху спротиву, які виникають у відповідь на локальні загрози. Вони не мають юридичного статусу, однак виконують важливу роль у: а) збиранні інформації про підозрілих осіб; б) оперативному поширенні інформації у соціальних мережах; в) самоорганізації для допомоги ЗСУ або блокування ворожих впливів. Ініціативні групи часто перетворюються на постійні громадські об'єднання або добровольчі формування після відповідного оформлення.

4. Громадські ради при органах влади – це консультативно-дорадчі органи, які сприяють формуванню державної політики у сфері безпеки та протидії колаборaційній діяльності. Їхні рішення не є обов’язковими, проте мають політико-правовий вплив. Громадські ради функціонують на підставі Постанови КМУ № 996 від 03.11.2010 та є офіційною консультативно-дорадчою формою громадської участі у діяльності органів виконавчої влади [13]. Їх основні завдання: а) формування та винесення на обговорення пропозицій щодо заходів громадського руху спротиву; б) участь у моніторингу рішень державних органів щодо покарання колаборантів; в) адвокація нормативних змін.

5. Інформаційно-цифрові платформи – відіграють важливу роль у самоорганізації населення. Зокрема: а) чат-бот «єВорог» – платформа для передачі інформації про ворожу активність [14]; б) сайти-реєстри із публікацією даних осіб, які співпрацюють з окупантами; в) аналітичні дашборди з моніторингом рішень судів щодо колаборантів. Ці інструменти стають платформами масової участі громадян у громадському русі спротиву, хоч і потребують ретельного юридичного регулювання щодо конфіденційності, достовірності даних, прав людини.

6. Спеціальні тимчасові структури (штаби спротиву, коаліції) – у періоди загострення безпекової ситуації (наприклад, в перші тижні вторгнення у 2022 році) утворювались тимчасові штаби спротиву, які координували діяльність волонтерів, активістів, місцевої влади. Їх особливістю була: а) гнучка структура; б) оперативність ухвалення рішень; в) горизонтальні зв’язки між суб’єктами. Хоча їхній правовий статус часто залишався неформалізованим, вони виконували важливу організаційну та логістичну функцію.

На нашу думку, організаційні форми громадського руху спротиву в Україні характеризуються багатоформатністю, різним рівнем формалізації та правової визначеності. З одного боку, така гнучкість дозволяє суспільству швидко реагувати на загрози, з іншого – створює ризики правового нігілізму, відсутності контролю та відповідальності за певні дії.

Що стосується питання адміністративно-правових заходів протидії колабораційній діяльності, то ми вважаємо, що такі заходи є важливим інструментом реалізації державної політики щодо запобігання, виявлення та припинення колабораційної діяльності. В умовах воєнного стану такі заходи мають бути не лише ефективними, а й юридично вивіреними, відповідати стандартам правової держави та дотримуватися принципів пропорційності, законності та недискримінації.

На нашу думку, в сфері адміністративного права, основні адміністративно-правові механізми залучення громадян та організації громадського руху спротиву колабораційній діяльності включають:

1. Територіальна оборона – залучення громадян до територіальної оборони здійснюється через: а) Добровольчі формування територіальних громад – громадяни можуть добровільно вступати до таких формувань для участі в заходах територіальної оборони; б) Військову службу за контрактом – громадяни мають можливість укладати контракти на проходження служби в підрозділах територіальної оборони. Територіальна оборона включає: а) патрулювання місцевостей; б) охорону стратегічних об'єктів та об'єктів критичної інфраструктури; в) участь у заходах цивільного захисту населення. Ці дії мають чітке правове регулювання і реалізуються на підставі адміністративних актів, що ухвалюються відповідними органами виконавчої влади.

2. Рух опору – як форма громадського руху спротиву регулюється спеціальними нормативно-правовими актами, що встановлюють умови його діяльності в умовах тимчасової окупації. Громадяни, які беруть участь у русі опору, мають спеціальний статус і отримують відповідний соціальний і правовий захист від держави. Організація руху опору включає: а) забезпечення взаємодії з військовими формуваннями та спецслужбами України; б) ведення активних заходів зі збору інформації про окупаційні сили та осіб, які беруть участь у колабораційній діяльності.

3. Застосування адміністративних санкцій – одним із адміністративних інструментів, що стимулюють громадян до участі в заходах спротиву, є встановлення санкцій для осіб, які перешкоджають або ухиляються від участі у визначених законодавством заходах. Кодекс України про адміністративні правопорушення містить норми, які передбачають штрафи та інші адміністративні стягнення за ухилення від участі в заходах мобілізаційного характеру, добровольчих формуваннях територіальних громад чи перешкоджання їхній діяльності.

4. Обмеження публічної діяльності – законодавством передбачено обмеження на доступ осіб, які співпрацювали з окупаційною адміністрацією, до виборчих процесів, державної служби та місцевого самоврядування. Ці обмеження є адміністративного характеру, зокрема – у формі люстраційних процедур.

5. Врегулювання діяльності органів місцевої влади – адміністрації громад на деокупованих територіях отримали нові повноваження щодо перевірки осіб, які займали посади в умовах окупації. Запроваджено спеціальні інституційні процедури, зокрема створення комісій з розгляду фактів колабораційної діяльності. Таким чином, адміністративно-правові механізми є важливими у забезпеченні реагування на виклики, пов’язані з колабораціонізмом, і мають комплексний характер.

У свою чергу, основним способами громадського руху спротиву колабораційній діяльності є:

1. Інформаційний спротив – передбачає протидію ворожій пропаганді та дезінформації через: а) Розвінчання фейків – громадські організації та незалежні медіа активно спростовують неправдиву інформацію, поширювану окупаційними силами, тим самим зменшуючи їхній вплив на населення; б) Поширення правдивої інформації – інформування громадськості про реальний стан справ, успіхи національних збройних сил та факти

колаборaційної діяльності сприяє формуванню критичного мислення та підвищенню стійкості суспільства до пропаганди; в) Захист національного інформаційного простору – включає в себе блокування пропагандистських медіа та забезпечення громадянам доступу до об'єктивної інформації про ситуацію в країні та світі; г) Сприяння діяльності незалежних медіа та громадських ініціатив, що мають на меті викриття випадків колаборaціонізму, поширення інформації про воєнні злочини окупантів та їх посібників.

2. Громадянська активність та волонтерський рух – активна участь громадян у волонтерських ініціативах та громадських організаціях сприяє консолідації суспільства та демонструє єдність перед зовнішніми загрозами. Приклади включають: а) Підтримка Збройних Сил України – збір коштів, матеріальної допомоги та моральна підтримка військових підвищують бойовий дух та демонструють солідарність суспільства; б) Допомога постраждалим від окупації – надання гуманітарної допомоги, юридичної та психологічної підтримки жертвам окупації сприяє відновленню соціальної справедливості та зміцнює довіру до державних інституцій. Цей вид громадського руху спротиву не є прямим протиставлення колаборaціонізму, але опосередковано блокує його вплив, зміцнюючи державний ресурс та соціальну стійкість.

3. Правова просвіта та участь у законодавчих ініціативах – громадські організації можуть брати активну участь у розробці та впровадженні законодавчих актів, спрямованих на протидію колаборaціонізму: а) Розробка рекомендацій – експертні групи можуть надавати пропозиції щодо вдосконалення законодавства у сфері національної безпеки та протидії колаборaційній діяльності; б) Правова просвіта населення – проведення семінарів, тренінгів та інформаційних кампаній щодо правових наслідків колаборaціонізму підвищує обізнаність громадян та запобігає можливим порушенням.

4. Моральний осуд та соціальна ізоляція колаборантів – суспільний осуд є потужним інструментом впливу на потенційних колаборантів: а) Публічне засудження – викриття фактів колаборaційної діяльності та їх обговорення в суспільстві формують негативне ставлення до таких дій; б) Соціальна ізоляція – відмова від співпраці та спілкування з особами, причетними до колаборaціонізму, демонструє неприйнятність таких дій у суспільстві.

5. Громадський контроль – передбачає участь громадських організацій у перевірці діяльності посадових осіб, органів влади та ЗМІ на предмет співпраці з агресором. Форми: а) подання запитів на публічну інформацію; б) участь у громадських радах при органах влади; в) організація слухань, круглих столів.

6. Громадянська непокора – це дії населення на тимчасово окупованих територіях, які не визнають легітимності окупаційної влади, ігнорують її розпорядження, відмовляються співпрацювати з псевдоорганами самоуправління, що створені окупантом. Це може включати організовану відмову від участі в псевдореферендумах, бойкот окупаційних інституцій, збереження української символіки та мови.

7. Цифровий активізм – це організація спільнот у соціальних мережах, використання технологій OSINT для збору доказів співпраці з ворогом, викриття персоналу, що обіймають посади в окупаційних адміністраціях. Такі практики дають можливість верифікувати докази для подальшого розслідування правопорушень [15].

8. Міжнародна співпраця – громадські організації можуть встановлювати зв'язки з міжнародними партнерами для обміну досвідом та координації дій. Це може включати: а) Участь у міжнародних форумах – представники громадянського суспільства можуть брати участь у міжнародних заходах, присвячених боротьбі з колаборaціонізмом та гібридними загрозами, що сприяє обміну кращими практиками; б) Спільні проєкти – це реалізація спільних ініціатив з іноземними партнерами, спрямованих на підвищення обізнаності про небезпеку колаборaціонізму, може посилити ефективність заходів протидії. Наприклад, українські громадські організації можуть співпрацювати з міжнародними правозахисними інституціями для документування випадків колаборaційної діяльності та привернення уваги світової спільноти до цієї проблеми. Вони також можуть брати участь у міжнародних навчальних програмах, підвищуючи свою компетентність у сфері протидії колаборaціонізму.

Виходячи з аналізу вище зазначених способів громадського руху спротиву колабораційній діяльності, можна виділити ключові адміністративно-правові інструменти громадського контролю для здійснення спротиву за колабораційною діяльністю. На нашу думку, громадський контроль за особами, причетними до колабораційної діяльності, здійснюється через такі адміністративно-правові інструменти:

1. Звернення громадян та громадських об'єднань – громадяни та громадські організації мають право звертатися до органів державної влади з інформацією про факти колабораційної діяльності. Такі звернення можуть бути у формі заяв, скарг або пропозицій, що зобов'язує відповідні органи провести перевірку та вжити необхідних заходів.

2. Запити на публічну інформацію – відповідно до Закону України «Про доступ до публічної інформації», громадяни мають право запитувати інформацію про діяльність осіб, підозрюваних у колабораційній діяльності, та про заходи, вжиті державними органами щодо них [16].

3. Громадські слухання та обговорення – організація громадських слухань з питань колабораційної діяльності сприяє підвищенню прозорості та інформованості суспільства, а також дозволяє громадянам висловлювати свою позицію та впливати на прийняття рішень.

4. Громадські ради при органах влади – створення громадських рад при органах державної влади забезпечує участь громадськості у формуванні та реалізації державної політики, включаючи питання протидії колабораційній діяльності.

5. Громадська експертиза – громадські організації можуть проводити незалежну експертизу діяльності осіб, підозрюваних у колабораційній діяльності, та надавати свої висновки органам влади для вжиття відповідних заходів.

6. Моніторинг та публічне інформування – засоби масової інформації та громадські організації здійснюють моніторинг випадків колабораційної діяльності та інформують суспільство про виявлені факти, що сприяє підвищенню обізнаності та мобілізації громадськості до протидії.

Крім того, особи, які беруть участь у здійсненні громадського руху спротиву колабораційній діяльності, можуть стикатися з різними ризиками, включаючи фізичні загрози та юридичні переслідування. Тому держава повинна забезпечити їм відповідні правові гарантії захисту.

Правові гарантії захисту осіб, які здійснюють громадський рух спротиву колабораційній діяльності, становлять собою сукупність правових засобів і механізмів, що забезпечують захист життя, здоров’я, прав та законних інтересів таких осіб від можливих загроз, переслідувань чи інших неправомірних дій з боку агресора або осіб, що йому сприяють. Адміністративно-правовий характер таких гарантій передбачає створення організаційних, процедурних і матеріальних умов для реалізації громадянами права на безпечну участь у спротиві.

Основними видами таких правових гарантій, є:

1. Організаційні гарантії захисту – вони реалізуються через спеціальні органи або підрозділи державних інституцій, які відповідають за забезпечення безпеки громадян. До таких органів належать: а) Підрозділи Національної поліції України, які здійснюють охорону громадського порядку та безпеки громадських активістів; б) Підрозділи Служби безпеки України, що забезпечують контррозвідувальний захист громадян від переслідувань з боку ворожих агентів; в) Органи територіальної оборони, що координують взаємодію громадських ініціатив та державних структур, забезпечуючи захист активістів. Ці інституції діють відповідно до адміністративних регламентів та чітко визначених нормативно-правових актів, забезпечуючи оперативне реагування на загрози.

2. Процедурні гарантії захисту – передбачають чітке нормативне регулювання порядку звернення громадян до правоохоронних органів у разі виникнення загрози їх життю чи здоров’ю через участь у громадському русі спротиву колабораційній діяльності. Це включає: а) спрощену процедуру подання заяв і повідомлень про факти погроз або нападів; б) швидке реагування правоохоронних органів на такі звернення; б) забезпечення конфіденційності інформації щодо осіб, які беруть участь у громадському русі спротиву, та їхніх близьких.

3. Матеріальні гарантії захисту – до матеріальних гарантій належать норми, які передбачають державну компенсацію шкоди, заподіяної громадянам внаслідок переслідувань за участь у громадському русі спротиву, а також матеріально-технічне забезпечення безпеки таких осіб (наприклад, надання засобів індивідуального захисту). Ці гарантії забезпечуються через державні програми та фінансові ресурси місцевих бюджетів, що врегульовано відповідними адміністративно-правовими актами Кабінету Міністрів України.

Що стосується питання інституційних механізмів організації громадського руху спротиву колабораційній діяльності, то ми вважаємо, що такий інституційний механізм поділяється на дві основні групи суб'єктів:

1. Державні інституції:

1) Кабінет Міністрів України, який: а) формує політику у сфері національного спротиву; б) координує діяльність міністерств та обласних військових адміністрацій; в) затверджує нормативно-правові акти.

2) Міністерство оборони України та Генеральний штаб ЗСУ, які: а) організовують територіальну оборону; б) визначають формат і межі діяльності добровольчих формувань; в) здійснюють навчання громадян.

3) Служба безпеки України: а) виконує функцію виявлення, попередження, припинення колабораційної діяльності; б) організовує спеціальні оперативні заходи спільно з громадянами; в) адмініструє механізми інформування через чат-боти, гарячі лінії тощо.

4) Національна поліція України, яка: а) веде облік заяв громадян; б) забезпечує досудове розслідування; в) взаємодіє з органами ОМС у частині громадського правопорядку.

5) Військові адміністрації, яка: а) є осередками публічного спротиву; б) координують діяльність добровольчих формувань; в) організовують інформування населення.

6) Органи місцевого самоврядування, які: а) приймають рішення про утворення формувань; б) забезпечують матеріально-технічну базу; в) організовують облік, реєстрацію, навчання.

2. Інститути громадянського суспільства:

1) Добровольчі формування територіальних громад (ДФТГ), які: а) функціонують відповідно до положень КМУ; б) взаємодіють із військовими адміністраціями; в) забезпечують контроль на місцях, патрулювання, виявлення підозрілих осіб.

2) Громадські об'єднання, які: а) здійснюють моніторинг; б) документують випадки колабораційної діяльності; в) подають звернення до органів влади; г) представляють інтереси потерпілих.

3) Ініціативні групи та правозахисні мережі, які: а) фіксують факти публічного виправдання агресії; б) проводять інформаційні кампанії; в) надають психологічну, юридичну, інформаційну підтримку.

4) Медіа та цифрові платформи, які: а) поширюють інформацію про осіб, причетних до колабораційної діяльності; б) створюють бази даних, реєстри; в) забезпечують анонімну передачу інформації.

Крім того, варто відзначити, що ефективна протидія колабораційній діяльності потребує тісної співпраці між державними органами та інститутами громадянського суспільства. Питання взаємодії між цими суб'єктами є актуальним у сучасних умовах воєнного стану та постійних викликів з боку держави-агресора.

Державні органи відіграють ключову роль у формуванні та реалізації політики протидії колабораційній діяльності, а саме: а) Розробка законодавчої бази – це прийняття законів, що визначають відповідальність за колабораційну діяльність та механізми його запобігання; б) Створення спеціалізованих підрозділів – це утворення в структурах правоохоронних органів підрозділів, відповідальних за виявлення та розслідування фактів колабораційної діяльності; в) Моніторинг та контроль – це забезпечення контролю за дотриманням законодавства у сфері протидії колабораційній діяльності.

У свою чергу, інститути громадянського суспільства є важливими партнерами держави у боротьбі з колабораційною діяльністю: а) Інформаційно-просвітницька діяльність – це

проведення кампаній, спрямованих на підвищення обізнаності населення щодо небезпеки колабораціонізму; б) Громадський контроль – це моніторинг діяльності органів влади та виявлення випадків колабораційної діяльності; в) Правова допомога – це надання юридичної підтримки жертвам колабораційної діяльності.

Адміністративно-правова практика України визначила основні форми взаємодії державних органів із представниками громадянського суспільства, серед яких можна виокремити:

1. Консультативно-дорадчі органи – ці органи створюються при державних адміністраціях, військово-цивільних адміністраціях та органах місцевого самоврядування. Їх метою є координація зусиль громадянських організацій та активістів з державними інституціями, що забезпечує спільне формування політики спротиву колабораціонізму, оперативний обмін інформацією та спільне реагування на відповідні виклики. Зокрема, у рамках роботи консультативно-дорадчих органів може здійснюватися: а) координація волонтерської діяльності та підтримки сил територіальної оборони; б) обмін оперативною інформацією щодо осіб, які підозрюються в колабораційній діяльності; в) спільна розробка програм інформаційного спротиву.

2. Громадський контроль – одним з ефективних адміністративно-правових механізмів є громадський контроль за діяльністю державних органів у сфері національної безпеки. Він реалізується через: а) моніторинг діяльності органів виконавчої влади, правоохоронних та військових структур з питань боротьби з колабораціонізмом; б) громадську експертизу рішень, що ухвалюються у сфері національної безпеки; в) громадські слухання та відкриті дискусії щодо питань громадського руху спротиву колабораціонізму, що дозволяє враховувати думку суспільства у розробці відповідних політик.

3. Інформаційна співпраця – важливу роль відіграє взаємодія у сфері інформаційної політики. Зокрема, громадські організації часто залучаються державними органами до проведення інформаційних кампаній, які спрямовані на протидію пропаганді агресора та викриття колабораціонізму. Така співпраця відбувається за участю Міністерства культури та інформаційної політики України, Служби безпеки України, Національної ради з питань телебачення та радіомовлення. Цей механізм дозволяє оперативно поширювати важливу інформацію серед населення, викривати фейки та формувати суспільну думку, що виступає дієвим бар'єром для проникнення ідей щодо колабораційної діяльності.

Отже, взаємодія державних органів із громадянським суспільством є визначальною умовою ефективної протидії колабораційній діяльності. Вона має ґрунтуватися на чітких адміністративно-правових засадах, що дозволяють ефективно координувати спільні зусилля в інтересах забезпечення національної безпеки України.

Підсумовуючи, варто відзначити, що незважаючи на наявність законодавчої бази, все ж існують певні проблеми, що перешкоджають ефективному розвитку громадського руху спротиву. На нашу думку, такими основним проблемами є:

1. Недостатня нормативна врегульованість громадського руху спротиву – однією з головних проблем є відсутність спеціалізованого нормативно-правового акту, що регламентував би повною мірою діяльність громадянських ініціатив у сфері протидії колабораціонізму. Закон України «Про основи національного спротиву» хоч і визначає основні положення щодо територіальної оборони та руху опору, однак не деталізує форми й механізми громадського руху спротиву, які виходять за межі воєнної діяльності. Це створює складнощі у правозастосуванні та обмежує потенціал громадянських ініціатив.

2. Недостатня обізнаність громадян – багато громадян не повністю інформовані про свої права та можливості участі у заходах громадського руху спротиву, що знижує їхню активність у протидії колабораціонізму.

3. Бюрократичні перепони – складні процедури отримання дозволів або реєстрації для участі у заходах громадського руху спротиву можуть стримувати ініціативу громадян та громадських об'єднань.

4. Низький рівень взаємодії між державою та громадськими організаціями – відсутність ефективних механізмів співпраці між органами державної влади та громадськими

організаціями ускладнює координацію дій щодо протидії колаборaційній діяльності. Це може призводити до дублювання зусиль або, навпаки, до прогалин у діяльності. Необхідно створити ефективні механізми співпраці та обміну інформацією між всіма зацікавленими сторонами.

5. Ризики для учасників спротиву – особи, які активно протидіють колаборaціонізму, можуть стикатися з фізичними та психологічними загрозами, зазнавати переслідувань або тиску з боку прихильників агресора, що вимагає додаткових заходів захисту. Відсутність належних механізмів захисту таких осіб може стримувати громадянську активність у цьому напрямі. Наявні нормативні акти лише частково забезпечують захист таких осіб від переслідувань чи загроз, що виникають унаслідок їхньої активної громадянської позиції. Відсутність спеціалізованого статусу учасників громадського руху спротиву негативно впливає на мотивацію громадян.

Для підвищення ефективності громадського руху спротиву колаборaційній діяльності необхідно вжити такі заходи:

1. Ухвалити спеціалізований закон про громадський рух спротиву колаборaціонізму – перспективним є створення та прийняття окремого закону, який чітко врегулює правовий статус учасників громадського руху спротиву, визначить їх права й обов'язки, встановить процедури взаємодії з державними органами та передбачить належні адміністративно-правові гарантії їхнього захисту.

2. Підвищити рівень обізнаності громадян – це проведення інформаційних кампаній, семінарів та тренінгів для населення щодо їхніх прав та можливостей участі у заходах громадського руху спротиву.

3. Здійснити спрощення адміністративних процедур – це зменшення бюрократичних перепон для громадян та громадських об'єднань, які бажають долучитися до заходів громадського руху спротиву, шляхом спрощення процедур реєстрації та отримання дозволів.

4. Забезпечити розвиток партнерства між державою та громадянським суспільством – це створення платформ для діалогу та співпраці між органами державної влади та громадськими організаціями з метою координації дій щодо протидії колаборaціонізму. Це може включати спільні навчання, обмін інформацією та розробку спільних стратегій. Крім того доречним є впровадження типових адміністративних регламентів, які чітко визначатимуть порядок обміну інформацією, проведення спільних заходів та впровадження взаємної відповідальності сторін. Це дозволить усунути бюрократичні перепони й значно підвищити оперативність і результативність спільних дій.

5. Максимально забезпечити правовий та соціальний захист учасників громадського руху спротиву – це розробка та впровадження механізмів захисту осіб, які беруть активну участь у протидії колаборaційній діяльності, включаючи правову і фізичну безпеку, психологічну підтримку, а також компенсації у разі заподіяння шкоди, що стимулюватиме ширшу участь громадян у таких заходах.

Саме тому, громадський рух спротиву колаборaційній діяльності є невід'ємною складовою забезпечення національної безпеки України. Подолання існуючих проблем та реалізація запропонованих заходів сприятиме розвитку ефективного громадського руху спротиву та зміцненню суверенітету держави.

Висновки. Проведене дослідження дало змогу комплексно розкрити сутність, природу та особливості організації громадського руху спротиву колаборaційній діяльності як складового елемента системи національної безпеки України. На основі аналізу теоретико-правових підходів і чинної нормативно-правової бази запропоновано авторське визначення поняття громадського руху спротиву колаборaційній діяльності, що відображає його як форму активної участі громадян у протидії колаборaціонізму в адміністративно-правовій площині.

Доведено, що адміністративне право виступає основною правовою підсистемою, яка забезпечує інституціональне, процедурне та нормативне оформлення участі громадян у заходах громадського руху спротиву, а також регулює діяльність органів виконавчої влади,

добровольчих формувань і громадських об'єднань у цій сфері. Визначено адміністративно-правову природу громадського руху спротиву як особливого виду публічної активності, що ґрунтується на засадах легальності, добровільності, координації з органами державної влади та спрямована на запобігання чи нейтралізацію загроз колабораційної діяльності.

Проаналізовано ключові адміністративні процедури залучення громадян до заходів громадського руху спротиву, форми їх участі, а також інституційні елементи, що формують організаційну модель такого спротиву. Встановлено, що ефективність протидії колабораційній діяльності значною мірою залежить від належного функціонування адміністративно-правових інструментів громадського контролю, дотримання правових гарантій для осіб, які беруть участь у громадському русі спротиву, та наявності чіткої взаємодії між органами публічної влади й громадянським суспільством.

У статті окреслено коло проблем, що перешкоджають ефективному розвитку громадського руху спротиву – зокрема, фрагментарність нормативного регулювання, брак процедурної уніфікації, недостатня інституціональна інтеграція громадських ініціатив. Запропоновано низку адміністративно-правових заходів, спрямованих на підвищення дієвості громадського руху спротиву колабораційній діяльності, які можуть бути використані для подальшої розробки законодавчих та управлінських рішень у цій сфері.

Список використаних джерел:

1. Майденко І., Баштанник В. Публічне управління в системі протидії колабораційній діяльності в Україні. *Публічне управління та місцеве самоврядування.* 2024. № 4. С. 45–53. URL: https://journals.politehnica.dp.ua/index.php/public/article/view/698/626 (дата звернення: 31.03.2025).

2. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 31.03.2025).

3. Про основи національного спротиву : Закон України від 16.07.2021 № 1702-IX : станом на 5 січ. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text (дата звернення: 31.03.2025).

4. Про оборону України : Закон України від 06.12.1991 № 1932-XII : станом на 5 січ. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text (дата звернення: 31.03.2025).

5. Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України : Закон України від 03.03.2022 № 2114-IX : станом на 25 листоп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2114-20#Text (дата звернення: 31.03.2025).

6. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII : станом на 8 лют. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 31.03.2025).

7. Про громадські об'єднання : Закон України від 22.03.2012 № 4572-VI : станом на 3 верес. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text (дата звернення: 31.03.2025).

8. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Пакт Орг. Об'єдн. Націй від 16.12.1966 : станом на 19 жовт. 1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 31.03.2025).

9. Про затвердження Положення про добровольчі формування територіальних громад : Постанова Каб. Міністрів України від 29.12.2021 № 1449 : станом на 6 листоп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1449-2021-п#Text (дата звернення: 31.03.2025).

10. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII : станом на 9 серп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text (дата звернення: 31.03.2025).

11. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року "Про Стратегію національної безпеки України" : Указ Президента України від 14.09.2020 № 392/2020 : станом на 7 січ. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text (дата звернення: 31.03.2025).

12. Центр громадянських свобод : веб-сайт. URL: https://ccl.org.ua (дата звернення: 31.03.2025).

13. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Постанова Каб. Міністрів України від 03.11.2010 № 996 : станом на 25 берез. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-п#Text (дата звернення: 31.03.2025).

14. Чатбот єВорог вже 3 роки ускладнює життя окупантам, – Комітет з питань цифрової трансформації. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/260233.html (дата звернення: 31.03.2025).

15. Що таке OSINT (Open Source Intelligence, розвідка на основі відкритих джерел)? : веб-сайт. URL: https://thetransmitted.com/adlucem/shho-take-osint-open-source-intelligence-rozvidka-na-osnovi-vidkrytyh-dzherel/ (дата звернення: 31.03.2025).

16. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI : станом на 8 жовт. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text (дата звернення: 31.03.2025).

ГАБУДА А. С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права та публічного управління
(Заклад вищої освіти «Університет Короля Данила»)

МЕЛЬНИКОВИЧ М. С.,
доктор філософії в галузі права,
заступник декана факультету суспільних і прикладних наук, керівник відділу Івет-менеджменту, доцент кафедри права та публічного управління
(Заклад вищої освіти «Університет Короля Данила»)

УДК 342.9.03
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.29

ЕКСПЕРТ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ: ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ СТАТУС ТА ФОРМИ ЗАЛУЧЕННЯ

З урахуванням сучасних умов розвитку правової держави та підвищення гарантій захисту прав людини, у статті звертається увага на необхідності подальшого удосконалення механізмів адміністративного судочинства України. Відзначається, що одним із важливих інструментів забезпечення якості судових рішень є експертна діяльність, яка дозволяє використовувати спеціалізовані знання у процесі прийняття судових рішень. Особливості ролі експерта в адміністративному судочинстві пов'язані із його процесуальним статусом та різноманіттям форм залучення до розгляду справ, що визначають ефективність судового розгляду і, в результаті, впливають на реалізацію принципів законності, справедливості та захист прав громадян. Актуальність дослідження зумовлена потребою підвищення якості правового регулювання експертної діяльності та гармонізації практики її застосування в адміністративних судах. Окрім теоретичного осмислення правового статусу експерта, важливим є аналіз практичних аспектів його залучення до судочинства, визначення можливостей і проблем, які виникають у судовій практиці в процесі їх участі у вирішенні адміністративних справ. У праці, автор приходить до висновків, що насьогодні адміністративне судочинство неможливо уявити без участі кваліфікованих експертів. Їх дослідження мають велике значення для прийняття судами об’єктивних та справедливих рішень. Констатується, що існуюче юридичне регулювання процесуального статусу експерта потребує уточнення та розширення. Виокремлено форми участі експерта в адміністративному процесі, а саме: надання експертного висновку, усні роз'яснення в суді, консультативна допомога. Також, для забезпечення більш якісної участі експертів у судових процесах, аргументовано необхідність їх належної професійної та психологічної підготовки, формування комунікативних та етичних навичок, що сприятиме підвищенню довіри до експертної діяльності та забезпеченню права на справедливий суд.

Ключові слова: *адміністративний процес, публічно-правовий спір, учасник процесу, справа, експертна діяльність.*

Gabuda A. S., Melnykovych M. S. Expert in the administrative justice of Ukraine: procedural status and forms of involvement

Considering the modern conditions for developing the rule of law and increasing guarantees for the protection of human rights, the article draws attention to the need for further improvement of administrative justice mechanisms in Ukraine. One of the important tools for ensuring the quality of judicial decisions is expert activity, which allows using specialized knowledge in the process of making judicial decisions. The peculiarities of the role of an expert in administrative justice are associated with his procedural status and the variety of forms of involvement in the consideration of cases, which determine the effectiveness of judicial proceedings and, as a result, affect the implementation of the principles of legality, justice, and protection of citizens' rights. The study's relevance is due to the need to improve the quality of legal regulation of expert activity and harmonize the practice of its application in administrative courts. In addition to the theoretical understanding of the legal status of an expert, it is important to analyze the practical aspects of his involvement in judicial proceedings to determine the opportunities and problems that arise in judicial practice in their participation in resolving administrative cases. In the work, the author concludes that today, administrative proceedings cannot be imagined without the participation of qualified experts. Their research is very important for courts to make objective and fair decisions. It is stated that the existing legal regulation of the procedural status of an expert needs clarification and expansion. Forms of expert participation in the administrative process are distinguished, namely providing an expert opinion, oral explanations in court, and advisory assistance. Also, to ensure better participation of experts in legal processes, the need for their proper professional and psychological training and the formation of communicative and ethical skills is argued, which will contribute to increasing trust in expert activities and ensuring the right to a fair trial.

Key words: *administrative process, public-legal dispute, process participant, case, expert activities.*

Вступ. Важливу роль в забезпеченні правосуддя у публічно-правовій сфері відіграє адміністративна юстиція, як наймолодша складова судової системи України. Комплексний та неупереджений аналіз справ, що розглядаються адміністративними судами, свідчить про високий рівень дотримання прав людини, законності та верховенства права в державі. Оскільки діяльність таких судів має свої особливості, вона вимагає застосування спеціальних науково-технічних знань, які дозволяють отримати відомості, необхідні для повноцінного та детального розгляду справи.

Сьогодні неможливо уявити адміністративне судочинство без залучення кваліфікованих експертів. Вагомість їх досліджень в процесі розгляду справ є беззаперечною. Адже, все стрімкіше розвиваються суспільні відносини у різних сферах життя, з'являються нові та видозмінюються діючі технології, що спричиняє і розширення кола експертних досліджень. Враховуючи зазначене, зростає потреба у подальших наукових дослідженнях у даній сфері, а це, у свою чергу, сприятиме подальшому вдосконаленню правового статусу експерта та реалізації результатів його дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українські вчені-адміністративісти зробили значний внесок у дослідження судово-експертної діяльності та правового статусу експерта в адміністративному судочинстві. Серед них, особливо виділяються такі науковці: В. Авер'янов, О. Бандурка, Д. Бахрах, Ю. Битяк, П. Біленчук, В. Галунько, І. Голосніченко, О. Джафарова, Т. Коломоєць, А. Комзюк, М. Корнієнко, Д. Лук'янець, Д. Приймаченко, О. Рябченко, О. Угровецький, В. Шепітько та інші. Велика увага приділялася вивченню

правового регулювання експертної діяльності, вимог до експертів, видів судових експертиз тощо. Однак, питання адміністративно-процесуального статусу експерта та форм його залучення до розгляду справи, залишились малодослідженими.

Постановка завдання. Метою даної праці є аналіз прав та обов'язків експерта в адміністративному судочинстві України та визначення ефективних форм його залучення у процес, що сприятимуть підвищенню якості судового розгляду справи. Для досягнення поставленої мети необхідно розглянути законодавчі норми, проаналізувати доктринальні напрацювання з окресленої проблематики та визначити недоліки у застосуванні експертного висновку під час розв'язання публічного-правового спору.

Результати дослідження. Як відомо, експертна діяльність полягає у проведенні досліджень та наданні обґрунтованих висновків з питань, що потребують спеціальних знань. Експерти відіграють ключову роль у судових та адміністративних процесах, надаючи незалежні та науково обґрунтовані дані, що містять доказову інформацію. Це сприяє об'єктивності та справедливості судових рішень, допомагає уникати помилок і зловживань, підвищує довіру до правосуддя та публічного адміністрування. Також, експертна діяльність забезпечує надання кваліфікованих консультацій у різних галузях знань, від медицини до інженерії, що є важливим для прийняття правильних рішень у складних справах.

Можливість використання висновку експертизи як доказу в адміністративному судочинстві забезпечує виконання завдань адміністративного судочинства щодо справедливого, неупередженого та своєчасного вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень [1, с. 98].

Для повноти дослідження процесуального статусу експерта, необхідно спершу розкрити його адміністративно-правову правосуб'єктність, що є матеріальною основою експертної діяльності.

Так, згідно ст. 10 Закону України «Про судову експертизу», судовими експертами можуть бути особи, які мають необхідні знання для надання висновку з досліджуваних питань. Судовими експертами державних спеціалізованих установ можуть бути фахівці, які мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності. До проведення судових експертиз (обстежень і досліджень), крім тих, що проводяться виключно державними спеціалізованими установами, можуть залучатися також судові експерти, які не є працівниками цих установ, за умови, що вони мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку в державних спеціалізованих установах Міністерства юстиції України, атестовані та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності у порядку, передбаченому цим Законом [2].

На думку Р. Тополі, судовим експертом має бути фахівець у певній галузі знань, яка є затребуваною для потреб здійснення слідства та правосуддя, з вищою освітою, який пройшов відповідну підготовку, отримав кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності. Набуття правового статусу експерта здійснюється через інститут первинної атестації особи, яка відповідає зазначеним вимогам. Для державних установ таку атестацію здійснюють відповідні відомчі експертні комісії, для осіб які не є працівниками державних спеціалізованих експертних установ Центральна експертно-кваліфікаційна комісія при Міністерстві юстиції України [3, с. 181-182].

До подібного висновку, у своїй праці про вимоги до судового експерта як учасника адміністративного судочинства, приходять і інші дослідники [4, с. 65].

З наведеного випливає, що адміністративно-правова правосуб'єктність судового експерта стосується його ролі і функцій в системі судочинства та адміністративних процедур, які регулюються адміністративним правом. Це включає його права та обов'язки, кваліфікаційні вимоги, процедури призначення та звільнення з посади, а також інші аспекти, що визначають його можливості діяти як експерт в адміністративно-правовій сфері.

Процесуальний же статус експерта відноситься до його ролі та функцій в рамках конкретного судового процесу, які регулюються процесуальним правом. Це об'єднує його права та обов'язки під час участі в судовому процесі, процедури надання експертних висновків, порядок виклику до суду, а також вимоги до його компетентності та неупередженості під час проведення експертизи.

Таким чином, адміністративно-правова правосуб'єктність судового експерта створює загальні рамки та передумови для його професійної діяльності, тоді як процесуальний статус визначає специфічні права та обов'язки експерта в контексті конкретного судового розгляду. Обидва аспекти взаємодіють та доповнюють один одного, забезпечуючи належне функціонування експертної діяльності в юридичній системі.

Сучасне судочинство розглядає експертизи як один із потужних інструментів установлення істини в судових провадженнях. У свою чергу, використання висновків експерта зумовлює ступінь забезпечення законності рішення, захисту від можливих помилок: у доказуванні – отримання нових доказів, перевірка інших доказів, формування комплексів доказів; у тактичному плані – висунення та перевірка версій, моделювання механізму правопорушення. Саме тому в судових провадженнях постійно прогресивно збільшується роль спеціальних пізнань [5, с. 104].

В адміністративному судочинстві експерт виступає самостійним учасником процесу. Сприяючи здійсненню правосуддя, він є особою, яка виконує допоміжну роль у розгляді адміністративної справи, без юридичної заінтересованості у її результатах.

За приписами ст. 68 КАСУ, експертом може бути особа, яка володіє спеціальними знаннями, необхідними для з'ясування відповідних обставин справи. З цією метою, експерт наділяється наступними правами: ознайомлюватися з матеріалами справи; заявляти клопотання про надання йому додаткових матеріалів і зразків, якщо експертиза призначена судом; викладати у висновку експерта виявлені в ході проведення експертизи факти, які мають значення для справи і з приводу яких йому не були поставлені питання; бути присутнім під час вчинення процесуальних дій, що стосуються предмета і об'єктів дослідження; заявляти клопотання про опитування учасників справи та свідків; на оплату виконаної роботи та на компенсацію витрат, пов'язаних із проведенням експертизи і викликом до суду; відмовитися від надання висновку, якщо наданих на його запит матеріалів недостатньо для виконання покладених на нього обов'язків [6].

Наведена норма містить недолік, який пов'язаний із відсутністю серед зазначених прав, права експерта на безпеку, яка є важливим аспектом для забезпечення незалежності, об'єктивності та достовірності експертної діяльності. Її складовими можуть виступати фізична, правова та психологічна безпека. Фізична безпека полягає у забезпеченні захисту від можливих фізичних загроз, пов'язаних з професійною діяльністю. Правова безпека передбачає гарантії правового захисту експерта у разі виникнення правових конфліктів або оскаржень його висновків. І психологічна безпека – це підтримка психологічного стану експерта, запобігання професійному вигоранню та стресовим ситуаціям.

З огляду на зазначене, слід підтримати думку Р. Павлюк щодо доцільності доповнення ст. 68 КАС України пунктом 5-1 про забезпечення експерту безпеки за наявності відповідних підстав [7, с. 436].

Крім зазначених процесуальних прав, на експерта покладаються й обов'язки, а саме: дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок на поставлені йому питання; з'явитися до суду за викликом суду та роз'яснити свій висновок і відповісти на питання суду та учасників справи. Також, експерт не має права передоручати проведення експертизи іншій особі (ст. 68 КАСУ).

Відповідно до ст. 103 КАСУ, про призначення експертизи суд постановляє ухвалу, в якій зазначає підстави проведення експертизи, питання, з яких експерт має надати суду висновок, особу (осіб), якій (яким) доручено проведення експертизи, перелік матеріалів, що надаються для дослідження, та інші дані, які мають значення для проведення експертизи.

При призначенні експертизи судом експерт або експертна установа обирається сторонами за взаємною згодою, а якщо такої згоди не досягнуто у встановлений судом строк, експерта чи експертну установу визначає суд. З урахуванням обставин справи суд має право визначити експерта чи експертну установу самостійно. У разі необхідності може бути призначено декілька експертів для підготовки одного висновку (комісійна або комплексна експертиза) [6].

Також, Закон передбачає для учасників справи можливість самостійно замовляти висновок експерта та подавати його до суду (ст. 104 КАСУ).

Експертиза проводиться у судовому засіданні або поза межами суду, якщо це потрібно у зв'язку з характером досліджень, або якщо об'єкт досліджень неможливо доставити до суду, або якщо експертиза проводиться на замовлення учасника справи (ст. 106 КАСУ).

У доктрині, з цього приводу, теж сформувалась думка, яку слід підтримати, що експерта або експертну установу призначає суд, за згодою обох сторін. У випадку, якщо такої згоди не було досягнуто у встановлений строк, він сам призначає експерта або експертну установу. Варто зазначити, що в окремих випадках, адміністративний суд має право самостійно призначити експерта або експертну установу для проведення певної експертизи [8, с. 426].

Тлумачення змісту викладених приписів вказує на те, що судова експертиза є вагомим засобом, який сприяє реалізації адміністративним судом захисту порушених прав у публічно-правовій сфері. Експертний висновок, що є вагомим доказом при розгляді справи адміністративним судом, спрямований на ефективний, якісний, неупереджений і справедливий розгляд справи, що слугує одним з елементів у захисті осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень.

Вочевидь, нині чинний Кодекс адміністративного судочинства України досить детально регламентує діяльність експерта в адміністративному судочинстві, визначаючи його права та обов'язки у цьому процесі. Однак зрозуміло, що питання кваліфікації експерта, його професіоналізм, психологічний стан, характеристика його попередньої професійної діяльності, повинні бути під пильним контролем суду, який надає оцінку висновку експерта [5, с. 107].

З'ясування обставин адміністративної справи та дослідження доказів, серед іншого, передбачає також дослідження висновку експерта. Такий висновок, за клопотанням учасника справи оголошується в судовому засіданні. Проте, суд має право за заявою учасників справи або з власної ініціативи викликати експерта для роз'яснення і доповнення висновку. З цією метою, учасники справи, а також суд можуть поставити експерту питання (ст. 221 КАСУ).

Необхідно відзначити, що допит експерта є процедурою, спрямованою на з'ясування обставин проведення експертного дослідження. Така необхідність виникає тоді, коли під час судового розгляду виникають сумніви щодо достовірності висновку. Показання експерта стають своєрідним доповненням до його висновку та мають на меті усунути усі припущення щодо помилковості чи недостовірності висновку. Експерт надає усні пояснення щодо проведеного дослідження, методів, які були використані, та обґрунтувань висновків. Він повинен бути здатним пояснити складні технічні або наукові терміни зрозумілою мовою, щоб суд і учасники процесу могли зрозуміти суть дослідження. Якщо необхідно, експерт може продемонструвати матеріальні докази, які були досліджені, або представити результати своїх досліджень у вигляді графіків, таблиць, фотографій тощо. Це допомагає візуалізувати дані та покращити розуміння їхньої значимості для справи. Сторони процесу можуть задавати питання щодо можливих альтернативних методів дослідження або інтерпретації даних. Це дозволяє виявити, чи були висновки експерта обґрунтованими та об'єктивними.

Проте, як показав огляд існуючих науково-практичних джерел, наявні відомості про тактичні аспекти цієї процесуальної дії є малоінформативними. Тому, існує потреба, на основі зібраного досвіду, з одного боку, у розробці рекомендацій для суду і сторін щодо тактики допиту експерта, а з іншого – для самого експерта, стосовно відстоювання своєї

позиції. Досвідні судові експерти чітко пояснюють свої висновки, використовуючи певну схему: вихідні дані, завдання, об'єкти дослідження, методи, результати та висновки. За цією схемою експерт полегшує суду оцінку свого висновку та уникне додаткових питань.

Примітно, що Європейська континентальна доктрина визначає правове становище експерта як помічника судді, а англо-американська – як свідка. Вітчизняне законодавство визнає експерта самостійним суб'єктом процесу, який має власний обсяг процесуальних прав та обов'язків, що відрізняють його від інших суб'єктів процесуальної діяльності. Специфічним є те, що експерт заздалегідь (a priori) не має доказової інформації – він отримує її в ході спеціального дослідження за допомогою своїх спеціальних знань [9, с. 266].

Отже, виклик та допит експерта в адміністративному процесі дозволяє перевірити його висновок на наявність можливих помилок, які можуть слугувати підставою для визнання цього доказу неналежним, недостовірним чи недопустимим.

Висновки. Процесуальний статус експерта в адміністративному судочинстві достатньо чітко регламентований та підкріплений вітчизняними законодавчими механізмами, які забезпечують його незалежність, професіоналізм та відповідальність. Це сприяє підвищенню якості правосуддя та забезпечує справедливість у справах про публічно-правові спори. Процесуального статусу судовий експерт набуває, коли він призначається судом або залучається стороною, у зв'язку з чим наділяється правами та обов'язками.

Експерт є самостійним учасником процесу і виконує важливу роль у наданні спеціальних знань, які виходять за межі звичайних уявлень суддів, сторін та третіх осіб. Його висновки, обґрунтовані науковими дослідженнями та професійними знаннями, сприяють встановленню об'єктивної істини та ухваленню обґрунтованих рішень. Важливим також є готовність експерта до допиту, під час якого він надає пояснення, відповідає на питання суддів та учасників справи, обґрунтовує свої висновки та демонструє методи дослідження. Це включає не лише професійну підготовку, але й психологічну стійкість, етичні стандарти та навички комунікації. Успішний допит експерта забезпечує прозорість і зрозумілість експертних висновків, зменшує ризик помилок і підвищує довіру до судової системи, а також сприяє прийняттю справедливих і обґрунтованих рішень, забезпечуючи верховенство права.

Таким чином, участь експерта в адміністративному процесі є багатогранною і включає як подання спеціальних знань через висновки, так і активну участь у судових засіданнях для їх роз'яснення та надання відповідей на питання.

Список використаних джерел:

1. Луніна О. С., Шкабаро В.М. Експертиза в адміністративному судочинстві України. *Вісник* університету імені Альфреда Нобеля. Серія «ПРАВО». 2023. № 1 (6). С. 97-103.

2. Про судову експертизу: Закон України 25 лютого 1994 р. № 4038-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 28. Ст. 232.

3. Тополя Р. Підстави та порядок виникнення адміністративно-правової правосуб'єктності судового експерта. *Юридичний вісник*. 2024/1. С. 178-184. URL : http://yurvisnyk.in.ua/v1_2024/20.pdf

4. Савчук Р., Павлюк Р. Вимоги до судового експерта як учасника адміністративного судочинства. Прикарпатський юридичний вісник. 2022. Випуск 5 (46). С. 64-67.

5. Рувін О. Г., Бараненко Д. В. Діяльність експерта як особи, що сприяє адміністративному судочинству: місце та роль у процесі розгляду публічно-правового спору. Міжвідомчий Науково-методичний збірник «Криміналістика і судова експертиза». 2024. Випуск 69. С. 102-109. URL : https://digest.kndise.gov.ua/wp-content/uploads/2024/08/vypusk_69-102-109.pdf

6. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 6.07.2005 р. № 2747-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15

7. Павлюк Р. Ю. Гарантії реалізації процесуальних прав експерта в адміністративному судочинстві. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 1/2024. С. 434-436. URL : http://www.lsej.org.ua/1_2024/102.pdf

8. Тімашов В.О., Ковальова Д.С. Експертиза в адміністративному судочинстві України. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 4/2023. С. 426-429. URL : http://www.lsej.org.ua/4_2023/105.pdf

9. Юдіна І.В. Правовий статус експерта в адміністративному судочинстві України. Свобода, безпека та незалежність: правовий вимір: матеріали XIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 24 лютого 2023 р.). Київ, 2023. С. 266-268.

ГЛОБА Д. М.,
аспірант
(Державний університет «Київський авіаційний інститут»)

СУКМАНОВА О. В.,
доктор юридичних наук
(Сумський державний університет)

УСТИНОВА І. П.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного
та адміністративного права
(Державний університет «Київський авіаційний інститут»)

УДК 35.073.52:343.352:342.9
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.30

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОЗОРОСТІ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ ПІД ЧАС ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ ДЛЯ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОЦЕСУ ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ

У статті акцентується увага на необхідності забезпечення прозорості процедур публічних закупівель під час воєнного стану в Україні, зокрема в умовах зростаючої загрози корупційних зловживань та необхідності забезпечення ефективного використання обмежених ресурсів для відновлення країни. Окрема увага приділяється новітнім інструментам цифровізації, які сприяють підвищенню ефективності і прозорості публічних закупівель, включаючи використання автоматизованих аналітичних систем та механізмів громадського контролю. Розглянуто інтеграцію міжнародних стандартів та практик, зокрема європейських директив, для подальшого розвитку системи публічних закупівель, що забезпечує запобіганню економічної конкуренції, гнучкості і прозорості під час здійснення закупівельних процедур. Окремо акцентовано увагу на важливості громадського моніторингу та співпраці з міжнародними організаціями для зниження корупційних ризиків і підтримки відновлення України після завершення бойових дій. Також аналізується досвід успішного застосування цифрових інструментів для виявлення потенційно корупційних схем і забезпечення належного контролю за витрачанням публічних коштів. Автори підкреслюють важливість забезпечення прозорості здійснення процедур публічних закупівель як основного елементу для зміцнення довіри до державних інститутів та для підтримки сталого розвитку на етапі відновлення після війни. Особлива увага приділяється питанням доступності інформації про кінцевих бенефіціарних власників компаній, які беруть участь у публічних закупівлях. Запропоновано механізми інтеграції відкритих реєстрів бенефіціарної власності з електронними платформами для закупівель, що сприятиме посиленню антикорупційного контролю. Оцінюється вплив використання технологій штучного інтелекту та блокчейну на моніторинг закупівельних процесів. Аналізується ефективність міжнародного досвіду в запобіганні корупційним

ризикам та адаптація кращих практик до українського контексту. Окреслено перспективи вдосконалення нормативно-правового регулювання у сфері державних закупівель з метою підвищення рівня прозорості та підзвітності.

Ключові слова: *публічні закупівлі, прозорість, інформаційно-аналітичні системи, воєнний стан, корупція, цифровізація, громадський контроль, відновлення України.*

Globa D. M., Sukmanova O. V., Ustynova I. P. Ensuring transparency in public procurement during martial law to combat corruption and support Ukraine's recovery

The article highlights the necessity of ensuring transparency in public procurement procedures during martial law in Ukraine, particularly in the context of the growing threat of corruption and the need to ensure the efficient use of limited resources for the country's recovery. Special attention is given to modern digitalization tools that contribute to increasing the efficiency and transparency of public procurement, including the use of automated analytical systems and mechanisms for public oversight. The integration of international standards and practices, particularly European directives, is examined to further develop the public procurement system, ensuring economic competition prevention, flexibility, and transparency in procurement procedures. Particular emphasis is placed on the importance of public monitoring and cooperation with international organizations to mitigate corruption risks and support Ukraine's recovery after the end of hostilities. The study also analyzes the successful application of digital tools for detecting potentially corrupt schemes and ensuring proper oversight of public fund expenditures. The authors emphasize the importance of transparency in public procurement procedures as a fundamental element in strengthening trust in state institutions and supporting sustainable development during the post-war recovery phase. Special attention is paid to the accessibility of information about the ultimate beneficial owners of companies participating in public procurement. Mechanisms for integrating open beneficial ownership registries with electronic procurement platforms are proposed to enhance anti-corruption oversight. The impact of artificial intelligence and blockchain technologies on procurement process monitoring is assessed. The effectiveness of international experience in preventing corruption risks and the adaptation of best practices to the Ukrainian context are analyzed. The prospects for improving regulatory frameworks in the field of public procurement are outlined to enhance transparency and accountability.

Key words: *public procurement, transparency, information-analytical systems, martial law, corruption, digitalization, public oversight, Ukraine's reconstruction.*

Вступ. Публічні закупівлі відіграють критично важливу роль у забезпеченні державних потреб та відновленні країни після війни. В умовах воєнного стану, коли постійно виникають нові виклики, зокрема необхідність оперативного реагування на ситуацію, існує ризик зниження прозорості процедур закупівель через спрощення регуляторних вимог та терміновість прийняття рішень. Однак, поряд із цим, зростає загроза корупційних схем, що може значно ускладнити ефективне використання ресурсів та підривати довіру громадськості до державних інститутів. Враховуючи це, особливо важливо забезпечити прозорість закупівельних процесів навіть у складних умовах, що дозволить не тільки підтримувати ефективність витрачання бюджетних коштів, але й сприятиме довгостроковому відновленню країни після завершення бойових дій.

У процесі відбудови України відкриті та ефективні публічні закупівлі стануть основою для залучення міжнародних інвестицій, відновлення інфраструктури та покращення

економічної стабільності. Тому необхідно шукати механізми, які дозволяють зберегти баланс між прозорістю, гнучкістю та ефективністю, забезпечуючи не лише боротьбу з корупцією, а й сприяння сталому розвитку країни в післявоєнний період.

Постановка завдання. Метою статті є дослідити механізми забезпечення прозорості публічних закупівель у воєнний час як ключового інструменту протидії корупційним ризикам та ефективного використання державних ресурсів для відновлення України.

Результати дослідження. Воєнний стан створює сприятливі умови для корупційних зловживань, таких як необґрунтоване уникнення конкурентних процедур закупівель; надмірне використання прямих контрактів без належного контролю; відсутність ефективного механізму оскарження та незалежного нагляду за процедурою закупівель. Для мінімізації цих ризиків необхідно: розширити механізми незалежного аудиту та перевірки закупівель; залучити громадянське суспільство до процесу моніторингу; використовувати сучасні ІТ-рішення для автоматизованого аналізу закупівельних даних та виявлення аномалій.

У червні 2023 року Національне агентство з питань запобігання корупції і державне підприємство «Прозорро» інтегрували між собою електронну систему закупівель та Єдиний державний реєстр осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення. Відзначимо, що замовники в публічних закупівлях зобов'язані відхилити пропозицію учасника, який фігурує в цьому реєстрі [1].

Забезпечення прозорості та боротьба з корупцією в системі публічних закупівель є ключовими факторами для ефективного використання державних ресурсів та відновлення країни після війни. Інтеграція сучасних технологій і активна участь громадянського суспільства дозволять значно знизити ризики корупційних зловживань та забезпечити належний контроль за процесами закупівель.

Цифрові технології значно покращують рівень прозорості закупівель. Використання відкритих даних та автоматизованих систем аналізу допомагає виявляти потенційно корупційні схеми через аналіз транзакцій, підвищувати рівень довіри суспільства до закупівельних процесів і забезпечувати швидке реагування на можливі порушення.

Вагому роль у забезпеченні прозорості публічних закупівель під час воєнного стану відіграють автоматизовані інформаційно-аналітичні системи. Вони дозволяють швидко аналізувати інформацію про учасників закупівель, їхню історію, а також зв'язки з державою-агресором та іншими «ризиковими юрисдикціями»: Республіка Білорусь та Ісламська Республіка Іран. Це важливо з огляду на те, що на період дії правового режиму воєнного стану в Україні та протягом 90 днів з дня його припинення або скасування замовникам забороняється здійснювати публічні закупівлі товарів, робіт і послуг у громадян Російської Федерації/Республіки Білорусь/Ісламської Республіки Іран (крім тих, що проживають на території України на законних підставах); юридичних осіб, утворених та зареєстрованих відповідно до законодавства Російської Федерації/Республіки Білорусь/Ісламської Республіки Іран; юридичних осіб, утворених та зареєстрованих відповідно до законодавства України, кінцевим бенефіціарним власником, членом або учасником (акціонером), що має частку в статутному капіталі 10 і більше відсотків, якої є Російська Федерація/Республіка Білорусь/Ісламська Республіка Іран, громадянин Російської Федерації/Республіки Білорусь/Ісламської Республіки Іран (крім тих, що проживають на території України на законних підставах), або юридичних осіб, утворених та зареєстрованих відповідно до законодавства Російської Федерації/Республіки Білорусь/Ісламської Республіки Іран, крім випадків коли активи в установленому законодавством порядку передані в управління Національному агентству з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів [2].

Відповідно до результатів дослідження YouControl, 40 094 українських компаній та 836 фізичних осіб-підприємців, які є власниками бізнесу в Росії або перереєстрували свої бізнеси під час війни, мають опосередкований зв'язок з державою-агресором. В структурі власності російських компаній є українські фізичні та юридичні особи, а також ці особи є власниками бізнесу в Україні [3]. До вибірки з 40 094 проаналізованих компаній увійшли 344 приватні юридичні особи, в яких за допомогою «Експрес-аналізу» YouControl

було виявлено зв'язки з РФ. Ці підприємства стали переможцями публічних закупівель за період 2014–2024 рр. Основним напрямком діяльності для 95 компаній, що мають прямий або опосередкований зв'язок з Росією та перемагали в публічних закупівлях за останні 10 років, є торгівля. 94 компанії працюють в переробній промисловості, 35 – у сфері АПК, ще 28 – в будівництві [4].

Це дослідження демонструє, що завдяки використанню інформаційно-аналітичних систем можливо оперативно виявляти ризикових учасників та запобігати їхньому доступу до бюджетного фінансування, в тому числі – виділяти кошти на відновлення. Це також важливо для запобігання ситуаціям, коли українські компанії з російським корінням змінюють бенефіціарних власників на номінальних осіб для обходу санкцій та заборон щодо участі в публічних закупівлях, фактично залишаючись під російським контролем. Команда YouControl приєдналася до CEDAR – спільного європейського простору даних і надійного штучного інтелекту для прозорого державного управління. У межах цього проєкту YouControl представив пілотну версію власної розробки – «Прозоре управління іноземною допомогою для відбудови України». Це технічне рішення збирає, моделює та використовує складні джерела даних, а також забезпечує багатофакторний аналіз ризиків юридичних осіб і пов'язаних із ними ключових осіб. Мета проєкту – допомогти українському та міжнародному суспільству, урядам і донорам (зокрема ЄС) максимально ефективно використовувати їхню інформацію, відкриті дані, сучасні технології та безпечні практики для управління державними фінансами та іноземною допомогою [5].

Отже, використання автоматизованих аналітичних систем під час воєнного стану є необхідною умовою для підвищення прозорості публічних закупівель. Подальша інтеграція таких систем у державні процеси дозволить мінімізувати ризики фінансових зловживань та сприятиме відновленню України на засадах відкритості та чесної конкуренції.

Реалізація проєктів у галузі відбудови і гармонізація з практикою ЄС. У лютому 2024 року Уряд затвердив Стратегію реформування системи публічних закупівель на 2024–2026 роки та Операційний план її реалізації у 2024–2025 роках. У Стратегії описано низку проблем у публічних закупівлях, стан законодавчого регулювання сфери та поставили стратегічні цілі. До того ж визначено операційний план із конкретними заходами та строками [6].

Загалом Уряд найбільше уваги приділяє двом викликам:

1. Реалізація проєктів у галузі відбудови об'єктів, зруйнованих унаслідок повномасштабної збройної агресії РФ.

2. Гармонізація з директивами ЄС щодо публічних закупівель. Зокрема це стосується переліку винятків із Закону, впровадження нових методів закупівель та процедур, більш широкого застосування нецінових критеріїв, регулювання концесій. Гармонізація потрібна і для повного виконання умов Угоди про асоціацію [7].

Окрім цього, Стратегія передбачає для сфери публічних закупівель такі цілі: розвиток інституційної структури, професіоналізація публічних закупівель, розвиток системи Prozorro, залучення громадянського суспільства до розвитку сфери та міжнародне співробітництво. Ідеться про конкретні статті директив 2014/24/ЄС [8] та ЄС 2014/25/ЄС [9], що регулюють публічні закупівлі. Ціль – розробити законопроєкти та супроводити їх прийняття у Верховній Раді України, а також прийняти інші нормативно-правові акти, необхідні для виконання вимог нових законів, реалізувати їх у системі Prozorro. В описовій частині Стратегії Уряд констатує, що суспільству і владі потрібен вільний доступ до інформації про те, що купують за бюджетні кошти. Стратегія пропонує сприяти широкому залученню громадянського суспільства – зокрема до планування витрат ОМС, обговорень проєктів місцевих бюджетів [10].

Цей вектор закріплений на рівні окремої стратегічної цілі і містить одне основне завдання – постійно залучати громадянське суспільство до розвитку Prozorro та контролю за закупівлями. На даний час громадські ініціативи, такі як DOZORRO, відіграють важливу роль у виявленні та публічному висвітленні підозрілих закупівель, що сприяє зменшенню

корупційних ризиків. Очікується, що громадськість братиме участь в обговоренні нормотворчих ініціатив. А громадський контроль за ефективністю закупівель, витрачанням публічних коштів стане доступнішим.

Для цього планують надати доступ до аналітичної інформації про те, як витрачають публічні кошти, вчити роботі з аналітичними системами, публічно обговорювати нормотворчі ініціативи і взагалі широко комунікувати з представниками відповідних громадських організацій та інституцій.

Після закінчення війни Україна стикнеться з масштабними викликами у відновленні інфраструктури, економіки та соціальної сфери. Висока ефективність та прозорість публічних закупівель стануть запорукою ефективного використання міжнародної допомоги та державних коштів. Досягнення цієї мети потребує: впровадження обов'язкової звітності щодо виконання контрактів; використання відкритих тендерів для великих інфраструктурних проєктів; розширення доступу малих і середніх підприємств до державних закупівель.

Окрім цього, висока ефективність та прозорість публічних закупівель є ключовими факторами у протидії корупції. Одним із дієвих механізмів забезпечення прозорості є створення інформаційно-аналітичних платформ, що дозволять замовникам, учасникам торгів, громадськості та правоохоронним органам перевіряти постачальників на наявність ризикових факторів. Такі платформи можуть бути створені за підтримки міжнародних грантових програм у співпраці з українськими та зарубіжними партнерами. Вони забезпечуватимуть автоматичний моніторинг закупівель, виявлення аномальних схем та аналіз зв'язків учасників тендерів із країнами-агресорами.

Система відкритих даних у публічних закупівлях дозволить ідентифікувати підозрілі угоди та уникати недобросовісних постачальників. Громадський контроль та розширення доступу до аналітичних інструментів сприятиме зниженню корупційних ризиків. Використання сучасних технологій та штучного інтелекту у аналізі даних сприятиме оперативному виявленню порушень. Також важливим є забезпечення незалежного аудиту закупівельних процесів із залученням міжнародних експертів.

Для підвищення рівня прозорості необхідно вдосконалювати механізми розкриття інформації про всіх учасників торгів. Впровадження обов'язкової звітності щодо виконання контрактів дозволить уникнути нецільового використання коштів. Використання відкритих тендерів для великих інфраструктурних проєктів сприятиме залученню чесної конкуренції та зниженню рівня корупції. Розширення доступу малих і середніх підприємств до державних закупівель стимулюватиме розвиток національної економіки та зменшить монополізацію ринку.

Таким чином, забезпечення прозорості публічних закупівель через інноваційні інструменти та міжнародну співпрацю є критично важливим фактором у відновленні України після війни.

Висновки. Прозорість публічних закупівель у воєнний час є не лише питанням ефективності витрачання коштів, а й важливим механізмом протидії корупції. Використання цифрових технологій, посилення громадського контролю та впровадження нових механізмів нормативного регулювання дозволять зберегти баланс між гнучкістю та підзвітністю, сприятиме своєчасному виявленню корупційних ризиків, перешкоджатиме доступу до тендерів компаніям із російським капіталом та покращить ефективність витрачання публічних коштів. У свою чергу, ефективна система закупівель сприятиме швидкому та якісному відновленню України після війни.

Список використаних джерел:

1. Система Prozorro інтегрувалась з Реєстром корупціонерів від НАЗК. PROZORRO 16.06.2023 https://prozorro.gov.ua/uk/news/systema-prozorro-integruvalas-z-reyestrom-korupcioneriv-vid-nazk.

2. Особливості здійснення публічних закупівель товарів, робіт і послуг для замовників, передбачених Законом України "Про публічні закупівлі", на період дії правового

режиму воєнного стану в Україні та протягом 90 днів з дня його припинення або скасування, затверджені Постановою Кабінету Міністрів України від 12.10.2022 № 117.

3. Понад 40 тис. українських компаній мають прямі або опосередковані зв'язки з рф. YouControl 16.12.2024. https://youcontrol.com.ua/data-research/ponad-40-tysiach-ukrayinskykh-kompaniy-maiut-priami-abo-oposeredkovani-zv'iazky-z-rosiieiu/.

4. Переможці в публічних закупівлях за останні 10 років та їхні російські зв'язки. YouControl 13.02.2025 https://youcontrol.com.ua/data-research/peremozhtsi-v-publichnykh-zakupivliakh-za-ostanni-10-rokiv-tayikhni-rosiyski-zv'iazky/.

5. YouControl has joined the European ecosystem of effective data. CEDAR 17.05.2024. https://cedar-heu-project.eu/articles/youcontrol-has-joined-european-ecosystem-effective-data.

6. Закупівлі майбутнього – які вони? Розглядаємо стратегію Уряду. Dozorro 21.03.2024. https://dozorro.org/blog/zakupivli-majbutnogo-yaki-voni-rozglyadayemo-strategiyu-uryadu.

7. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифіковано із заявою Законом Украъни № 1678 VII від 16.09.2014.

8. Директива Європейського Парламенту та Ради від 26.02.2014 про публічні закупівлі та скасування директиви 2004/18/ЄС.

9. Директива Європейського Парламенту та Ради від 26.02.2014 року про публічні закупівлі в секторі водопостачання, енергетики, транспорту та послуг в області поштових послуг та скасування директиви 2004/17/ЄС.

10. Розпорядження Кабінету Міністрів України "Про схвалення Стратегії реформування системи публічних закупівель на 2024-2026 роки та затвердження операційного плану її реалізації у 2024-2025 роках" від 02.02.2024 № 76-р.

ЗІНИЧ Л. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
докторант кафедри конституційного,
міжнародного та адміністративного
права
*(Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника)*

ЗІНИЧ В. М.,
кандидат юридичних наук, доцент

УДК 347.77/.78:372.32-028.63]005.336.4-027.63
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.31

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД У СФЕРІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ У ЦИФРОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Стаття присвячена дослідженню зарубіжного досвіду адміністративно-правового регулювання інтелектуальної власності в цифровому середовищі. У роботі проаналізовано нормативно-правову базу різних країн, зокрема Австралії та Саудівської Аравії, а також виокремлено особливості публічного адміністрування у цій сфері.

Автори зазначають, що адміністративно-правове регулювання інтелектуальної власності охоплює широкий спектр питань, пов'язаних із захистом прав творців у цифровому просторі. Йдеться, зокрема, про законодавче забезпечення таких прав, а також про адміністративні процедури, що регулюють їх реалізацію та захист.

Окрему увагу в статті приділено питанню ефективності адміністративно-правового регулювання інтелектуальної власності. Наголошується на тому, що досягнення позитивних результатів у цій сфері потребує налагодження ефективної міжвідомчої співпраці, а також координації дій різних органів державної влади.

На прикладі Австралії, де діє Закон «Про авторське право» (The Australian Copyright Act), автори досліджують особливості правового регулювання інтелектуальної власності в цифровому середовищі. Зазначається, що австралійське законодавство містить як матеріальні, так і процесуальні норми, спрямовані на захист авторських прав в Інтернеті. Водночас автор звертає увагу на те, що в австралійському законодавстві відсутнє чітке визначення поняття «цифрове середовище», і це може створювати певні проблеми на практиці.

Окрім того, у статті наведено приклад Саудівської Аравії, де управління інтелектуальною власністю здійснюється централізовано, на міністерському рівні через спеціально створену організацію (SAIP). На думку авторів, такий підхід дозволяє забезпечити більш ефективну координацію діяльності різних органів влади у сфері захисту інтелектуальної власності.

У статті також порушуються інші важливі питання, пов'язані з адміністративно-правовим регулюванням інтелектуальної власності в цифровому середовищі. Автори, зокрема, аналізують проблеми порушень авторських прав в Інтернеті й пропонують шляхи їх вирішення.

Загалом, стаття є цінним внеском у дослідження проблем адміністративно-правового регулювання інтелектуальної власності в цифровому середовищі. Автори пропонують цікавий порівняльний аналіз законодавства різних країн, формулюючи низку практичних рекомендацій, спрямованих на підвищення ефективності захисту авторських прав в Інтернеті.

Ключові слова: *об'єкти інтелектуальної власності, цифрове середовище, адміністративно-правове регулювання.*

Zinych L. V., Zinych V. M. Foreign experience in the administrative and legal regulation of intellectual property in the digital environment

This article is devoted to the study of international experience in the administrative and legal regulation of intellectual property in the digital environment. The paper analyzes the legal framework of various countries, including Australia and Saudi Arabia, and highlights the specific features of public administration in this area.

The authors note that the administrative and legal regulation of intellectual property covers a wide range of issues related to the protection of creators' rights in the digital space. This includes, in particular, the legislative framework for such rights, as well as the administrative procedures that regulate their implementation and protection.

Particular attention in the article is paid to the issue of the effectiveness of the administrative and legal regulation of intellectual property. It is emphasized that achieving positive results in this area requires the establishment of effective interagency cooperation, as well as coordination of actions of various government bodies.

Using the example of Australia, where the Copyright Act (The Australian Copyright Act) is in force, the authors explore the specifics of legal regulation of intellectual property in the digital environment. It is noted that Australian legislation contains both substantive and procedural rules aimed at protecting copyright on the Internet. At the same time, the author draws attention to the fact that Australian legislation lacks a clear definition of the concept of "digital environment," and this can create certain problems in practice.

In addition, the article provides the example of Saudi Arabia, where intellectual property management is carried out centrally, at the ministerial level, through a specially created organization (SAIP). According to the authors, this approach allows for more effective coordination of the activities of various government bodies in the field of intellectual property protection.

The article also addresses other important issues related to the administrative and legal regulation of intellectual property in the digital environment. The authors, in particular, analyze the problems of copyright infringement on the Internet and propose ways to solve them.

Overall, the article is a valuable contribution to the research on the administrative and legal regulation of intellectual property in the digital environment. The authors offer an interesting comparative analysis of the legislation of different countries, formulating several practical recommendations aimed at increasing the effectiveness of copyright protection on the Internet.

Key words: *intellectual property objects, digital environment, administrative and legal regulation.*

Вступ. Формування сучасної моделі економічного, соціального та культурного розвитку України неможливе без належного правового регулювання сфери інтелектуальної власності. З урахуванням глобальної тенденції переходу об'єктів інтелектуальної власності

у цифрове середовище, постає необхідність застосовувати адміністративно-правове регулювання через контроль та нагляд за дотриманням законодавства про інтелектуальну власність. Проблематика адміністративно-правового регулювання інтелектуальної власності в цифровому середовищі в Україні суттєво не відрізняється від світової, тому аналіз зарубіжного досвіду допоможе зрозуміти, які практики регулювання цієї сфери сформувалися у різних країнах та яка імовірність запозичення цього досвіду для України.

Аналіз останніх досліджень. В українській науці адміністративного права проблемам адміністративно-правового регулювання інтелектуальної власності у цифровому середовищі не було приділено належної уваги. Переважно їх досліджували з позиції цивільно-правового підходу. У цьому напрямі працюють такі українські науковці, як Іван Ващинець, Петро Корнієнко, Оксана Кустовська, Зоряна Романова.

Значно більше проблеми адміністративно-правового регулювання прав інтелектуальної власності досліджують зарубіжні науковці, зокрема De Filippi Primavera, Stephen Ezell, Nigel Cory, Arlen Olsen, Rabia Bajwa, Farah Tasnur Meem.

Зважаючи на зазначені обставини, здійснимо аналіз зарубіжних юридичних джерел.

Постановка завдання. Метою статті є розгляд окремих особливостей адміністративно-правового регулювання інтелектуальної власності у цифровому середовищі за законодавством зарубіжних країн. На підставі розгляду – виявлення загальних напрямів розвитку законодавства та можливості його вдосконалення.

Результати досліджень. Теоретична характеристика правового регулювання інтелектуальної власності у цифровому середовищі не може бути вичерпною без аналізу особливостей адміністративно-правового регулювання. Таке дослідження доцільно розпочати з характеристики теоретичних підходів до поняття «адміністративно-правове регулювання» та перейти до зарубіжного досвіду регулювання інтелектуальної власності у цифровому середовищі.

У юридичній літературі під адміністративно-правовим регулюванням розуміють «цілеспрямований вплив адміністративно-правових норм, прийнятих державою, який забезпечується відповідними адміністративно-правовими засобами та за допомогою якого врегульовуються суспільні відносини» [1].

Загалом адміністративно-правове регулювання передбачає встановлення та впровадження правових норм і механізмів регулювання різних державних секторів, забезпечує дотримання законів та захист суспільних інтересів.

Під час аналізу юридичної літератури не складно виявити тенденцію у використанні різних термінів, які, на перший погляд, є схожими або навіть синонімами, зокрема «адміністративно-правове регулювання», «адміністративно-правова охорона» і «адміністративно-правове забезпечення». Тільки практика їх використання свідчить, що термін «адміністративно-правова охорона» пов’язаний з дослідженням захисту від незаконних посягань на права, свободи та інтереси. Водночас «адміністративно-правове забезпечення» застосовується в контексті створення умов для реалізації прав. Відмінність вказаних термінів від терміну «адміністративно-правове регулювання» полягає в тому, що регулювання охоплює широкий спектр відносин, зокрема власне регулювання, контроль, нагляд, забезпечує виконання правових норм.

Продовжуючи аналіз адміністративно-правового регулювання, зазначимо, що його застосування набуває особливого значення у сфері інтелектуальної власності, тому варто перейти безпосередньо до аналізу адміністративно-правового регулювання цієї сфери.

Адміністративно-правове регулювання сфери інтелектуальної власності включає законодавство та адміністративні процедури, встановлені державними органами для захисту прав творців і винахідників. Ці норми забезпечують захист результатів творчої діяльності окремих осіб та організацій [2]. Ефективне адміністративно-правове регулювання вимагає співпраці між різними державними установами та посадовцями [3].

Підкреслимо, що адміністративно-правове регулювання відіграє суттєву роль, оскільки, як зазначається у наукових джерелах, «держава забезпечує захист інтелектуальної

власності шляхом прийняття відповідних нормативно-правових актів у певній сфері, забезпечує проведення наукових досліджень» [4, с. 98]. З цього твердження випливає, що держава шляхом прийняття нормативно-правових актів не лише встановлює рамки правового регулювання, а й створює механізми захисту цих прав.

Ще одним важливим поняттям у контексті мети цього дослідження є розуміння цифрового середовища. Наприклад, відома французька вчена-юрист De Filippi Primavera визначила, що об'єкт авторського права у цифровому середовищі має такі прояви:

1) як інтелектуальний витвір;
2) як конкретна реалізація твору;
3) як фактичне втілення / вираження об'єкта в конкретному носії;
4) як єдиний екземпляр прояву (якщо такий об'єкт створювався виключно в цифровому форматі) [5, с. 16].

Такий підхід авторки, що розглядає об'єкт авторського права у цифровому середовищі як комплексний феномен, дозволяє нам глибше зрозуміти особливості правового регулювання та проаналізувати проблемні питання.

На розвиток національного законодавства про інтелектуальну власність суттєво вплинуло прийняття Бернської конвенції, яка заклала основу для захисту прав інтелектуальної власності у різних державах [6]. Однак із плином часу ведуться дискусії про те, як традиційні державні інституції у сфері інтелектуальної власності можуть врахувати швидкий технологічний розвиток, який змінив форму створення, використання та поширення об'єктів інтелектуальної власності. Реагуючи на цю тенденцію, у Канаді в 2012 році прийняли Закон «Про модернізацію авторського права», який намагався вирішити деякі з проблем шляхом модернізації системи авторського права, щоб краще відповідати епосі цифрових технологій [7].

Важливо зазначити, що розвиток технологій штучного інтелекту також додав нових складнощів у правовому регулюванні інтелектуальної власності, спонукаючи науковців та практиків переглянути сутність понять «оригінальність» та «авторство» [8].

Законодавство, що регулює інтелектуальну власність у цифровому середовищі, стає дедалі складнішим, оскільки держави адаптуються до викликів, пов'язаних із технологічним прогресом.

Основними нормативно-правовим актами у США є The Digital Millenium Copyright Act (DMCA) 1998 р., який надає основним платформам статусу «безпечної гавані» (safe harbor), за умови дотримання ними процедур видалення нелегальних об'єктів інтелектуальної власності. До захисту прав інтелектуальної власності залучаються також і звичайні користувачі за допомогою подання скарг та повідомлень, так званих «notice-and-down».

Однак у Сполучених Штатах Америки часто спостерігають зловживання скаргами «notice-and-down» на об'єкти інтелектуальної власності, виражені у цифровій формі на таких платформах, як YouTube [9], оскільки окремі особи чи компанії можуть використовувати ці засоби як інструмент придушення конкуренції чи інакомислення, а не для захисту авторських прав [9].

У Китаї основний закон про авторське право, оновлений у 2021 році, регулює питання захисту цифрових творів, програмного забезпечення й онлайн-платформ. Там розвинене кіберзаконодавство, яке контролює діяльність інтернет-платформ та координує зусилля у боротьбі з нелегальним контентом.

У Південній Кореї діє два Закони: «Про авторське право» і «Про інформаційно-комунікаційні мережі». Вони спрямовані на захист об'єктів інтелектуальної власності у цифровій формі. Значну роль відведено співпраці між урядом та приватним сектором у боротьбі з порушеннями прав інтелектуальної власності.

Особливе місце серед законодавств країн світу посідає законодавство Австралії, оскільки The Australian Copyright Act [10] містить і матеріальні, і процесуальні, і процедурні норми одразу. Зазначений закон не має прямого визначення поняття «цифрове середовище», останніми роками його намагалися адаптувати до епохи нових технологій, закріпивши

норми, пов'язані з цифровим контентом [10]. На нашу думку, такий підхід є виправданим. З метою адаптації до нових технологій, законодавець не закріплював жорстких визначень, що забезпечує певну гнучкість положень закону. Суди, розглядаючи конкретні справи, визначають, чи підпадає той або інший твір під поняття «електронний літературний твір», виходячи з його змісту та способу використання.

Окремим аспектом та невід'ємною частиною адміністративно-правового регулювання є публічне адміністрування сферою інтелектуальної власності.

У різних країнах публічне адміністрування сферою інтелектуальної власності відбувається централізовано, під керівництвом однієї установи на міністерському рівні для посилення міжміністерської координації та врегулювання складних питань управління цією сферою. Наприклад, Управлінню інтелектуальної власності в Саудівській Аравії (SAIP) надано повноваження наглядати за всіма видами інтелектуальної власності (авторським правом, правом промислової власності, засобами індивідуалізації учасників цивільного обігу товарів та послуг, нетрадиційними об'єктами). SAIP має повноваження приймати нормативно-правові акти та розробляти державну й регіональну політику, пов'язану з інтелектуальною власністю [11].

Схожим чином Індія прийняла уніфікований підхід, об'єднавши всі агентства з питань інтелектуальної власності в рамках Міністерства торгівлі та промисловості. Ця централізація призвела до покращення координації між різними суб'єктами, залученими до управління інтелектуальною власністю, хоча сорти рослин залишаються підпорядкованими Міністерству сільського господарства [11].

Досить важливе значення має і те, що багато держав беруть участь у міжнародному співробітництві через двосторонні та багатосторонні угоди для вирішення глобальних проблем інтелектуальної власності. Ця співпраця передбачає гармонізацію та уніфікацію стандартів, обмін найкращими практиками та розробку міжнародних угод, таких як договори та угоди про вільну торгівлю, спрямовані на посилення захисту прав інтелектуальної власності та правозастосування [11].

У різних державах користуються різними механізмами координації між державними установами. У багатьох випадках створюються міжміністерські комітети, до складу яких входять представники відповідних міністерств і відомств.

Ці комітети служать платформами для співпраці з питань інтелектуальної власності, забезпечуючи узгодженість інтересів всіх учасників правовідносин. Наприклад, Міжсекторальна комісія з інтелектуальної власності Колумбії координує роботу різних зацікавлених сторін у сфері інтелектуальної власності, включаючи національні відомства промислової власності та авторського права.

Наприклад, у Чилі організації громадянського суспільства активно залучаються через такі платформи, як Чилійська рада громадянського суспільства, яка сприяє діалогу та формуванню державної політики у цьому напрямі. Хоч висновки Ради не є обов'язковими, вони пропонують значний внесок у процеси прийняття рішень урядом. Подібним чином Консультативна рада користувачів Німеччини з питань патентів і корисних моделей дозволяє DPMA підтримувати контакти з різними групами заявників, сприяючи повному обговоренню питань, пов'язаних з адмініструванням патентів.

Висновки. Загалом всі країни світу рухаються у напрямку створення та адаптації адміністративного законодавства до умов цифрового середовища. Але було обрано різний підхід: одні країни зробили акцент на правовій визначеності, тоді як інші країни – на системі органів державної влади, діяльність яких спрямована на впровадження політик та стратегій захисту прав інтелектуальної власності у цифровому середовищі.

Список використаних джерел:

1. Буга Г. С., Кузьменко С. Г. Поняття адміністративно-правового регулювання підприємницької діяльності. Право та державне управління 2023 р. № 4. URL: http://pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/4_2023/43.pdf (дата звернення: 10.01.2025 р.).

2. Arlen Olsen. How does Intellectual property Affect International Trade? URL: https://iplawusa.com/how-does-intellectual-property-affect-international-trade/ (дата звернення: 12.01.2025 р.).

3. Stephen Ezell, Nigel Cory. The Way Forward for Intellectual Property Internationally. URL: https://itif.org/publications/2019/04/25/way-forward-intellectual-property-internationally/ (12.01.2025 р.).

4. Ivan Vashchynets, Petro Korniienko, Oksana Kustovska, Zoriana Romanova, Yuliia Sushytska. Peculiarities of state regulation of intellectual property rights protection. Cuestiones Politicas Vol. 41, No. 77 (2023), с. 94-102.

5. De Filippi, Primavera. Copyright in the Digital Environment: From Intellectual Property to Virtual Property (September 22, 2009). 7th international Workshop for Technical, Economic and Legal Aspect of Business Models for Virtual Goods, 2009, Available at SSRN: http://ssrn.com/abstract=2097139 (дата звернення: 13.01.2025).

6. Intellectual property – copyright: The challenges and changes. URL: https://eimf.eu/intellectual-property-copyright-the-challenges-and-changes/ (дата звернення: 01.12.2024 р.).

7. Rabia Bajwa, Farah Tasnur Meem. Intellectual property Blochchain Odyssey: Navigating Challenges and Seizing Opportunities. URL: https://arxiv.org/html/2410.08359v1 (дата звернення: 01.12.2024 р.).

8. The Canadian Digital Law Decade: The Ten Most Notable Cases, Laws and Policy Development. URL: https://www.michaelgeist.ca/2019/12/the-canadian-digital-law-decade-the-ten-most-notable-cases-laws-and-policy-developments/ (дата звернення: 01.12.2024 р.).

9. Protecting filmmakers' right in the Digital Age – Centre for Art Law. URL: https://itsartlaw.org/2024/10/14/protecting-filmmakers-rights-in-the-digital-age/ (дата звернення: 12.01.2025 р.).

10. Australian Copyright Act. No. 63 1968. URL: https://www.legislation.gov.au/C1968A00063/2019-01-01/text (дата звернення: 11.01.2025 р.).

11. Legal challenges in Intellectual property Enforcement – Aaron Hall Attorney. URL: https://aaronhall.com/legal-challenges-in-intellectual-property-enforcement/ (дата звернення: 13.01.2025 р.).

КОЛОТИЛО М. Ю.,
аспірант кафедри конституційного
та адміністративного права
(Запорізький національний університет),
помічник директора
(ПАТ «Укрнафта»)

УДК 342.9:351.751(477)
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.32

ГЕНЕЗИС ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ В УКРАЇНІ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

У дослідженні представлено всебічний ретроспективний огляд еволюції нормативно-правового поля захисту персональних даних на території України. Висвітлено періодизацію та ключові віхи формування законодавчого підґрунтя у царині охорони персоніфікованої інформації, з акцентом на визначальних правових документах, що заклали фундамент для розбудови адміністративно-правової системи захисту даних особистого характеру. Автори визначають динаміку трансформації інституційних механізмів та адміністративних структур для забезпечення належного рівня захисту персональних даних громадян. Простежено імплементацію міжнародних стандартів та інкорпорацію європейських правових норм у вітчизняне законодавство.

Особливу увагу приділено аналізу впливу таких міжнародно-правових актів, як Конвенція Ради Європи №108 «Про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних», Директива ЄС 95/46/ЕС та Загального регламенту про захист даних (GDPR), на національну правову політику. Показано, яким чином європейські імперативи поступово трансформували зміст адміністративно-правового регулювання в Україні та актуалізували потребу у вдосконаленні механізмів нагляду, контролю та відповідальності у сфері обробки персональних даних.

Окреслено проблематику розбалансованості нормативного забезпечення та фрагментарності правозастосовної практики, а також підкреслено необхідність гармонізації підходів до адміністративного захисту персональних даних з урахуванням засад верховенства права, пропорційності та належного врядування. У контексті процесів діджиталізації суспільства і розширення використання цифрових технологій розглянуто ризики, пов'язані з обробкою великих масивів персональної інформації, використанням алгоритмів штучного інтелекту, та зростаючою роллю кібербезпеки.

Автори пропонують системний підхід до подальшої модернізації законодавства з урахуванням практики Європейського суду з прав людини, позицій науковців і рекомендацій європейських інституцій. Розкрито стратегічні напрями розвитку державної політики у сфері захисту персональних даних як складової частини адміністративно-правового забезпечення прав і свобод людини в умовах євроінтеграційного поступу України.

Ключові слова: *персональні дані, захист інформації, генезис законодавства, адміністративно-правове регулювання, суб'єкти владних повноважень, відповідальність за порушення, євроінтеграція.*

Kolotylo M. Yu. Genesis of legal regulation of personal data in Ukraine: administrative and legal aspects

The study provides a comprehensive retrospective review of the evolution of the legal framework for personal data protection in Ukraine. The periodisation and key milestones in the formation of the legislative framework in the field of personalised information protection are highlighted, with a focus on the key legal documents that laid the foundation for the development of the administrative and legal system of personal data protection. The authors determine the dynamics of transformation of institutional mechanisms and administrative structures to ensure an adequate level of protection of personal data of citizens. The implementation of international standards and the incorporation of European legal norms into national legislation are traced.

Particular attention is paid to the analysis of the impact of international legal acts such as the Council of Europe Convention No. 108 for the Protection of Individuals with regard to Automatic Processing of Personal Data, EU Directive 95/46/EC and the General Data Protection Regulation (GDPR) on national legal policy. The author shows how European imperatives have gradually transformed the content of administrative and legal regulation in Ukraine and have highlighted the need to improve the mechanisms of supervision, control and liability in the field of personal data processing.

The author outlines the issues of imbalance in regulatory support and fragmentation of law enforcement practice, and emphasises the need to harmonise approaches to administrative protection of personal data with due regard for the rule of law, proportionality and good governance. In the context of the digitalisation of society and the expanding use of digital technologies, the risks associated with the processing of large amounts of personal information, the use of artificial intelligence algorithms, and the growing role of cybersecurity are considered.

The authors propose a systematic approach to further modernisation of legislation, taking into account the case law of the European Court of Human Rights, the positions of scholars and recommendations of European institutions. The article reveals the strategic directions of development of the state policy in the field of personal data protection as an integral part of administrative and legal support for human rights and freedoms in the context of Ukraine's European integration.

Key words: *personal data, information protection, genesis of legislation, administrative and legal regulation, subjects of authority, liability for violations, European integration.*

Вступ. Належна охорона персоніфікованої інформації громадян виступає фундаментальним компонентом правової державності та життєздатного громадянського суспільства. В умовах експоненційного прогресу цифрових екосистем і трансформаційних процесів глобалізації проблематика адекватної нормативно-правової регламентації персональних даних набуває виняткової актуальності. Масиви індивідуалізованої інформації, що підлягають обробці, демонструють тенденцію до невпинного розширення, а механізми їх опрацювання характеризуються прогресуючою комплексністю, що обумовлює запит на впровадження релевантних юридичних та інституційних інструментів забезпечення захисту.

Генеза правового регулювання сфери персональних даних на теренах України відзначалася поетапністю та враховувала як загальнопланетарні тренди, так і особливості вітчизняного правового ландшафту. Ретроспективне дослідження еволюційної траєкторії нормативної регуляції даної царини в адміністративно-правовому вимірі сприяє поглибленому осмисленню її сьогоденного стану, уможливлює ідентифікацію стрижневих викликів та окреслення векторів наступної оптимізації.

Постановка завдання. Пріоритетна ціль представленого дослідження полягає у здійсненні комплексної аналітичної реконструкції процесу формування та подальшої еволюції адміністративно-правового інструментарію регулювання персональних даних в українському правовому полі, виокремленні його магістральних історичних фаз, характеристиці юридичних та інституційних механізмів захисту, а також прогностичному моделюванні перспектив модернізації законодавчого забезпечення цієї сфери.

Результати дослідження. Розгляд еволюційних процесів у сфері правової регламентації персональних даних насамперед потребує концептуальної конкретизації термінологічного апарату досліджуваної проблематики. Відповідно до Закону України «Про захист персональних даних», персональні дані визначаються як інформація, що дозволяє ідентифікувати фізичну особу [1]. Таке дефінітивне трактування корелює з загальновизнаними міжнародними нормативними стандартами, зокрема з положеннями Конвенції Ради Європи щодо захисту осіб у контексті автоматизованої обробки персональних даних.

Архітектоніка правового регулювання персональних даних інтегрує комплексний масив нормативно-правових актів, що детермінують алгоритми збору, опрацювання та депонування таких даних, встановлюють юридичний статус їхніх суб'єктів, окреслюють коло зобов'язань розпорядників і володільців, а також регламентують інструментарій контролю й юридичної відповідальності за порушення встановлених правових норм у даній царині.

Адміністративно-правовий вимір регулювання персональних даних охоплює організаційно-функціональні засади діяльності державних інституцій у відповідній сфері, процедурний порядок реєстрації баз персональних даних, контрольно-наглядові механізми за дотриманням легітимних нормативів, а також юридичні аспекти адміністративної відповідальності за їх порушення.

У науковому дискурсі, зокрема в інтерпретації І. В. Ковбаса, «адміністративно-правове регулювання захисту персональних даних доцільно розглядати як спеціалізований правовий механізм, призначений для гарантування недоторканності приватного життя осіб і реалізації їхнього права на інформаційне самовизначення шляхом встановлення регуляторних правил обробки персональних даних, імплементації контролю за їх дотриманням і застосування відповідних санкцій за порушення» [2, с. 74–78]. Даний концептуальний підхід уможливлює холістичне осмислення системи правового регулювання персональних даних крізь методологічну призму адміністративного права.

Історіографія правового регулювання персональних даних на теренах України піддається умовній періодизації з виокремленням декількох хронологічних етапів, кожен з яких характеризується специфічними особливостями у площині нормативно-правового забезпечення та інституційних механізмів захисту персоніфікованої інформації.

Ініціальний етап формування правового регулювання персональних даних бере свій початок після прокламації незалежності України у 1991 році. У цей часовий проміжок домінуючий акцент був зосереджений на конституюванні фундаментальних принципів інформаційного законодавства, однак спеціалізовані нормативно-правові акти, що безпосередньо регламентували б захист персональних даних, все ще перебували у стадії концептуального опрацювання.

Парадигмальними документами цього хронологічного періоду стали Закон України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 року та Конституція України від 28 червня 1996 року. Зокрема, стаття 32 Основного Закону імплементувала положення про те, що жодна особа не може підлягати інтервенції у її приватно-сімейну сферу, за винятком казуїстичних випадків, експліцитно передбачених Конституцією. Паралельно було запроваджено імперативну заборону на акумуляцію, зберігання, використання та дисемінацію конфіденційних відомостей про особу за відсутності її вербалізованої згоди [3].

У нормативному полі Закону України «Про інформацію» вперше було інкорпоровано поняття «інформація про фізичну особу», що стало семантичним прекурсором сучасної дефініції терміну «персональні дані». Даний законодавчий акт також артикулював загальні принципи оперування особистісною інформацією [4].

Важливою віхою у розвитку національного законодавства стало офіційне приєднання України у 2005 році до Конвенції Ради Європи про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних від 28 січня 1981 року [5]. Цей міжнародно-правовий документ заклав базові основи для подальшого розвитку національної нормативно-правової бази у сфері захисту персональних даних.

Утім, попри наявність сингулярних законодавчих постулатів, орієнтованих на забезпечення охорони інформації про особу, цей хронологічний період характеризувався дефіцитом спеціалізованого законодавства та релевантних інституційних механізмів гарантування захисту персональних даних, що демонструвало дисонанс із загальноприйнятими міжнародними нормативами.

Другий етап еволюційного розвитку правової регламентації персональних даних на теренах України ознаменувався прийняттям 1 червня 2010 року Закону України «Про захист персональних даних», що набув легітимної сили 1 січня 2011 року [1]. Даний нормативно-правовий акт постав першим вузькоспеціалізованим законом, котрий комплексно регулював проблематику захисту персональних даних в українському правовому полі, детермінуючи юридичні принципи їхньої обробки та захисту.

Законодавчий текст надав основні визначення персональних даних, інфраструктури персональних даних, володільця персональних даних, контролера персональних даних та суб'єкта персональних даних. Регламент інституціоналізував основні принципи та умови обробки персональних даних, уточнив обсяг повноважень суб'єкта персональних даних, окреслив коло обов'язків володільця та розпорядника, а також передбачив нормативний механізм державного контролю за дотриманням вимог законодавства у цій сфері.

Одним із ключових нововведень стало створення спеціалізованого державного органу, відповідального за захист персональних даних. Відповідно до первинної редакції Закону України «Про захист персональних даних», таким регуляторним органом було визначено Державну службу України з питань захисту персональних даних, засновану на підставі Указу Президента України від 9 грудня 2010 року [6].

Ця інституція відповідала за ведення Національного реєстру персональних даних, розгляд скарг щодо можливих порушень у сфері захисту персональної інформації, проведення адміністративних і наглядових перевірок діяльності володільців і розпорядників персональних даних, а також за надання роз'яснень і методичних рекомендацій щодо застосування відповідних законодавчих норм.

Паралельно, до Кодексу України про адміністративні правопорушення були інкорпоровані зміни, якими передбачалась адміністративна відповідальність за порушення законодавства про захист персональних даних (стаття 188–39) [7].

Таким чином, другий етап став трансформаційним у процесі становлення системи правового регулювання персональних даних в Україні, оскільки було сформовано спеціальне галузеве законодавство, концептуалізовано базові принципи та механізми їхнього захисту, а також створено профільний державний орган, відповідальний за здійснення контрольно-наглядових функцій у даній сфері.

За цей період набула чинності низка підзаконних актів, що деталізують законодавчі положення Закону України «Про захист персональних даних». Серед ключових документів варто відзначити наступні:

– «Положення про державну реєстрацію баз персональних даних та порядок їх ведення», затверджене Постановою Кабінету Міністрів України № 616 від 25 травня 2011 року [8];

– Розпорядження Комітету з прав людини Верховної Ради України № 1/02-14 від 8 січня 2014 року встановлює «Порядок повідомлення Комітету Верховної Ради України з прав людини про обробку персональних даних, які містять спеціальні ризики для прав і свобод суб'єктів персональних даних». Цей документ був затверджений відповідним Рішенням Комітету Верховної Ради України з прав людини від тієї ж дати – 8 січня 2014 року, № 1/02-14 [9].

Цей етап характеризувався динамічним формуванням спеціалізованого законодавства у сфері захисту персональних даних, а також конституюванням інституційних механізмів, призначених для забезпечення ефективної охорони персоніфікованої інформації громадян. Водночас, практична імплементація виявила суттєві дисфункції, серед яких надмірна бюрократизація процедурних аспектів реєстрації баз персональних даних та інсуфіцієнтність (недостатня ефективність) державного контролю.

Наступний третій етап еволюції правового регулювання персональних даних в Україні розпочався у 2014 році, коли були внесені принципові зміни до механізму інституційного нагляду за дотриманням законодавства у цій сфері: Законом України від 3 липня 2013 року «Про деякі законодавчі акти України щодо удосконалення системи захисту персональних даних. Про внесення змін» функція управління та нагляду була передана від Державної служби України з питань захисту персональних даних до Комітету з прав людини Верховної Ради України [10].

Такий регуляторний підхід демонстрував конвергенцію з європейськими нормативними стандартами, адже у країнах Європейського Союзу функціональні повноваження з контролю за обробкою персональних даних покладаються на незалежні регуляторні органи, часто афілійовані з інститутом омбудсмена. В організаційній структурі Секретаріату Уповноваженого було інституціоналізовано Департамент із питань захисту персональних даних, котрий реалізовував функції моніторингу та нагляду за дотриманням законодавчих норм у даній сфері.

Стрижневою інновацією цього етапу стала елімінація облігаторної реєстрації баз персональних даних, що уможливило суттєву редукцію адміністративно-бюрократичних процедур та мінімізацію регуляторного навантаження на суб'єктів господарювання й інституційні утворення, які здійснюють опрацювання персональних даних. Натомість було імплементовано альтернативний механізм обов'язкової нотифікації Уповноваженого про здійснення операцій з обробки персональних даних, які потенційно можуть генерувати ескалацію ризиків для правових гарантій та свобод громадян.

У цей період також продовжувалася модернізація квазі-правових регуляторних структур. Зокрема, було легалізовано такі нормативно-правові акти, як типовий порядок обробки персональних даних був затверджений Рішенням Комітету з прав людини Верховної Ради України від 8 січня 2014 року № 1/02-14 [11].

Окрім цього, розроблено «Порядок здійснення контролю Комітетом з прав людини Верховної Ради України за дотриманням законодавства у сфері захисту персональних даних» [12], який регламентує механізми та процедури нагляду за виконанням нормативних вимог у цій сфері [12].

Даний період еволюції правової регламентації персональних даних характеризувався трансформацією державних контрольно-наглядових механізмів, спрощенням адміністративно-процедурних алгоритмів та поступовою конвергенцією національного законодавства з європейськими нормативними канонами й стандартами.

Четвертий етап правової регуляції захисту персональних даних в українському правовому полі започаткувався у 2018 році, синхронно з набуттям юридичної сили в країнах Європейського Союзу Загальним регламентом про захист даних (General Data Protection Regulation, GDPR) [13]. Незважаючи на те, що Україна не є інтегрованим членом ЄС, євроінтеграційна траєкторія її державного розвитку та глобалізаційні тенденції у сфері дигітальних технологій актуалізували проблематику гармонізації законодавства до безпрецедентного рівня.

Визначальним імператором у цьому нормотворчому векторі стало парафування Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, котра детермінує, inter alia, зобов'язання української сторони щодо приведення законодавчого корпусу у сфері захисту персональних даних у відповідність до європейських нормативних стандартів [14].

У 2021 році на законотворчому майданчику Верховної Ради було ініційовано проєкт Закону України «Про захист персональних даних» (реєстр. № 5628 від 7 червня 2021 року),

фундаментальна інтенція якого полягала в імплементації положень GDPR у національну правову архітектоніку [15, с. 135–138]. У нормативному документі передбачалися кардинальні трансформації у правовому регулюванні персональних даних, серед яких варто акцентувати увагу на таких:

– Розширення правових можливостей суб'єктів персональних даних, включаючи право на забуття, обмеження обробки та перенесення даних;

– Запровадження ризик-орієнтованого підходу до захисту персональної інформації;

– Встановлення обов'язкової посади спеціаліста із захисту персональних даних у корпоративних структурах та організаціях;

– Посилення юридичної відповідальності за порушення вимог законодавства у сфері персональних даних;

– Чітке врегулювання процедур транскордонної передачі персональних даних.

Цей хронологічний період характеризується динамічними процесами адаптаційної конвергенції національного законодавства до нормативних вимог європейських стандартів, посиленням юридичних гарантій прав суб'єктів персональних даних та ампліфікацією відповідальності операторів, які здійснюють їхню обробку.

Квінтесенційним елементом правового регулювання у сфері персональних даних постає детермінація кола суб'єктів владних прерогатив, які забезпечують контроль за дотриманням відповідного законодавчого масиву. Як було артикульовано раніше, у різні темпоральні періоди еволюції законодавчої інфраструктури ці функціональні обов'язки делегувалися різним державним інституціям.

На сучасному етапі Комітет з прав людини Верховної Ради України відіграє домінуючу роль у системі органів влади, наділених повноваженнями щодо захисту персональних даних. Відповідно до статті 23 Закону України «Про захист персональних даних», Уповноважений з прав людини здійснює різні повноваження, передбачені цим законом.

– прийом та аналіз скарг на порушення законодавства (утиски) у сфері захисту персональних даних;

– імплементує контрольно-верифікаційні заходи стосовно володільців та розпорядників персональних даних як на підставі апеляцій, так і за власною ініціативою;

– валідує нормативно-правові акти, що корелюють із захистом персональних даних;

– оформлює адміністративні протоколи у випадку ідентифікації порушень законодавчих приписів;

– артикулює рекомендації та консультативні роз'яснення щодо правозастосовчої практики у сфері захисту персональних даних;

– реалізує моніторингові заходи щодо дотримання нормативних вимог законодавства про захист персональних даних.

Окрім Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, функціональні обов'язки у цій нормативній сфері виконують також інші державні інституції, серед яких варто диференціювати: • судові органи, які розглядають адміністративно-правові казуси про порушення законодавства щодо захисту персональних даних та апеляційне оскарження рішень, дій чи бездіяльності уповноважених органів; • структурні підрозділи Національної поліції, котрі здійснюють досудове розслідування кримінально-правових деліктів, асоційованих із неправомірним обігом персональних даних; • регуляторні органи в різних секторах, такі як Національний банк України та Державна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації, запровадили спеціальні вимоги щодо захисту персональних даних у своїх галузях.

Таким чином, система суб'єктів владно-управлінських прерогатив у сфері захисту персональних даних в українському правовому просторі характеризується багаторівневою структурованістю та інкорпорує як універсальний наглядовий механізм, що реалізується Уповноваженим, так і секторальні регуляторні функції, делеговані спеціалізованим державним органам.

Механізми правового регулювання персональних даних значною мірою визначаються адміністративними процедурами, які формують основу взаємовідносин між різними

учасниками інформаційних правовідносин: суб'єктами персональних даних, їх володільцями, розпорядниками та контролюючими державними органами.

У правовій системі України функціонує низка ключових адміністративних процедур, що спрямовані на забезпечення ефективного захисту персональних даних:

1. Офіційно встановлена процедура інформування Комітету з прав людини Верховної Ради України про обробку персональних даних, що можуть нести підвищені ризики для прав і свобод громадян. Регламентація цієї процедури здійснюється відповідно до Порядку повідомлення, затвердженого наказом Комісії № 1/02-14 від 8 січня 2014 року [9];

2. Комплекс адміністративних заходів, спрямованих на забезпечення дотримання вимог законодавства у сфері персональних даних. До таких заходів належать планові та позапланові перевірки діяльності володільців і розпорядників даних, порядок проведення яких визначено у Порядку здійснення перевірок, затвердженому Наказом Уповноваженого № 1/02-14 від 8 січня 2014 року [12];

3. Механізм розгляду звернень і скарг суб'єктів персональних даних щодо можливих порушень їхніх прав. Нормативне регулювання цієї процедури здійснюється на основі Закону України «Про звернення громадян» [16] у взаємодії з положеннями Закону України «Про захист персональних даних» [1];

4. Визначений порядок застосування адміністративних санкцій у випадку порушення вимог законодавства щодо захисту персональних даних. Відповідні положення закріплені в Кодексі України про адміністративні правопорушення [7] і охоплюють оформлення адміністративних проваджень, судовий розгляд і накладення штрафних санкцій.

Еволюція адміністративних процедур у досліджуваній сфері характеризується переходом від обов'язку реєструвати всі бази персональних даних до вибіркового повідомлення про обробку лише тих даних, які становлять високий ризик. Ця тенденція корелює з європейськими регуляторними стандартами та сприяє оптимізації адміністративного навантаження на операторів, які обробляють персональні дані.

Важливою складовою системи правового регулювання персональних даних є система адміністративної відповідальності за порушення відповідного законодавства. Санкційна частина цієї системи визначена у статтях 188-39 Кодексу України про адміністративні правопорушення [7].

Відповідно до правових норм цих статей, фінансові санкції накладаються за неподання або несвоєчасне подання інформації про обробку персональних даних до Комітету з прав людини Верховної Ради України, а також за неповідомлення про зміну інформації або передачу даних третій особі. Зокрема, для громадян передбачені штрафи від 100 до 500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а для посадових осіб та суб'єктів господарювання – більші штрафи від 200 до 1000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Якщо аналогічне правопорушення повторюється протягом року після першого стягнення, штраф значно збільшується. Для громадян – від 200 до 1000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян; для посадових осіб та підприємців – від 400 до 2000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

У разі невиконання законних вимог щодо усунення виявлених порушень у сфері захисту персональних даних, до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини або його представника можуть бути застосовані штрафні санкції. Для фізичних осіб розмір штрафу становить від 200 до 500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, тоді як для посадових осіб та суб'єктів підприємницької діяльності – від 300 до 1000 неоподатковуваних мінімумів.

Порушення законодавства щодо захисту персональних даних, зокрема несанкціонований доступ або інші дії, що обмежують законні права суб'єктів персональних даних, передбачає значні фінансові санкції. Для фізичних осіб штраф може коливатися від 1 до 5 мільйонів доларів США, а для посадових осіб і суб'єктів господарювання – від 3 до 10 мільйонів доларів США.

Аналіз фактичного застосування адміністративно-правових санкцій за порушення Закону «Про захист персональних даних» свідчить про недостатню ефективність цього

механізму правозастосування. Зокрема, існує дисбаланс між розміром штрафів та потенційною шкодою, завданою порушеннями у цій сфері, а процедури притягнення до адміністративної відповідальності характеризуються надмірною забюрократизованістю та тривалими часовими витратами.

В контексті наближення вітчизняної нормативно-правової бази до стандартів Європейського Союзу, особливо актуальним постає питання трансформації інституту адміністративної відповідальності у галузі захисту персональних даних. Комплексна модернізація передбачає суттєве підвищення штрафних санкцій, розширення класифікації адміністративних деліктів та вдосконалення моніторингових процедур щодо дотримання законодавчих приписів.

Фундаментальним вектором реформування правового регулювання інформаційної приватності в українському законодавстві виступає імплементація принципів Загального регламенту про захист даних (GDPR). Цей нормативний акт Європейського Союзу встановлює підвищені вимоги до захисту персональних даних та поширюється не тільки на організації, розташовані в межах ЄС, але й на суб'єкти господарювання поза його територією, якщо вони опрацьовують персональні дані громадян Євросоюзу чи пропонують їм продукцію або послуги [13].

Впровадження положень GDPR у правову систему України забезпечить низку стратегічних переваг: • синхронізацію українського законодавства з європейськими нормативними стандартами; • зміцнення правових гарантій для фізичних осіб при обробці їхніх персональних даних; • формування правових передумов для безперешкодного транскордонного обміну інформацією персонального характеру між Україною та державами-членами ЄС; • зростання конкурентних позицій українських підприємств у європейському економіко-правовому просторі.

Пріоритетні сфери адаптації GDPR у національному законодавстві включають: • якісне розширення правових можливостей фізичних осіб щодо контролю за їхніми персональними даними; • впровадження ризик-орієнтованого підходу при регулюванні відносин у сфері захисту персональної інформації; • нормативне закріплення інституту спеціаліста з питань захисту персональних даних; • кардинальне посилення юридичної відповідальності за правопорушення у досліджуваній сфері; • розробка юридичних механізмів для забезпечення міжнародної передачі персональних даних.

Ключовим елементом оновлення нормативно-правової бази щодо персональних даних в українському правовому полі виступає модернізація інституційної архітектури контролю за їх захистом. Наразі Уповноважений Верховної Ради України з прав людини здійснює наглядову функцію у цій сфері, що відображає європейський принцип незалежності наглядових органів. Проте існуюча модель демонструє певні функціональні обмеження, які потребують системного вирішення.

Зокрема, слід відзначити, що функціональне навантаження на Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини охоплює численні напрями правозахисної діяльності, які виходять далеко за межі проблематики захисту персональних даних. Така широка компетенція об'єктивно знижує потенціал результативного нагляду в цій специфічній галузі. Як справедливо зазначає Бем Маркян, «значне функціональне перевантаження Комітету Верховної Ради України з прав людини у сфері захисту персональних даних негативно впливає на продуктивність його діяльності та унеможливлює повноцінне здійснення його адміністративних та наглядових повноважень» [17].

У законодавчій практиці європейських держав компетенція щодо контролю за дотриманням нормативних вимог у сфері персональних даних переважно зосереджена в спеціалізованих інституціях, які концентруються виключно на цій проблематиці. Показовими прикладами є: Національна комісія з інформатики і свобод (Commission Nationale de l'Informatique et des Libertés, CNIL) у Французькій Республіці, Федеральний уповноважений із захисту даних та свободи інформації (Bundesbeauftragte für den Datenschutz und die Informationsfreiheit, BfDI) у Федеративній Республіці Німеччина, а також Орган із захисту даних (Garante per la protezione dei dati personali) в Італійській Республіці.

Оптимальною інституційною моделлю для України може стати формування автономного державного органу, відповідального за сферу захисту персональних даних, з належним обсягом повноважень та ресурсним забезпеченням для ефективної реалізації контрольно-наглядових функцій. Така інституція могла б функціонувати або як цілком незалежна структура, або як спеціалізований підрозділ у системі Офісу Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, наділений розширеними компетенціями.

Іншим аспектом удосконалення інституційних механізмів є оптимізація координації між державними органами, що здійснюють діяльність, пов'язану з регулюванням персональних даних. Це означає формування ефективних каналів взаємодії між Комітетом Верховної Ради України з прав людини, регуляторами у різних галузях (такими як Національний банк України, Державна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації тощо), правоохоронними органами та органами судової влади.

Паралельно з інституційним реформуванням важливого значення набуває розвиток саморегулятивних механізмів у цьому сегменті, що включає формування галузевих етичних стандартів, запровадження сертифікаційних процедур для систем захисту персональних даних тощо. Як справедливо підкреслює І. В. Ковбас, «інструменти саморегулювання становлять важливий комплементарний елемент до державного нагляду у сфері захисту персональних даних, оскільки забезпечують врахування галузевої специфіки та впровадження гнучких регуляторних підходів» [2, с. 74–78].

Стрімкий поступ інформаційно-комунікаційних технологій формує принципово нові правові виклики у сфері регулювання відносин щодо персональних даних. Комплекс інноваційних технологічних феноменів, серед яких аналітика великих масивів даних (Big Data), системи штучного інтелекту, екосистема пристроїв Інтернету речей, хмарні обчислювальні платформи, розподілені реєстри на основі блокчейн-технологій та інші авангардні цифрові рішення, кардинально трансформують методологію опрацювання персоніфікованої інформації та генерують безпрецедентні ризики для інформаційного суверенітету суб'єктів персональних даних.

У парадигмі технологій Big Data особливої гостроти набуває проблематика дотримання фундаментальних принципів опрацювання персональної інформації, насамперед принципу мінімізації обсягів збору даних та принципу цільового обмеження їх використання. Функціонування систем аналітики великих даних ґрунтується на акумуляції та опрацюванні колосальних інформаційних масивів, часто без попередньої конкретизації цільового призначення на момент первинного збору. Подібна практика входить у концептуальне протиріччя з традиційними доктринальними підходами до правового захисту персональних даних.

Технології штучного інтелекту також породжують комплекс фундаментальних викликів у системі правового регулювання персональних даних. Алгоритмічні структури машинного навчання демонструють здатність ідентифікувати неявні закономірності та формувати прогностичні моделі на основі персоніфікованої інформації, що потенційно створює передумови для алгоритмічної дискримінації та інших форм порушення прав суб'єктів даних. Додатковою проблемою виступає характерна для багатьох систем штучного інтелекту непрозорість процесів формування рішень та складність їх інтерпретації, що суттєво ускладнює механізми юридичного оскарження автоматизованих рішень, ухвалених подібними системами.

Концепція Інтернету речей (IoT) передбачає інтеграцію різноманітних пристроїв до глобального інформаційного простору, що генерує специфічні ризики в контексті забезпечення безпеки персональних даних. Така архітектура значно ускладнює практичну реалізацію ключових прав суб'єктів персональних даних, зокрема права на інформаційну обізнаність щодо процесів опрацювання їхніх даних та права на добровільне та інформоване волевиявлення щодо такого опрацювання.

Впровадження хмарних обчислювальних платформ та розподілених реєстрів на основі блокчейн-технологій також актуалізує низку правових дилем у системі регулювання

персональних даних, зокрема питання юрисдикційного характеру, забезпечення інформаційної безпеки персоніфікованих даних та практичних механізмів реалізації права на остаточне видалення інформації.

З огляду на окреслену проблематику, нагальною необхідністю постає модернізація системи правового регулювання відносин щодо персональних даних з урахуванням викликів цифрової епохи. Це охоплює такі стратегічні напрями:

− формування спеціалізованого нормативного інструментарію щодо регламентації процесів опрацювання персональних даних у середовищі технологій великих даних, систем штучного інтелекту, інфраструктури Інтернету речей та інших інноваційних технологічних платформ;

− імплементація концептуального підходу «приватність за архітектурним задумом» (privacy by design), що передбачає інтеграцію механізмів захисту інформаційної приватності в архітектуру технологічних рішень ще на стадії їх проєктування та розробки;

− стимулювання розвитку технологій підвищення інформаційної конфіденційності (privacy enhancing technologies), функціонал яких спрямований на мінімізацію ризиків порушення інформаційних прав суб'єктів персональних даних;

− розробка методологічних підходів до забезпечення інтерпретованості рішень, генерованих алгоритмічними системами штучного інтелекту;

− трансформація механізмів практичної реалізації правових можливостей суб'єктів персональних даних з урахуванням специфіки сучасного технологічного ландшафту.

В умовах глобалізації обробки інформації та інтенсифікації транскордонного переміщення персональних даних розвиток міжнародного співробітництва у сфері захисту персональних даних має стратегічне значення. Хоча Україна є стороною Конвенції Ради Європи про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних від 28 січня 1981 року [5], питання поглиблення міжнародного співробітництва у цій сфері залишається актуальним.

Пріоритетним вектором міжнародного співробітництва виступає інтеграція України до регуляторних механізмів, передбачених Загальним регламентом про захист даних (GDPR), насамперед до системи визнання адекватності рівня захисту персональних даних. Реалізація цього завдання сприятиме суттєвому спрощенню процедур транскордонної передачі персональних даних між Україною та державами-членами Європейського Союзу. Досягнення цієї мети потребує комплексної гармонізації національного нормативно-правового поля з вимогами GDPR та забезпечення дієвого механізму імплементації відповідних норм.

Додатковим перспективним напрямом виступає розвиток інституційної співпраці України з Європейською радою із захисту даних (European Data Protection Board, EDPB) – колегіальним органом, який забезпечує координацію діяльності національних регуляторів у сфері захисту персональних даних держав-членів ЄС та сприяє уніфікованому застосуванню стандартів інформаційної приватності у європейському правовому просторі.

Активізація міжнародної взаємодії у галузі захисту персональних даних становить стратегічно важливий напрямок для України. Особливо цінною видається інтеграція до Глобальної мережі забезпечення приватності (Global Privacy Enforcement Network, GPEN), яка функціонує як платформа для регуляторних органів різних держав. Участь у цьому об'єднанні забезпечує можливість інтенсивного обміну практичним досвідом, інноваційними підходами та координації спільних зусиль у сфері забезпечення приватності даних.

Еволюція нормативно-правового регулювання персональних даних на території України віддзеркалює загальносвітові тенденції розвитку інформаційного суспільства та процеси євроінтеграції. Ретроспективний аналіз дозволяє виділити чотири фундаментальні етапи становлення законодавчої бази:

– Фундаментальний період (1991–2010 рр.) – формування базових юридичних положень щодо інформаційної безпеки та охорони персональних відомостей громадян.

– Етап систематизації спеціалізованої нормативної бази (2010–2014 рр.) – впровадження основоположного Закону України «Про захист персональних даних» і запуск первинних регуляторних механізмів.

– Період трансформації інституційної архітектури (2014–2018 рр.) – модернізація національного законодавства з інтеграцією міжнародних стандартів та делегування контрольних функцій Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини.

– Етап гармонізації з європейськими нормативами (з 2018 р. дотепер) – синхронізація законодавчого поля України з вимогами GDPR та зміцнення інституційних важелів моніторингу за дотриманням правових норм у сфері персональних даних.

Кожен із зазначених етапів характеризується відмінними особливостями правового регулювання і механізмів гарантування приватності. Загальна динаміка демонструє послідовну конвергенцію нормативно-правової бази України з європейськими стандартами, насамперед із положеннями Загального регламенту про захист даних (GDPR).

В адміністративно-правовому аспекті система регулювання захисту персональних даних охоплює організацію державного нагляду, засоби забезпечення дотримання вимог законодавства та адміністративну відповідальність за порушення стандартів обробки персональних даних. На сучасному етапі основним наглядовим органом є Комітет з прав людини Верховної Ради України, який уповноважений здійснювати контрольні функції та ініціювати притягнення до адміністративної відповідальності суб'єктів, які порушують вимоги законодавства.

Стратегічні напрямки вдосконалення нормативно-правового регулювання персональних даних в Україні включають:

− транспонування положень GDPR до національної правової системи та забезпечення їх належної імплементації;

− оптимізацію інституційних механізмів державного контролю та підвищення їх результативності;

− актуалізацію законодавства відповідно до викликів цифрової трансформації, зумовлених прогресом інноваційних технологій, зокрема великих даних (Big Data), систем штучного інтелекту, Інтернету речей тощо;

− інтенсифікацію міжнародної співпраці у секторі забезпечення приватності, включаючи конвергенцію правових норм із міжнародними стандартами.

Вагоме значення має розбудова інструментів саморегулювання у сфері обробки персональних даних. Цей напрямок передбачає заохочення розробки галузевих кодексів поведінки, запровадження систем добровільної сертифікації механізмів захисту даних, а також налагодження конструктивного діалогу між підприємницькими структурами та державними інституціями для формування ефективних політик захисту персональної інформації.

В умовах прискорення цифрової трансформації особливу увагу необхідно приділяти адаптації правового регулювання до новітніх технологічних викликів. З цією метою важливо розробити спеціальну нормативну базу для обробки персональних даних в умовах функціонування систем штучного інтелекту, екосистеми Інтернету речей, технології блокчейн та платформ хмарних обчислень.

Висновки. Таким чином, правове регулювання персональних даних в Україні зазнає поступової еволюції, що відображає як внутрішньодержавні трансформації політичного курсу, так і глобальні тенденції у сфері захисту приватності. Подальша траєкторія розвитку законодавства визначатиметься необхідністю дотримання європейських стандартів, забезпечення ефективного захисту прав громадян в епоху цифровізації та посилення міжнародної кооперації у сфері гарантування інформаційної безпеки.

Список використаних джерел:

1. Про захист персональних даних: Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 34. Ст. 481.

2. Ковбас І. В. "Адміністративно-процесуальна правосуб'єктність громадян." Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького 11 (2015): 74-78.

3. Конституція України від 28.06.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

4. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 48. Ст. 650.

5. Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних від 28.01.1981. *Офіційний вісник України*. 2011. № 1. Ст. 85.

6. Про утворення Державної служби України з питань захисту персональних даних: Указ Президента України від 09.12.2010 № 1085/2010. *Офіційний вісник України*. 2010. № 94. Ст. 3334.

7. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X. *Відомості Верховної Ради* УРСР. 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122.

8. Про затвердження Положення про Державний реєстр баз персональних даних та порядок його ведення: Постанова Кабінету Міністрів України від 25.05.2011 № 616. *Офіційний вісник України*. 2011. № 41. Ст. 1671.

9. Про затвердження Порядку повідомлення Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про обробку персональних даних, яка становить особливий ризик для прав і свобод суб'єктів персональних даних: Наказ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини від 08.01.2014 № 1/02-14. *Офіційний вісник України*. 2014. № 16. Ст. 499.

10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення системи захисту персональних даних: Закон України від 03.07.2013 № 383-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 14. Ст. 252.

11. Про затвердження Типового порядку обробки персональних даних: Наказ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини від 08.01.2014 № 1/02-14. *Офіційний вісник України*. 2014. № 16. Ст. 499.

12. Про затвердження Порядку здійснення Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини контролю за додержанням законодавства про захист персональних даних: Наказ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини від 08.01.2014 № 1/02-14. *Офіційний вісник України*. 2014. № 16. Ст. 499.

13. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2016/679 від 27 квітня 2016 року про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС (Загальний регламент про захист даних). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-16#Text

14. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Угода від 27.06.2014. *Офіційний вісник України*. 2014. № 75. Ст. 2125.

15. Ковбас І. В. "Щодо функцій органів місцевого самоврядування як суб'єктів адміністративного права." *Юридичний науковий електронний журнал* 2 (2015): 135-138.

16. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 47. Ст. 256.

17. Бем, Маркіян, and Іван Городиський. "Відповідальність за порушення законодавства про захист персональних даних: проблеми відповідності законодавства України вимогам регламенту Європейського Союзу щодо захисту персональних даних (GDPR)." *Law of Ukraine/Pravo Ukraini* 2 (2019).

КУВІЛА О. І.,
доктор філософії,
доцент кафедри юриспруденції
(Чернівецький інститут Міжнародного гуманітарного університету)

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.33

МІСЦЕ ПРАВА НА ІНФОРМАЦІЮ В СИСТЕМІ ГАРАНТІЙ ДОСТУПНОСТІ ПРАВОСУДДЯ ДЛЯ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ

Стаття присвячена аналізу однієї зі складових доступу осіб з інвалідністю до правосуддя в сучасних умовах – можливості одержувати правову інформацію у формі та в спосіб, які забезпечують реалізацію права на справедливий суд нарівні зі всіма іншими. З'ясовано, що, разом із фізичними бар'єрами, низький рівень поінформованості найчастіше є причиною неможливості скористатися відповідними засобами юридичного захисту або ж їх малоефективності для людей із фізичними чи психічними порушеннями здоров'я.

У ході дослідження проаналізовано поняття та правову природу гарантій як юридичної категорії, їх значення для правового статусу особи. Розкрито роль гарантій у забезпеченні «практичного та ефективного» доступу до суду. Зокрема, визначено, що саме по собі декларування права, хоч і на законодавчому рівні, у більшості випадків не може забезпечити його ефективну реалізацію та охорону. З огляду на це, гарантії виступають легальним важелем впливу, який дозволяє зробити відповідний механізм дієвим.

Встановлено, що однією із гарантій доступності правосуддя є чіткість і зрозумілість положень законодавства. Варто відзначити, що на сьогодні у світі проблема нормативних формулювань у контексті прав осіб з інвалідністю виявляється не так через складність чи неясність закону, як через використання дискримінаційної термінології. Використання термінів, які принижують гідність, ставлять під сумнів здатність усвідомлювати власні дії та самостійно ухвалювати рішення, стають суттєвою перешкодою для їх соціальної інтеграції та реалізації правового захисту.

Від чіткості і ясності законодавства безпосередньо залежить доступність правової інформації. Серед основних проблем, з якими стикаються особи з інвалідністю у даній сфері, виділено високий рівень інституціалізації та висвітлення відповідних відомостей у незрозумілій формі або ж у недостатньому обсязі. Перша причина зумовлює фізичну обмеженість суб'єкта, складність у зверненні до уповноважених органів чи осіб, використанні допоміжних технічних засобів з метою одержання інформації. Друга часто є результатом постійного ігнорування інвалідності як явища та полягає у відсутності дієвого механізму інформування осіб, котрі не можуть самостійно ознайомитися з даними через певні фізичні або психічні вади здоров'я.

Ключові слова: *доступ до правосуддя осіб з інвалідністю, гарантії доступу до правосуддя, право на справедливий суд, доступність інформації, деінституціалізація осіб з інвалідністю, універсальний дизайн.*

Kuvila O. I. The place of the right to information in the system of guarantees of access to justice for persons with disabilities

The article analyses one of the components of access to justice for persons with disabilities in modern conditions – the ability to receive legal information in a form

and manner that ensures the exercise of the right to a fair trial on an equal basis with all others. It is found that, along with physical barriers, low awareness is often the reason for the inability to use appropriate legal remedies or their ineffectiveness for people with physical or mental health problems.

The study analyses the concept and legal nature of guarantees as a legal category, and their significance for the legal status of a person. The author reveals the role of guarantees in ensuring 'practical and effective' access to court. In particular, it is determined that the mere declaration of a right, albeit at the legislative level, in most cases cannot ensure its effective implementation and protection. In view of this, guarantees are a legal lever of influence that makes the relevant mechanism effective.

It is established that one of the guarantees of access to justice is the clarity and comprehensibility of the provisions of legislation. It is worth noting that today in the world the problem of normative wording in the context of the rights of persons with disabilities is manifested not so much through the complexity or ambiguity of the law as through the use of discriminatory terminology. The use of terms that degrade dignity, question the ability to understand their own actions and make decisions independently, and become a significant obstacle to their social integration and enjoyment of legal protection.

Accessibility of legal information directly depends on the clarity and precision of legislation. Among the main problems faced by persons with disabilities in this area are the high level of institutionalisation and the coverage of relevant information in an unclear form or in an insufficient amount. The first reason is due to the physical limitations of the subject, difficulties in contacting authorised bodies or persons, and the use of auxiliary technical means to obtain information. The second is often the result of constant disregard for disability as a phenomenon and is the absence of an effective mechanism for informing people who cannot read the data themselves due to certain physical or mental health problems.

Key words: *access to justice for persons with disabilities, guarantees of access to justice, right to a fair trial, accessibility of information, deinstitutionalisation of persons with disabilities, universal design.*

Постановка проблеми. Згідно з даними щорічного аналітичного звіту Європейського суду з прав людини за 2024 рік Україна, на жаль, продовжує перебувати на третьому місці у рейтингу держав-учасниць Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод за кількістю поданих заяв. Так, протягом минулого року було зафіксовано 7 703 скарги на порушення Україною своїх зобов'язань за ЄКПЛ. При цьому, із загальної кількості 655 рішень, якими було визнано порушення, 153 стосувалися права на доступ до правосуддя та на ефективний засіб юридичного захисту, що складає 23,4 % [1, с. 35-38]. Як показує практика, такі результати відбивають спільні для всіх держав-членів Ради Європи негативні тенденції у галузі забезпечення прав людини. Відповідно до проаналізованого звіту ЄСПЛ, на першому місці в антирейтингу статей Конвенції, щодо яких найчастіше було визнано порушення протягом 2024 року, опинилася стаття 6 (право на справедливий суд) – усього 485 рішень, на четвертому місці – стаття 13 (право на ефективний засіб правового захисту) – 260 рішень. У сукупності вони становлять майже третину від загальної кількості розглянутих Судом справ, щодо яких було ухвалено рішення по суті [1, с. 36].

Таким чином, питання доступності правосуддя залишається наріжним каменем у європейській правозахисній системі. Особливого значення воно набуває у контексті розкриття правового статусу осіб з інвалідністю, становище яких у суспільстві має певні особливості, зумовлені наявністю фізичних або психічних вад. Безумовно, цінність того чи іншого блага найчастіше має суб'єктивний характер, що, тим не менше, не виключає впливу окремих об'єктивних чинників. Тож при оцінці важливості права на доступ до суду та на

справедливий судовий розгляд неможливо оминути увагою інвалідність особи, що вимагає від уповноважених органів та осіб застосування інклюзивного підходу, який би гарантував дотримання принципів рівності та недискримінації у відповідній сфері.

Метою статті є аналіз гарантій доступу осіб з інвалідністю до правосуддя через призму доступності правової інформації.

Стан опрацювання проблематики. Наразі проблема доступності інформації в контексті права на доступ до суду осіб з інвалідністю розроблена на досить невисокому рівні. Разом з тим, право на справедливий суд через призму гарантій одержання необхідної інформації були предметом досліджень О. Гаврилюк, О. Красівського, А. Олійника, О. Овчаренка, П. Шевчука, І. Марочкіна, О. Шило, А. Фокова та ін.

Виклад основного матеріалу. Загальновідомою є теза про те, що наявність права як такого, його визнання та закріплення не забезпечують його ефективної реалізації володільцем, оскільки в таких умовах останнє майже цілком залежить від сумлінності третіх осіб. Саме тому перед державою свого часу постало питання дослідження та створення дієвих важелів впливу, які б гарантували можливості здійснення декларованих прав, а також способи їх захисту у разі порушення. Таким чином, у правовій науці з'явилася категорія «гарантії», цінність якої на сьогодні складно переоцінити. Зокрема, роль гарантій для правового статусу особи підкреслює їх закріплення у положеннях Основного Закону. Так, стаття 3 Конституції України встановлює, що напрямки та зміст діяльності держави визначаються, насамперед, правами, свободами людини та їх гарантіями [2].

Чимало дослідників працювали над дослідженням сутності та правової природи гарантій, проте єдиної позиції щодо їх визначення юридична наука на сьогодні не виробила. Якщо проаналізувати доктринальні підходи до їх формулювання, можна встановити, що суть поняття не змінюється, незалежно від використаної термінології. Серед найбільш поширених визначень гарантій прав і свобод людини знаходимо «систему умов, засобів та способів, які гарантують реалізацію, охорону і захист прав, свобод людини та громадянина», «засоби захисту від порушень прав», «порядок поновлення прав», «процедуру відшкодування шкоди, заподіяної порушенням права» тощо [3, с. 115]. Спираючись на досліджені дефініції, можемо визначити поняття гарантій наступним чином: це законодавчо встановлена система засобів і способів забезпечення ефективної реалізації прав і свобод людини та громадянина, а також механізм їх охорони й захисту в разі порушення. Безперечно, інструментарій забезпечення права осіб з інвалідністю на доступ до правосуддя був би неповним і недостатнім, зокрема, і без належних юридичних гарантій. Спробуємо дослідити, що саме входить до змісту категорії «гарантії доступності правосуддя для осіб з інвалідністю».

Досліджуючи правову категорію «доступ до суду» через призму практики Європейського суду з прав людини, можна дійти висновку, що це комплексне поняття включає різноманітні взаємопов'язані елементи доступності, які у своїй сукупності забезпечують особі реальну можливість ініціювати судове провадження, незалежно від його виду або статусу самого заявника. ЄСПЛ неодноразово наголошував на тому, що доступ до суду повинен характеризуватися як «практичний» та «ефективний», а не теоретичний чи ілюзорний. Це зумовлено важливим місцем, яке займають гарантії, передбачені статтею 6 Конвенції, та їх цінністю для правового статусу особи. Вони виступають своєрідним індикатором демократичного суспільства та правової держави, на чому було наголошено, зокрема, у рішенні по справі «Зубац проти Хорватії» від 5 квітня 2018 року (заява № 40160/12) [4].

Насамперед, ефективність і практичність доступу до суду виявляється через зрозумілість, ясність та передбачуваність положень національного законодавства. Складно сперечатися із твердженням, що законодавчі бар'єри важче подолати, аніж, до прикладу, проблеми фізичної доступності судових установ, адже вони вимагають зміни давно налагодженого юридичного механізму. Окрім цього, таким реформам зазвичай передує погляд на наявну проблему з іншої сторони, зміни у правосвідомості та усталеній практиці. Разом з тим, саме дискримінаційні положення нормативно-правових актів залишаються чи не основною проблемою доступу до правосуддя осіб з інвалідністю. Серед основних порушень аналітики виділяють

використання зневажливої лексики щодо осіб з інвалідністю; повне ігнорування інвалідності, яке призводить до неможливості особи реалізувати відповідне право; пряма відмова у забезпеченні тих чи інших прав, що обумовлюється запереченням наявності відповідного обсягу дієздатності. До прикладу, Федеральний закон США про виборчі права у параграфі 20507 встановлює, що ім'я особи, зареєстрованої для участі у голосуванні, може бути видалено зі списку виборців у разі кримінального засудження чи розумової недієздатності [6]. Загалом не менше семи штатів містять обмеження щодо участі осіб з інвалідністю у виборах [5, с. 22]. Згідно із даними Доповіді Спеціально уповноваженого з прав людей з інвалідністю щодо Замбії за 2016 рік, значна частина чинних законодавчих актів містила такі формулювання як «ідіоти», «божевільні», «неповноцінні», «такі, що не мають здорового глузду». Окрім цього, було констатовано обмеження виборчих прав з підстави інвалідності, а також прямі заборони на вчинення юридичних дій у галузі спадкового права [7]. Ситуаційний аналіз прав людей з інвалідністю в Замбії, проведений під егідою ЮНІСЕФ у 2024 році, продемонстрував суттєвий прогрес у сфері забезпечення і захисту прав цієї категорії осіб, усунення численних недосконалостей нормативного регулювання. Тим не менше, проблема дискримінаційної термінології замбійського законодавства залишається одним із бар'єрів для нормальної інтеграції осіб з інвалідністю до всіх сфер функціонування суспільства [8]. Незважаючи на те, що відповідні законодавчі обмеження можуть взагалі не стосуватися судового процесу, усунення осіб з інвалідністю від соціального, політичного, економічного життя подає свого роду сигнал про відсутність необхідності для них «турбуватися» про такі проблеми, як звернення до суду, участь у судових засіданнях тощо [5, с. 22]. Імовірно найбільш несприятливим наслідком наведеної практики стає формування відповідних установок не лише в осіб, пов'язаних зі здійсненням судочинства, а й у пересічних громадян. Як наслідок, особи з інвалідністю потерпають від численних стереотипів та стають жертвами чи не всіх складових дискримінації, зокрема, маргіналізації, інфантилізації, дегуманізації, інвізибілізації, медикалізації та ін.

Доступність правової інформації посідає чільне місце в системі гарантій права осіб з інвалідністю на доступ до суду. Вона відображає реальну можливість заявника бути поінформованим про всі належні йому права, механізми їх реалізації та захисту, що неодноразово ставало предметом розгляду Європейського суду з прав людини. Зокрема, у рішеннях по справах «Bellet v. France» (заява № 23805/94), «Golder v. the United Kingdom» (заява № 4451/70), «Miragall Escolano and Others v. Spain» (заяви №№ 38366/97, 38688/97, 40777/98, 40843/98, 41015/98, 41400/98, 41446/98, 41484/98, 41487/98 і 41509/98) Суд зазначав, що доступ до інформації є важливою практичною складовою права на справедливий суд [9; 10; 11]. На жаль, сьогодні проблема правової обізнаності осіб з інвалідністю залишається однією із причин недостатньої ефективності правосуддя. Так, згідно із даними дослідження, проведеного у 2023 році Центром сталого миру та демократичного розвитку SeeD спільно із Агенством США з міжнародного розвитку (USAID) та Програмою розвитку ООН (ПРООН), лише 19 % осіб з інвалідністю I групи вважають відповідні послуги доступними та ефективними. Цей показник майже на 20 % нижчий, аніж серед респондентів, які не мають інвалідності (37 %). При цьому, переважна більшість опитаних осіб вказали на дві основні перешкоди в механізмі реалізації права на суд: фізичні бар'єри та відсутність доступу до необхідної інформації [12, с. 15, 17].

Загалом недоступність інформації можуть породжувати, по-перше, інституціалізація; по-друге, подання відомостей у нечіткій або незрозумілій формі. Аналізуючи явище інституціалізації, варто відзначити, що стаття 19 Конвенції про права осіб з інвалідністю передбачає зобов'язання держав-учасниць забезпечувати для осіб з інвалідністю можливість обирати нарівні з іншими людьми своє місце проживання й те, де й з ким проживати, не створюючи при цьому вимог проживати в якихось визначених житлових умовах (п. «а») [13]. На виконання вказаного положення Комітет з прав осіб з інвалідністю підготував рекомендації для держав щодо деінституціалізації даної категорії осіб та їх інтеграції до місцевих громад. Цей документ окреслив проблеми, які супроводжують поміщення осіб з інвалідністю до спеціальних установ, зокрема, знищення переважної більшості соціальних зв'язків,

повне вилучення особи з її звичного середовища, громади, сім'ї, відсутність свободи вибору дозвілля, роботи, помічників тощо, жорстоке поводження з боку працівників закладу або лікарів, застосування експериментальних методів лікування [14]. На жаль, незважаючи на вимоги Конвенції та рекомендації Комітету, рівень інституціалізації залишається високим, оскільки часто громади не наділені відповідними механізмами щодо забезпечення належних умов проживання та соціалізації осіб з інвалідністю. Ця проблема безпосередньо породжує фізичну неспроможність таких суб'єктів отримати правову інформацію, скористатися послугами фахівців в галузі права чи навіть сконтактувати з ними за допомогою засобів зв'язку. Обмеження щодо зустрічей із родичами, близькими та знайомими, відсутність змоги приймати побутові рішення, які за них здійснює адміністрація чи персонал відповідних закладів, високий ступінь медикалізації осіб з інвалідністю спричиняють надзвичайно низький рівень їх обізнаності із власними правами, способами їх реалізації та захисту [5, с. 24].

Ще одним викликом, поряд із інституціалізацією, який перешкоджає особам з інвалідністю отримувати необхідні відомості у правовій сфері, є подання інформації в недоступній чи незрозумілій формі. Воно може мати різноманітні прояви, які не обмежуються нечіткими або занадто складними формулюваннями. Яскравими прикладами є незалучення до судового процесу перекладача жестової мови, коли одним із учасників виступає особа із порушеннями слуху; відсутність альтернативних способів ознайомлення з матеріалами справи для осіб зі сліпотою; розміщення інформації в місцях, доступ до яких ускладнений; відсутність публічних даних на офіційних вебсторінках судових органів; ігнорування потреб учасників процесу із порушеннями інтелектуального розвитку у додаткових роз'ясненнях тощо. Із доступністю правової інформації у даному контексті нерозривно пов'язане поняття «універсальний дизайн» як воно визначене у статті 2 Конвенції про права осіб інвалідністю, тобто розробка предметів, середовища, програм та послуг з метою зробити їх максимально можливою мірою придатними для використання для всіх людей, у тому числі із застосуванням допоміжних пристроїв [13]. Спеціалістами розроблені спеціальні правила щодо формулювання, дизайну та розміщення повідомлень чи іншої інформації, які полегшують її розпізнавання і розуміння. Вони стосуються використання шрифту, розміру, кольору тексту, контрастності, піктограм чи малюнків, звукових сповіщень, шрифту Брайля, місць, де такі відомості краще розташовувати тощо [15, с. 14]. Відповідні рекомендації покликані зробити інформацію максимально доступною у широкому сенсі цього слова.

Висновки. Підсумовуючи викладене вище, відзначимо, що можливість отримання необхідної правової інформації є одним із найважливіших аспектів доступності правосуддя для осіб з інвалідністю. Вона є гарантією ознайомлення їх зі своїми правами, свободами, обов'язками, контролю за їх виконанням, механізмами оскарження тощо. Важливо, що доступність не обмежується виключно одержанням відомостей, але включає в себе також правильне розуміння, тлумачення, роз'яснення в разі потреби окремих понять чи процесів для осіб із порушеннями здоров'я. Це вимагає не лише адаптації законодавства, а й здійснення практичних дій, зокрема впровадження відповідних допоміжних засобів і технологій на всіх стадіях судового процесу, підготовки освітніх програм, покликаних підвищити правову обізнаність та толерантність до потреб осіб з інвалідністю, їх інтеграції до правової сфери життя суспільства.

Список використаних джерел:

1. Annual Report ECHR 2024. Council of Europe: European Court of Human Rights, 2025. URL: https://www.echr.coe.int/d/annual-report-2024-eng?p_l_back_url=%2Fsearch%3Fq%3DReport%2B2024&p_l_back_url_title=Search (дата звернення: 05.03.2025).

2. Конституція України: Основний Закон України № 254к/96-ВР від 28 червня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 05.03.2025).

3. Рябовол Л. Гарантії прав та свобод людини і громадянина в Україні та зарубіжних країнах. *Актуальні проблеми правознавства*. 2023. № 1 (33). С. 114-119.

4. Case of Zubac v. Croatia: Judgment of the European Court of Human Rights dated 05.04.2018. Application no. 40160/12. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22appno%22:[%240160/12%22],%22itemid%22:[%22001-181821%22]} (дата звернення: 05.03.2025).

5. J. Beqiraj, L. McNamara, V. Wicks. Access to justice for persons with disabilities: from international principles to practice. International Bar Association, 2017. 56 p. URL: https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://www.biicl.org/documents/1771_access_to_justice_persons_with_disabilities_report_october_2017.pdf&ved=2ahUKEwjs99e_3OaLAxVzGhAIHaAxB3QQFnoECD8QAQ&usg=AOvVaw2DfuhAJPnqqwdxielSU9o9 (дата звернення: 05.03.2025).

6. U.S. Code: Title 52: Voting and elections. URL: https://uscode.house.gov/view.xhtml?req=granuleid%3AUSC-prelim-title52&saved=%7CKHRpdGxlOjUyIHNlY3Rpb246MjA1MDcgZWRpdGlvbjpwcmVsaW0pIE9SIChncmFudWxlaWQ6VVNDLXByZWxpbS10aXRsZTUyLXNlY3Rpb24yMDUwNyk%3D%7CdHJlZXNvcnQ%3D%7C%7C0%7Cfalse%7Cprelim&edition=prelim (дата звернення: 05.03.2025).

7. Report of the Special Rapporteur on the rights of persons with disabilities on her visit to Zambia. The Office of the High Commissioner for Human Rights. 2017. URL: https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://www.ohchr.org/sites/default/files/A.HRC.34.58.Add.2_Easy_to_read_version.pdf&ved=2ahUKEwjIkNCcjueLAxWMHRAIHfFHE00QFnoECCUQAQ&usg=AOvVaw0T-0V2RfsJ7LabSw-3LPJP (дата звернення: 05.03.2025).

8. H. Loening-Voysey, M. Pelser, T. Wilson. Situational Analysis of the Rights of Persons with Disabilities in Zambia. UNICEF, 2023. URL: https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://unprpd.org/new/wp-content/uploads/2024/03/CountryBrief_Zambia.pdf&ved=2ahUKEwjIkNCcjueLAxWMHRAIHfFHE00QFnoECCgQAQ&usg=AOvVaw1YQ_XvwavncKQ8T-e56eD9 (дата звернення: 05.03.2025).

9. Case of Bellet v. France: Judgment of the European Court of Human Rights dated 04.12.1995. Application no. 23805/94. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:[%22001-57952%22]} (дата звернення: 05.03.2025).

10. Case of Golder v. the United Kingdom: Judgment of the European Court of Human Rights dated 21.02.1975. Application no. № 4451/70. URL: https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22itemid%22:[%22001-57496%22]} (дата звернення: 05.03.2025).

11. Case of Miragall Escolano and Others v. Spain: Judgment of the European Court of Human Rights dated 25.01.2000. Application №№ 38366/97, 38688/97, 40777/98, 40843/98, 41015/98, 41400/98, 41446/98, 41484/98, 41487/98, 41509/98. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58451%22]} (дата звернення: 05.03.2025).

12. A Resilient Picture: Experiences of Persons with Disabilities in Ukraine: report. UNDP. 2023. URL: https://www.undp.org/ukraine/publications/resilient-picture-experiences-persons-disabilities-ukraine (дата звернення: 05.03.2025).

13. Конвенція про права осіб з інвалідністю. № 995_g71. 2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення: 05.03.2025).

14. CRPD/C/5: Guidelines on deinstitutionalization, including in emergencies. Committee on the Rights of Persons with Disabilities. 09.09.2022. URL: https://www.ohchr.org/en/documents/legal-standards-and-guidelines/crpdc5-guidelines-deinstitutionalization-including (дата звернення: 05.03.2025).

15. О. Іванова, М. Лебідь, С. Брем, Є. Свєт. Універсальний дизайн у громаді: простір, предмети, інформація та послуги. Київ, 2021. 24 с. URL: https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://mtu.gov.ua/files/UniversalDesign-ItemsSpaceInfoServices_Brochure_Web_1.pdf&ved=2ahUKEwjdnaLAmvqLAxUUksMKHWkOB2gQFnoECGEQAQ&usg=AOvVaw0t7e5IHSR7HIOOB1L25l5A (дата звернення: 05.03.2025).

ЛАЗОРЕНКО Ю. О.,
аспірант кафедри службового
та медичного права
*(Навчально-науковий інститут права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка)*

УДК 342.98:347.998.85
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.34

СЛУЖБОВИЙ СПІР ЯК РІЗНОВИД ПУБЛІЧНО-ПРАВОВОГО СПОРУ У СФЕРІ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ

У статті досліджено теоретичні та практичні аспекти службового спору як різновиду публічно-правового спору. Сформульовано проблематику публічно-правових спорів загалом та службових спорів зокрема. Визначено особливості та ключові характеристики службових спорів у контексті розвитку інституту публічної служби в Україні. Констатовано, що незважаючи на значну кількість наукових праць із зазначеної проблематики, комплексне дослідження службових спорів як різновиду публічно-правових спорів з урахуванням сучасних реалій, зокрема в умовах воєнного стану, залишається актуальним науковим завданням. Проаналізовано нормативно-правове забезпечення вирішення службових спорів та відповідну судову практику. Досліджено специфіку службових спорів в умовах воєнного стану з урахуванням особливостей правового регулювання публічно-службових відносин у цей період, включаючи зміни у процедурах призначення та звільнення публічних службовців. Розглянуто основні критерії розмежування службових спорів від інших видів юридичних конфліктів. Сформульовано авторське визначення поняття «службовий спір» як юридичного конфлікту, що виникає між суб'єктами публічно-службових відносин щодо порушення, застосування чи тлумачення норм законодавства з питань проходження публічної служби. Проаналізовано практичні проблеми реалізації права на судовий захист у службових спорах, зокрема в умовах воєнного стану. Визначено, що проведене дослідження службових спорів як різновиду публічно-правових спорів дозволяє сформулювати ряд теоретичних висновків та практичних пропозицій щодо удосконалення чинного законодавства. Запропоновано систему критеріїв для класифікації службових спорів, що дозволяє диференційовано підходити до їх вирішення. Обґрунтовано пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання розгляду та вирішення службових спорів в Україні.

Ключові слова: *публічно-правовий спір, службовий спір, публічна служба, адміністративне судочинство, юридичний конфлікт, воєнний стан.*

Lazorenko Yu. O. Service dispute as a type of public law dispute in the field of civil service

The article examines the theoretical and practical aspects of official disputes as a type of public law dispute. The problematic aspects of public law disputes in general, and official disputes in particular, have been formulated. The features and key characteristics of official disputes in the context of the development of the public service institution in Ukraine are determined. It has been established that despite the considerable number of scholarly works on the subject, a comprehensive study of official disputes as a type of public law dispute, taking into account current

realities, particularly under martial law, remains a relevant and pressing academic task. The legal framework for resolving official disputes and relevant judicial practice are analyzed. The specifics of official disputes under martial law are studied, taking into account the peculiarities of legal regulation of public service relations during this period, including changes in procedures for appointment and dismissal of public servants. The main criteria for distinguishing official disputes from other types of legal conflicts are considered. The author's definition of the concept of «official dispute» as a legal conflict that arises between subjects of public service relations regarding violation, application or interpretation of legislation on public service is formulated. Practical problems of implementing the right to judicial protection in official disputes are analyzed, particularly during martial law. It has been determined that the conducted study of official disputes as a type of public law dispute allows for the formulation of a number of theoretical conclusions and practical proposals aimed at improving the current legislation. A system of criteria for the classification of official disputes is proposed, which allows for a differentiated approach to their resolution. Proposals for improving the legal regulation of the consideration and resolution of official disputes in Ukraine are substantiated.

Key words: *public law dispute, official dispute, public service, administrative proceedings, legal conflict, martial law.*

Актуальність дослідження. Постановка проблеми. Розвиток адміністративного судочинства в Україні нерозривно пов'язаний із вирішенням публічно-правових спорів, серед яких особливе місце посідають спори щодо публічної служби або службові спори. В умовах триваючої трансформації інституту публічної служби, особливо з огляду на виклики, пов'язані з воєнним станом, питання правового регулювання та судової практики вирішення службових спорів набувають особливої актуальності.

Службові спори являють собою особливий різновид публічно-правових спорів, що виникають у сфері проходження публічної служби. Їх специфіка полягає у поєднанні елементів правового регулювання як публічного, так і приватного права, оскільки публічна служба передбачає особливий правовий статус особи, яка її проходить. Складність правової природи цих відносин призводить до виникнення проблем у практиці розгляду та вирішення таких спорів, зокрема в аспекті розмежування юрисдикції адміністративних та інших судів.

Особливої гостроти проблематика службових спорів набула в умовах воєнного стану, коли значна кількість публічних службовців опинилась в особливих умовах проходження служби, пов'язаних з викликами воєнного часу. Це зумовлює необхідність дослідження особливостей службових спорів, їх правової природи та шляхів вирішення з урахуванням сучасних реалій.

Актуальність дослідження підкреслюється також тим, що на сьогодні відсутнє законодавче визначення поняття «службовий спір», незважаючи на його широке використання в судовій практиці та юридичній науці. Така ситуація створює практичні проблеми в аспекті визначення юрисдикції судів та процедур вирішення відповідних спорів.

Стан дослідження. Проблематика публічно-правових спорів загалом та службових спорів зокрема була предметом наукових досліджень багатьох учених. Серед вітчизняних науковців, які досліджували різні аспекти публічно-правових спорів, слід відзначити В. Авер'янова, А. Берлача, Ю. Битяка, Л. Білу-Тіунову, В. Бевзенка, А. Комзюка, Т. Коломоєць, Р. Мельника, Ю. Ольшевську, О. Рябченко, М. Цуркана, В. Чернишову та інших. Окремі аспекти службових спорів як виду публічно-правових спорів розглядалися в роботах М. Карпи, В. Поплавського, В. Тимощука, А. Школика, В. Колпакова, О. Миколенка та інших дослідників. Особливості розгляду службових спорів в адміністративному судочинстві досліджували О. Марченко, В. Сьоміна, М. Цуркан та інші. Проблеми правового статусу публічних службовців та спорів, пов'язаних із проходженням

публічної служби, досліджували В. Колесник, М. Іншин, О. Петришин, А. Селіванов, Н. Янюк та інші вчені.

Незважаючи на значну кількість наукових праць із зазначеної проблематики, комплексне дослідження службових спорів як різновиду публічно-правових спорів з урахуванням сучасних реалій, зокрема в умовах воєнного стану, залишається актуальним науковим завданням. Особливої уваги потребує формування чіткого понятійного апарату у сфері службових спорів та визначення їх особливостей порівняно з іншими публічно-правовими спорами.

Метою дослідження є статті є дослідження теоретичних та практичних аспектів службового спору як різновиду публічно-правового спору, визначення його сутності, особливостей та формулювання пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання розгляду та вирішення службових спорів в Україні, з урахуванням специфіки воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Поняття та правова природа публічно-правових спорів. Для з'ясування сутності та особливостей службових спорів необхідно визначити поняття публічно-правового спору як родового поняття для цього виду спорів. Аналіз наукових джерел засвідчує відсутність єдиного підходу до визначення поняття «публічно-правовий спір».

Кодекс адміністративного судочинства України (далі – КАС України) не містить визначення поняття «публічно-правовий спір», хоча використовує його як базову категорію для визначення юрисдикції адміністративних судів. Відповідно до ч. 1 ст. 4 КАС України юрисдикція адміністративних судів поширюється на справи у публічно-правових спорах. При цьому у ч. 1 ст. 19 КАС України наведено перелік категорій спорів, на які поширюється юрисдикція адміністративних судів, серед яких п. 2 визначено «спори з приводу прийняття громадян на публічну службу, її проходження, звільнення з публічної служби» [1].

Схожою є позиція В. Колесника, який зазначає, що публічно-правовий спір пов'язаний з реалізацією норм публічного права (конституційного, адміністративного, фінансового тощо), а саме із суб'єктивними правами, законними інтересами, юридичними обов'язками, владними повноваженнями суб'єктів публічного права, застосуванням юридичних санкцій чи із самими публічно-правовими нормами. Публічно-правовий спір можна визначити як втілене у юридично значущих діях сторін протиріччя з приводу реалізації норм публічного права чи із самими публічно-правовими нормами, що відбувається у юридичній формі [2, с. 129].

Відома вітчизняна дослідниця О. Рябченко розглядає публічно-правовий спір як вид правових спорів, що виникають між учасниками публічно-правових відносин у зв'язку з порушенням, застосуванням чи тлумаченням норм публічних галузей права. Суперечності, які характеризують зміст публічно-правового спору, виражаються в розбіжностях чи відмінностях правових позицій учасників публічно-правових правовідносин щодо їх прав та обов'язків або законності правозастосовного, адміністративного чи нормативного акта [3, с. 535].

Досліджуючи сутність та особливості публічно-правового спору як предмета юрисдикції адміністративного суду, вітчизняний вчений-адміністративіст В.Ю. Поплавський виділяє такі його ознаки: а) є різновидом юридичного конфлікту; б) стосується протиборства сторін спору відносно одного предмета; в) предмет спору являє собою встановлення законності поведінки сторін спору; г) однією із сторін спору завжди виступає суб'єкт владних повноважень; д) проявляється у формі адміністративного позову як форми звернення до адміністративного суду; е) передбачає встановлені законодавством процедури вирішення [4, с. 74].

На підставі аналізу цих наукових підходів можна визначити, що публічно-правовий спір – це різновид юридичного конфлікту, що виникає між суб'єктами публічно-правових відносин щодо порушення, застосування чи тлумачення норм публічного права, характеризується наявністю у складі учасників спору суб'єкта владних повноважень та вирішується у визначеному законом порядку.

Поняття та особливості службового спору

Спори з приводу прийняття громадян на публічну службу, її проходження, звільнення з публічної служби становлять значну частку в загальному обсязі публічно-правових спорів, що розглядаються адміністративними судами України. У юридичній науці та практиці для позначення цієї категорії спорів використовується термін «службові спори».

Незважаючи на поширеність використання терміну «службовий спір», його законодавче визначення відсутнє. Згідно з п. 2 ч. 1 ст. 19 КАС України, до юрисдикції адміністративних судів належать спори з приводу прийняття громадян на публічну службу, її проходження, звільнення з публічної служби [1].

Досліджуючи правову природу публічно-правових спорів вчений і практик М.І. Цуркан під спором із публічної служби розуміє втілену в юридично значущих діях сторін суперечність із приводу прийняття громадян на публічну службу, проходження публічної служби та її припинення [5, с. 430–431].

Дещо відмінною є позиція В.Ю. Поплавського, який визначає публічно-правовий спір у сфері державно-службових відносин як різновид юридичного конфлікту, що проявляється в протиборстві та взаємних претензіях сторін спору відносно одного предмета, що стосується встановлення законності поведінки сторін у державно-службових відносинах, причому однією із сторін завжди є державний орган, посадова особа, уповноважена приймати рішення, що мають юридичні наслідки [4, с. 74].

Для визначення поняття «службовий спір» необхідно з'ясувати зміст поняття «публічна служба». Відповідно до п. 17 ч. 1 ст. 4 КАС України, публічна служба – це діяльність на державних політичних посадах, у державних колегіальних органах, професійна діяльність суддів, прокурорів, військова служба, альтернативна (невійськова) служба, інша державна служба, патронатна служба в державних органах, служба в органах влади Автономної Республіки Крим, органах місцевого самоврядування [1].

Таким чином, до публічної служби законодавець включає широке коло видів професійної діяльності, що здійснюється в інтересах держави та суспільства. При цьому правовий статус різних категорій публічних службовців регулюється різними нормативно-правовими актами, зокрема Законами України «Про державну службу» [6], «Про службу в органах місцевого самоврядування» [7], «Про судоустрій і статус суддів» [8], «Про прокуратуру» [9], «Про військовий обов'язок і військову службу» [10] та іншими спеціальними законами.

Аналіз судової практики свідчить, що при визначенні правового статусу особи як публічного службовця суди звертають увагу на такі ознаки, як наявність у трудовій книжці особи запису про складення Присяги, присвоєння відповідного рангу або спеціального звання, наявність у структурі оплати праці доплат за ранг, вислугу років тощо. Проте ці критерії не є універсальними, оскільки, наприклад, для осіб, які обіймають політичні посади, ці ознаки можуть бути відсутніми [11, с. 251].

Таким чином, виходячи з аналізу наукової літератури та судової практики, можна виділити такі ознаки службового спору:

1. Специфічний суб'єктний склад. Однією зі сторін спору є орган публічної адміністрації (державний орган, орган місцевого самоврядування тощо), а іншою – особа, яка перебуває або претендувала на перебування на публічній службі.
2. Предмет спору пов'язаний з проходженням публічної служби, тобто з прийняттям на публічну службу, її проходженням або звільненням з публічної служби.
3. Юридична природа спору має публічно-правовий характер, оскільки стосується публічно-службових відносин, які регулюються нормами публічного права.
4. Правове регулювання відносин, з приводу яких виникає спір, здійснюється спеціальним законодавством про публічну службу, а не загальним трудовим законодавством.
5. Спори вирішуються в порядку адміністративного судочинства.

Ґрунтуючись на виділених ознаках, можна запропонувати таке визначення поняття «службовий спір»: це різновид публічно-правового спору, що виникає між суб'єктами

публічно-службових відносин з приводу прийняття громадян на публічну службу, її проходження, звільнення з публічної служби та вирішується в порядку, визначеному КАС України.

Особливості правового регулювання службових спорів

Правове регулювання службових спорів в Україні характеризується комплексним характером та розгалуженістю нормативно-правової бази, що зумовлено різноманітністю видів публічної служби та особливостями правового статусу різних категорій публічних службовців. Відсутність єдиного кодифікованого акта, який би регламентував порядок розгляду та вирішення службових спорів, призводить до необхідності застосування положень багатьох нормативно-правових актів різної юридичної сили. Система нормативно-правових актів, що регулюють службові спори, охоплює як загальні акти, що визначають засади судочинства та правового статусу людини і громадянина, так і спеціальні, присвячені окремим аспектам публічної служби. Основними з цих нормативно-правових актів є:

1. Конституція України [12], яка гарантує право кожного на судовий захист своїх прав і свобод (ст. 55), а також встановлює основи публічної служби в Україні.
2. Кодекс адміністративного судочинства України [1], який визначає юрисдикцію адміністративних судів та порядок вирішення публічно-правових спорів, у тому числі службових спорів.
3. Закон України «Про державну службу» [6], який регулює відносини, що виникають у зв'язку з вступом на державну службу, її проходженням та припиненням.
4. Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування» [7], який регулює правові, організаційні та соціально-економічні засади служби в органах місцевого самоврядування.
5. Інші спеціальні закони, що регулюють окремі види публічної служби.

Незважаючи на розгалужену систему нормативно-правових актів, у правозастосовній практиці виникають суттєві труднощі, пов'язані з тлумаченням та застосуванням норм права у сфері службових спорів. Це зумовлює важливу роль судової практики у формуванні єдиних підходів до вирішення таких спорів, особливо враховуючи відсутність спеціалізованого законодавства, присвяченого виключно службовим спорам.

Аналіз судової практики свідчить, що при вирішенні службових спорів суди стикаються з певними складнощами, пов'язаними з необхідністю розмежування службових спорів від трудових спорів, а також з визначенням характеру правовідносин між сторонами спору.

Так зокрема, у Постанові Великої Палати Верховного Суду від 14 квітня 2022 року у справі № 320/5420/20 суд вказав, що при визначенні юрисдикції спорів, пов'язаних з проходженням публічної служби, слід враховувати, що під публічною службою розуміють діяльність на державних політичних посадах, професійну діяльність суддів, прокурорів, військову службу, альтернативну (невійськову) службу, дипломатичну службу, іншу державну службу, службу в органах влади Автономної Республіки Крим, органах місцевого самоврядування [13].

Також Верховний Суд у Постанові від 29 січня 2020 року у справі № 815/1266/18 зазначив, що спір набуває ознак публічно-правового, зокрема, за умов, якщо виникає з публічно-правових відносин; сторонами спору є суб'єкт владних повноважень та приватна особа; предметом спору є рішення, дії чи бездіяльність суб'єкта владних повноважень, які породжують, змінюють або припиняють права та обов'язки в публічно-правовій сфері [14].

Таким чином, правове регулювання службових спорів в Україні характеризується складною нормативною основою та значною роллю судової практики, яка через відсутність єдиного кодифікованого акту щодо публічної служби формує правові позиції, спрямовані на розмежування службових спорів від інших категорій юридичних конфліктів та встановлення чітких критеріїв для їх вирішення в порядку адміністративного судочинства.

Особливості службових спорів в умовах воєнного стану

В умовах воєнного стану, введеного Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 64/2022 [15], правове регулювання публічної служби зазнало певних змін, що відповідно впливає і на характер та особливості службових спорів.

З початком повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України, було прийнято низку нормативно-правових актів, які тимчасово змінили порядок проходження публічної служби. Зокрема, Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» [16] встановив особливості регулювання трудових відносин у період дії воєнного стану, введеного відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [17].

Слід зазначити, що дія Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» поширюється не на всі категорії публічних службовців. Так, відповідно до ч. 2 ст. 1 цього Закону, його дія не поширюється на військовослужбовців Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань, поліцейських, працівників правоохоронних органів та працівників Державної кримінально-виконавчої служби України, служби цивільного захисту, які несуть службу та виконують завдання в умовах воєнного стану [16].

Воєнний стан суттєво вплинув на структуру та характер службових спорів, зумовивши появу нових і загострення традиційних категорій конфліктів у сфері публічної служби. Аналіз судової практики періоду воєнного стану дозволяє виділити кілька ключових категорій службових спорів, що набули особливого поширення та значення:

1. Спори щодо звільнення публічних службовців у зв'язку з ліквідацією державних органів на тимчасово окупованих територіях.
2. Спори, пов'язані з переведенням публічних службовців до інших державних органів внаслідок евакуації чи реорганізації.
3. Конфлікти щодо виплати заробітної плати та інших виплат публічним службовцям в умовах обмеженого фінансування.
4. Спори стосовно продовження строкових контрактів з військовослужбовцями.
5. Справи про поновлення на службі незаконно звільнених публічних службовців.
6. Окрему і дедалі більш важливу категорію становлять спори, пов'язані із захистом персональних даних державних службовців, які в умовах цифрової трансформації державного управління та підвищених вимог прозорості набувають особливого значення. Ці спори стосуються балансу між правом на приватність державних службовців та суспільним інтересом щодо доступу до інформації про діяльність органів державної влади.

Важливим аспектом вирішення службових спорів в умовах воєнного стану є застосування судами принципу верховенства права та забезпечення балансу між приватними інтересами публічних службовців та публічними інтересами держави в умовах війни.

Варто наголосити, що судова практика свідчить про формування нових підходів до вирішення службових спорів в умовах воєнного стану. Так, у Постанові Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 20 липня 2022 року у справі № 620/1559/22 суд вказав на необхідність забезпечення прав публічних службовців навіть в умовах воєнного стану, зокрема, права на отримання належної їм заробітної плати [18].

У Постанові Верховного Суду від 23 березня 2022 року у справі № 320/8071/20 суд підкреслив, що введення воєнного стану не скасовує обов'язку держави дотримуватися принципу верховенства права та забезпечувати право на справедливий суд, у тому числі в спорах, що стосуються публічної служби [19].

Як бачимо, судова практика вирішення службових спорів в умовах воєнного стану формує нові методологічні підходи до оцінки правовідносин у сфері публічної служби, враховуючи безпрецедентні обставини функціонування державного апарату в кризових умовах. На підставі аналізу судової практики періоду 2022-2025 років можна виокремити такі визначальні особливості розгляду та вирішення службових спорів в умовах воєнного стану:

1. Комплексне застосування спеціального законодавства воєнного часу у поєднанні з загальними нормами службового законодавства, що вимагає від суддів системного тлумачення правових норм та врахування їх ієрархії.
2. Розширення меж судового розсуду при оцінці правомірності дій суб'єктів владних повноважень з обов'язковим урахуванням об'єктивних обставин воєнного стану та можливостей виконання обов'язків у конкретних умовах.

3. Пошук оптимального балансу між забезпеченням приватних інтересів публічних службовців (збереження робочого місця, оплата праці, соціальні гарантії) та публічними інтересами держави в умовах обмежених ресурсів та підвищених безпекових вимог.

4. Застосування диференційованого підходу до різних категорій публічних службовців з урахуванням їх функціональних обов'язків, ступеня залученості до оборонних заходів та реалізації критично важливих державних функцій у період воєнного стану.

Висновки та пропозиції. Проведене дослідження службових спорів як різновиду публічно-правових спорів дозволяє сформулювати ряд теоретичних висновків та практичних пропозицій щодо удосконалення чинного законодавства.

На теоретичному рівні встановлено, що службовий спір є специфічним різновидом публічно-правового спору, який виникає з публічно-службових відносин між суб'єктом владних повноважень та особою, яка перебуває або претендувала на перебування на публічній службі. Ключовими ознаками службового спору є: спеціальний суб'єктний склад; специфічний предмет спору (питання прийняття, проходження або припинення публічної служби); публічно-правовий характер відносин; вирішення спору в порядку адміністративного судочинства за правилами КАС України.

Аналіз правового регулювання службових спорів в Україні засвідчив його фрагментарність та розпорошеність у численних нормативно-правових актах різної юридичної сили. Відсутність законодавчого визначення поняття «службовий спір» та специфічних процедур врегулювання таких спорів створює труднощі у правозастосуванні та підвищує навантаження на адміністративні суди.

Особливої актуальності набули службові спори в умовах воєнного стану, який зумовив суттєві зміни в регулюванні публічно-службових відносин. У цей період сформувалися специфічні категорії службових спорів, пов'язані з евакуацією та реорганізацією державних органів, питаннями оплати праці в особливих умовах, захистом персональних даних публічних службовців та балансом між приватними та публічними інтересами в кризових умовах.

На нашу думку, для вдосконалення правового регулювання службових спорів необхідно:

1. Внести зміни до КАС України, доповнивши статтю 4 частини 1 визначенням поняття «службовий спір», а також доповнити главу 6 розділу ІІ КАС України новою статтею 189-1 «Особливості розгляду справ щодо вирішення службових спорів», яка б визначала процедурні особливості розгляду цієї категорії справ.

2. Доповнити статтю 19 частини 1 пункту 2 КАС України, конкретизувавши категорії службових спорів та критерії їх розмежування від інших видів спорів.

3. Розробити та прийняти комплексний закон «Про публічну службу», який би уніфікував підходи до правового статусу різних категорій публічних службовців та визначив базові принципи вирішення службових спорів.

4. Внести зміни до Закону України «Про державну службу», доповнивши розділ VIII статтею 90-1 «Порядок досудового врегулювання службових спорів», яка б встановлювала обов'язкові процедури досудового вирішення спорів між державними службовцями та органами державної влади.

5. Доповнити Закон України «Про медіацію» положеннями щодо особливостей застосування медіації при вирішенні службових спорів, зокрема, внести доповнення до статей 3 та 5 цього закону.

6. Розробити нормативно закріплені критерії розмежування службових та трудових спорів шляхом внесення відповідних змін до статті 19 КАС України та статті 15 Цивільного процесуального кодексу України.

7. Внести зміни до Закону України «Про судоустрій і статус суддів», доповнивши статтю 18 положеннями про спеціалізацію суддів адміністративних судів з розгляду службових спорів.

Запропоновані заходи сприятимуть формуванню ефективного механізму вирішення службових спорів, створенню належних гарантій захисту прав публічних службовців та

забезпеченню стабільного функціонування державного апарату навіть у кризових умовах. Удосконалення інституту службових спорів матиме позитивний вплив на розвиток системи публічної служби в Україні та підвищення довіри громадян до органів публічної влади, що є важливою складовою розбудови правової держави в сучасних умовах.

Список використаних джерел:

1. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35–36, № 37. Ст. 446. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15 (дата звернення: 06.04.2025).

2. Колесник В. А. Особливості публічно-правових спорів у контексті формування повноважень органів публічної влади. Ефективність державного управління. 2019. Вип. 2 (59). Ч. 1. С. 127–133. URL: http://www.lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/edu_59/fail/koliesnyk.pdf (дата звернення: 06.04.2025).

3. Рябченко О. П. Категорія «публічно-правовий спір»: розмежування конституційної та адміністративної юрисдикцій. *Вісник* Конституційного Суду України. 2011. № 4/5. С. 174–178. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/visnyk/2011_4-5.pdf (дата звернення: 06.04.2025).

4. Поплавський В. Ю. Публічно-правовий спір у сфері державно-службових відносин як предмет юрисдикції адміністративного суду: сутність, особливості. *Науковий* вісник Херсонського державного університету. Серія: *Юридичні науки*. 2015. № 6. С. 72–75. URL: http://law.ksu.ks.ua/images/files/nauk_visor/2015_6/stat/stat_20.pdf (дата звернення: 06.04.2025).

5. Цуркан М.І. Правове регулювання публічної служби в Україні. Особливості судового розгляду спорів: монографія. Харків: Право, 2010. 216 с.

6. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 4. Ст. 43. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19 (дата звернення: 06.04.2025).

7. Про службу в органах місцевого самоврядування: Закон України від 07.06.2001 № 2493-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 33. Ст. 175. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2493-14 (дата звернення: 06.04.2025).

8. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19 (дата звернення: 06.04.2025).

9. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 2–3. Ст. 12. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18 (дата звернення: 06.04.2025).

10. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 № 2232-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 27. Ст. 385. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12 (дата звернення: 06.04.2025).

11. Марченко О. О. Публічно-правові спори щодо публічної служби в Україні: особливості розв'язання. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 6. С. 250–252. URL: http://www.pap.in.ua/6_2014/64.pdf (дата звернення: 06.04.2025).

12. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 06.04.2025).

13. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14 квітня 2022 року у справі № 320/5420/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104086981 (дата звернення: 12.03.2025).

14. Постанова Верховного Суду від 29 січня 2020 року у справі № 815/1266/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/87251324 (дата звернення: 12.03.2025).

15. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397 (дата звернення: 12.03.2025).

16. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 № 2136-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20 (дата звернення: 12.03.2025).

17. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250.

18. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 20 липня 2022 року у справі № 620/1559/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105347518 (дата звернення: 12.03.2025).

19. Постанова Верховного Суду від 23 березня 2022 року у справі № 320/8071/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/103986968 (дата звернення: 12.03.2025).

МАКАРЕНКО М. М.,
аспірант адміністративного права
та процесу навчально-наукового
інституту № 3
*(Харківський національний університет
внутрішніх справ)*

УДК 342.95
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.35

ЗМІСТ ВНУТРІШНЬОГО КОНТРОЛЮ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ДЕРЖАВНОГО БЮРО РОЗСЛІДУВАНЬ

У статті наголошено, що державний контроль охоплює всю діяльність Державного бюро розслідувань, а не тільки ту частину, що здійснюється публічно, а його результати можуть суттєво вплинути на роботу всього органу, його зовнішній і внутрішній аспекти. Тому, метою статті стало розкриття змісту внутрішнього контролю за діяльністю Державного бюро розслідувань, що обумовлює необхідність дослідження суб'єктів, які його здійснюють (Директор Державного бюро розслідувань і директори його територіальних управлінь, керівники структурних підрозділів, підрозділ внутрішнього контролю Державного бюро розслідувань, відділ внутрішнього аудиту Управління забезпечення особистої безпеки Державного бюро розслідувань, Уповноважений підрозділ (уповноважена особа) з питань запобігання та виявлення корупції, окреслення їх повноважень, а також аналізу процедурних аспектів такої діяльності.

Автором розкрито зміст внутрішнього контролю за діяльністю Державного бюро розслідувань через наступні ознаки: спрямована на недопущення порушень виконавської дисципліни та антикорупційного законодавства з боку працівників Державного бюро розслідувань, удосконалення системи управління, а також забезпечення оптимального та раціонального використання бюджетних коштів; пріоритетними напрямами такого контролю є виконавська дисципліна, дотримання положень антикорупційного законодавства та правил етичної поведінки працівників Державного бюро розслідувань, якість внутрішньої системи управління та фінансово-господарська діяльність; реалізується Директором Державного бюро розслідувань і директорами його територіальних управлінь, а також керівниками структурних підрозділів, підрозділом внутрішнього контролю Державного бюро розслідувань, відділом внутрішнього аудиту Управління забезпечення особистої безпеки Державного бюро розслідувань, Уповноваженим підрозділом (уповноваженою особою) з питань запобігання та виявлення корупції; процес здійснення такого контролю регламентований нормами адміністративного права (профільним законом, який регламентує діяльність Державного бюро розслідувань, антикорупційним законодавством і законодавством у сфері державного фінансового контролю, а також підзаконними нормативно-правовими актами, які встановлюють порядок і процедури здійснення контрольної діяльності); передбачає контроль за внутрішньо організаційною діяльністю Державного бюро розслідувань, який переважно покладається на керівників і структурні підрозділи цього органу та здійснюється систематично.

Ключові слова: *державний контроль, Державне бюро розслідувань, внутрішній контроль, відділ внутрішнього аудиту, підрозділ внутрішнього контролю, виконавська дисципліна, антикорупційні обмеження, фінансово-господарська діяльність.*

Makarenko M. M. Content of internal control over the activities of the State Bureau of Investigation

The article emphasizes that state control covers all activities of the State Bureau of Investigation, not just the part that is carried out publicly, and its results can significantly affect the work of the entire body, its external and internal aspects. Therefore, the purpose of the article was to reveal the content of internal control over the activities of the State Bureau of Investigation, which necessitates the study of the subjects that carry it out (the Director of the State Bureau of Investigation and the directors of its territorial departments, heads of structural units, the internal control unit of the State Bureau of Investigation, the internal audit department of the Department for Personal Security of the State Bureau of Investigation, the Authorized Unit (authorized person) for the prevention and detection of corruption, outlining their powers, as well as analyzing the procedural aspects of such activities. The author revealed the content of internal control over the activities of the State Bureau of Investigation through the following features: aimed at preventing violations of executive discipline and anti-corruption legislation by employees of the State Bureau of Investigation, improving the management system, and ensuring the optimal and rational use of budget funds; the priority areas of such control are executive discipline, compliance with the provisions of anti-corruption legislation and the rules of ethical behavior of employees of the State Bureau of Investigation, the quality of the internal management system and financial and economic activity; implemented by the Director of the State Bureau of Investigation and the directors of its territorial departments, as well as heads of structural units, the internal control unit of the State Bureau of Investigation, the internal audit department of the Department for Ensuring Personal Security of the State Bureau of Investigation, the Authorized Unit (authorized person) for the prevention and detection of corruption; the process of implementing such control is regulated by the norms of administrative law (the core law that regulates the activities of the State Bureau of Investigation, anti-corruption legislation and legislation in the field of state financial control, as well as subordinate regulatory legal acts that establish the order and procedures for implementing control activities); provides for control over the internal organizational activities of the State Bureau of Investigation, which is mainly entrusted to the heads and structural units of this body and is carried out systematically.

Key words: *state control, State Bureau of Investigation, internal control, internal audit department, internal control unit, executive discipline, anti-corruption restrictions, financial and economic activities.*

Вступ. Беззаперечно державний контроль охоплює всю діяльність Державного бюро розслідувань (далі – ДБР), а не тільки ту частину, що здійснюється публічно, а його результати можуть суттєво вплинути на роботу всього органу, його зовнішній і внутрішній аспекти. Взагалі державний контроль має і інші відмінності, які дозволяють забезпечити функціонування усіх без виключення державних органів, що насамперед, обумовлюється їх широкими повноваженнями владного характеру, зокрема: корегування діяльності підконтрольних об'єктів, шляхом надання відповідних вказівок; ініціювання питання притягнення до відповідальності публічних службовців, у разі порушення ними норм і правил; застосування заходів державного примусу у випадках визначених законодавством [4, с. 25]. Здійснюючи логічне та послідовне дослідження, надалі доцільно зосередити увагу на змісті та специфіці державного контролю, який у теорії державного управління та адміністративному праві розкривається по-різному.

Постановка завдання. Метою статті є розкриття змісту внутрішнього контролю за діяльністю ДБР, що обумовлює необхідність дослідження суб'єктів, які його здійснюють і відповідних процедур.

Результати дослідження. У Енциклопедичному словнику з державного управління контроль визначено як «форму здійснення влади, що забезпечує дотримання законів та інших нормативно-правових актів, які видаються органами держави» [1, с. 157]. Іноді державний контроль розглядається і як функція розв'язання конкретних управлінських задач і недопущення незапланованих і/або небажаних результатів [2, с. 52]. Більш широко державний контроль трактує О.П. Полінець, на його думку це набір дій, спрямованих на об'єкти з метою виявлення та усунення внутрішніх і зовнішніх деструктивних чинників, які можуть порушити стабільність або зруйнувати систему державного управління [3, с. 11]. Т.В. Маматова пропонує розглядати державний контроль у трьох аспектах, де: правовий – збігається з його визначенням як функції; функціональний означає здійснення дій спрямованих на корегування стану об'єкта для нормалізації чи оптимізації його функціонування; інформаційний – «це виявлення фактів або намірів, що можуть призвести до виникнення загрози безпеці людини, держави, навколишнього середовища» [4, с. 24-25]. Слід погодитись із В.В. Орленко, що державний контроль у тій чи іншій мірі реалізується компетентними органами державної влади [5, с. 58] і саме ця ознака є визначальною у розмежуванні різних видів контролю.

Втім зміст категорії державного контролю набагато ширший і виходить за межі обсягу викладених вище поглядів, характерних для теорії державного управління. Насамперед, він розкривається в таких його ознаках: здійснюється суб'єктами, які наділені державно-владними повноваженнями, в тому числі тими, що поширюються на об'єкт контролю, що дозволяє першому отримувати відомості про його діяльність і поточний стан для подальшого аналізу; її порядок і процедури регламентовані чинним законодавством; включає перевірку додержання законності; його кінцевою метою є удосконалення діяльності об'єкта контролю за рахунок усунення факторів, що погіршують його роботу [6, с. 64; 7, с. 163]; «наявність досить вузької сфери діяльності, яка потребує контролю» [8, с. 408]; супроводжується визначенням причин і умов, які сприяли виникненню порушень; допускається притягнення до юридичної відповідальності [9, с. 216].

Всі вказані вище ознаки знаходять своє пряме чи опосередковане відображення в авторських дефініціях поняття «державний контроль», а саме як:

1) елемент управлінської діяльності, який передбачає проведення систематичних перевірок дотримання приписів чинного законодавства «додержання дисципліни й правопорядку й полягає у втручанні контролюючих органів в оперативну діяльність підконтрольних органів, у наданні обов'язкових для виконання вказівок, припиненні, зміні чи скасуванні актів управління, застосуванні заходів примусу щодо підконтрольних органів» [10, с. 223-224] (Ю.П. Битяк);

2) ініціативна автономна діяльність компетентних суб'єктів із метою збору даних про об'єкт контролю, оцінювання їх у відповідності з критеріями, а також за потреби застосовування заходів для оптимізації функціонування (В.С. Шестак) [11, с. 7];

3) «діяльність державних органів зі спостереження за функціонуванням відповідного підконтрольного об'єкта з метою» отримання повної, об'єктивної та достовірної інформації про стан справ на ньому, застосування заходів щодо виявлення, попередження і припинення правопорушень» [12, с. 10], надання відповідних рекомендацій щодо утвердження законності та зміцнення дисципліни (В.Ю. Кобринський).

Паралельно із зовнішнім контролем за діяльністю ДБР також здійснюється і внутрішній. Останній у Порядку організації та здійснення внутрішнього контролю в Державному бюро розслідувань затвердженому наказом ДБР від 27.04.2020 № 147 визначено як «комплекс заходів, що застосовується керівником для забезпечення дотримання законності та ефективного використання бюджетних коштів, досягнення результатів відповідно до встановленої мети, завдань, планів і вимог щодо діяльності» [13] зазначеного органу. З наведеного визначення можна зробити висновок, що цілями внутрішнього контролю є забезпечення: законності, раціонального використання бюджетних коштів, виконання поставлених завдань і досягнення запланованих результатів. У цьому ж положенні закріплена дефініція

об’єкта внутрішнього контролю за діяльністю ДБР, який включає управлінські, фінансові, господарські та інші процеси в реалізації яких приймає участь ДБР. Разом із тим варто відмітити, що наведений перелік не є вичерпним, адже одним із основних об’єктів внутрішнього контролю є проходження служби працівниками ДБР та їх поведінка в контексті дотримання вимог чинного законодавства, насамперед антикорупційного.

В свою чергу аналіз п. 2.3 Порядку організації та здійснення внутрішнього контролю в Державному бюро розслідувань затвердженого наказом ДБР від 27.04.2020 № 147 дозволяє дійти висновку, що суб'єктами внутрішнього контролю є: Директор ДБР і директори його територіальних управлінь, а також керівники структурних підрозділів. Утім здійснення внутрішнього контролю як основного завдання стоїть саме перед підрозділом внутрішнього контролю ДБР (далі – ПВК ДБР), на який в окресленій сфері покладені наступні обов’язки стосовно персоналу: контроль за дотриманням етичних правил, антикорупційних обмежень, у тому числі вимог щодо недопущення конфлікту інтересів; перевірка на доброчесність; моніторинг способу життя; «проведення психофізіологічних інтерв’ю із застосуванням поліграфа» [14] та спеціальної перевірки, а також проведення службового розслідування (пункти 2-4, 6-7 ст. 24 Закону України «Про Державне бюро розслідувань»). Спробуємо відобразити окремий аспект діяльності ПВК ДБР на рисунку 1, ґрунтуючись на статистичних даних діяльності підрозділу за 2021 [15, с. 41], 2022 [16, с. 38] і 2024 [17, с. 41] роки (оскільки подібні дані за 2023 рік не опубліковано у відкритому доступі).

Окрім ПВК ДБР внутрішній контроль у фінансово-господарській сфері здійснюється в межах внутрішнього аудиту, який реалізується відділом внутрішнього аудиту Управління забезпечення особистої безпеки ДБР (далі – ВВА УЗОБ ДБР) на підставі Порядку здійснення внутрішнього аудиту в Державному бюро розслідувань затвердженого наказом ДБР від 17.08.2020 № 416. Така діяльність спрямована на: удосконалення систем управління та внутрішнього контролю; запобігання фактам незаконного, неефективного та нерезультативного використання бюджетних коштів, виникнення помилок чи інших недоліків у діяльності ДБР; надання незалежних висновків і рекомендацій. За допомогою внутрішнього аудиту проводиться оцінка ефективності: системи управління, рівня виконання завдань, обсягів реалізації функцій діяльності центрального апарату та територіальних управлінь ДБР та ідентифікації ризиками; системи внутрішнього контролю з огляду на актуальні завдання та цілі; використання бюджетних коштів; забезпечення безпеки інформаційних і фінансових електронних систем [18].

Відповідно до абз. 5 ч. 1 ст. 13-1 Закону України «Про запобігання корупції» [19] в кожному державному органі, зокрема ДБР, утворюється Уповноважений підрозділ (уповноважена особа) з питань запобігання та виявлення корупції (далі – Уповноважений підрозділ (уповноважена особа)) основною метою яких є організація, проведення та реалізація антикорупційних заходів. Основні завдання та функції Уповноваженого підрозділу (уповноваженої особи) закріпленні в Розділі ІІ Типового положення про уповноважений підрозділ (уповноважену особу) з питань запобігання та виявлення корупції затвердженого наказом НАЗК від 27.05.2021 № 277/21, які закріплюють контрольно-наглядові повноваження, серед яких: розробка заходів спрямованих на запобігання корупційним правопорушенням та правопорушенням, пов'язаним з корупцією та контроль за їх виконанням (п.п. 1 п. 1); «перевірка факту подання декларацій суб'єктами декларування та повідомлення Національного агентства про випадки неподання чи несвоєчасного подання таких декларацій» [20] (п.п. 5 п. 1); контроль за дотриманням норм антикорупційного законодавства та антикорупційних обмежень (п.п. 6 п. 1), а також розглядає та перевіряє зміст повідомлень, які містять відомості про імовірні факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень і нших порушень Закону України «Про запобігання корупції» (п.п. 19 п. 2).

Висновки. Підсумовуючи все викладене вище, вважаємо за можливе розкрити зміст внутрішнього контролю за діяльністю ДБР через наступні ознаки:

– спрямована на недопущення порушень виконавської дисципліни та антикорупційного законодавства з боку працівників ДБР, удосконалення системи управління, а також забезпечення оптимального та раціонального використання бюджетних коштів;

− пріоритетними напрямами такого контролю є виконавська дисципліна, дотримання положень антикорупційного законодавства та правил етичної поведінки працівників ДБР, якість внутрішньої системи управління та фінансово-господарська діяльність;

− реалізується Директором ДБР і директорами його територіальних управлінь, а також керівниками структурних підрозділів, ПВК ДБР, ВВА УЗОБ ДБР, Уповноваженим підрозділом (уповноваженою особою));

− процес здійснення такого контролю регламентований нормами адміністративного права (профільним законом, який регламентує діяльність ДБР, антикорупційним законодавством і законодавством у сфері державного фінансового контролю, а також підзаконними нормативно-правовими актами, які встановлюють порядок і процедури здійснення контрольної діяльності);

− передбачає контроль за внутрішньо організаційною діяльністю ДБР, який переважно покладається на керівників і структурні підрозділи цього органу та здійснюється систематично.

Список використаних джерел:

1. Енциклопедичний словник з державного управління / за заг. ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. Київ: НАДУ, 2010. 820 с.

2. Бутинець Ф. Ф., Виговська Н. Г., Малюга Н. М., Петренко Н. І. Контроль і ревізія. Житомир: ПП «Рута», 2009. 544 с.

3. Полінець О. П. Контроль у державному управлінні України: теоретико-організаційні питання: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01. К., 2003. 20 с.

4. Маматова Т. В. Трактування поняття «державний контроль» у сучасному законодавстві України та його уточнення. *Вісник Державної служби України*. 2004. № 1. С. 23-26.

5. Орленко В. В. Характеристика державного контролю як інструменту забезпечення національної безпеки в Україні: теоретичний аспект. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Серія: Політичні науки та публічне управління*. 2023. № 3(69). С. 57-62. DOI: https://doi.org/10.32689/2523-4625-2023-3(69)-8.

6. Макаренко Ю. С. Дефініція державного контролю у сфері земельних ресурсів: проблемні питання формулювання. *Jurnalul juridic national: teorie şi practică*. 2019. № 3(37). С. 62-66.

7. Баганець В. О. Сутність і види державного контролю за господарською діяльністю. *Форум права*. 2014. № 2. С. 37-41. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2014_2_8 (дата звернення 27.02.2025).

8. Андрєєва О. Б. Спеціалізований державний контроль за діяльністю суб'єктів у галузі зв'язку. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2013. Вип. 10. С. 407-410. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzlubp_2013_10_100 (дата звернення 01.03.2025).

9. Бандурка О. М., Тищенко М. М. Адміністративний процес: підручник. К.: Літера ЛТД, 2001. 336 с.

10. Адміністративне право України: підручник / за заг. ред. Ю. П. Битяка. Харків: Право, 2000. 520 с.

11. Шестак В. С. Державний контроль у сучасній Україні: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2002. 18 с.

12. Кобринський В. Ю. Державний контроль у сфері національної безпеки України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2008. 20 с.

13. Про затвердження Порядку організації та здійснення внутрішнього контролю в Державному бюро розслідувань: наказ Державного бюро розслідувань від 27.04.2020 № 147. Правові засади / Офіційний веб-сайт Державного бюро розслідувань. URL: https://dbr.gov.ua/assets/files/diyalnist/npa/147-vid-27.04.2020.PDF (дата звернення 18.03.2025).

14. Про Державне бюро розслідувань: закон України 12.11.2015 № 794-VIII // База даних «*Законодавство України*» / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19#Text (дата звернення 18.03.2025).

15. Звіт про діяльність Державного бюро розслідувань за 2021 рік // Звіти / Офіційний веб-сайт Державного бюро розслідувань. URL: https://dbr.gov.ua/assets/files/zvit/zvit_.pdf (дата звернення 19.03.2025).

16. Звіт про діяльність Державного бюро розслідувань за 2022 рік // Звіти / Офіційний веб-сайт Державного бюро розслідувань. URL: https://dbr.gov.ua/assets/files/zvit/zvit-pro-diyalnist-derzhavnogo-byuro-rozsliduvan-za-2022-rik.pdf (дата звернення 20.03.2025).

17. Звіт про діяльність Державного бюро розслідувань за 2024 рік. Звіти / Офіційний веб-сайт Державного бюро розслідувань. URL: https://dbr.gov.ua/assets/files/diyalnist/zvit/zvit-pro-diyalnist-derzhavnogo-byuro-rozsliduvan-za-2024-rik.pdf (дата звернення 21.03.2025).

18. Про затвердження Порядку здійснення внутрішнього аудиту в Державному бюро розслідувань: наказ Державного бюро розслідувань від 17.08.2020 № 416. Правові засади / Офіційний веб-сайт Державного бюро розслідувань. URL: https://dbr.gov.ua/assets/files/diyalnist/npa/416-vid-17.08.2020.PDF (дата звернення 22.03.2025).

19. Про запобігання корупції: закон України від 14.10.2014 № 1700-VII // База даних «*Законодавство України*» / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text (дата звернення 23.03.2025).

20. Про затвердження Типового положення про уповноважений підрозділ (уповноважену особу) з питань запобігання та виявлення корупції: наказ Національного агентства з питань запобігання корупції від 27.05.2021 № 277/21 // База даних «*Законодавство України*» / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0914-21#n27 (дата звернення 23.03.2025).

MAKHNO V. A.,
Postgraduate student of the Department
of Service and Medical Law
*(Kyiv Educational and Scientific Institute
of Law of Taras Shevchenko National
University)*

UDC 342. 9
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.36

LEGAL REGULATION OF GENDER PARITY IN THE PUBLIC SERVICE SYSTEM OF THE EUROPEAN UNION MEMBER STATES

The article is devoted to the study of the legal regulation of gender parity in the public service system of the European Union Member States. The relevance of the topic under study lies in the fact that the ideas of parity of rights of men and women are fundamental in the doctrine of any democratic and human-centered state. Equal rights for both sexes is another step towards building a modern civil society. The involvement of leading international experience can be useful in the context of Ukraine's European integration vector.

The article analyzes the key legal acts of the European Union and individual member states that regulate the issue of ensuring equal rights and opportunities for representatives of both sexes in the public service system. Particular attention is paid to the issue of access of women and men to the national parliaments of the analyzed countries. The author conducts a comparative analysis of the legislation of certain EU member states, whose experience may be useful in developing high-quality gender policies. The author identifies common trends in the national gender policies of the respective EU member states.

Based on the analysis, it is concluded that gender parity in the European Union is regulated at the level of common legislation for all member states and at the level of legislation of individual member states. The study also shows that not all EU Member States have enshrined in their legislation the rules on the application of gender quotas. In general, European countries are characterized by the enshrining of the gender quota system in national legislation. Different countries set different indicators of the respective quota. Some countries use voluntary party quotas.

Key words: *legislation, gender parity, European Union, public service.*

Махно В. А. Нормативно-правове регулювання сфери гендерного паритету у системі публічної служби держав-членів Європейського Союзу

Стаття присвячена дослідженню нормативно-правового регулювання сфери гендерного паритету в системі публічної служби держав-членів Європейського Союзу. Актуальність дослідженої теми полягає в тому, що ідеї паритетності прав чоловіків та жінок є фундаментальними в доктрині будь-якої демократичної та людиноцентричної держави. Рівність прав представників обох статей є ще одним кроком до побудови сучасного громадянського суспільства. Залучення провідного міжнародного досвіду може бути корисним в контексті євроінтеграційного вектору розвитку України.

У статті проаналізовані ключові нормативно-правові акти Європейського Союзу та окремих країн-членів, які регулюють питання забезпечення рівних прав та можливостей для представників обох статей у системі публічної служби. Особлива увага приділена питанню доступу жінок та чоловіків до

національних парламентів проаналізованих країн. Автором проведено порівняльний аналіз законодавства окремих країн-членів Європейського Союзу, досвід яких може бути корисним при розробці якісних гендерних політик. Автором виявлено спільні тенденції у національних гендерних політиках відповідних країн-членів Європейського.

На основі проведеного аналізу було зроблено висновок про те, що регулювання гендерного паритету в Європейському Союзі здійснюється на рівні спільного законодавства для всіх країн-членів та на рівні законодавство окремих країн-членів. Також на основі проведеного дослідження можна констатувати факт того, що не всі країни-члени Європейського Союзу закріпили у своєму законодавстві норми щодо застосування гендерних квот. Для європейських країн загалом є характерним закріплення в національному законодавстві системи гендерного квотування. Різні країни закріплюють різні показники відповідної квоти. Частині держав притаманне застосування добровільних партійних квот.

Ключові слова: *законодавство, гендерний паритет, Європейський Союз, публічна служба.*

Introduction. The issue of national gender policy constitutes a fundamental and pivotal aspect of proper legal regulation in any country. Special attention is paid to uniform and consistent norms regulating the gender sphere in several countries, as this minimises potential differences and increases the stability of legal regulation. It is therefore advisable to study the experience of the European Union.

Objective. To summarize the content of legal regulation of gender parity in the public service system in the European Union and its individual member states.

Research results. Although the European Union in its modern form was established only in 1993, the association dates back to 1957, when the European Coal and Steel Community and the European Economic Community were established. Since then, in addition to regulating issues of economic cooperation, the activities of the European institutions have also addressed legal issues, including gender parity.

In the 1970s, the European Union began to develop and implement its own policies to achieve equality between women and men. The European Commission has emphasised that the initial foundations for establishing gender parity were established in the provisions on equal pay in the Treaty of Rome of 1957 [1, p. 12].

The first European equality directive, which dealt with equal pay, was adopted in 1975, and this was soon followed by the 1976 directive on equal treatment in access to employment, training, promotion and working conditions. In 2002, this legislative framework was further refined and expanded to encompass an official prohibition on sexual harassment, and subsequently complemented by additional laws delineating specific aspects of gender policy [1, p. 12]. These measures enabled the mitigation of challenges confronting women, thereby facilitating the effective exercise of their rights in the labor sphere, particularly within the public sector.

The authors of the guide "EQUAL: Guide on Gender Mainstreaming" posit that all acts pertaining to equality and non-discriminatory treatment have proven efficacious in combating overt discrimination. However, they contend that these measures have been inadequate in ensuring the parity that was the very task set by the European legal community. The fundamental premise underlying this assertion is that the treatment of women and men should be equal and equivalent. However, a subsequent paradigm shift emerged, proposing that women and men are not equivalent and possess distinct opportunities, thereby rendering equal treatment ineffective in achieving complete parity. This new concept posited that equal treatment of men and women should invariably yield equivalent outcomes. Consequently, the European Commission arrived at the interim conclusion that "neutral policies have produced different results" [1, p. 13].

In the 1980s, specific and positive measures were taken to address those shortcomings and problems that, for one reason or another, had not been properly addressed earlier. Lawmakers focused on what women lacked not only in the legal space but also in social life. The European legal community came to the surprising conclusion that the problem lies in women themselves, and therefore they must change. Consequently, the EU acknowledged the inadequacies of legislative frameworks in promoting gender parity, which impeded the eradication of disparities between women and men. It has thus identified specific actions and developmental pathways for women, encompassing areas such as enhancing women's access to leadership roles and their representation in government. However, reports on the implementation of gender parity have demonstrated that these actions have also not been effective enough, and all previous innovations ". . . prepared women to work in a male-dominated culture, but did not challenge it" [1, p. 13].

The sequence of events and their consequences gave rise to a new period, known as gender mainstreaming. This new period was characterised by a shift in focus from individuals to systems and structures, and from relations between men and women to relations between different genders. This approach was recognised on a global scale at the Fourth UN World Conference on Women in Beijing in 1995. The gender approach, which began to be practised in the 1990s, recognises that existing structures are not gender-neutral, but favour one or the other gender. It is evident that gender-neutral policies are not achieving their desired objectives. Furthermore, members of the European Commission are of the opinion that such policies could potentially exacerbate existing disparities, thereby placing both men and women in an even more unfavourable position. The introduction of gender mainstreaming has necessitated the development of a strategy that takes into account the diversity of circumstances, including but not limited to age, ethnicity, physical condition, and sexual orientation.

The concept of introducing gender parity into the legislation of the European Union was further developed in 1992 with the adoption of the Maastricht Treaty, which enshrined the fundamental principles of pluralism, non-discrimination, tolerance, justice, solidarity and the equality of women and men [2]. Five years later, in 1997, EU gender legislation was supplemented. The Amsterdam Treaty, adopted in 1997, introduced separate provisions regulating the issue of equal rights for men and women. Article 118 of this act declared the need to introduce and develop the general idea of parity between men and women in their opportunities in the labor market, regulating the issue of equal opportunities for employment and equal treatment of representatives of both sexes in the performance of their labor duties. The subsequent Article 119 stipulates the requisites for "equal treatment of men and women in relation to employment and occupation, including the principle of equal remuneration for equal labour" and ensures complete parity between the sexes in the realm of employment [3, p. 45].

In the context of the European Union's regulatory framework on gender parity, the Consolidated Version of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union of 2010 occupies a prominent position. According to Article 2 of the aforementioned treaties, the European Union is founded on the values of respect for human dignity, freedom, democracy, equality, the rule of law and respect for human rights. These values are common to all Member States in a society based on pluralism, non-discrimination, tolerance, justice, solidarity and equality between women and men" [4]. The general ideas, goals and vectors of action are also described in the third article of the Treaty. Given the importance of gender policy, the regulation of gender parity was included in a separate article (23), which states that equality between both sexes should be in all spheres of life. This particular article places particular emphasis on the domain of labour relations, encompassing equal opportunities for employment, the performance of functions, and remuneration. The article further expounds on the notion of "total" parity, positing that "the principle of equality does not preclude the implementation or adoption of measures that provide certain advantages to the underrepresented sex" [3, p. 44]. Consequently, it can be deduced that this provision establishes the principle of implementing positive measures to address and redress gender-related issues. Articles 157 and 158 of the aforementioned act stipulate the principle of parity between men and women in the public sphere, with a primary focus on labour relations. Article 157

stipulates the necessity of "equality of women and men in terms of their opportunities in the labour market and treatment at work" [4]. The European Parliament and the Council adopted a number of measures aimed at ensuring the application in practice of the principles of equal opportunities and equal treatment of men and women in matters of employment and labor. In turn, the principles of equal opportunities and equal treatment include the principle of equal pay for equal work or for the amount of work that should be assessed as equal.

In order to achieve a comprehensive and profound understanding of the EU's regulatory framework for ensuring equal rights and opportunities for men and women, it is necessary to examine the content of the most significant EU Directives in the field of gender parity. Of particular significance is the Directive of December 19, 1978, on the progressive implementation of the principle of equality between men and women in the field of social security (No. 79/7/EEC), widely regarded as a foundational act in the regulation of gender issues. The initial article of the act states that "The purpose of this Directive is to progressively implement the principle of equality between men and women in the field of social security, hereinafter referred to as the 'principle of equality of treatment', and other components of social security. " Article 5 stipulates that all Member States are obliged to undertake certain proactive measures to ensure the realisation of the aforementioned objectives for the gradual implementation of the principle of gender parity, particularly with regard to the regulation of national legislation. Consequently, all laws, regulations and other acts that are contrary to or inconsistent with this objective should be repealed or, if not already adopted, should not enter into force, and vice versa, as outlined in Article 6. Member States are further obliged to implement into national law the rules establishing and regulating equality between men and women. Furthermore, Articles 8 and 9 explicitly establish the obligation of these states to adopt the necessary legal acts that would be at the forefront of the promotion of gender equality and equity within six years of ratification of this Directive, and to report on this to the European Commission. Additionally, Member States must provide the Commission with all necessary information on the implementation of the provisions of the Directive in national legislation to enable further analysis and reporting on the achievement of the goals [5].

In light of the fact that women are frequently regarded as a vulnerable category of people, the European Union's legislation also aims to address these issues. For instance, the Directive of 19 October 1992 on measures to improve the safety and health at work of pregnant workers, workers who have recently given birth or are nursing (No. 92/85/EEC) contains numerous provisions designed to properly regulate the employment and labour relations of vulnerable categories of women. The Directive's primary objectives are twofold. Firstly, it seeks to enshrine in legislation the obligation of employers to modify and enhance working conditions for vulnerable women in instances where risks to their life and health, or the potential impact on their offspring, have been identified. Secondly, it prohibits forced night work for women who are pregnant or within a specified postpartum period. The Directive also regulates the issue of maternity leave, and proscribes the dismissal of women who are pregnant and on maternity leave. Furthermore, it establishes a number of other guarantees to protect the rights of women who need additional legal protection due to their increased vulnerability in the labor market [6].

Another act that regulates issues related to women's reproductive health is the Directive of June 3, 1996 on a framework agreement on maternity leave (No. 96/34/EC). The aim of this act is to create conditions that would encourage men to take on an equal share of family responsibilities in a recommendatory manner, and it also regulates flexibility, convenience of working hours and other issues in the field of labor relations [7].

The Directive on the Implementation of the Principle of Equal Opportunities and Equal Treatment of Men and Women in Employment and Occupation (as amended) can be considered an ideological continuation of Directive 79/7/EEC of the European Parliament and of the Council of July 5, 2006 (No. 2006/54/EC). The purpose of the act, as outlined in Article 1, is to "ensure the implementation of the principle of equal opportunities and equal treatment of men and women in matters of employment and occupation". Among the notable novelties of this act are the improvement of conditions for access to employment, the establishment of an objective opportunity for

career advancement, and the capacity of women to undergo vocational training, amongst others. The term "mechanisms of professional and social security" is employed in the Directive to denote those mechanisms heretofore unaddressed by the provisions of Directive 79/7/EEC of December 19, 1978 [8, p. 23-36]. The overarching objective of these directives is to effectively regulate issues pertaining to the vulnerable aspects of women's labour activity and to ensure their protection. It is our contention that these legislative instruments have facilitated the effective exercise of labour rights by women and ensured the protection of those rights, thereby exerting a direct and positive influence on the representation of women in the public service and ensuring equal opportunities for both sexes. In addition to the legislative regulation of gender parity issues at the level of the European Union as a single body, there are other practices that can improve gender policy in a particular country. The EU's gender parity policy is chiefly associated with resolving issues in the field of labor relations between employers/employees and women employees, and this has gradually evolved into another issue: the problem of gender parity in the field of decision-making important for the state or the issue of women's representation in public service bodies [9, p. 62-66].

One of the classic indicators that demonstrates the achievements of national gender policy is the percentage of women in public service. Most often, the share of women in parliament is taken into account, and an evaluation and analysis of such trends reveals that the share of women parliamentarians in the European Union member states is growing every year. Thus, as of 2014-2015, the average figure was about 28% [10]. This figure has increased to 30% in 2018 [11]. It is important to emphasise that the rates of women's representation in the public service vary across EU member states, with different legal methods employed. Some countries have legislative gender quotas, while others have voluntary party quotas. There are also states that combine both types of quotas, and some that do not have any system of affirmative action at all.

A more detailed and comprehensive demonstration of the legal regulation of gender policy in the public service system of EU member states necessitates an examination of those countries whose experience is leading, indicative and illustrative. According to the reporting information on the percentage of women in government provided by countries over the past decades, Belgium can be categorically considered one of the leading countries. This country is one of the three EU member states with the highest percentage of women MPs in the national parliament. In 2014, the percentage of women in parliament was 39%, and the political component of the gender equality index was 66. As of 2019, the representation of women in the House of Representatives (Chambre des Representatives) increased to 42%. As of 2025, this figure decreased by 1%, which cannot be considered a significant deterioration in the situation. In the Belgian Senate, the proportion of women is approximately 45% [12].

The high position of Belgium in terms of the achievements of its gender policy can be explained by its legislative activity. In 2007, three anti-discrimination laws were adopted at the federal level: the General Anti-Discrimination Federal Act, the Federal Act on Racial Equality and the Gender Act. The latter, which covers the issues of sex and gender, is particularly pertinent in the context of the country's efforts to combat discrimination between women and men. Belgian legislation mandates the implementation of a "gender test" for all laws and regulations, whereby the responsible minister is obliged to conduct a preliminary gender impact assessment. The nation has instituted a system of legislative gender quotas, which are enshrined in the electoral law. Consequently, Article 117. 1 of the Electoral Code stipulates that each list must be formulated on the basis of equal representation of both women and men. Article 119. 5 stipulates that "the central electoral commission of the district shall reject lists that do not comply with the provisions of Article 117. 1" [13]. The Belgian electoral legislation also establishes a quota at the subnational level, requiring a gender quota of 50% for representatives of each gender on the candidate lists (Article 23(9) of the Community Elections Act). Failure to comply with this legislation can result in the rejection of the list of candidates, as outlined in Article 26(2) of the Community Elections Act [12].

In order to facilitate a comprehensive study and understanding of the state of implementation of gender policy in the EU member states, it is recommended that analysis be conducted not only of those countries that are leading in this area, but also of others that can provide important

information for analysis. For example, the experience of Germany, which ranks second in the EU according to the Human Development Index, is worthy of attention [14]. German legislation emphasises equality between men and women. It formally commits to an active and effective equality policy at the federal level, as articulated in Article 3(2) of the Basic Law (Grundgesetz) [15]. Beyond the Grundgesetz, the principle of gender parity is further entrenched in numerous other federal laws, addressing various sectors of the economy. The most recent legislative acts pertaining to gender parity in the labor market and public administration include the Federal Law on Transparency of Remuneration (Entgelttransparenzgesetz) and the law on increasing the share of women in managerial positions. In a cabinet resolution of June 23, 1999, the federal government recognized the importance of gender parity as a guiding principle for its activities and adopted gender mainstreaming as a common goal for all federal ministries. This objective was formally codified in the 2000 Gemeinsame Geschäftsordnung der Bundesministerien (Common Rules of Procedure of the Federal Ministries), which stipulates that "equality between men and women is a consistent guiding principle and must be promoted in all political, legislative and administrative actions of the federal ministries, legislative and administrative actions of the federal ministries in their respective fields" and requires all federal ministries to "promote equality between women and men as an overarching guiding principle in all their normative actions" [16].

In order to continue the analysis, it is also important to emphasise the experience of Poland. The legislation of the Republic of Poland directly regulates the issue of gender parity. For instance, the Constitution, adopted in 1997, stipulates in Article 33(2) that "women and men have equal rights, in particular with regard to education, employment and promotion, and are entitled to equal remuneration for work of similar value, to social security, to hold office and to be publicly honored and awarded" [17]. Admittedly, the accession of Poland to the European Union, coupled with the subsequent adherence to the principles of the European Union, has contributed to the enhancement of the legal framework for parity. This enhancement has been evidenced by significant amendments to the Labor Code Act of 26 June 1974 [18]. The primary legislation dedicated to the promotion of gender parity in Poland is the Act on the Implementation of Certain European Union Regulations on Equal Treatment of 3 December 2010. This legislative instrument establishes the general framework conditions for the policy of equal treatment in Poland. In Poland, both voluntary party quotas and statutory quotas are utilised. Legally established candidate quotas are enshrined in the Polish Constitution and the Electoral Code, which stipulates that "the number of female candidates cannot be less than 35% of all candidates on the list. The number of male candidates cannot be less than 35% of all candidates on the list." In the event that a list fails to meet the requisite quota, the commission is obliged to issue a directive to the individual who submitted the list, instructing them to rectify the identified defect within a period of three days. Should this directive not be adhered to, the commission is empowered to refuse to register the list in its entirety [19].

Conclusions. Following a comprehensive analysis of the legislation of the European Union and its individual member states, the following conclusions can be drawn. Firstly, gender parity in the EU is regulated at two levels: the first is legislation common to all EU member states, and the second is legislation of individual countries. This system allows, on the one hand, the unification of legislation on its fundamental basis, and, on the other hand, it grants individual states the autonomy to implement their own national gender policy. Secondly, it is important to emphasise that not all EU member states have enshrined the rules on the application of gender quotas in their legislation, but it is evident that this trend is typical for Europe. The combination of legislative means and methods of ensuring gender parity in each country is at their direct discretion, as could be seen in the examples of the above-mentioned countries.

References:

1. Equal Guide on Gender Mainstreaming. European Commission. URL: https://ec.europa.eu/employment_social/equal_consolidated/data/document/gendermain_en.pdf (date of access: 22.03.2025).

2. Consolidated version of the treaty on European Union : of 07.02.1992. URL: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:2bf140bf-a3f8-4ab2-b506-fd71826e6da6.0023.02/DOC_1&format=PDF (date of access: 22.03.2025).

3. Filipchuk V. Gender policy of the European Union: general principles and best practices. Kyiv, 2015. 44 p. URL: https://www. icps.com.ua/assets/uploads/files/genderna_pol_tika_s.pdf (date of access: 22.03.2025).

4. Treaty on the Functioning of the European Union : of 25.03.1957. URL: https://eur-lex. europa. eu/legal-content/EN/TXT/?uri=legissum:4301854 (date of access: 22.03.2025).

5. Council Directive of 19 December 1978 on the progressive implementation of the principle of equal treatment for men and women in matters of social security (79/7/EEC) : of 19.12.1978. URL: https://eur-lex. europa. eu/eli/dir/1979/7/oj/eng (date of access: 22.03.2025).

6. Council Directive 92/85/EEC of 19 October 1992 on the introduction of measures to encourage improvements in the safety and health at work of pregnant workers and workers who have recently given birth or are breastfeeding (tenth individual Directive within the meaning of Article 16 (1) of Directive 89/391/EEC) : of 19.10.1992. URL: https://eur-lex. europa. eu/eli/dir/1992/85/oj/eng (date of access: 22.03.2025).

7. Council Directive 96/34/EC of 3 June 1996 on the framework agreement on parental leave concluded by UNICE, CEEP and the ETUC : of 19.06.1996. URL: https://eur-lex. europa. eu/eli/dir/1996/34/oj/eng (date of access: 22.03.2025).

8. Directive 2006/54/EC of the European Parliament and of the Council of 5 July 2006 on the implementation of the principle of equal opportunities and equal treatment of men and women in matters of employment and occupation : of 05.07.2006. URL: https://eur-lex. europa. eu/eli/dir/2006/54/oj/eng (date of access: 22.03.2025).

9. Lombardo E. , Meier P. European Union Gender Policy Since Beijing: Shifting Concepts and Agendas. Multiple Meanings of Gender Equality. 2007. P. 51–76. URL: https://doi.org/10.1515/9786155211393-006 (date of access: 22.03.2025).

10. Report on equality between women and men 2014. European Union. URL: https://op. europa. eu/en/publication-detail/-/publication/cc106eb5-4510-40b7-b497-4b4f7b41f22b (date of access: 22.03.2025).

11. Sweden has almost half of its parliamentary members who are women, while Hungary has only 13%. eurointegration. com. ua. URL: https://www. eurointegration. com. ua/news/2019/03/7/7093691/ (date of access: 22.03.2025).

12. Gender Quotas Database. Belgium. idea. int. URL: https://www. idea. int/data-tools/data/gender-quotas-database/country?country=22 (date of access: 22.03.2025). Belgian Electoral Code as amended on January 31, 2014. URL: https://www. te. gob. mx/vota_elections/page/download/16218 (accessed January 30, 2022).

13. Communal Elections Law of Brussels of July 04, 1932. URL: http://www. ejustice. just. fgov. be/cgi_loi/change_lg. pl?language=fr&la=F&cn=1932080431&table_name=loi (accessed 30.01.2022).

14. Human Development Index (HDI). UNDP. URL: https://hdr. undp. org/data-center/human-development-index#/indicies/HDI (date of access: 22.03.2025).

15. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland : of 23. 05. 1949 : as of 19 December 2022. URL: https://www. gesetze-im-internet. de/gg/BJNR000010949. html (date of access: 22.03.2025).

16. Gemeinsame Geschäftsordnung der Bundesministerien : of 01. 09. 2000. URL: https://www. bmi. bund. de/SharedDocs/downloads/DE/veroeffentlichungen/ themen/ministerium/ggo.pdf?__blob=publicationFile&v=15 (date of access: 22.03.2025).

17. Cole D. Poland's 1997 Constitution in its historical context. constitutionnet. org. URL: https://constitutionnet. org/sites/default /files/Cole%20Poland%20Constitution. pdf (date of access: 22.03.2025).

18. Labore code of Poland : of 26. 06. 1976. URL: https://isap. sejm. gov. pl/isap. nsf/download.xsp/WDU19740240141/U/D19740141Lj. pdf (date of access: 22.03.2025).

19. Gender Quotas Database. Poland. www. idea. int. URL: https://www.idea.int/data-tools/data/gender-quotas-database/country?country=178 (date of access: 22.03.2025).

ОМЕЛЬЧУК В. М.,
аспірант кафедри юриспруденції
(Чернівецький інститут Міжнародного гуманітарного університету)

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.37

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ УПРАВЛІННЯ КОРПОРАТИВНИМИ ПРАВАМИ ДЕРЖАВИ

В роботі автор стверджує, що за державою все ж зберігається значний вплив на різні сектори економіки через наявні об'єкти державної власності, тому ґрунтовне дослідження ефективності діяльності суб'єктів управління такими об'єктами є вкрай важливим. Ще більшої актуальності дане питання набуло у зв'язку із повномасштабним вторгненням на територію України та введенням воєнного стану, оскільки за таких умов всі наявні державні ресурси мають бути максимально мобілізовані і використовуватися в повній мірі. Управління корпоративними правами держави здійснює власне держава в особі відповідних органів, дана діяльність регламентована нормативно-правовими актами та повинна відповідати інтересам держави та задовольняти її інтереси (державні та суспільні).

Відповідно до Закону України «Про управління об'єктами державної власності» управління корпоративними правами держави здійснюється через систему суб'єктів, ключовими серед яких, на нашу думку, є: Кабінет Міністрів України, Міністерство економіки України та Фонд державного майна. При цьому, в умовах сьогодення Фонд державного майна України здійснює управління корпоративними правами держави у найбільшій кількості об'єктів, які обліковуються в Реєстрі корпоративних прав держави. Але водночас автор звертає увагу на те, що діяльність Фонду щодо управління корпоративними правами держави вже багато років визнається Рахунковою палатою неефективною.

Основними проблемними аспектами в діяльності суб'єктів управління корпоративними правами визначено наступні: 1) нормативне дублювання повноважень ключових суб'єктів управління та відсутність чіткості у розмежуванні повноважень, а отже у виконанні та відповідальності у разі неналежного виконання покладених завдань; 2) наявні повноваження щодо моніторингів, аудитів та ефективного контролю реалізуються неналежним чином; 3) наявні положення щодо можливості притягнення до відповідальності суб'єктів управління фактично не реалізуються майже на практиці, що призводить до їхнього декларативного характеру та посилює можливість вчинення правопорушень через безкарність; 4) спроби врегулювати проблему щодо ефективного управління шляхом запровадження принципів управління не працює на практиці через недосконалий механізм перевірки їх дотримання.

Ключові слова: *корпоративні права, управління корпоративними правами держави, суб'єкти управління, Кабінет Міністрів України, Міністерство економіки України, Фонд державного майна.*

Omelchuk V. M. Problem aspects of the activities of entities managing corporate rights of the state

In the work, the author argues that the state still retains significant influence on various sectors of the economy through existing state-owned objects, therefore, a thorough study of the effectiveness of the activities of entities managing such objects

is extremely important. This issue has become even more relevant in connection with the full-scale invasion of the territory of Ukraine and the introduction of martial law, since under such conditions all available state resources must be mobilized to the maximum and used to the fullest extent. The management of corporate rights of the state is carried out by the state itself, represented by the relevant bodies, this activity is regulated by regulatory legal acts and must meet the interests of the state and satisfy its interests (state and public).

In accordance with the Law of Ukraine "On Management of State Property Objects", the management of the state's corporate rights is carried out through a system of entities, the key ones among which, in our opinion, are: the Cabinet of Ministers of Ukraine, the Ministry of Economy of Ukraine and the State Property Fund. At the same time, in today's conditions, the State Property Fund of Ukraine manages the state's corporate rights in the largest number of objects that are registered in the State Corporate Rights Register. But at the same time, the author draws attention to the fact that the Fund's activities in managing the state's corporate rights have been recognized by the Accounting Chamber as ineffective for many years.

The following are identified as the main problematic aspects in the activities of corporate rights management entities: 1) regulatory duplication of powers of key management entities and lack of clarity in the delimitation of powers, and therefore in the execution and responsibility in case of improper execution of assigned tasks; 2) existing powers regarding monitoring, audits and effective control are implemented improperly; 3) the existing provisions on the possibility of holding subjects of management accountable are practically not implemented in practice, which leads to their declarative nature and increases the possibility of committing offenses through impunity; 4) attempts to resolve the problem of effective management by introducing management principles do not work in practice due to an imperfect mechanism for verifying their compliance.

Key words: *corporate rights, management of corporate rights of the state, subjects of management, Cabinet of Ministers of Ukraine, Ministry of Economy of Ukraine, State Property Fund.*

Актуальність теми дослідження. Ефективність управління корпоративними правами держави є одним із ключових викликів, які постають перед державою, коли мова йде про підвищення рівня належного використання об'єктів державної власності та економічного добробуту в країні в цілому. Ще гостріше дана проблема постає в умовах повномасштабного вторгнення, оскільки на даному етапі збільшилась вага та необхідність кожного наявного ресурсу. З огляду на історичне минуле, за державою все ж зберігається значний вплив на різні сектори економіки через наявні об'єкти державної власності, тому ґрунтовне дослідження ефективності діяльності суб'єктів управління такими об'єктами є вкрай важливим.

Виклад основного матеріалу. Корпоративні права держави знаходять своє вираження у низці правомочностей, які держава отримує внаслідок набуття відповідного статусу (засновника, учасника, акціонера) шляхом формування статного капіталу, частка якого визначається сформованим статутним капіталом [1]. Тобто, корпоративні права держави - це права, обсяг яких пропорційний частці держави в статутному капіталі корпоративного підприємства, що включають право на управління цим підприємством, отримання певної частки її прибутку (дивідендів), активів у разі ліквідації, відповідно до законодавства, а також інші права, передбачені законом та установчими документами [2].

Відповідно, варто наголосити, що специфіка такого об'єкту права власності як корпоративні права держави передбачає і специфічного суб'єкта їх здійснення – державу, яка має правоздатність спеціального характеру і, яка хоча і віднесена ст. 2 ЦК України до суб'єктів публічного права, в приватних відносинах має виступати на рівних правах

з іншими учасниками цих відносин. З приводу цього К. Леонов зазначає, що можна виділити наступні основні особливості реалізації корпоративних прав держави суб'єктами публічного права: 1) управління корпоративними правами держави здійснюється в порядку, визначеному окремим законом; 2) метою такого управління є задоволення державних та суспільних потреб [3].

Можна погодитися з позицією В. Теремецького та Є. Дуліби, які вважають, що саме корпоративне управління правами держави є одним із дієвих механізмів, покликаних забезпечити охорону і захист корпоративних прав держави та полягає у реалізації повноважень уповноваженими суб'єктами, пов'язаних з володінням, користуванням і розпорядженням корпоративними правами держави [4]. Водночас, слід зазначити, що коли мова йде про мету управління корпоративними правами держави, то розуміння даного поняття варто розширити і аналізувати в аспекті забезпечення участі суб'єктів господарювання у здійсненні заходів, пов'язаних з виконанням державних функцій (економічна безпека, оборона, державні резерви, соціальні програми, державна монополія тощо), а також досягнення інших стратегічних цілей, визначених державою. Більше того, дане управління здійснюється і для збільшення за рахунок поліпшення фінансових результатів господарювання об'єктів управління надходження сум податків і зборів до бюджетів, обов'язкових платежів (внесків) до державних цільових фондів, а також неподаткових надходжень у вигляді дивідендів (доходів), нарахованих на акції (частки, паї) господарських товариств, які перебувають у державній власності, а також здійснення контролю за використанням і збереженням майна господарських товариств, у статутному капіталі яких є державна частка [4].

З аналізу завдань, які покладаються на органи управління корпоративними правами держави, що визначено Законом України «Про управління об'єктами державної власності», можемо виділити права держави як власника корпоративних прав, здійснення яких зокрема забезпечується за рахунок механізму управління: 1) право брати участь в управлінні справами товариства; 2) право брати участь в розподілі прибутку товариства одержувати його частину (дивіденди); 3) право виходу держави в установленому порядку з корпоративного підприємства; 4) право на відчуження частки (акцій, паю); 5) право на одержання інформації про діяльність корпоративного підприємства; 6) право на отримання майна корпоративного підприємства у випадку його ліквідації; 7) право на захист корпоративних прав держави. З огляду на вищезазначене, можна констатувати, що держава наділяє суб'єктів управління корпоративними правами не просто певною компетенцією, а тією, що спрямована на реалізацію згаданих прав, які їй належать як власнику корпоративних прав.

Звертаючись до профільного Закону України «Про управління об'єктами державної власності» від 21 вересня 2006 № 46, бачимо, що відповідно до ч. 1 ст. 4 управління корпоративними правами держави здійснюється через наступних суб'єктів: 1) Кабінет Міністрів України; 2) центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері управління об'єктами державної власності; 3) міністерства, інші органи виконавчої влади та державні колегіальні органи; 4) Фонд державного майна України; 5) органи, що забезпечують діяльність Президента України, Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України; 5) органи, які здійснюють управління державним майном відповідно до повноважень, визначених окремими законами; 6) державні господарські об'єднання, державні холдингові компанії, інші державні господарські організації, державне підприємство, установа, організація або господарське товариство, 100 відсотків акцій (часток) якого належить державі або іншому господарському товариству, 100 відсотків акцій (часток) якого належать державі; 6) Національна академія наук України, галузеві академії наук [5].

Проаналізуємо детальніше повноваження ключових суб'єктів управління корпоративними правами держави, а саме: Кабінету Міністрів України, Міністерства економіки України та Фонду державного майна України.

В ст. 116 Конституції України зазначено, що саме Кабінет Міністрів України здійснює управління об'єктами державної власності. Тому можемо констатувати провідну роль

даного органу, в тому числі і щодо управління корпоративними правами держави. Відповідно до ч. 1 ст. 24 Закону України «Про Кабінет Міністрів України», даний вищий орган виконавчої влади в межах коштів, передбачених у державному бюджеті, може утворювати, реорганізовувати та ліквідовувати відповідно до закону державні господарські об'єднання, підприємства, установи та організації, зокрема для здійснення окремих функцій з управління об'єктами державної власності, а також саме він затверджує положення та статути державних господарських об'єднань, підприємств, установ та організацій, щодо яких здійснює функції з управління [6]. Також відповідно до ч. 1 ст. 5 Закону України «Про управління об'єктами державної власності», Кабінет Міністрів України є суб'єктом управління, що визначає об'єкти управління державної власності, стосовно яких виконує функції з управління, а також об'єкти управління державної власності, повноваження з управління якими передаються іншим суб'єктам управління. Перелік повноважень Кабінету Міністрів України щодо управління об'єктами державної власності, визначений відповідним Законом України є досить значним та великим. Якщо ж узагальнити, то можна зазначити, що ключовими векторами щодо управління корпоративними правами є вжиття заходів для їх захисту та охорони, шляхом нормативно-правового регулювання питань переді повноважень управління корпоративними правами держави, визначення критеріїв утворення наглядових рад та їх функціонування, обов'язкової перевірки фінансової звітності незалежним аудитором, ефективності управління об'єктами державної власності, здійснення контролю за виконанням функцій з управління об'єктами державної власності тощо.

Відповідно до чинного законодавства саме Міністерство економіки України є центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері управління об'єктами державної власності. Відповідно, у межах покладений ст. 5-2 вищезгаданого Закону повноважень дане міністерство виконує функції органу управління стосовно об'єктів державної власності, що належать до сфери його управління та в межах покладених на нього завдань забезпечує формування державної політики, визначення загальних принципів та пріоритетних напрямів розвитку у сфері управління об'єктами державної власності, у тому числі корпоративними правами держави, визначає критерії ефективності управління корпоративними правами держави; здійснює контроль за виконанням суб'єктами управління функцій з управління об'єктами державної власності шляхом проведення єдиного моніторингу ефективності управління об'єктами державної власності, також низку інших повноважень [5]. Ще одним із дуже важливих повноважень, на нашу думку, є методологічне та нормативно-правове забезпечення питань управління об'єктами державної власності. Міністерство економіки України здійснює контроль за виконанням функції з управління об'єктами державної власності суб'єктами управління шляхом проведення єдиного моніторингу ефективності такого управління, тобто оцінює ефективність управління, показників фінансово-господарської діяльності, стану виконання фінансових планів та їх платоспроможності, додержання законності щодо використання та збереження державного майна, виконання суб'єктами управління обов'язків відповідно до законодавства.

Фонд державного майна України є органом державної влади, що реалізує державну політику у сфері управління корпоративними правами держави, як об'єкта державної власності. Деякі науковці зазначають, що саме в умовах сьогодення Фонд державного майна України здійснює управління корпоративними правами держави у найбільшій кількості об'єктів, які обліковуються в Реєстрі корпоративних прав держави. Щоправда, варто наголосити, що ефективність діяльності Фонду державного майна України як управителя корпоративними правами держави не є належною. Саме такі висновки вже протягом декількох років висвітлює Рахункова палата України у своїх звітах. У рішенні Рахункової палати від 23.07.2024 № 35-5 «Про розгляд Звіту про результати аналізу звіту Фонду державного майна України за 2023 рік у частині, що впливає на виконання державного бюджету» зазначається, що здійснення Фондом у 2023 році управління корпоративними правами держави та державними підприємствами було недостатнім. Так, зокрема, інвестиційні плани на

середньострокову перспективу затверджено лише 12 з 279 суб'єктів господарювання державного сектору економіки, управління корпоративними правами або контроль за діяльністю яких здійснює Фонд. Заборгованість з виплати заробітної плати у 93 суб'єктів господарювання, які перебували у сфері управління Фонду, становила 600,9 млн гривень [7]. Слід зазначити, що подібна ситуація спостерігалася і у звітах за попередні роки. Зокрема, у звіти за 2023 рік безпосередньо зазначається, що Фонд не реалізував повною мірою рекомендацій, наданих за результатами аналізу Звіту Фонду за 2022 рік.

З огляду на проведений вище аналіз повноважень різних органів щодо управління корпоративними правами держави можемо спостерігати багато недоліків у їхній діяльності. Такі висновки можна зробити не лише опираючись на те, що повноваження ключових органів з управління дублюються (мова йде про Кабінет Міністрів України, Міністерство економіки України та Фонд державного майна України), а й з аналізу звітів Рахункової палата України про діяльність зазначених органів. Така ситуація може бути, зокрема, зумовлена тим, що рішення з управління корпоративними правами держави здебільшого мають формальний характер, оскільки для належного їх виконання необхідно залучати відповідних спеціалістів. У протилежному випадку, у разі недостатньої кваліфікації осіб, що здійснюють таке управління у певному секторі економіки або ж загалом у корпоративному менеджменті та інвестиційних процесах, можна спостерігати збитковість такої діяльності. Часто такі ситуації виникають через недостатньо справедливий і транспарентний процес призначення керівників, зокрема якщо рішення приймалось за політичними, а не професійними критеріями, що фактично призводить до політизації управління корпоративними правами держави. За таких обставин, як зазначали В. Теремецький та Є. Дуліба економічні рішення просто починають підпорядковуватись політичним цілями, що породжує і конфлікт інтересів між органами державної влади та комерційними цілями підприємств, що можуть перешкоджати інноваційному розвитку та конкурентоспроможності. І повертаючись в даному аспекті до мети управління корпоративними правами держави, ми можемо спостерігати, що її реалізація спотворюється, оскільки за описаного стану відсутній баланс між державними інтересами та потребами розвитку суб'єктів господарювання.

Стосовно неефективності системи управління свого часу висловлювався і В. Жабський виокремлюючи наступні чинники, що призводять до неефективності: 1) брак економічних і соціальних критеріїв установлення і збереження державних корпоративних прав; 2) недосконаліть механізмів управління товариствами з державною часткою, визначення необхідного і достатнього їх обсягу стосовно конкретних підприємств; 3) недосконаліть критеріїв оцінювання ефективності реалізації корпоративних прав держави [8]. Можемо констатувати, що зазначені проблеми актуальні і на сьогодні.

Висновки. Проаналізувавши питання діяльності суб'єктів управління корпоративними правами, можемо виділити такі проблемні аспекти: 1) законодавство містить у собі часткове дублювання положень щодо повноважень ключових суб'єктів управління, що в деякій мірі унеможливлює ефективну реалізацію покладених завдань. Вважаємо за необхідне чітко розмежувати компетенцію зазначених органів і на рівні нормативно-правових актів, і на практиці. 2) наявні повноваження щодо моніторингів, аудитів та ефективного контролю проводяться неналежним чином, що спричиняє збитковість суб'єктів господарювання у певних секторах економіки; 3) наявні положення щодо можливості притягнення до відповідальності суб'єктів управління фактично не реалізуються майже на практиці, що призводить до їхнього декларативного характеру та посилює можливість вчинення правопорушень через безкарність; 4) спроби врегулювати проблему щодо ефективного управління шляхом запровадження принципів управління не працює на практиці через недосконалий механізм перевірки їх дотримання.

З огляду на зазначене, вважаємо за необхідне підвищити рівень проведення аудитів, покращити постійний моніторинг суб'єктів господарювання, у яких держава у власності має корпоративні права, а також вдосконалити механізми притягнення до відповідальності за порушення законодавства про управління об'єктами державної власності.

Список використаних джерел:

1. Корольова В.В. і Кодь В.О. Корпоративні права держави та їх захист (проблемні питання). Правничий вісник Університету «КРОК». 2020. № 38. С. 85–91

2. Корпоративне право: навчальний посібник. О.В. Гарагонич, С.М. Грудницька, Л.М. Дорошенко [та ін.]; за заг. ред. О.В. Гарагонича, С.М. Грудницької, Л.М. Дорошенко. 2-е вид., випр. і доп. К.: Видавничий дім «АртЕк», 2018. 400 с.

3. Леонов, К. Ю. Правові механізми реалізації корпоративних прав суб'єктами публічного права. *Часопис* Київського університету права. 2020. № 4. С. 309–312

4. Теремецький В.І., Дуліба Є.В. Корпоративні права держави: проблемні питання. Право.ua. 2023. № 4. С. 179–188. URL: http://pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/Pravo-ua-2023-4/Pravo_ua_2023_4_179.pdf *(дата звернення: 24.12.2024)*

5. Про управління об'єктами державної власності. Закон України від 21.09.2006 № 46. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/185-16#Text *(дата звернення: 24.12.2024)*

6. Про Кабінет Міністрів України. Закон України від 27 лютого 2014 №13. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text *(дата звернення: 24.12.2024)*

7. Про розгляд Звіту про результати аналізу звіту Фонду державного майна України за 2023 рік у частині, що впливає на виконання державного бюджету. Рішення Рахункової палати від 23.07.2024 № 35-5. URL: https://rp.gov.ua/upload-files/Activity/Collegium/2024/35-5_2024/R_RP_35-5_2024.pdf *(дата звернення: 24.12.2024)*

8. Жабський В.І. Корпоративні права держави як об'єкт корпоративних правовідносин. Наше право. № 10. 2013. С. 16–22

САВІЦЬКА В. В.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри адміністративного
права та процесу
*(Навчально-науковий інститут права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка)*

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.38

ПРИНЦИПИ НАЛЕЖНОГО УРЯДУВАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ

У статті звертається увагу, що після проголошення незалежності перед українською державою постало питання вироблення зовнішньої політики України, одним із її статегічних пріоритетів стало входження до європейської спільноти, що потребувало переосмислення вітчизняних принципів адміністративного права, але й нових підходів до впровадження європейських принципів належного урядування в діяльність органів публічної влади. Наголошено, що під впливом розвитку демократичних засад, євроінтеграційного фактору входження України до різноманітних європейських структур, трансформації адміністративних правовідносин, принципи належного урядування виступають неодмінною складовою нових відносин у сфері взаємодії органів публічного управління з приватними особами. З метою з'ясування впливу принципів належного урядування на діяльність органів публічної влади, проаналізовано погляди науковців, які у своїх публікаціях досліджували принципи становлення належного урядування, їх вплив на діяльність публічного управління. Проаналізовано низку міжнародних і вітчизняних нормативно-правових актів та інших джерел права у яких акцентується увага на принципах належного урядування, їх необхідності широкого застосування в діяльності вітчизняних суб'єктів публічного управління. Зокрема, проаналізовано Закони України: «Про ратифікацію Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами»; «Про адміністративну процедуру»; «Про інформацію»; «Основи законодавства України про охорону здоров'я», підзаконні нормативні акти та судові рішення, а також низку міжнародних нормативно-провових актів, серед них слід відмітити Критерії та принципи сформульовані Комісією Європейського Союзу, Світовим банком та Організацією Економічного Співробітництва та Розвитку, Хартію основоположних прав Європейського Союзу, також інші європейські нормативні акти в яких акцентовано увагу на становленні та розвитку принципів належного урядування. Підкреслено важливу роль у регулюванні відносин публічних органів, їх посадових осіб у їх відносинах із громадянами відіграють принципи належного урядування, відповідно до яких органи публічної влади є відповідальними за свою діяльність. На підставі здійсненого дослідження принципів адміністративної процедури, запропоновати такі принципи доповнити принципом дотримання конфіденційності інформації; принципом бути заслуханим перед прийняттям рішення; принципом повідомлення про прийняте рішення. Зроблено висновок, що вищезазначені, принципи гарантують, що прийняте рішення будуть відповідати вимогам закону, у разі порушення якого особа, права якої порушено має право застосувати ефективні процедури оскарження.

Ключові слова: *принципи, належне урядування, нормативні акти, публічне управління, процедури.*

Savitka V. V. Principles of good governance in the activities of public authorities

The article draws attention to the fact that after the declaration of independence, the Ukrainian state faced the issue of developing Ukraine's foreign policy, one of its strategic priorities was joining the European community, which required rethinking domestic principles of administrative law, but also new approaches to implementing European principles of good governance in the activities of public authorities. It is emphasized that under the influence of the development of democratic principles, the European integration factor of Ukraine's entry into various European structures, the transformation of administrative legal relations, the principles of good governance are an indispensable component of new relations in the sphere of interaction of public administration bodies with private individuals. In order to clarify the influence of the principles of good governance on the activities of public authorities, the views of scientists who studied the principles of the formation of good governance and their impact on the activities of public administration in their publications were analyzed. A number of international and domestic regulatory legal acts and other sources of law were analyzed, which focus on the principles of good governance, the need for their widespread application in the activities of domestic public administration entities. In particular, the Laws of Ukraine were analyzed: «On Ratification of the Partnership and Cooperation Agreement between Ukraine and the European Communities and their Member States»; «On Administrative Procedure»; «On Information»; «Fundamentals of Ukrainian Legislation on Health Care», subordinate regulations and court decisions, as well as a number of international regulatory legal acts, among which it should be noted the Criteria and Principles formulated by the Commission of the European Union, the World Bank and the Organization for Economic Cooperation and Development, the Charter of Fundamental Rights of the European Union, as well as other European regulatory acts, which focus on the formation and development of the principles of good governance. The important role in regulating the relations of public bodies, their officials in their relations with citizens is emphasized by the principles of good governance, according to which public authorities are responsible for their activities. Based on the conducted study of the principles of administrative procedure, it is proposed to supplement such principles with the principle of confidentiality of information; the principle of being heard before making a decision; the principle of notification of the decision. It is concluded that the above principles guarantee that the decision will comply with the requirements of the law, in case of violation of which the person whose rights have been violated has the right to apply effective appeal procedures.

Key words: *principles, good governance, regulations, public administration, procedures.*

Вступ. Після проголошення у 1991 році Акту незалежності перед українською державою постало питання вироблення зовнішньої політики України, одним із її статегічних пріоритетів стало входження до європейського спільноти, що потребувало не тільки переосмислення вітчизняних принципів адміністративного права, але й нових новаторських підходів до впровадження європейських принципів належного урядування в діяльність вітчизняних органів публічної влади, нових відносин між органами публічної влади (посадовими особами) у їх відносинах із приватними особами, що потребує з'ясування низки принципових питань.

Дослідження принципів належного урядування є актуальним, оскільки воно сприяє вирішенню існуючих принципових питань діяльності органів публічної влади.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та практичні аспекти діяльності органів публічної влади, а також принципів належного урядування були

предметом дослідження вітчизняних науковців, серед яких такі провідні вчені, як: В. Авер'янов, В. Галунько, П. Діхтієвський, О. Дніпров, Т. Коломоєць, К. Колпаков, О. Муза, А. Пухтецька, О. Світличний, В.Тимощук та ін. Втім, з огляду на простійний розвиток суспільних відносин, а також те, що принципи не є сталими, питання дослідження принципів належного урядування потребує нових поглядів.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження принципів належного урядування та визначення шляхів їх удосконалення в діяльності органів публічної влади.

Результати дослідження. Аналіз спеціальної літератури, вітчизняних та зарубіжних нормативно-правових актів, а також наукових думок, вказує, що перші ознаки належного урядування з'явилася наприкінці вісьмидесятих років минулого століття, коли у 1989 році Світовий банк у своєму дослідженні вперше використав термін «врядування» (governance) для опису необхідності інституційної реформи та кращого й ефективнішого публічного сектору. Врядування визначалося як «здійснення політичної влади для управління державними справами», термін термін «належне врядування» (good governance), позначався як «ефективна публічна служба, надійну судова система та адміністрація [1, с. 12, с. 60]. В подальшому концепція врядування в публікації Світового банку «Врядування та розвиток» 1992 року було визначено як «спосіб здійснення влади в управлінні економічними та соціальними ресурсами країни з метою розвитку» [2, с. 1].

Як бачимо термін «урядування» також охоплює діяльність влади щодо публічного управління економічними відносинами. Оскільки право в цілому являє собою надбудову над економічним базисом суспільства, то у праві відбуваються основні напрямки і закономірності розвитку суспільства. Розвиток суспільних відносин має динамічний характер, відповідно до цього і принципи не залишаються без змін [3, с. 85]. Регулювання устрою держави, діяльності державної влади та органів місцевого самоврядування здійснюється конституційними правовими нормами, зокрема встановленням системи органів державної влади та статусу окремих її видів. Одночасно цими нормами встановлюються принципи організації та функціонування органів публічної влади (органів державної влади і місцевого самоврядування) [4, с. 10-40].

У 1992 році за ініціативи Організації економічного співробітництва і розвитку та Європейського Союзу був розроблений один з найпрестижніших аналітичних центрів Європейського Союзу – Програма SIGMA – Програма підтримки вдосконалення врядування та менеджменту) [5, с. 2]. Необхідніть даної програми було пов'язано із демократичними процесами, що відбувалися в європейських країнах, особливо в пострадянських, що потребувало нових принципових взаємовідносин громадян із органами державної влади.

Прагнення України долучитися до європейського економічного, соціального, політичного та правового простору, потребував дієвих кроків. Одним із перших таких кроків стало підписання у 1994 році Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами [6]. Розділ 1 Угоди містив основні принципи, серед яких: принцип поважання демократичних прав людини; принцип ринкової економіки; принцип добробуту і стабільності та інші. Вказані принципи та інші основні вимоги викладені у цій Угоді, стали основою правового регулювання відносин між нашою державою, Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами. Принцип поважання демократичних прав людини нерозривно пов'язаний із діяльністю органів публічної влади (публічною адміністрацію), вказує на правовідносини суб'єктів приватного права із органами публічної влади та їх посадовими особами й охоплюється належним урядуванням. На думку О. Музи, принцип належного урядування є одним із спеціальних галузевих принципів, що застосовується в адміністративних правовідносинах [7, с. 87].

Європейські принципи державного управління визначають практичні основи належного управління та служать орієнтиром для всіх, хто бере участь у розробці та впровадженні реформ державного управління у своїх країнах. Ці принципи випливають з міжнародних стандартів і передового досвіду в країнах-членах ЄС і країнах Організації економічного співробітництва та розвитку [8].

Визначення чітких принципів належного урядування є довготривалим процесом. Так, Програмою розвитку ООН «Управління та Сталий розвиток людини» від 1997 року було визначено набір принципів, які надалі мали отримати загальне визнання. Так, зазначена Програма визначала лише п'ять принципів належного урядування. Зокрема 1. Легітимність і голос (Legitimacy and Voice). 2. Напрям (Direction), 3. Продуктивність (Performance). 4. Підзвітність (Accountability). 5. Справедливість, або ж чесність (Fairness) [9, 10].

Як зазначає О. Дніпров, в основу концепції належного урядування спочатку було закладено п'ять фундаментальних принципів, згідно з якими і мало здійснюватися відповідне врядування [11, с. 115]. В ст. 41 «Право на якісне управління» Хартії основоположних прав Європейського Союзу – публічно-правовий акт, проект якого було підготовлено у 2000 році, та який набув юридичної сили з набранням чинності Лісабонського договору 1 грудня 2009 року, також закріплено основні правові принципи належного урядування [12].

У документі «Європейське врядування. Біла книга» (2001 р.) викладено основні принципи переходу країн Європи до нової парадигми управління єдиною Європою на принципах демократичного урядування [13]. Принципи діяльності органів публічної адміністрації (принципи діяльності) можуть бути представлені через чотири основні групи принципів: 1) юридична визначеність (надійність та передбачуваність); 2) відкритість і прозорість 3) відповідальність; 4) ефективність та результативність [14, с. 121].

Настанови з належного урядування, як і критерії «ефективного врядування» та принципи, також сформульовані Комісією Європейського Союзу, Світовим банком та Організацією Економічного Співробітництва та Розвитку. Зокрема, принципами «ефективного врядування» є такі: верховенства права; відкритість і прозорість діяльності демократичних інституцій; чесність і рівність, що стосуються громадян, у т. ч. і надання консультативних послуг та участі в ухваленні рішень; результативність та ефективність послуг; ясність, прозорість і можливість застосування на практиці законів і правових регулювань; сталість і цілісність у формуванні політики; високі етичні стандарти поведінки [15].

У 2008 році Комітет Міністрів Ради Європи оприлюднив дванадцять принципів належного демократичного урядування («good democratic governance»): (i) чесне проведення виборів; (ii) представництво та участь; (iii) очікуваність; (iv) ефективність та результативність; (v) відкритість та прозорість; (vi) верховенство права; (vii) етична поведінка; (viii) компетентність; (ix) інновації та відкритість до змін; (x) стійкість та довгострокова орієнтація; (xi) правильний фінансовий менеджмент; (xii) права людини, культурне різноманіття та соціальна згуртованість, підзвітність [16].

Кожен із наведених принципів має безпосереднє відношення до діяльності органів публічної влади. Вагомий вплив принципи належного урядування мають на діяльність вітчизняних судів та Європейського суду з прав людини. На підставі здійненого науково-теоретичне дослідження принципів належного урядування, аналізу судової практики ЄСПЛ та ВС Я. Берназюк зазначає, що у рішеннях ЄСПЛ сформувалась стала практика щодо розуміння принципу належного урядування, до змісту якого вчний включає п'ять головних складових елементів. Принцип належного урядування знайшов широке застосування у вітчизняній судовій практиці, зокрема, у рішеннях Конституційного Суду України та при розгляді справ за участі суб'єкта владних повноважень [17, с. 194-195].

Отже, викладене свідчить, що принципи належного урядування покладені в основу діяльності органів публічної влади, діяльність яких ґрунтується на розроблених міжнародними і європейськими організаціями принципах належного урядування, відповідно до яких органи публічної влади є відповідальними за свою діяльність, яка має грунтуватися на беззаперечному визнанні приорітуту прав людини, її прав і законнних інтересів.

Наведений перелік принципів належного урядування, повною мірою може бути використаний в діяльності органів публічної влади України. Це в повній мірі стосується й принципів адміністративної процедури, визначені Законом України «Про адміністративну процедуру» від 17.02.2022 р. №2073-IX [18], які поширюються також на адміністративну діяльність адміністративних органів.

На нашу думки принципи адміністративної процедури можуть бути доповнені такими принципами, як: принцип дотримання конфіденційності інформації; принцип бути заслуханим перед прийняттям рішення; принцип повідомлення про прийняте рішення. Прпоаналізуємо ці принципи.

Принцип дотримання конфіденційності інформації. Така інформація може стосуватися різноманітних відомостей, зокрема, лікарської таємниці, медичної інформації, що встановлюються ст. 40 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19.11.1992 р. № 2801-XII [19] та частиною третьою ст. 46 Закону України «Про інформацію» від 02.10.1992 р. №2657-XII [20], а також інших видів інформації, відносини щодо якої регулюються нормами закону.

«Таким чином, лише фізична особа, якої стосується конфіденційна інформація, відповідно до конституційного та законодавчого регулювання права особи на збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації має право вільно, на власний розсуд визначати порядок ознайомлення з нею інших осіб, держави та органів місцевого самоврядування, а також право на збереження її у таємниці» [21].

Принцип бути заслуханим перед прийняттям рішення. Право бути заслуханим (почутим) як складова права на судовий захист підлягає реалізації до моменту вжиття державою, її органами чи посадовими особами будь-яких заходів, які можуть негативно вплинути на особу, її права і свободи. Це право випливає з основоположних засад судочинства, що, зокрема, expressis verbis викладені у приписах частини другої статті 129 Конституції України. Тільки за умови дотримання права особи бути заслуханою у суді суд може виконати свій конституційний обов'язок – незалежно і неупереджено, ураховуючи точку зору заінтересованої особи, розглянути всі конкретні аспекти у справі та на підставі цього видати обґрунтоване (умотивоване) рішення суду [22].

Принцип повідомлення про прийняте рішення. Інформація про прийняте рішення у адміністративній справі повинна бути доведена до учасника справи відповідно до встановлених нормативно-правовими актами вимог. Наприклад, наказом Міністерства доходів і зборів України (зараз Державна податкова служба України) від 22.10.2013 р. № 611, затверджено Порядок інформування про надіслані (вручені) податкові повідомлення-рішення [23].

Висновки. Таким чином, здійснене дослідження принципів належного урядування в діяльності органів публічної влади**,** свідчить, що розроблені міжнародними та європейськими організаціями принципи належного урядування у своїй більшості знайшли своє запровадження і покладені в основу діяльності вітчизняних органів публічної влади, відповідно до яких органи публічної влади є відповідальними за свою діяльність, яка має грунтуватися на беззаперечному визнанні приорітету прав людини, її прав і законнних інтересів.

З метою удосконалення принципів адміністративної процедури, пропонуємо, статтю 4 «Принципи адміністративної процедури» Закону України «Про адміністративну процедуру» від 17.02.2022 р. №2073-IX, доповнити: принципом дотримання конфіденційності інформації; принципом бути заслуханим перед прийняттям рішення; принципом повідомлення про прийняте рішення.

Вважаємо, що**в**вищезазначені, принципи гарантують, що прийняте рішення будуть відповідати вимогам закону, у разі порушення якого особа, права якої порушено має право застосувати ефективні процедури оскарження.

Список використаних джерел:

1. Sub-Saharan Africa. From Crisis to Sustainable Growth. The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank. Washington, D.C., 1989. URL: http://documents1.worldbank.org/curated/en/498241468742846138/pdf/multi0page.pdf (дата звернення: 08.03.2025).

2. Governance and Development. The International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank. Washington, D.C., 1992. URL: http://documents1.worldbank.org/curated/en/604951468739447676/pdf/multi-page.pdf (дата звернення: 08.03.2025).

3. Світличний О.П. Адміністративні правовідносини у сфері земельних ресурсів України: проблеми теорії та практики правозастосування: Монографія. Донецьк: Державне видавництво «Донбас», 2011. 410 с.

4. Адміністративне право України: підручник. 3-є вид., стер. К.: Юрінком Інтер, 2001. 752 с.

5. European principles for public administration [Electronic resource]. SIGMA Paper. № 27. 28 p. URL: http://www.oecd.org/site/sigma/publicationsdocuments/36972467.pdf (дата звернення: 09.03.2025).

6. Про ратифікацію Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами: Закон України від 10.11.1994 р. № 237/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1994. № 46. Ст. 415.

7. Муза О. Особливості реалізації принципу належного урядування у публічному адмініструванні. *Юридичний вісник.* 2020. №6. С. 83-89.

8. Принципи належного управління. URL: https://par.in.ua/en/good-governance/principles-of-good-governance (дата звернення: 09.03.2025).

9. Principles of good governance. URL: http://msulocalgov.org/ technicalassistance/Principles ofGovernance. pdf (дата звернення: 10.03.2025).

10. Principles for Good Governance in the 21st Century. Policy Brief No.15. By John Graham, Bruce Amos and Tim Plumptre. 2003 Institute on Governance. URL: https://iog.ca/docs/2003_August_ policybrief15.pdf (дата звернення: 10.03.2025).

11. Дніпров О. Принципи належного урядування в сучасній системі адміністративного права України. *Підприємництво, господарство і право.* 2021. №1. С.114-118.

12. Хартія основоположних прав Європейського Союзу. URL: https:// ips. ligazakon.net/ document/MU00303

13. European Governance. A WhitePaper. - Brussels: Commission of the European Communities, 2001. 35 p. URL: http:// eurlex.europa.eu/LexUriServ/ site/ en/com2001_0428en01.pdf (дата звернення: 10.03.2025).

14. Пухтецька А.А. Європейські принципи адміністративного права та їх запровадження в законодавстві України: дис. … канд. юрид. наук. 2009. К., 2012 с.

15. Критерії та принципи сформульовані Комісією Європейського Союзу, Світовим банком та Організацією Економічного Співробітництва та Розвитку. URL: http://www.oecd.org/ home/0.2987.en_2649_201185_1_1_1_1_1.00.html. (дата звернення: 10.03.2025).

16. Principles of Good Democratic Governance. URL: https://rm.coe.int/ brochure-12-principles-of-good-governanceand-current-tools-on-good-go/ 16808b1687 (дата звернення: 10.03.2025).

17. Берназюк Я.О. Принцип належного урядування (GOOD GOVERNANCE): національна та європейська судова практика. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету* 2021. Серія: «Право». Вип. 64. С. 189-197.

18. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17.02.2022 р. №2073-IX. *Відомості Верховної Ради України.* 2023. №15. Ст. 50.

19. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 р. №2801-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1993. №4. Ст.19.

20. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 р. №2657-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1992. № 48. Ст.650.

21. Рішення Конституційного Суду України: Справа № 1-9/2012 від 20.01. 2012 р. № 2-рп/2012. URL: https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/431-pravo-na-informa ciyu (дата звернення: 10.03.2025).

22. Рішення Конституційного Суду України. Другий Сенат. Справа № 3-88/2022(205/22, 114/24) від 18.07. 2024 р. № 8-р(II)/2024. URL: https://zakon.rada. gov.ua/laws/show/ v008p710-24#Text (дата звернення: 11.03.2025).

23. Про затвердження Порядку інформування про надіслані (вручені) податкові повідомлення-рішення: наказ Міністерства доходів і зборів України від 22.10.2013 р. № 611. URL: https:// ips.ligazakon.net›view (дата звернення: 11.03.2025).

CHEPKOVA K. O.,
Candidate of Legal Sciences,
Doctoral Student at the Scientific
and Organizational Department
*(Military Institute of Taras Shevchenko
National University of Kyiv)*

UDC 342.9
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.39

PUBLIC INTEREST OF CHILDREN DURING ARMED CONFLICT

The author of the article investigates the public interest of children during armed conflict. First of all, the author analyzes the studies available in the Ukrainian administrative law doctrine on the public interest as a basic concept. In particular, the author takes into account the position of the judiciary on the definition of the concept of "public interest". The author analyzes relatively recent amendments to the legislation which legalized the concept of "public interest" – the Law of Ukraine "On Administrative Procedure". For comparison, the author reviews the approaches of foreign parliaments to the definition of the above concept (Australia, the United Kingdom and the French Republic).

Based on the preceding, the author concludes that the public interest may be present in any sphere of public life in a certain historical period of time for any category of society. The article argues that during an armed conflict, the public interest of children is relevant. The period of armed conflict is accompanied by increased risks to the life and existence of children in all parts of the State, considering modern means and methods of warfare. Not to mention the creation of conditions for children's full development.

In this situation, there is a mutual public interest of several parties (the state, children, and their legal representatives). The public interest of children in general, and during armed conflict in particular, is based on their rights enshrined in law. The public interest of children during armed conflict is the important needs of persons under the age of 18 (majority, if the law does not provide for the rights of an adult earlier), which are provided and implemented by public administration entities during armed confrontation between states or between belligerents within the territory of one state.

Key words: *public interest, children, armed conflict, public administration.*

Чепкова К. О. Публічний інтерес дітей під час збройного конфлікту

Автором статті досліджено публічний інтерес дітей під час збройного конфлікту. Першочергово автором статті проаналізовано наявні в українській доктрині адміністративного права дослідження стосовно публічного інтересу, як основного поняття. В тому числі, взято до уваги позиція судової гілки влади щодо визначення поняття "публічний інтерес". Проаналізовані відносно недавні зміни до законодавства, якими легалізовано поняття "публічний інтерес" – Закон України "Про адміністративну процедуру". Для порівняння здійснено огляд підходів зарубіжних парламентів до визначення зазначеного вище поняття (Австралія, Велика Британія та Французька Республіка).

На основі вищевикладеного, автором зроблено висновок, що публічний інтерес може бути наявним в будь-якій сфері суспільного життя в певний історичний проміжок часу для будь-якої категорії суспільства. У статті стверджується,

що під час збройного конфлікту наявним є публічний інтерес дітей. Період дії збройного конфлікту супроводжується підвищеними ризиками для життя та існування дітей у всіх куточках держави, враховуючи сучасні засоби та методи ведення воєнних дій. Не говорячи вже про створення належних умов для їх повноцінного розвитку.

У цій ситуації є наявним взаємний публічний інтерес декількох сторін (держави, дітей, а також їх законних представників). В основі публічного інтересу дітей в цілому, так і під час збройного конфлікту зокрема, є закріплені на законодавчому рівні їх права. Публічний інтерес дітей під час збройного конфлікту – це важливі потреби осіб віком до 18 років (повноліття, якщо за законом особа не набуває прав повнолітньої раніше), які забезпечують та реалізують суб'єкти публічної адміністрації, в період збройного зіткнення між державами або між ворогуючими сторонами в межах території однієї держави.

Ключові слова: *публічний інтерес, діти, збройний конфлікт, публічна адміністрація.*

Introduction. The relatively new category of "public interest" is becoming more and more used both in the doctrine of Ukrainian law and in legislation. The emergence and widespread use of the concept of "public interest" has become natural, given the need to find a balance between the interests of the state and certain groups/individuals. The "public interest" is crucial for public law relations, as they are based on meeting the needs of society or a significant number of individuals. Children, as one of the main categories of any society, have their own public interests at any historical period of time. This issue becomes more acute during any armed conflict, given that this category of society is the most vulnerable and unprotected.

Domestic legal research has already made a number of developments regarding the public interest as a basic concept. In particular, V.V. Halunko, M.M. Halay, T.O. Kolomoyets, I.V. Kosyak, R.S. Melnyk, O.I. Mykolenko, L.O. Zolotukhina, etc. Separately, the issue of children during armed conflict has been repeatedly raised in legal science (L.R. Nalyvaiko, O.M. Ryhina, N.V. Stepanenko, V.M. Ternavska, and others). However, no studies have been conducted on the public interest of children during armed conflict.

Formulation of the problem. The purpose of the work is to analyze the public interest in general and the public interest of children during armed conflict in particular, based on the developments of the national doctrine of administrative law and current legislation.

Results of the study. The concept of "public interest" is relatively new to the Ukrainian doctrine of administrative law in particular, and to law in general. Nevertheless, legal scholars have already made developments on this issue.

The public interest, according to V. Halunko, is the needs of a significant number of individuals and legal entities that are provided by public administration in accordance with the legally established competence [1, p. 180].

O.P. Dzisiak and D.M. Shershenkov consider that the public interest should be understood as a set of needs recognized by the state, the realization of which is ensured through public administration and contributes to the protection of human rights and freedoms [2, p. 50].

In her dissertation research, L.O. Zolotukhina provided her own vision of the definition of public interest as a set of historically established and situational objectively existing needs, aspirations, goals of public associations, certain social groups, territorial communities, society, nation and other participants in legal relations recognized by the state, the mechanism of implementation and protection of which is determined in accordance with the current legislation of Ukraine [3, p. 17].

M.M. Halay and I.V. Kosyak understand public interest in administrative law as a set of private interests in administrative legal relations, which (set) is ensured by appropriate legal means and realized through administrative acts of the executive branch [4, p. 39].

Representatives of the judiciary also express their opinions on the public interest. For example, S. Stetsenko, a judge of the Supreme Court of the Administrative Court of Cassation, suggests that the public interest should be perceived as an objectively existing set of interrelated interests of society and the state, which ensures the satisfaction of the dominant needs of ordinary citizens and corresponds to the state of development of society. S. Stetsenko believes that the public interest is not a mere combination of private interests [5].

As an interim conclusion regarding the concept of "public interest", the doctrine has two approaches to its formulation. The first is through the word "needs" of a certain category of society, which are realized by authorized public administration entities. The second approach is to formulate this definition through the word "interests".

When formulating any concept, the rules of defining it should be followed. One of the most common mistakes in defining a concept is tautology (when part of the definition completely duplicates the concept itself).

That is why the second approach to the definition of "public interest" is not successful and does not reveal the essence of this concept.

Ukrainian doctrine also has developed approaches to the classification of the public interest. In particular, M.M. Halay and I.V. Kosyak argue that today there is a classification of public interest into state, territorial, and social.

This division is based on the subject that holds the interest. The territorial interest is understood as the territorial community's own perceptions of issues that are important at the territorial level. At the same time, territorial interest has two levels: regional and local. The social interest is defined as the interest of society or the interest of a representative of this society related to ensuring its welfare, stability, security and development. A legal interest is a type of social interest, the realization of which is carried out within the framework of legal relations. One of the obligatory elements of legal relations is the subjects. Public and private entities have a respective interest. Depending on which subject it is, its interest is determined as public or private. In the state, there will always be a difference between public and private interest. The state interest is a type of public interest, the holder of which is the state represented by the relevant state bodies. The question arises: what will constitute the public interest? And what will be ensured in the realization of the public interest? Scholars tend to believe that the content of the public interest is a combination of private interests. However, the question remains as to how much private interest is necessary to transform it into public interest [4, p. 39].

O.I. Mykolenko divides the interests of subjects of legal relations into three types:

– interests of an individual or a small group of individuals, which are recognized and protected by the state (material well-being, decently paid work, etc.);

– interests of society, which are recognized by the majority of society and ensured by the state (reduction of the level of crime by ensuring public order, protection of health and life of people through the elimination of the consequences of accidents, disasters, etc.

At the same time, O.I. Mykolenko emphasizes that within the framework of administrative law it is methodologically incorrect to use only the term "public interest" which simultaneously characterizes both state interests and social interests. If the administrative law clearly distinguishes between state and social interests, this will allow to discover and pay attention to new features of administrative and legal regulation of Ukraine in modern conditions [6, p. 103].

A much broader classification of the public interest is proposed by L.O. Zolotukhina, namely, according to the following criteria: 1) by subjective composition (public interest of groups of people, territorial communities, society, nations, peoples, states, international organizations); 2) by the territory to which it applies (local, limited to territorial units, regional (extends to the territory of several territorial units of the state), state (spread within one state), international (extends to the territory of several states), as well as internal and external); 3) by the time of existence (permanent, periodic, short-term, long-term); 4) by the importance for the holder of the public interest (fundamental and secondary); 5) by the area of implementation (public interest in defense, public order, economy, energy, construction, medicine, culture, etc.); 6) by the way the holders of the public interest interact (common public interest and mutual public interest) [3, p. 18].

The classification proposed by L.O. Zolotukhina is the one that more fully reveals the essence and areas/levels of the public interest, and therefore it will be used in the future.

I.E. Berestova in her study of the public interest based on a systematic approach made, from the point of view of the author, very good and logically reasoned conclusions. The scientist named a number of features of the public interest as a legal category:

1) the universal nature of the public interest (purpose of the public interest);

2) connection with the masses (quantitative aspect);

3) recognition by the State and legal protection (statutory recognition, representation of essential social values or generally allowed by law as a certain manifestation of the State's concern for the stability of law and order); 4) possibility of their realization through measures of a state power nature [7, p. 25].

Also, based on the analyzed previous scientific studies, I.E. Berestova argues that constitutional guarantees of human rights, which are abstractly declared in Section III of the Supreme Law of Ukraine and enshrined in the form of a general permission in acts, create all the necessary legislative grounds for recognizing them as a public interest. The perception of society or significant social groups forms a public interest which acquires the features of a public interest and cannot be mechanically removed from the latter [7, p. 26].

M.V. Udod and V.S. Pirogov believe that the Constitution of Ukraine plays an exceptional role in the normative consolidation of the public interest as a social contract which establishes the most important needs of society, which are unquestionably recognized by the State and which the State must in any case protect and create appropriate conditions for their realization. Therefore, when determining the legal nature of the interest, one should first of all be guided by the provisions of the Supreme Law of Ukraine, which, given the content of Article 8, should be applied to the social relations regulated by them directly and obligatorily [8, p. 232].

So, in essence, public interests are based on those social benefits, rights, and freedoms that are enshrined in the Fundamental Laws of each individual state.

As for the legislative definition of "public interest," it was absent until recently. However, in 2022, the national legislator adopted the Law of Ukraine "On Administrative Procedure" [9], the main task of which is to regulate the relations of executive authorities, authorities of the Autonomous Republic of Crimea, local governments, their officials, and other entities authorized by law to perform public administration functions with individuals and legal entities in the consideration and resolution of administrative cases through the adoption and execution of administrative acts.

The concept of "public administration" and everything related to it has long been the subject of research in Ukrainian science. However, there was no legislative understanding of this concept until 2022.

With the entry into force of the Law of Ukraine "On Administrative Procedure", a number of important concepts, primarily for administrative law, were legalized.

Among them, an administrative body is an executive authority, an authority of the Autonomous Republic of Crimea, a local government body, their official, or other entity authorized by law to perform public administration functions.

Among other things, the Ukrainian parliament has fixed the definition of "public interest", which means the interest of the state, society, territorial community, as well as interests and needs important for a large number of people.

From the point of view of logic, namely the rules for defining a concept, the wording of this definition is not entirely successful. The definition should not form a circle (Latin circulus vitiosus). If the content of the concept being defined (Dfd) is revealed through the defining concept (Dfn), the content of which, in turn, is revealed through Dfd, then such a definition forms a circle or circulus vitiosus. A common type of circle is a tautology (from the Greek word for "same"), an incorrect definition in which Dfn repeats Dfd. For example, "criminal – a person who has committed a crime", "linguist – a specialist in linguistics", "differential equation – an equation that contains a differential", etc. Such definitions are called definitions of "the same thing through the same thing" (idem per idem) [10, p. 195].

It is more likely that the definition of "public interest" is based on possible types. Thus, the legislator names the following types of public interest: state interest, social interest, interest of the territorial community, and the fourth type – interests and needs important for a large number of persons.

The approach of foreign parliaments to defining the concept of "public interest" is interesting.

In Australia, the definition of the "public interest" itself was rejected. At the same time, the Australian Parliament believes that the new Act should include the following non-exhaustive list of public interest matters which a court may consider:

(a) freedom of expression, including political communication;

(b) freedom of the media to investigate, and inform and comment on matters of public concern and importance;

(c) the proper administration of government;

(d) open justice;

(e) public health and safety;

(f) national security;

(g) the prevention and detection of crime and fraud; and

(h) the economic wellbeing of the country.

"Public interest" should not be defined, but a list of public interest matters could be set out in the Act. The list would not be exhaustive, but may provide the parties and the court with useful guidance, making the cause of action more certain and predictable in scope. This may in turn reduce litigation.

Including a non-exhaustive list of public interest matters seems more helpful than a definition of public interest, which might necessarily have to be overly general or overly confined and inflexible [11].

This notion of public interest is not defined abstractly by French law. It is through its role that we can understand its meaning. This concept is at the base of the French public law, constitutional and administrative. It appears in the jurisprudence of the Constitutional Court and the Supreme Administrative Court, the Council of State. What is the technique of creation of the public interest? According to the traditional view, written in the Declaration of 1789, it is the law, that is to say the Parliament, expression of the general will, which has to define the public interest. This is the first method of production of this concept, the political debate. Especially since the introduction of the current Constitution, adopted in 1958, the action of the executive power and the public administrations of the state and other public authorities have to be mentioned. Administrative acts issued by the Executive power and other public bodies are with the law the second mode of normative action. They help to define the public interest, subsidiarily [12].

In the UK, the Joint Committee on Privacy and Injunctions concluded that there should not be a statutory definition of the public interest, as "the decision of where the public interest lies in a particular case is a matter of judgment, and is best taken by the courts in privacy cases" [13].

From my point of view, the definition of "public interest" is more successful and reveals the essence of the concept of "public interest" as defined by the decision of the Supreme Court of Ukraine. According to the opinion of the Grand Chamber of the Supreme Court in its decision of February 13, 2019 in case No. 233/4308/17 [14], the position is expressed that the "public interest" is the needs of a significant number of individuals and legal entities that are important for a significant number of individuals and legal entities, which, in accordance with the legally established competence, are provided by public administration entities. In administrative law, the term "public administration" should be understood as a system of state executive authorities and executive bodies of local government, enterprises, institutions, organizations and other entities vested with administrative and managerial functions that act to ensure both the interests of the state and the interests of society as a whole, as well as a set of these administrative and managerial actions and measures established by law.

Consequently, the public interest can be present in any sphere of public life in a certain historical period of time for any category of society.

During an armed conflict, the existence of a public interest of children can be stated. Children are the future of every state, and there will be no state without children. It is a well-known fact that children are the category of the population most in need of protection, attention, care, control, etc. The period of armed conflict is accompanied by increased risks to the lives and existence of children in all parts of the country, in view of modern means and methods of warfare. Not to mention the creation of conditions for their full development.

The preamble to the Law of Ukraine "On Protection of Childhood" [15] states that protection of childhood in Ukraine is a strategic national priority, which is important for ensuring the national security of Ukraine and the effectiveness of the state's domestic policy. The state of Ukraine assumes the responsibility to ensure the realization of the child's rights to life, health care, education, social protection, comprehensive development and upbringing in a family environment. The establishment of the basic principles of state policy in this area is based on ensuring the best interests of the child.

That is why it can be argued that in this situation there is a mutual public interest of several parties. On the one hand, there is the state, which is interested in its future existence and, therefore, in the preservation of children. On the other hand, it is the children themselves, as the least protected category of society.

There is also another party to consider – the legal representatives of children, as they, more than anyone else, are interested in ensuring that their children are least exposed to danger, have favorable conditions for development, etc.

The public interest of children in general, and during an armed conflict in particular, is based on their rights enshrined in law. The public interest of children is closely intertwined with the rights of children, which will be the topic for further research.

Conclusions. The public interest of children during armed conflict is the important needs of persons under the age of 18 (majority, if the person does not acquire the rights of an adult earlier), which are ensured and implemented by public administration entities during armed confrontation between States or between belligerents within the territory of one State.

References:

1. Галай М.М., Косяк І.В. Публічний інтерес в адміністративному праві. *Економіка. Фінанси. Право*. 2021. № 5/1. С. 37-40.

2. Галунько В.В. Публічний інтерес в адміністративному праві. *Форум права*. 2010. № 4. С. 178-182.

3. Дзісяк О.П., Шершеньков Д.М. Розвиток наукової думки щодо поняття "публічний інтерес". *Legal Bulletin.* 2024. № 3 (13). С. 46-51.

4. Золотухіна Л.О. Публічний інтерес як адміністративно-правова категорія : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2019. 334 с.

5. Стеценко С. Публічний інтерес доцільно сприймати як сукупність взаємообумовлених інтересів суспільства і держави. *Судова влада України.* URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1034963/ (дата звернення : 09.03.2025).

6. Миколенко О.І. Публічний і приватний інтерес в адміністративному праві. *Правова держава.* 2016. № 24. С. 100-104.

7. Берестова І.Е. Правова категорія "публічний інтерес" з позицій системного підходу. *Правова держава*. 2019. № 33. С. 19-28.

8. Удод М.В., Пирогов В.С. Публічний інтерес у визначенні юрисдикційної належності земельних спорів. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2020. №4. С. 231-233.

9. Про адміністративну процедуру : Закон України від 17.02.2022 № 2073-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-IX#Text (дата звернення : 09.03.2025).

10. Конверський А.Є. Логіка: Підручник для студентів юридичних факультетів. К.: Центр учбової літератури, 2008. 304 с.

11. Meaning of public interest. *Australian Government*. URL : https://www.alrc.gov.au/publication/serious-invasions-of-privacy-in-the-digital-era-dp-80/8-balancing-privacy-with-other-interests/meaning-of-public-interest/ (дата звернення: 09.03.2025).

12. Joint Committee on Privacy and Injunctions, Privacy and Injunctions, House of Lords Paper No 273, House of Commons Paper No 1443, Session 2010–12 (2012) 19.

13. Bernard Even. The concept of Public Interest in French public law. Law institute of Lithuania conference *"Public interest versus legitimate expectations",* 12th of September 2014. P. 3.

14. Постанова Верховного Суду України від 13.02.2019, справа № 810/2763/17 (К/9901/44258/18), провадження № 11-1228апп18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/79883398 (дата звернення: 09.03.2025).

15. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text (дата звернення: 09.03.2025).

ШОРСЬКИЙ П. О.,
кандидат юридичних наук,
докторант
(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.40

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ СФЕРИ АГРОПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ ЯК ПРЕДМЕТА ІНФОРМАЦІЙНО-ПРАВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

У статті досліджено актуальні питання функціонування сфери агропромислового комплексу (АПК) як предмета інформаційно-правового забезпечення. Проаналізовано основні елементи структури АПК, які визначають ефективність функціонування галузі, зокрема виробничий, переробний, збутовий та інфраструктурний компоненти. Розглянуто основні функції АПК у соціально-економічному розвитку країни, серед яких продовольча безпека, забезпечення зайнятості, розвиток регіональної економіки та інноваційне оновлення АПК. Визначено ключові суб'єкти інформаційних відносин у сфері АПК. Проаналізовано об'єкти інформаційних відносин, серед яких технологічна, економічна, правова, статистична та наукова інформація, що забезпечує прийняття ефективних управлінських рішень у сфері агровиробництва. У статті розглянуто основні адміністративно-правові механізми функціонування АПК, які включають нормативно-правове регулювання, державну підтримку, інвестиційне забезпечення, науково-технічний розвиток та цифрову трансформацію галузі. Досліджено особливості державного контролю та нагляду у сфері АПК, визначено рівні управління галуззю – центральний, регіональний, галузевий та місцевий. Проаналізовано ключові складові інформаційно-праввого забезпечення АПК, зокрема державні інформаційні системи, електронні ресурси, цифрові реєстри та автоматизовані системи управління аграрним виробництвом. Розглянуто питання інформаційної безпеки для процесу функціонування сфери АПК та проаналізовано найбільш поширені види кіберзагроз. Запропоновано заходи для мінімізації ризиків і захисту інформаційних ресурсів АПК, які включають впровадження сучасних кіберзахисних технологій, удосконалення нормативного регулювання, підвищення цифрової грамотності персоналу та впровадження систем управління інформаційною безпекою. Висновки статті мають практичну значущість для подальшого вдосконалення інформаційно-правового забезпечення АПК, сприяють розвитку цифрових технологій у сфері агровиробництва та забезпечують ефективне управління інформаційними ресурсами АПК.

Ключові слова: *агропромисловий комплекс, інформаційне право, правове забезпечення, цифровізація, державний контроль, інформаційна безпека, управління АПК, кіберзагрози, інформаційні технології.*

Shorskyi P. O. Some issues of the agro-industrial complex as a subject of information and legal regulation

The article examines the current issues of the agro-industrial complex (AIC) as a subject of information and legal regulation. The main elements of the agro-industrial complex structure that determine the efficiency of the industry's functioning are analyzed, in particular the production, processing, marketing and infrastructure

components. The main functions of the AIC in the socio-economic development of the country are considered, including food security, employment, development of the regional economy and innovative renewal of the agricultural sector. The key subjects of information relations in the AIC are identified. The objects of information relations are analyzed, including technological, economic, legal, statistical and scientific information that ensures the adoption of effective management decisions in the field of agricultural production. The article examines the main mechanisms of the agro-industrial complex functioning, which include regulatory and legal regulation, state support, investment support, scientific and technical development and digital transformation of the industry. The features of state control and supervision in the AIC are investigated, and the levels of industry management are determined – central, regional, sectoral and local. The key components of the information support of the agri-industrial complex are analyzed, in particular, state information systems, electronic resources, digital registers and automated agricultural production management systems. The issues of information security in the agri-industrial complex are considered, the most common types of cyber threats are analyzed. Measures are proposed to minimize risks and protect the information resources of the agri-industrial complex, which include the implementation of modern cyber-protection technologies, improving regulatory regulation, increasing the digital literacy of personnel and implementing information security management systems. The conclusions of the article have practical significance for further improvement of the information and legal regulation of the agri-industrial complex, contribute to the development of digital technologies in the field of agricultural production and ensure effective management of information resources of the agro-industrial complex.

Key words: *agro-industrial complex, information law, legal regulation, digitalization, state control, information security, agro-industrial complex management, cyber threats, information technologies.*

Вступ. АПК є важливою складовою економічної системи, що забезпечує продовольчу безпеку держави, розвиток сільських територій та експортний потенціал країни. В умовах глобалізації, інноваційного розвитку та цифрової трансформації виникає необхідність ефективного інформаційно-правового забезпечення функціонування сфери АПК. Відсутність чіткої та комплексної правової бази, що регулює інформаційні процеси в аграрній сфері, ускладнює доступ до відкритих даних, уповільнює інтеграцію цифрових технологій та створює ризики для прозорості та ефективності державного управління.

Актуальність дослідження зумовлена зростанням ролі інформаційних технологій в управлінні АПК, необхідністю удосконалення нормативно-правового забезпечення інформаційної безпеки, захисту персональних даних агровиробників, регулювання цифрових платформ та електронного документообігу. Впровадження сучасних механізмів правового забезпечення сприятиме сталому розвитку аграрної галузі, підвищенню її конкурентоспроможності та адаптації до викликів цифрової економіки.

Теоретичні та прикладні аспекти інформаційно-правового забезпечення аграрної сфери досліджуються у працях багатьох вітчизняних і зарубіжних учених. Зокрема, проблематика інформаційної безпеки в АПК розглядається в контексті загальної цифровізації економіки, забезпечення інформаційних відносин та використання електронних реєстрів у функціонуванні сфери АПК. Дослідники наголошують на важливості розвитку державних інформаційних систем, правового забезпечення кіберзахисту та необхідності гармонізації національного законодавства із міжнародними стандартами. Водночас у науковій літературі недостатньо розкриті питання правового забезпечення цифрових платформ для ведення аграрного бізнесу, використання електронних систем контролю земельних ресурсів, удосконалення механізмів державного моніторингу та управління інформаційними ризиками.

Окрім того, дискусійним залишається питання правової регламентації інформаційного забезпечення суб'єктів аграрного ринку, що потребує подальшого дослідження.

Попри значний масив наукових напрацювань, на сьогодні залишаються не до кінця врегульованими окремі аспекти правового забезпечення інформаційної взаємодії в АПК, зокрема: 1) правовий статус та функціонування цифрових аграрних платформ, що забезпечують доступ до ринкових даних та державної підтримки; 2) вдосконалення законодавства щодо захисту інформаційних ресурсів АПК від кіберзагроз; 3) механізми забезпечення прозорості та відкритості даних у сфері АПК для державного управління та бізнесу; 4) правові аспекти регулювання електронного документообігу та цифрової ідентифікації агровиробників. Дослідження цих аспектів дозволить не лише розширити теоретичні засади інформаційно-правового забезпечення АПК, а й сформувати науково-обґрунтовані рекомендації для вдосконалення правових механізмів цифровізації АПК.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження процесу функціонування сфери АПК як предмета інформаційно-правового забезпечення шляхом аналізу його основних структурних елементів, мети та завдань інформаційно-правового регулювання, визначення функцій АПК у соціально-економічному розвитку країни, суб'єктів та об'єктів інформаційних відносин, механізмів функціонування галузі, впливу цифрових технологій, категорій інформаційних ресурсів та напрямів їх використання, особливостей державного контролю та сучасних підходів до нагляду, проблем регуляторного впливу, рівнів державного управління, питань інформаційної безпеки, основних кіберзагроз і заходів щодо захисту інформаційних ресурсів та цифровізації процесів у сфері АПК.

Результати дослідження. В умовах сучасної цифрової трансформації АПК виступає не лише ключовим сектором економіки, а й об'єктом інтенсивного інформаційно-правового забезпечення. Зростання ролі інформаційних технологій у виробництві, управлінні та розподілі сільськогосподарської продукції зумовлює необхідність удосконалення правових механізмів забезпечення інформаційних процесів у цій сфері. Інформаційно-правові відносини в АПК охоплюють широке коло питань: від правового забезпечення інформаційної безпеки до впровадження електронного документообігу, цифрових платформ і моніторингових систем.

АПК є багатогалузевою системою, що об'єднує виробничі, переробні та збутові процеси, забезпечуючи взаємозв'язок між різними секторами економіки. Його структура включає кілька ключових компонентів, що визначають особливості організації та функціонування галузі. Основні елементи структури АПК включають: 1. Галузева структура – це поділ на окремі галузі, такі як рослинництво, тваринництво, переробна промисловість, кожна з яких виконує специфічні функції у виробничому процесі; 2. Територіальна структура – це розміщення підприємств АПК у різних регіонах країни з урахуванням природно-кліматичних умов, спеціалізації та економічної доцільності. Наприклад, вирощування зернових культур переважає в степових регіонах, тоді як садівництво розвинене в лісостепових зонах; 3. Організаційна структура – це форми організації підприємств та об'єднань, такі як агрохолдинги, кооперативи, фермерські господарства, державні підприємства, які взаємодіють між собою та з іншими секторами економіки. Важливим чинником ефективності АПК є його інтеграція з переробкою та збутом продукції, що сприяє підвищенню доданої вартості, стабільності постачання та економічному розвитку галузі.

Головною метою інформаційно-правового регулювання у сфері АПК є удосконалення законодавчих та організаційних механізмів для належного функціонування інформаційної системи АПК, що сприятиме підвищенню ефективності державного управління, забезпеченню сталого розвитку сільського господарства та зміцненню продовольчої безпеки України.

Досягнення цієї мети передбачає: 1. Гармонізацію національного законодавства з європейськими та міжнародними стандартами інформаційного забезпечення продовольчої безпеки; 2. Вдосконалення механізмів збору, зберігання, використання та обміну аграрною інформацією між державними органами, суб'єктами господарювання та науковими

установами; 3. Забезпечення відкритого доступу до інформаційних ресурсів, які є необхідними для ефективного ведення агробізнесу та реалізації державної політики у сфері продовольчої безпеки.

Основними завданнями інформаційно-правового регулювання у сфері АПК можна виділити:

1. Удосконалення нормативно-правової бази у сфері інформаційного забезпечення АПК, а саме: а) адаптація законодавства до сучасних вимог цифрової трансформації АПК; б) розробка комплексного закону про інформаційно-правове забезпечення АПК; в) встановлення чітких правових норм щодо збору, використання та обробки аграрної інформації.

2. Забезпечення сталого функціонування державних інформаційних систем АПК, а саме а) розвиток та інтеграція державних реєстрів, кадастрів та інформаційних баз даних у сфері сільського господарства; б) запровадження єдиної системи обліку земельних, водних та біологічних ресурсів; в) впровадження цифрових рішень для моніторингу аграрної діяльності та державного регулювання.

3. Посилення інформаційної підтримки продовольчої безпеки, а саме: а) формування системи оперативного збору, аналізу та прогнозування аграрних ринків; б) встановлення прозорих механізмів контролю за обігом сільськогосподарської продукції, у тому числі імпортно-експортних операцій; в) забезпечення доступу до інформації про стан продовольчих запасів, тенденції розвитку ринку та кліматичні ризики.

4. Захист інформаційних ресурсів АПК та кібербезпека, а саме: а) запровадження механізмів захисту державних інформаційних баз від кібератак та несанкціонованого доступу; б) регулювання використання персональних та комерційних даних у сфері сільського господарства; в) розробка заходів для захисту критично важливої інформації, що стосується продовольчої безпеки.

5. Розвиток цифрової грамотності та інформаційної культури в аграрному секторі, а саме: а) проведення навчальних програм для фермерів та сільськогосподарських підприємств щодо використання сучасних інформаційних технологій; б) популяризація цифрових рішень для оптимізації аграрного виробництва; в) сприяння науковим дослідженням у сфері інформаційно-правового регулювання АПК.

Предмет інформаційно-правового забезпечення в сфері АПК – це система суспільних відносин, що виникають у процесі створення, збору, обробки, зберігання, поширення та використання інформації, яка є необхідною для ефективного функціонування суб'єктів агропромислового виробництва, регулюється нормами адміністративного та інформаційного права і спрямована на реалізацію державної політики в галузі АПК.

АПК відіграє значну роль у соціально-економічному розвитку країни, виконуючи низку важливих функцій: 1. Економічна функція – виробництво продовольчих та непродовольчих товарів, забезпечення зайнятості, формування значної частки ВВП; 2. Соціальна функція – покращення умов життя сільського населення через створення робочих місць, розбудову інфраструктури, збереження культурних традицій; 3. Екологічна функція – раціональне використання природних ресурсів, впровадження екологічно безпечних технологій, збереження біорізноманіття; 4. Інноваційна функція – впровадження новітніх наукових досягнень, розвиток аграрної освіти та досліджень, підвищення конкурентоспроможності продукції на внутрішньому та зовнішньому ринках [1, с. 208].

В умовах сучасного інформаційного суспільства ефективність АПК значною мірою залежить від правового забезпечення інформаційних процесів. Це включає збір, обробку, зберігання, поширення та захист інформації в межах функціонування сфери АПК. Суб'єктами інформаційних відносин у сфері АПК є учасники, наділені інформаційною правосуб'єктністю, тобто здатністю мати інформаційні права та обов'язки, а також реалізовувати їх у правовідносинах. Основними суб'єктами інформаційних відносин у сфері АПК є: 1. Фізичні особи – це фермери, працівники АПК, споживачі продукції; 2. Юридичні особи – це підприємства, установи, організації, що займаються виробництвом, переробкою, зберіганням

і реалізацією аграрної продукції; 3. Державні органи – це установи, які реалізують державну аграрну політику, зокрема Міністерство аграрної політики та продовольства України; 4. Громадські об'єднання – професійні спілки, асоціації та інші організації, що представляють інтереси аграріїв.

Суб'єкти АПК класифікуються за кількома ключовими критеріями, зокрема за формою власності, організаційно-правовою формою та характером діяльності. Залежно від форми власності, виділяють державні, комунальні та приватні підприємства. Державні підприємства створюються та керуються державними органами, їхня діяльність спрямована на реалізацію державної аграрної політики. Комунальні підприємства засновуються органами місцевого самоврядування з метою задоволення потреб територіальних громад у сільськогосподарській продукції. Приватні підприємства, у свою чергу, формуються на основі приватної власності фізичних або юридичних осіб і функціонують з метою отримання прибутку від аграрної діяльності.

За організаційно-правовою формою суб'єкти АПК поділяються на сільськогосподарські кооперативи, господарські товариства та фермерські господарства. Сільськогосподарські кооперативи є добровільними об'єднаннями осіб, створеними для спільного ведення господарської діяльності у сфері аграрного виробництва. Господарські товариства являють собою підприємства, засновані шляхом об'єднання капіталів їхніх учасників, які несуть відповідальність у межах своїх вкладів. Фермерські господарства можуть мати сімейний або індивідуальний характер і спеціалізуються на виробництві сільськогосподарської продукції.

За характером функціонування суб'єкти АПК поділяються на виробничі, переробні та обслуговуючі підприємства. Виробничі підприємства безпосередньо займаються вирощуванням сільськогосподарських культур і розведенням тварин. Переробні підприємства спеціалізуються на переробці сільськогосподарської сировини у готову продукцію, що відповідає вимогам ринку. Обслуговуючі підприємства виконують допоміжні функції, зокрема надають послуги з транспортування, зберігання, забезпечення матеріально-технічними ресурсами тощо. Такий підхід до класифікації суб'єктів АПК дозволяє здійснювати їхню систематизацію відповідно до специфіки діяльності та правового статусу, що сприяє ефективному функціонуванню агропромислового комплексу в цілому [2, с. 71].

У свою чергу варто відзначити, що функціонування суб'єктів АПК є багатогранною та охоплює широкий спектр виробничих, переробних і обслуговуючих процесів. Вона спрямована на забезпечення ефективного функціонування АПК та його інтеграції в національну й світову економіку. Основні види функціонування включають:

1. Виробництво сільськогосподарської продукції – цей вид функціонування є базовим для АПК та включає: а) Рослинництво – вирощування зернових, технічних, овочевих, фруктових та інших культур; б) Тваринництво – розведення великої рогатої худоби, свиней, овець, птиці та інших тварин для отримання м'яса, молока, яєць, вовни тощо; в) Садівництво та виноградарство – вирощування плодових дерев, ягідників та винограду; г) Рибництво: розведення та вилов риби в спеціалізованих господарствах.

2. Переробка сільськогосподарської продукції – переробні підприємства забезпечують трансформацію сировини у готову до споживання продукцію. Основні напрями: а) Харчова промисловість – виробництво борошна, олії, м'ясних та молочних продуктів, консервів тощо; б) Текстильна промисловість: переробка льону, конопель, вовни та інших сировинних матеріалів на тканини та одяг.

3. Зберігання та транспортування – цей вид функціонування забезпечує збереження якості продукції та її доставку до споживача. Включає: а) Елеватори та склади – зберігання зерна та іншої продукції в оптимальних умовах; б) Транспортні компанії – перевезення сільськогосподарської продукції до місць переробки або реалізації.

4. Матеріально-технічне забезпечення – АПК потребує значного матеріально-технічного забезпечення, яке включає постачання сільськогосподарської техніки, засобів захисту рослин, добрив, пального та інших ресурсів.

Основними видами таких ресурсів та послуг є:

1. Постачання сільськогосподарської техніки – тракторами, комбайнами, сівалками та іншими машинами. Постачанням сільськогосподарської техніки займаються як вітчизняні виробники (заводи «ХТЗ», «Ельворті», «Лозівські машини»), так і міжнародні компанії («John Deere», «Claas», «Case IH», «New Holland») [3];

2. Постачання добрив та засобів захисту рослин – це мінеральні добрива, органічні добрива, засоби захисту рослин. Основними постачальниками добрив та засобів захисту рослин є міжнародні компанії («BASF», «Syngenta», «Bayer», «DuPont») та вітчизняні виробники («Суміхімпром», «ЧеркасиАзот», «ДніпроАзот») [4]. На законодавчому рівні продаж та використання агрохімікатів регулюється Законом України «Про пестициди і агрохімікати» [5].

3. Ремонт і сервісне обслуговування техніки – тривала експлуатація сільськогосподарської техніки потребує своєчасного ремонту та технічного обслуговування. Основні види ремонтних послуг: капітальний ремонт двигунів та трансмісій; ремонт ходової частини та гідравлічних систем; комп'ютерна діагностика та налаштування електронних систем. Ремонтні роботи можуть виконуватися як виробниками техніки, так і спеціалізованими сервісними центрами. В Україні діє мережа дилерських сервісних центрів міжнародних компаній («John Deere», «Claas»), а також незалежних сервісних компаній («Агросервіс», «УкрАгроСервіс») [6]. На законодавчому рівні регулювання ремонту техніки здійснюється відповідно до Наказ Міністерства аграрарної політики України «Про затвердження Правил технічної експлуатації тракторів, самохідних шасі, самохідних сільськогосподарських, дорожньо-будівельних і меліоративних машин, сільськогосподарської техніки, інших механізмів» [7].

4. Постачання паливно-мастильних матеріалів – сільськогосподарське виробництво є енергоємним процесом, що потребує значних обсягів пального, мастильних матеріалів та технічних рідин. Основні категорії паливно-мастильних матеріалів: а) дизельне паливо – основний вид пального для тракторів, комбайнів та іншої техніки; б) бензин – застосування для мототехніки та деяких типів транспорту; в) мастильні матеріали (оливи, гідравлічні рідини) – застосовуються для змащування та охолодження двигунів і механізмів. Постачальниками пального є великі нафтотрейдери («Укрнафта», «WOG», «ОККО»), а також міжнародні компанії («Shell», «BP», «Total») [8].

5. Логістичне забезпечення та складська інфраструктура – логістика грає важливу роль у забезпеченні безперебійного функціонування АПК. Основні напрями логістичних послуг: а) транспортування продукції та ресурсів – перевезення зерна, добрив, пального, техніки; б) складське зберігання – елеватори, зерносховища, холодильні камери для овочів і фруктів; в) експедиторські послуги – організація експорту продукції, сертифікація товарів, митне оформлення. В Україні діє низка логістичних компаній, що спеціалізуються на аграрних вантажоперевезеннях: «Нібулон», «Агро-Транс», «Кернел Логістик» [9].

У контексті АПК інформація є стратегічним ресурсом, що забезпечує ефективне управління, планування та впровадження інноваційних технологій. Об’єктами інформаційних відносин у цій сфері є різні види даних, що використовуються для оптимізації виробничих процесів, прийняття управлінських рішень і забезпечення аграрної діяльності. Основні категорії включають:

1. Технологічна інформація – містить дані щодо сучасних методів вирощування сільськогосподарських культур, технологій утримання та годівлі тварин, новітніх агротехнічних розробок і технічних засобів, що застосовуються в аграрному виробництві;

2. Економічна інформація – охоплює відомості про рівень цін на сільськогосподарську продукцію, ринкові тенденції, механізми фінансування та кредитування АПК, а також фактори, що впливають на конкурентоспроможність підприємств галузі;

3. Правова інформація – включає нормативно-правові акти, які регулюють функціонування у сфері АПК. До цієї категорії належать закони, постанови уряду, накази профільних міністерств, регіональні та міжнародні нормативні документи, що визначають правила ведення аграрного бізнесу;

4. Науково-дослідна інформація – містить результати наукових досліджень, інноваційні розробки, експериментальні методики, що сприяють підвищенню ефективності аграрного виробництва, вдосконаленню технологій і розвитку агроекологічного напрямку;

5. Статистична інформація – охоплює систематизовані дані про обсяги виробництва, рівень врожайності, чисельність поголів'я худоби, динаміку експортно-імпортних операцій, показники ефективності використання ресурсів та інші статистичні характеристики агропромислової діяльності;

6. Інформація про земельні ресурси – включає дані щодо стану та використання земель сільськогосподарського призначення, інформацію земельного кадастру, відомості про родючість ґрунтів, рівень їх забруднення та тенденції у сфері землекористування [10, с. 470].

Всі ці категорії інформації відіграють важливу роль у функціонуванні агропромислового комплексу, сприяючи ухваленню обґрунтованих управлінських рішень, плануванню виробничих процесів та впровадженню інноваційних підходів у сільськогосподарське виробництво.

Ефективне функціонування АПК значною мірою залежить від належного інформаційно-правового забезпечення процесу його функціонування, яке охоплює систему правових норм, інституцій та інструментів, що забезпечують управління інформаційними відносинами у галузі. На нашу думку основні механізми функціонування сфери АПК включають:

1. Нормативно-правове забезпечення – це законодавче забезпечення інформаційних відносин у сфері АПК ґрунтується на комплексі нормативно-правових актів, які встановлюють правові засади доступу до інформації, управління земельними ресурсами, контролю за якістю продукції, розвитку цифрових технологій тощо. До ключових нормативно-правових документів, що регулюють інформаційні відносини в АПК, належать: 1) Закон України «Про інформацію» – визначає правові основи інформаційного функціонування сфери АПК, встановлює принципи відкритості, доступу до даних, їх захисту та відповідальності за порушення інформаційних прав [11]: 2) Закон України «Про електронні довірчі послуги» – регламентує правові аспекти електронного документообігу в АПК, впровадження цифрових сервісів для фермерів та агропідприємств [12]; 3) Закон України «Про доступ до публічної інформації» – забезпечує право громадян і бізнесу на отримання відкритої інформації про аграрну політику, ринкові ціни, державну підтримку, земельні відносини [13]; 4) Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» – встановлює механізми розподілу державних дотацій та субсидій, що реалізуються через електронні платформи [14]; 5) Закон України «Про Державний земельний кадастр» – визначає принципи ведення кадастрових даних, доступу до інформації про земельні ділянки та їх використання [15]. Окрім національного законодавства, важливу роль відіграє адаптація українського аграрного законодавства до норм Європейського Союзу, зокрема щодо простежуваності продукції, використання цифрових технологій в аграрному виробництві, дотримання стандартів безпеки та екологічних вимог [16, с. 139].

2. Інституційне забезпечення – це забезпечення інформаційних відносин у сфері АПК здійснюється через систему державних органів, які відповідають за контроль, підтримку та розвиток цифрових механізмів у сільському господарстві. Основні державні органи у сфері інформаційного забезпечення АПК: 1) Міністерство аграрної політики та продовольства України – розробляє та впроваджує державну політику в АПК, забезпечує функціонування Державного аграрного реєстру (ДАР) та інших електронних платформ [17]; 2) Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру (Держгеокадастр) – забезпечує ведення Державного земельного кадастру, надає інформацію про землевласників та землекористувачів [18]; 3) Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів – контролює безпеку та якість аграрної продукції, впроваджує електронні системи простежуваності продукції [19]; 4) Національна академія аграрних наук України (НААН) – займається науковим забезпеченням розвитку АПК, впровадженням інноваційних інформаційних технологій у виробництві [20] 5) Державна податкова служба України – контролює податкові зобов'язання аграрного бізнесу, веде реєстри сільськогосподарських підприємств, що отримують державну

підтримку [21]. Окрім національних інституцій, значний вплив на розвиток цифрових інформаційних систем в АПК мають міжнародні організації, зокрема Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (FAO), яка підтримує впровадження цифрових сервісів для фермерів та удосконалення систем аграрного моніторингу.

3. Цифровізація та електронне управління у сфері АПК – останніми роками в Україні активно впроваджуються цифрові інструменти для управління агропромисловим комплексом. Вони сприяють підвищенню ефективності державного забезпечення, зменшенню корупційних ризиків та розвитку «розумного» сільського господарства. Основними напрямами цифровізації є: 1) Державний аграрний реєстр (ДАР) – платформа, що містить дані про агровиробників, земельні ділянки, державні програми підтримки. 2) Автоматизовані системи земельного моніторингу – дозволяють відстежувати використання земель, запобігати незаконним операціям із землею. 3) Електронні тендерні платформи для закупівель агропродукції – забезпечують прозорість угод між державою та агробізнесом. 4) Системи прогнозування врожайності – використовують супутникові дані та алгоритми штучного інтелекту для оцінки майбутнього врожаю. Удосконалення цифрових механізмів сприяє зменшенню корупційних ризиків, підвищенню ефективності державного управління та розвитку «розумного» сільського господарства.

Загалом інформаційно-правове забезпечення відіграє ключову роль у забезпеченні ефективного функціонування агропромислового комплексу. Поєднання нормативно-правового забезпечення, діяльності державних інституцій та впровадження цифрових технологій створює умови для сталого розвитку аграрної галузі. Подальше вдосконалення законодавчої бази, адаптація до європейських стандартів, цифровізація управлінських процесів та посилення кібербезпеки сприятимуть підвищенню конкурентоспроможності українського АПК на міжнародному рівні.

Виходячи із цього, правильним вважається розкриття питання щодо впливу цифрових технологій на процес функціонування підприємств АПК. Впровадження цифрових технологій у сфері АПК є одним із ключових чинників підвищення ефективності аграрного виробництва, оптимізації управлінських процесів та посилення конкурентоспроможності галузі. На нашу думку основними позитивними напрямками є:

1. Підвищення ефективності виробництва – впровадження цифрових технологій дозволяє аграрним підприємствам оптимізувати виробничі процеси, зменшити витрати та підвищити продуктивність. яке, точне землеробство забезпечує раціональне використання ресурсів, таких як використання, добрива та вода, що призводить до зниження собівартості продукції та підвищення врожайності. Дослідження показують, що використання цифрових технологій в аграрних підприємствах дозволяє якісно зберігати великий масив даних, проводити аналіз та приймати обґрунтовані рішення, що підвищують ефективність виробництва;

2. Оптимізація управління ресурсами – інтеграція IoT та системи моніторингу дозволяє підприємствам отримати детальну інформацію про стан обґрунтувань, рослин, погодні умови та роботу техніки в режимі реального часу. Це допомагає своєчасному виявленню проблеми та приймає оперативні заходи для їх усунення, що мінімізує ризики та втрати. Наприклад, впровадження сучасних цифрових технологій в АПК України може стати ключовим фактором для досягнення сталого розвитку, забезпечення продовольчої безпеки та конкурентоспроможності українського агробізнесу;

3. Підвищення якості продукції – застосування цифрових рішень дозволяє контролювати всі етапи виробництва та зберігання продукції, забезпечуючи дотримання стандартів якості та безпеки. Автоматизація процесів переробки та упаковки мінімізує людський фактор, знижуючи ймовірність помилок та покращуючи споживчі властивості товарів. Використання цифрових технологій в аграрних підприємствах дозволяє якісно зберегти великий масив даних, провести аналіз та прийняти обґрунтовані рішення, що підвищують ефективність виробництва;

4. Розширення ринків збуту та маркетингові можливості – розвиток електронної комерції та цифрових маркетингових інструментів відкриває нові можливості для реалізації

аграрної продукції. Використання онлайн-маркетплейсів, соціальних мереж і спеціалізованих аграрних платформ дозволяє виробникам безпосередньо взаємодіяти з кінцевими споживачами, аналізувати їхні потреби та швидко реагувати на зміни попиту. Цифрові технології також спрощують вихід підприємств на міжнародні ринки, забезпечуючи доступ до нових каналів збуту, підвищення рівня обізнаності споживачів та розвиток брендової стратегії агровиробників;

5. Підвищення стійкості та адаптивності до змін ринкового середовища. Цифрові технології дозволяють аграрним підприємствам швидко адаптуватися до змін у ринковому середовищі, погодних умовах та регуляторних вимогах. Використання Big Data та штучного інтелекту (AI) допомагає аналізувати економічні тенденції, прогнозувати попит на виробництво, оптимізувати логістичні процеси та уникати кризових ситуацій. Наприклад, впровадження системи прогнозування врожайності на основі комп'ютерних даних дозволяє фермерам своєчасно коригувати стратегію посіву та збирання врожаю, що сприяє мінімізації витрат та підвищенню прибутковості.

Цифровізація АПК є стратегічним напрямом розвитку підприємств АПК, який сприяє підвищенню ефективності виробництва, оптимізації управління ресурсами, покращенню якості продукції та розширенню ринків збуту. Використання цифрових технологій також забезпечує стійкість агропідприємств до ринкових змін і сприяє їх адаптації до глобальних викликів.

Також варто відзначити, що для повноцінного функціонування сфери АПК, важливе значення має наявність та якісне використання інформаційних ресурсів, які включають сукупність даних, знань і технологій, що сприяють підтримці та управлінню виробничими процесами. На нашу думку до основних категорій інформаційних ресурсів у сфері АПК належать: 1. Державні інформаційні ресурси – ця категорія охоплює офіційні дані, сформовані державними органами та фінансовані за рахунок державного бюджету. Вони включають правову інформацію, фінансово-економічні показники, біржові котирування, статистичні дані про ринки агропродукції та інші відомості, що використовуються для забезпечення та розвитку АПК; 2. Корпоративні інформаційні ресурси – до цієї групи належать бази даних, створені підприємствами та організаціями в процесі їхньої діяльності. Вони забезпечують інформаційне супроводження господарських операцій, планування виробничих процесів, аналіз ринкових тенденцій та оперативне управління підприємством; 3. Персональні інформаційні ресурси – цей вид ресурсів включає дані, що створюються та використовуються окремими фахівцями АПК. Вони можуть містити професійну інформацію, особисті дослідження, практичні напрацювання, а також матеріали, що стосуються наукових або комерційних інтересів власника. Ефективне використання цих інформаційних ресурсів сприяє ухваленню обґрунтованих управлінських рішень, підвищенню продуктивності та загальної ефективності підприємств АПК.

Виходячи із цього, варто відзначити, що впровадження сучасних цифрових технологій у АПК сприяє оптимізації управлінських і виробничих процесів, що, у свою чергу, позитивно впливає на загальну ефективність галузі. Основні напрями використання інформаційних технологій в АПК включають: 1. Оптимізація виробничих процесів – це застосування сучасних цифрових рішень, таких як точне землеробство, GPS-навігація та автоматизовані системи управління технікою, дає змогу ефективно використовувати природні та матеріальні ресурси, знижувати виробничі витрати та підвищувати врожайність сільськогосподарських культур; 2. Покращення управлінських процесів – це інтеграція інформаційних систем управління підприємством (ERP-системи) забезпечує централізований контроль за фінансовими, матеріальними та кадровими ресурсами. Це сприяє підвищенню прозорості бізнес-процесів, зменшенню ризиків та підвищенню ефективності управлінських рішень; 3. Доступ до актуальної інформації – це використання спеціалізованих інтернет-ресурсів та аграрних цифрових платформ дозволяє оперативно отримувати дані про ринкові тенденції, зміни у законодавстві, погодні умови та новітні агротехнології. Це забезпечує агровиробникам можливість швидко реагувати на зміни зовнішнього середовища та ухвалювати зважені

управлінські рішення; 4. Підвищення конкурентоспроможності АПК – згідно з науковими дослідженнями, цифровізація аграрного виробництва сприяє підвищенню його ефективності, зменшенню витрат і посиленню конкурентоспроможності підприємств на внутрішньому та зовнішньому ринках. Впровадження інноваційних технологій дозволяє удосконалювати логістичні процеси, зменшувати екологічний вплив виробництва та покращувати якість аграрної продукції.

А тому, цифровізація агропромислового комплексу та ефективне використання інформаційних ресурсів є важливими чинниками його розвитку. Систематизація та аналіз інформації сприяють підвищенню ефективності виробничих і управлінських процесів, мінімізації ризиків та розширенню можливостей підприємств АПК.

Також варто відзначити, що ефективне функціонування АПК неможливе без дієвого механізму державного контролю та нагляду. В умовах розвитку цифрових технологій та глобалізації ринку зростає потреба у вдосконаленні інформаційно-правового забезпечення функціонування сфери АПК, що включає державний моніторинг, контроль за дотриманням законодавчих норм, а також впровадження електронних систем управління та звітності.

Основною метою контролю та нагляду в АПК є забезпечення дотримання суб'єктами господарювання законодавчих вимог щодо ведення аграрного виробництва, екологічних стандартів, якості та безпеки харчової продукції, земельного законодавства, а також впровадження цифрових технологій у сфери функціонування АПК. Контроль здійснюється на кількох рівнях: 1. Державний рівень – передбачає моніторинг функціонування всіх суб'єктів АПК на національному рівні, розробку законодавчих актів, забезпечення ринкових механізмів та захист інтересів аграрного бізнесу; 2. Регіональний рівень – охоплює контроль за діяльністю фермерських господарств, моніторинг ефективності землекористування та реалізацію державних програм підтримки АПК; 3. Галузевий рівень – спеціалізований контроль у конкретних сферах, таких як ветеринарний нагляд, санітарний контроль, екологічний моніторинг тощо.

У свою чергу вважається, що ефективне управління сфери функціонування АПК неможливе без належного інформаційного забезпечення, яке доповнює механізми державного контролю та нагляду. Наявність сучасних інформаційних систем сприяє прозорості АПК, оптимізації управлінських процесів та вдосконаленню механізмів державної підтримки. На нашу думку до ключових складових інформаційного забезпечення агропромислового комплексу належать: 1. Державні інформаційні системи та реєстри – ці системи забезпечують збір, обробку та зберігання даних щодо суб'єктів АПК, земельних ресурсів, обсягів виробництва та реалізації сільськогосподарської продукції. Одним із важливих прикладів є ДАР, який містить дані про сільськогосподарських товаровиробників та надає доступ до державних програм підтримки. Його функціонування сприяє покращенню обліку суб'єктів агробізнесу, а також забезпечує прозорість у наданні фінансової допомоги аграріям; 2. Електронні платформи та сервіси – використання цифрових платформ сприяє автоматизації управлінських процесів та оперативному обміну інформацією між агровиробниками, органами державної влади та іншими учасниками ринку. Наприклад, система електронних закупівель «Prozorro» дозволяє проводити прозорі та конкурентні тендери, що знижує корупційні ризики та забезпечує ефективність використання бюджетних коштів у сфері АПК; 3. Аналітичні центри та науково-дослідні установи – дані установи займаються моніторингом та аналізом стану АПК, формують прогнози та розробляють науково обґрунтовані рекомендації для ухвалення стратегічних управлінських рішень. Використання їхніх досліджень дозволяє зменшити ризики у сфері агробізнесу та сприяє впровадженню інноваційних технологій у сільськогосподарське виробництво.

Державний контроль та нагляд у сфері агропромислового комплексу здійснюється відповідно до таких основних нормативно-правових актів: 1. Закон України «Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин» – регулює механізми державного контролю безпеки продукції тваринного походження; 2. Закон України «Про основні засади

державної аграрної політики» – визначає загальні принципи та напрямки державного забезпечення АПК; 3. Закон України «Про охорону земель» – встановлює вимоги до контролю за збереженням і використанням земель сільськогосподарського призначення; 4. Закон України «Про інформацію» – регламентує доступ до інформаційних ресурсів у сфері АПК та забезпечення прозорості функціонування сфери АПК.

Сучасні підходи до державного нагляду в АПК передбачають застосування електронних інформаційних систем, що забезпечують оперативний доступ до даних про діяльність суб'єктів господарювання, земельні ресурси, стан аграрного ринку. В Україні впроваджено кілька ключових інформаційно-аналітичних систем:

1. Державний аграрний реєстр (ДАР) – використання цієї системи дозволяє автоматизувати процеси надання державної допомоги агровиробникам; зменшити бюрократичні бар'єри; забезпечити прозорість у використанні бюджетних коштів [22];

2. Платформа супутникового моніторингу земельних ресурсів Farmonaut – ця платформа дає змогу контролювати використання сільськогосподарських земель, відстежувати зміну їхнього стану та виявляти випадки незаконного землекористування. Вона значно покращує ефективність земельного контролю та допомагає запобігати екологічним ризикам [23];

3. Єдина державна ветеринарна система – ця система контролює стан здоров'я тварин, їх вакцинацію, переміщення та утилізацію побічних продуктів. Завдяки цій інформаційній платформі здійснюється державний моніторинг безпеки продукції тваринного походження та профілактика епідемій серед сільськогосподарських тварин [24];

4. Автоматизована система контролю безпечності харчових продуктів HACCP – забезпечує контроль за якістю харчової продукції на всіх етапах виробництва та реалізації. Включає в себе бази даних сертифікації продукції, результати лабораторних досліджень, електронні журнали перевірок, що дає змогу ефективно реагувати на порушення норм харчової безпеки [25].

Попри наявність законодавчих механізмів та впровадження інформаційних систем, у сфері державного контролю за функціонуванням сфери АПК продовжують існувати низка проблем, що обмежують ефективність забезпечення галузі. Однією з ключових перешкод є недостатній рівень цифровізації державних реєстрів та моніторингових систем, що значно ускладнює оперативний обмін інформацією між контролюючими органами. Відсутність єдиної інтегрованої системи управління ризиками у сільському господарстві створює труднощі у прогнозуванні можливих кризових ситуацій та своєчасному реагуванні на них, що, своєю чергою, підвищує ймовірність економічних втрат для АПК.

Ще одним викликом є обмежений доступ до інформаційних ресурсів для малих фермерських господарств, які не завжди мають можливість використовувати сучасні цифрові платформи та системи державного контролю. Це знижує ефективність їхньої взаємодії з державними органами та ускладнює доступ до програм підтримки, що негативно позначається на конкурентоспроможності малих виробників. Також, актуальною проблемою є ризик корупційних проявів у сфері державного контролю, що може спричиняти вибіркове застосування законодавчих норм, зловживання службовими повноваженнями та загальне уповільнення реформ у галузі.

Для подолання зазначених викликів необхідно здійснити комплекс заходів, спрямованих на підвищення ефективності державного контролю та цифровізацію регуляторних процесів у сфері АПК. Передусім варто розширити функціонал Державного аграрного реєстру, включивши до нього додаткові аналітичні інструменти, які дозволять ефективніше моніторити надання фінансової підтримки агровиробникам та контролювати її цільове використання. Важливим кроком є вдосконалення системи супутникового моніторингу земельних ресурсів шляхом її інтеграції з іншими державними базами даних, що сприятиме більш точному контролю за використанням земель сільськогосподарського призначення та запобіганню порушенням у земельних відносинах.

Крім того, необхідно створити єдину інформаційно-аналітичну систему контролю за АПК, яка об'єднає всі наявні електронні ресурси та бази даних, забезпечивши швидкий

доступ до актуальної інформації як для державних органів, так і для агровиробників. Важливим напрямом також є запровадження електронного документообігу між контролюючими органами та сільськогосподарськими підприємствами, що сприятиме зменшенню бюрократичних процедур, підвищенню прозорості державного управління та зниженню корупційних ризиків. Реалізація цих заходів дозволить створити ефективну систему державного контролю, яка відповідатиме сучасним викликам та сприятиме сталому розвитку АПК.

Державне управління функціонуванням сфери АПК в Україні здійснюється через систему органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, спеціалізованих установ та державних підприємств, які забезпечують забезпечення, контроль та підтримку розвитку галузі. Управління здійснюється на кількох рівнях: центральному, регіональному, галузевому та місцевому.

Центральний рівень державного управління АПК – реалізується центральними органами виконавчої влади, які здійснюють стратегічне управління, розробку нормативно-правових актів, регулювання ринку та державний контроль у сфері АПК. До ключових органів належать: 1. Міністерство аграрної політики та продовольства України (Мінагрополітики) – основним функціями якого є: а) формування та реалізація аграрної політики України відповідно до законодавчих вимог [17]; б) розробка нормативно-правових актів, що регулюють функціонування агропромислового комплексу; в) реалізація державних програм підтримки аграріїв, в тому числі фінансова допомога, гранти, компенсаційні виплати; г) контроль за виконанням міжнародних зобов'язань України у сфері сільського господарства та інтеграції у світову агропромислову систему; д) координація роботи підпорядкованих органів державного контролю та спеціалізованих установ; 2. Міністерство економіки України – основний орган, що регулює економічні аспекти функціонування АПК. Його ключові завдання: а) формування цінової політики у сфері агропромислового комплексу; б) регулювання земельних відносин, зокрема в частині управління державною землею; в) забезпечення державного прогнозування розвитку АПК у короткостроковій та довгостроковій перспективі.

Регіональний рівень державного управління АПК – регіональні органи державної влади забезпечують реалізацію аграрної політики на місцевому рівні. До них належать: 1. Департаменти агропромислового розвитку обласних державних адміністрацій – кожна область має Департамент агропромислового розвитку, який підпорядковує Міністерству аграрної політики та продовольства та виконує його рішення на територіях відповідних регіонів. Основні функції: а) контроль за реалізацією державних програм підтримки фермерських господарств; б) проведення аграрного моніторингу та підготовка регіональних звітів про стан сільського господарства; в) реалізація інформаційно-консультаційних програм для місцевих аграріїв; 2. Управління агропромислового розвитку районних державних адміністрацій, основним функціями якого є: а) взаємодія з сільськогосподарськими підприємствами та фермерськими господарствами; б) надання адміністративних послуг (утримання ліцензій, сертифікація продукції); в) інформаційна підтримка місцевих агровиробників [26, с. 144].

Галузевий рівень державного управління АПК – державні спеціалізовані органи контролю та регулювання у сфері АПК відповідають за реалізацію профільної політики в межах конкретних напрямків. До основних установ належать: 1. Державна служба України з питань безпеки харчових продуктів та захисту споживачів (Держпродспоживслужба) – основним функціями якої є: а) державний контроль за якістю та безпекою сільськогосподарської продукції; б) регулювання санітарних та фітосанітарних норм для аграрних підприємств; в) захист прав споживачів агропродукції [19]; 2. Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру (Держгеокадастр) – основним функціями якої є: а) ведення Державного земельного кадастру та управління державними земельними ресурсами; б) надання адміністративних послуг з реєстрації земельних ділянок; в) контроль за правильністю використання сільськогосподарських земель [19]; 3. Державне агентство резерву України – основним функціями якого є: а) управління державними запасами продовольства; б) створення та підтримка резервів сільськогосподарської продукції [27].

Місцевий рівень – на рівні територіальних громад управління АПК здійснюється органами місцевого самоврядування, включаючи сільські, селищні та міські ради. Основні завдання: а) реалізація місцевих програм підтримки сільського господарства; б) сприяння розвитку фермерських господарств шляхом надання інформаційних, фінансових та адміністративних послуг; в) контроль за використанням земельних ресурсів на місцевому рівні.

Окрім органів державної влади, у системі управління аграрною галуззю важливу роль відіграють спеціалізовані державні установи, зокрема: а) Державна продовольчо-зернова корпорація України – здійснює зберігання, переробку та реалізацію зернових культур, забезпечуючи стабільність аграрного ринку; б) Державне агентство водних ресурсів України – відповідає за управління водними ресурсами, необхідними для сільськогосподарського виробництва.

Загалом, організаційна структура державного управління АПК України включає багаторівневу систему органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, спеціалізованих установ та державних підприємств. Їхнє функціонування спрямоване на регулювання АПК, забезпечення державного контролю та підтримку агровиробників.

Крім того, з розвитком цифровізації АПК активно впроваджує інформаційні технології, що сприяють автоматизації управлінських процесів і підвищенню ефективності функціонування підприємств. Одним із ключових напрямів цифрової трансформації є інтеграція електронного документообігу, що дозволяє аграрним підприємствам оперативно оформляти договори, подавати звітність та взаємодіяти з державними органами. Використання цифрових платформ, таких як «Вчасно» та «Дія», значно спрощує документообіг, зменшує бюрократичні процедури та прискорює ухвалення управлінських рішень. Важливим елементом цього процесу є електронний підпис, який регулюється Законом України «Про електронні довірчі послуги» і забезпечує конфіденційність та безпеку обміну даними між суб'єктами господарювання та державними установами.

Ще одним важливим напрямом цифрової трансформації є розвиток інформаційно-аналітичних систем управління, які дозволяють централізовано контролювати фінансові, виробничі та логістичні процеси на аграрних підприємствах. Впровадження ERP-систем, зокрема «BAS ERP» і «SAP for Agriculture», сприяє інтеграції всіх управлінських процесів, забезпечуючи ефективне управління ресурсами, підвищення продуктивності та зниження операційних витрат. Окрім того, важливу роль відіграють геоінформаційні системи (ГІС), такі як Cropio та OneSoil, які застосовуються для моніторингу стану земельних угідь, контролю врожайності, оптимізації внесення добрив та прогнозування аграрних ризиків. Ці технології сприяють прийняттю обґрунтованих рішень щодо управління земельними ресурсами та забезпечують стабільність агровиробництва.

Формування електронних ринків і цифрових платформ для аграрного бізнесу також є важливим етапом цифровізації галузі, оскільки сприяє підвищенню прозорості ринку аграрної продукції та розширенню експортних можливостей. Використання електронних торговельних платформ, таких як GrainTrade та AgroMarket, дозволяє агровиробникам безпосередньо взаємодіяти з покупцями, встановлюючи вигідні умови співпраці без залучення посередників. Це значно скорочує транзакційні витрати та сприяє більш справедливому ціноутворенню. Крім того, онлайн-реєстри, зокрема ДАР, забезпечують аграрним підприємствам доступ до державних програм фінансування, пільгових кредитів та інших видів підтримки. Таким чином, цифровізація АПК сприяє не лише оптимізації внутрішніх процесів підприємств, а й формуванню сучасного, відкритого та конкурентоспроможного ринку агропромислової продукції [28, с. 143].

Саме тому, в сучасних умовах цифровізації та впровадження інформаційних технологій в процес функціонування сфери АПК, особливої актуальності набувають питання інформаційної безпеки. Забезпечення захисту інформаційних ресурсів АПК є критичним для стабільного функціонування галузі та запобігання виявленим загрозам.

Інформаційна безпека в АПК забезпечує захист інформаційних ресурсів, систем та процесів від несанкціонованого доступу, використання, розголошення, модифікації або

знищення. Це включає захист як технічних аспектів (інформаційні системи, мережі, бази даних), так і організаційних (політика безпеки, процедури, навчання персоналу).

Сучасний агропромисловий комплекс стикається з низькою загрозою інформаційної безпеці, яка може мати як внутрішнє, так і зовнішнє походження: 1. Кіберзагрози – це атаки на інформаційні системи підприємств з надання викрадення конфіденційних даних, фінансових ресурсів або шантажу; 2. Несанкціонований доступ – це отримання доступу до інформаційних ресурсів сторонніми особами через вразливості в системах безпеки або через людський фактор (наприклад, фішингові атаки); 3. Внутрішні загрози – це навмисні або ненавмисні дії співробітників, які можуть призвести до витоку інформації, її пошкодження або знищення; 4. Технічні збої – це відмова від обладнання, програмного забезпечення або інфраструктури, які можуть спричинити втрату або пошкодження даних; 5. Шкідливе програмне забезпечення – це віруси, трояни, програми-вимагачі, які можуть інфікувати інформаційні системи та призвести до втрати даних або порушення роботи підприємства [29, с. 99].

Так наприклад, найбільш поширеними видами кіберзагроз є:

1. Програми-вимагачі (Ransomware) – є однією з найнебезпечніших кіберзагроз для агропромислового комплексу. Вони проникають у комп'ютерні системи підприємств, шифруючи важливі файли та дані, після чого зловмисники вимагають викуп за їх розблокування. Такі атаки можуть призвести до значних фінансових втрат, зупинки виробничих процесів та витоку конфіденційної інформації, що ставить під загрозу стабільну роботу аграрних підприємств.

Основними механізмами поширення програм-вимагачів є фішингові атаки, використання зламаного програмного забезпечення, компрометація віддаленого доступу (RDP-атаки) та бот-мережі. Фішингові атаки передбачають надсилання шкідливих електронних листів із зараженими вкладеннями або посиланнями, відкриття яких запускає вірус. Використання зламаного або неліцензійного програмного забезпечення також є поширеним способом зараження, оскільки таке ПЗ може містити приховані віруси. Злам віддаленого доступу до серверів через уразливості в системах аутентифікації дозволяє зловмисникам проникати в корпоративні мережі без відома власників. Крім того, бот-мережі, що складаються із заражених пристроїв, можуть використовуватися для масового поширення шкідливого програмного забезпечення в масштабах цілих галузей.

Наслідки атак програм-вимагачів можуть бути катастрофічними для аграрних підприємств. Найперше це стосується блокування доступу до критично важливих даних, включаючи інформацію про посівні площі, закупівлі, контракти, фінанси та звітність. Окрім цього, атаки можуть спричинити зупинку виробничих процесів через втрату керування автоматизованими системами. Вимога викупу з боку зловмисників може сягати десятків мільйонів доларів, що створює додатковий фінансовий тягар для підприємств. Не менш небезпечним є ризик витоку конфіденційної інформації, яка може бути продана на чорному ринку або використана для подальших атак.

Реальні приклади атак демонструють масштаб загрози програм-вимагачів для АПК. Так, у 2021 році міжнародна м’ясопереробна компанія JBS стала жертвою кіберзлочинців, які заблокували її системи та змусили виплатити 11 мільйонів доларів викупу для відновлення роботи [30].

2. Атаки на Інтернет речей (IoT) – сучасне сільське господарство активно впроваджує розумні технології, що значно підвищують ефективність аграрного виробництва. Серед них найбільш поширеними є автоматизовані системи зрошення, дрони для моніторингу полів, GPS-трекери для управління технікою та роботи для збирання врожаю. Однак, попри їхні переваги, такі пристрої часто стають об'єктами кібератак через низький рівень захисту та вразливості інформаційних систем.

Основними причинами вразливості IoT-пристроїв є відсутність регулярного оновлення програмного забезпечення, що дозволяє зловмисникам використовувати відомі вразливості, недостатній рівень захисту каналів передачі даних, що може призвести до перехоплення

інформації, а також слабка автентифікація та шифрування, які полегшують несанкціонований доступ до пристроїв.

Кіберзлочинці використовують різні методи атак на IoT-пристрої в АПК. Перехоплення даних дозволяє змінювати інформацію про стан посівів, погоду чи рівень вологості, що може впливати на прийняття управлінських рішень. Віддалене керування технікою є особливо небезпечним, оскільки хакери можуть змінювати маршрути GPS-навігації сільськогосподарської техніки, таких як комбайни, трактори та дрони, що може спричинити значні збитки. Крім того, можливе відключення автоматизованих систем, що призводить до зупинки технологічних процесів, втрати врожаю та значних фінансових втрат.

Одним із реальних випадків кібератак на IoT у сільському господарстві став інцидент у Нідерландах у 2022 році. Хакерське угруповання отримало доступ до мережі розумних теплиць, змінивши параметри клімат-контролю. Це призвело до порушення температурного режиму та загибелі значної частини врожаю, що спричинило серйозні економічні збитки для фермерських господарств.

3. Фішингові атаки – це є найпоширенішими загрозами для АПК, які спрямовані на обман працівників з метою отримання конфіденційної інформації або встановлення шкідливого програмного забезпечення. Зловмисники використовують соціальну інженерію, маскуючи свої дії під офіційну комунікацію від державних органів, банків або партнерських компаній, щоб змусити жертву добровільно розкрити важливі дані.

Сучасні фішингові атаки можуть набувати різних форм залежно від способу взаємодії з жертвою: а) Email-фішинг – це масові розсилки підроблених електронних листів, що імітують офіційну комунікацію від державних органів або партнерів аграрних підприємств. Такі листи містять шкідливі вкладення або посилання на фальшиві вебсайти, що збирають дані користувачів; б) Spear-phishing (цілеспрямоване «підводне полювання») – це атаки, орієнтовані на керівників аграрних компаній. Хакери використовують персоналізовану інформацію, щоб підвищити довіру жертви та змусити її розкрити конфіденційні дані або виконати небезпечні дії; в) Вішинг (голосовий фішинг) – це телефонні дзвінки, під час яких шахраї видають себе за представників державних установ або фінансових організацій, щоб отримати доступ до корпоративних даних або фінансових реквізитів; г) СМС-фішинг (Smishing) – це надсилання SMS-повідомлень із шкідливими посиланнями на підроблені сайти банків, державних служб або партнерських організацій, що вимагають введення персональних даних.

Фішингові атаки можуть мати серйозні наслідки для підприємств АПК, включаючи фінансові втрати та компрометацію корпоративної інформації. Найпоширенішими наслідками є: а) викрадення банківських реквізитів та фінансових даних, що може призвести до несанкціонованих транзакцій та втрати коштів підприємства; б) компрометація корпоративної пошти, документів і баз даних, що дозволяє зловмисникам отримати контроль над внутрішніми комунікаціями та конфіденційною інформацією; в) встановлення шкідливого програмного забезпечення на пристрої підприємств, що може використовуватися для подальших атак, включаючи програми-вимагачі (Ransomware) або шпигунські програми.

У 2023 році шахраї здійснили масштабну фішингову атаку, розіславши електронні листи від імені Міністерства аграрної політики України. У цих повідомленнях аграріям пропонували отримати державну підтримку, для чого потрібно було перейти за посиланням у листі. Насправді воно вело на підроблений сайт, де фермери вводили свої персональні дані, які згодом використовувалися зловмисниками для шахрайських дій [31].

4. DDoS-атаки (розподілені атаки на відмову в обслуговуванні) – є серйозною загрозою для підприємств агропромислового комплексу, оскільки вони спрямовані на перевантаження серверів та IT-інфраструктури, що призводить до тимчасової недоступності онлайн-сервісів, баз даних та електронного документообігу. Внаслідок таких атак аграрні компанії можуть втратити доступ до критично важливих ресурсів, що негативно позначається на виробничих і фінансових процесах.

Основний принцип DDoS-атак полягає у масовому надсиланні одночасних запитів до серверів, що спричиняє їх перевантаження. Найпоширенішими методами здійснення

таких атак є: а) використання бот-мереж (інфікованих комп'ютерів) – зловмисники залучають тисячі заражених пристроїв, які одночасно надсилають запити до серверів підприємств, створюючи надмірне навантаження; б) перевантаження хмарних сервісів та онлайн-платформ, що використовуються аграрними компаніями для управління процесами виробництва, закупівель і логістики; в) блокування доступу до критично важливих ресурсів, зокрема логістичних систем, фінансових баз даних та реєстрів угод, що може дестабілізувати діяльність підприємства на тривалий час.

DDoS-атаки можуть мати серйозні наслідки для АПК, зокрема: а) втрату доступу до систем управління виробництвом, що може призвести до перебоїв у роботі сільськогосподарської техніки та автоматизованих процесів; б) зупинку електронних торговельних платформ, зокрема бірж сільськогосподарської продукції, що впливає на проведення угод та фінансові операції; в) порушення функціонування державних реєстрів у сфері АПК, що може заблокувати доступ до даних про земельні угоди, ліцензії та документообіг у галузі.

5. Використання штучного інтелекту (ШІ) для атаки – ШІ відкриває нові можливості не лише для цифрової трансформації АПК, а й для кіберзлочинців. Хакери дедалі частіше застосовують алгоритми машинного навчання для аналізу поведінки жертв, створення персоналізованих атак та автоматизації зловмисних дій. Використання ШІ у кіберзлочинності дозволяє значно підвищити ефективність атак, зменшуючи ймовірність їхнього виявлення традиційними методами захисту.

Сучасні методи кібератак із застосуванням штучного інтелекту включають: а) фальшиві голосові дзвінки (Deepfake-вішинг) – це використання ШІ для створення підроблених голосових повідомлень. Хакери можуть імітувати голос керівників підприємств або державних чиновників, щоб отримати конфіденційну інформацію або змусити співробітників виконати фінансові транзакції; б) розширений фішинг – це застосування ШІ для створення високоякісних персоналізованих електронних листів, що імітують стиль спілкування реальних осіб; в) атаки на аналітичні системи – це маніпуляція даними, що використовуються для прогнозування врожайності, визначення ринкових цін або управління логістичними процесами. Зміна або підробка таких даних може спричинити значні фінансові втрати та дезорганізувати діяльність підприємств.

У 2023 році співробітники великої аграрної компанії стали жертвами атаки із використанням технології deepfake-вішингу. Працівники отримали телефонні дзвінки від «генерального директора», який наказав терміново перевести 1,2 мільйона доларів на «новий корпоративний рахунок». Голос та манера спілкування повністю відповідали справжньому керівнику, що унеможливило виявлення шахрайства на ранньому етапі. Лише після фінансової перевірки з'ясувалося, що це була шахрайська схема, реалізована за допомогою ШІ [32].

Для мінімізації ризиків та захисту інформаційних ресурсів АПК необхідно впроваджувати комплексні заходи, що охоплюють технічні, організаційні та правові аспекти. Ефективне управління інформаційною безпекою забезпечує конфіденційність, цілісність і доступність даних, що є критично важливими для сталого функціонування АПК. На нашу думку такими основним заходами є:

1. Технічні заходи забезпечення інформаційної безпеки АПК – це є одним із ключових аспектів захисту підприємств від кіберзагроз, атак на інформаційні системи та несанкціонованого доступу до конфіденційних даних. Ефективне впровадження технічних засобів захисту дозволяє мінімізувати ризики втрати або компрометації інформації, забезпечуючи її конфіденційність, цілісність та доступність.

Одним із фундаментальних напрямів кіберзахисту є використання сучасних засобів безпеки, зокрема антивірусного програмного забезпечення та фаєрволів (міжмережевих екранів), що запобігають несанкціонованому проникненню до корпоративних систем. Додатково застосовуються системи виявлення та запобігання вторгненню (IDS/IPS), які аналізують мережевий трафік та реагують на потенційні загрози в режимі реального часу. Для забезпечення захищеного підключення до корпоративних ресурсів під час роботи з віддаленими серверами використовуються віртуальні приватні мережі (VPN).

Окрему увагу приділяють захисту баз даних та хмарних сервісів, що включає шифрування інформації як у локальних сховищах, так і в хмарних платформах. Важливим аспектом є багаторівневий контроль доступу, зокрема впровадження двофакторної автентифікації (2FA), що підвищує рівень безпеки авторизації користувачів. Крім того, регулярне оновлення програмного забезпечення, операційних систем і систем керування базами даних сприяє усуненню вразливостей, які можуть бути використані зловмисниками.

Ще одним важливим технічним заходом інформаційної безпеки є створення резервних копій даних. Регулярне автоматичне резервне копіювання дозволяє мінімізувати ризики втрати критичної інформації, включаючи фінансові документи, дані про земельні угіддя, клієнтські бази та виробничі процеси. Для зберігання резервних копій використовуються окремі сервери або зовнішні носії, що забезпечують захист від атак програм-вимагачів. Крім того, впровадження системи аварійного відновлення (Disaster Recovery) дозволяє оперативно відновлювати працездатність інформаційних систем у разі кіберінцидентів або технічних збоїв.

Окремий напрям інформаційної безпеки пов'язаний із захистом електронного документообігу. Використання цифрового підпису та електронної печатки відповідно до законодавства України гарантує автентичність і юридичну силу документів. Додатково застосування блокчейн-технологій забезпечує надійне збереження критично важливої документації (земельних угод, договорів, фінансової звітності) із гарантією її незмінності. Для запобігання несанкціонованому внесенню змін до ключових документів встановлюються обмеження доступу за принципом «тільки для читання».

2. Організаційні заходи забезпечення інформаційної безпеки АПК – вони відіграють ключову роль у створенні ефективної системи управління інформаційною безпекою на рівні підприємств та державних установ, що регулюють АПК. Вони передбачають розробку нормативної бази, підвищення рівня обізнаності персоналу та контроль доступу до інформаційних ресурсів, що сприяє запобіганню кіберзагрозам і збереженню конфіденційності даних.

Одним із основних напрямів організаційного захисту є впровадження корпоративної політики кібербезпеки. Це включає розробку та реалізацію внутрішніх нормативних документів, які регламентують порядок обробки інформації, розподіл доступу до даних, а також визначають відповідальність працівників за їх збереження. Політика безпеки повинна регулярно оновлюватися з урахуванням сучасних кіберзагроз і рекомендацій міжнародних стандартів, таких як ISO 27001 та NIS2. Важливим аспектом є призначення відповідальних осіб за забезпечення інформаційної безпеки на підприємстві, а також проведення систематичних перевірок дотримання встановлених норм.

Не менш значущим елементом захисту є навчання персоналу. Проведення спеціалізованих тренінгів допомагає працівникам ідентифікувати потенційні кіберзагрози, зокрема фішингові атаки та методи соціальної інженерії. Важливим є ознайомлення співробітників з принципами кібергігієни, включаючи правила створення та оновлення надійних паролів, а також використання багаторівневої автентифікації. Для підвищення ефективності навчання доцільно проводити періодичну перевірку знань працівників за допомогою тестувань та практичних навчань.

Контроль доступу до інформаційних систем є критично важливим заходом у забезпеченні інформаційної безпеки. Використання системи розмежування доступу відповідно до посадових обов'язків співробітників дозволяє запобігти несанкціонованому доступу до конфіденційних даних. Регулярний аудит доступів сприяє виявленню та своєчасному відключенню користувачів, які більше не потребують доступу до інформаційних ресурсів, зокрема колишніх працівників або осіб, що змінили посаду. Додатково впроваджуються механізми автоматичного блокування облікових записів у разі виявлення підозрілих дій або несанкціонованих спроб входу.

3. Правові заходи забезпечення інформаційної безпеки – правове забезпечення інформаційної безпеки є невід'ємною складовою захисту АПК від кіберзагроз. Ефективне законодавче регулювання, державний контроль та імплементація міжнародних стандартів сприяють формуванню надійної системи інформаційної безпеки, що відповідає сучасним викликам цифрової трансформації АПК.

Одним із ключових напрямів правового забезпечення АПК є вдосконалення законодавчої бази у сфері кібербезпеки. Необхідним кроком є ухвалення спеціалізованого закону про кібербезпеку в АПК, який визначатиме вимоги до захисту інформаційних ресурсів агропідприємств. Важливим аспектом є гармонізація національного законодавства із положеннями Регламенту ЄС 2016/679 (GDPR) для забезпечення належного захисту персональних даних аграріїв. Окрім цього, слід запровадити правові норми, що регулюють використання передових цифрових технологій, зокрема штучного інтелекту (AI), блокчейн-рішень та супутникового моніторингу в аграрній сфері. Це дозволить підвищити рівень прозорості, ефективності та безпеки інформаційних процесів у галузі.

Важливою складовою правового захисту є державний контроль у сфері кібербезпеки. Посилення нагляду з боку державних органів сприятиме підвищенню рівня безпеки баз даних, зокрема ДАР, що містить критично важливу інформацію про АПК країни. Для запобігання кіберінцидентам необхідно впровадити державну систему кібермоніторингу, яка оперативно виявлятиме загрози та інформуватиме аграрні підприємства про потенційні ризики. Крім того, сертифікація інформаційних систем АПК на відповідність державним та міжнародним стандартам кібербезпеки сприятиме забезпеченню їхньої надійності та стійкості до можливих атак.

Висновок. У результаті дослідження процесу функціонування сфери АПК як предмета інформаційно-правового забезпечення встановлено, що ефективність розвитку галузі значною мірою залежить від належного адміністративно-правового регулювання інформаційних відносин, цифровізації процесів управління та вдосконалення механізмів державного контролю. Визначено основні елементи структури АПК, що слугують основою його функціонування, розкрито мету та завдання інформаційно-правового регулювання у цій сфері, а також запропоновано авторське визначення предмета інформаційно-правового забезпечення АПК.

Проаналізовано ключові функції АПК в соціально-економічному розвитку держави, визначено суб'єкти та об'єкти інформаційних відносин, що формують правове середовище діяльності АПК. Досліджено механізми функціонування галузі, окреслено основні категорії інформаційних ресурсів та напрями використання інформаційних технологій, які сприяють підвищенню продуктивності та конкурентоспроможності агропромислового виробництва.

Окрема увага приділена питанням впливу цифрових технологій на діяльність підприємств АПК, сучасним підходам до державного контролю та адміністративно-правового забезпечення, а також проблемам регуляторного впливу. Виявлено ключові виклики, що постають перед системою державного управління АПК на центральному, регіональному, галузевому та місцевому рівнях, і визначено напрями їх оптимізації. Розглянуто питання інформаційної безпеки у сфері АПК, зокрема поширені види кіберзагроз та можливі заходи щодо мінімізації ризиків і захисту інформаційних ресурсів. Окреслено комплекс заходів, спрямованих на підвищення ефективності державного контролю, цифровізацію регуляторних процесів і створення безпечного інформаційного середовища для розвитку агропромислової галузі.

Отримані результати можуть слугувати основою для подальших досліджень та розробки нормативно-правових актів, спрямованих на удосконалення інформаційно-правового забезпечення АПК в умовах глобальної цифрової трансформації.

Список використаних джерел:

1. Сальман І. Ю., Бровко Н. І., Єфремова І. І., Ковальчук І. В., Ломакіна І. Ю., Малишко І. В., Моханько О. О., Настіна О. І., Обіюх Н. М., Пахомова А. О., Сімакова С. І. Теоретико-правові проблеми регулювання ринкових відносин у сфері аграрного виробництва: монографія / за заг. ред. І. Ю. Сальмана. Біла Церква: Білоцерківський національний аграрний університет, 2017. 300 с.

2. Аргат Я. П., Ковальчук І. В., Ломакіна І. Ю., Настіна О. І., Пахомова А. О. Удосконалення інформаційно-правового забезпечення сфери АПК та захисту прав суб'єктів агробізнесу: колективна монографія. Біла Церква: Білоцерківський національний аграрний університет, 2023. 201 с.

3. Харківський тракторний завод. URL: https://xtz.ua/ua/
4. Рейтинг ТОП-20 світових агрохімічних компаній. URL: https://www.agronom.com.ua/rejtyng-top-20-svitovyh-agrohimichnyh-kompanij-mynulogo-roku/
5. Про пестициди і агрохімікати : Закон України від 02.03.1995 № 86/95-ВР : станом на 15 листоп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/86/95-вр#Text
6. Дилерські центри «John Deere» та «Claas» в Україні . URL: https://www.claas.ua/
7. Про затвердження Правил технічної експлуатації тракторів, самохідних шасі, самохідних сільськогосподарських, дорожньо-будівельних і меліоративних машин, сільськогосподарської техніки, інших механізмів : Наказ М-ва аграр. політики України від 06.04.2010 № 173 : станом на 27 лип. 2012 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0509-10#Text
8. Аналітичний огляд паливного ринку України – Державна служба статистики України. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/
9. ТОВ «НІБУЛОН» – логістика аграрної продукції. URL: https://www.nibulon.com/
10. Іванова Г. С. Агропромисловий комплекс України – об'єкт адміністративно-правового регулювання: проблемні питання. Право та інновації. 2018. № 1(21). С. 45–51.
11. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII : станом на 15 листоп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text
12. Про електронні довірчі послуги : Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII : станом на 18 груд. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text
13. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI : станом на 8 жовт. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text
14. Про державну підтримку сільського господарства України : Закон України від 24.06.2004 № 1877-IV : станом на 18 січ. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1877-15#Text
15. Про Державний земельний кадастр : Закон України від 07.07.2011 № 3613-VI : станом на 8 листоп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3613-17#Text
16. Романескул С. С. Загальна характеристика законодавства у сфері агропромислового комплексу України. *Наукові* записки. Серія: Право. 2024. № 16. С. 137–141.
17. Міністерство аграрної політики та продовольства України. URL: https://minagro.gov.ua/
18. Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру. URL: https://land.gov.ua/
19. Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів. URL: https://dpss.gov.ua/
20. Національна академія аграрних наук України. URL: http://naas.gov.ua/
21. Державна податкова служба України. URL: https://tax.gov.ua/
22. Державний аграрний реєстр. URL: https://www.dar.gov.ua/
23. Платформа супутникового моніторингу земельних ресурсів Farmonaut. URL: https://farmonaut.com/
24. Єдиний державний реєстр ветеринарних документів. URL: https://www.agro-id.gov.ua/derzhprodspozhivsluzhba-prezentuvala-yedinij-derzhavnij-reyestr-veterinarnix-dokumentiv/
25. Автоматизована система контролю безпечності харчових продуктів HACCP. URL: https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/shkilne-kharchuvannya/standarti-nassr
26. Безлисюк А. М. Управління агропромисловим комплексом регіону та його інформаційне забезпечення: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2018. 300 с.
27. Державне агентство резерву України. URL: https://rezerv.gov.ua/
28. Грохольський В. Л. Актуальні питання правового регулювання інформаційних відносин в Україні. Південноукраїнський правничий часопис. 2020. № 3. С. 141–146.
29. Нашинець-Наумова А. ю. Інформаційна безпека: питання правового регулювання: монографія. – Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2017. 168 с.
30. Cybersecurity Insiders. URL: https://www.cybersecurity-insiders.com/
31. iFarming. URL: https://ifarming.ua/
32. Cybernews. URL: https://cybernews.com/

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

КОСТЕНКО Ю. О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри господарського
та адміністративного права
*(Донецький національний університет
імені Василя Стуса)*

ЛАБУНСЬКИЙ О. О.,
аспірант кафедри господарського
та адміністративного права
*(Донецький національний університет
імені Василя Стуса)*

УДК 35.073.52
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.41

ЩОДО ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТУ ПОДАТКОВОГО СТИМУЛЮВАННЯ

У статті обґрунтовано, що однією із форм державної фінансової підтримки суб'єктів господарювання є податкове стимулювання, що фактично являє собою позитивні напрями впливу на поведінку учасників податкових правовідносин.

Виокремлено ключові складові змісту податкового стимулювання: 1) це встановлені податковим законодавством правові засоби (інструменти), запровадження яких призводить до зменшення податкового зобов'язання, спрощення процедур виконання податкового обов'язку платником; 2) це процес впливу держави на суб'єктів господарювання з метою їх соціально-економічного та фінансового розвитку: 3) є складовою регулюючої функції податків метою застосування якої є розвиток різних сфер життєдіяльності суспільства, оскільки за допомогою податкових стимулів в державі відбувається підтримка пріоритетних галузей економіки. розстрочення чи відстрочення грошових зобов'язань або податкового боргу платника податків.

Виділено види податкових стимулів залежно від місця у податковій системі: 1) загальні податкові стимули (вбудовані в конструкцію податків в межах загальної системи оподаткування), які, у свою чергу, поділяються на: а) розстрочення (відстрочення) податкових зобов'язань або податкового боргу платника податків; б) податкові пільги: податкові вирахування (знижки), що зменшують базу оподаткування до нарахування податку та збору; зменшення податкового зобов'язання після нарахування податку та збору; в) встановлення зниженої ставки податку та збору; звільнення від сплати податку та збору; 2) спеціальні податкові стимули (запроваджуються виключно з метою підтримки та розвитку малого підприємництва за умови відповідності низці умов, встановлених законодавством й правовою формою яких є спрощена система оподаткування, обліку та звітності.

Піддано критиці характеристика усунення подвійного оподаткування як податкового стимулу, адже, це є проблемою міжнародного рівня, підґрунтям якої є різне законодавче регулювання платника та джерела доходу в різних державах, що доповнюється неоднозначним тлумаченням

податкових норм. Формою її розв'язання є прийняття відповідних міжнародних угод.

Ключові слова: *правове регулювання суспільних відносин, податкове законодавство, державне стимулювання, бізнес, податкові пільги, податки, платник податків, податкове зобов'язання, податковий кредит, податкові органи.*

Kostenko Yu. O., Labunskyi O. O. On the concept and essence of tax incentives

the article substantiates that one of the forms of state financial support for business entities is tax incentives, which essentially represent positive measures influencing the behavior of participants in tax legal relations.

The key components of tax incentives are highlighted:

1. Legal means (instruments) established by tax legislation, the introduction of which leads to a reduction in tax liability and simplification of tax obligation procedures for taxpayers.

2. The process by which the state influences business entities to foster their socio-economic and financial development.

3. A component of the regulatory function of taxes, aimed at developing various spheres of societal life, as tax incentives support priority sectors of the economy through deferral or installment of monetary obligations or tax debt of the taxpayer.

Types of tax incentives are classified based on their place within the tax system:

1. General tax incentives (embedded in the structure of taxes within the general taxation system), which, in turn, are divided into: a) Deferral (installment) of tax obligations or tax debt of the taxpayer. b) Tax benefits, including tax deductions (discounts) that reduce the tax base before tax assessment; reduction of tax liability after tax assessment. c) Establishing a reduced tax rate; exemption from tax payment.

2. Special tax incentives, introduced exclusively to support and develop small businesses, provided they meet a number of conditions set by legislation. Their legal form is a simplified taxation, accounting, and reporting system.

The classification of the elimination of double taxation as a tax incentive is criticized, as it is an international issue rooted in differing legislative regulations of taxpayers and income sources across countries, further complicated by ambiguous interpretations of tax norms. The resolution of this issue lies in the adoption of relevant international agreements.

Key words: *legal regulation of social relations, tax legislation, state incentives, business, tax benefits, taxes, taxpayer, tax obligation, tax credit, tax authorities.*

Вступ. Однією із ключових форм державної фінансової підтримки суб'єктів господарювання є податкове стимулювання. Це питання особливо актуалізується в умовах війни, адже, Україна потребує ефективних механізмів для стимулювання економічного розвитку, залучення інвестицій та підтримки бізнесу. Низкою галузевих нормативно-правових актів України податкові пільги віднесено до засобів регулюючого впливу господарської діяльності [1-3], проте, навряд чи є правильним зводити інститут податкового стимулювання виключно до податкових пільг. Так, наприклад, п. 1, 2 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» встановлює, що удосконалення та спрощення порядку ведення обліку в цілях оподаткування та запровадження спрощеної системи оподаткування, обліку та звітності для суб'єктів малого підприємництва (далі – ССООЗ) є основними напрямами державної політики у сфері розвитку малого і середнього підприємництва в України [2]. З огляду на це, можна констатувати, що в сучасних умовах підтримка та розвиток малого підприємництва залишається найважливішим об'єктом податкового стимулювання й належить до пріоритетів податкової політики

України. Тобто, можна зробити висновок, що ССООЗ виступає одним із податкових засобів держаної підтримки малого бізнесу. Звідси виникає питання яке місце відведено саме податковим важелям в механізмі державної підтримки та розвитку бізнесу і чи можна говорити про систему форм (видів) засобів податкового стимулювання.

Дослідженню теоретичних основ податкового стимулювання присвячено праці багатьох вітчизняних вчених (Калюжний Р.А., Лапка О.Я., Пікуля Т.О., Рева Д.М., Шаптала Є.Ю., Синчак В.П., Крушинська А.В., Крутень І.В., Савінова А.В. тощо) [4-9]. Проте, дотепер серед науковців спостерігаються протилежні позиції щодо розкриття поняття податкового стимулювання та засобів його реалізації.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження поняття податкового стимулювання з метою конкретизації засобів його реалізації.

Результати дослідження. Податкові стимули, будучи різновидом стимулів правових, характеризуються всіма ознаками останніх. І в цьому аспекті хотілося б звернути увагу на фундаментальне монографічне дослідження «Правові стимули в механізмі правового стимулювання», автори якого правовий стимул визначають як – «правове спонукання до законослухняної поведінки, яке створює для задоволення інтересів суб'єктів права сприятливий режим» [4, с. 24]. Тобто, правовими стимулами є саме позитивні напрями впливу на поведінку учасників відповідних правовідносин (наприклад, податкові стимули сприяють полегшенню та спрощенню виконання обов'язків платниками податків).

У правовій та економічній доктрині висловлюються різні позиції щодо визначення поняття «податкові стимули». Приміром, Д.М. Рева дотримується широкого тлумачення поняття «податкове стимулювання», під яким розуміє врегульоване нормами податкового права звільнення зобов'язаного суб'єкта від податкових обов'язків, зменшення їх обсягів, а також розширення його можливостей з реалізації податкових прав, що надаються за умови вчинення дій, в результатах яких заінтересована держава, має як загальні, притаманні правовим, ознаки, так і специфічні риси [5, с. 76]. З нашого погляду необхідно акцентувати увагу не тільки на інтерес держави в реалізації податкових стимулів, адже в даному випадку йдеться й про певний інтерес платника податків (наприклад, інтерес суб'єктів малого підприємництва при застосуванні ССООЗ полягає в зниженні податкового тягаря порівняно з загальною системою оподаткування, отриманні спрощеного податкового обліку та звітності, можливості сплачувати єдиний податок замість низки інших податків та зборів тощо) та територіальної громади (йдеться про формування сприятливого податкового клімату для розвитку тих чи інших галузей господарської діяльності на відповідних територіях, збільшення дохідних частин місцевих бюджетів за рахунок надходжень від сплати єдиного податку тощо). Близький підхід міститься й в дисертаційному дослідженні Є.Ю. Шаптали [6, с. 2-3; 55].

Вчені економісти характеризують «податкове стимулювання» як: процес цілеспрямованого впливу держави (через відповідні державні інституції, які реалізують податкову політику та визначають в системі податкового законодавства комплекс заходів (інструментів) стимулюючого впливу) на платників податків з метою забезпечення їх заінтересованості в здійсненні діяльності, що заохочується державою за рахунок перспективи отримання додаткових благ та поліпшення фінансово-економічного стану [10, с. 268]; законодавчо встановлену систему форм, методів, інструментів податкового характеру, які направлені на формування передумов соціально-економічного розвитку та науково-технічного відтворення продуктивних сил галузі, території чи платників податків в успішному функціонуванні яких зацікавлена держава [7, с. 71]; вплив держави на діяльність різних галузей економіки, за допомогою якого відбувається заохочення до ведення фінансово-господарської діяльності через створення прозорих умов діяльності [11, с. 44]; сукупність форм та методів впливу на економічні процеси господарюючих суб'єктів, економічно обґрунтовану систему податкових пільг або преференцій, що дає змогу компенсувати фінансові втрати [12, с. 83].

Отже, можна виокремити декілька ключових складових змісту податкового стимулювання: 1) це встановлені податковим законодавством правові засоби (інструменти),

запровадження яких призводить до зменшення податкового зобов'язання, спрощення процедур виконання податкового обов'язку платником; 2) це процес впливу держави на суб'єктів господарювання з метою їх соціально-економічного та фінансового розвитку; 3) є складовою регулюючої функції податків метою застосування якої є розвиток різних сфер життєдіяльності суспільства, оскільки за допомогою податкових стимулів в державі відбувається підтримка пріоритетних галузей економіки, наприклад, малого бізнесу.

Податкове законодавство не містить визначення поняття «податкове стимулювання» та критеріїв, що його характеризують. Представляється, що досліджувана категорія об'єктивно і не може мати нормативного закріплення, чіткого, одностайного й максимально зрозумілого змісту без прив'язки до правової форми її реалізації, тобто, саме засобів (інструментів) податкового стимулювання. Позиції науковців з цього приводу не відзначаються одностайністю й характеризуються двома принциповими підходами: 1) застосуванням широкої концепції розуміння складу засобів податкового стимулювання суб'єктів малого підприємництва, за якої до останніх відносяться податкові пільги; податкові кредити та знижки; податкові канікули; податкова амністія; відстрочення сплати податку; укладання угод між державами щодо уникнення подвійного оподаткування; спрощений порядок адміністрування, обліку та звітності; спеціальні податкові режими [8; 12, с. 83; 13, с. 45]; 2) зведення податкових стимулів виключно до підтримки малого бізнесу в межах ССООЗ, тобто вузького підходу [14, с. 115].

Щодо останнього підходу, відразу зауважимо, що дійсно основною формою державної підтримки малого бізнесу в Україні на рівні податкового регулювання є ССООЗ. Аргументом щодо такої позиції слугують й статистичні данні. Так, за офіційними даними ДПС України 76% від загальної кількості зареєстрованих суб'єктів малого підприємництва становлять саме платники єдиного податку. Зокрема, кількість фізичних осіб – підприємців, які застосовують спрощену систему оподаткування, станом на 1 червня 2023 року становила 1517,3 тис. осіб [15]. За останні роки питома вага єдиного податку у доходах місцевих бюджетів зросла, зокрема, за: 2018 – 29 487,7 млн грн (приріст порівняно з 2017 – 26,5%); 2019 – 35 192,0 млн грн (приріст порівняно з 2018 – 19,3%); 2020 – 37 954,3 млн грн (приріс порівняно з 2019 – 7,8%); 2021 – 46 198,0 млн грн (приріст порівняно з 2020 – 21,7%); 2022 – 11 800 млн грн (приріст порівняно з 202 – 2,1%); 2023 – 55 770,4 млн грн (приріст порівняно з 2022 роком –18,2%); 2024 – 69 079,3 млн грн (приріст порівняно з 2023 – 23,9%) [16]. Проте, ми є прихильниками розуміння змісту податкового стимулювання як ширшого поняття, яке передбачає використання різних, нормативно встановлених, податкових засобів. Саме тому, викликає на увагу підхід, запропонований Д.М. Ревою, яка виділяє дві основні моделі податкового стимулювання: 1) загальні податкові стимули, що реалізуються в межах загального податкового режиму, для отримання яких платнику необхідно задекларувати таке право й користуватися ними автоматично, в силу положень податкового законодавства. В даному випадку вченою виділено саме податкові пільги, обсяг розповсюдження стимулюючого впливу яких визначено змістом ст. 30 ПК України; 2) спеціальні податкові стимули, які мають місце в межах спеціального режиму оподаткування, використання якого передбачає заявний порядок обрання та отримання більш ширшого кола сприятливих умов [17]. Проте, відкритим залишається питання щодо віднесення до першої групи виключно податкових пільг, хоча в іншій своїй науковій роботі вчена до податкових стимулів, окрім останніх, відносить також усунення подвійного оподаткування, перенесення встановленого податковим законодавством строку сплати податку та збору або його частини на більш пізній строк [5]. З цього приводу відразу хотілося б зауважити на два моменти.

По-перше, цілком вірним представляється зауваження А.В. Савінової яка критично ставиться до характеристики усунення подвійного оподаткування як податкового стимулу [9, с. 55]. Подвійне оподаткування (від англ. «Doubletaxation») – це оподаткування одного податкового об'єкта в окремого платника тим самим чи аналогічним податком за той самий проміжок часу [18, с. 68], тобто, за один і той самий об'єкт оподаткування у особи виникає подвоєння обов'язку у виді нарахування, декларування та/або сплати податку. Як правило це

проблема міжнародного рівня, підґрунтям якої є різне законодавче регулювання платника та джерела доходу в різних державах, що доповнюється і неоднозначним тлумаченням податкових норм. Формою її розв'язання є прийняття відповідних міжнародних угод. На сьогодні між Україною та іншими державами діє 71 міжнародна двостороння конвенція (угода) про уникнення подвійного оподаткування, які регулюють порядок оподаткування доходів та майна, що отримуються резидентами однієї країни з джерел у іншій країні [19]. Фактично такі угоди є важливим інструментом забезпечення стабільності та передбачуваності податкових зобов'язань для тих платників податків, які здійснюють діяльність у декількох юрисдикціях. Тобто, в даному випадку не йдеться про реалізацію такої мети, як пом'якшення (спрощення) виконання обов'язків платників податків чи стимулювання їх економічної діяльності. Виходячи з цього, ми схильні усунення подвійного оподаткування характеризувати виключно як засіб податкового регулювання. Слушною в цьому контексті є зауваження А.В. Савінової, що податковими стимулами не може бути в цілому вся сукупність норм, що впорядковує поведінку суб'єктів, весь комплекс правових засобів, наявних у державі. Ними є тільки ті норми і тільки ті засоби, що поряд із загальним порядком регулювання відносин, установлюють заохочувальний режим правомірної поведінки осіб [9, с. 54].

По-друге, позиція Д.М. Реви щодо характеристики розстрочення чи відстрочення грошових зобов'язань або податкового боргу платника податків з позиції податкового стимулювання визвала дискусію серед фінансистів. Так, низка вчених не погоджуючись з зазначеним, обґрунтовують це тим, що при зміні строку сплати податку обов'язковою умовою є сплата відсотків за кожен календарний день користування платником розстроченням (відстроченням) грошових зобов'язань (податкового боргу). Якщо до складу такої суми входить пеня, нарахована за несвоєчасну сплату грошового зобов'язання, для розрахунку відсотків береться сума за вирахуванням суми цієї пені. В такий спосіб, використовуючи розстрочення (відстрочення) податків і зборів, платник бере на себе додатковий обов'язок щодо сплати відсотків за користування таким перенесенням строків [9, с. 56; 6, с. 54-55].

Ми же дотримуємося протилежної думки. Так, підставою для розстрочення грошових зобов'язань або податкового боргу платника податків є надання ним достатніх доказів існування обставин відповідно до переліку, визначеному КМУ, що свідчать про наявність загрози виникнення або накопичення податкового боргу у такого суб'єкта, а також економічного обґрунтування щодо можливості погашення грошових зобов'язань та податкового боргу та/або збільшення податкових надходжень до відповідного бюджету внаслідок застосування режиму розстрочення, протягом якого відбудуться зміни політики управління виробництвом чи збутом такого платника податків [20]. Однією із таких обставин є загроза виникнення неплатоспроможності (банкрутства) заявника в разі своєчасної та в повному обсязі сплати ним грошового зобов'язання або погашення податкового боргу в повному обсязі (п. 2 розділу 1 Постанови КМУ № 1235) [20]. Якщо платник, усвідомлюючи ризик банкрутства, прагне зберегти належний стан своїх фінансових справ і тому використовує розстрочення (відстрочення) податкових зобов'язань (податкового боргу), то в такому контексті це може розглядатися як засіб податкового стимулювання, адже, в противному випадку така особа може стати банкрутом, що тягне за собою усі відповідні наслідки. В підтримку такої позиції є і підхід безпосередньо законодавця, який визначає відстрочення або розстрочення сплати податків, зборів чи інших обов'язкових платежів як одну із форм державної допомоги суб'єктам господарювання (п. 3 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про державну допомогу»).

Одним із основних видів стимулів у податковому праві виступають податкові пільги. Так, відповідно до ч. 1 ст. 30 ПК України під податковою пільгою розуміється передбачене податковим та митним законодавством звільнення платника податків від обов'язку щодо нарахування та сплати податку та збору, сплата ним податку та збору в меншому розмірі за наявності встановлених нормативно підстав [21]. Останні пов'язані з особливостями, що характеризують: 1) відповідну групу платників податків; 2) вид господарської діяльності; 3) об'єкт оподаткування; 4) характер та суспільне значення здійснюваних суб'єктом господарювання витрат. З цього випливає декілька взаємопов'язаних конструктивних

ознак податкових пільг: 1) встановлені податковим та митним законодавством підстави для застосування; 2) метою застосування є зменшення податкового навантаження на платника; 3) застосовуються саме до такої складової податкового обов'язку, як сплата податку та збору; 4) є інструментом забезпечення принципу балансу публічного та приватного інтересу; 5) фактично є правом платника податків, що реалізується в певному процедурному порядку; 6) неприпустимість індивідуалізації (персоніфікації) при встановленні податкових пільг [22, с. 82-83]. ДПС України щоквартально складає та затверджує довідник пільг, який містить інформацію про надання пільг, терміни їх дії, а також коментарі чи роз'яснення щодо окремих аспектів їх застосування, при цьому, з розподілом на довідник пільг, які є втратами бюджету і довідник інших пільг (станом на 31.12.2024 р. відповідно до Довіднику № 127/1 в Україні діє 104 податкові пільги, що є втратами доходів бюджетів та 133 інших податкових пільг (Довідник № 127/2) [23].

Зауважимо, що законодавцем встановлено вичерпний перелік видів (форм) їх надання, зокрема:

1. Податкові вирахування (знижки), що зменшують базу оподаткування до нарахування податку та збору. Застосування такої пільги не пов'язано з будь-якими конкретними елементами об'єкта оподаткування, тобто, фактично йдеться про зменшення бази оподаткування на певну суму (вирахування), що в підсумку дає менший розмір податкового відрахування за конкретним податком. Класичним прикладом правової форми її застосування є зменшення суми загального місячного оподатковуваного доходу, отримуваного фізичною особою від одного роботодавця у вигляді заробітної плати, на суму податкової соціальної пільги при сплаті податку на доходи фізичних осіб (ст. 169 ПК України).

2. Зменшення податкового зобов'язання після нарахування податку та збору. Ця група податкових пільг пов'язана з порядком визначення суми податків та зборів, що підлягає безпосередньому перерахуванню до Державного та місцевих бюджетів. Йдеться про зменшення суми податків та зборів, які підлягають сплаті на суму понесених платниками певних видів видатків. Умовно такі пільги можна поділити на декілька видів. По-перше, йдеться про застосування податкової знижки. Так, зменшення оподатковуваного доходу за наслідками звітного податкового року, нарахованого у вигляді заробітної плати на суму документально підтверджених витрат (наприклад: частка процентів за іпотечним житловим кредитуванням, кошти у формі пожертвувань/благодійних внесків, кошти, пов'язані зі сплатою вартості здобуття середньої професійної або вищої освіти тощо), що включаються до податкової знижки та застосовуються платниками при сплаті податку на доходи фізичних осіб передбачено ст. 166 ПК України, проте, фізичні особи, при здійсненні підприємницької та незалежної професійної діяльності не мають права застосовувати таку пільгу.

По-друге, представляється доцільним інститут податкового кредиту характеризувати саме як одну із форм наведеної категорії пільг. Під останнім розуміється сума, на яку платник податку на додану вартість має право зменшити податкове зобов'язання звітного (податкового) періоду, визначене згідно з нормами ПК України (пп. 14.1.181 п. 14.1 ст. 14 ПК України) [21]. На сьогодні серед науковців не має єдності щодо цього питання: одні вчені характеризують податковий кредит, як податкову пільгу [10, с. 271]; інші наполягають, на різній правовій природі податкових пільг та податкового кредиту [24, с. 192; 25, с. 135]. Дійсно, у традиційному розумінні, що зумовлено загальним підходом щодо визначення податкових пільг у ст. 30 ПК України, достатньо складно визначити податковий кредит як податкову пільгу, адже, фактично йдеться про суму ПДВ, сплачену (або нараховану) платником податку при придбанні товарів, робіт чи послуг, яка підлягає відшкодуванню з податкових зобов'язань у наступних податкових періодах. Проте, віднесення сум податку до податкового кредиту призводить до зменшення зобов'язань платника перед бюджетом шляхом врахування вже сплачених сум податку.

Виходячи з позитивних результатів запровадження такого інструменту, а саме: а) підвищення інтересу платника податку до розвитку виробництва, активізації підприємницької діяльності; б) поєднання публічного та приватного інтересу; в) зменшення витрат платника

податку, оскільки в його розпорядженні залишається на певний час частина коштів, які мали б надійти в дохідну частину бюджету, що фактично адекватно додатковим вкладенням у виробництво і створює можливість для його розширення; г) скорочення податкового тиску [26, с. 122-123], ми схильні відносити такий податковий інститут саме до однієї із форм податкової пільги.

3. Встановлення зниженої ставки податку та збору, що призводить до часткового звільнення від обов'язку сплати податку внаслідок зменшення його розміру. Цей різновид податкових пільг достатньо широко впроваджено національним податковим законодавством. В цьому контексті хотілося б звернути увагу на такий новий для України інструмент державної підтримки та розвитку ІТ-бізнесу, як правовий режим Дія Сіті, який запроваджено з 2021 року [27]. В межах його податкового регулювання передбачено створення спеціальних умов оподаткування для резидентів Дія Сіті. Так, наприклад резидентам Дія Сіті надано право самостійно обирати варіант оподаткування отриманих доходів і сплачувати податок на прибуток за загальною податковою ставкою – 18% чи на особливих умовах – за ставкою ставка 9% (п. 141.9-1 ст. 141 ПК України). Окрім цього резиденти Дія Сіті сплачують податок на доходи фізичних осіб з доходів фахівців у вигляді заробітної плати, авторської винагороди за створення службових творів чи перехід прав на службові твори за зниженою ставкою 5% (п. 170.14-1 ПК України) [21].

4. Звільнення від сплати податку та збору (передбачає можливість спеціального суб'єкта, у якого виникає об'єкт оподаткування, не сплачувати податок в повному обсязі). На сьогодні податковим законодавством не передбачено такої пільги залежно від статусу платника, зокрема, для суб'єктів малого підприємництва й основним критерієм є певний вид діяльності, яка вважається пільговою. Так, наприклад з 2020 року Україною взято курс щодо підтримки інвестиційних проектів з метою створення сприятливих умов для залучення значних інвестицій (внутрішніх і зовнішніх), створення нових робочих місць, стимулювання економічного розвитку регіонів та зростання конкурентоспроможності економіки України [28]. З цією метою тимчасово, до 1 січня 2035 року, прибуток підприємства – інвестора із значними інвестиціями звільняється від обкладання податком на прибуток підприємств протягом п'яти послідовних років (п. 55 підрозділу 4 Розділу XX Перехідних положень ПК України) [21].

Висновки. Підбиваючи підсумок вищевикладеному, можна зазначити, що сучасна правова доктрина не містить одностайного підходу до поняття та складу засобів (інструментів) податкового стимулювання суб'єктів підприємництва. Саме тому, представляється доцільним виходити з положень ПК України, аналіз якого дає змогу виокремити наступні їх види залежно від місця у податковій системі: 1) загальні податкові стимули (вбудовані в конструкцію податків в межах загальної системи оподаткування), які, у свою чергу, поділяються на: а) розстрочення (відстрочення) податкових зобов'язань або податкового боргу платника податків; б) податкові пільги: податкові вирахування (знижки), що зменшують базу оподаткування до нарахування податку та збору; зменшення податкового зобов'язання після нарахування податку та збору; в) встановлення зниженої ставки податку та збору; звільнення від сплати податку та збору; 2) спеціальні податкові стимули (запроваджуються виключно з метою підтримки та розвитку малого підприємництва за умови відповідності низці умов, встановлених законодавством й правовою формою яких є ССООЗ.

Список використаних джерел:

1. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 436. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text

2. Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні: Закон України від 22.03.2012 р. № 4618. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4618-17#Text

3. Про державну допомогу суб'єктам господарювання: Закон України від 01.07.2014 р. № 1555. URL: (rada.gov.ua)

4. Калюжний Р.А., Лапка О.Я., Т.О. Пікуля Т.О. Правові стимули в механізмі правового стимулювання: монографія. К.: «МПЛеся», 2013. 204 с.

5. Рева Д.М. Актуальні питання податкового стимулювання. *Право та інновації.* № 3 (11) 2015. С. 72-77. URL: content

6. Шаптала Є.Ю. Стимули у податково-правовому регулюванні: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Ун-т ДФС України. Ірпінь, 2019. 221 с.

7. Синчак В.П., Крушинська А.В. Ретроспектива наукових підходів до інтерпритації податкового стимулювання. *Наукові записки: серія «Економіка»*. Вип. 19. С. 67-72. URL: NZ_Vyp_19.indd

8. Крутень І.В. Адміністративно-правові засади визначення поняття та змісту податкового стимулювання самозайнятих осіб у законодавстві України в умовах правового режиму воєнного стану. *Проблеми сучасних трасформацій: серія право.* 2024. № 13. URL: Перегляд Адміністративно-правові засади визначення поняття та змісту податкового стимулювання самозайнятих осіб у законодавстві України в умовах правового режиму воєнного стану

9. Савінова А.В. Співвідношення податкових пільг з іншими категоріями. *Правова позиція.* № 3. С. 52-58. URL: 9.pdf

10. Магопець О.А. Теоретичні підходи до визначення поняття «податкове стимулювання». *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету.* 2014. № 26. С. 265-273.

11. Дубинецька П.П. Податкове регулювання в системі управління національним господарством: дис. ... канд. екном. наук: 08.00.03 – економіка та управління національним господарством. Львів: Львів. нац. універ. Ім. Франка. 2015. 254 с. URL: dis_dubynetska.pdf

12. Прокопішина О.В., Коптєва О.В. Шляхи апроксимації європейського досвіду стимулювання інноваційної діяльності до реалій України. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2017. № 27. С. 81-84. URL: 21.pdf

13. Чічкань О.І. Особливості податкового стимулювання підприємницької активності в Україні. *Економіка та держава.* 2013. № 10. С. 44-48. URL: untitled

14. Грановська І.В. Сучасний стан розвитку оподаткування малого бізнесу в Україні. *Економіка та підприємництво.* 2021. № 3. С. 114-121.

15. Статистика щодо сплати єдиного податку підприємцями. URL: З початку 2023 року підприємці сплатили до бюджету 15,2 млрд грн єдиного податку

16. Щодо виконання доходів місцевих бюджетів за 2018-2024 роки: Довідка Міністерства фінансів України. URL: https://mof.gov.ua/uk/vykonannia-dokhodiv-mistsevykh-biudzhetiv

17. Рева Д.М. Роль податкових інструментів у регулювання інвестиційної активності. URL: *Reva.pdf*

18. Податковий кодекс України: науково-практичний коментар: у 3-х ч. Ч. 1. /М.П. Кучерявенко, І.Л. Самсін та ін. Х.: Право, 2012. 810 с.

19. Міжнародні договори України про уникнення подвійного оподаткування: аналітика. URL: Міністерство Фінансів України

20. Про затвердження переліку обставин, що свідчать про наявність загрози виникнення або накопичення податкового боргу, і доказів існування таких обставин: Постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2010 р. № 1235. URL: Про затвердження переліку обста... | від 27.12.2010 № 1235

21. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 р. № 2755. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text

22. Дмитрик О.О., Токарєва К.О. Податкові пільги як форма державної допомоги суб'єктам підприємництва. *Право та інноваційне суспільство.* № 1. 2019. С. 80-86. URL: Dmytryk_Tokareva12.pdf

23. Довідник податкових пільг, що є втратами доходів бюджетів від 30.12.2024 р. № 127/1. Довідник інших податкових пільг від 30.12.2024 р. № 127/1. URL: Довідник № 127/1 податкових пі... | від 30.12.2024 № 127/1

24. Пирога С.С. Особливості застосування податкового кредиту. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету: Серія: Право.* 2012. Вип. 19. Т. 3. С. 189-192.

25. Ковалко Н.М., Глух О.В. Теоретичні підходи до визначення поняття «податковий кредит». *Ірпінський юридичний часопис: науковий журнал.* 2024. Вип. 3 (16). С. 131-137. URL: Ірпінський юридичний часопис

26. Сіренко М.М. Податковий кредит: суть та різновиди. *Право і суспільство.* 2017. № 4. Ч. 2. С. 121-124. URL: <CFF0E0E2EE20B320F1F3F1EFB3EBFCF1F2E2EE5FB920345F323031375FD72E32202B20C3F3E1E0EDEEE22E706466>

27. Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні: Закон України від 15.07.2021 р. № 1667. URL: Про стимулювання розвитку ци... | від 15.07.2021 № 1667-IX

28. Про державну підтримку інвестиційних проектів із значними інвестиціями в Україні: Закон України від 17.12.2020 р. № 116. URL: Про державну підтримку інвес... | від 17.12.2020 № 1116-IX

ОСАВОЛЮК О. О.,
аспірант
(Київський інститут інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія»)

УДК 347
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.42

РИЗИКИ ПОДАТКОВОГО КОМПЛАЄНСУ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ШЛЯХИ ЇХ МІНІМІЗАЦІЇ

У статті здійснено комплексне дослідження податкового комплаєнсу крізь призму чотирьох основних типів ризиків: реєстраційного, звітного, платіжного та ризику декларування. Зазначено, що в умовах воєнного стану роль податкових надходжень значно зростає, а ефективне управління комплаєнс-ризиками стає критично важливим для забезпечення фіскальної стабільності та довіри до податкової системи. Аналіз базується на сучасному нормативному середовищі, практиках функціонування податкових органів України, міжнародних підходах до адміністрування та цифровізації.

Кожен із типів ризиків розкрито через його причини, форми прояву та системні наслідки. Ризик реєстрації пов'язаний із недосконалістю облікових процедур, тінізацією економіки та слабкою податковою культурою. Ризик звітності виявляється як у затримках подання документів, так і в їх повній відсутності – особливо серед малих платників. Ризик сплати охоплює як неспроможність платника виконати зобов'язання через об'єктивні економічні труднощі, так і свідоме ухилення. Ризик декларування охоплює помилки, перекручення даних та маніпуляції з податковими показниками, зокрема ПДВ, що становлять особливу загрозу для достовірності податкової інформації.

Окремо висвітлено взаємозалежність між ризиками та інституційні передумови їх виникнення – від складності законодавства до недовіри між бізнесом і державою. Зроблено акцент на важливості переходу від каральної моделі до сервісно-орієнтованої, яка сприяє партнерству та формуванню культури добровільної сплати податків.

Автором запропоновано чотирирівневу модель мінімізації комплаєнс-ризиків: цифровізація процедур (електронні сервіси, автоматизація звітності), трансформація податкової служби на сервісну установу, аналітико-ризик-орієнтоване регулювання та стимулювання добровільного дотримання зобов'язань через фінансові й репутаційні механізми. Такий підхід дозволяє не лише зменшити глибину та частоту податкових порушень, а й сформувати довгострокову основу для прозорої та ефективної податкової системи.

Ключові слова: *податковий комплаєнс, ризик реєстрації, ризик звітності, ризик декларування, ризик сплати, фіскальна політика, тіньова економіка, адміністрування, добровільність.*

Osavoliuk O. O. Tax compliance risks: contemporary challenges and mitigation strategies

This article presents a comprehensive analysis of tax compliance through the lens of four core risk types: registration, reporting, payment, and declaration risks. In the context of martial law, where tax revenues are of heightened importance, effective

risk management becomes crucial for fiscal stability and public trust in the tax system. The study draws on current Ukrainian tax practices, regulatory frameworks, and international approaches to tax administration and digitalization.

Each risk type is examined in terms of its root causes, manifestations, and systemic consequences. Registration risk is linked to shortcomings in registration procedures, the expansion of the shadow economy, and low levels of tax awareness. Reporting risk includes both delays and complete non-filing of tax documents, especially among small businesses and low-income taxpayers. Payment risk encompasses both economic hardship and deliberate non-compliance. Declaration risk involves errors, data manipulation, and tax abuse, particularly with regard to VAT, which poses significant threats to the integrity of fiscal data.

The article also explores the interconnections among these risks and the institutional factors contributing to their emergence – from complex legislation to the lack of trust between taxpayers and authorities. The study emphasizes the need for a shift from a punitive to a service-oriented model of tax administration that encourages voluntary compliance and builds long-term trust.

The author proposes a four-tiered model for mitigating tax compliance risks, including: the digitalization of tax processes (electronic services, automated reporting), transformation of the tax authority into a service-based institution, risk-based and data-driven regulatory mechanisms, and incentives for voluntary compliance through financial and reputational benefits. This approach not only reduces the frequency and severity of tax violations but also provides a solid foundation for a transparent and efficient tax system.

Key words: *tax compliance, registration risk, reporting risk, declaration risk, payment risk, fiscal policy, shadow economy, administration, voluntary compliance.*

Вступ. В період побудови сучасної, прозорої та ефективної податкової системи все більшої уваги серед практичних фахівців правознавців приділяється питанню управління комплаєнс-ризиками. Системні виклики в умовах воєнного стану, що й зумовлені тінізацією економіки, нерівномірним податковим навантаженням та обмеженою довірою до податкових органів, знижують ефективність фіскальної політики й стримують економічний розвиток країни. У рамках реалізації Національної стратегії доходів до 2030 року та відповідно до зобов'язань, визначених у Меморандумі з МВФ, в Україні започатковано експериментальний проєкт впровадження системи управління податковими ризиками.

Окреме значення в межах цієї ініціативи має аналіз комплаєнс-ризиків – ризиків порушення податкового законодавства. Попри наявність окремих напрацювань у галузі фіскального адміністрування, у наукових публікаціях недостатньо уваги приділено комплексному розгляду різних типів податкових ризиків: ризику реєстрації, звітності, сплати та декларування. Водночас саме їхнє системне розуміння дозволяє сформулювати більш цілісну модель ефективного податкового комплаєнсу, що відповідає викликам воєнного часу, обмеженості ресурсів та вимогам євроінтеграції.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження ризиків податкового комплаєнсу, а саме: ризиків реєстрації, звітності, сплати та декларування. У межах правового аналізу поставлено завдання: окреслити природу та причину зазначених ризиків, розкрити механізми їх виникнення, визначити негативні наслідки для функціонування податкової системи. Окрему увагу приділено аналізу інституційних, управлінських та інформаційно-комунікаційних чинників, що сприяють посиленню комплаєнс-ризиків, а також окресленню напрямів їх мінімізації на основі сервісного підходу, цифрових технологій і ризик-орієнтованого контролю.

Результати дослідження. У рамках реалізації Меморандуму про економічну та фінансову політику, а також відповідно до положень Національної стратегії доходів до 2030 року,

в Україні активізуються зусилля щодо модернізації Державної податкової служби. Одним із ключових напрямів цієї трансформації є впровадження сучасних підходів до управління комплаєнс-ризиками – ризиками недотримання податкового законодавства.

Постановою Кабінету Міністрів України від 25 липня 2024 року № 854 [1] започатковано експериментальний проєкт, що передбачає запуск системи управління податковими ризиками в ДПС. Серед основних новацій – систематизація типів податкових ризиків, уніфікація підходів до їх оцінки, централізація процесів реагування, а також впровадження регулярної самооцінки ефективності податкового комплаєнсу. Ці кроки мають на меті підвищити прозорість, об'єктивність і результативність податкового адміністрування.

Порядок реалізації експериментального проєкту окреслює основні види ризиків, пов'язаних із невиконанням платниками податків обов'язків, визначених ст. 16 Податкового кодексу України, на яких буде зосереджено увагу податкового органу під час реалізації експериментального проєкту: ризик реєстрації, ризик звітності, ризик сплати, ризик декларування [2]. У контексті впровадження зазначеного експериментального проєкту особливого значення набуває детальне розуміння природи та специфіки кожного з визначених типів податкових комплаєнс-ризиків. Аналіз їхніх характеристик, причин виникнення, потенційних наслідків та взаємозв'язків є необхідною передумовою для побудови ефективної системи управління ризиками у податковій сфері.

Ризик реєстрації є одним із ключових елементів системи податкового комплаєнсу, оскільки він безпосередньо пов'язаний з охопленням податковою системою реального сектора економіки. Його виникнення зумовлене низкою чинників, серед яких – поширення тіньової економіки, низький рівень податкової культури та відсутність ефективного контролю на етапі започаткування бізнесу. У таких умовах створюється сприятливе середовище для ведення господарської діяльності без належної податкової реєстрації, що призводить до втрат бюджетних надходжень і формує нерівні умови для легального бізнесу. Часто суб'єкти господарювання залишаються поза податковим обліком не через зловмисний намір, а через необізнаність – вони не розуміють вимог законодавства або взагалі не знають про необхідність реєстрації. Це створює так звану «сіру зону» –групу платників, які формально не порушують закону, однак фактично уникають виконання зобов'язань. Усунення цього явища потребує активізації інформаційної та просвітницької діяльності з боку податкових органів. Водночас недосконаліть реєстраційних процедур і відсутність повної інтеграції між державними реєстрами дають можливість окремим суб'єктам уникати податкового обліку навіть у разі формальної державної реєстрації. У цьому контексті особливої актуальності набуває посилення контролю за «сірою» та «чорною» економікою. Як зазначено у публічних комунікаціях представників влади, повернення податкових перевірок має бути зосереджене саме на таких суб'єктах, тоді як доброчесні платники не повинні підпадати під надмірний тиск. Це свідчить про усвідомлення проблеми тінізації й прагнення до її подолання шляхом впровадження ризик-орієнтованих підходів, зокрема електронних систем моніторингу. Водночас на практиці існує проблема ручного адміністрування та відсутності прозорих механізмів прийняття рішень, що формує ще одну «сіру зону» – уже інституційну, в якій виникають зловживання і недовіра з боку бізнесу [3]. Така ситуація не лише ускладнює ефективне впровадження фіскальної політики, а й створює додаткові бар'єри для формування передбачуваного та чесного податкового середовища. Наслідки ризику реєстрації проявляються на кількох рівнях: від скорочення податкової бази та зниження здатності держави фінансувати ключові потреби – до порушення конкурентного середовища, коли легальний бізнес змушений нести податкове навантаження й за себе, й за тих, хто ухиляється від реєстрації. Крім того, відсутність даних про таких суб'єктів унеможливлює виявлення інших типів податкових ризиків та ускладнює боротьбу з шахрайством. У крайніх випадках це створює загрозу національній безпеці, адже невидимі для держави суб'єкти можуть бути залучені до фінансових зловживань або кримінальних схем. Отже, подолання ризику реєстрації є не лише технічним завданням, а й стратегічним напрямом, що формує підгрунтя для справедливого оподаткування, прозорої економіки та стійкої фіскальної системи.

Ризик звітності є ключовим елементом податкового комплаєнсу. Він виникає, коли платники податків подають звітність із запізненням або не подають її взагалі. Причини цього ризику поділяються на об'єктивні та суб'єктивні: низький рівень обізнаності, складність законодавства, технічні труднощі, а також свідоме ухилення.

Фізичні особи-підприємці та малий бізнес найвразливіші до ризику звітності. Багато з них не мають достатніх знань про свої зобов'язання або стикаються з технічними перешкодами, особливо в умовах війни. Іноді підприємства навмисно уникають звітності для приховування доходів. Це є частиною інших ризиків, таких як ризик сплати та декларування.

Особливий аспект – добровільне неподання декларації, коли платник має право її не подавати, але внаслідок цього переплачує податки. Це часто стосується осіб із низьким доходом, що фактично збільшує їхнє податкове навантаження. Як зазначають Т. Хаук та Л. Валлоссек, це «зворотне ухилення» також послаблює прогресивність системи [4].

Наслідки ризику звітності істотні. Він призводить до втрат бюджету, ускладнює аналітику, заважає ефективному плануванню та знижує якість адміністрування. Сумлінні платники відчувають несправедливість і втрачують мотивацію до добровільного комплаєнсу. Проблема ускладнюється ще й тим, що податкова система України побудована на презумпції «злої волі» платника. Як зазначає Ващук Р., бізнес в Україні апріорі сприймається як порушник, що кардинально відрізняється від досвіду демократичних країн [5].

Це формує токсичне середовище, в якому навіть наявність сучасних електронних сервісів не рятує від недовіри й страху. Відносини між бізнесом і державою формуються не як партнерство, а як протистояння. Для ефективного вирішення ситуації необхідно поєднувати модернізацію звітності з сервісною орієнтацією податкових органів, зміною управлінського мислення та прозорим контролем.

Ризик сплати є важливою складовою системи податкового комплаєнсу і виникає у випадках, коли платники податків здійснюють сплату податків, зборів чи обов'язкових платежів із запізненням, у неповному обсязі або не сплачують їх взагалі. Цей тип ризику відображає не лише рівень фінансової дисципліни платників, а й ефективність роботи податкових органів щодо контролю за виконанням грошових зобов'язань. Причини цього ризику мають як об'єктивний, так і суб'єктивний характер, а наслідки впливають на фіскальну стабільність, адміністрування податків і загальний стан публічних фінансів.

Однією з провідних причин ризику сплати є нестабільне фінансове становище платників податків. У складних економічних умовах, особливо під час воєнного стану, високої інфляції або кризових явищ, підприємства можуть стикатися з дефіцитом обігових коштів, що унеможливлює своєчасну сплату податків. Така ситуація характерна як для малого бізнесу, так і для великих платників у секторах, що зазнали прямого впливу від зовнішніх шоків. Наявність боргів перед іншими контрагентами, затримки виплат або втрата ринків також спричиняють відтермінування виконання податкових зобов'язань.

Іншою причиною є умисне ухилення від сплати, коли платник, навіть маючи достатні ресурси, свідомо затримує або уникає переказу коштів до бюджету. Така поведінка може бути пов'язана з розрахунком на відсутність контролю, затримки з боку податкових органів або неефективність механізмів стягнення. Подібні випадки є найбільш небезпечними з точки зору фіскального ризику, оскільки свідчать про слабку дію інструментів примусового виконання податкових зобов'язань.

Окремо варто згадати недосконаліть процедур адміністрування, які можуть спричиняти технічні збої або непорозуміння між податковими органами та платниками. Це стосується випадків, коли платіж був здійснений, але неправильно ідентифікований, коли зміни у формах або реквізитах рахунків не були належно донесені до бізнесу, або коли відсутній належний сервіс з боку держави щодо консультування й супроводу. У таких ситуаціях навіть сумлінні платники можуть потрапляти до категорії порушників, що спотворює реальну оцінку рівня комплаєнсу. Також про це наголошує Організація економічного співробітництва та розвитку, яка вказує, що цей ризик може бути результатом як несвідомих помилок. У документі ОЕСР підкреслюється, що правильність декларування залежить не лише від

добросовісності платника, а й від наявності належної системи обліку, звітності та внутрішнього контролю. Саме тому цей ризик тісно пов'язаний із загальним рівнем податкової культури та якістю адміністрування [6, p. 8-9].

Ризик декларування є одним із найскладніших і водночас найважливіших типів податкових комплаєнс-ризиків, оскільки безпосередньо впливає на достовірність податкової звітності та обсяг фактично нарахованих зобов'язань. Цей ризик виникає у випадках, коли податкові надходження зменшуються або можуть бути зменшені внаслідок неправильного відображення даних у звітності – як навмисно, так і помилково. Основними причинами виникнення ризику декларування є помилки в обліку, заниження доходів, завищення витрат та маніпуляції з податком на додану вартість (ПДВ).

Однією з поширених причин є облікові помилки, що виникають у результаті неправильного ведення бухгалтерського або податкового обліку. Такі помилки можуть бути пов'язані з некоректною класифікацією доходів і витрат, технічними збоями, недостатньою кваліфікацією персоналу або неправильним застосуванням норм податкового законодавства. Навіть за відсутності умислу такі неточності здатні призвести до істотного викривлення податкової бази та, відповідно, до недонадходжень до бюджету.

Іншою важливою причиною є свідоме заниження доходів, коли платник частково або повністю не відображає певні грошові надходження, щоб зменшити суму оподаткування. Це може стосуватися прихованих готівкових операцій, недекларування доходів від інтернет-торгівлі, консультаційних послуг або оренди майна. У деяких випадках заниження доходів здійснюється через використання підставних осіб, незареєстрованих працівників або фіктивних контрагентів, що ускладнює контроль з боку податкових органів.

Так само поширеною схемою є завищення витрат, яке дозволяє зменшити об'єкт оподаткування. Це досягається шляхом включення до витрат операцій, які не пов'язані з господарською діяльністю, використання підроблених документів, дублювання витрат або маніпуляцій із собівартістю. Такі дії є особливо небезпечними, оскільки часто мають вигляд формально законних операцій, які складно виявити без глибокого аналізу.

Окремо слід виділити маніпуляції з ПДВ, які є однією з наймасштабніших схем податкових зловживань. Сюди належить фіктивне формування податкового кредиту, безтоварні операції, незаконне відшкодування ПДВ або використання транзитних компаній для мінімізації податкових зобов'язань. Такі дії не лише призводять до прямих втрат бюджету, а й порушують функціонування системи електронного адміністрування ПДВ, підриваючи довіру до неї.

Усі зазначені причини ризику декларування мають системні наслідки. По-перше, вони призводять до недоотримання податкових надходжень, що знижує фіскальну спроможність держави. По-друге, масове поширення недобросовісних практик формує ефект доміно, коли навіть сумлінні платники змушені вдаватися до схожих дій, аби залишитися конкурентоспроможними, що підриває загальну податкову дисципліну. По-третє, ризик декларування ускладнює діяльність контролюючих органів, оскільки потребує значних ресурсів для перевірок, аналітики та судового супроводу.

Загалом, ризик декларування є не лише джерелом фіскальних втрат, а й загрозою для інституційної довіри до податкової системи. Його ефективна ідентифікація, моніторинг і мінімізація потребують сучасних цифрових рішень, аналітичних моделей ризик-менеджменту та системного підходу до запобігання податковим зловживанням.

Попередження ризику декларування є одним із ключових завдань сучасної системи податкового комплаєнсу, оскільки правильність і повнота відображення даних у податковій звітності визначають рівень фіскальної прозорості та обґрунтованість податкових надходжень до бюджету. Для ефективного запобігання цьому ризику необхідно застосовувати інтегрований підхід, що включає превентивні, мотиваційні, аналітичні та санкційні інструменти.

На основі поданого тексту можна виділити системні підходи до мінімізації комплаєнс-ризиків у сфері оподаткування, що охоплюють чотири основні групи заходів:

цифровізація та автоматизація, сервісна функція держави, регуляторно-контрольні механізми та мотиваційні стимули для платників податків. Ці заходи є взаємопов'язаними та утворюють цілісну модель забезпечення податкової дисципліни.

Одним із найважливіших інструментів зниження комплаєнс-ризиків є цифрова інтеграція державних систем і автоматизація податкових процедур. У всіх типах ризиків – реєстрації, звітності, декларування та сплати – ключову роль відіграє розвиток електронних сервісів: електронного кабінету платника, систем попереднього заповнення декларацій, алгоритмів автоматичного розрахунку зобов'язань, інструментів перехресної перевірки, нагадувань про строки подання документів і сплати податків. Успішна реалізація цих рішень не лише знижує технічні бар'єри, а й сприяє формуванню звички до своєчасного та точного виконання обов'язків.

Не менш важливим напрямом є перетворення податкової служби на сервісну установу, орієнтовану на підтримку платника. Це охоплює інформаційно-просвітницьку роботу, створення освітніх продуктів (інструкцій, довідників, чат-ботів), надання консультацій та доступу до особистої податкової інформації в реальному часі. Така трансформація сприяє не лише усуненню необізнаності, а й знижує конфліктність між бізнесом і контролюючими органами.

Третій напрям – регуляторно-контрольний, покликаний підтримувати податкову дисципліну через пропорційні заходи відповідальності. Йдеться про впровадження системи превентивних повідомлень, пільгових періодів для добровільного врегулювання порушень, прозорої шкали штрафів залежно від частоти та характеру відхилень. У поєднанні з ризик-орієнтованими системами аналітики це дозволяє зосередити ресурси податкових органів на найбільш проблемних зонах без надмірного тиску на добросовісних платників.

Ключовим об'єднуючим елементом усіх напрямів є мотивація підприємців до добровільного дотримання податкових зобов'язань. Для цього передбачаються як фінансові стимули (доступ до грантів, кредитів, тендерів, податкові пільги), так і інституційні переваги (участь у «білому списку», зменшення кількості перевірок, спрощення документообігу). Публічне визнання сумлінних платників сприяє формуванню позитивної репутації бізнесу та створює ефект наслідування в середовищі підприємців.

У результаті, комплекс заходів, орієнтований на підтримку, цифрову зручність, правову передбачуваність і чіткі стимули, формує основу партнерських відносин між державою та платниками податків. Саме така модель здатна не лише зменшити частоту та глибину комплаєнс-ризиків, а й підвищити рівень довіри до податкової системи, що є критично важливим для забезпечення стабільних бюджетних надходжень, розвитку економіки та зміцнення державних інституцій.

Висновки. У ході дослідження було проаналізовано чотири ключові типи податкових комплаєнс-ризиків: реєстрації, звітності, сплати та декларування. Кожен із них має комплексну природу, поєднуючи об'єктивні та суб'єктивні чинники, які зумовлюють порушення податкової дисципліни та створюють системні загрози для фіскальної стабільності.

Ризик реєстрації виникає переважно через тінізацію економіки, необізнаність платників і слабку інтеграцію реєстраційних процедур. Його наслідки проявляються у звуженні податкової бази, порушенні конкурентних умов та утрудненні контролю. Для зменшення цього ризику необхідно впроваджувати автоматизовані облікові системи, забезпечити обмін інформацією між реєстрами та посилити просвітницьку роботу серед підприємців.

Ризик звітності охоплює як затримки подання звітності, так і її повну відсутність. Він знижує якість аналітики, унеможливлює точне прогнозування надходжень і поглиблює недовіру до податкової системи. Особливо актуальною є проблема добровільного неподання декларацій серед малозабезпечених груп. Для його мінімізації слід розвивати електронні сервіси, зокрема системи попереднього заповнення, та переходити до моделі сервісного адміністрування.

Ризик сплати проявляється у затримках, неповній або умисній несплаті податків. Причинами є економічні труднощі, кризи ліквідності, а також спотворення з боку платників

і державних сервісів. Вирішення передбачає не лише посилення контролю, а й створення прозорих механізмів ідентифікації платежів, введення гнучких графіків реструктуризації заборгованості, а також підвищення якості податкового супроводу.

Ризик декларування є найскладнішим, оскільки охоплює помилки, свідомі порушення та зловживання – зокрема з ПДВ. Його наслідки підривають довіру до всієї системи, формують «ефект доміно» недобросовісної поведінки та створюють високі витрати на контроль. Мінімізація цього ризику потребує сучасних ІТ-рішень, ризик-орієнтованих аналітичних моделей і прозорих процедур перевірки.

Загалом, ключовими інструментами мінімізації всіх типів комплаєнс-ризиків мають стати: цифровізація процедур, сервісна переорієнтація податкових органів, адаптивне регулювання та формування позитивної податкової культури через фінансові й репутаційні стимули для добросовісних платників.

Список використаних джерел:

1. Про реалізацію експериментального проекту щодо функціонування системи управління податковими ризиками (комплаєнс-ризиками) в Державній податковій службі : Постанова Кабінету Міністрів України від 25 липня 2024 р. № 854 URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-realizatsiiu-eksperymentalnoho-proektu-shchodo-funktsionuvannia-systemy-upravlinnia-podatkovymy-ryzykamy-komplaiens-ryzykamy-v-derzhavnii-podatkovii-sluzhbi-854-250724 (дата звернення: 30.03.2025)

2. ДПС впроваджує у своїй діяльності міжнародні практики в управлінні податковими ризиками (комплаєнс-ризиками) URL: https://tax.gov.ua/baneryi/sistema-upravlinnya-podatkovimi-rizikami/povidomlennya/837763.html (дата звернення: 30.03.2025)

3. Вишлінський Г., Гетманцев Д., Чернишов П. Всі дуже підтримують ідею зниження податків. Велике інтерв'ю Данила Гетманцева про перевірки бізнесу, податки, як у ЄС, та перезавантаження БЕБ і митниці . Forbes Україна. URL: https://forbes.ua/inside/intervyu-z-danilom-getmantsevim-28082023-15740 (дата звернення: 30.03.2025).

4. Hauck T., Wallossek L. Optional (non-)filing and effective taxation. Journal of Public Economics. 2024. October. Volume 238. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0047272724001233 (дата звернення: 30.03.2025)

5. Ващук Р. Що не так з податковою системою України? Центр соціально-економічних досліджень CASE Україна. URL: https://case-ukraine.com.ua/news/shho-ne-tak-z-podatkovoyu-systemoyu-ukrayiny/ (дата звернення: 30.03.2025).

6. Compliance Risk Management: Managing and Improving Tax Compliance Guidance Note. 2004. 73p. URL : https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/topics/policy-issues/tax-administration/compliance-risk-management-managing-and-improving-tax-compliance.pdf (дата звернення: 30.03.2025).

УСТИНОВА І. П.,
кандидат юридичних наук,
професор кафедри конституційного
і адміністративного права
(Державний університет «Київський авіаційний інститут»)

УДК 342.924
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.43

ПИТАННЯ ПОДАТКОВОЇ ПОЛІТИКИ У ФОРМУВАННІ ВІДПОВІДАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ БІЗНЕСУ: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

У сучасних умовах глобалізації, цифровізації економіки та посилення конкурентного середовища перед державами стоїть завдання створення сприятливих умов для ведення бізнесу при одночасному забезпеченні фіскальної стабільності. Особливу роль у цьому процесі відіграє податкова політика, яка визначає правила взаємодії між бізнесом та державою, впливає на обсяг надходжень до бюджету та рівень соціальної відповідальності підприємств. Метою статті є дослідження впливу податкової політики на формування відповідальної поведінки бізнесу, аналіз національного та міжнародного досвіду в цій сфері та визначення ефективних механізмів стимулювання податкової відповідальності.

У дослідженні використано нормативно-правові акти України, аналітичні звіти міжнародних організацій, результати наукових досліджень щодо впливу податкової політики на поведінку бізнесу. Методологія дослідження включає порівняльний аналіз податкових систем різних країн, системний підхід до оцінки ефективності податкових стимулів та методи статистичного аналізу.

Результати дослідження демонструють, що податкова політика суттєво впливає на рівень податкової дисципліни бізнесу. Ефективні механізми, такі як зниження податкового навантаження, податкові пільги для соціально відповідального бізнесу та цифровізація податкового контролю, сприяють підвищенню прозорості фінансових операцій і зниженню рівня ухилення від оподаткування. Разом з тим, недостатня передбачуваність податкового законодавства та високий рівень корупції перешкоджають розвитку відповідальної поведінки бізнесу.

Подальші напрями дослідження включають розробку нових підходів до гармонізації податкової політики з міжнародними стандартами, підвищення прозорості податкових процедур та удосконалення механізмів контролю за виконанням податкових зобов'язань. Результати статті можуть бути використані для реформування податкової політики України з метою стимулювання відповідальної поведінки бізнесу.

Ключові слова: *податкова політика, податкова дисципліна, принцип належної обачності, відповідальна поведінка бізнесу, фіскальна політика, податкові стимули, соціальна відповідальність бізнесу, гармонізація податкового законодавства, цифровізація податкового адміністрування, прозорість фінансових операцій.*

Ustynova I. P. Issues of tax policy in the formation of responsible business behavior: legal aspect

In today's conditions of globalization, digitalization of the economy and strengthening of the competitive environment, states face the task of creating

favorable conditions for doing business while ensuring fiscal stability. A special role in this process is played by tax policy, which determines the rules of interaction between business and the state, affects the amount of budget revenues and the level of social responsibility of enterprises.

The article is aimed at studying the influence of tax policy on the formation of responsible business behavior, analyzing national and international experience in this area and identifying effective mechanisms for stimulating tax liability.

The study uses normative legal acts of Ukraine, analytical reports of international organizations, the results of scientific research on the impact of tax policy on business behavior. The research methodology includes a comparative analysis of tax systems of different countries, a systematic approach to assessing the effectiveness of tax incentives and methods of statistical analysis.

The results of the study demonstrate that tax policy significantly affects the level of tax discipline of business. Effective mechanisms, such as reducing the tax burden, tax incentives for socially responsible business and digitalization of tax control, contribute to increasing the transparency of financial transactions and reducing the level of tax evasion. At the same time, insufficient predictability of tax legislation and a high level of corruption impede the development of responsible business behavior.

Further areas of research include the development of new approaches to harmonization of tax policy with international standards, increasing the transparency of tax procedures and improving the mechanisms for monitoring the implementation of tax obligations. The results of the article can be used to reform the tax policy of Ukraine in order to stimulate responsible business behavior.

Key words: *tax policy, tax discipline, due diligence principle, responsible business behavior, fiscal policy, tax incentives, social responsibility of business, harmonization of tax legislation, digitalization of tax administration, transparency of financial transactions.*

Вступ. Формування відповідальної поведінки бізнесу є однією з основних цілей сучасної податкової політики. Ефективне податкове регулювання не лише забезпечує фіскальну стабільність держави, а й створює передумови для добровільного виконання податкових зобов'язань платниками податків. Проте глобальні економічні трансформації, цифровізація фінансових потоків та зростання конкурентного тиску вимагають нових підходів до адміністрування податків та формування податкової дисципліни.

Одним із ключових викликів є баланс між контролем та стимулюванням відповідальної поведінки бізнесу**.** Надмірне податкове навантаження та складність податкових процедур можуть спричиняти ухилення від сплати податків, тоді як гнучкі системи податкових стимулів та прозоре адміністрування сприяють підвищенню податкової дисципліни. У цьому контексті важливу роль відіграють інструменти податкового комплаєнсу, автоматизація податкового контролю та принцип належної обачності**,** які здатні зменшити рівень тіньової економіки та сприяти добровільному виконанню податкових зобов'язань.

Проблема відповідальної податкової поведінки також має міжнародний вимір. Розвинені країни активно використовують податкові стимули, такі як зниження ставок для соціально відповідальних компаній, податкові кредити для інноваційного бізнесу, а також механізми цифрового контролю та обміну податковою інформацією. Проте в Україні залишається низка проблем, що ускладнюють ефективне адміністрування податків: нестабільність податкового законодавства, відсутність інтегрованих цифрових платформ та недостатня правова визначеність у застосуванні принципу належної обачності.

Таким чином, постає питання про оптимізацію податкової політики з метою підвищення рівня податкової відповідальності бізнесу та створення умов для ефективного функціонування податкової системи.

Метою дослідження є аналіз впливу податкової політики на формування відповідальної поведінки бізнесу, визначення ключових механізмів стимулювання добровільного виконання податкових зобов'язань та розробка пропозицій щодо вдосконалення податкового адміністрування. Для досягнення поставленої мети передбачається вирішення таких завдань: оцінити вплив податкової політики на рівень податкової дисципліни бізнесу в Україні та за кордоном; проаналізувати міжнародний досвід застосування податкових стимулів для підвищення добровільної сплати податків; визначити роль принципу належної обачності у податковому законодавстві та його вплив на податкову поведінку платників податків; запропонувати рекомендації щодо вдосконалення податкової політики України, орієнтовані на підвищення прозорості та ефективності адміністрування податків.

Результати дослідження. Питання впливу податкової політики на формування відповідальної поведінки бізнесу залишається предметом активних наукових дискусій. Дослідники аналізують взаємозв'язок між рівнем податкового навантаження, прозорістю податкових процедур та рівнем добровільного виконання податкових зобов'язань. Окремо вивчаються міжнародні практики гармонізації податкового законодавства, механізми запобігання ухиленню від сплати податків та роль принципу належної обачності.

Згідно з дослідженням Програми розвитку ООН (UNDP) в Україні [1], одним із ключових аспектів податкової політики є її здатність стимулювати соціально відповідальну поведінку бізнесу. Дослідження 2023 року акцентує увагу на тому, що чіткі податкові стимули можуть сприяти розвитку корпоративної соціальної відповідальності**,** а цифровізація податкового контролю знижує ризики ухилення від оподаткування.

Важливим аспектом сучасної податкової політики є її адаптація до умов кризових періодів**.** Як зазначає Кравченко О. [2], під час війни або економічних криз бізнес починає шукати способи мінімізації податкового навантаження, що може призвести до зростання рівня тіньової економіки. Водночас країни, які пропонують бізнесу стабільну податкову політику із пільгами для стратегічних галузей, демонструють вищий рівень податкової дисципліни.

Окрім цього, Програма розвитку ООН (2021) [3] розглядає принцип належної обачності у ширшому контексті прав людини, наголошуючи, що його ефективне впровадження у податкову систему сприяє зменшенню податкових ризиків для підприємств і держави**.**

Серед європейських досліджень значну увагу приділено питанням податкової комплаєнс-поведінки. Так, у звіті King's College London (2023) [4] наголошується, що рівень добровільного виконання податкових зобов'язань прямо залежить від чіткості податкового законодавства та ефективності контролюючих органів.

У вітчизняній науковій літературі активно досліджуються питання гармонізації податкового законодавства України із міжнародними стандартами. Так, Грицарак І. [5] наголошує, що податкова політика може бути не лише фіскальним інструментом, але й ефективним механізмом стимулювання соціально відповідального бізнесу.

Важливу роль у цьому процесі відіграє застосування принципу належної обачності, який активно використовується у податкових спорах. Верховний Суд України у своїй постанові від 06 жовтня 2020 року (справа №140/1611/19) [6] підтвердив, що платники податків повинні проявляти обачність при виборі контрагентів, а невиконання цього зобов'язання може мати негативні податкові наслідки.

Додатково, у публікації Ліга Закон (2021) [7] розглядається проблема переддоговірної перевірки контрагентів як необхідний елемент податкової відповідальності.

Значний внесок у дослідження правових аспектів податкової політики зробив Мороз В. [8], який у своїй роботі порівнює регулювання принципу належної обачності в податковому законодавстві ЄС та України. Він підкреслює, що законодавче закріплення цього принципу є важливим кроком для підвищення рівня податкової дисципліни.

Таким чином, аналіз наукових джерел підтверджує, що сучасна податкова політика має бути не лише механізмом наповнення бюджету, а й інструментом формування культури відповідальної поведінки бізнесу.

Дослідження базується на аналізі нормативно-правових актів України та Європейського Союзу, рекомендацій Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), Програми розвитку ООН (UNDP) та інших міжнародних інституцій, що займаються податковою політикою.

Податкова політика є одним із ключових факторів, що визначає економічну поведінку бізнесу та рівень його відповідальності перед державою і суспільством. Сучасна практика оподаткування доводить, що правильний баланс між податковими стимулами та контролем здатен підвищити рівень податкової дисципліни та сприяти зниженню ухилення від оподаткування.

Поведінкова економіка доводить, що платники податків не завжди діють раціонально**,** а їхні рішення значною мірою залежать від регуляторного середовища, передбачуваності фіскальної політики та довіри до податкових органів**.** Згідно з дослідженням Програми розвитку ООН (UNDP) [1], країни, що впровадили гнучкі податкові режими, цифровізацію адміністрування та прозорі механізми розрахунків, продемонстрували зростання рівня добровільної сплати податків на 10–15% у середньостроковій перспективі.

Основними факторами, що визначають відповідальну поведінку бізнесу у сфері оподаткування, є стабільність податкового законодавства, яка дає передбачуваність податкових ставок та процедур знижує стимули для ухилення від оподаткування. Важливим елементом є податкові стимули, тобто пільгові режими для інноваційного бізнесу та соціально відповідальних підприємств мотивують бізнес легально сплачувати податки. Наступним фактором можна назвати цифровізацію адміністрування – тобто організацію автоматизованності перевірок та використання Big Data (великий масив структурованої або неструктурованої інформації, що накопичується з різних джерел та постійно оновлюється) для оцінки податкових ризиків мінімізують можливості для податкових махінацій. Окремо, хочеться зазначити застосування принципу належної обачності, що містить обов'язок платників податків перевіряти контрагентів зменшує ризики участі у схемному бізнесі.

Таким чином, ефективна податкова політика має не лише наповнювати бюджет, а й формувати культуру відповідальної податкової поведінки.

Звернемося до зарубіжного досвіду, який є позитивним і де впроваджуються податкові механізми, що підвищують рівень відповідальності бізнесу, зокрема:

Великобританія: HM Revenue & Customs впровадило систему Connect, яка аналізує понад 30 джерел податкової інформації для виявлення потенційних порушників [2]. Це дозволило скоротити рівень ухилення від оподаткування на 22% за п'ять років.

Німеччина**:** застосовує автоматизовані цифрові аудити, що зменшують адміністративне навантаження на бізнес і підвищують рівень добровільної сплати податків.

Франція: інтегрувала технології блокчейну для контролю за сплатою ПДВ, що зменшило рівень шахрайства з податками на 5 млрд євро щороку.

Експерти King's College London [3] підкреслюють, що ключем до підвищення податкової дисципліни є простота адміністрування та мінімізація бюрократичного тиску на бізнес**.**

В Україні існує потенціал для імплементації цих практик, однак необхідні подальші реформи цифровізації податкового адміністрування**.**

В Україні податкове середовище залишається нестабільним**,** що значно впливає на поведінку платників податків. За даними Верховної Ради України, за останні 5 років внесено понад 300 змін до Податкового кодексу [4], що створює правову невизначеність для бізнесу.

Вважаємо, що основними проблемами податкової відповідальності в Україні можна назвати, по-перше, високий рівень тіньової економіки – у 2024 році його оцінюють у 45–47% ВВП [9]. По-друге, недостатня цифровізація податкового адміністрування. Бачимо, Україна відстає від розвинених країн у впровадженні автоматизованого моніторингу податкових ризиків, маючи потужний технічний і інтелектуальний потенціал для такого переходу. Третім є, недостатній рівень імплементації принципу належної обачності. Так, Верховний Суд України у справі № 140/1611/19 [6] підтвердив важливість цього принципу, проте він досі не врегульований законодавчо.

Які ми пропонуємо шляхи вирішення питання, щодо підвищення відповідальності бізнесу? Першочерговим кроком є запровадження єдиної цифрової платформи для моніторингу податкових ризиків; розробку чітких критеріїв застосування принципу належної обачності у податкових правовідносинах; впровадження автоматизованих механізмів перевірки добросовісності контрагентів. AML офіцери як фахівці таких процесів через відповідні сервіси є сьогодні тим механізмом, яким вже бізнес активно запроваджує і користується.

З урахуванням міжнародного досвіду та українських реалій, доцільним є впровадження таких заходів. Першим кроком вважаємо, що законодавець має оптимізувати податкове навантаження через розробку гнучких податкових режимів для малого та середнього бізнесу. Наступним етапом, це посилення фінансового та адміністративного контролю за тіньовою економікою через провадження FinTech цифрових механізмів моніторингу операцій підприємств. Все попередні дії нададуть результат у вигляді податкової прозорості, її удосконалення через створення та надання можливості роботи механізмів громадського контролю за податковими витратами. Завданням для законодавця є налагодження процесів **г**армонізації податкового законодавства з європейськими стандартами – адаптація норм BEPS щодо мінімізації податкових ризиків.

Таким чином, модернізація податкової політики України має ґрунтуватися на цифровізації адміністрування, посиленні комплаєнсу та створенні прозорого правового середовища**.**

Враховуючи все викладене маємо, що податкова політика є ключовим інструментом впливу на рівень податкової дисципліни бізнесу**.**

Від її якості залежить не лише фіскальна стабільність держави, а й довіра платників податків до податкових органів. Аналіз міжнародного досвіду доводить, що поєднання ефективного контролю та стимулюючих заходів сприяє підвищенню добровільної сплати податків**.**

Основні **висновки** дослідження:

Стабільність та прозорість податкового законодавства є критичними факторами відповідальної поведінки бізнесу. Постійні зміни у фіскальному регулюванні створюють правову невизначеність та стимулюють ухилення від податків.

Цифровізація податкового адміністрування та автоматизація перевірок суттєво знижують можливості для податкових маніпуляцій та сприяють прозорості фінансових операцій.

Міжнародний досвід свідчить про важливість використання технологій штучного інтелекту та Big Data для прогнозування податкових ризиків і боротьби з ухиленням від сплати податків.

Принцип належної обачності є важливим елементом податкового контролю**,** проте в Україні його нормативне врегулювання потребує доопрацювання. Відсутність чітких критеріїв його застосування ускладнює правозастосовчу практику та створює передумови для податкових спорів.

Ефективні податкові стимули (податкові пільги, зниження ставок для відповідальних платників податків, автоматизація звітності) сприяють підвищенню податкової дисципліни та зменшенню рівня тіньової економіки.

Для підвищення відповідальності бізнесу у сфері оподаткування доцільно запровадити такі заходи:

– Законодавче врегулювання принципу належної обачності, включаючи розробку чітких критеріїв та механізмів застосування цього принципу.

– Розширення цифрових технологій у сфері податкового адміністрування, зокрема впровадження єдиної автоматизованої платформи для оцінки податкових ризиків.

– Гармонізація податкового законодавства України з європейськими стандартами, включаючи імплементацію принципів BEPS щодо мінімізації податкових ризиків.

– Запровадження пільгових податкових режимів для соціально відповідального бізнесу, що дозволить стимулювати добросовісну податкову поведінку.

Таким чином, майбутні дослідження у цій сфері повинні бути спрямовані на розробку нових підходів до цифровізації податкового адміністрування, покращення контролю за фінансовими потоками та підвищення ефективності податкових стимулів.

Список використаних джерел:

1. Програма розвитку ООН (UNDP) в Україні. Відповідальна поведінка бізнесу в часи війни в Україні: Дослідження контексту. 2023. URL: https://www.undp.org/ukraine.

2. Кравченко О. Соціальна відповідальність бізнесу в умовах війни. *Фінансова та кредитна діяльність: проблеми теорії та практики*, 2023, вип. 6(53). URL: https://fkd.net.ua.

3. Програма розвитку ООН. Навчальний посібник з належної обачності щодо прав людини. 2021. URL: https://www.undp.org.

4. King's College London. Дотримання законодавства платниками податків та економічне відновлення України. 2023. URL: https://www.kcl.ac.uk.

5. Грицарак І. Соціальна відповідальність підприємництва. Західноукраїнський національний університет, 2021. URL: https://dspace.wunu.edu.ua.

6. Верховний Суд України. Постанова від 06.10.2020 у справі №140/1611/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua.

7. Ліга Закон. ВС зазначив, що платник податків повинен нести відповідальність за переддоговірну перевірку контрагента. 2021. URL: https://biz.ligazakon.net.

8. Мороз В. Принцип належної обачності в податковому законодавстві й судовій практиці країн ЄС та України: порівняльний аналіз. *Knowledge, Education, Law, Management*, 2020, №4(32). URL: https://law.knu.ua.

9. *Верховна Рада України*. Оцінка масштабів тіньової економіки в Україні у 2024 році. Данило Гетманцев, Комітет Верховної Ради з питань фінансів, податкової та митної політики. 2024. URL: https://ua.korrespondent.net/business/economics/4723648-u-radi-otsinyly-masshtaby-tinovoi-ekonomiky.

ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА, КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

БУГЕРА С. І.,
доктор юридичних наук,
головний науковий співробітник
(Міжвідомчий науково-дослідний центр з проблем боротьби з організованою злочинністю при Раді національної безпеки і оборони України)

УДК 343.9
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.44

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ВПРОВАДЖЕННЯ ЕТИЧНИХ КОДЕКСІВ У ПРАВООХОРОННУ ДІЯЛЬНІСТЬ

У статті розглянуто питання використання зарубіжного досвіду для розроблення та впровадження етичних кодексів в правоохоронну діяльність. Встановлено, що рівень професійної етики працівників правоохоронних органів є однією з вагомих умов здійснення ефективної правоохоронної діяльності. Доведено, що незважаючи на різні методичні підходи деяких країн до процесу розроблення та впровадження етичних кодексів, важливим їх елементом є правила та принципи етичної поведінки працівників правоохоронних органів. Зокрема, як вказує зарубіжний досвід, поліцейська діяльність може базуватися на таких принципах: поліцейська діяльність є прогнозованою та завжди має правову основу; поліція діє у межах повноважень та справедливо – в роботі поліції не допускаються дискримінація або переслідування за будь-якими ознаками; поліцейська діяльність повинна бути максимально прозорою; поведінка співробітників поліції повинна бути зразковою; співробітники поліції при прийнятті рішень повинні бути неупередженими та незалежними; співробітники поліції повинні працювати в команді; керівники поліції повинні створювати умови для дотримання норм професійної етики працівниками; поліція повинна використовує свої ресурси належним чином, ефективно та відповідально. Встановлено, що зарубіжний досвід з питань впровадження етичних кодексів в правоохоронну діяльність свідчить про важливість відповідності працівників органів правопорядку високим етичним нормативам. При цьому зарубіжний досвіду з вказаних питань може бути використаний при реалізації Плану заходів, спрямованих на виконання Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки, зокрема, в частині розроблення та впровадження типового етичного кодексу для працівників органів правопорядку, який визначатиме: принципи доброчесності, чесності, прозорості та неприпустимості корупції із зазначенням механізму звітності та притягнення до відповідальності за недотримання зазначеного кодексу, на базі якого будуть розроблятися, затверджуватися та оновлюватися відомчі кодекси етичної поведінки працівників органів правопорядку.

Ключові слова: *професійна етика, етичний кодекс, правоохоронна діяльність, впровадження, зарубіжний досвід.*

Bugera S. I. Foreign experience in implementing ethical codes in law enforcement activities

The article considers the issue of using foreign experience to develop and implement codes of ethics in law enforcement activities. It is established that the level of professional ethics of law enforcement officers is one of the important conditions for effective law enforcement activities. It is proven that despite the different methodological approaches of some countries to the process of developing and implementing codes of ethics, an important element of them are the rules and principles of ethical behavior of law enforcement officers. In particular, as foreign experience indicates, police activities can be based on the following principles: police activities are predictable and always have a legal basis; the police act within the limits of their powers and fairly – discrimination or persecution on any grounds is not allowed in police work; police activities should be as transparent as possible; the behavior of police officers should be exemplary; police officers should be impartial and independent when making decisions; police officers should work in a team; police leaders should create conditions for employees to comply with the norms of professional ethics; The police must use their resources properly, effectively and responsibly. It has been established that foreign experience in the implementation of ethical codes in law enforcement activities indicates the importance of law enforcement officers meeting high ethical standards. At the same time, foreign experience on these issues can be used in the implementation of the Action Plan aimed at implementing the Comprehensive Strategic Plan for the Reform of Law Enforcement Agencies as Part of the Security and Defense Sector of Ukraine for 2023–2027, in particular, in terms of developing and implementing a standard code of ethics for law enforcement officers, which will define: the principles of integrity, honesty, transparency and inadmissibility of corruption, indicating the reporting mechanism and holding accountable for non-compliance with the specified code, on the basis of which departmental codes of ethical conduct for law enforcement officers will be developed, approved and updated.

***Key words*:** *professional ethics, code of ethics, law enforcement, implementation, foreign experience.*

Вступ. На правоохоронні органи покладено завдання захисту інтересів особи, її життя, честі, гідності, а це значить, що для суспільства важливим є якісне виконання свого професійного обов'язку. Ефективна реалізація зазначених завдань здійснюється завдяки професійно-правовій майстерності, всебічному і глибокому знанні правових норм та специфіки їх практичної реалізації, високій нормативній культурі, якісному рівню правового мислення, оптимальної професійної підготовки, ціннісно-правової орієнтації в сфері права, належному рівню загальної правової культури, високим моральним якостям правоохоронця тощо [1, с. 9].

Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки [2] ґрунтується на всебічному аналізі діяльності органів правопорядку та прокуратури, а також проблемних питань їх функціонування з урахуванням висновків, зроблених за результатами вивчення попереднього досвіду, та положень інших програмних документів, розроблених із метою вдосконалення роботи відповідного сектору. Такий план має на меті підвищити пріоритетність реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони, забезпечити його модернізацію й приведення у відповідність із стандартами, яких повинна досягти Україна на шляху до членства у ЄС, зокрема, важливим є також удосконалення підходів до нормативно-правового закріплення вимог до професійної етики співробітників правоохоронних органів.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження практичного зарубіжного досвіду з питань впровадження етичних кодексів у правоохоронну діяльність.

Різні аспекти професійної етики співробітників правоохоронних органів були предметом наукових досліджень таких учених, як В. М. Бесчастний, І. В. Здреник, Т. В. Кононенко, А. В. Лапкін, М. В. Повалена, О. І. Савайда, Т. М. Сабельникова, Я. В. Свічкарьова, О. Г. Середа та ін. Проте в умовах реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України необхідним є проведення подальших досліджень щодо врегулювання питання розроблення та впровадження типового етичного кодексу, як єдиного стандарту поведінки працівників органів правопорядку з урахуванням відповідного зарубіжного досвіду.

Результати дослідження. Як нормативно-орієнтуючий соціальний інститут, професійна етика виступає одним із найефективніших регуляторів у сфері діяльності як правоохоронних, так і інших органів державної влади. Такі категорії етики, як честь, совість, обов'язок, свобода, справедливість, істина тощо, що виступають як загальнолюдські цінності, є своєрідними нормами, зразками, еталонами поведінки людини у суспільстві, через них встановлюється взаємодія моралі та права [3, с. 35]. Професійну етику співробітників правоохоронних органів можна визначити як засновану на загальних цінностях правничої професії сукупність моральних принципів, вимог і правил, які ставляться до посадових осіб державних органів, уповноважених на здійснення правоохоронної діяльності, з метою належного здійснення їх повноважень та запобігання порушенням у процесі їх реалізації [4, с. 84].

При цьому етичний кодекс – це зведення моральних принципів, норм і правил поведінки особи або групи осіб, об'єднаних спільною метою або спільними рисами (спільна професія, рід занять, сфера діяльності, напрям бізнесу тощо). Кодекси етики таких фахівців, як прокурори, поліцейські, слідчі, адвокати, містять норми зі специфічним проявом моралі, які характерні тільки для цього напряму, а також у їхніх кодексах містяться вимоги діяти в суспільних інтересах і неухильно дотримуватися конституційних принципів верховенства права й законності [5].

Необхідно зазначити, що існує певний зарубіжний досвід з питань впровадження етичних кодексів у правоохоронну діяльність. Зокрема, Міжнародною асоціацією керівників поліції (IACP), яка є некомерційною організацією (базується в Александрії, Вірджинія, США) та є найбільшою у світі професійною асоціацією керівників поліції, розроблено Кодекс поліцейської етики [6]. Кодекс, зокрема, містить такі принципи:

– основний обов'язок поліцейського полягає в тому, щоб служити суспільству, захищаючи життя та майно від загроз, які можуть завдати шкоди членам громади або іншим чином вплинути на безпеку і порядок, дотримуватись Конституції та поважати права кожного на життя, свободу, рівність і справедливість;

– поліцейський ніколи не повинен застосовувати надмірної, незаконної сили та повинен поважати приватне життя людей і спільнот, повністю дотримуватись законодавства;

– поліцейський повинен бути взірцем поведінки, як на службі та і поза нею, проявляти самоконтроль та зберігати спокій перед обличчям небезпеки, постійно пам'ятати, що благополуччя інших є також основою його благополуччя;

– поліцейський повинен діяти офіційно, не вимагати та не приймати будь-яких подарунків, хабарів або чогось цінного від будь-якої фізичної чи юридичної особи, що може вплинути на прийняття рішень та загалом на роботу поліцейського як державного службовця;

– поліцейський повинен усвідомлювати, що його служба є символом громадської довіри, не допускати бідь-яких корупційних дій та співпрацювати з усіма уповноваженими за законом органами та їх представниками для вирішення проблем запобігання корупції;

– поліцейський несе відповідальність за свою професійну діяльність і поведінку та повинен постійно підвищувати свій професійно-етичний рівень [7].

Кодекс етики для посадових осіб Інтерполу [8] ґрунтується на цілях та місії Інтерполу щодо запобігання та протидії злочинності, забезпечення безпеки громадян шляхом

поглиблення співпраці з відповідними суб'єктами правоохоронної діяльності. Зокрема, етичними принципами діяльності працівників Інтерполу є: 1) повага – співробітники Інтерполу повинні проявляти максимум поваги при виконанні своїх службових обов'язків, як до громадян та і до співробітників правоохоронних органів, дотримуватися закону, не допускати будь-якої дискримінації; 2) доброчесність – співробітники Інтерполу повинні прагнути дотримуватись найвищого рівня стандартів доброчесності, прозорості та підзвітності в своїй діяльності та утримуватися від будь-яких дій, що можуть негативно вплинути на їх статус; 3) досконаліть – співробітники Інтерполу повинні постійно покращувати свої професійні знання та навички; 4) командна робота – відносини між співробітниками Інтерполу повинні базуватись на взаємоповазі, обміні досвідом та прагненні до злагодженої командної роботи; 5) інновації – для підвищення рівня ефективності роботи співробітники Інтерполу повинні застосовувати інновації та креативні підходи при виконанні різноманітних операцій та здійсненні їх планування.

У Кодексі поліцейської етики [9], що розроблений у Великобританії, вказується на необхідності: забезпечення належної етичної та професійної поведінки поліцейських, відкритості в їх роботі, постійного професійного розвитку та ін. Зокрема, дотримання поліцейськими правил етичної та професійної поведінки повинно забезпечуватись, шляхом: навчання з використанням рольового моделювання щодо принципів етичної та професійної поведінки; формування стійких переконань щодо необхідності застосування принципів етичної поведінки на практиці; заохочення та сприяння етичній поведінці за допомогою системи винагород; дотримання вимог щодо моніторингу принципів етичної поведінки та ефективного реагування на їх порушення.

Відповідно до Кодексу поведінки та етики працівник поліції Нового Південного Уельсу [10] (Австралія) поліцейський повинен: поводитися чесно та таким чином, щоб підтримувати цінності та добру репутацію поліції Нового Південного Уельсу; знати та дотримуватися всіх вимог законодавства та відомчих інструкцій, які стосуються службових обов'язків; ставитись до всіх з повагою, ввічливо та справедливо; виконувати будь-які законні накази та обґрунтовані вказівки керівництва; дотримуватись закону як на службі, так і поза нею; вживати необхідних заходів для уникнення конфлікту інтересів, повідомляти про ситуації щодо конфлікту інтересів, які не можна уникнути та співпрацювати в питаннях їх вирішення та ін.

Кодекс поліцейської етики Шотландії [11] містить такі принципи, як:

1) цілісність – визнання своєї ролі у поліцейській діяльності як символу суспільної довіри, шо передбачає діяти чесно та з повагою, бути позитивним прикладом для наслідування, надавати професійні та неупереджені послуги, служіння громадам повинно бути поставлене вище особистих цілей, неприйняття жодного подарунка чи винагороди, які могли б або можуть вважатися такими, що скомпрометують поліцейського, уникнення будь-якої поведінки, яка може вважатися образливою;

2) справедливість – діяти сміливо, протистояти всім викликам із застосуванням самоконтролю, толерантності та неупередженості, сприяти добробуту в суспільстві, дотримуватись принципу рівності щодо отримання громадянами справедливого і рівного доступу до послуг поліції відповідно до їхніх потреб, покращувати свою обізнаність щодо культурних, соціальних та громадських проблем, чесно виконувати свої обов'язки, керуватися принципами неупередженості та недискримінації;

3) повага – виявляти повагу до всіх людей та їхніх переконань, цінностей, культури та індивідуальних потреб, поважати людську гідність, розуміти, що особисте ставлення поліцейського та його поведінка має сприяти формуванню позитивного іміджу поліції в громадах, покращувати свої особисті знання та професійний досвід, розвивати стосунки з колегами ґрунтуючись на взаємній повазі та розумінні;

4) права людини – при здійсненні будь-яких дій в межах своїх повноважень забезпечувати повагу до прав усіх людей, розуміти, що гуманне ставлення до ув'язнених є невід'ємним елементом роботи поліції, а також, що люди мають однакове право на свободу та безпеку, забезпечувати об'єктивне розслідування злочинів та відповідально ставитися до конкретних

потреб постраждалих осіб, дотримуватимусь принципу, що кожен, хто є фігурантом кримінального провадження, є невинуватим, доки його вину не буде визнано судом.

Кодекс етики співробітників поліції Квебеку [12] (Канада) встановлює обов'язки та норми поведінки поліцейських у відносинах з громадськістю під час виконання службових обов'язків. Кодекс спрямований на забезпечення кращого захисту громадян шляхом розвитку високих стандартів державної служби та професійної свідомості в поліцейських департаментах, а також на забезпечення поваги прав і свобод людини. Зокрема, Кодекс містить такі положення:

– поліцейський повинен діяти таким чином, щоб не порушувати встановлені законодавством вимоги; поліцейський не повинен: використовувати нецензурну або образливу лексику та допускати будь-яку дискримінацію; бути неповажним або неввічливим до будь-якої особи;

– поліцейський повинен уникати будь-яких форм зловживання владою, зокрема, поліцейський не повинен зловживати своїм службовим становищем, погрожувати, залякувати або переслідувати громадян з метою отримання показань;

– поліцейський повинен сприяти здійсненню правосуддя, поліцейський не повинен: перешкоджати правосуддю; приховувати або не передавати докази чи інформацію з метою нанесення шкоди будь-якій особі;

– поліцейський повинен сумлінно виконувати свої обов'язки, поліцейський не повинен: навмисно пошкоджувати або знищувати майно, незаконно розпоряджатися майном, що належить будь-якій особі, свідомо подавати неправдиві або неточні звіти чи будь-яку інформацію щодо будь-якої особи;

– поліцейський повинен виконувати свої обов'язки неупереджено та уникати ситуації конфлікту інтересів, яка може поставити під загрозу його неупередженість або негативно вплинути на його судження, зокрема, поліцейський не повинен:

– прямо чи опосередковано вимагати чи приймати від будь-якої особи подарунок, винагороду, послугу або будь-яку іншу компенсацію, яка може поставити під загрозу його незалежність і неупередженість.

Етичний кодекс поліції [13], що розроблений у Фінляндії базується на таких принципах:

1) поліцейська діяльність є прогнозованою та завжди має правову основу – громадяни повинні довіряти поліції в будь-якій ситуації; поліцейські повинні забезпечувати реалізацію прав людини та ніколи не діяти незаконними методами при виконанні своїх обов'язків;

2) поліція діє у межах повноважень та справедливо – в роботі поліції не допускаються дискримінація або переслідування за будь-якими ознаками; поліцейські повинні бути гуманними та нести відповідальність за те, щоб не допускати дискримінаційну чи принижуючу поведінку у своїх власних діях чи діях інших; поліцейські ні до кого не повинні ставитися зневажливо, принизливо чи упереджено;

3) поліцейська діяльність повинна бути максимально прозорою – для забезпечення належного громадського контролю за діяльністю поліції необхідним є налагодження процесу спілкування з інститутами громадянського суспільства шляхом використанням сучасних методів комунікації, зокрема, в частині проведення публічних дебатів щодо оцінки діяльності та надання статистичної інформації;

4) поведінка співробітників поліції повинна бути зразковою – законодавство встановлює конкретні вимоги до поведінки поліцейських під час виконання своїх обов'язків; неприйнятним є поведінка співробітника поліції, що ставить під загрозу довіру людей до поліції;

5) співробітники поліції при прийнятті рішень повинні бути неупередженими та незалежними – виконуючи свої обов'язки, співробітники поліції не повинні шукати будь-якої особистої вигоди, зокрема, фінансової та не допускати корупційних правопорушень;

6) співробітники поліції повинні працювати в команді – одним з найважливіших ресурсів успішної роботи поліції є вміння співпрацювати з колегами, зокрема, в частині обміну досвідом та створення атмосфери довіри;

7) керівники поліції повинні створювати умови для дотримання норм професійної етики працівниками – якісне лідерство допомагає досягати поставлених цілей, керівники поліції

повинні створювати основу для побудови довіри, розвитку особистих навичок, співпраці між співробітниками та забезпечувати контроль за дотриманням законності;

8) поліція повинна використовувати свої ресурси належним чином, ефективно та відповідально – наявні людські ресурси, виділені кошти та майно, а також інші ресурси повинні використовуватись найбільш прийнятним і ефективним способом відповідно до встановлених вимог; використання коштів повинно бути прозорим і задокументованим.

Висновки. Підсумовуючи, необхідно зазначити, що зарубіжний досвід з питань впровадження етичних кодексів в правоохоронну діяльність свідчить про важливість відповідності працівників органів правопорядку високим етичним нормативам. При цьому зарубіжний досвіду з вказаних питань може бути використаний при реалізації Плану заходів, спрямованих на виконання Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки [14], зокрема, в частині розроблення та впровадження типового етичного кодексу для працівників органів правопорядку, який визначатиме: принципи доброчесності, чесності, прозорості та неприпустимості корупції із зазначенням механізму звітності та притягнення до відповідальності за недотримання зазначеного кодексу, на базі якого будуть розроблятися, затверджуватися та оновлюватися відомчі кодекси етичної поведінки працівників органів правопорядку.

Список використаних джерел:

1. Середа О. Г., Свічкарьова Я. В. Основні аспекти деонтологічних засад правоохоронної діяльності. *Наукові записки.* Серія: право. 2022. Випуск 13. С. 6–9. URL: https://pravo.cusu.edu.ua/index.php/pravo/article/ view/195/149.

2. Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки: схвалено Указом Президента України від 11 травня 2023 року № 273/2023. URL: https://zakon. rada.gov.ua/laws/show/273/2023#Text.

3. Здреник І. В., Повалена М. В, Савайда О. І. Міжнародні стандарти професійної етики поліцейських. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 3. С. 34–37. URL: http://www.lsej.org.ua/3_ 2023/6.pdf.

4. Лапкін А. В. Особливості професійної етики співробітників правоохоронних органів. *Українська поліцеїстика: теорія, законодавство, практика.* 2023. № 2(6). С. 83–86. URL: https://policeyistika.dnuvs.ukr.education/ index.php/policeyistyka/article/view/26/24.

5. Що таке Кодекс етики і для кого він необхідний? URL: https://biz.ligazakon.net/analitycs/224740_shcho-take-kodeks-etiki--dlya-kogo-vn-ne obkhdniy.

6. International Association of Chiefs of Police. URL: https://en.wikipedia.org /wiki/ International_Association_ of_Chiefs_of_Police.

7. Policing Code of Ethics. URL: https://www.theiacp.org/resources/policing-code-of-ethics.

8. Code of Ethics for INTERPOL Officials. URL: https://www.interpol.int › content › download › file PDF.

9. Code of Practice for Ethical Policing. URL: https://www.college.police.uk /ethics/code-of-practice.

10. Code of Conduct and Ethics (NSW Police Force). URL: https://www.police.nsw.gov.au/__data/assets/pdf_file/0004/508315/COCE_113782_01_Dec_14.pdf.

11. Code of Ethics for Policing in Scotland. URL: https://www.scotland. police.uk/about-us/who-we-are/code-of-ethics-for-policing-in-scotland/.

12. Code of ethics of Québec police officers. URL: https://www.legisquebec. gouv.qc.ca/en/document/cr/P-13.1,%20r.%201.

13. Ethical Code for the Police. URL: https://poliisi.fi/en/ethical-code-for-the-police.

14. План заходів, спрямованих на виконання Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки: затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 серпня 2024 р. № 792-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 792-2024-%D1%80#Text.

DEHTIAR R. O.,
PhD student at the Department of Criminal Legal Disciplines and Legal Proceedings
(Educational and Scientific Institute of Law Sumy State University)

UDC 343.37:[336.74:004.738.5]:343.8
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.45

SYSTEM OF COUNTERACTION TO LEGALIZATION (LAUNDERING) OF PROPERTY OBTAINED BY CRIMINAL MEANS THROUGH VIRTUAL ASSETS: CHALLENGES AND MECHANISMS OF IMPROVEMENT

The article considers the problems of legalization (laundering) of proceeds from crime through the use of virtual assets and, in particular, suggests ways to improve. The topic is because virtual assets can be used in the process of legalizing (laundering) property obtained by criminal means. The main challenges caused by globalization and the development of blockchain technologies, which ensure the anonymity of financial transactions and complicate state supervision, are analyzed. Particular attention is paid to the current state of legal regulation in Ukraine, particularly the Law "On Virtual Assets" and its problematic aspects.

The key elements of the system of combating the laundering (legalization) of property obtained by criminal means with the help of virtual assets are defined, among which: 1) regulatory and legal support (legislation regulating the circulation of virtual assets and preventing their use in criminal schemes; 2) financial monitoring system – detection of suspicious transactions and analysis of sources of funds; 3) institutional mechanism – the activities of public authorities to prevent money laundering; 4) interdepartmental and international cooperation – coordination of actions and exchange of information between financial monitoring bodies, state institutions and international organizations.

The opinion was expressed on the need to adopt and regulate the market of virtual assets, constant improvement of the state policy to counter the legalization of property obtained by criminal means, regular training and training of employees, interdepartmental and international cooperation, as well as the use of innovative technologies and digital tools. The implementation of these measures will be an important step in strengthening the national financial monitoring system, which will significantly increase the effectiveness of the fight against financial crimes, in particular, money laundering and other criminal schemes related to the use of virtual assets. This will also significantly improve the process of detecting suspicious transactions in the early stages.

Key words: *legalization (laundering) of property obtained by criminal means, legalization through virtual assets, counteraction, virtual asset, digital currency, digital asset, cryptoassets, cryptocurrency.*

Дегтяр Р. О. Система протидії легалізації (відмиванню) майна, одержаного злочинним шляхом за допомогою віртуальних активів: виклики та механізми вдосконалення

У статті розглянуто проблематику легалізації (відмивання) коштів, здобутих злочинним шляхом, через використання віртуальних активів, зокрема запропоновано шляхи вдосконалення. Актуальність теми зумовлена тим, що віртуальні активи можуть бути використані у процесі вчинення легалізації (відмивання)

майна, одержаного злочинним шляхом. Проаналізовано основні виклики, спричинені глобалізацією та розвитком технологій блокчейн, які забезпечують анонімність фінансових операцій і ускладнюють державний нагляд. Особлива увага приділена сучасному стану нормативно-правового регулювання в Україні, зокрема Закону «Про віртуальні активи» та його проблемним аспектам.

Визначено ключові елементи системи протидії відмиванню (легалізації) майна, одержаного злочинним шляхом, за допомогою віртуальних активів, серед яких: 1) нормативно-правове забезпечення (законодавство, яке регулює обіг віртуальних активів і запобігає їх використанню в злочинних схемах; 2) система фінансового моніторингу – виявлення підозрілих транзакцій і аналіз джерел коштів; 3) інституційний механізм – діяльність органів державної влади для запобігання відмиванню доходів; 4) міжвідомча та міжнародна співпраця – координація дій і обмін інформацією між органами фінансового моніторингу, державними установами та міжнародними організаціями.

Висловлено думку про необхідність прийняття та врегулювання ринку віртуальних активів, постійне вдосконалення державної політики щодо протидії легалізації майна, отриманого злочинним шляхом, регулярне підвищення кваліфікації та навчання співробітників, міжвідомча та міжнародна співпраця, а також використання інноваційних технологій та цифрових інструментів. Впровадження цих заходів стане важливим кроком у зміцненні національної системи фінансового моніторингу, що значно підвищить ефективність боротьби з фінансовими злочинами, зокрема з відмиванням коштів та іншими злочинними схемами, пов'язаними з використанням віртуальних активів. Це також дозволить суттєво покращити процес виявлення підозрілих операцій на ранніх етапах.

Ключові слова: *легалізація (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, легалізація за допомогою віртуальних активів, протидія, система протидії, віртуальний актив, цифрова валюта, цифровий актив, криптоактиви, криптовалюта.*

Introduction. In the current development of Ukraine, financial security is a key element of economic security, which, in turn, serves as the foundation of the national security of any state. "Laundering" of proceeds from crime directly or indirectly affects all the main components of the financial system of our state. The consequences of the legalization of illegal income go far beyond economic losses: losses from primary crimes are growing, and the incomes of criminals contribute to the further expansion of their influence. In addition, money laundering can lead to other serious threats, such as increased levels of corruption, increased organized crime, and increased economic and political influence on the state [1, p. 71].

In Ukraine, the issue of effective regulation of the virtual asset market is of particular relevance since they have gained significant popularity among the population. Because virtual asset transactions occur online, they leave no or only minimal documented evidence, making them much more difficult to investigate. Thus, virtual assets open up opportunities for money laundering and terrorist financing, which criminals can easily use. Their digital nature, ease of transmission, anonymity due to lack of identity requirements, and decentralized nature make virtual assets attractive for illegal activities.

Analysis of recent research and publications. General issues of the effectiveness of counteracting the legalization (laundering) of proceeds from crime and the reform of the system were considered in the works of various scientists, such as Reznik O.M., Dudorov O.O., Tertychenko T.M., and. S. Kundelskaya, M.A. Pogoretsky, However, despite the presence of a significant number of studies, the issue of the anti-money laundering system with the help of virtual assets is hardly investigated, which indicates the relevance of further research in this area and the need to improve the system and countermeasures.

Statement of the task. Analyze the system and measures to counteract the legalization (laundering) of property obtained by criminal means using virtual assets and formulate proposals for its improvement.

Research results. Legalization (laundering) of property obtained by criminal means, like many other transnational crimes, is a negative consequence of globalization processes. In this context, Ukraine's integration into the world community, along with undeniable advantages, requires significant efforts to counter various types of criminal activity, in particular the legalization of illegally obtained property [1, p. 9].

Virtual assets, as an innovative tool for financial transactions, have unique characteristics that significantly complicate their control and regulation. Blockchain technologies, the anonymity of transactions and the absence of centralized control bodies create attractive conditions for criminals seeking to legalize illegally obtained funds. Of particular concern is the fact that such actions often remain outside the traditional control mechanisms, complicating the work of law enforcement agencies. In particular, in the 2024 report entitled "Global Index of the Introduction of Virtual Assets," Ukraine was ranked 6th among the countries of the world in terms of the adoption of virtual assets. This is due to the significant volume of transactions carried out on centralized virtual asset platforms. At the same time, such high rates may be associated with their use in illegal activities [2, c. 126].

As you can see, in Ukraine it is necessary to strengthen monitoring of activities related to virtual assets, since there is a high level of adoption of virtual assets among the population, as well as significant volumes of transactions, emphasizing the risks of using virtual assets for illegal purposes. Under such conditions, the national system of counteracting the legalization (laundering) of proceeds from crime becomes of particular importance. Its effective functioning will significantly reduce the risks associated with terrorist financing and money laundering.

In our opinion, the key elements of the system of combating laundering (legalization) of property obtained by criminal means through virtual assets are: 1) regulatory and legal support (specialized legislative and by-laws that regulate the circulation of virtual assets, establish requirements for the transparency of financial transactions and prevent the use of these assets in criminal schemes); 2) financial monitoring system (detection of suspicious transactions with virtual assets, analysis of the sources of origin of funds and recipients, as well as identification of risks in cross-border transactions); 3) institutional mechanism (activities of authorized state authorities for regulation and supervision in the field of prevention and counteraction to legalization (laundering) of proceeds from crime); 4) interdepartmental and international cooperation (coordinated activities and exchange of information between financial monitoring bodies, state institutions and international organizations, such as the FATF, aimed at developing international standards for regulating operations with virtual assets, as well as the exchange of data on suspicious transactions and suspected criminal activities).

The legislation of Ukraine in the field of virtual assets is based on the Constitution of Ukraine, international treaties ratified by the Verkhovna Rada, the Civil Code of Ukraine, the Law of Ukraine "On Prevention and Counteraction to Legalization (Laundering) of Proceeds from Crime, Terrorist Financing and Financing of Proliferation of Weapons of Mass Destruction," as well as other laws and regulations adopted for their implementation.

The Law of 06.12.2019 No. 361-IX "On Prevention and Counteraction to Legalization (Laundering) of Proceeds from Crime, Financing of Terrorism and Financing of Proliferation of Weapons of Mass Destruction" establishes a legal mechanism to prevent and counteract the laundering of proceeds from crime, financing of terrorism and proliferation of weapons of mass destruction.

As a result of the analysis of the provisions of the Law "On Virtual Assets," a number of problematic aspects have been identified that confirm its normative imperfection and insufficient level of legal certainty of certain norms, especially in the context of modern changes in the sphere of circulation of virtual assets. Negative, in our opinion, is that the law has not yet entered into force. This situation is due to the fact that, in accordance with its transitional provisions, the Law will come into force only simultaneously with the entry into force of the draft law "On Amendments

to the Tax Code of Ukraine on Taxation of Turnover of Virtual Assets in Ukraine" registered in the Verkhovna Rada of Ukraine in 13.03.2022 under No. 7150.

The lack of clear legislative regulation in the field of virtual assets greatly complicates the creation of a transparent and stable market, especially an effective system for countering their criminal use. Such legal uncertainty creates additional risks for investors and users of virtual assets, which, in turn, may hinder the development of this market.

That is why there is an urgent need to adopt an appropriate bill that will ensure the launch of a legal and transparent virtual asset market. This, in turn, will significantly strengthen the competitiveness of Ukraine in the global market of services related to their turnover.

Financial monitoring is a key element of the system of counteraction to financial crimes. Its essence lies in the activities with assets associated with the relevant participants in the financial transactions that carry them out, subject to the risks of using such assets for the purpose of legalization (laundering) of proceeds from crime, financing of terrorism and/or financing the proliferation of weapons of mass destruction, as well as any information about such actions or events, assets and their participants [3].

The financial monitoring system in Ukraine is based on an operational exchange of information between financial monitoring entities, such as banks, financial institutions, and other organizations that carry out financial transactions, and specially empowered agency of the executive authorities for financial monitoring [4, c. 255].

The national financial monitoring system operates at two levels, combining primary and state financial monitoring. The first level, or primary financial monitoring, includes a set of measures taken by the subjects of primary financial monitoring and aimed at fulfilling the requirements of legislation in the field of prevention and counteraction. State financial monitoring covers the implementation of measures and actions aimed at collecting, processing, and analyzing information on financial transactions.

According to paragraph 45 of Article 1 of the Law of Ukraine "On Prevention and Counteraction to Legalization (Laundering) of Proceeds from Crime, Terrorist Financing and Financing of Proliferation of Weapons of Mass Destruction," primary financial monitoring is a set of measures taken by the subjects of primary financial monitoring and aimed at fulfilling the requirements of legislation in the field of prevention and counteraction.

The subjects of primary financial monitoring include: banks, insurers (including those engaged in reinsurance), insurance and reinsurance brokers, credit unions, pawnshops and other financial institutions, payment system operators, professional participants in organized commodity markets, as well as professional participants in capital markets, with the exception of persons involved in the organization of trade in financial instruments. Also, this category includes operators of postal services that provide financial payment services or services for foreign exchange transactions, branches and representative offices of foreign companies providing financial services in Ukraine, and other legal entities defined in the legislation. A special subject of this monitoring is service providers related to the circulation of virtual assets.

State financial monitoring is a set of measures taken by the subjects of state financial monitoring and aimed at fulfilling the requirements of the Law "On Prevention and Counteraction to Legalization (Laundering) of Proceeds from Crime, Terrorist Financing and Financing of Proliferation of Weapons of Mass Destruction" and other legislation in the field of prevention and counteraction) [3].

The subjects of state financial monitoring include the National Bank of Ukraine – the central executive body responsible for the development and implementation of state policy to prevent and counter legalization (laundering) of proceeds from crime, as well as the financing of terrorism and the proliferation of weapons of mass destruction, the Ministry of Justice of Ukraine, the National Securities and Stock Market Commission, the Ministry of Digital Transformation of Ukraine and a specially authorized body (the State Financial Monitoring Service of Ukraine).

In modern conditions, the problem of establishing effective cooperation between law enforcement agencies, financial institutions, and state bodies that control financial flows is of particular relevance.

Interaction between law enforcement agencies is an important component for effectively combating criminal offenses, including crimes related to the circulation of virtual assets. This interaction involves the implementation of joint activities and actions organized by legislation and specific regulations.

L.T. Ryabovol identifies several key areas of collaborative measures among law enforcement agencies that enhance the effectiveness of combating crime. These include: 1) information exchange – law enforcement agencies should share data related to crime-fighting within their authority and capabilities. This enables a rapid response to emerging threats and fosters coordination; 2) studying and sharing best practices – it is essential not only to adopt the cooperative experiences of various state bodies but also to actively exchange them to improve practices; 3) establishment of joint investigative and operational teams – to address specific criminal offenses, specialized teams must be formed that combine the resources and expertise of different law enforcement agencies; 4) development of joint regulations – the creation and endorsement of guidelines and recommendations that facilitate streamlined interaction among law enforcement agencies and enhance their overall effectiveness [5, p. 75].

Participation in international initiatives aimed at combating financial crimes and strengthening transparency contributes to strengthening the reputation of the state and the formation of confidence in it by the global financial community. International cooperation in the field of financial monitoring plays a key role in solving problems related to global financial interdependence, countering transnational financial crimes, and ensuring transparency, stability, and integrity of the global financial system.

The priority, in our opinion, is to develop common, clear, and transparent criteria for identifying transactions with virtual assets that are subject to financial monitoring, as well as to determine effective mechanisms for transmitting information about such transactions. This approach will increase the transparency of financial processes and ensure timely detection and prevention of potential threats associated with the use of virtual assets.

Subjects acting in accordance with the law and empowered to prevent and counter, must have legal, financial, technical, analytical, communication, ethical knowledge and skills that allow you to interact with the complex field of financial security and legalization of property, ensuring a high level of efficiency and responsibility in the performance of their tasks [6, p. 151].

It should be noted that law enforcement agencies lack specialized knowledge of working with virtual assets. Law enforcement agencies face challenges in the field of virtual assets due to the lack of specialized knowledge and skills to effectively investigate offenses related to these technologies.

Lack of proper training makes it difficult to detect and counter crimes related to virtual assets, such as money laundering and terrorist financing. To increase the effectiveness of law enforcement agencies in combating crimes related to virtual assets, it is necessary to provide them with specialized knowledge and skills, as well as to implement relevant international standards and practices

Understanding blockchain technology is a key element for improving the efficiency of law enforcement in modern conditions. A blockchain is a distributed database or decentralized registry that functions through the sharing of nodes in a computer network. The main importance of this technology in virtual asset systems is to create a secure and decentralized mechanism for fixing transactions. At the same time, the range of its application is much wider than exclusively in the field of virtual assets. Despite the possibility of storing various types of data, blockchain is most often used to document transactions, acting as a reliable register of financial and non-financial transactions. [7, p. 193].

The use of modern technologies and software plays a crucial role in countering the legalization of property obtained by criminal means through the use of virtual assets, which, due to their decentralization and anonymity, have gained popularity among attackers. In this regard,

technological tools are becoming an integral part of an integrated approach to combating illegal activities.

Law enforcement units that are empowered to prevent and counteract can use the following tools to: 1) control financial transactions (modern technologies can quickly process large volumes of transactions, which allows you to identify suspicious or illegal activities); 2) data analysis (specialized tools provide processing of significant amounts of information, determining trends and potential threats); 3) integration of artificial intelligence and analytical methods into everyday work (intelligent systems contribute to the automation of processes for identifying problematic aspects and potentially illegal activities); 4) optimization of investigations (innovative technologies can significantly reduce the time required to analyze situations and respond to offenses related to the use of virtual assets), etc. [8, p. 222].

Conclusion. Thus, the conducted study allows to determine a set of priority measures aimed at improving the effectiveness of prevention and counteraction to the legalization of criminal proceeds through virtual assets: adoption and regulation of the virtual assets market, continuous improvement of state policy to counteract the legalization of property obtained by criminal means, regular training and training of employees, interdepartmental and international cooperation, as well as the use of innovative technologies and digital tools. The implementation of these measures will strengthen the national financial monitoring system and ensure effective counteraction to criminal schemes related to virtual assets.

References:

1. Дудоров О. О., Тертиченко Т. М. Протидія відмиванню «брудного» майна: європейські стандарти та Кримінальний кодекс України: монографія. Київ: Ваіте, 2015. 392 с.

2. The 2024 Geography of Crypto Report (2024). *Chainalysis*. URL: https://www.chainalysis.com/wp-content/uploads/2024/10/the-2024-geography-of-crypto-report-release.pdf

3. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 06.12.2019 № 361-IX. *Відомості Верховної Ради України*, 2020, № 25, ст.171.

4. Шевчук О. О., Моргун Н. С., Марчевський С. В. Інституційні засади здійснення фінансового моніторингу в Україні. *Фінансові розслідування:імплементація світового досвіду в Україні* : збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції, 19 травня 2023 року. Ірпінь : Державний податковий університет, 2023. с. 254-257.

5. Рябовол Л. Т. Взаємодія державних правоохоронних органів: проблема визначення поняття. *Наукові записки. Серія: Право*, 2021. № 11. С. 75-80.

6. Кундельська І. С. Запобігання легалізації (відмиванню) майна, одержаного злочинним шляхом в Україні… дис. докт. філософ.: 081.Київ, 2024. 273 с.

7. Kamensky, D., Chernyak, A., Dudorov, O., Fedun, I., & Klymenko, S. (2024). Laundering of Criminal Proceeds Through Cryptocurrency Transactions: A Digital Threat to Economic Security. Law, State and Telecommunications Review, 16(2), 179–199. https://doi.org/10.26512/lstr.v16i2.52003

8. Яцик Т. П., Шкелебей В.А. Розслідування кримінальних правопорушень, повязаних з обігом віртуальних активів. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2023. Серія ПРАВО. Випуск 80: частина 2. С. 219-223.

ДУБОВИЧ О. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри підприємництва і права
(Полтавський державний аграрний університет)

УДК 343.58
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.46

ОСОБА ЗЛОЧИНЦЯ, ЩО ЖОРСТОКО ПОВОДИТЬСЯ З ТВАРИНАМИ

Жорстоке поводження з тваринами є тяжким злочином із тяжкими соціальними, психологічними та правовими наслідками. У статті досліджено ключову необхідність у визначенні ключових особливостей особистості, що вчиняє кримінальний злочин, згідно зі статтею 299 Кримінального кодексу України («Жорстоке поводження з тваринами»). Підкреслено важливість кримінологічного портрета особи, котра скоїла правопорушення, зазначене у статті 299 ККУ, як інструменту для розробки ефективних стратегій попередження цього виду злочинності. Більше того, беручи до уваги взаємозв'язок між жорстокістю до тварин та насиллям над людьми, дослідження глибинних характеристик особи, що заподіює шкоду тварині, дасть змогу уникнути тяжчих злочинів, зокрема тих, що стосуються людини. У цій статті досліджено психолого-кримінологічні характеристики злочинця, який вчиняє жорстоке поводження з тваринами. Проаналізовано основні мотиви, психопатологічні характеристики та соціальні фактори, що сприяють виникненню такої девіантної поведінки. Особливу увагу приділено зв'язку між жорстоким поводженням з тваринами та схильністю до вчинення насильницьких злочинів проти людей. Використані методи включають правовий аналіз, порівняння дослідження, інтерв'ю з фахівцями та кількісний аналіз даних. Дослідження показують, що люди, які скоюють злочини проти тварин, часто страждають від психічних розладів і низького рівня емпатії, а також можуть страждати від різних форм соціальної ізоляції і схильні до насильства над людиною. В деяких випадках жорстоке поводження з тваринами є вираженням більш глибоких психологічних відхилень або наслідком впливу кримінального середовища. В даній статті також розглядаються правові механізми протидії цим злочинам та необхідність посилення кримінальної відповідальності за жорстоке поводження з тваринами. Проаналізовано зарубіжний досвід боротьби з цим явищем, зокрема запровадження програм психологічної реабілітації правопорушників та профілактичних заходів щодо уникнення рецидивної злочинності. Результати дослідження можуть бути використані в правоохоронних органах, кримінології та психології для більш ефективної діагностики та профілактики цих злочинів.

Ключові слова: *жорстоке поводження з тваринами, кримінальна відповідальність, психологічний профіль злочинця, агресія, девіантна поведінка, кримінологія, соціальні фактори, насильство, правові механізми, профілактика злочинів.*

Dubovych O. V. A criminal person who is cruel to animals

Cruelty to animals is a serious crime with serious social, psychological, and legal consequences. The article examines the key need to identify the key characteristics of an individual who commits a criminal offense, by Article 299 of the Criminal Code of Ukraine ("Cruelty to Animals"). The importance of a criminological portrait

of an individual who committed an offense specified in Article 299 of the Criminal Code of Ukraine is emphasized as a tool for developing effective strategies for preventing this type of crime. Moreover, taking into account the relationship between cruelty to animals and violence against people, studying the deep characteristics of an individual who causes harm to an animal will help to avoid more serious crimes, in particular those involving humans. This article examines the psychological and criminological characteristics of an individual who commits cruelty to animals. The main motives, psychopathological characteristics, and social factors contributing to the emergence of such deviant behavior are analyzed. Particular attention is paid to the connection between animal cruelty and the tendency to commit violent crimes against people. The methods used include legal analysis, comparative research, interviews with specialists, and quantitative data analysis. Studies show that people who commit crimes against animals often suffer from mental disorders and low levels of empathy, and may also suffer from various forms of social isolation and are prone to violence against people. In some cases, animal cruelty is an expression of deeper psychological deviations or a consequence of the influence of the criminal environment. This article also considers legal mechanisms for combating these crimes and the need to strengthen criminal liability for animal cruelty. Foreign experience in combating this phenomenon is analyzed, in particular, the introduction of psychological rehabilitation programs for offenders and preventive measures to avoid recidivism. The results of the study can be used in law enforcement, criminology, and psychology for more effective diagnosis and prevention of these crimes.

Key words: *animal cruelty, criminal liability, psychological profile of the offender, aggression, deviant behavior, criminology, social factors, violence, legal mechanisms, crime prevention.*

Актуальність теми дослідження. Питання захисту тварин від жорстокого поводження у сучасному світі вже не зводиться виняткова до турботи про мораль суспільства чи навколишнє середовище. Знущання над тваринами провокує в тих, хто їх чинить, байдужість до страждань будь-якої живої істоти, сприяє повторенню злочинів та поглибленню духовної кризи. Згідно з частиною 2 статті 59 Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, Україна взяла на себе зобов'язання досягти згоди з ЄС щодо стандартів утримання та поводження з тваринами.

Знущання над тваринами не просто питання моралі, це злочин, що може спричинити серйозні суспільні та психологічні наслідки. Вивчення особи злочинця, який вчиняє жорстоке поводження, є надзвичайно важливим завданням кримінології. З'ясування мотивів та особливостей таких людей дасть змогу більш результативно боротися зі злочинами, передбаченими статтею 299 Кримінального кодексу України. З іншого боку, значущість висвітленої теми обумовлена зростанням уваги до захисту тварин та виявленим кореляційним зв'язком між жорстоким поводженням з тваринами та іншими насильницькими злочинами. Адже, людина, яка проявляє садизм щодо тварин, демонструє підвищену ймовірність вчинення серйозніших кримінальних правопорушень, включаючи насильство над людьми.

Аналіз останніх наукових досліджень. У кримінологічній науці над питанням особи злочинця працювали багато науковців, зокрема серед вітчизняних популярними є наукові роботи О. М. Бєлоусова, Б. Блонська, А. В. Данілова, А. Ю. Кірик, та зарубіжних – F. Ascione, P. Beirne, C. Hensley, J. Overton, L. Peterson, M. Pleshakov, G. Shkabin, S. Tallichet, F. Tapia та багато інших.

Мета статті. Мета статті полягає в науковому аналізі характеристики особи злочинця, який жорстко поводиться із тваринами, а також обґрунтуванні правових механізмів протидії цим злочинам.

Виклад основного матеріалу. Тварини часто стають об'єктами злочинних нападів. Однак їхній правовий статус недостатньо чітко визначений. Жорстоке поводження з тваринами є серйозною проблемою, яка не тільки шкодить тваринам, але також є показником серйозного психологічного та кримінального неблагополуччя. Наукові та практичні дослідження показують, що люди, які жорстокі з тваринами, мають проблеми зі злочинністю, і можуть потенційно вчинити злочин проти людини.

Сьогодні в цивільному та кримінальному праві більшості країн вони розглядаються як речі, тобто неживі предмети. У той же час численні дослідження елементарної поведінки представників фауни показують, що вони можуть відчувати, переживати емоції і володіють розумними здібностями. У зв'язку з цим виникає необхідність подальшого вивчення правового статусу тварин, особливо тих, які можуть здійснювати розумну діяльність. Напади на тварин завдають шкоди моральним засадам суспільства. Об'єктом жорстокого поводження з тваринами пропонують вважати лише ссавців і птахів [1].

При тому люди, які жорстоко поводяться з тваринами, можуть вчинити суспільно небезпечні дії. Дуже часто після випадків жорстокого поводження з тваринами наступним кроком стає вчинення тяжкого злочину проти людини.

Бєлоусова О. М., аналізуючи соціально-демографічні ознаки, встановлює, що переважну більшість досліджуваних злочинів вчиняються чоловіками, які не мають вищої освіти, не одружені та не мають на утримані дітей. Досліджуючи кримінально-правові ознаки особи правопорушника, що жорстко поводиться з тваринами, встановлено, що більшість злочинців раніше не були засуджені. Мотивація у переважній більшості носила хуліганський характер. Кожне друге кримінальне правопорушення було вчинено у стані алкогольного або наркотичного сп’яніння. Досліджуване кримінальне правопорушення зазвичай вчиняється одноособово, співучасть трапляється досить рідко. Аналізуючи морально-психологічні ознаки особи, що жорстко поводиться з тваринами, встановлено, що такій особі притаманні риси, які не узгоджуються із загальноприйнятими нормами моралі. Спільними рисами цих осіб є: зневага та вороже ставлення до суспільства, агресивність, властолюбство, мстивість, аморальність, збудливість, бездуховність, соціальне відчуження, безвідповідальне ставлення до праці [2].

Існує три види кримінальних правопорушень, з якими можна спостерігати кореляцію: домашнє насильство; злочини, вчинені з особливою жорстокістю (йдеться про дуже небезпечних серійних вбивць); та антисоціальна поведінка. Встановлено, що особи, які жорстоко поводяться з тваринами, як правило, схильні до вчинення суспільно небезпечних дій, а не лише кримінальних правопорушень, оскільки є людьми, які абсолютно не дотримуються норм суспільної моралі. Тож є дуже висока ймовірність того, що людина, яка жорстоко поводиться з тваринами, здатна вчинити інші протиправні дії [3].

Також, науковцями був виявлений зв'язок між дитячою жорстокістю по відношенню до тварин і міжособистісною агресією, який давно цікавить психологію розвитку, психіатрію та суміжні дисципліни. Науковці відслідковують зв’язок між жорстоким поводженням з тваринами в дитинстві одночасною або, яка проявляється пізніше, антисоціальною поведінкою, а також значення жорстокого поводження з тваринами як специфічного симптому в класифікації розладу поведінки DSM-III-R. Також було визначено що наслідки жорстокого поводження з тваринами є проявами в різних формах насильства в сім’ї та громаді, включаючи фізичне та сексуальне насильство над дітьми та побиття дружини. Багаторазовий регресійний аналіз показав, що ув’язнені, які були свідками жорстокого поводження з тваринами в молодшому віці, частіше самі демонстрували повторне жорстоке поводження з тваринами [4, с. 37-47].

Розглянуто 18 справ дітей, які викликали занепокоєння через жорстоке поводження з тваринами. Результати показали, що всі вони були хлопчиками, як правило, молодими (середній вік 9–12 років), і з нормальним інтелектом, і що вони демонстрували багато інших агресивних симптомів, таких як деструктивність, знущання, бійки, крадіжки та підпалювання. Етіологічні фактори варіювалися від чисто біологічних факторів (синдром органічного мозку) до чисто екологічних факторів або комбінації психо-біо-соціальних факторів. Найпоширенішим фактором був хаотичний дім з агресивними моделями батьків [5, с. 70-77].

Також було виявлено, що в злочинах, які виявляються у вигляді агресії по відношенню до тварин, часто бракує певного рівня емпатії. Зловмисники стають дедалі агресивнішими та імпульсивними, та вибирають свої емоції без підготовки [6, с. 226-247].

Відмітимо, що при тому, небагато дослідників вивчали передбачувану здатність мотивів жорстокого поводження з тваринами в дитинстві, оскільки вони пов'язані з рецидивами насильства по відношенню до людей.

Базуючись на вибірці зі 180 ув'язнених в одній в'язниці середнього та суворого режиму в південному штаті США, було досліджено зв'язок між декількома ретроспективно визначеними мотивами (веселощі, гнів, ненависть до тварини та наслідування) для жорстокого поводження з тваринами в дитинстві та подальшого вчинення насильницьких злочинів (вбивства, зґвалтування, нападу та пограбування) проти людей. Майже дві третини ув'язнених повідомили, що в дитинстві жорстоко поводилися з тваринами заради розваги, тоді як майже одна чверть повідомили, що мотивували це гнівом або наслідуванням. Лише п'ята частина респондентів повідомили, що вчиняли акти жорстокого поводження з тваринами через ненависть до тварин. Регресійний аналіз показав, що періодичне жорстоке поводження з тваринами було єдиною статистично значущою змінною в моделі. Респонденти, які неодноразово вчиняли в дитинстві жорстоке поводження з тваринами, частіше вчиняли повторне насильство по відношенню до людей. Жоден із мотивів жорстокого поводження з тваринами в дитинстві не вплинув на подальше насильство над людьми [7, с. 899-915].

При тому ж історії убивць показують, що багато з них у дитинстві жорстоко поводилися з тваринами. Жорстоке поводження з тваринами в сім'ї, як правило, пов'язане з домашнім насильством, жорстоким поводженням з дітьми та старшими. На жаль, більша частина попередніх досліджень базувалася на невеликих, нерепрезентативних вибірках, з поганими контрольними зразками та ретроспективною інформацією. Сімейні профілактичні програми можуть бути ефективними для зменшення жорстокого поводження з тваринами, але необхідні експериментальні оцінки таких програм [8, с. 21-43].

Отже, тема жорстокого поводження з тваринами здебільшого залишилася поза увагою дослідників-кримінологів. Проте дослідження показують, що діти, які жорстоко поводяться з тваринами, непропорційно схильні до насильства по відношенню до людей пізніше в житті.

Проте, зв'язок між жорстоким поводженням із тваринами та між людським насильством слід шукати не лише в особистих біографіях тих осіб, які знущаються над тваринами, але й у тих інституціолізованих соціальних практиках, де жорстоке поводження з тваринами є рутинним, широко поширеним і соціально прийнятним [9, с. 39-65].

Загалом, в Україні захист тварин регулюється статтею 299 Кримінального Кодексу України. Адміністративна відповідальність за жорстоке поводження з тваринами передбачена статтею 89 Кодексу України про адміністративні правопорушення. Проте, практика показує, що ці правові норми часто не є ефективними.

Зоозахисники дев'ятнадцятого століття намагалися розробити закони, які надавали тваринам прямий правовий захист, і вони проводили широкомасштабні просвітницькі кампанії для визначення шкоди від жорстокого поводження з тваринами через власне страждання тварин. Однак страждання тварин було лише одним із багатьох можливих визначень шкоди від жорстокого поводження, і коли судді та інші перекладачі права тлумачили закони про захист тварин, вони зосереджувалися менше на стражданні тварин, а більше на людській моралі та небезпеці жорстокого поводження для людського суспільства [10].

Сучасний закордонний досвід показує, що з цими явищами можна ефективно боротися, поєднуючи юридичні санкції з психокорекційними програмами для злочинців.

Країни-члени ЄС впровадили значну кількість нормативно-правових актів, які дають змогу на законодавчому рівні здійснювати захист тварин. У всіх європейських країнах знущання над тваринами вважається злочином і карається штрафом або навіть тюремним ув'язненням [11]. В Італії термін ув'язнення становить від 3 до 18 місяців, а штраф, який доведеться заплатити кривднику тварини, може сягати 30 тисяч євро. Заслуговує на увагу і Норвегія, де передбачено покарання у вигляді позбавлення волі до 1 року, накладення

штрафу з конфіскацією тварини. У Греції за жорстоке поводження з тваринами передбачена адміністративна та кримінальна відповідальність. Адміністративна відповідальність може досягати 30 000 тисяч євро. Кримінальна відповідальність передбачає позбавлення волі на строк до 10 років і штраф від 30 000 до 50 000 євро. У Франції передбачена кримінальна відповідальність у вигляді позбавлення волі на строк до 5 років і штрафу до 75 000 тисяч євро.

Отже, під жорстоким поводженням з тваринами слід розуміти навмисні дії людини, що не мають мети самооборони та призводять до фізичних або психологічних страждань тварин. Жорстокість виявляється не тільки у спричиненні фізичного болю, але й в залякуванні, наражанні на небезпеку, залишенні тварини в умовах, що спричиняють надмірні чи невиправдані страждання, а також в залишенні домашніх улюбленців без нагляду. У багатьох державах, включно з Україною, знущання над тваринами, зокрема хребетними, з використанням жорстоких прийомів або з хуліганських спонукань, а також натравлювання їх одне на одного, вчинене з хуліганських або корисних мотивів, або у присутності неповнолітніх осіб, кваліфікується як кримінальний злочин відповідно до статті 299 Кримінального кодексу України.

Останніми роками у світі все активніше утверджується переконання, що гуманне ставлення до тварин є одним з ключових маркерів розвиненого суспільства.

У XX столітті потреба у захисті тварин від жорстокості знайшла своє відображення на міжнародній арені. Зокрема, Європейська конвенція про захист домашніх тварин № 125, прийнята 13 листопада 1987 року, закріплює моральну відповідальність людини перед тваринами, визнаючи їх важливість для суспільства, та наголошує на особливо міцних зв'язках між людьми та домашніми улюбленцями. Основні принципи поводження з домашніми тваринами містять заборону на спричинення їм страждань та кидання напризволяще. Конвенція також зобов'язує забезпечувати охорону здоров'я тварин, захищати їх від експлуатації, зокрема, під час дресирування та розведення в комерційних цілях. У вісімдесят шостому році було ухвалено Конвенцію, що стосується охорони лабораторних тварин, де також йшлося про моральний борг людства перед усім тваринним світом та потребу пом'якшити муки піддослідних, адже вони мають здатність відчувати біль і жах.

На поточний момент кримінальна відповідальність за жорстоке ставлення до тварин (як окремий склад злочину) закріплена у правових актах Австрії, Алжиру, Афганістану, Вануату, Гаїті, Грузії, Індонезії, Іспанії, Італії, Казахстану, Канади, Киргизстану, Коста-Рики, Кот-д'Івуару, Латвії, Литви, Македонії, Нігерії, Сан-Марино, Словаччини, Словенії, Судану, Таїланду, України, Фінляндії, Франції, Хорватії [12, с. 33-51].

Натомість фіксуються помітні варіації у масштабах кримінального покарання за вказаний злочин. Скажімо, у кримінальному законодавстві Італії та Коста-Рики єдиною санкцією визначено штраф. Згідно з кримінальним кодексом Грузії, жорстоке ставлення до тварин карається виправними роботами на термін до одного року, згідно з кримінальним кодексом Алжиру – передбачається до 10 днів ув'язнення, відповідно до кримінального кодексу Казахстану – до 6 місяців позбавлення волі, а за кримінальними кодексами Австрії та Іспанії – до 1 року тюремного ув'язнення. Насамкінець, у Латвії особа, яка вчинила жорстоке поводження з тваринами, може бути позбавлена волі на строк до 4 років.

У 2006 році Рада з етики, яка розглядає питання поводження з тваринами при Міністерстві юстиції Данії, дійшла висновку, що сексуальний контакт між людиною та домашньою твариною не підлягає забороні, і його не можна розглядати як прояв жорстокості. Виняток становлять лише випадки, коли цей акт відбувається публічно, або тварину залучають до зйомок порнографічних матеріалів чи участі у секс-шоу. Тільки один член з десяти у Раді висловив незгоду з цим рішенням. Депутат від правоцентристської партії Народна данська партія, Крістіан Хансен, висловила обурення таким рішенням, наполягаючи на необхідності винесення цього питання на загальнонаціональний референдум. Проте, у 2015 році було затверджено закон, який анулював можливість статевих зносин з тваринами [12, с. 33-51].

У 1987 році жорстоке поводження з тваринами в дитинстві вперше з’явилося в Статистичному діагностичному посібнику Американської психіатричної асоціації (III-R) як

один із набору симптомів, що вказують на наявність розладу поведінки, і як фактор, пов'язаний з антисоціальною поведінкою дорослих [13, с. 29-45].

Американські науковці вивчили підвибірку, отриману від підрозділу аналізу поведінки ФБР (BAU) III – Злочини проти дітей, яка включала кримінальні історії 150 дорослих чоловіків, заарештованих за жорстоке поводження з тваринами, недбалість або сексуальне насильство в Сполучених Штатах між 2004 і 2009 роками. Результати показали, що 41% правопорушників були заарештовані за міжособистісне насильство принаймні один раз. Крім того, автори виявили значний зв'язок між активним жорстоким поводженням з тваринами та міжособистісним насильством і зловживанням психоактивними речовинами.

Окрім того, можна виявити зв'язок між зоофілією та міжособистісним насильством, про які повідомляється в літературі, мотиви для такої поведінки неоднорідні, і їх важливо враховувати. В науковій літературі повідомлялося про декілька мотивів для вступу в сексуальні стосунки з тваринами. Деякі дослідження показали, що основною мотивацією був сексуальний потяг до тварини. Крім того, інші дослідження визначили жорстокі наміри як головну причину такої поведінки і, таким чином, припустили, що історія сексуальних стосунків із тваринами вказує на ризик насильства по відношенню до людей. Таким чином, якщо мотивація особи для участі в зоофілії полягає в тому, щоб заподіяти біль і страждання тваринам, ця особа, швидше за все, створить більший ризик для міжособистісного насильства.

Крім того, злочин проти тварин може в деяких випадках відображати важливий вимір насильства, оскільки вона виявляє перевагу жорстокого поводження з жертвами, які не можуть висловити згоду чи опір, зазвичай передбачаючи примус, який надає людині владу та контроль над твариною.

Межа між зоофілією та садизмом нечітка. Історія розвитку деяких вбивць показала, що вони брали участь у актах жорстокого поводження з тваринами в дитинстві, а також історію сексуальних стосунків з тваринами. Мерц-Перес і Мерц-Перес Хайде повідомили, що сексуальне насильство над тваринами відбувається, коли «сексуальність і агресія злилися в розвитку, і обидва взаємопов'язані в психіці правопорушника». Таким чином, особа, яка займалася зоофілією в дитинстві, з більшою ймовірністю вчинить міжособистісне насильство в дорослому віці.

Сучасна психіатрична література містить деякі дані, що підтверджують зв'язок між зоофілією та насильницькою поведінкою; проте раннього виявлення факторів ризику насильства у випадках зоофілії бракує.

Незважаючи на рідкість зоофілії серед населення слід підкреслити практичну цінність раннього виявлення такої поведінки, враховуючи можливості профілактики, які можуть бути запропоновані. Людина з прикордонним розладом особистості та вживанням наркотиків, яка брала участь у звірячому поводженні, з більшою ймовірністю буде брати участь у насильницькій поведінці. Тому суспільству, можливо, доведеться розглядати ці фактори як попереджувальні ознаки потенційного міжособистісного насильства [14, с. 230-234]. Найважливіші соціальні фактори, які сприяють жорстокому поводженню щодо тварин, включають: сімейне оточення, соціальне оточення та рання агресія.

На наш погляд, кримінальний правопорушник – це унікальна особистість, що вирізняється певними біологічними, психологічними та соціальними рисами, які, за негативних обставин, можуть спонукати до злочинної діяльності. Ми також переконані, що людина, яка проявляє жорстокість до тварин, насамперед має спотворене розуміння моралі та недостатній рівень співчуття.

Висновок. Отже, жорстоке поводження з тваринами є важливим сигналом потенційно серйозних психологічних і соціальних проблем у людини. Досліджуючи кримінально-правові ознаки особи правопорушника, що жорстко поводиться з тваринами, встановлено, що більшість злочинців раніше не були засуджені. Мотивація у переважній більшості носила хуліганський характер. Кожне друге кримінальне правопорушення було вчинено у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння. Досліджуване кримінальне правопорушення зазвичай вчиняється одноособово, співучасть трапляється досить рідко. Аналізуючи

морально-психологічні ознаки особи, що жорстко поводиться з тваринами, встановлено, що такій особі притаманні риси, які не узгоджуються із загальноприйнятими нормами моралі. Спільними рисами цих осіб є: зневага та вороже ставлення до суспільства, агресивність, властолюбство, мстивість, аморальність, збудливість, бездуховність, соціальне відчуження, безвідповідальне ставлення до праці. Кримінологічний портрет особи, що вчиняє злочини за статтею 299 ККУ («Жорстоке поводження з тваринами»), можна зобразити таким чином: це особа у віковому діапазоні від 35 до 50 років, чоловік, неодружений, без дітей на утриманні, працездатна, проте не бере участі у суспільно корисній діяльності, має середню освіту. Майже кожен другий злочин скоєно в стані алкогольного сп'яніння, переважно злочин вчиняється одноосібно. Опис основних характеристик особи, яка виявляє жорстокість до тварин, дозволяє перейти до розробки ефективних превентивних заходів досліджуваної злочинності.

Список використаних джерел:

1. Pleshakov M., A. & S. Shkabin, G. Animals as crime victims. Revista Gênero E Interdisciplinaridade, 1(01). 2020. DOI : https://doi.org/10.51249/gei.v1i01.46

2. Бєлоусова О. М. Кримінологічний портрет особи, яка вчиняє кримінальне правопорушення за статтею 299 КК України. («ЖОРСТОКЕ ПОВОДЖЕННЯ З ТВАРИНАМИ»). URL : https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/01/33-3.pdf

3. Блонська Б. Особа, котра знущається з тварин, здатна вчиняти й інші протиправні дії. URL : https://www.prostir.ua/?focus=barbara-blonska-osoba-kotra-znuschajetsya-z-tvaryn-zdatna-vchynyaty-j-inshi-protypravni-diji

4. Hensley C., Tallichet S. E. Learning To Be Cruel : Exploring the Onset and Frequency of Animal Cruelty. International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology, 49(1), 2005. P. 37 – 47. URL : https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0306624X04266680

5. Tapia F. Children who are cruel to animals. Child Psych Hum Dev 2. 1971. P. 70 – 77. URL : https://link.springer.com/article/10.1007/BF01434639

6. Ascione F. R. Children Who are Cruel to Animals: A Review of Research and Implications for Developmental Psychopathology. Anthrozoös, 6(4), 1993. P. 226 – 247. URL : https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.2752/089279393787002105

7. Overton J. C., Hensley C., Tallichet S. E. Examining the Relationship Between Childhood Animal Cruelty Motives and Recurrent Adult Violent Crimes Toward Humans. Journal of Interpersonal Violence, 27(5), 2011. P. 899 – 915. URL : https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0886260511423256

8. Petersen L., Farrington D. P. Cruelty to Animals and Violence to People. Victims & Offenders, 2(1), 2007. P 21 – 43. URL : https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/15564880600934187

9. Beirne P. From Animal Abuse to Interhuman Violence? A Critical Review of the Progression Thesis. Society & Animals, 12(1), 2004. P. 39 – 65. URL : https://doi.org/10.1163/156853004323029531

10. Pearson SJ. The Cow and the Plow : Animal Suffering, Human Guilt, and the Crime of Cruelty. Toward a Critique of Guilt: Perspectives from Law and the Humanities. URL : https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1016/s1059-4337(05)36005-4/full/html

11. Кірик А. Ю., Данілова А. В. Юридична відповідальність за жорстоке поводження з тваринами : практика ЄС і України. URL : https://elar.navs.edu.ua/items/4eae15f5-9887-40e4-af63-5f58484aab21

12. Pelosse V. Imaginaire Social et Protection de l'animal : Des Amis Des Bêtes de l'an X Au Législateur de 1850 (2e Partie). L'Homme, vol. 22, no. 1, 1982, P. 33 – 51. URL : https://www.jstor.org/stable/25131836

13. McClellan J. Animal Cruelty and Violent Behavior : Is There a Connection? Journal of Security Education, 2(4), 2007. P. 29 – 45.

14. Fekih-Romdhane F., Khemiri I., Ridha, R. Violence, bestialité et trouble de la personnalité borderline : à propos d'un cas. Sexologies, 30 (3), 2021. P. 230 – 234. URL : https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1158136020300803?via%3Dihub

ПОШТАРЕНКО О. В.,
доктор філософії права,
суддя
*(Самарський районний суд
міста Дніпра)*

УДК 343.6
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.47

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОЦІНКИ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА

У статті проаналізовано проблемні питання кримінально-правової кваліфікації домашнього насильства, за яке передбачена відповідальність ст. 126-1 Кримінального кодексу України, вивчені висновки Верховного Суду України з досліджуваних питань. В результаті авторка дійшла наступних висновків

Ознака, яка відмежовує кримінально каране домашнє насильство від домашнього насильства, що переслідується в адміністративному порядку є систематичне вчинення домашнього насильства – вчинення трьох і більше діянь і доводиться будь-якими передбаченими законом доказами, у тому числі й фактами притягнення особи раніше до адміністративної відповідальності за вчинення домашнього насильства.

Проблемним питанням кваліфікації домашнього насильства є співвідношення понять «домашнє насильство» і «злочин, пов'язаний із домашнім насильством». Поняття «злочин, пов'язаний із домашнім насильством» є ширшим за поняття «домашнє насильство», ознаки якого викладені у ст. 126-1 Кримінального кодексу України, оскільки охоплює й інші суспільно небезпечні діяння, які мають ознаки домашнього насильства. Саме тому заборона закриття кримінального провадження, передбачена у п. 7 ч. 1 ст. 284 Кримінально процесуального кодексу України, відноситься й до інших суспільно небезпечних діянь, які мають ознаки домашнього насильства.

При вчиненні домашнього насильства, від діянь насильницького характеру досить часто настають наслідки, які не передбачені диспозицією ст. 126-1 Кримінального кодексу України, а в окремих випадках дії кривдника можуть підпадати під ознаки кримінального правопорушення, відповідальність за яке передбачена іншою статтею Кримінального кодексу України. У таких випадках кваліфікація діяння кривдника повинна відбуватися за сукупністю кримінальних правопорушень.

Боротьба із домашнім насильством повинна бути складовою державної політики, носити системний характер, важливим елементом якої є профілактична діяльність по формуванню у суспільстві поваги до прав і свобод людини, негативного та нетерпимого відношення до насильства у будь яких його проявах.

Ключові слова: *домашнє насильство, злочин, пов'язаний із домашнім насильством, кримінально-правова кваліфікація домашнього насильства.*

Poshtarenko O. V. Some problems of criminal-legal assessment of domestic violence

The article analyzes the problematic issues of the criminal-legal qualification of domestic violence, the responsibility for which is provided for by Art. 126-1 of the Criminal Code of Ukraine, and studies the conclusions of the Supreme Court

of Ukraine on the issues under study. As a result, the author came to the following conclusions.

The sign that distinguishes criminally punishable domestic violence from domestic violence, which is prosecuted administratively, is the systematic commission of domestic violence – the commission of three or more acts and is proven by any evidence provided for by law, including the facts of bringing a person to administrative responsibility earlier for committing domestic violence.

The problematic issue of the qualification of domestic violence is the correlation of the concepts of «domestic violence» and «crime related to domestic violence». The concept of «crime related to domestic violence» is broader than the concept of «domestic violence», the features of which are set out in Art. 126-1 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, since it also covers other socially dangerous acts that have signs of domestic violence. That is why the prohibition on closing criminal proceedings, provided for in clause 7, part 1, article 284 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, also applies to other socially dangerous acts that have signs of domestic violence.

When committing domestic violence, acts of a violent nature quite often lead to consequences that are not provided for by the provision of article 126-1 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, and in some cases the actions of the offender may fall under the signs of a criminal offense, liability for which is provided for by another article of the Criminal Procedure Code. In such cases, the qualification of the offender's act should be carried out according to the totality of criminal offenses.

Combating domestic violence should be a component of state policy, be systemic in nature, an important element of which is preventive activities aimed at forming in society respect for human rights and freedoms, a negative and intolerant attitude towards violence in any of its manifestations.

Key words: *domestic violence, crime related to domestic violence, criminal legal qualification of domestic violence.*

Вступ. Тривожна тенденція зростання кількості випадків домашнього насильства в Україні свідчить про те, що це ганебне явище залишається однією з найсерйозніших проблем в країні, загрожує безпеці особистості й суспільства в цілому. Так, за даними Управління ООН з наркотиків та злочинності (UNODC – United Nations Office on Drugs and Crime), протягом 2023 року у всьому світі близько 51 100 жінок і дівчат були вбиті своїми інтимними партнерами або іншими членами сім'ї (у 2022 році – було 48 800 жертв) [1, с. 4]. В Україні у січні 2024 року зареєстрували рекордну кількість кримінальних справ про домашнє насильство – 435 проваджень, що на 55% більше, ніж у січні 2023 року [2]. За 2024 рік зафіксували 2 777 кримінальних проваджень про домашнє насильство. Це на 5% більше, ніж у 2023 році, і на 17% ніж у 2021 році [3].

Розвиток прав і свобод людини та громадянина у світі сприяв розвитку українського законодавства щодо попередження, виявлення та боротьбі з насильством у сім'ї. Так, прийнятий Верховною Радою України у 2001 році Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» № 2789-III вперше визначив домашнє насильство як правопорушення і визначив правові і організаційні основи попередження насильства у сім'ї. У 2017 році домашнє насильство було криміналізовано – у Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» № 2229-VIII було розширене визначення домашнього насильства (ст. 126-1 Кримінального кодексу України (надалі – ККУ), передбачено інститут обмежувальних заходів щодо осіб, які вчинили домашнє насильство (ст. 91-1 ККУ) та інше. 19 грудня 2024 року набув чинності Закон України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими

явищами» № 3733-IX від 22 травня 2024 року, який посилив відповідальність за домашнє і гендерно зумовлене насильство. Відповідно до Закону України № 3733-IX, в Кодексі України про адміністративні правопорушення (надалі – КУпАП) з'явилася нова стаття – 173-6, яка окремо регулює насильство за ознакою статі.

Однак, на превеликій жаль, вдосконалення законодавства щодо протидії домашньому насильству не призвело до зменшення його проявів, кількість випадків домашнього насильства в нашій країні має тенденцію до зростання, причому як до російського вторгнення в Україну, так і під час повномасштабної російсько-української війни.

Питання удосконалення національного законодавства про протидію домашньому насильству, у т.ч. й використання міжнародного досвіду, досліджували у своїх працях такі вчені, як: А.О. Байда, А.А. Вознюк, І.В. Гловюк, О.М. Гумін, О.О. Дудоров, О.І. Зінсу, А.О. Йосипів, М.Г. Кузнєцов, В.В. Митник, Т.І. Нікіфорова, М.І. Хавронюк, О.В. Харитонова та багато інших вітчизняних науковців.

Віддаючи належне науковим здобуткам вище зазначених науковців, слід визнати, що залишаються невирішеними окремі проблемні питання, пов'язані з особливостями застосування норм права у практичній діяльності під час кримінально-правової кваліфікації домашнього насильства.

Постановка завдання. Метою статті є розглянути проблемні питання кримінально-правової кваліфікації домашнього насильства, відповідальність за яке передбачено ст. 126-1 ККУ, вивчити висновки Верховного Суду України з досліджуваних питань, висловити висновки і пропозиції щодо вдосконалення протидії домашньому насильству в Україні.

Результати дослідження. Тенденція до збільшення кількості фіксації випадків домашнього насильства свідчить про складність протидії цим правопорушенням. Українським законодавством передбачено два види юридичної відповідальності за вчинення домашнього насильства: адміністративну та кримінальну. Так, відповідно до ст. 173-2 КУпАП, адміністративна відповідальність настає за вчинення домашнього насильства, тобто умисного вчинення будь-яких діянь (дій або бездіяльності) фізичного, психологічного чи економічного характеру (застосування насильства, що не спричинило тілесних ушкоджень, погрози, образи чи переслідування, позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна або коштів, на які потерпілий має передбачене законом право, тощо), внаслідок чого могла бути чи була завдана шкода фізичному або психічному здоров'ю потерпілого [4].

Кримінальна відповідальність настає за систематичність домашнього насильства. Так, відповідно до ст. 126-1 ККУ, відповідальність настає за умисне систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах, що призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи [5]. Стаття 126-1 «Домашнє насильство» була внесена у ККУ відповідно до Закону України від 06.12.2017 року № 2227-VIII з метою реалізації положень Стамбульської конвенції [6], яка зобов'язує при встановленні обставин «домашнього насильства», керуватися нормами не тільки національного законодавства, а й положеннями цієї Конвенції.

Ознака, яка відмежовує кримінально каране домашнє насильство від домашнього насильства, що переслідується в адміністративному порядку (ст. 173-2 КУпАП) є систематичне вчинення домашнього насильства. Адміністративним проступком, відповідальність за який наступає за ст. 173-2 КУпАП, може визнаватися вчинення домашнього насильства, яке не є тривалим чи систематичним, а однією із невід'ємних ознак об'єктивної сторони кримінально караного домашнього насильства (ст. 126-1 КК України) є систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства, тобто вчинення діянь, кожне з яких окремо може і не містити ознак цього злочину, але у сукупності призводять до наслідків, визначених диспозицією цієї статті.

Систематичність припускає вчинення трьох і більше діянь і характеризується як кількісним критерієм – багаторазовість періодично здійснюваних дій, так і якісним – взаємозв'язок,

внутрішня єдність наполегливої протиправної поведінки винуватої особи відносно певного потерпілого. Так, відповідно до постанови Касаційного кримінального суду Верховного Суду України у справі № 583/3295/19 (Провадження № 51 – 6189 км 20), зазначено, що закінченим кримінальне правопорушення вважається з моменту вчинення хоча б однієї із трьох форм насильства (фізичного, психологічного чи економічного) втретє, у результаті чого настав хоча б один із вказаних в законі наслідків. При цьому, як вказується у постанові Касаційного кримінального суду Верховного Суду України від 28 лютого 2023 року у справі № 725/4683/20 (провадження № 51 – 6067 км 21), не має значення у яких документах було відображено факти перших двох актів насильства, для доведення ознаки систематичності необхідно брати до уваги й будь-які факти документування перших двох актів насильства, наприклад, адміністративні протоколи поліції, обмежувальні приписи, рішення суду про притягнення насильника до адміністративної відповідальності. Домашнє насильство може доводитися будь-якими доказами, допустимими у кримінальному провадженні, оскільки закон не містить вимоги доведення його спеціально визначеними засобами доказування. Для притягнення до кримінальної відповідальності за ст. 126-1 ККУ необхідно три задукоментованих випадки домашнього насильства, незалежно від того, в якій спосіб закріплено факти їх вчинення. Що стосується настання або не настання правових наслідків для кривдника за цими окремими епізодами, не є обставинами, які можуть впливати на доведеність цих епізодів [7; 8, с. 3-10]. Систематичність домашнього насильства повинна доводити сторона обвинувачення, яка може надавати будь-які передбачені законом докази, які свідчать про систематичність домашнього насильства, у тому числі й факти притягнення особи до адміністративної відповідальності за вчинення правопорушення, передбаченого статтею 173-2 КУпАП. Однак, у зв'язку із тим що у судовій практиці продовжують виникати випадки неузгодженого тлумачення ознаки «систематичність», зокрема, у випадках, коли особа за свої дії вже понесла відповідальність, вважаємо за необхідне законодавчо закріпити тлумачення поняття «систематичність», оскільки правильне застосування закону передбачає його одностайне тлумачення.

Проблемним питанням кваліфікації домашнього насильства, що може призвести до порушення правових норм, є співвідношення понять «домашнє насильство» і «злочин, пов'язаний із домашнім насильством». Поняття «злочин, пов'язаний із домашнім насильством» є ширшим за поняття «домашнє насильство», ознаки якого викладені у ст. 126-1 ККУ, оскільки Стамбульська конвенція у п.«b» ст. 3 визначає домашнє насильство як всі акти фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, які відбуваються в лоні сім'ї чи в межах місця проживання або між колишніми чи теперішніми подружжями або партнерами, незалежно від того, чи проживає правопорушник у тому самому місці, що й жертва, чи ні або незалежно від того, чи проживав правопорушник у тому самому місці, що й жертва, чи ні [6]. У зв'язку з цим злочин, пов'язаний із домашнім насильством може полягати не лише у вчиненні домашнього насильства визначеного у ст. 126-1, а й у вчиненні будь-якого кримінального правопорушення, обставини вчинення якого містять хоча б один із елементів, перелічених у ст. 1 закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» № 2229-VIII, незалежно від того, чи вказано їх у відповідній статті (частині статті) ККУ як ознаки основного або кваліфікованого складу злочину. Поняття «злочин, пов'язаний із домашнім насильством», яке вживається у п. 7 ч. 1 ст. 284 КПК, охоплює не лише склад злочину, передбачений ст. 126-1 ККУ, але й інші суспільно небезпечні діяння, які мають ознаки домашнього насильства. Саме тому заборона закриття кримінального провадження, передбачена у п. 7 ч. 1 ст. 284 КПК, відноситься не тільки до злочину, передбаченому ст. 126-1 ККУ, а й до інших суспільно небезпечних діянь, які мають ознаки домашнього насильства, визначених у ст. 1 Закону № 2229-VIII [8, с. 16].

У процесі кваліфікації кримінального правопорушення пов'язаного із насильством від якого потерпілим є член сім'ї обвинуваченого, посилання тільки на цю обставину є недостатнім для того, аби стверджувати про існування ситуації домашнього насильства відповідно до положень Стамбульської конвенції і Закону України від 22.05.2024 року № 3733-IX.

Для того, щоб довести факт наявності домашнього насильства, сторона обвинувачення має довести обставини, які свідчать, що потерпіла від злочину особа є у той же час і постраждалою від домашнього насильства. У формулюванні обвинувачення необхідно відобразити фактичні обставини, які свідчать про те, що особа постраждала саме від домашнього насильства. Це є необхідною умовою для визнання судом злочину таким, що пов'язаний з домашнім насильством.

Досить часто, при вчиненні домашнього насильства, від діянь насильницького характеру настають наслідки, які не передбачені диспозицією ст. 126-1 ККУ, наприклад, незаконне позбавлення волі, викрадення людини тощо. В окремих випадках дії кривдника можуть підпадати під ознаки об'єктивної сторони кримінального правопорушення, відповідальність за яке передбачена іншою статтею ККУ, наприклад, при злісному невиконанні батьками обов'язку по догляду за дитиною. У таких випадках кваліфікація діяння кривдника повинна відбуватися за сукупністю кримінальних правопорушень. Аналогічно, кваліфікація за іншими статтями ККУ відбувається і у тих випадках, коли в діях насильницького характеру відсутня ознака систематичності.

До домашнього насильства Стамбульська конвенція, яка спрямована на припинення насильства стосовно жінок, захищає постраждалих, у п. b ст. 3, крім іншого, відносить і всі акти сексуального насильства, які відбуваються в лоні сім'ї чи в межах місця проживання або між колишніми чи теперішніми подружжями або партнерами. Що стосується національного законодавства, то ст. 126-1 ККУ не містить поняття сексуального насильства, як різновиду домашнього насильства. Натомість, у ч. 1 ст. 153 ККУ сексуальне насильство визначається як вчинення будь-яких насильницьких дій сексуального характеру не пов'язаних із проникненням в тіло іншої особи, без добровільної згоди потерпілої особи. Дана стаття містить і перелік санкцій за вчинення сексуального насильства. Саме тому, за наявності ознак, такий вид домашнього насильства, як сексуальне насильство, кваліфікується, в залежності від підстав, за іншими, відповідними статтями ККУ.

Стосовно характеристики українського законодавства по запобіганню і протидії домашньому насильству ми поділяємо точку зору окремих практиків, які позитивно оцінюють це законодавство і зазначають, що проблема не в самому законодавстві, а в практиці його реалізації, адже специфіка домашнього насильства – це справи «за закритими дверима». Тобто, у таких справах часто відсутні свідки, інколи свідками і постраждалими виступають діти. Проблема домашнього насильства має комплексний характер і лише змінами в законодавстві її не вирішити. Перш за все потрібно працювати із постраждалими від домашнього насильства для того, щоб змінити їхнє ставлення до насильства і взагалі інформувати, що таке домашнє насильство. Нерідко факти вчинення домашнього насильства замовчуються з причин небажання постраждалих розповідати про «внутрішні негаразди» або не усвідомлення того, що поведінка кривдника є протиправною, недовіри до правоохоронних органів та інших компетентних органів державної влади та місцевого самоврядування тощо [9].

Висновки. У зв'язку з тим, що у судовій практиці продовжують виникати випадки неодностайного з'ясування і розкриття змісту ознаки «систематичність» передбаченої статтею 126-1 ККУ, з метою точного застосування закону, одностайного тлумачення ознаки «систематичність» у ст. 126-1 ККУ вважаємо за необхідне законодавчо закріпити тлумачення поняття «систематичність» у ст. 126-1 ККУ.

При здійсненні кримінально-правової оцінки злочину, пов'язаного з домашнім насильством слід встановлювати фактичні обставини справи (вчиненого діяння), факти та обставини, що мають значення для кримінального провадження, оскільки поняття «злочин, пов'язаний із домашнім насильством», яке вживається в п. 7 ч. 1 ст. 284 КПК, охоплює не лише склад злочину, передбачений ст. 126-1 ККУ, але й інші суспільно небезпечні діяння, які мають ознаки домашнього насильства.

Діюче законодавство України по запобіганню і боротьбі із домашнім насильством є досить прогресивним і виконує свою функцію по запобіганню та протидії домашньому насильству в країні. Однак, латентний характер цього явища, факти якого приховуються

з різних причин, відсутність свідків, або коли свідками виступають діти або самі постраждалі, призводить до того, що кривдникам інколи вдається уникнути відповідальності. Вважаємо, проблема не у відсутності або недосконалості діючого законодавства по боротьбі із домашнім насильством, а у практиці його застосування. Саме тому боротьба із домашнім насильством повинна бути складовою державної політики, носити системний характер, важливим елементом якої є профілактична діяльність по формуванню у суспільстві поваги до прав і свобод людини, негативного та нетерпимого відношення до насильства у будь яких його проявах.

Список використаних джерел:

1. UNODC and UN Women, Femicides in 2023: Global Estimates of Intimate Partner/ Family Member Femicides (United Nations publication, 2024). 33 P. URL: https://www.unwomen.org/sites/default/files/2024-11/femicides-in-2023-global-estimates-of-intimate-partner-family-member-femicides-en.pdf (дата звернення: 27.02.2025).

2. Гриненко В. Кожні 10 хвилин у світі вбивають жінку – ООН. 30 листопада 2024р. URL: HTTPS://www.village.com.ua/village/life/edu-news/357423-kozhni-10-hvilin-u-sviti-vbivayut-zhinku-ndash-oon (дата звернення: 03.03.2025).

3. Яковенко І. За 2024 рік відкрили 2,7 тисячі проваджень про домашнє насильство. Це на 5% більше, ніж у 2023-му. 26 грудня 2024р. URL: https://www.village.com.ua/village/life/edu-news/358287-za-2024-rik-vidkrili-nbsp-2-7-nbsp-tisyachi-nbsp-provadzhen-pro-domashne-nasilstvo-tse-na-nbsp-5-bilshe-nizh-u-2023-mu (дата звернення: 03.03.2025).

4. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984р. № 8073-X / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text (дата звернення: 05.03.2025).

5. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001р. № 2341-III / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 06.03.2025).

6. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) від 11.05.2011р. яку ратифіковано із заявами Законом № 2319-IX від 20.06.2022р. / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text (дата звернення: 05.03.2025).

7. Антонюк Н., Ліхолєтова Ю. Домашнє насильство: практика Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду. Судово-юридична газета. 24 березня 2023. URL: https://sud.ua/uk/news/blog/265517-domashnye-nasilstvo-praktika-kasatsiynogo-kriminalnogo-sudu-u-skladi-verkhovnogo-sudu (дата звернення: 05.03.2025).

8. Огляд судової практики Верховного Суду у провадженнях про кримінальні правопорушення, пов'язані з домашнім насильством. Рішення, внесені до ЄДРСР, за період 2019 – 2024 років / / Упоряд.: управління аналітичної та правової роботи Касаційного кримінального суду департаменту аналітичної та правової роботи; заст. голови Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду к. ю. н. Н. О. Антонюк. Київ, 2024р. – 34 с.

9. Марчук І. Яким буває домашнє насильство в Україні та що до нього призводить. 8 червня 2023р. URL: https://suspilne.media/rivne/497800-akim-buvae-domasne-nasilstvo-v-ukraini-ta-so-do-nogo-prizvodit/ (дата звернення: 18.03.2025).

СОБКО Г. М.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права
та кримінології
*(Одеський державний університет
внутрішніх справ)*

ЩИРСЬКА В. С.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права
та кримінології
*(Одеський державний університет
внутрішніх справ)*

УДК 343.326:343.28(477)
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.48

ІСТОРИЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ, ЯКІ ВПЛИВАЮТЬ НА ЗАГРОЗИ ТЕРОРИСТИЧНОГО ХАРАКТЕРУ

Стаття присвячена аналізу видів загроз при вчиненні кримінальних правопорушень пов'язаних із терористичним актом, а саме: Дослідження тероризму і терористичних актів в інтерпретації з міжнародними конфліктами є актуальною проблемою XXI століття. Ці феномени становлять пряму загрозу для громадян і національної безпеки держав. У міжнародній сфері вони наражають на небезпеку світове співтовариство, руйнують міждержавні відносини, доводячи їх до збройних конфліктів, що забирають життя неповинних громадян. В руйнівній обстановці організатори злочинних терористичних дій втручаються у внутрішні справи країн і встановлюють тотальний контроль над суверенними політиками. Викриття злочинних, терористичних організацій з метою запобігання терористичним загрозам – необхідність сучасності.

Дослідження тероризму і терористичних актів в інтерпретації З міжнародними конфліктами є актуальною проблемою XXI століття. Ці феномени є прямою загрозою для громадян і національних безпеки держав. У міжнародній сфері вони наражають на небезпеку світову спільноту, руйнують міждержавні відносини, доводячи їх до збройних конфліктів, що забирають життя невинних громадян. У руйнівній обстановці організатори злочинних терористичних дій втручаються у внутрішні справи країн і встановлюють тотальний контроль над суверенними політиками. Викриття злочинних, терористичних організацій із метою запобігання терористичних загроз – необхідність сучасності.

В статті приводяться приклади міжнародних конфліктів між Вірменією, Азейбаржаном та, звісно, стан терористичної діяльності відносно України зі сторони Росії. Крім того зроблені висновки, які вплинуть на збереження глобального миру майбутнім поколінням необхідна консолідація сил усієї світової спільноти в боротьбі з терористичними проявами, їх викриттям і покаранням, а також зазначено, що Інтернет став основним шляхом для підшукування співучасників для вчинення терористичної діяльності.

Ключові слова: *тероризм, терористичні акти, терористичні загрози, багатоаспектність проблеми, історія появи тероризму, міжнародний тероризм, тероризм як деформоване мультиявище.*

Sobko H. M., Shchyrska V. S. Historical determinants that influence terrorist threats

The article is devoted to the analysis of the types of threats in the commission of criminal offenses related to a terrorist act, namely: The study of terrorism and terrorist acts in the interpretation of international conflicts is an urgent problem of the XXI century. These phenomena pose a direct threat to citizens and national security of states. In the international sphere, they endanger the world community, destroy interstate relations, leading them to armed conflicts that take the lives of innocent citizens. In this destructive environment, organizers of criminal terrorist acts interfere in the internal affairs of countries and establish total control over sovereign politicians. The exposure of criminal and terrorist organizations in order to prevent terrorist threats is a necessity of our time.

The study of terrorism and terrorist acts in the interpretation of international conflicts is an urgent problem of the twenty-first century. These phenomena pose a direct threat to citizens and national security of states. In the international sphere, they endanger the world community, destroy interstate relations, leading them to armed conflicts that take the lives of innocent citizens. In a destructive environment, organizers of criminal terrorist acts interfere in the internal affairs of countries and establish total control over sovereign politicians. Exposing criminal and terrorist organizations in order to prevent terrorist threats is a necessity of our time.

The article provides examples of international conflicts between Armenia and Azeybarzhan and, of course, the state of terrorist activity against Ukraine by Russia. In addition, the author draws conclusions that will affect the preservation of global peace for future generations, the need to consolidate the forces of the entire international community in the fight against terrorist manifestations, their exposure and punishment, and notes that the Internet has become the main way to find accomplices for terrorist activities.

Key words: *terrorism, terrorist acts, terrorist threats, multidimensional nature of the problem, history of terrorism, international terrorism, terrorism as a deformed multidimensional phenomenon.*

Постановка проблеми. Однокореневі феномени тероризму є багатогранними і тому досліджуються з точки зору вчених, які представляють різні науки: філософію, соціологію, психологію, конфліктологію, юриспруденцію, політологію тощо. Завдяки їм створено масивну, теоретичну, мультидисциплінарну базу, яка постійно поповнюється новими дослідженнями. Відповідно до багатоаспектності, схильності до видозмін, наукові підходи до явища тероризму різняться залежно від виду та ракурсу розгляду.

Французькі вчені Я. Майад та А.М. Дурантон-Крабол [1, с. 221] визначають поняття «тероризм», загалом відносячи його до злочину, що загрожує людському спокою та безпеці, ображає загальну совість і завдає шкоди людській гідності.

Американські вчені В. Маллісон і С. Маллісон розглядають міжнародний тероризм з точки зору загальної теорії права. Вони дають визначення терору: «це систематичне виконання крайнього насильства для досягнення публічних або політичних цілей» [2, с. 21].

У. Бек, Е. Гідденс, Б. Гросскап, М. Креншоу, В. Лакер, С. Ломброзо, Н. Лівінгстон, М. Функе, А. Шмідт розглядають тероризм у сфері політики. Е. Арегача визначав тероризм як акти, які самі по собі є традиційними формами загально-кримінальних кримінальних правопорушень, але вчиняються умисно з метою викликати паніку, безладдя і терор в організованому суспільстві, зруйнувати громадський порядок, паралізувати протидію терору з боку суспільних сил та інтенсифікувати лихоліття і страждання суспільства [3, с. 70].

Проблеми тероризму, терористичного акту є одними з найбільш гострих сучасних проблем. Дослідження їх проводиться в різних аспектах. Терористичний акт в аспекті міжнародного права досліджується в роботі В. Ф. Антипенко [4], як дестабілізуюче систем – не явище в соціально-філософському та соціологічному вимірах – у працях О. П. Дзьобаня [5], О. Г. Данильяна, Ю. Ю. Калиновського [6]. У науці кримінального права проблемі кваліфікації, зокрема кваліфікації терористичного акту, було присвячено публікації В. Ф. Антипенко [4], Ус О. В. [7], В. Я. Тація [8] та ін.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз загроз тероризму як механізму організації міжнародних конфліктів.

Виклад основного матеріалу. Походження тероризму світова історія відносить до 66–73 рр. до н.е., це терористичні акти, організовані єврейським політичним угрупуванням зелотів (гр. «ревнителі»), які боролися методами терору проти римлян за автономію Фессалонії. Потім були Варфоломіївська ніч, Французька буржуазна революція, Паризька комуна, інквізиція, які ввійшли в історію як символи жорстокості та невиправданого насильства. Усі наступні прояви терористичних дій асоціюються з жорстокістю, насильством і страхом, а також з їхніми організаторами: легіонерами. Калігули, опричниками послідовниками Робесп'єра, НКВС Сталіна, службами безпеки Гітлера, Мао Цзедуна, Пол Пота, Піночета, Хусейна тощо [9]. У фашистській Німеччині механізм диктатури містив у собі терористичний апарат, що вирізнявся крайньою жорсткістю: СА, СС, гестапо, «Народний трибунал» тощо.

Фашизм став смертельною загрозою для всього людства, поставивши під питання існування багатьох народів. Використовувалася ретельно розроблена система масового знищення людей, за деякими підрахунками, через концентраційні табори пройшло близько 18 млн осіб усіх національностей Європи. В XX ст. спектр мотивів для використання методів терору не тільки істотно розширився, а й став постійним чинником суспільного життя.

Спецслужби низки тоталітарних держав у своїй діяльності стали використовувати терористичні методи. Державний тероризм набув такого розмаху, що 39-та сесія Генеральної Асамблеї ООН у 1984 р. ухвалила спеціальну резолюцію «Про неприпустимість політики державного тероризму і будь-яких дій держав, спрямованих на підрив суспільно-політичного ладу в інших суверенних державах» [10].

Найбільшу загрозу для світової спільноти становить міжнародний тероризм, стрімке зростання якого призвело до страждань і загибелі великої кількості людей. За даними журналу «Економіст», кількість жертв міжнародного тероризму з 1968 р. до 1995 р. становила близько 9 тис. осіб, а з 1996 р. до 2000 р. – вже близько 5 тис. осіб.

Початок XXI ст. увійшов в історію людства через небувалий за кількістю людських жертв терористичний акт у Нью-Йорку 11 вересня 2001 р. з боку релігійних екстремістів [9].

Незважаючи на те, що серед глобальних загроз людству міжнародний тероризм не входить до десятки найнебезпечніших, від цього він не втрачає своєї руйнівної сили та не стає небезпечнішим, бо він збудований на людиноненависництві, і жодні соціальні причини не можуть слугувати йому виправданням. Діяльність терористичних груп і організацій із середини XX ст. не має кордонів. Незважаючи на активну боротьбу з цим потворним антигуманним явищем, ніхто не застрахований від його погроз і нападів. Використовуючи тероризм і його прояви, зацікавлені суб'єкти вносять

у міжнародну обстановку страх і жах, розривають налагоджені зовнішні зв'язки чужих країн, порушують міжнародне право і права людини.

Фактично, терористичні дії виражають безпідставні амбіції і домагання агресивних міжнародних суб'єктів на те, що, за міжнародним правом, їм не належить. Чи варто після цього говорити про зникнення етичних виправдань терористів?...

Завдання терористів – завдати максимальної шкоди, не зважаючи на людські жертви, посіяти паніку в суспільстві, викликати в людей зневіру в здатність влади контролювати ситуацію, порушити спокійне і безпечне життя громадян. Акції терористичних організацій спрямовані не тільки на загострення і дестабілізацію обстановки в конкретному регіоні, а й на захоплення влади, територіальний переділ, насильницьку зміну конституційного ладу.

Одним з прикладів ведення терористичної діяльності є конфлікт Азербайджана та Вірменії. Вірменія завжди проводила політику миру і співробітництва. Однак, Вірменією сприяла відродженню національної свідомості та єдності азербайджанців, Азербайджан перетворився на сильну, незалежну державу з розвиненою економікою, що включена до світового ринку, став автором регіональних нафтових, газових і комунікаційних проектів. Вірменія виявилася ізольованою від регіонального життя і проектів.

Війна в Україні сьогодні має інший характер, ніж більшість збройних конфліктів XXI століття. На сході країни йдуть бої за контроль над територіями, з чіткою лінією фронту, де війська обох сторін ведуть активні бойові дії. Водночас в інших регіонах України спостерігається інша картина – серія ударів, які більше нагадують терористичні акти, ніж традиційні воєнні дії.

Згідно з кримінальним кодексом США, тероризм визначається як насильницькі дії, спрямовані на залякування цивільного населення, вплив на державну політику шляхом примусу або масового знищення. Якщо розглядати події через цю призму, то обстріли Сергіївки, Кременчука, Харкова та Часового Яру можна назвати актами тероризму. Влучання ракети в торговий центр у Кременчуці, Одесі численні обстріли житлових районів Харкова касетними боєприпасами, удари по багатоповерхівках із масовими жертвами – усе це свідчить про спрямованість на знищення цивільної інфраструктури та мирного населення.

Росія в цих випадках не переслідує традиційних воєнних цілей. Вона не веде сухопутний наступ, її плани окупації Харкова провалилися, а житлові будинки не становлять військової загрози. Справжня мета таких атак – поширення страху серед українців, дестабілізація суспільства та спроба примусити Україну до поступок. Проте, як свідчить історія, бомбардування мирного населення нерідко мають протилежний ефект – зміцнюють рішучість опору.

Попри регулярні удари, багато українців адаптувалися до реалій війни. У містах, таких як Одеса, життя продовжується: люди п’ють каву в кав’ярнях, навіть не зупиняючись під час звуку сирен. Проте ракетні атаки мають конкретну стратегічну мету – змусити людей тікати, створюючи потік біженців, економічно послабити країну, підірвати її відновлення та перешкодити поверненню громадян з-за кордону. Постійні руйнування житлових будинків та інфраструктури створюють атмосферу нестабільності, яка заважає інвестиціям і розвитку.

Таким чином, ці обстріли мають чітку мету – посіяти хаос, страх і економічну нестабільність. Це відповідає класичним методам тероризму, спрямованого на підрив довіри до держави та послаблення її спроможності до опору.

Так, за 2024 рік було винесено 4 обвинувальних вирока за ст. 113 «Диверсія», за 2022 рік – 2 вироки (один – 258 та інший 258-1), за 2023 рік 1 вирок, за 2024 рік було винесено обвинувальних вироків за ст. 258 КК «Терористичний акт» – 1 вироки, тоді як за попередні роки не було винесено жодного обвнувального акту за ст. 258 КК України.

Висновки. Резюмуючи викладене, наголошу на власному погляді на феномен тероризму та інших, однокореневих із ним мультиявищ – це деформоване сприйняття дійсності, вибудуване на власних, спотворених амбіціях, людиноненависництві й уседозволеності; на державному рівні, із пріоритетом власної зверхності, привнесене в національну ідею. Якщо агресивні міжнародні суб'єкти мають покровителів, які користуються амбіціями терористів, з метою просування власних інтересів, вони повинні розуміти, що в майбутньому, у разі розбіжності їхніх інтересів з агресорами, цей механізм може бути спрямований проти них самих. Для збереження глобального миру майбутнім поколінням необхідна консолідація сил усієї світової спільноти в боротьбі з терористичними проявами, їх викриттям і покаранням.

Хоча відповідальність за протидію використанню Інтернету в терористичних цілях зрештою лежить на державах-членах, співпраця з основними зацікавленими сторонами в приватному секторі має вирішальне значення для ефективного виконання цієї функції. Упереджувальна взаємодія із зацікавленими представниками приватного сектору, такими як провайдери послуг Інтернет, веб-сайти, що надають послуги з розміщення користувацького контенту, і пошукові системи в Інтернеті, продовжуватиме відігравати важливу роль у справі обмеження доступності поширюваного через Інтернет контенту, пов'язаного з тероризмом.

У зв'язку з регулюванням використання Інтернету в терористичних цілях корисним було б створення партнерств між державним і приватним сектором. Схожі ініціативи були з успіхом розроблені стосовно інших сфер протидії тероризму і боротьби з кіберзлочинністю в цілому. Ініціативи такого роду ведуть до створення форуму для офіційного і неофіційного діалогу між партнерами з державного і приватного секторів, а також дозволяють здійснювати такі допоміжні заходи, як спільні навчальні програми, що можуть сприяти ліквідації бар'єрів у спілкуванні та подальшому зміцненню довіри та взаєморозуміння, а також виробленню членами партнерства, які беруть участь в партнерствах, однакової практики.

Список використаних джерел:

1. Duranton-Crabol A.M. L'Europede l'extreme droitede 1945 a nos jours. Brusselles, 1991, p. 221.
2. Mayaud Y. Leterrorisme. Paris, 1997. 146 p.
3. Aregecha E. The indien journal os International. Law. 1977. V. XVII. № 1, p. 70.
4. Антипенко В.Ф. Протидія сучасному тероризму з позицій оцінки його міжнародної сутності. Тероризм і боротьба з ним. Аналіт. розробки, пропоз. наук. і практ. працівників: Міжвід. наук. зб. / За ред. А.І. Комарової, Ю.В. Землянського, В.О. Євдокимова та ін. К.: НДІ «Проблем людини», 2000. Т. 19(1). 610 с.
5. Дзьобань О. П. Насильство як модифікація антитолерантності. *Політологічний вісник :* зб. наук. пр. / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. 2011. Вип. 54. С. 121–132.
6. Danilyan O., Dzeban O., Kalynovskyi Yu. Social instability as a global trend of the modern world. *Cogito.* 2022. Vol. 14, issue 3. P. 141–161.
1. 7.Ус О. В. Теорія та практика кримінально-правової кваліфікації : лекції / О. В. Ус. Харків : Право, 2018. 368 с.
7. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 5-те вид., переробл. і доповн. Харків : Право, 2015. 528 с.
8. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 2: Особлива частина / за заг. ред. В. Я. Тація та ін. 5-те вид., доповн. Харків : Право, 2013. 1040 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Tatsii_Vasyl/Kryminalnyi_kodeks_ Ukrainy_Naukovo-praktychnyi_komentar_u_dvokh_tomakh_Tom_2_Osoblyva_ chastyna.pdf (дата звернення: 04.02.2025).
9. Світова історія тероризму. URL: http://xne1 afidiskdd7a4d.com/about/bezopasnoct/ (Дата звернення: 20.03.2025).

10. Резолюція ГА ООН «Про неприпустимість політики державного тероризму та будь-яких дій держав, спрямованих на підрив суспільно-політичного устрою в інших суверенних державах». 39 сесія, 1984 р. URL: http://www.un.org/ru/ga/39/docs/39res.shtml/ (Дата звернення: 29.03.2025).

11. Попович О. С. Терористичний акт: поняття, склад злочину, кваліфікація: автореферат дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2019. 21 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua//jspui/handle/123456789/16540 (дата звернення: 15.01.2025).

ТАРАСЕНКО О. С.,
кандидат юридичних наук,
директор
(Департамент освіти, науки та спорту Міністерства внутрішніх справ України)

УДК 343.3
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.49

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ВИМІР ПРАВООХОРОННОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ДІЇ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

У статті проведено кримінально-правовий вимір правоохоронної функції держави в умовах дії правового режиму воєнного стану. Статтю спрямовано на систематизацію існуючих правових підходів і визначення оптимальних рішень для удосконалення українського законодавства.

Констатовано, що в умовах війни правоохоронні органи України почали виконувати не властиві їм функції – від участі у бойових діях у складі зведених загонів сил безпеки і оборони, до надання побутових послуг громадянам України на деокупованих територіях чи територіях, наближених до зони активних бойових дій – евакуація цивільного населення, перша медична допомога, заготівля дров в опалюваний сезон та ін. Не дивлячись на це, в суспільстві через у першу чергу соціальні мережі продовжують третій рік тиражуватися маніпулятивні дані про негайну мобілізацію працівників усіх правоохоронних органів, у першу чергу поліцейських.

На обговорення виносено пропозицію щодо можливого доповнення ст. 26 КК України ч. 2, в якій доцільно/недоцільно передбачити можливість визнання співучастю умисне вчинення підлеглим умовах воєнного стану злочинів, передбачених ст.ст. 437, 438, 439, 442, 442-1 при обізнаності про це військового командира або начальника, оскільки положення Загальної частини КК України мають були та мають бути основою для застосування Особливої частини КК України; питання доцільності/недоцільності внесення змін до ч. 2 ст. 13 КК України, в якій вказано, що незакінченим кримінальним правопорушенням є готування до кримінального правопорушення та замах на кримінальне правопорушення. У ч. 1 та ч. 2 ст. 31-1 КК України передбачена обізнаність військового командира або начальника про намір підлеглого вчинити вказані вище злочини. Саме поняття «намір», крім ст. 31-1 КК України, ще чотири рази вживається у Загальній частині КК України та двічі в Особливій частині КК України. Питання про намір як стадії вчинення кримінального правопорушення є перспективним напрямом подальших досліджень.

Ключові слова: *права людини, воєнний стан, правоохоронна діяльність, воєнні злочини, Перемога.*

Tarasenko O. S. Criminal-legal dimension of the law enforcement function of the state under the legal regime of martial law

The article presents a criminal-legal dimension of the law enforcement function of the state under the legal regime of martial law. The article is aimed at systematizing existing legal approaches and identifying optimal solutions for improving Ukrainian legislation.

It is stated that in wartime, law enforcement agencies of Ukraine began to perform functions that are not theirs – from participating in combat operations as part

of consolidated units of security and defense forces, to providing domestic services to citizens of Ukraine in deoccupied territories or territories close to the zone of active combat operations – evacuation of the civilian population, first aid, procurement of firewood during the heating season, etc. Despite this, manipulative data about the immediate mobilization of employees of all law enforcement agencies, primarily police officers, has been circulating in society for the third year, primarily through social networks.

A proposal was put forward for discussion regarding a possible addition to Art. 26 of the Criminal Code of Ukraine, Part 2, in which it is expedient/inexpedient to provide for the possibility of recognizing as complicity the intentional commission of crimes by a subordinate under martial law, provided for in Articles 437, 438, 439, 442, 442-1, with the knowledge of the military commander or chief, since the provisions of the General Part of the Criminal Code of Ukraine have been and should be the basis for the application of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine; the question of the expediency/inexpediency of amending Part 2 of Article 13 of the Criminal Code of Ukraine, which states that an unfinished criminal offense is preparation for a criminal offense and an attempt to commit a criminal offense. In Parts 1 and 2 of Article 31-1 of the Criminal Code of Ukraine, the military commander or chief's knowledge of the subordinate's intention to commit the above crimes is provided. The very concept of "intention", except for Art. 31-1 of the Criminal Code of Ukraine, is used four more times in the General Part of the Criminal Code of Ukraine and twice in the Special Part of the Criminal Code of Ukraine. The question of intent as a stage of committing a criminal offense is a promising direction for further research.

Key words: *human rights, martial law, law enforcement activities, war crimes, Victory.*

Постановка проблеми. Український народ ось уже третій рік поспіль протистоїть російській відкритій збройній агресії, яка за прогнозами навіть західних політиків мала закінчитися за декілька тижнів у березні 2022 року знищенням незалежної України, мала по суті повторитися сторічна історія початку XX століття.

Разом із тим, безпрецедентна підтримка всього українського народу сил безпеки і оборони посприяла фінансовій та військовій підтримці України абсолютною більшістю держав, в яких права і свободи людини і громадянина є найвищими соціальними цінностями.

У свою чергу, правоохоронні органи України почали виконувати не властиві їм функції – від участі у бойових діях у складі зведених загонів сил безпеки і оборони, до надання побутових послуг громадянам України на деокупованих територіях чи територіях, наближених до зони активних бойових дій – евакуація цивільного населення, перша медична допомога, заготівля дров в опалюваний сезон та ін. Не дивлячись на це, в суспільстві через у першу чергу соціальні мережі продовжують третій рік тиражуватися маніпулятивні дані про негайну мобілізацію працівників усіх правоохоронних органів, у першу чергу поліцейських.

Метою дослідження є проведення кримінально-правового виміру правоохоронної функції держави в умовах дії правового режиму воєнного стану. Статтю спрямовано на систематизацію існуючих правових підходів і визначення оптимальних рішень для удосконалення українського законодавства.

Стан дослідження. Дослідженням кримінально-правового забезпечення правоохоронної діяльності в особливий період займалися значна кількість вчених. Серед найбільш відомих прізвищ слід виокремити імена наступних: Акімов М., Березняк В., Берднік І., Бондаренко М., Брич Л., Воробей С., Гацелюк В., Головко М., Головкін О., Гунько Н., Ілларіонов О., Кравчук О., Кубальський В., Кузнецов В., Лихова С., Матюшенко О., Навроцький В., Політова А., Рубащенко М., Сийплокі М., Стефанів Н., Шаблистий В., Шевченко С., Юнін О. та

інші. Однак відкритим залишається питання щодо кримінально-правового виміру правоохоронної функції держави в умовах дії правового режиму воєнного стану.

Виклад основного тексту. До повномасштабного вторгнення росії в Україну, аксіоматичним було твердження про те, що правоохоронними органами прийнято називати ті державні установи й організації, які функціонують у суспільстві й основним завданням діяльності яких є забезпечення законності, боротьби зі злочинністю та іншими правопорушеннями [1, с. 15], що у свою чергу свідчить про доцільність окремого монографічного дослідження правоохоронної функції держави в умовах дії правового режиму воєнного стану, правового забезпечення правоохоронної діяльності в особливий період.

Не дивлячись на значну роль правоохоронців у протидії злочинності, безпосередній участі у бойових діях, у документуванні воєнних злочинів, в суспільстві через у першу чергу соціальні мережі продовжують третій рік тиражуватися маніпулятивні дані про негайну мобілізацію працівників усіх правоохоронних органів, у першу чергу поліцейських, вказуючи на їх шатну чисельність 200 чи 300 тисяч осіб.

Наразі в Національній поліції є близько 75 тисяч осіб чоловічої статті мобілізаційного віку, приблизно 15 тисяч із яких безпосередньо приймає участь у бойових діях. Інша частина поліцейських, крім своїх щоденних поліцейських послуг, виконують додаткові функції під час воєнного стану – це і контроль за дотриманням комендантської години, охорона об'єктів критичної інфраструктури, розмінування, служба на блокпостах, евакуація людей із населених пунктів [2].

Також хочу відмінити той факт, що наразі в Україні правоохоронними органами задокументовано та розслідується більше 150 тисяч воєнних злочинів, вчинених військовослужбовцями та іншими комбатантами російської федерації як на території України, так й росії (ці злочини у першу чергу стосуються неналежного поводження, катування та вбивства українських військовослужбовців та цивільних осіб, які перебувають у полоні). По суті щодня реєструється 200-300 воєнних злочинів, значна частина яких документується в тому числі англійською мовою та направляється до прокурорів Міжнародного кримінального суду.

Якщо міжнародні правозахисні організації цілодобово моніторять стан дотримання прав російських військовополонених, яких утримує Україна та яким загрожує мабуть тільки ожиріння, то до місць тримання українських заручників, в тому числі на тимчасово окупованих територіях, вони навіть не намагаються отримати доступ. У зв'язку із цим дозволю собі риторичне запитання: чому представники міжнародного комітету Червоного Христа не чергують разом із українськими медиками та представниками спецслужб у місцях зустрічі українських військовополонених, яких успішно обміняли? Чому вони не приймають участь у фіксації стану виснаженості, запущеності різних хвороб та поранень, слідів катувань та нелюдського ставлення? Хай це залишиться на їх совісті, оскільки для них є важливішими є щорічні внески від держави-терориста, ніж документування воєнних злочинів її представників.

У цьому питанні варто нагадати про те, що Верховна Рада України прийняла на засіданні 21 серпня 2024 року Закон України про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправки до нього, внесений Президентом України Володимиром Зеленським. Цим документом визначається юрисдикція Міжнародного кримінального суду щодо злочину геноциду, злочинів проти людяності, воєнних злочинів, а також відповідне ґрунтовне визначення цих злочинів, їх тлумачення, процедури їх розслідування та здійснення міжнародного правосуддя. Україна стала 125-ю державою-членом Міжнародного кримінального суду та набула повноправного членства в Міжнародному кримінальному суді і тепер може брати участь у роботі Асамблеї держав – учасниць Римського статуту, зможе подавати кандидатури для обрання суддів та прокурорів Міжнародного кримінального суду [3].

Вказаним законом внесено суттєві зміни у першу чергу до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України. Так, в КК України з'явився новий вид співучасті – ст. 31-1 «Кримінальна відповідальність військових командирів, інших осіб, які

фактично діють як військові командири, та інших начальників», якою передбачається відповідальність військових командирів за злочини, що вчинили їх підлеглі в умовах воєнного стану – ст. 437 «Злочин агресії», ст. 438 «Воєнні злочини», ст. 439 «Застосування зброї масового знищення», ст. 442 «Геноцид» та ст. 442-1 «Злочини проти людяності».

Такі зміни законодавства у сфері кримінальної юстиції потребують свого обговорення серед різних фахівців, потребують свого наукового обґрунтування можливі незначні коригування. Так, на обговорення варто винести питання щодо зміни поняття співучасті, закріпленого у ст. 26 КК України «співучастю у кримінальному правопорушенні є умисна спільна участь декількох суб'єктів кримінального правопорушення у вчиненні умисного кримінального правопорушення» [4].

У ч. 1 та ч. 2 ст. 31-1 КК України по суті ведеться мова відповідальність військового командира або іншої особи, яка фактично діє як військовий командир, начальника, внаслідок нездійснення ними належного контролю над підлеглим, якщо при цьому військовий командир, начальник, знав або, зважаючи на обставини, що склалися на той час, повинен був і міг знати, що зазначена підлегла особа вчинила або мала намір вчинити такий злочин, проте не вжив дій, які повинен був і міг вжити у межах своїх повноважень для запобігання чи припинення вчинення злочину або для повідомлення про такий злочин компетентного органу.

На обговорення виноситься пропозиція щодо можливого доповнення ст. 26 КК України ч. 2, в якій доцільно/недоцільно передбачити можливість визнання співучастю умисне вчинення підлеглим умовах воєнного стану злочинів, передбачених ст.ст. 437, 438, 439, 442, 442-1 при обізнаності про це військового командира або начальника, оскільки положення Загальної частини КК України мають були та мають бути основою для застосування Особливої частини КК України.

Також слід обговорити питання доцільності/недоцільності внесення змін до ч. 2 ст. 13 КК України, в якій вказано, що незакінченим кримінальним правопорушенням є готування до кримінального правопорушення та замах на кримінальне правопорушення. У ч. 1 та ч. 2 ст. 31-1 КК України передбачена обізнаність військового командира або начальника про намір підлеглого вчинити вказані вище злочини. Саме поняття «намір», крім ст. 31-1 КК України, ще чотири рази вживається у Загальній частині КК України та двічі в Особливій частині КК України. Таким чином, постає запитання у першу чергу до фахівців у галузі кримінального права: чи є намір стадією вчинення кримінального правопорушення та чи слід його перебачити в загальній частині КК України? Відповідь на нього передбачає проведення окремого дослідження з обов'язковим формулюванням законодавчих пропозицій.

Іншим аспектом піднятої мною проблеми є належна комунікація представників держави громадян, особливо тих, які перебували чи продовжують перебувати під тимчасовою окупацією. Це напряму стосується діяльності правоохоронних органів і у післявоєнний період, коли очікується сплеск корисливо-насильницької, збройної злочинності.

Так, варто погодитися із Р.О. Кушніренком з приводу того, що запобіжні поліцейські заходи у тому числі в післявоєнний період повинні бути спрямовані на:

а) недопущення концентрації криміногенного елементу в громадських, людних місцях, особливо після 18-20 години, в комендантську годину;

б) оперативний систематичний огляд парків, скверів, бесідок та інших місць можливого «дозвілля» та припинення вживання у таких місцях алкогольних напоїв;

в) огляд підозрілих та нетверезих осіб, їх документів, особливо на предмет наявності у них холодної чи вогнепальної зброї, інших предметів, які використовуються для завдання шкоди здоров'ю людини (палки, скло, цвяхи, кастети, саморобні ножі, викрутки тощо);

г) оперативний контроль за найбільш криміногенними місцями збуту алкогольних напоїв, магазинів, павільйонів тощо;

д) обов'язкове реагування на повідомлення громадян про порушення громадського порядку, сварки та бійки, з виїздом на місце пригоди та проведенням індивідуальних профілактичних заходів;

е) активне залучення громадян до охорони громадського порядку, сприяння останнім у здійсненні профілактичних заходів, проведення їх навчання та підготовки [5, с. 143-144].

Наразі є доцільною розробка концепції поліцейської діяльності на деокупованих територіях в умовах воєнного стану та у післявоєнний період [6]. Після її розробки, обговорення та прийняття має бути затверджений Кабінетом Міністрів України план з її реалізації. Звичайно, наразі є декілька нормативно-правових актів з грифом обмеження інформації, проте у відкритому доступі подібного документа не існує. Українці, які проживають на тимчасово окупованих територіях, мають знати, що держава про них пам'ятає та вживає та вживатиме усіх заходів задля належного захисту прав і свобод кожної людини, яка вважає себе громадянином України.

Висновки. Отже, правоохоронна функція держави в умовах дії правового режиму воєнного стану має свої особливості, ефективність реалізації якої в тому числі залежить від довіри та підтримки громадян. Має бути постійний діалог представників держави із громадянами, кожен громадянин України має чітко зрозуміти, що направлення усіх працівників правоохоронних органів на війну призведе до руйнації держави і з середини, до зростання небаченого рівня злочинності, до утвердження права сильного, а не сили права. Зміни до законодавства, прийняті в умовах воєнного стану, що суттєво впливають на діяльність правоохоронних органів, мають бути пріоритетними для науковців, особливо при підготовці дисертаційних досліджень.

Список використаних джерел:

1. Бандурка О. Реформа системи органів виконавчої влади України. *Вісник Національної академії прокуратури України.* 2011. № 1. С. 12-17.

2. Клименко розповів, скільки поліцейських бере участь у війні з росією. URL: https://www.slovoidilo.ua/2024/04/13/novyna/bezpeka/klymenko-rozpoviv-skilky-policejskyx-bere-uchast-vijni-rosiyeyu (дата звернення: 20.01.2025).

3. *Верховна Рада України* ратифікувала Римський статут Міжнародного кримінального суду та поправки до нього. URL: https://www.rada.gov.ua/news/razom/252711.html. (дата звернення: 20.01.2025).

4. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 20.01.2025).

5. Кушніренко Р. О. Кримінологічна характеристика та запобігання умисним посяганням на життя людини: дис… на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук спец.: 12.00.08. Дніпро, 2023. С. 143-144.

6. Kapustnyk, V., Kryvenko, O., Andrushchenko, I., Lisovol, O., & Shablystyi, V. Challenges in applying international humanitarian law in contemporary armed conflicts: the case of Russia's war against Ukraine. *Amazonia Investiga*, 13(82), 2024, 378-390.

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

ВЕЙЦ А. М.,
доктор філософії,
старший помічник начальника відділу
забезпечення якості освітньої діяльності
та вищої освіти
(Військова академія (м. Одеса))

УДК 347.77
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.50

ТИПОВІ СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ КІБЕРЗЛОЧИНУ, ВЧИНЕНОГО ЗА УЧАСТЮ ВІЙСЬКОВОЇ ПОСАДОВОЇ ОСОБИ

У статті розглянуто типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування кіберзлочину, вчиненого за участю військової посадової особи.

До найтиповіших слідчих ситуацій на початковому етапі розслідування вказаної категорії кримінальних правопорушень віднесено наступні: коли виявлено несанкціоновані дії з інформацією за результатами роботи суб'єкта контролю у військовій та оборонній сфері в межах наданих йому повноважень (відомостей, які дозволяють визначити конкретну особу правопорушника, недостатньо); коли виявлено несанкціонований збут або розповсюдження інформації з обмеженим доступом за результатами оперативного обслуговування (моніторингу) військового кіберсередовища (відомостей, які дозволяють визначити конкретну особу правопорушника, недостатньо); коли виявлено несанкціоновані дії з інформацією у військовому кіберпросторі за результатами оперативної розробки за оперативно-розшуковою справою (відомостей, які дозволяють визначити конкретну особу правопорушника, достатньо); коли виявлено несанкціоновані дії вищезазначеного характеру під час здійснення досудового розслідування в іншому раніше дорученому кримінальному провадженні (відомостей, які дозволяють визначити конкретну особу правопорушника, недостатньо).

Запропонована класифікація має нормативне, а також науково-теоретичне підґрунтя, оскільки при її створенні було враховано як положення чинного законодавства, так і доробки відомих дослідників у галузі криміналістики. Визначення типових слідчих ситуацій дозволяє не лише систематизувати процес розслідування кіберзлочинів у військовій сфері, а й сприяє розробці ефективних методичних рекомендацій для слідчих та оперативних підрозділів. Результати проведеного дослідження можуть бути використані у практичній діяльності правоохоронних органів, а також при розробці навчальних програм для підготовки фахівців у сфері криміналістики та кібербезпеки.

Ключові слова: *слідчі ситуації, слідчий, розслідування, несанкціоновані дії, оперативно-розшукова діяльність, військова посадова особа, кіберзлочин, інформаційна безпека, кіберпростір.*

Veits A. M. The typical investigative situations of the initial stage of investigating a cybercrime committed with the involvement of a military official

The article examines typical investigative situations at the initial stage of investigating a cybercrime committed with the involvement of a military official.

The most common investigative situations at this stage of investigating such criminal offenses include the following: when unauthorized actions with information are detected as a result of the activities of a control entity in the military and defense sector within its granted powers (there is insufficient information to identify the specific offender); when unauthorized distribution or sale of restricted information is detected as a result of operational monitoring of the military cyberspace (there is insufficient information to identify the specific offender); when unauthorized actions with information in the military cyberspace are detected as a result of operational development within an investigative case (there is sufficient information to identify the specific offender); when unauthorized actions of the aforementioned nature are detected during the pre-trial investigation of another previously assigned criminal proceeding (there is insufficient information to identify the specific offender).

The proposed classification has both regulatory and scientific-theoretical foundations, as it takes into account both the provisions of current legislation and the research contributions of well-known scholars in the field of forensic science. Identifying typical investigative situations not only helps systematize the process of investigating cybercrimes in the military sphere but also contributes to the development of effective methodological recommendations for investigators and operational units. The findings of this study can be used in the practical activities of law enforcement agencies, as well as in the development of educational programs for training specialists in forensic science and cybersecurity.

Key words: *investigative situations, investigator, investigation, unauthorized actions, operational-investigative activities, military official, cybercrime, information security, cyberspace.*

Вступ. У процесі взаємодії між людьми постійно формуються суспільні відносини, багато з яких не мають чітких правових норм, оскільки закон не здатний передбачити всі варіанти поведінки учасників таких взаємодій. Основою для аналізу цих моделей є принцип системності. Яка зазначає Г. М. Грецька, системний підхід у філософії полягає в комплексному сприйнятті явищ, об'єктів і процесів, що дозволяє застосовувати його як найбільш ефективний метод для дослідження різноманітних складних систем, серед яких – технічні, економічні, соціальні, екологічні, політичні та біологічні [1, с. 21].

Системний підхід в будь-якій науковій галузі реалізується через використання набору методів, які дозволяють вивчати характеристики, структуру та функції об'єктів, явищ чи процесів, що аналізуються. Це також дає можливість розглядати систему як цілісну одиницю, досліджуючи складні зв'язки між її елементами та вплив одних елементів на інші. Поняття "зв'язок", у свою чергу, охоплює різні аспекти "залежностей" і "поділу", які визначаються як важливі характеристики соціальних відносин. У такому контексті діяльність учасників відносин не зводиться лише до активних дій, але включає також їх пасивні позиції та взаємодію, яка визначається їх ролями та становищем у суспільстві.

Ці методологічні принципи, що стосуються особливостей слідчої діяльності, виявляються через дослідження взаємозв'язку низки наукових категорій, що утворюють єдину систему, таких як "типові слідчі ситуації", "типові версії", "тактичні завдання", "типові програми розслідування", "етапи розслідування". Враховуючи складність досудового розслідування кримінальних правопорушень, скоєних у кіберпросторі за участю військових посадових осіб, вбачається за доцільне зупинитися саме на типових слідчих ситуаціях, що виникають на початковому етапі розслідування таких кіберзлочинів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання щодо типізації слідчих ситуацій та їхнього практичного застосування розглядалися у працях багатьох науковців. Серед них слушно відмітити: Г. М. Грецьку [1], А. Ф. Волобуєва [2], В. А. Журавля [3], О. В. Пчеліна [4], В. В. Тіщенка [5], В. М. Стратонова [6] та інших. Щодо проблематики слідчих ситуацій

незаконного втручання в роботу електронно-обчислювальних машин, то вона знайшла своє відображення в роботах В. О. Голубєва [7], Л. В. Борисової [8], О. А. Самойленко [9] тощо.

Однак у науковій площині не досліджувалися слідчі ситуації початкового етапу розслідування кіберзлочину, вчиненого за участю військової посадової особи, що й зумовлює актуальність даної статті.

Постановка завдання. Метою статті є виокремлення й дослідження типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування кіберзлочину, вчиненого за участю військової посадової особи.

Результати дослідження. Аналіз наукових робіт, опублікованих у період з 1980 по 2000 роки, дозволяє зробити висновок, що розслідування злочинів розглядається вченими як складний процес, що має пізнавальний характер. Однак, цей процес має ряд характеристик, що визначають його структуру. По-перше, слідча діяльність обмежена певними просторовими та часовими рамками, які регулюються відповідними правовими актами. По-друге, вона відбувається в специфічному середовищі, що включає в себе сукупність навколишніх умов, які змінюються і взаємодіють між собою, впливаючи на дії учасників процесу.

Багатогранність цієї категорії викликала різні підходи серед дослідників при визначенні її сутності. Більшість вчених акцентували увагу на важливості окремих аспектів, що характеризують стан розслідування, зокрема на окремих елементах його класифікації чи типових ситуаціях. Проте, сутність слідчої ситуації залишилася незмінною. Підсумовуючи погляди науковців, можна сказати, що слідча ситуація визначається як стан розслідування, який залежить від інформаційної моделі злочину (наявність або відсутність даних про його складові, тобто елементи криміналістичної характеристики), від доказів та оперативно-розшукової інформації щодо предметів доказування, від психологічних зв'язків між учасниками розслідування, від технічної оснащеності слідчого підрозділу та інших чинників, важливих для виконання основних і тактичних завдань розслідування. А. Ф. Волобуєв зазначає, що поняття типової слідчої ситуації все частіше використовують для чіткої організації методик розслідування, в тісному зв'язку з етапами розслідування, що підвищує практичну цінність наукових досліджень. Визначення типових слідчих ситуацій для кожного етапу розслідування додає структурованості та ясності методикам розслідування [2, с. 203-204].

Слід зазначити, що в більшості криміналістичних досліджень процес розслідування зазвичай поділяють на два основних етапи – початковий та наступний. Загальноприйнятим є підхід, при якому в теорії криміналістики виділяють типові ситуації для кожного з цих етапів. Проте залишається дискусійним питання про чіткість визначення меж між цими етапами. О. А. Самойленко вважає, що точне визначення цього моменту може значно покращити ефективність діяльності слідчого при розслідуванні окремих видів злочинів [9, с. 204]. Вивчивши різноманітні наукові підходи до цієї проблеми та враховуючи сучасні елементи кримінально-процесуальної форми, які мають значний вплив на організацію пізнавального процесу під час досудового розслідування, авторка робить висновок, що момент повідомлення особі про підозру є ключовим для розвитку розслідування. На нашу думку, саме початковий етап розслідування, з огляду на системно-діяльнісний підхід у криміналістиці, є найбільш показовим.

Багато криміналістів вказують, що на початковому етапі розслідування будь-якого злочину можна виділити дві основні слідчі ситуації:

1) ситуація, коли є відома подія з ознаками кримінального правопорушення, але ще потрібно встановити особу правопорушника;

2) ситуація, коли особа вже відома, і в її діях є підстави для складу злочину, однак необхідно довести її участь у злочині – чи то самостійно, чи у складі групи осіб або організованої групи.

Водночас, такий підхід до слідчих ситуацій, на наш погляд, значно обмежує перелік обставин, які характеризують ці ситуації, особливо у випадку, коли йдеться про розслідування кіберзлочину, вчиненого за участю військової посадової особи. Складність даного аспекту обумовлена специфічною природою військової служби та пов'язаним з нею обмеженням доступу до інформації певних категорій. Виток такої інформації може спричинити масштабні наслідки

негативного характеру, такі як створення безпосередньої загрози для національної безпеки, підрив довіри до уповноважених органів і навіть формування передумов для проведення розвідувальних операцій на користь ворога.

Отже, неможливо скласти вичерпний перелік усіх можливих слідчих ситуацій для розслідування конкретних видів злочинів, оскільки це завдання є не лише складним, а й дискусійним з точки зору ситуаційного підходу. Проте, ґрунтуючись на аналізі наукових досягнень і матеріалів слідчо-судової практики, ми намагатимемося окреслити слідчі ситуації, що характерні для початкового етапу розслідування кіберзлочинів, скоєних за участю військових посадових осіб, з урахуванням сучасних реалій розслідувань таких правопорушень.

Слідча ситуація № 1. Виявлено несанкціоновані дії з інформацією за результатами роботи суб'єкта контролю у військовій та оборонній сфері в межах наданих йому повноважень (відомостей, які дозволяють визначити конкретну особу правопорушника, недостатньо). Така ситуація є характерною для несанкціонованих дій з інформацією, що зберігається в комп'ютерних системах, використовуваних для управління діями сил і засобів оборонного сектору, а також із обладнанням для її виготовлення. Такі дії часто супроводжуються професійною діяльністю конкретних осіб, що підлягають контролю – наприклад, фахівців у сфері кібербезпеки з числа військовослужбовців, – а також розповсюдженням інформації з обмеженим доступом.

Слідчу ситуацію № 1 можна визнати найбільш сприятливою типовою ситуацією, оскільки слідчий має необхідний обсяг початкової інформації, що дозволяє визначити як обставини події, так і особу правопорушника.

Незважаючи на високу якість зібраних матеріалів суб'єктом контролю, на початковому етапі розслідування слідчий стикається з низкою типових тактичних завдань, які можна сформулювати наступним чином:

забезпечити збереження паперових і електронних документів, що фіксують транзакції та роботу комп'ютерної системи, а також осіб, які обслуговують ці системи;

встановити режими роботи комп'ютерної системи, що була залучена до злочину;

визначити коло осіб, що мали доступ до комп'ютерної системи в конкретний час і дату, аби здійснити несанкціоновані дії;

встановити факти приховування злочину, такі як вплив на свідків, попередні домовленості з іншими учасниками злочину тощо.

Крім того, можна виділити три типові умови, які ускладнюють роботу слідчого та перешкоджають ефективному розслідуванню в типовій слідчій ситуації № 1. Зокрема, це:

1) наявність інших співучасників злочину, чия причетність не підтверджена наявними матеріалами перевірки;

2) багатоепізодність злочинної діяльності;

3) приховування особи злочинця через повільний темп або недостатню конфіденційність заходів, спрямованих на виявлення правопорушення з боку суб'єкта контролю.

Слідча ситуація № 2. Виявлено несанкціонований збут або розповсюдження інформації з обмеженим доступом за результатами оперативного обслуговування (моніторингу) військового кіберсередовища (відомостей, які дозволяють визначити конкретну особу правопорушника, недостатньо). В даному випадку характерною є наявність сукупності кримінальних правопорушень, вчинених з корисливою метою, зокрема: несанкціонований збут або розповсюдження інформації з обмеженим доступом (стаття 361-2 Кримінального кодексу України) та традиційні службові злочини, що часто включає прийняття пропозиції, обіцянки або отримання неправомірної вигоди службовою особою (стаття 368 Кримінального кодексу України), зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги (стаття 365-2 Кримінального кодексу України), а також підкуп особи, яка надає публічні послуги (стаття 368-4 Кримінального кодексу України).

Цю ситуацію можна вважати несприятливою, оскільки на початковій стадії кримінального провадження у суб'єкта доказування є значні труднощі через недостатність доказової бази та обмежену інформацію про особу злочинця, його мотиви й мету. Тому для слідчого важливо

розуміти специфіку початкових заходів правоохоронних органів з виявлення кіберзлочинів. Лише після належного документування або проведення інших негласних слідчих (розшукових) дій ситуація може змінитися. Корупція в державних органах також серйозно ускладнює розслідування, оскільки часто злочинцем є працівник правоохоронного органу, і довести його причетність до злочину майже неможливо. У таких випадках у поле зору кримінального судочинства потрапляє лише підставна особа – так званий "дроп", – яка пропонує придбати інформацію з обмеженим доступом і отримує гроші за її продаж на свій електронний гаманець.

До тактичних завдань розслідування в ситуації № 2, що виникають на момент отримання слідчим матеріалів про кримінальне правопорушення, можна віднести такі:

документування фактів злочинної діяльності;

встановлення особи злочинця та мотивів його вчинків;

збір вичерпної інформації про обставини злочину (час, місце, спосіб вчинення);

персоналізація даних про осіб, які придбали інформацію з обмеженим доступом;

виявлення всіх співучасників злочину;

подолання засобів конспірації, які застосовують учасники злочинної групи;

визначення факту наявності незаконно отриманих доходів.

Слідча ситуація № 3. Виявлено несанкціоновані дії з інформацією у військовому кіберпросторі за результатами оперативної розробки за оперативно-розшуковою справою (відомостей, які дозволяють визначити конкретну особу правопорушника, достатньо). Цю ситуацію можна вважати досить сприятливою для розслідування, оскільки вже проведено певні оперативно-розшукові заходи в межах оперативно-розшукової справи, і результати деяких з них, які збігаються з негласними слідчими (розшуковими) діями, що включають втручання в приватне спілкування, можуть бути використані як докази. Отже, слідчий має достатньо перевірену початкову інформацію про злочинця та саму подію. Однак, можливі труднощі в розслідуванні можуть виникнути через ймовірну причетність організованої групи осіб до скоєння злочину та через затримки в прийнятті слідчим необхідних заходів для забезпечення кримінального провадження, враховуючи специфіку статусу військової посадової особи.

На початковому етапі розслідування в цій ситуації можна визначити такі тактичні завдання:

забезпечення збереження електронних носіїв інформації, на яких зафіксовано діяльність військової посадової особи в мережі;

встановлення кола осіб, з якими спілкувався злочинець;

визначення інших можливих учасників злочину та встановлення їх причетності, включаючи осіб, які можуть бути виконавцями;

виявлення всіх епізодів злочинної діяльності.

Слідча ситуація № 4. Виявлено несанкціоновані дії вищезазначеного характеру під час здійснення досудового розслідування в іншому раніше дорученому кримінальному провадженні (відомостей, які дозволяють визначити конкретну особу правопорушника, недостатньо). Слідчу ситуацію № 4 можна визнати сприятливою типовою слідчою ситуацією, оскільки слідчий володіє інформацією про подію та особу злочинця, а також розуміє її позицію щодо протидії розслідуванню. Ускладнити ситуацію може лише оголошення особи в розшук за іншими епізодами злочинної діяльності, активне використання адвокатом тактики протидії розслідуванню (особливо у випадках організованої злочинної групи), або ж повна бездіяльність слідчого, якому раніше було доручено здійснювати розслідування. В такому випадку, це може включати невиконання перших необхідних слідчих (розшукових) дій, таких як вилучення важливих документів чи речових доказів, що стосуються незаконної діяльності військової посадової особи. Основне кримінальне провадження було відкрито на підставі повідомлення про злочин у сфері службової діяльності (затримання особи під час вчинення злочину).

На початковому етапі розслідування основними тактичними завданнями в цій ситуації є:

визначення військової посадової особи як користувача у відповідній комп'ютерній системі;

забезпечення збереження електронних носіїв, що містять інформацію про її діяльність; виявлення всіх епізодів злочинної діяльності, пов'язаних з даною особою.

Висновки. Сучасні процесі, що відбуваються у світі в цілому та в Україні зокрема, дають змогу дійти висновку про безпрецедентну роль Збройних Сил у контексті забезпечення стабільності державних інституцій та національної безпеки. Виклики, з якими стикаються Сили оборони в умовах сьогодення, є більш ніж значущими. Однак, на жаль, дедалі частіше трапляються випадки вчинення правопорушень, зокрема, у кіберпросторі, власне військовими посадовими особами. Специфіка діяльності таких осіб, а також обмеження, пов'язані з проходженням військової служби, потребують неабиякої уваги слідчого задля успішного здійснення досудового розслідування, особливо на його початковому етапі. В даному контексті доцільним вбачається виокремити наступні типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування кіберзлочину, вчиненого за участю військової посадової особи:

1. Виявлено несанкціоновані дії з інформацією за результатами роботи суб'єкта контролю у військовій та оборонній сфері в межах наданих йому повноважень (відомостей, які дозволяють визначити конкретну особу правопорушника, недостатньо).

2. Виявлено несанкціонований збут або розповсюдження інформації з обмеженим доступом за результатами оперативного обслуговування (моніторингу) військового кіберсередовища (відомостей, які дозволяють визначити конкретну особу правопорушника, недостатньо).

3. Виявлено несанкціоновані дії з інформацією у військовому кіберпросторі за результатами оперативної розробки за оперативно-розшуковою справою (відомостей, які дозволяють визначити конкретну особу правопорушника, достатньо).

4. Виявлено несанкціоновані дії вищезазначеного характеру під час здійснення досудового розслідування в іншому раніше дорученому кримінальному провадженні (відомостей, які дозволяють визначити конкретну особу правопорушника, недостатньо).

Детальний розбір даних ситуацій, з визначенням для кожної окремо тактичних завдань, версій та програм, сприятиме якісній підготовки слідчого до здійснення відповідних розслідувань, що виразиться у їхніх результатах.

Список використаних джерел:

1. Грецька Г. М. Конспект лекцій з курсу "Теорія систем і системний аналіз" (для студентів 3 курсу денної і заочної форм навчання за напрямом підготовки 6.030601 "Менеджмент", спеціалізації "Менеджмент готельного, курортного і туристського сервісу", "Менеджмент організацій міського господарства"). Харків : ХНАМГ, 2011. 148 с.

2. Волобуєв А. Ф. *Наукові* основи комплексної методики розслідування корисливих злочинів у сфері підприємництва : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2001. 426 с.

3. Журавель В. А. Тактичні завдання розслідування та механізм їх вирішення. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. 2017. Випуск 17. С. 11-18.

4. Пчеліна О. В. Особливості предмета доказування у кримінальних справах про економічні злочини та їх вплив на методику розслідування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2010. 225 с.

5. Тіщенко В. В. Криміналістичні технології в теорії і практиці розслідування. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Випуск 44. С. 21-27.

6. Стратонов В. М. Криміналістична теорія пізнавальної діяльності : монографія. Харків : ХДУ, 2009. 440 с.

7. Голубєв В. О. Розслідування комп'ютерних злочинів : монографія. Запоріжжя : Гуманітарний університет "ЗІДМУ". 2003. 157 с.

8. Борисова Л. В. Транснаціональні комп'ютерні злочини як об'єкт криміналістичного дослідження : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2007. 217 с.

9. Самойленко О. А. Основи методики розслідування злочинів, вчинених у кіберпросторі : монографія / за заг. ред. А. Ф. Волобуєва. Одеса : ТЕС, 2020. 372 с.

КОСТРОМІТІН В. Д.,
студент V курсу
(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

СОКОЛОВСЬКИЙ М. В.,
доцент
(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.8
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.51

ЗАЛУЧЕННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ДО ТЕРОРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА СТРАТЕГІЇ ПРОТИДІЇ

Данна стаття розглядає проблемні питання досудового розслідування терористичних кримінальних правопорушень в умовах гібридної війни та глобальної ескалації терористичної загрози, пропонує глибокий аналіз сучасного стану наукових досліджень, правового регулювання та практики розслідування цієї категорії злочинів. Мета статті полягає у визначенні перспективних напрямів наукового пошуку, спрямованих на удосконалення протидії тероризму, що є надзвичайно важливим в умовах сучасної геополітичної ситуації.

У рамках дослідження розкрито дефініцію тероризму як соціально-правового феномену, що є складним та багатогранним явищем, яке потребує детального аналізу. Автори статті здійснюють аналіз відповідних положень Кримінального кодексу України, що дозволяє визначити правові рамки протидії тероризму в Україні. Особливу увагу приділено специфіці терористичної діяльності в умовах гібридної війни, яка характеризується використанням нетрадиційних методів ведення бойових дій, включаючи вербування соціально вразливих категорій населення, зокрема неповнолітніх.

В контексті зазначеної проблематики, акцентовано увагу на феномені вербування неповнолітніх до терористичних угруповань, що набув особливої актуальності в умовах гібридного конфлікту в Україні. Автори статті аналізують тактики вербування, що застосовуються російською федерацією, та ідентифікують фактори, що зумовлюють вразливість неповнолітніх до зазначеного впливу. Виявлено, що основними факторами, які сприяють вербуванню неповнолітніх, є: соціально-економічна нестабільність, психологічна вразливість, ідеологічна обробка та використання цифрових технологій.

На основі аналізу даних міжнародного проекту STRIVE Juvenile, здійснено дослідження соціально-економічних, психологічних та ідеологічних детермінант, що сприяють залученню неповнолітніх до терористичних організацій. Розглянуто роль цифрових технологій у процесі вербування та проаналізовано негативні наслідки зазначеного явища для фізичного та психічного здоров'я молоді.

Наголошується на необхідності комплексного підходу до протидії тероризму, що включає удосконалення законодавства, впровадження сучасних технологій, поглиблене вивчення психологічних аспектів терористичної діяльності та активізацію міжнародного співробітництва. Запропоновано конкретні рекомендації

щодо удосконалення законодавства, спрямовані на посилення захисту неповнолітніх від вербування до терористичних угруповань.

Ключові слова: *тероризм, досудове розслідування, кримінальне правопорушення, гібридна війна, неповнолітні, інформаційна пропаганда, національна безпека.*

Kostromitin V. D., Sokolovskyi M. V. Recruitment of minors into terrorist activities: current challenges and counter-strategies

This article addresses the problematic issues of pre-trial investigation of terrorist criminal offenses in the context of hybrid warfare and the global escalation of the terrorist threat, offering an in-depth analysis of the current state of scientific research, legal regulation, and investigative practices related to this category of crimes. The aim of the article is to identify promising areas of scientific inquiry aimed at improving counter-terrorism efforts, which is extremely important in the current geopolitical situation.

The study reveals the definition of terrorism as a socio-legal phenomenon, a complex and multifaceted issue that requires detailed analysis. The authors analyze the relevant provisions of the Criminal Code of Ukraine, which allows for the determination of the legal framework for countering terrorism in Ukraine. Particular attention is paid to the specifics of terrorist activity in the context of hybrid warfare, which is characterized by the use of non-traditional methods of warfare, including the recruitment of socially vulnerable categories of the population, particularly minors.

In the context of this issue, emphasis is placed on the phenomenon of recruiting minors into terrorist groups, which has become particularly relevant in the context of the hybrid conflict in Ukraine. The authors analyze the recruitment tactics used by the Russian Federation and identify the factors that contribute to the vulnerability of minors to this influence. It has been found that the main factors contributing to the recruitment of minors are: socio-economic instability, psychological vulnerability, ideological manipulation, and the use of digital technologies.

Based on an analysis of data from the international project STRIVE Juvenile, a study of the socio-economic, psychological, and ideological determinants that contribute to the involvement of minors in terrorist organizations has been conducted. The role of digital technologies in the recruitment process is examined, and the negative consequences of this phenomenon for the physical and mental health of young people are analyzed.

The article emphasizes the need for a comprehensive approach to counter-terrorism, including the improvement of legislation, the introduction of modern technologies, an in-depth study of the psychological aspects of terrorist activity, and the intensification of international cooperation. Specific recommendations are proposed for improving legislation aimed at strengthening the protection of minors from recruitment into terrorist groups.

Key words: *terrorism, pre-trial investigation, criminal offense, hybrid warfare, minors, information propaganda, national security.*

Постановка проблеми. У сучасному світі, де технологічний прогрес та цифрова глобалізація стрімко трансформують соціально-політичний ландшафт, тероризм набуває нових, дедалі складніших форм. Цей феномен, що характеризується систематичним використанням насильства та його загрози з метою залякування населення та органів державної влади, становить серйозну загрозу для національної та міжнародної безпеки.

Особливе занепокоєння викликає тенденція до залучення неповнолітніх до терористичної діяльності. Соціально-економічна маргіналізація, психологічна травматизація, пошук

ідентичності та активне використання цифрових технологій терористичними організаціями створюють сприятливі умови для вербування молоді. В умовах гібридної війни, що розгортається в Україні, проблема залучення неповнолітніх до терористичних актів набуває особливої актуальності. Російська федерація, використовуючи методи психологічного впливу та маніпуляції, намагається залучити соціально вразливі категорії населення, зокрема неповнолітніх, до вчинення терористичних злочинів.

Стан опрацювання. Наукова розробка проблематики, пов'язаної з організаційно-тактичними аспектами розслідування терористичних актів, представлена у працях як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників. Зокрема, окремі аспекти протидії тероризму досліджувалися такими вченими, Т.В. Скуба, М.О. Ленко, М.С. Цуцкірідзе та іншими.

Незважаючи на значний науковий інтерес до цієї проблематики, існує необхідність у подальшому поглибленому аналізі та систематизації знань. Питання удосконалення правових та організаційних засад протидії терористичній діяльності є предметом активної наукової дискусії, що відображено у працях В.П. Бахіна, О.В. Бауліна, А.О. Данилевського, М.В. Костенка, М.О. Ленко, І.В. Цюприка та інших.

Міжнародні організації приділяють пильну увагу проблемі залучення неповнолітніх до терористичної діяльності, проводячи детальні аналізи та дослідження з метою виявлення причин, механізмів та наслідків цього явища. Особливу роль у цьому контексті відіграє Управління ООН з наркотиків та злочинності (UNODC), яке активно займається вивченням та протидією тероризму, зокрема у сфері захисту прав дітей.

Визнаючи вагомий внесок вітчизняних науковців у розробку проблематики протидії терористичним злочинам, слід підкреслити, що аналіз національної криміналістичної та кримінально-процесуальної теорії та практики виявляє нагальну потребу в поглибленні досліджень обставин, що підлягають встановленню на початковому етапі розслідування, особливо в контексті сучасних викликів. Зокрема, актуалізується необхідність інтеграції міжнародного досвіду та кращих практик у вітчизняні наукові розробки.

Мета. Дослідження спрямоване на всебічне вивчення феномену залучення неповнолітніх до терористичної діяльності в умовах сучасних викликів, з метою виявлення ключових факторів, механізмів вербування, оцінки деструктивних наслідків та розробки дієвих стратегій протидії, враховуючи міжнародний досвід та специфіку ситуації в Україні.

Виклад основного матеріалу. Еволюція технологічного прогресу та цифрова глобалізація сприяють трансформації тероризму, який стає дедалі складнішим та динамічнішим явищем, що становить загрозу для суспільства та держави. Це зумовлює необхідність постійного оновлення стратегій протидії тероризму на національному та міжнародному рівнях. Інтернет та соціальні мережі, зокрема, відкривають нові можливості для терористичних мереж, ускладнюючи процес розслідування правопорушень правоохоронними органами.

Термін «тероризм» походить від латинського «terror» – страх. Враховуючи суспільну небезпеку, жорстокість та антигуманність терору, тероризм можна визначити як суспільно небезпечну діяльність, що полягає в умисному, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я невинних осіб, або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей. Ключовою характеристикою тероризму є насильницька діяльність, спрямована на створення атмосфери страху, невизначеності та соціальної нестабільності, що дозволяє терористам досягати політичних, релігійних або ідеологічних цілей. Резонансність терористичного акту прямо пропорційна його психологічному впливу на суспільство, що призводить до паніки, хаосу та втрати довіри до державних інституцій [1].

Терористичні акти часто спрямовані на примус урядів до зміни політичного курсу, впровадження радикальних змін у суспільних інституціях та виконання вимог терористів. Атаки на критичну інфраструктуру, таку як транспортні, енергетичні об'єкти та державні установи, демонструють вразливість держави та підривають довіру громадян до її здатності забезпечити безпеку. Розвиток технологій сприяє постійній адаптації терористичних методів та форм.

Боротьба з тероризмом є пріоритетом міжнародної спільноти, що вимагає комплексного підходу, який включає правові, соціальні, економічні, технологічні та військові заходи. Тісна співпраця між інституціями з використанням сучасних технологій сприяє зміцненню правової бази, забезпеченню безпеки та захисту прав людини. Європол виділяє такі основні види сучасного тероризму: джихадистський, етнонаціоналістичний, «лівий» та анархістський, «правий» та тероризм одинаків. Ця класифікація є умовною, але дозволяє ідентифікувати активні терористичні організації та оцінити рівень загрози в різних регіонах світу [2].

Тероризм, як соціально-правове явище, характеризується систематичним використанням насильства або його загрози з метою залякування населення та органів державної влади, що спрямоване на досягнення злочинних намірів. Сутність тероризму полягає у створенні атмосфери постійного страху, що є інструментом для реалізації політичних, ідеологічних чи інших цілей. Дії терористів спрямовані на спонукання до певних дій або бездіяльності, привернення уваги до суб'єкта терористичної діяльності або організацій, які він представляє. Заподіяння шкоди або її загроза виступають як демонстративний акт, що сигналізує про можливість ескалації насильства у разі невиконання вимог. Відмітною ознакою тероризму є публічний характер його проявів, що передбачає широке розголошення цілей, погроз та вимог.

Кримінальний кодекс України (КК України) містить комплекс норм, що встановлюють кримінальну відповідальність за різноманітні прояви терористичної діяльності. Окрім статті 258, що безпосередньо регулює відповідальність за терористичний акт, відповідні положення містяться у статтях 147, 259, 261, 266, 277, 278, 279, 444 КК України [3].

Концептуалізація терористичного акту зазнала суттєвої трансформації, набувши рис, характерних для сучасного етапу розвитку суспільства. Наразі, для організації та реалізації терористичного акту не вимагається залучення значних ресурсів та великої кількості виконавців. Достатнім є наявність одного організатора та обмеженого кола виконавців, що дозволяє реалізувати дії, здатні спричинити масштабні деструктивні наслідки. Відповідно, протидія зазначеному явищу набуває першочергового значення в умовах сучасних геополітичних реалій.

В умовах гібридної війни, що розгортається в Україні, актуалізується проблема не лише зовнішньої агресії з боку російської федерації, але й внутрішніх загроз, пов'язаних із зростанням кількості кримінальних правопорушень терористичного характеру. Відзначається тенденція до ескалації таких злочинів, що зумовлено, зокрема, активізацією інформаційно-пропагандистської діяльності держави-агресора.

Російська федерація, використовуючи методи психологічного впливу та маніпуляції, намагається залучити до вчинення терористичних актів соціально вразливі категорії населення. Агенти російської федерації, використовуючи обіцянки матеріальної винагороди, схиляють осіб до виконання завдань, пов'язаних із транспортуванням та розміщенням вибухових пристроїв. Однак, як свідчить аналіз оперативної інформації, у більшості випадків виконавці не отримують обіцяну винагороду, а стають жертвами вибухів.

З метою запобігання терористичним актам, Служба безпеки України здійснює комплекс заходів з інформування населення про неприпустимість участі у протиправній діяльності [4]. Наголошується, що вчинення таких дій тягне за собою кримінальну відповідальність, передбачену відповідними статтями Кримінального кодексу України, зокрема, позбавлення волі. У період з початку 2024 року Службою безпеки України у взаємодії з Національною поліцією України ідентифіковано 497 осіб, причетних до скоєння актів терористичного характеру. Зазначені особи підозрюються у здійсненні умисних підпалів транспортних засобів, що належать військовослужбовцям, а також об'єктів критичної інфраструктури, зокрема, підприємства «Укрзалізниця». Крім того, встановлено факти виготовлення та встановлення саморобних вибухових пристроїв з метою вчинення терористичних актів, спрямованих на посягання на життя військовослужбовців та співробітників правоохоронних органів, що підтверджується заявою першого заступника голови СБУ Сергія Андрущенка [5].

Ефективна протидія терористичним кримінальним правопорушенням вимагає комплексного підходу, що включає не лише оперативне реагування правоохоронних органів,

але й превентивні заходи, спрямовані на запобігання таким злочинам [6]. Одним з ключових елементів превентивної стратегії є активізація інформаційно-роз'яснювальної роботи серед населення. Ця робота повинна бути спрямована на формування у суспільстві чіткого усвідомлення суспільної небезпеки терористичних актів, їх наслідків та правових аспектів. Важливим є також поширення інформації про методи вербування та маніпуляції, які використовують терористичні організації, особливо серед вразливих категорій населення, таких як молодь [7].

Одночасно з інформаційно-роз'яснювальною роботою необхідно посилити правові механізми протидії тероризму. Це включає не лише посилення санкцій за вчинення терористичних актів, але й удосконалення законодавства в цілому. Зокрема, необхідно адаптувати чинне законодавство до сучасних викликів, пов'язаних з використанням інформаційних технологій та кібертероризмом. Важливу роль у формуванні негативного ставлення до тероризму відіграють засоби масової інформації. Необхідно активізувати інформаційну кампанію, спрямовану на висвітлення правових наслідків терористичної діяльності та формування у суспільстві усвідомлення невідворотності покарання за подібні злочини. Ця кампанія повинна бути скоординованою та систематичною, з використанням різноманітних каналів комунікації, включаючи телебачення, радіо, друковані видання та інтернет-ресурси. Велику роль у вирішенні цього завдання відводиться також громадськості та особам з активною життєвою позицією, які через мережу Інтернет доносять інформацію, відмінну від тієї, яка нав’язується суспільству ззовні.

Також, важливо посилити співпрацю між правоохоронними органами, громадськими організаціями та навчальними закладами з метою проведення профілактичних заходів та формування у молоді антитерористичної свідомості.

З урахуванням викладеного, доцільно буде впровадити в освітній процес, починаючи зі старших класів школи, хоча б факультативні заняття з «Основ інформаційної безпеки». Це дозволить підійти до вирішення досліджуваного в даній роботі питання стратегічно.

Однією з найбільш уразливих категорій, що піддаються рекрутингу з боку агентів російської федерації, є неповнолітні особи. Незалежно від соціально-економічного статусу сім'ї, неповнолітні можуть виявляти схильність до швидкого збагачення, що робить їх вразливими до маніпулятивних технік, використовуваних російською федерацією. З метою протидії цьому явищу необхідно запровадити комплексні профілактичні заходи, що включають не лише широку інформаційно-роз'яснювальну роботу, але й систематичне проведення профілактичних бесід у навчальних закладах [8].

Феномен залучення неповнолітніх до протиправної діяльності, зокрема, механізми впливу, форми тиску та методи маніпуляції, становить новий напрямок для наукових досліджень у галузях психології та права. Поглиблений аналіз причин та механізмів, що зумовлюють вразливість неповнолітніх до такого впливу, є необхідною умовою для розробки ефективних стратегій запобігання подібним злочинам у майбутньому.

Можливість залучення неповнолітніх до конфіденційного співробітництва в рамках негласних слідчих (розшукових) дій при розслідуванні терористичних злочинів, викликає дискусії в наукових та практичних колах. Ця проблема, як детально показано в роботі О.В. Соколова «Залучення неповнолітніх осіб до проведення негласних слідчих (розшукових) дій: постанова проблеми», виникає через відсутність чітких законодавчих норм, що регулюють цю сферу. Відсутність прямих вказівок у Кримінальному процесуальному кодексі України щодо дозволу або заборони такої практики створює правову невизначеність. Однак, аналіз міжнародного досвіду показує, що такі механізми можуть бути інтегровані в українську правову систему [9].

Особливий акцент робиться на необхідності захисту прав та інтересів неповнолітніх, які беруть участь у конфіденційному співробітництві. Визначається важливість розробки заходів, що забезпечують баланс між інтересами дитини та суспільства, а також гарантують безпеку та захист неповнолітніх від потенційних ризиків. Також важливим є надання психологічної та юридичної підтримки. Стаття аналізує проблеми, що виникають на практиці,

зокрема різні підходи правоохоронних органів та судів щодо можливості та процедури залучення неповнолітніх до негласних слідчих (розшукових) дій. Підкреслюється необхідність наукового аналізу цієї проблематики для створення теоретичної основи подальших досліджень та вдосконалення національного кримінального процесуального законодавства. Також обговорюються етичні аспекти залучення неповнолітніх до конфіденційного співробітництва та необхідність розгляду питань моральної відповідальності правоохоронних органів перед неповнолітніми та їхніми сім'ями.

В цьому аспекті цікавий досвід в США із залучення та використання до негласного розслідування осіб, які не досягли віку 18-ти років. Так, Управлінням по боротьбі з наркотиками США (DEA), який є слідчим органом Департаменту юстиції, вищевказані особи можуть бути залучені для виконання завдань досудового розслідування, але лише за наявності письмової згоди їхніх батьків чи законних опікунів.

Вказана практика є цікавою з огляду на те, що для протидії терористичної діяльності правоохоронним органам України трапляються випадки, коли до негласного співробітництва доцільно залучити особу віком до 18-ти років, у тому числі коли, неповнолітня особа вже втягнута до протиправної діяльності.

Дослідження залучення неповнолітніх до терористичних організацій в Іраку ґрунтується на аналізі даних, отриманих у рамках міжнародного соціального проекту STRIVE Juvenile. Цей проект, спрямований на запобігання та реагування на насильство проти дітей з боку терористичних та насильницьких екстремістських груп, провів серію опитувань серед неповнолітніх в Іраку. Проект STRIVE Juvenile, що має назву «CHILD RECRUITMENT, EXPLOITATION AND REINTEGRATION IN INDONESIA, IRAQ AND NIGERIA TARGETED BY TERRORISTS», зосередився на зборі даних щодо вербування, експлуатації та реінтеграції дітей, які постраждали від діяльності терористичних груп [10].

Результати дослідження свідчать про те, що соціально-економічна маргіналізація, психологічна травматизація та пошук ідентичності виступають ключовими факторами, що зумовлюють вразливість неповнолітніх до вербування терористичними організаціями. Зокрема, неповнолітні, які проживають в умовах бідності, соціальної ізоляції або зазнають насильства, демонструють підвищений ризик залучення до терористичних угруповань. Відсутність перспектив здобуття освіти та працевлаштування формує відчуття безвиході, яке експлуатується терористичними організаціями шляхом пропонування «альтернативних шляхів» самореалізації. Психологічні травми, спричинені втратою близьких осіб або переживанням гніву, сприяють сприйнятливості неповнолітніх до радикальних ідеологій, які надають пояснення та виправдання насильству. Крім того, підлітки, які прагнуть ідентифікації та приналежності, можуть бути залучені до груп, що пропонують бінарну опозицію «свої-чужі», забезпечуючи чітке визначення соціальних меж [11].

Цифрові технології, зокрема інтернет та соціальні мережі, набули статусу ключових інструментів у процесі вербування неповнолітніх до терористичних організацій. Використовуючи онлайн-платформи, терористичні угруповання активно поширюють пропагандистські матеріали, встановлюють контакти з потенційними рекрутами та здійснюють психологічні маніпуляції. Створення привабливих наративів, що героїзують учасників та мучеників, за допомогою візуальних та текстових засобів, сприяє формуванню позитивного іміджу терористичної діяльності серед молоді. Неповнолітні, які проводять значну частину часу в онлайн-середовищі, особливо ті, що відчувають соціальну ізоляцію в реальному житті, стають надзвичайно вразливими до такого впливу [12].

Залучення неповнолітніх до терористичних організацій має деструктивні наслідки для їхнього фізичного та психічного здоров'я. Вони зазнають експлуатації, насильства та жорстокого поводження, що призводить до руйнування їхнього майбутнього та ускладнює процес реінтеграції в суспільство. Ефективна боротьба з цим явищем вимагає комплексного підходу, що включає вирішення соціально-економічних проблем, протидію радикалізації, обмеження поширення пропаганди та надання всебічної підтримки жертвам. Ключовим аспектом є посилення міжнародного співробітництва та забезпечення захисту прав дітей.

Таким чином, дослідження підтверджує, що вербування неповнолітніх терористичними організаціями є складним феноменом, зумовленим взаємодією соціально-економічних, психологічних та ідеологічних факторів.

Висновок. Дослідження підтверджує складність та багатогранність феномену залучення неповнолітніх до терористичної діяльності, що вимагає комплексного підходу. Цифрова глобалізація та гібридна війна в Україні загострюють проблему, роблячи неповнолітніх особливо вразливими до вербування. Ключовими факторами є соціально-економічна маргіналізація, психологічні травми та пошук ідентичності, а цифрові технології є потужним інструментом вербування. Необхідні комплексні заходи, що включають міжнародне співробітництво, посилення правових механізмів, інформаційно-роз'яснювальну роботу та програми реабілітації. Подальші дослідження повинні зосередитися на аналізі механізмів вербування та розробці ефективних стратегій протидії, зокрема, в контексті сучасних викликів в Україні.

Список використаних джерел:

1. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20.03.2003 року №638-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003, No 25, ст. 180. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15

2. Європейський антитерористичний центр. URL: https://www.europol.europa.eu/

3. Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 р. № 2341-III. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2001. № 25–26. Ст. 131. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

4. Про Службу безпеки України : Закон України від 25.03.1992 р. № 2229-XII. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 27, ст. 382. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12

5. СБУ та Нацполіція встановили 497 осіб, які вчиняли підпали авто ЗСУ та готували теракти з вибухівкою поблизу будівель ТЦК. URL: https://ukrpohliad.org/news/sbu-ta-naczpolicziya-vstanovyly-497-osib-yaki-vchynyaly-pidpaly-avto-zsu-ta-gotuvaly-terakty-z-vybuhivkoyu-poblyzu-budivel-tczk.html

6. Цюприк І. В. Доказування у кримінальних провадженнях про злочини. пов'язані з терористичною діяльністю: теорія і практика: монографія. Київ: Національна академія внутрішніх справ, 2019. 499 с. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aymvs_2016_2_21

7. Ярош О. І. Вплив соціально-економічних факторів на злочинність в європейських країнах : бакалавр. диплом. робота : 051, Економіка / Ярош Олександра Ігорівна ; наук. керівник Піскунова О В. ; КНЕУ ім. Вадима Гетьмана, Навч.-наук. ін-т «Ін-т інформ. технологій в економіці», Каф. матем. моделювання та статистики. – Київ, 2023. – 55 с. URL: https://ir.kneu.edu.ua/handle/2010/44361

8. Савчук М. В. Криміналістична характеристика осіб, які вчиняють терористичні акти з використанням вибухових пристроїв. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2018. № 889. С. 144–147 URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2019/feb/15612/24.pdf

9. Соколов О.В. Залучення неповнолітніх осіб до проведення негласних слідчих (розшукових) дій: постановка проблеми: монографія. Київ: Київський регіональний центр Національної академії правових наук України, 2022. 167 с. URL: http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/299/264

10. United Nations Office on Drugs and Crime. «Child Recruitment, Exploitation and Reintegration in Indonesia, Iraq and Nigeria Targeted by Terrorists.» *UNODC*, 2023. URL: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/STRIVEReports/Child_recruitment_exploitation_and_reintegration_in_Indonesia_Iraq_and_Nigeria_pp_web.pdf

11. Amnesty International, Legacy of Terror: Yezidi Child Survivors of ISIS", Index No. MDE 14/2759/2020, Amnesty International, 30 July 2020, p. 13. URL: https://www.amnesty.org/en/documents/mde14/2759/2020/en/

12. Human Rights Watch, "'Everyone Must Confess'": Abuses Against Children Suspected of ISIS Affiliation in Iraq", 16 March, 2019, p. 10. URL: https://www.hrw.org/sites/default/files/report_pdf/iraq0319_web_1.pdf

МАРКІНА А. В.,
аспірантка кафедри кримінального процесу
(Національний університет «Одеська юридична академія»)

УДК 343.14
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.52

СУТНІСТЬ ЕЛЕКТРОННИХ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Актуальність теми статті зумовлена притаманними електронним доказам особливостями, врахування яких дозволяє забезпечити їх виявлення, вилучення, належну процесуальну фіксацію, збереження та ефективне використання для встановлення обставин і фактів, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні. У зв'язку з цим метою статті є встановлення сутності електронних доказів у кримінальному провадженні через визначення ознак, які дозволяють здійснити вичерпну їх характеристику.

Звернено увагу, що у кримінальному процесуальному законі використовується звужене поняття «електронний документ» як різновид документа, що істотно обмежує розуміння сутності електронних доказів. Встановлено, що для визначення інформації в електронній (цифровій) формі вчені переважно використовують терміни «електронний документ», «електронне відображення», «цифровий доказ», «електронний доказ». Здійснено розмежування вказаних понять і доведено, що найбільш поширеним є термін «електронні докази», який використовується в інших галузях процесуального законодавства України та судовій практиці, у зв'язку з чим обґрунтовано доцільність застосування цього терміну у кримінальному провадженні.

Здійснено аналіз підходів учених до визначення поняття досліджуваного виду доказів і встановлено їх відмінності за колом тих ознак, які виокремлюються ними. На підставі аналізу доктринальних підходів узагальнено ознаки електронних доказів, зумовлені специфікою цього виду доказів. Поряд із цими ознаками, запропоновано в ході розкриття сутності електронних доказів враховувати притаманність їм ознак доказів у цілому.

За результатами проведеного дослідження наведено авторське розуміння сутності електронних доказів як фактичних даних (відомостей про факти), які відображені на відповідному матеріальному носії в цифровій формі. Обґрунтовано доцільність визначення в межах окремої статті КПК, за аналогією з ГПК, ЦПК і КАС, поняття електронних доказів, примірного переліку матеріальних носіїв таких доказів та механізму їх формування під час кримінального провадження.

Ключові слова: *кримінальне провадження, докази, джерело доказів, електронний документ, електронні докази, цифрові докази.*

Markina A. V. The essence of electronic evidence in criminal proceedings

The relevance of the topic of the article is stipulated by the inherent features of electronic evidence, which allow ensuring its detection, seizure, proper procedural recording, preservation and effective use for establishing the circumstances and facts to be proved in criminal proceedings. In this regard, the purpose of the article is to determine the essence of electronic evidence in criminal proceedings by identifying the features which allow for their comprehensive characterization.

The author emphasizes that the criminal procedure law uses the narrowed concept of “electronic document” as a type of document which significantly limits the understanding of the essence of electronic evidence. It is established that to define information in electronic (digital) form, scholars mainly use the terms “electronic document”, “electronic imagery”, “digital evidence”, “electronic evidence”. The author distinguishes between these concepts and proves that the most common term is “electronic evidence” which is used in other branches of procedural legislation of Ukraine and court practice, and therefore the author substantiates the expediency of using this term in criminal proceedings.

The author analyzes the approaches of scholars to the definition of the concept of the type of evidence under study and establishes their differences in terms of the features which they distinguish. Based on the analysis of doctrinal approaches, the author summarizes the features of electronic evidence which are determined by the specifics of this type of evidence. Along with these features, the author suggests that in the course of disclosing the essence of electronic evidence, it is necessary to take into account the features of evidence in general.

Based on the results of the study, the author's understanding of the essence of electronic evidence as factual data (information about facts) which are reflected on the relevant material medium in digital form is presented.The author substantiates the expediency of defining the concept of electronic evidence, an exemplary list of material carriers of such evidence and the mechanism of their formation in criminal proceedings within a separate article of the Criminal Procedure Code of Ukraine, by analogy with the Economic Procedural Code of Ukraine, the Civil Procedure Code of Ukraine and the Code of Administrative Adjudication of Ukraine.

Key words: *criminal proceedings, evidence, source of evidence, electronic document, electronic evidence, digital evidence.*

Вступ. Стрімкий процес цифровізації суспільства внаслідок розвитку інноваційних технологій, глобалізації комп’ютерних мереж та використання у всіх сферах життя суспільства різноманітних електронних пристроїв безсумнівно впливає і на процес доказування у кримінальному провадженні. Насамперед це пов’язано з можливістю використання як доказу у кримінальному провадженні інформації в електронній (цифровій) формі, за допомогою якої можуть встановлюватися обставини і факти, що становлять предмет доказування.

На відміну від положень інших процесуальних кодексів, де законодавець оперує поняттям «електронні докази» і наводить його дефініцію (ст. 96 ГПК, ст. 100 ЦПК, ст. 99 КАС), у нормах кримінального процесуального закону електронні докази не виокремлено як самостійне процесуальне джерело доказів (ч. 2 ст. 84 КПК). Водночас наводячи перелік документів як процесуального джерела доказів, законодавець передбачає, що до документів, за умови наявності в них відомостей, передбачених ч. 1 ст. 99 КПК, можуть належати матеріали фотозйомки, звукозапису, відеозапису та інші носії інформації (у тому числі комп’ютерні дані); складені в порядку, передбаченому цим Кодексом, протоколи процесуальних дій та додатки до них, а також носії інформації, на яких за допомогою технічних засобів зафіксовано процесуальні дії (пункти 1, 3 ч. 2 ст. 99 КПК) [1].

Отриманню та використанню у кримінальному процесуальному доказуванні інформації в електронній (цифровій) формі притаманна низка особливостей, пов’язаних, зокрема, з їх формою. Врахування цих особливостей дозволяє забезпечити виявлення, вилучення, належну процесуальну фіксацію, збереження та ефективне використання інформації для встановлення обставин і фактів, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні. У зв’язку із цим вкрай важливим є дослідження сутності електронних доказів, яка підлягає встановленню на підставі аналізу доктринальних підходів до визначення їх поняття та ознак.

До розкриття теоретичних аспектів стосовно визначення поняття електронних доказів, їх правової природи, здійснення класифікації і практичних основ отримання таких доказів та їх використання у кримінальному процесуальному доказуванні звертаються Г.К. Авдєєва, Д.О. Алєксєєва-Процюк, А.Б. Антонюк, П.Є. Антонюк, О.М. Брисковська, М.В. Гуцалюк, І.Г. Каланча, А.В. Коваленко, О.Г. Козицька, Ю.Ю. Орлов, О.О. Рачинський, В.В. Романюк, В.А. Русецька, О.В. Сіренко, А.В. Столітній, Т.Г. Фоміна, Є.С. Хижняк, Д.М. Цехан, С.С. Чернявський та інші вітчизняні науковці. Проведені ними наукові розвідки є теоретичним підґрунтям для формування цілісної концепції електронних доказів у кримінальному провадженні. Водночас, незважаючи на ґрунтовність розкриття вченими різнобічних аспектів цієї проблематики, низка питань, у тому числі й теоретико-правового характеру, потребує подальшого дослідження, що повною мірою стосується сутності електронних доказів.

Постановка завдання. Метою статті є встановлення сутності електронних доказів у кримінальному провадженні шляхом визначення ознак, які дозволяють здійснити вичерпну їх характеристику.

Результати дослідження. Звертаючись до розкриття сутності електронних доказів, насамперед потрібно звернути увагу на різноманітність підходів, висловлених вченими стосовно терміну, який, на їх думку, доцільно використовувати для позначення таких доказів.

Зокрема, Є.С. Хижняк оперує терміном «електронний документ» і, досліджуючи його сутність та властивості, формулює таке визначення: «під електронним документом необхідно розуміти будь-яку інформацію, представлену в електронній формі, що має значення для розслідування кримінальних правопорушень, дослідження якої здійснюється за допомогою спеціальних програмно-технічних засобів» [2, с. 81]. У цілому такий підхід ґрунтується на вимогах ч. 2 ст. 99 КПК, аналіз якої дозволяє визнати інформацію в електронній (цифровій) формі одним із видів документів, якщо її зміст відповідає поняттю документа. Поняття «електронного документа» на законодавчому рівні закріплено у Законі України «Про електронні документи та електронний документообіг» від 22.05.2003 р. № 851-IV, згідно з ч. 1 ст. 5 якого «електронний документ – це документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа» [3]. Таким чином, незважаючи на наявність процесуального визначення поняття «електронні докази» в адміністративному, господарському, цивільному процесуальному законодавстві України, у кримінальному процесуальному законі й досі використовується звужене поняття «електронний документ» як різновид документа, що істотно обмежує розуміння його сутності.

Оперуючи терміном «електронне відображення» та вважаючи його самостійним джерелом доказів у кримінальному провадженні, Ю.Ю. Орлов та С.С. Чернявський зазначають, що «електронним відображенням є цілісна система відомостей та (або) комп'ютерних інструкцій в інформаційній мережі або на технічному носієві, яка може бути використана як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження (портали, сайти в комп'ютерній мережі; електронні бази даних; файли та групи файлів; зміст електронної пошти, чатів; вихідні та виконувані модулі комп'ютерних програм; інші відомості та (або) комп'ютерні інструкції в інформаційній мережі або на технічному носієві» [4, с. 21]. Водночас використання терміну «електронне відображення» також є недоречним, оскільки його поняття відповідає поняттю «електронного документа» з точки зору криміналістики: електронне відображення, по суті, є електронним слідом і передбачає відображення тієї інформації, що міститься в електронних документах, за допомогою відповідних засобів інформаційних (автоматизованих) систем, електронних комунікаційних систем, інформаційно-комунікаційних систем, комп'ютерних систем.

Низка вчених для позначення інформації в електронній (цифровій) формі, що може використовуватися у кримінальному провадженні, використовує термін «цифрові докази». Так, на думку Д.М. Цехана, вказану категорію слід визначити як «цифрові докази» – «фактичні дані, представлені у цифровій (дискретній) формі та зафіксовані на будь-якому типі носія, що стають доступними для сприйняття людиною після обробки ЕОМ та на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та

обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню» [5, с. 259]. Звертаючи увагу на доцільність уточнення наведеного визначення, Г. Авдєєва та Е. Живуцька-Козловська стверджують, що «не всі носії здатні зберігати інформацію у цифровій формі (папір і магнітна плівка також є носіями інформації). Також для розшифровування й дослідження деяких видів цифрової інформації потрібні не ЕОМ, а спеціальні електронні прилади зі спеціальним програмним забезпеченням (наприклад, для перегляду записів бортових реєстраторів літальних апаратів)». Тому, на їх думку, «цифровими доказами слід вважати фактичні дані, які представлені у вигляді бінарного (двійкового) коду та містять інформацію, що має значення для об'єктивного вирішення справи» [6, с. 131].

Поряд із терміном «цифрові докази», вченими широко застосовується термін «електронні докази».

Зокрема, І.Г. Каланча та А.В. Столітній визначають «електронні докази» як «інформацію, що зберігається в електронному вигляді на будь-яких типах електронних носіїв, в електронних пристроях чи електронних інформаційних системах та відповідає вимогам ст. 84 КПК» [9, с. 182]. Звертаючи увагу на особливості дослідження електронних доказів, О.В. Сіренко розуміє під ними «дані про обставини, що мають значення для кримінального провадження й існують у нематеріальному вигляді в межах технічного носія чи каналу зв'язку та сприйняття і дослідження яких можливе за допомогою технічних засобів і програмного забезпечення» [10, с. 211]. Звертаючись до розуміння електронних доказів з точки зору інформації, яку вони містять, О.Г. Козицька розглядає їх як «цифрові об'єкти, що були засобом чи знаряддям вчинення кримінального правопорушення, зберегли електронно-цифрові сліди кримінального правопорушення, були предметом або об'єктом вчинення кримінального правопорушення або містять інші відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження» [11, с. 418].

Застосування категорії «цифровий» А.В. Коваленко пояснює тим, що «практично усі сучасні комп'ютери використовують математичні алгоритми й комбінації цифр (найчастіше – бінарний код, поєднання 0 та 1) як універсальний засіб кодування, збереження й передавання будь-якої інформації. У свою чергу, терміни «електронний слід» та «електронний доказ» походять від назви негативно зарядженої елементарної частинки – електрона, рух якої покладено в основу усіх електричних приладів. Більшість сучасних обчислювальних пристроїв (процесорів, логічних схем) та флеш-накопичувачів даних (SSD диски, USB-диски, вбудована пам'ять мобільних пристроїв) побудовані на базі транзисторів, а пристрої динамічної оперативної пам'яті (DRAM) працюють на базі конденсаторів. У максимально спрощеному вигляді принцип роботи наведених приладів можна описати так: дані кодуються, обробляються та передаються шляхом регулювання руху електронів через транзистори, а також накопичення певного електричного заряду конденсаторами. Відтак, комп'ютерні дані (інформація), що мають значення для кримінального провадження, безпосередньо пов'язані з рухом електронів у логічних елементах електронно-обчислювальної техніки. Однак жоден з наведених підходів не є оптимальним з технічної точки зору: уже сьогодні існують системи кодування, що не побудовані на використанні цифр, а також обчислювальні пристрої й сучасні засоби передавання інформації, котрі не покладаються на рух електронів (квантові комп'ютери, передавання даних за допомогою оптичних сигналів тощо). Таким чином, для інформації що обробляється, передається чи зберігається описаними способами, використання термінів «цифрова» чи «електронна» буде технічно не вірним. Можна спрогнозувати, що із розвитком науки і техніки поширення набудуть й інші комп'ютерні технології, котрі по суті не відповідатимуть розглядуваним термінам» [7, с. 48-49]. У зв'язку із цим О.О. Рачинський і Т.Г. Фоміна пропонують використовувати термін «електронні (цифрові) докази», під яким розуміти «цифрову інформацію, що міститься на електронних носіях та відповідає вимогам ст. 84 КПК» [8, с. 210].

Поділяючи позицію про доцільність оперування поняттям «електронні докази», низка науковців звертає увагу на необхідність нормативного закріплення їх дефініції у кримінальному процесуальному законі. Так, П.Є. Антонюк і М.В. Гуцалюк наполягають на

необхідності запровадження окремої процесуальної категорії «електронні докази», які, за умови належної, визначеної законом, процесуальної процедури їх збирання, виступатимуть процесуальними джерелами доказів. На їх думку, «електронні докази – це інформація в електронній (цифровій) формі, що отримана в передбаченому законом порядку і має значення для кримінального провадження» [12, с. 37]. Схожу позицію відстоюють А.Б. Антонюк та В.А. Русецька, які також пропонують закріпити у КПК дефініцію поняття «електронні докази», під якими розуміти «дані, що підтверджують факти, інформацію або концепцію в формі, пристосованої для обробки за допомогою комп'ютерної системи, в тому числі програми виконання комп'ютерною системою тих чи інших дій» [13, с. 85].

Визначаючи співвідношення термінів «цифрові докази» та «електронні докази», потрібно звернути увагу на їх істотну наближеність. Як наголошує О.О. Торбас, «використовуючи термін «електронні докази», необхідно зазначити, що досить часто в якості синоніма також використовується поняття «цифрові докази». Так як кримінальним процесуальним законодавством дана термінологія не регулюється, ці терміни можна використовувати як синоніми. Проте, більш популярним є саме термін «електронні докази», про що свідчить і аналіз судової практики, і приклади з інших процесуальних галузей права» [14, с. 104]. Ураховуючи, що в інших галузях процесуального законодавства України вже застосовується термін «електронні докази» і наводиться їх поняття, потрібно визнати слушними думки науковців, які пропонують використовувати це поняття у кримінальному процесуальному законодавстві.

Визначення будь-якого терміну, як наголошує О.В. Капліна, «повинно містити основні, суттєві ознаки позначуваного ним поняття, необхідні й достатні для його ідентифікації і відмежування від інших термінів» [15, с. 176]. У зв'язку з цим, визначаючи сутність електронних доказів, потрібно враховувати ті ознаки, які доцільно покласти в основу їх визначення, що, в свою чергу, дозволить відмежувати електронні докази від інших видів доказів.

Вчені доволі часто звертаються до виокремлення ознак, притаманних інформації в електронній (цифровій) формі, як доказу у кримінальному провадженні. Так, оперуючи поняттям «електронні докази», Є.С. Хижняк до їх ознак відносить: відсутність матеріальної форми; наявність тісного взаємозв'язку із технічним носієм інформації; необхідність використання спеціальних технічних пристроїв для тлумачення змісту електронних документів; відсутність стабільної структури та можливість змінювати їхній зміст без очевидних ознак втручання [2, с. 81]. Використовуючи термін «інформація, яка створена за допомогою високих інформаційних технологій», Д.М. Цехан виокремлює такі її ознаки: «існує у нематеріальному вигляді; зберігається на відповідному носії, оперативній пам'яті ЕОМ або каналі зв'язку; для її сприйняття та дослідження необхідне використання програмно-технічних засобів; має здатність до дубляжу, тобто копіювання або переміщення на інший носій без втрати своїх характеристик; має особливий статус оригіналу і може існувати у такому статусі у декількох місцях» [5, с. 256]. Вживаючи термін «електронні докази», Д.О. Алєксєєва-Процюк та О.М. Брисковська вважають, що вони характеризуються такими ознаками: існують у нематеріальному вигляді; можуть бути створені людиною або бути результатом діяльності інформаційної системи; не можуть існувати поза межами технічного носія або каналу зв'язку; немає нерозривного зв'язку з предметним носієм; вільно переміщуються в електронній мережі; сприймати та досліджувати їх можна тільки за допомогою технічних засобів і програмного забезпечення; потребують спеціального порядку збирання, перевірки, оцінки; можуть бути переміщені на інший носій без втрати своїх характеристик; можливість дистанційного внесення змін до них та їх видалення [16, с. 252]. В.М. Фігурський зазначає, що «доказам в електронній формі властиві унікальні ознаки, що відрізняють їх від інших джерел доказів та зумовлені їх природою: 1) їх творцем є як людина, так і комп'ютерна система; 2) мають нематеріальний вираз, що дає їм можливість зберігатися на відповідному носії (приміром смарт-годиннику, смартфоні, планшеті, ноутбуці, жорстких дисках, флеш-накопичувачах) чи кількох носіях одночасно, проте без нероздільного зв'язку з ними або перебувати у цифровому середовищі (зокрема хмарному сховищі) без такого носія; 3) внаслідок

цього підлягають сприйняттю лише завдяки використанню спеціальних технічних засобів і програмного забезпечення; 4) можуть зберігатися без змін упродовж тривалого часу, бути скопійовані чи переслані, не зазнаючи коригування їх змісту, та не мають обмежень у кількості разів використання; 5) з іншого боку, через свою природу докази в електронній формі піддатливі до маніпуляцій та знищення; 6) копії деяких доказів в електронній формі (документів) за наявності обов'язкових реквізитів (зокрема електронного підпису) прирівнюються до оригіналу та можуть використовуватися у кількох справах одночасно» [17, с. 100].

Аналіз наведених підходів свідчить, що на відміну від визначення поняття вказаного виду доказів, думки науковців стосовно ознак електронних доказів переважно збігаються. Так, учені виокремлюють такі їх ознаки: нематеріальна форма; нерозривний зв'язок із носієм інформації, оперативною пам'яттю ЕОМ або каналом зв'язку, де вони зберігаються; необхідність використання програмно-технічних засобів для їх сприйняття та дослідження; можливість змінювати носій без втрати змісту та характеристик електронного доказу; можливість внесення змін до електронних доказів та їх видалення без залишення слідів на носієві. Поряд із цим, визначаючи ознаки електронних доказів, потрібно враховувати притаманність їм ознак доказів у цілому, а саме вони: є фактичними даними (відомостями про факти); підлягають отриманню в порядку, передбаченому КПК; можуть бути використані для встановлення наявності чи відсутності фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню.

Висновки. За своєю сутністю електронні докази є фактичними даними (відомостями про факти), які відображені на відповідному матеріальному носії в цифровій формі. Сутність електронних доказів підлягає розкриттю за допомогою ознак, як притаманних доказам у цілому, так і властивих цьому їх виду. Із урахуванням винятковості ознак, якими характеризується сутність електронних доказів, у КПК, за аналогією з ГПК, ЦПК і КАС, доречно в межах окремої статті визначити їх поняття, примірний перелік матеріальних носіїв таких доказів і механізм їх формування у кримінальному провадженні.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17.

2. Хижняк Є.С. Особливості огляду електронних документів під час розслідування кримінальних правопорушень. *Держава та регіони.* Серія: Право. 2017. № 4 (58). С. 80-85.

3. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 р. № 851-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15.

4. Орлов Ю.Ю., Чернявський С.С. Електронне відображення як джерело доказів у кримінальному провадженні. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ.* 2017. № 1 (13). С. 12-24.

5. Цехан Д.М. Цифрові докази: поняття, особливості та місце у системі доказування. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Серія «Юриспруденція». 2013. № 5. С. 256-260.

6. Авдєєва Г., Живуцька-Козловська Е. Проблеми використання цифрових доказів у кримінальному судочинстві України та США. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* 2023. Вип. 1 (30). С. 126-143.

7. Коваленко А.В. Цифрові чи електронні? До питання йменування нової категорії доказів та слідів кримінального правопорушення. *Застосування інформаційних технологій у правоохоронній діяльності:* матеріали Круглого столу (м. Харків, 14 грудня 2022 року). Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2022. С. 47-49.

8. Фоміна Т.Г., Рачинський О.О. Електронні докази у кримінальному процесі: проблемні питання теорії та практики. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2023. № 3 (102). С. 207-220.

9. Столітній А.В., Каланча І.Г. Формування інституту електронних доказів у кримінальному процесі України. *Проблеми законності.* 2019. Вип. 146. С. 179-191.

10. Сіренко О.В. Електронні докази у кримінальному провадженні. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика).* 2019. Вип. 14. С. 208-212.

11. Козицька О.Г. Щодо поняття електронних доказів у кримінальному провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2020. № 8. С. 418-421.

12. Гуцалюк М.В., Антонюк П.Є. Щодо сутності електронної (цифрової) інформації як джерела доказів в кримінальному провадженні. *Криміналістичний вісник.* 2020. № 1 (32). С. 37-49.

13. Антонюк А.Б., Русецька В.А. Електронні докази в кримінальному провадженні. *Інтернаука.* Серія «*Юридичні науки*». 2020. № 10. С. 78-87.

14. Торбас О.О. OSINT при розслідуванні кримінальних правопорушень: підручник. Одеса: Видавництво «Юридика», 2024. 180 с.

15. Капліна О.В. Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права: монографія. Харків: Право, 2008. 296 с.

16. Алєксєєва-Процюк Д.О., Брисковська О.М. Електронні докази в кримінальному судочинстві: поняття, ознаки та проблемні аспекти застосування. *Науковий вісник публічного та приватного права.* 2018. Вип. 2. С. 247-253.

17. Фігурський В.М. Докази в електронній формі у кримінальному провадженні. *Галицькі студії. Юридичні науки*. 2023. Вип. 4. С. 97-105.

СОКОЛОВСЬКИЙ М. В.,
доцент
(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.13
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.53

ВИКОРИСТАННЯ КОНФІДЕНЦІЙНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ТЕРОРИСТИЧНИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

У статті досліджується питання змісту окремих правових категорій щодо використання конфіденційної співпраці органом досудового розслідування. З'ясовано, що «конфіденційне співробітництво» як процесуальний інструмент доказування у кримінальному процесі потребує подальших доктринальних напрацювань з одночасними системними змінами у кримінальному процесуальному законодавстві.

До теперішнього часу у вітчизняному законодавстві, в тому числі у Кримінальному процесуальному кодексі України, відсутнє визначення «конфіденційного співробітництва». Таке ставлення законодавця до унормування правовідносин, пов'язаних із конфіденційним співробітництвом, призводить до накопичення та не вирішення цілого ряду проблем, спектр яких охоплює питання залучення до конфіденційного співробітництва осіб, гарантій їх діяльності, матеріального забезпечення, визначення відповідальності за протиправні діяння, які вони вчинили, процедури використання конфіденційного співробітництва у кримінальному провадженні.

У статті досліджується інститут використання конфіденційного співробітництва під час документування терористичних кримінальних правопорушень. Надано авторське бачення сутності поняття «конфіденційне співробітництво» у межах кримінального провадження.

В роботі наведено зарубіжний досвід використання конфіденційного співробітництва задля можливості його застосування у вітчизняній практиці. Виділені та обґрунтовані переваги щодо використання конфіденційного співробітництва слідчим та оперативними співробітниками при розслідуванні терористичних кримінальних правопорушень. Запропоновані відповідні зміни до законодавства України, що мають на меті усунути наявну правову невизначеність. Це, у свою чергу, сприятиме розвитку нормативних положень щодо соціального та правового захисту конфідентів, діяльність яких спрямована на викриття терористичних організацій.

Запропоновано розробити та прийняти Закон України «Про конфіденційне співробітництво», в рамках якого визначити підстави та процедуру встановлення, закріплення та завершення конфіденційного співробітництва, визначення прав та обов'язків суб'єктів, їх загального правового статусу (в тому числі, заходів забезпечення безпеки), матеріальної винагороди, компенсації витрат тощо в результаті виконання завдань під час конфіденційного співробітництва, відповідальності за неналежну організацію вказаної діяльності тощо.

Ключові слова: *негласні слідчі (розшукові) дії, конфідент, конфіденційне співробітництво, слідчий, залучення до конфіденційного співробітництва, терористичні кримінальні правопорушення.*

Sokolovskyi M. V. The use of confidential cooperation in the investigation of terrorist criminal offenses

The article examines the issue of the content of individual legal categories regarding the use of confidential cooperation by a pre-trial investigation body. It is found that "confidential cooperation" as a procedural tool of evidence in criminal proceedings requires further doctrinal developments with simultaneous systemic changes in criminal procedural legislation.

To date, domestic legislation, including the Criminal Procedure Code of Ukraine, does not contain a definition of "confidential cooperation." This attitude of the legislator to the regulation of legal relations related to confidential cooperation leads to the accumulation and failure to resolve a number of problems, the spectrum of which covers the issues of involving persons in confidential cooperation, guarantees for their activities, material support, determining liability for illegal acts committed by them, and the procedure for using confidential cooperation in criminal proceedings.

The article examines the institution of using confidential cooperation when documenting terrorist criminal offenses. The author's vision of the essence of the concept of "confidential cooperation" within the framework of criminal proceedings is presented.

The article presents foreign experience in the use of confidential cooperation for the purpose of its application in domestic practice. The advantages of using confidential cooperation by investigators and operational officers in the investigation of terrorist criminal offenses are highlighted and substantiated. Relevant amendments to the legislation of Ukraine are proposed, which are aimed at eliminating the existing legal uncertainty. This, in turn, will contribute to the development of regulatory provisions on the social and legal protection of informants, whose activities are aimed at exposing terrorist organizations.

It is proposed to develop and adopt the Law of Ukraine "On Confidential Cooperation", within the framework of which to determine the grounds and procedure for establishing, consolidating and terminating confidential cooperation, determining the rights and obligations of subjects, their general legal status (including security measures), material remuneration, compensation for expenses, etc. as a result of performing tasks during confidential cooperation, liability for improper organization of the specified activity, etc.

Key words: *unspoken investigative (search) actions, confidant, confidential cooperation, investigator, involving person in confidential cooperation, terrorist criminal offenses.*

Постановка проблеми. Незважаючи на суттєві зміни у підходах до завдань правоохоронних, контррозвідувальних та розвідувальних органів, використання конфідентів залишається одним з ефективних засобів діяльності правоохоронних органів та спеціальних служб будь-якої країни, у тому числі при виявленні, попередженні та розслідуванні терористичних кримінальних правопорушень.

Разом з тим, практика використання такого інституту набула своїх особливостей, на формування яких вплинули становлення та розвиток національних правових систем. Під час реформування кримінального процесуального законодавства в Україні, зокрема, при запровадженні інституту негласних слідчих (розшукових) дій в кримінальне судочинство, а також при внесенні змін до нормативних актів, що визначають правові засади організації оперативно-розшукової, контррозвідувальної та розвідувальної діяльності в Україні, комплексність проблематики конфіденційного співробітництва не була врахована. Це призвело до певної термінологічної та змістовної плутанини при характеристиці конфіденційного співробітництва, в тому числі у кримінальному провадженні. Аналізуючи фахову юридичну літературу

можна дійти висновку, що сьогодні науковцями використовуються також такі поняття як «негласне співробітництво», «конфіденційна співпраця», «агентурна» або «конспіративна» робота, а за суб'єктами – цілий ряд термінів для визначення осіб – агенти, інформатори, негласні співробітники (штатні та позаштатні), конфіденційні співробітники (конфіденти).

При цьому, у кримінальному процесуальному та оперативно-розшуковому законодавстві сутність та загальні засади конфіденційного співробітництва не визначені. Тому актуальність обраної теми обумовлена цілковитою відсутністю як нормативного визначення поняття «конфіденційне співробітництво», так і основних вимог, що висуваються до конфідентів при їх залучення для вирішення основних завдань кримінального провадження.

До того ж, слідчі підрозділи все частіше використовують конфідентів під час розслідування різних категорій кримінальних правопорушень, створюючи практику застосування цього процесуального інструменту із дефіцитом його теоретичного осмислення. У свою чергу, законодавча неврегульованість спричиняє загрозу визнання допустимими доказів, одержаних за допомогою залучення конфідентів [1, с. 141]. З урахуванням викладеного, можна резюмувати: нормативно-правова регламентація використання конфіденційного співробітництва в Україні під час розслідування терористичних кримінальних правопорушень потребує суттєвого удосконалення.

Метою статті є спроба надання конкретних пропозицій стосовно використання конфіденційного співробітництва при розслідуванні терористичних кримінальних правопорушень; дослідження поняття «конфіденційне співробітництво» у контексті ст. 275 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК), а також формулювання рекомендацій щодо внесення відповідних змін до чинного законодавства України на підставі детального аналізу теоретичних і практичних напрацювань, наукових публікацій та інших релевантних інформаційних джерел.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням окремих питань, пов'язаних з тероризмом, а також пошуком шляхів якісного удосконалення правових та організаційних засад протидії терористичним кримінальним правопорушенням, займалися такі вчені як Баличев О., Білевський П., Демидова Л., Користін О., Костенецький В., Криворучко І., Кубальський В., Ленко М., Некрасов В., Погорецький М., Семикін М., Чернявський С., Чорний Г. та інші відомі правознавці.

Не зменшується науковий інтерес до проблематики правових засад та тактичних особливостей проведення негласних слідчих (розшукових) дій, використання їх результатів, забезпечення прав людини та судового контролю за їх здійсненням, свідченням чого є численні наукові розвідки Аркуши Л., Багрія М., Бараненка Б., Білічак В., Гриненка С., Глушкова В., Грібова М., Давидюка М., Дроздова О., Никифорчука Д., Полюховича О., Сергєєвої Д., Тагієва С., Талалая Д., Шаренко С., Шепітька В. тощо.

Окремі питання використання конфіденційного співробітництва у кримінальному провадженні досліджували такі вчені / правозастосовники як М. Лотоцький, В. Гончаров, М. Перепелиця, О. Соколов, С. Єськов, Ю. Гекова, С. Мороз, О. Світлицький, В. Берназ, М. Погорецький, М. Багрій, В. Луцик, В. Уваров, Д. Талалай та інші. Пропозиції щодо розуміння сутності та змісту понятійного апарату при використанні конфідентів під час досудового розслідування були висвітлені в наукових працях П. Горбенка, В. Тертишника, Н. Гольдберг, Д. Сергєєвої, К. Антонова, С. Тагієва тощо.

Виклад основного матеріалу. З давніх часів правоохоронні, розвідувальні та контррозвідувальні органи всіх держав світу таємно використовували послуги осіб, які погоджувалися на засадах конспірації здобувати та надавати їм необхідну інформацію, негласно створювати умови, необхідні для проведення певних дій, заходів, операцій тощо. Попри стрімкий розвиток науки та техніки, значні досягнення в галузі інформаційних технологій, інтенсивну інформатизацію суспільства, зазначений вид діяльності залишається основним засобом попередження та виявлення злочинів, а в низці випадків – і їх розслідування [2, с. 84].

В той же час, не зважаючи на важливе значення використання правоохоронцями негласної добровільної допомоги осіб у протидії злочинності, і зокрема, під час досудового

розслідування терористичних кримінальних правопорушень, на сьогодні в законодавстві України відсутнє єдине нормативно закріплене визначення поняття, що характеризує використання конфідентів. Основні норми, котрі регламентують процедуру використання конфіденційного співробітництва в рамках кримінального провадження, сформульовані у ст. 275 КПК. Зміст останньої має доволі абстрактний і неоднозначний характер, а також не містить формулювання терміну «конфіденційне співробітництво» й основних вимог (критеріїв), дотримання яких є необхідною умовою для залучення конкретної особи до такої співпраці.

Таким чином, у разі відсутності належного тлумачення та розуміння сутності цього інструменту доказування було б хибно будувати правову площину його використання. Втім, залучення конфідентів при розслідуванні терористичних кримінальних правопорушень є важливим засобом доказування, у тому числі на стадії готування до злочинів. Це обумовлено тим, що вчинення терористичних кримінальних правопорушень пов'язано із використанням методів конспірації. Крім того, участь у терористичних злочинах приймають співробітники правоохоронних органів, які знають методи та способи виявлення та документування кримінальних правопорушень. Це, у свою чергу, ускладнює отримання упереджувальної інформації із використанням технічних засобів, а в деяких випадках одержання інформації про підготовку терористичних злочинів без використання конфідентів взагалі є неможливим.

Надання можливості використовувати конфіденційне співробітництво під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій (далі – НСРД), з одного боку, суттєво розширило можливості залучення широкого спектру напрацювань оперативних підрозділів для збирання даних про факти готування та вчинення кримінальних правопорушень, а з іншого – поклало на слідчих, співробітників оперативних підрозділів обов'язок професійного володіння цими «інструментами», оскільки невміле їх застосування може призвести як до порушення прав людини під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій, так і до притягнення до відповідальності співробітників правоохоронних органів, що допустили порушення закону під час їх здійснення [3, с. 6].

У теперішній час деякі науковці вважають, що виключне право залучати особу до конфіденційного співробітництва має слідчий або оперативний працівник, який виконує доручення слідчого, прокурора [4, с. 458].

На думку інших фахівців, відповідно до положень чинного законодавства конфіденційне співробітництво не може розглядатися як окрема негласна слідча (розшукова) дія. Крім того, слідчий не має повноважень на прийняття рішення про залучення особи до конфіденційного співробітництва, оскільки це не передбачено ані КПК України, ані іншими законами. Вказані факти однозначно мають оцінюватися як такі, що є порушенням положень п. 2 ч. 3 ст. 87 КПК та ч. 2 ст. 19 Конституції України, а одержані докази як недопустимі [5, 380]. Автори науково-практичних коментарів до КПК України також зазначають, що слідчий не може встановлювати конфіденційне співробітництво з особами, оскільки він не наділений таким правом чинним законодавством України [6, с. 601].

Разом з тим, вищенаведений підхід є неоднозначним та спірним. Так, законодавець виділяє дві форми використання слідчим конфіденційного співробітництва у кримінальних провадженнях: 1) використання інформації, отриманої внаслідок конфіденційного співробітництва з іншими особами; 2) залучення цих осіб до проведення негласних слідчих (розшукових) дій [7].

Тобто, буквальне тлумачення ст. 275 КПК дозволяє стверджувати, що правом на використання конфіденційного співробітництва в рамках кримінального провадження наділений виключно слідчий, і будь-яких винятків КПК щодо цього не містить. Така позиція підтверджується практикою, адже залучення та подальша співпраця конфідентів у кримінальному провадженні тривалий час здійснюються слідчими, але встановлення конфіденційного співробітництва використовується виключно для проведення НСРД.

Також, згідно з постановою Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду (справа № 501/740/18), залучення до конфіденційного співробітництва не є різновидом

НСРД, а лише складовим елементом їх проведення, що вбачається з положень ч. 2 ст. 246 КПК, де перераховуються види НСРД, котрі можуть проводиться у справах про тяжкі та особливо тяжкі злочини, серед яких залучення до конфіденційного співробітництва відсутнє. Таке залучення є лише засобом проведення різних видів НСРД [8]. Аналізуючи вказану постанову можна зробити висновок – відсутність у слідчого на законодавчому рівні права встановлювати конфіденційні відносини в інший спосіб призведе до потенційного не притягнення особи до кримінальної відповідальності, оскільки певні докази будуть визнані недопустимими.

На думку інших юристів, норма ст. 275 КПК не дає чіткої відповіді на запитання: хто має встановлювати таке конфіденційне співробітництво – слідчий або оперативний працівник? Адже законодавець мав на увазі, що слідчий наділяється правом використання результатів конфіденційного співробітництва у процесі розкриття злочину та як доказів під час судового розгляду [9, с. 362]. Вбачається, що зазначений підхід щодо не використання конфіденційного співробітництва слідчим є спірним, а особливо під час розслідування терористичних кримінальних правопорушень.

Так, при розслідуванні вказаної категорії правопорушень важливим джерелом доказів підготовки / вчинення злочину є фізична особа, яка має інформацію про терористичне кримінальне правопорушення. Втім, вона може не довіряти або через інші причини не бажати співпрацювати з оперативними співробітниками, але готова негласно (на засадах конспіративності та конфіденційності) співпрацювати виключно зі слідчим для виконання завдань кримінального провадження.

Крім того, незрозуміло, яким чином оперативні підрозділи можуть проводити будь-які процесуальні дії, а також користуватися процесуальними інструментами доказування без попередньо отриманого доручення слідчого чи прокурора, наданого в порядку ст. 41 КПК. З іншого боку, навіть за наявності такого доручення, керуючись положеннями ч. 1 ст. 41 КПК оперативний співробітник матиме право проводити лише слідчі (розшукові) дії та НСРД.

Також, одним із доводів щодо необхідності надання права залучати конфідентів саме слідчими є те, що під час розслідування терористичних кримінальних правопорушень вкрай важливим фактором є «час». Тобто за період, поки слідчий складає доручення на встановлення конфіденційних відносин, яке направляється до оперативного підрозділу, потрапляє на розгляд до РСО, а також розписується керівництвом, може бути вчинено наступний терористичний акт, у тому числі із загибеллю людей.

Таким чином, доцільно погодитись із думкою про те, що використання конфіденційного співробітництва, передбаченого ст. 275 КПК, як проведення самостійної НСРД, може забезпечити сторону обвинувачення важливою для цілей досудового розслідування інформацією у вигляді різних джерел доказів та гарантувати конфіденту таємність встановлених зі співробітниками правоохоронних органів відносин [10, с. 22].

Досліджуючи негласні способи збирання доказів у США та деяких західноєвропейських країнах, можна відзначити цікавий досвід Управління по боротьбі з наркотиками США (DEA), який є слідчим органом Департаменту юстиції. Для позначення всіх негласних співробітників у документах DEA використовують узагальнений термін «конфіденційне джерело» (CS – confidential source). Конфіденційне джерело – це особа, яка за вказівкою конкретного агента DEA, за винагороду або без неї, надає відомості щодо незаконного обігу наркотиків чи послуги під час розслідування незаконних операцій у цій сфері. Для визнання особи конфіденційним джерелом DEA висувають такі вимоги: наявність розвідувальних можливостей для надання DEA реальної допомоги в поточному або майбутньому розслідуванні; у межах виконання поставлених завдань протиправна діяльність особи має відповідати розумній необхідності та в жодному разі не компрометувати інтереси і діяльність DEA; така особа погоджується на виконання відповідної інструкції, що необхідно для ефективного використання її послуг [2, с. 88].

У цьому контексті цікавим є досвід США із залучення до негласного розслідування співпрацюючих свідків. Співпрацюючий свідок – це, в першу чергу, особа, яка вчинила

будь-який злочин, здебільшого не тяжкий. Якщо такого свідка затримано за підозрою у вчиненні злочину (у нього вилучена зброя, наркотики тощо), йому роз'яснюють конституційні права, негативні кримінально-правові наслідки затримання та інформують про інші відомі факти або події (наприклад, результати аудіо/відеозапису, прослуховування телефону і т.д.). Названі факти спрямовані на те, щоб пред'явити особі обвинувачення та реально продемонструвати їй те, що вона є злочинцем, і це буде доведено в суді. Особі призначать покарання, що негативно позначиться на її подальшому житті, дітях, сім'ї, роботі, ідеалах тощо. У зв'язку з чим їй пропонують співробітництво із правоохоронними органами.

Якщо правоохоронці домовилися з підозрюваним стосовно його співробітництва як співпрацюючого свідка (це здійснюється у присутності адвоката затриманого), то після відповідної процедури підписання угоди, наступного разу зв'язок (зустріч) відбувається в іншому місці за попередньою домовленістю. Основною умовою поведінки співпрацюючого свідка в суді є розкаяння, визнання себе винним, надання правдивих свідчень проти інших осіб, підозрюваних у вчиненні злочинів. Після цього суддя роз'яснює, що співпрацюючий свідок може отримати незначне покарання або повністю буде звільнений від покарання. Також не виключається можливість отримання співпрацюючим свідком винагороди [11, с. 58].

Отже, у США використання негласного співробітництва є усталеною практикою. В Україні та США існує досвід залучення до негласного співробітництва з використанням компрометуючих матеріалів. Проте наявні й суттєві відмінності: у США – це цілком офіційна, передбачена законом процедура. Негласні співробітники одержують від держави гарантії звільнення від відбування покарання або його значного пом'якшення. Гарантами стають посадові особи, які підписали з інформаторами відповідні угоди, – державний прокурор чи його заступник [2, с. 87–88].

Зазначимо, що у США понад 85% тяжких злочинів розкриваються ФБР за допомогою громадян, які беруть участь у негласному документуванні. В одному з рішень Верховного Суду США констатується, що використання таємних викривачів або агентів є законною і правильною практикою правозастосовних органів та виправдовується інтересами громадян [11, с. 46].

Зважаючи на викладене, раціонально унормувати на законодавчому рівні можливість та розробити дієвий механізм звільнення конфідентів, які є підозрюваними у провадженнях щодо інших кримінальних правопорушень, від відбування покарання або його пом'якшення у разі надання ними реальної допомоги у виявленні, попередженні чи розслідуванні терористичних кримінальних правопорушень.

У деяких країнах ЄС, негласне співробітництво можна використовувати тільки при розслідуванні певних видів злочинів. Наприклад, у Румунії та Португалії – це розповсюдження наркотиків; у Франції та Італії – розповсюдження наркотиків, фальшивомонетництво; у Бельгії, Нідерландах, Норвегії та Словенії – розповсюдження зброї та вибухівки.

В окремих державах використання негласного апарату чітко визначено спеціальним законом, приміром, в Німеччині [12, с. 139]. З урахуванням наведеного, слід констатувати: використання конфідентів в діяльності правоохоронних органів є усталеною практикою, як в Україні, так і за кордоном. Його ефективність на сьогодні, в тому числі, у протидії терористичним кримінальним правопорушенням не викликає сумніву.

З огляду на досвід країн ЄС щодо негласного співробітництва, в національному законодавстві за аналогією варто унормувати повноваження слідчого на встановлення конфіденційного співробітництва при розслідуванні терористичних кримінальних правопорушень. Також необхідним є розроблення окремого Закону України «Про конфіденційне співробітництво», в якому доцільно сформулювати визначення поняття «конфіденційне співробітництво».

Пропонується використати узагальнену дефініцію: «конфіденційне співробітництво – це негласні відносини, що встановлюються уповноваженими органами з повнолітньою дієздатною особою на засадах добровільності і конспіративності, та використовуються для

вирішення завдань кримінального провадження та оперативно-розшукової діяльності». Слідчий та працівники оперативних підрозділів вправі встановлювати та використовувати інформацію, отриману від осіб, з якими встановлено конфіденційне співробітництво, при розслідуванні терористичних кримінальних правопорушень.

Крім того, в рамках вказаного закону необхідно визначити підстави та порядок встановлення, оформлення та завершення конфіденційного співробітництва, визначення прав та обов'язків суб'єктів, компенсації матеріальних витрат та надання винагород, звільнення конфідентів від відбування покарання або його пом'якшення в разі їх реальної допомоги у виявленні, попередженні чи розслідуванні терористичних кримінальних правопорушень, тощо.

Таким чином, національна правоохоронна система повинна досконало вивчити та взяти на озброєння позитивний іноземний досвід у сфері конфіденційного співробітництва, у тому числі при розслідуванні терористичних кримінальних правопорушень. Вказаний підхід сприятиме підвищенню рівня теоретичних знань та вдосконаленню прикладних навичок компетентних представників правоохоронних органів України.

Також необхідно сприяти гармонізації вітчизняного кримінального та кримінального процесуального законодавства з міжнародними та європейськими нормами, а це, безумовно, вимагає комплексного дослідження всього спектра ключових питань щодо проблематики інституту НСРД, у тому числі, узагальнення, систематизації та критичного аналізу доктрин, концепцій та поглядів у цій галузі, з урахуванням новітніх змін у чинному законодавстві та тенденцій правозастосовної практики.

Регламентація використання конфіденційного співробітництва надасть можливість структурування релевантних правових норм та слугуватиме підґрунтям для розробки (вдосконалення) актуальних відомчих інструкцій правоохоронних органів щодо використання негласного апарату у протидії злочинності, і зокрема, терористичним кримінальним правопорушенням.

Перспективами подальших наукових досліджень є формулювання конкретних пропозицій до законодавства, яким врегульовано правовідносини конфіденційної співпраці, та щодо потенційного нормативного закріплення конфіденційного співробітництва, передбаченого ст. 275 КПК, як самостійної НСРД при розслідуванні терористичних кримінальних правопорушень.

Список використаних джерел:

1. Салтиков С.М. До питання визначення понятійного апарату при використанні конфіденційного співробітництва у кримінальному провадженні. *Право і суспільство.* 2020. № 2. Частина 3. С. 139–146. URL: https://elar.naiau.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/805366d8-1beb-4959-8a60-305e4417463a/content.

2. Грібов М.Л., Козаченко О.І. Міжнародний досвід правового регулювання негласного співробітництва. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2019. № 3 (112). С. 83–97. URL: https://lawscience.com.ua/web/uploads/pdf/SJNAIA_2019_24(3)_83-97.pdf.

3. Кудінов С.С., Шехавцов Р.М., Дроздов О.М., Гриненко С.О. Негласні слідчі (розшукові) дії та використання результатів оперативно-розшукової діяльності у кримінальному провадженні : навч.-практ. посіб. 3-є вид., розшир. та доповн. Харків : Оберіг, 2018. 540 с.

4. Тагієв С.Р., Пузирьов М.С., Івашко С.В. Негласні слідчі (розшукові) дії в умовах війни: окремі теоретичні та практичні аспекти. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* 2023. № 1. С. 454–459. URL: http://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/05/81.pdf.

5. Кудінов С.С., Шехавцов Р.М. Щодо законодавчого визначення конфіденційного співробітництва. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 9. С. 377–380. URL: http://lsej.org.ua/9_2023/91.pdf.

6. Науково-практичний коментар до Кримінального процесуального кодексу України / за заг. ред. В. Гончаренка, В. Нора, М. Шумила. Київ : Юстініан, 2012. 1224 с.

7. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.

8. Постанова колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 01.12.2021 р., справа № 501/740/18, провадження № 51-3586км21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101754409.

9. Тагієв С., Гекова Ю. Особливості використання інформації, отриманої внаслідок конфіденційного співробітництва, під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави* : тези доповідей V Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 18 листопада 2016 р.). С. 360–363.

10. Тализіна Я.О. Нормативне забезпечення та реалізація конфіденційного співробітництва у кримінальному провадженні : дис. … доктора філософії. Харків, 2022. 307 с. URL: https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2022/09/Тализіна-Я_дисертація.pdf.

11. Козаченко О.І. Закордонний досвід та національне правове регулювання забезпечення безпеки суб'єктів системи негласних слідчих (розшукових) дій. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління.* 2018. № 1. С. 43–62. DOI: 10.32689/2617-9660-2018-1-1-43-62. URL: https://journals.maup.com.ua/index.php/expert/article/view/1463/2476.

12. Мацак В.В. Міжнародний досвід використання негласного апарату з метою виконання спеціального завдання. *Collection of Scientific Papers «ΛΟΓΟΣ»* (December 13, 2024; Zurich, Switzerland). С. 137–141. URL: https://doi.org/10.36074/logos-13.12.2024.029.

СТАРОДУБОВ О. С.,
здобувач кафедри криміналістики,
детективної та оперативно-розшукової
діяльності
*(Національний університет
«Одеська юридична академія»)*

УДК 348.98
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.54

ЩОДО СТРУКТУРИ ТАКТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ

Процес розслідування кримінальних правопорушень являє собою досить складний різновид діяльності, регламентований положеннями кримінального процесуального законодавства та детермінований потребами кримінального судочинства щодо встановлення обставин злочинної події та формування міцної доказової бази. У зв'язку із цим під час його здійснення перед слідчим постає ряд завдань різної складності, що потребують вирішення шляхом застосування різного виду законодавчо дозволених засобів та методів. Чим вищий рівень складності таких завдань, тим вища вірогідність того, що їх вирішення потребує застосування комплексу взаємопов'язаних засобів – тактичної операції. У статті проаналізовано підходи вітчизняних учених-криміналістів щодо визначення структури тактичної операції, а також розуміння даної наукової категорії. Досліджено такі підходи до визначення структури тактичної операції, як: ідея щодо необхідності розглядати структуру тактичної операції в динаміці й статиці, виокремлюючи два взаємозв'язані блоки – атрибутивний та функціональний; ідея триетапної будови тактичної операції (стадія підготовки, стадія реалізації, завершальна стадія) із виділенням підетапів; ідея визначення структури тактичної операції через призму технологічного підходу. Надано авторське визначення поняття «тактична операція» як ситуаційно зумовленого алгоритмізованого засобу вирішення складних тактичних завдань, що проводиться шляхом реалізації комплексу взаємопов'язаних слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) й інших процесуальних дій, оперативно-розшукових, контрольно-ревізійних, інформаційно-аналітичних та організаційних заходів, об'єднаних спільною метою, ресурсним забезпеченням та централізованим керівництвом і управлінням. Визначено систему елементів, що утворюють її структуру, та обґрунтовано місце процесуальних дій, оперативно-розшукових, контрольно-ревізійних, інформаційно-аналітичних та організаційних заходів у ній.

Ключові слова: *тактична операція, слідчі (розшукові) дії, негласні слідчі (розшукові) дії, досудове розслідування, тактичні засоби, тактичне завдання.*

Starodubov O. S. About tactical operation structures

The process of investigating criminal offenses is a rather complex type of activity, regulated by the provisions of criminal procedural legislation and determined by the needs of criminal justice to establish the circumstances of a criminal event and form a solid evidentiary base. In this regard, during its implementation, the investigator is faced with a number of tasks of varying complexity that require solution by applying various types of legally permitted means and methods. The higher the level of complexity of such tasks, the higher the likelihood that their solution requires the use of a complex of interconnected means – a tactical operation. The article analyzes the approaches of domestic forensic scientists to determining the structure

of a tactical operation, as well as understanding this scientific category. The following approaches to determining the structure of a tactical operation are studied: the idea of the need to consider the structure of a tactical operation in dynamics and statics, distinguishing two interconnected blocks – attributive and functional; the idea of a three-stage structure of a tactical operation (preparation stage, implementation stage, final stage) with the allocation of substages; the idea of defining the structure of a tactical operation through the prism of a technological approach. The author's definition of the concept of "tactical operation" is given as a situationally determined algorithmic means of solving complex tactical tasks, carried out by implementing a complex of interconnected investigative (search), covert investigative (search) and other procedural actions, operational-search, control-audit, information-analytical and organizational measures, united by a common goal, resource provision and centralized management and control. The system of elements that form its structure is determined, and the place of procedural actions, operational-search, control-audit, information-analytical and organizational measures in it is substantiated.

Key words: *tactical operation, investigative (search) actions, covert investigative (search) actions, pre-trial investigation, tactical means, tactical task.*

Вступ. У структурі окремої криміналістичної методики важливе місце посідають положення, які стосуються проведення тактичних операцій. Відзначимо, що усі елементи окремої методики є логічно взаємопов'язаними та взаємозалежними між собою. У зв'язку із цим визначені в рамках типових слідчих ситуацій тактичні завдання підлягають вирішенню за рахунок проведення як окремих слідчих (розшукових) чи негласних слідчих (розшукових) дій, так і їх комплексів у формі тактичних операцій. В.М. Шевчук підкреслює, що чим вищий рівень завдання розслідування, тим більш складний комплекс дій необхідно провести для його вирішення [9, с. 250]. Тобто у ході здійснення розслідування кримінальних правопорушень перед слідчим постають завдання різного рівня складності, які не завжди вдається виконати за рахунок проведення окремих слідчих (розшукових) дій. Тому виникає необхідність їх проведення у формі певного складного комплексу, який вимагає чіткого розуміння елементів, що його утворюють, а також логіки їх взаємозв'язку та послідовності реалізації.

До дослідження проблематики сутності та структури тактичних операцій при розслідуванні різних видів кримінальних правопорушень у своїх наукових працях зверталися такі вітчизняні вчені-криміналісти, як О. Ю. Абакумов, Л І. Аркуша, В. П. Бахін, А. Ф. Волобуєв, В. Г. Гончаренко, Ю. О. Гресь, В. О. Гусєва, В. А. Журавель, А. В. Іщенко, В. О. Коновалова, В. В. Лисенко, В. Г. Лукашевич, М. А. Погорецький, М. В. Салтевський, О. А. Самойленко, В. В. Тіщенко, П. В. Цимбал, Д. М. Цехан, К. О. Чаплинський, С. С. Чернявський, Ю. М. Чорноус, В. М. Шевчук, В. Ю. Шепітько, Б. В. Щур, В. В. Юсупов та ін. Слід зазначити, що дискусії щодо структури тактичних операцій та їх місця у системі криміналістичних положень точиться й до тепер. Це обумовлено тим, що між діяльністю з розслідування кримінальних правопорушень та злочинною діяльністю існує нерозривний звя'зок. Відповідно ускладнення та удосконалення форм і методів злочинної діяльності безпосередньо впливає на організацію та здійснення розслідування. Тому розробка положень щодо проведення тактичних операцій потребує постійного перегляду та оновлення із урахуванням як сучасних можливосте правоохоронних органів, так і специфіки протиправної діяльності злочинців до та після вчинення кримінально караних діянь.

Постановка завдання. Враховуючи зазначене, метою даної статті є формування авторського розуміння поняття «тактична операція» та її структури.

Результати дослідження. У криміналістичній літературі пропонується розглядати структуру тактичної операції в динаміці й статиці, виокремлюючи два взаємозв'язані блоки: атрибутивний та функціональний.

Атрибутивний блок розкриває морфологічну, композиційну будову тактичної операції, наявність відповідних компонентів, та функціональний, який характеризує специфіку зв'язків між компонентами в ході реалізації тактичної операції.

В рамках атрибутивного блоку пропонується виділяти такі компоненти, як «суб'єкти (учасники), засоби та ресурси. Суб'єкти (учасники) – це особи, які безпосередньо беруть участь у підготовці, забезпеченні і здійсненні тактичної операції: слідчий, прокурор, суддя, співробітники оперативних підрозділів, конфіденти, співробітники спеціальних підрозділів, дільничні інспектори, спеціалісти криміналісти, судові медики та фахівці інших галузей знань, що залучаються до кримінального провадження, а також допоміжно-технічний персонал та представники громадськості та ін. До засобів тактичної операції входять: а) слідчі (розшукові) дії; б) негласні слідчі (розшукові) дії; в) інші процесуальні дії у структурі операції, що охоплюють дії тих осіб, які проводять розслідування, регламентовані процесуальним законом, але не охоплюються терміном «слідчі (розшукові) дії»; оперативно-розшукові заходи; перевірочні заходи (ревізійні, контрольні), спрямовані на збирання інформації, необхідної для виявлення ознак кримінального правопорушення й обґрунтованого прийняття рішення про внесення цієї інформації до Єдиного реєстру досудових розслідувань.

Ресурсами тактичної операції є кадри, технічні, транспортні та інші засоби, які є у розпорядженні слідчого, судді, і якими вони можуть скористуватися за необхідності, а також наявність часу, виходячи з невідкладності проведення тактичної операції.

Функціональний блок розкриває специфіку тактичної операції, її розвиток і охоплює шість послідовних взаємозв'язаних етапів: 1) аналіз і оцінка слідчої (судової) ситуації; 2) постановка тактичного завдання і визначення мети тактичної операції; 3) прийняття рішення про проведення тактичної операції; 4) створення моделі операції та програми її реалізації; 5) здійснення тактичної операції; 6) оцінка досягнутих результатів» [4, с. 235-236].

Можемо зробити висновок, що розглядаючи структуру тактичної операції у статиці та визначаючи елементи атрибутивного блоку науковці, фактично, визнають її специфічним видом діяльності, якому притаманні усі основні елементи діяльності. В подібному ключі висловлюється й Л.В. Полуніна, яка до системи елементів, що утворюють структуру тактичної операції, відносить: мету, суб'єкта, об'єкт, умови, засоби та способи досягнення мети [5, с. 162]. Такий підхід до розуміння структури тактичної операції, на нашу думку, носить цінність у контексті наукової розробки теоретичних основ планування та організації тактичних операцій.

Що ж стосується дослідження структури тактичної операції у динаміці та визначення елементів функціонального блоку, то тут мова йдеться про опис алгоритму реалізації тактичної операції.

Подібної позиції притримується Р.Л. Степанюк, який зазначає, що розроблені в рамках окремих криміналістичних методик типові тактичні операції являють собою визначені на підставі узагальнення слідчої практики алгоритми дій слідчого, спрямовані на вирішення проміжних завдань, що виникають на певних етапах розслідування у типових слідчих ситуаціях [7, с. 31].

Дещо інакше до вирішення досліджуваного питання підходить В.С. Богачук, який пропонує у структурі тактичної операції виділяти три стадії, кожна з яких має свої підетапи. Так, вчений визначає наступні три стадії розвитку тактичної операції: стадію підготовки (яка включає етап побудови й вивчення уявної моделі сформованої слідчої ситуації; етап визначення тактичних завдань; етап ухвалення рішення про необхідність проведення тактичної операції й розроблення її програми; етап вжиття заходів із забезпечення програми тактичної операції на стадії її підготовки); стадію реалізації (яка включає початковий, проміжний та завершальний етапи); завершальну стадію [2, с. 192-193].

Ю.О. Гресь пропонує розглядати тактичну операцію як певну форму реалізації слідчої діяльності, якій притаманний технологічний характер з огляду на особливості внутрішньої структури тактичної операції та специфіки зв'язків між діями, що утворюють її систему. На прикладі тактичної операції «Перевірка показань свідка» вчена наводить приклад

технологічної моделі, у структурі якої виділяє: «підготовчу стадію (аналіз та оцінка слідчої ситуації; аналіз та оцінка інформації, отриманої у ході проведення допиту свідка; зіставлення даної інформації з результатами допитів інших осіб (свідків, потерпілого, підозрюваного); визначення тактичного завдання; визначення мети тактичної операції; прийняття рішення про проведення тактичної операції; побудова моделі тактичної операції та програми її реалізації; визначення суб'єктів реалізації окремих слідчих дій та оперативно-розшукових заходів; забезпечення системи всіх необхідних техніко-криміналістичних, технічних та інших засобів); робочу стадію (вчинення комплексу як одночасних, так і послідовних слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів); завершальну (оціночну) стадію (поетапний аналіз та оцінка результатів кожної окремої слідчої дії та оперативно-розшукового заходу; узагальнення результатів усіх проведених слідчих дій; аналіз та оцінка результатів проведення тактичної операції)» [3, с. 175-176, 181-183]. На нашу думку, дискусійним є віднесення поетапного аналізу та оцінки результатів кожної проведеної окремої слідчої (розшукової) дії та оперативно-розшукового заходу саме до завершальної стадії, адже результати проведення кожної слідчої (розшукової), негласної слідчої (розшукової) дії чи реалізації оперативно-розшукових чи інших заходів безпосередньо впливають на організацію та проведення подальших. Тому, відповідно, аналіз та оцінка результатів здійснення кожного елементу тактичної операції повинні відбуватися на поточний момент їх фактичного завершення, адже отримані результати та здобута інформація можуть вплинути на слідчу ситуацію, і відповідно – на проведення подальших дій та заходів, що входять до структури тактичної операції.

Погоджуємося із В.М. Шевчуком з приводу того, що «визначення структури як форми віддзеркалення внутрішньої будови і порядку функціонування компонентів-складників, оптимальне наповнення цієї структури і вміле формування її архітектоніки є важливою і необхідною умовою успішного застосування тактичних операцій» [8, с. 328]. Я.О. Соколова досить слушно зазначає, що визначальною особливістю тактичної операції як тактико-криміналістичного засобу є його існування саме як «цілісного комплексу взаємопов'язаних, заздалегідь визначених, погоджених між собою, скоординованих і цілеспрямовано здійснюваних у найбільш оптимальній послідовності дій відповідно до спеціальної програми» [6, с. 70].

Традиційно до структури тактичної операції включають: слідчі (розшукові) дії; негласні слідчі (розшукові) дії; процесуальні дії, які вчиняються суб'єктами здійснення розслідування відповідно до положень КПК України, але не охоплюються поняттями С(Р)Д чи НС(Р)Д; оперативно-розшукові заходи; інші заходи організаційного, інформаційно-пошукового чи перевірочного характеру, спрямовані на забезпечення реалізації тактичної операції у цілому та обґрунтування прийняття тактичних та процесуальних рішень.

П.Д. Біленчук поряд з названими до структурних елементів тактичної операції пропонує включати, також, організаційно-технічні засоби, документальну ревізію, заходи щодо використання засобів масової інформації та допомоги громадськості, заходи виховного впливу слідчого на осіб, залучених у коло кримінального судочинства, передбачені нормативними актами МВС України, заходи охорони громадського порядку, що здійснюються в рамках тактичної операції [1, с. 28-29], що видається досить доречним.

На нашу думку, в рамках аналітично-інформаційного забезпечення реалізації тактичних операцій у сучасних умовах важливим є звернення до усіх можливостей пошуку та роботи з інформацією, що міститься у відкритих базах даних та не потребує окремого санкціонування. Встановлена у ході здійснення такої розвідки інформація може бути досить важливою у контексті прийняття тактичних рішень як щодо особливостей проведення тактичної операції у цілому, так і реалізації окремих її етапів.

Висновки. Тож, тактичну операцію слід розглядати як ситуаційно зумовлений алгоритмізований засіб вирішення складних тактичних завдань, що проводиться шляхом реалізації комплексу взаємопов'язаних слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) й інших процесуальних дій, оперативно-розшукових, контрольно-ревізійних,

інформаційно-аналітичних та організаційних заходів, об'єднаних спільною метою, ресурсним забезпеченням та централізованим керівництвом і управлінням.

У залежності від особливостей тактичних завдань, на вирішення яких спрямоване проведення тактичних операцій, до їх структури можуть входити як однойменні, так і різнойменні слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії, реалізація яких нерозривно пов'язана, а у переважній більшості випадків – безпосередньо обумовлена, – попереднім та паралельним здійснення оперативно-розшукових, контрольно-ревізійних, інформаційно-аналітичних та організаційних дій і заходів. Проведення зазначених дій та заходів обумовлені не лише необхідністю збору орієнтуючої та доказової інформації, організацією та належним санкціонуванням дій працівників правоохоронних органів, але й необхідністю нейтралізації злочинної протидії розслідуванню та попередженням учинення нових кримінальних правопорушень.

Список використаних джерел:

1. Біленчук П.Д., Гель А.П., Семаков. Г.С. Криміналістична тактика і методика розслідування окремих видів злочинів: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: МАУП, 2007. 512 с.

2. Богачук В.С. Тактична операція як комплексний тактичний засіб розслідування підроблення грошей. *Порівняльно-аналітичне право.* 2016. № 2. С. 190-193. URL: https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/522789.pdf

3. Гресь Ю.О. Формування технологічного підходу у криміналістичній тактиці: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність. Одеса, 2017. 255 с.

4. Криміналістика: підручник у 2 томах. Т. 1 / В.Ю. Шепітько, В.А. Журавель, В.О. Коновалова; за ред. В.Ю. Шепітька. Харків: Право, 2019. 456 с.

5. Полуніна Л.В. Особливості проведення тактичних операцій при розслідуванні злочинів, пов'язаних із посяганням на відомості, що становлять комерційну або банківську таємницю. *Jurnalul juridic national: teorie şi practică.* 2019. № 37. P. 161-165.

6. Соколова Я.А. Розслідування викрадення людини: типові тактичні операції. *Вісник Національної академії прокуратури України.* 2010. № 2. С. 69-73.

7. Степанюк Р.Л. Теоретичні засади методики розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність. Харківський національний університет внутрішніх справ: Харків, 2012. 40 с.

8. Шевчук В.М. Структура тактичних операцій: проблеми та пропозиції. *Вісник Академії правових наук України.* 2012. № 4 (71). С. 318-328.

9. Шевчук В.М. Тактична операція як різновид тактико-криміналістичних комплексів. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція».* 2013. № 5. С. 248-252.

ТУРИК Є. М.,
ад'юнкт відділу аспірантури
(ад'юнктури) і докторантури
(Національної академії внутрішніх справ)

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.55

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГАРАНТІЙ ПОЧАТКУ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена аналізу міжнародних стандартів та гарантій, які регулюють початок досудового розслідування в кримінальному процесі, а також їх імплементації в Україні. Досудове розслідування є ключовим етапом кримінального процесу, оскільки саме на ньому визначається подальша доля кримінального провадження, а його ефективність має безпосередній вплив на забезпечення права особи на справедливий судовий розгляд. У статті розглянуті вимоги міжнародних стандартів, встановлені Європейською конвенцією з прав людини (ЄКПЛ) та іншими міжнародними правовими актами, що визначають процедуру початку досудового розслідування.

Автор аналізує практику Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) стосовно порушення прав громадян у випадках неналежного початку розслідування. Окрім того, висвітлено проблему незалежності та неупередженості органів, що проводять досудове розслідування, а також необхідність забезпечення доступу потерпілих до інформації про перебіг та результати розслідування, що є одним з основних принципів міжнародного права.

Стаття також розглядає роль міжнародних організацій, таких як ООН і Рада Європи, у визначенні стандартів ефективного розслідування, зокрема через Принципи ООН щодо ефективного розслідування позасудових страт і Рекомендацію Rec(2000)19 Комітету Міністрів Ради Європи, що вимагають своєчасного, обґрунтованого та достатньо забезпеченого ресурсами початку досудового розслідування. Особливу увагу приділено аналізу ситуації в Україні, де незважаючи на наявність законодавчих норм щодо обов'язкової реєстрації заяв про злочини та початку розслідування, на практиці виникають численні труднощі, зокрема через вибірковий підхід з боку правоохоронців та недостатнє кадрове та ресурсне забезпечення.

Висвітлено необхідність адаптації міжнародних стандартів до національного законодавства, що сприятиме вдосконаленню досудового розслідування в Україні. Стаття робить акцент на важливості вдосконалення законодавчої бази, кадрового забезпечення та технологічного оснащення органів розслідування, що дозволить значно підвищити ефективність кримінального процесу, запобігти затягуванню справ та підвищити рівень довіри громадян до правоохоронної системи.

Ключові слова: *початок досудового розслідування, міжнародні стандарти, Європейська конвенція з прав людини, ЄСПЛ, кримінальний процес, ефективність розслідування.*

Turyk Ye. M. International experience in ensuring guarantees of pre-trial investigation and prospects for implementation in Ukraine

The article analyzes the international standards and guarantees governing the commencement of pre-trial investigation in criminal proceedings and their

implementation in Ukraine. The pre-trial investigation is a key stage of criminal proceedings, since it determines the further fate of criminal proceedings, and its effectiveness has a direct impact on ensuring the right to a fair trial. The article examines the requirements of international standards established by the European Convention on Human Rights (ECHR) and other international legal acts which determine the procedure for initiating a pre-trial investigation.

The author analyzes the case law of the European Court of Human Rights (ECHR) regarding violations of citizens' rights in cases of improper initiation of an investigation. In addition, the author highlights the problem of independence and impartiality of bodies conducting pre-trial investigations, as well as the need to ensure that victims have access to information about the course and results of the investigation, which is one of the basic principles of international law.

The article also examines the role of international organizations, such as the UN and the Council of Europe, in defining standards for effective investigations, in particular through the UN Principles on the Effective Investigation of Extrajudicial Executions and Recommendation Rec(2000)19 of the Committee of Ministers of the Council of Europe, which require a timely, reasonable and sufficiently resourced pre-trial investigation. Particular attention is paid to the analysis of the situation in Ukraine, where, despite the existence of legislative provisions on mandatory registration of crime reports and the initiation of an investigation, numerous difficulties arise in practice, in particular due to a selective approach by law enforcement officers and insufficient staffing and resources.

The author highlights the need to adapt international standards to national legislation, which will contribute to the improvement of pre-trial investigation in Ukraine. The article emphasizes the importance of improving the legislative framework, staffing and technological equipment of investigative bodies, which will significantly increase the efficiency of the criminal process, prevent delays in cases and increase the level of public confidence in the law enforcement system.

Key words: *Initiation of a pre-trial investigation, international standards, European Convention on Human Rights, ECtHR, criminal process, investigation effectiveness, legislative reforms in Ukraine.*

Вступ. Забезпечення гарантій початку досудового розслідування є фундаментальним аспектом кримінального процесу, що безпосередньо впливає на реалізацію принципів правової держави, захист прав людини та ефективність правоохоронної діяльності. В умовах інтеграції України до європейського правового простору особливої актуальності набуває питання приведення національного кримінального процесуального законодавства у відповідність до міжнародних стандартів, зокрема практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) та законодавства країн Європейського Союзу.

Постановка завдання. Метою цієї статті є аналіз міжнародного досвіду гарантування початку досудового розслідування, порівняння правових підходів ЄСПЛ та держав ЄС, а також оцінка можливостей їхньої імплементації в Україні. Дослідження спирається на аналіз законодавчих актів, судової практики та наукових праць, що дозволяє виокремити основні проблеми національного законодавства та запропонувати шляхи його вдосконалення.

Результати дослідження. Початок досудового розслідування є визначальним етапом кримінального провадження, оскільки саме на цій стадії закладаються основи для подальшого кримінального переслідування або виправдання особи. Від ефективності розслідування безпосередньо залежить реалізація права особи на справедливий судовий розгляд, закріпленого у міжнародних правових актах. Саме тому міжнародні стандарти кримінального процесу передбачають чіткі вимоги щодо гарантій своєчасного, незалежного та неупередженого розслідування.

Особливу роль у міжнародній правовій системі відіграють стандарти Ради Європи щодо кримінального процесу. Відповідно до Рекомендації Rec(2000)19 Комітету Міністрів Ради Європи, ефективне розслідування передбачає не лише своєчасний початок, а й забезпечення необхідних ресурсів та кадрового потенціалу. У багатьох країнах ЄС слідчі органи мають законодавчо закріплені зобов'язання розпочинати кримінальні провадження за наявності обґрунтованих підстав для цього [1]. Наприклад, у Німеччині принцип обов'язкового кримінального переслідування (Legalitätsprinzip) не дозволяє вибіркового підходу до початку розслідувань, оскільки прокурор зобов'язаний ініціювати провадження за наявності обґрунтованих підстав. В Україні ж на практиці все ще спостерігаються випадки, коли правоохоронці безпідставно відмовляють у внесенні відомостей до ЄРДР або зволікають із початком слідства, що фактично нівелює принцип невідворотності покарання.

Не менш важливим є питання незалежності органів досудового розслідування. У міжнародній практиці діє концепція незалежного слідства, коли розслідування злочинів, зокрема тих, що вчиняються самими правоохоронцями, здійснюють спеціально створені незалежні органи. Наприклад, у Великій Британії функціонує Незалежне управління з розслідувань скарг на поліцію (Independent Office for Police Conduct), яке забезпечує об'єктивний розгляд таких справ. В Україні ж більшість розслідувань стосовно зловживань правоохоронців досі перебуває в юрисдикції тих самих відомств, що породжує конфлікт інтересів і ставить під сумнів ефективність таких розслідувань.

Окрім цього, міжнародні стандарти передбачають, що особи, які подали заяву про злочин, мають право на отримання інформації про перебіг та результати розслідування. У розвинених правових системах це забезпечується через обов'язкове інформування заявників про кожен етап розслідування, а також через можливість оскарження бездіяльності правоохоронних органів. В Україні ж проблема комунікації між слідством і потерпілими залишається актуальною: нерідко заявники стикаються з ситуаціями, коли їм відмовляють у доступі до матеріалів справи або не надають інформації про хід розслідування.

Аналіз міжнародного досвіду свідчить, що належне функціонування системи кримінального правосуддя можливе лише за умов дотримання таких принципів:

− своєчасність розслідування – жодна заява про злочин не повинна залишатися без розгляду або необґрунтовано відкладатися;

− незалежність слідчих органів – кримінальні розслідування мають проводитися без політичного чи адміністративного впливу;

− процесуальні гарантії для заявників – особи, які звертаються до правоохоронців, повинні мати реальні механізми оскарження бездіяльності слідчих.

Попри закріплення цих принципів у національному законодавстві України, їх реальна імплементація все ще залишається проблематичною. Необхідність усунення бюрократичних бар'єрів, підвищення рівня незалежності слідчих органів та вдосконалення механізмів судового контролю є пріоритетними завданнями подальшого реформування кримінального процесу. Саме ці аспекти потребують детального розгляду в наступних розділах. В Україні процесуальні засади початку досудового розслідування визначаються Кримінальним процесуальним кодексом України (КПК України), який передбачає обов'язок слідчого чи прокурора невідкладно внести відомості про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР) та розпочати відповідні процесуальні дії. Частина 1 статті 214 КПК України встановлює чіткий 24-годинний строк для внесення інформації до реєстру з моменту отримання заяви, повідомлення чи самостійного виявлення фактів, що можуть свідчити про злочин [2].

Однак, попри законодавчо закріплений обов'язок негайної реєстрації кримінальних правопорушень, практика свідчить про численні випадки ігнорування цих вимог. Дослідження правозахисних організацій та судова практика демонструють, що відмова у внесенні відомостей до ЄРДР або їх невиправдане затягування є поширеним явищем. Причини цього варіюються від умисного невиконання службових обов'язків до недостатнього контролю з боку прокуратури та судової влади.

Відповідно до статті 303 Кримінального процесуального кодексу України, заявник має право оскаржити бездіяльність слідчого або прокурора, зокрема у випадку невнесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР) після подання заяви чи повідомлення про злочин [2].

Однак, на практиці процедура розгляду таких скарг може затягуватися, що ускладнює своєчасний початок розслідування. Дослідження вказують на те, що проблемним аспектом реалізації механізму оскарження бездіяльності слідчого чи прокурора є відсутність у кримінальному процесуальному законі чітко визначених строків для виконання відповідних процесуальних дій [3].

Незважаючи на формальну відповідність норм КПК України міжнародним стандартам, практика їх застосування свідчить про суттєві недоліки. Вибірковий підхід правоохоронців до реєстрації кримінальних проваджень та відсутність належної відповідальності за порушення строків внесення інформації до ЄРДР сприяють безкарності та порушенню права на доступ до правосуддя. Окремою проблемою залишається недостатній судовий контроль за діяльністю слідчих органів у частині забезпечення негайного реагування на повідомлення про злочини.

З огляду на це, вдосконалення законодавства у сфері початку досудового розслідування повинно бути спрямоване на усунення можливостей для зловживань. Одним із можливих рішень є запровадження автоматичної реєстрації кримінальних проваджень шляхом технічного вдосконалення ЄРДР, що дозволило б мінімізувати вплив людського фактору. Крім того, необхідним є посилення відповідальності посадових осіб за безпідставне невнесення відомостей до реєстру та забезпечення ефективного судового контролю шляхом скорочення строків розгляду відповідних скарг.

Таким чином, забезпечення своєчасного початку досудового розслідування є критично важливим для реалізації принципу верховенства права та дотримання міжнародних стандартів кримінального процесу. Законодавче закріплення обов'язковості реєстрації кримінальних правопорушень вимагає додаткових механізмів контролю та відповідальності, що уможливить ефективний захист прав осіб, які звертаються до правоохоронних органів.

Однією з найбільших проблем, що виникають на етапі початку досудового розслідування в Україні, є недостатня ефективність реєстрації кримінальних правопорушень у Єдиному реєстрі досудових розслідувань (ЄРДР). Незважаючи на наявність чітких законодавчих вимог щодо реєстрації повідомлень про злочини, реальна ситуація часто виглядає зовсім по-іншому.

Зазначена проблема стосується як технічних аспектів реєстрації, так і суб'єктивних факторів. Зокрема, правоохоронці нерідко застосовують вибірковий підхід до обробки заяв про злочини, що призводить до нерівного доступу громадян до правосуддя. Існують випадки, коли за відсутності достатніх, на думку слідчого, доказів про вчинення злочину, заяви взагалі не реєструються. Це порушує право громадян на справедливий судовий розгляд і ефективне розслідування.

Для прикладу, у ряді справ, пов'язаних із насильницькими злочинами, часто буває, що заяви потерпілих не реєструються або реєструються із значним запізненням. Відомі випадки, коли особи, які зверталися до органів правопорядку із заявами про тяжкі злочини, не отримували належного реагування від правоохоронців, що призводило до порушення їх прав. Так, у справі «Іванова проти України» (рішення ЄСПЛ, 2009 р.) Суд встановив порушення прав позивача через неналежне реагування на заяву про домашнє насильство та невнесення цієї інформації до реєстру, що мало місце на стадії досудового розслідування [4].

Незважаючи на наявність чітких строків для реєстрації кримінальних проваджень, проблема затримок і відмов у реєстрації залишається актуальною. Зокрема, з'ясовуючи причини таких затримок, можна зазначити як системні фактори — це перевантаженість органів досудового розслідування, так і індивідуальні — некомпетентність або умисне ухилення слідчих від виконання своїх обов'язків.

Дослідження практики вказують на численні випадки, коли порушення строків реєстрації, а також невнесення відомостей до ЄРДР ведуть до затягування розслідування, що

є порушенням права особи на ефективне правосуддя. Важливо зазначити, що затягування реєстрації впродовж певного часу ставить під загрозу зібрання доказів, що у свою чергу може призвести до ускладнення або навіть неможливості подальшого проведення розслідування.

Судова практика також засвідчує, що навіть коли заявники оскаржують відмову у реєстрації чи затягування цього процесу, суди не завжди оперативно реагують на такі скарги, що значно обмежує ефективність правозахисних механізмів. У справі «Назаренко проти України» ЄСПЛ наголосив на порушенні права на доступ до правосуддя через відмову в реєстрації заяви та затягування процесу [5].

Проблеми з реєстрацією кримінальних правопорушень можуть бути вирішені через впровадження низки практичних заходів. Зокрема, одним із важливих кроків є автоматизація процесу внесення відомостей про злочини до ЄРДР, що допоможе зменшити людський фактор і виключити можливість необґрунтованої відмови у реєстрації.

Крім того, необхідно посилити відповідальність за бездіяльність правоохоронців на етапі реєстрації кримінальних проваджень. У цьому контексті важливо також посилити контроль з боку прокуратури за своєчасністю та обґрунтованістю відмов у реєстрації кримінальних проваджень. За таких умов можна очікувати покращення ситуації з дотриманням прав громадян на доступ до правосуддя та ефективне розслідування.

Одним із основних напрямів покращення ефективності початку досудового розслідування є вдосконалення національного законодавства, яке регулює реєстрацію кримінальних правопорушень. В Україні існують певні недоліки у механізмі реєстрації заяв, що негативно впливає на своєчасний початок розслідування. Зокрема, слід детальніше врегулювати терміни реєстрації заяв про злочини, визначивши чіткі строки, порушення яких повинно призвести до відповідальності. Важливо, щоб законодавство містило прямі норми, що вимагають від правоохоронних органів негайної реакції на заяви про злочини, щоб уникнути невиправданих затримок.

Пропонується також розробити механізм збереження прозорості в процесі реєстрації кримінальних справ, зокрема через удосконалення Єдиного реєстру досудових розслідувань. Це дозволить громадянам та адвокатам отримувати в реальному часі інформацію про статус їхніх заяв, що сприятиме зростанню довіри до правоохоронних органів. Крім того, важливо забезпечити наявність належних механізмів оскарження бездіяльності органів досудового розслідування.

Проблеми ефективності досудового розслідування безпосередньо пов'язані з кадровим та ресурсним забезпеченням органів, що здійснюють розслідування. Часто в Україні є проблема перевантаження слідчих органів, що негативно позначається на швидкості та якості проведення розслідувань. Одним із можливих шляхів розв'язання цієї проблеми є збільшення фінансування правоохоронних органів та виділення додаткових ресурсів для їх технічного оснащення. Слідчі повинні мати доступ до сучасних технологій, що дозволяють ефективно збирати та аналізувати доказову базу, а також забезпечувати високий рівень захисту прав громадян під час розслідування.

З огляду на досвід європейських країн, зокрема Німеччини та Франції, де органи досудового розслідування мають чітко визначені обов'язки щодо часу, необхідного для початку розслідування, в Україні варто імплементувати подібні підходи. Законодавче закріплення обов'язковості розслідування за наявності обґрунтованих підстав може допомогти уникнути ситуацій, коли правоохоронні органи ігнорують або затягують початок кримінальних проваджень.

Важливим кроком у вдосконаленні процесу досудового розслідування є забезпечення жорсткої відповідальності за невиконання обов'язків, пов'язаних із початком розслідування, є важливим аспектом для запобігання порушенням прав осіб. Наприклад, якщо правоохоронні органи не реєструють заяву про злочин у встановлений термін без належних підстав, вони повинні нести юридичну відповідальність. Це може включати дисциплінарні стягнення або навіть кримінальну відповідальність за бездіяльність, що призвела до серйозних наслідків.

Ще однією важливою складовою вдосконалення є використання сучасних інформаційних технологій для автоматизації та спрощення процесів реєстрації та контролю за досудовим розслідуванням. В Україні необхідно розробити та ввести в експлуатацію інтегровані системи, які дозволяють відслідковувати заяви про злочини на всіх етапах розслідування, покращити систему обміну інформацією між правоохоронними органами та іншими державними структурами, що буде сприяти більш оперативному реагуванню на події та зниженню рівня корупції.

Висновки. Незважаючи на те, що міжнародні стандарти передбачають чіткі вимоги щодо своєчасного та належного початку розслідувань, на практиці в Україні існують труднощі, зокрема у сфері реєстрації заяв про злочини, а також у забезпеченні достатнього кадрового та ресурсного потенціалу правоохоронних органів.

Одним із головних завдань є вдосконалення законодавства, яке має забезпечити своєчасну реєстрацію заяв та відкриття кримінальних проваджень, зокрема через чітке визначення строків і відповідальності за невиконання цих вимог. Не менш важливим є питання кадрового забезпечення. Поглиблення спеціалізації слідчих органів, збільшення фінансування та технічного оснащення дозволить значно підвищити ефективність досудового розслідування, а також покращити взаємодію між органами державної влади. Водночас необхідно впроваджувати новітні технології для автоматизації процесів та спрощення обміну інформацією, що також сприятиме зниженню рівня корупції та затягування розслідувань.

Зважаючи на виклики, які постають перед українською правовою системою, адаптація міжнародних стандартів та їх належна імплементація в національне законодавство є критично важливими для забезпечення ефективного та справедливого кримінального процесу. Впровадження запропонованих змін сприятиме покращенню правового захисту громадян, посилить довіру до правоохоронних органів та наблизить Україну до європейських стандартів правосуддя.

Список використаних джерел:

1. Рекомендація Rec(2000)19 Комітету Міністрів Ради Європи щодо ефективного розслідування. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Rec_2000_19_2000_10_6.pdf
2. Кримінальний процесуальний кодекс України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.
3. Проблеми реалізації механізму оскарження бездіяльності слідчого або прокурора у кримінальному провадженні. Журнал «Актуальні проблеми правознавства». URL: https://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/323998
4. ЄСПЛ, справа «Іванова проти України», рішення від 13.10.2009. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_136#Text.
5. ЄСПЛ, справа «Назаренко проти України», рішення від 06.06.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c65#Text.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

DEINEKO D. O.,
PhD (international law),
Specialist for Consular and Administrative Issues
(Embassy of Ukraine in the Kingdom of Thailand)

UDC 340.01
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.56

PROSECUTION OF WAR CRIMES IN UKRAINE: LEGAL FRAMEWORK AND INTERNATIONAL COOPERATION

Since February 19, 2014, an ongoing Russia`s aggression against Ukraine has unfolded, marked by the Russian Federation's subsequent temporary occupation of parts of Ukrainian territory. This warfare, initially addressed by the UN General Assembly's Resolution 68/262 in March 2014, reiterated the international community's stance on Crimea's status and Ukraine's territorial integrity. Despite these declarations, Russia's escalation of aggression in February 2022, characterized by missile strikes and severe violations of Ukraine's borders, has intensified the warfare. The imposition of martial law in Ukraine on February 24, 2022, under Presidential Decree No. 64/2022, has been a significant response to the invasion.

On March 2, 2024, the UN General Assembly overwhelmingly adopted Resolution ES-11/1 condemning Russia's invasion and demanding an immediate withdrawal, underscoring the warfare's gravity and the breach of international law. Despite the acknowledgment of Russia's aggression by international bodies, such as the Parliamentary Assembly of the Council of Europe and the International Court of Justice, the war has persisted with daily violations of international humanitarian law by Russian forces.

This article explores the application and interpretation of Article 438 of the Criminal Code of Ukraine, which addresses the violation of laws and customs of war. It examines judicial practices in Ukraine concerning this article and identifies issues requiring further legislative refinement or international agreements. A thorough review of Article 438 reveals seven key forms of war crime it encompasses, including cruel treatment of civilians, pillage, and use of prohibited warfare methods. The article analyses Ukrainian judicial decisions related to these crimes, with a focus on recent court cases illustrating the prosecution of war crimes under Article 438.

Results indicate a significant number of war crimes investigations, including 82,763 cases of aggression and war crimes, with thousands of civilian casualties reported. Notable cases from Kherson, Odesa, and Chernihiv regions highlight severe violations by Russian forces, including torture and extrajudicial killings. The article concludes by emphasizing the importance of adhering to international humanitarian law and the role of international cooperation in prosecuting war crimes. It advocates for continued support from global entities in maintaining legal standards and ensuring accountability, crucial for the future global order and post-war justice.

Key words: *War crimes, Russian aggression, Ukraine, International humanitarian law, Article 438 Criminal Code of Ukraine, High treason, International cooperation in criminal cases.*

Дейнеко Д. О. Розслідування воєнних злочинів в України: правова основа та міжнародне співробітництво

З 19 лютого 2014 року триває збройна агресія Російської Федерації проти України, що супроводжується тимчасовою окупацією частини української території. Цей акт агресії вперше був згаданий у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН №68/262 у березні 2014 року, де міжнародна спільнота підтвердила статус Криму як частини України та наголосила на підтримці територіальної цілісності держави. Незважаючи на численні заяви МО, ескалація російської агресії в лютому 2022 року, що проявилася у масованих ракетних ударах і грубих порушеннях територіальної цілісності України, суттєво посилила стан збройної агресії. Відповіддю на вторгнення РФ стало запровадження воєнного стану в Україні 24 лютого 2022 року згідно Указу Президента Укрпаїни №64/2022.

2 березня 2024 року Генеральна Асамблея ООН переважною більшістю ухвалила Резолюцію ES-11/1, яка засуджує вторгнення Росії та вимагає негайного виведення її військ, наголошуючи на фундаментальних порушеннях міжнародного права. Попри визнання агресії Росії міжнародними органами, такими як Парламентська асамблея Ради Європи та Міжнародний суд ООН, війна триває з щоденними порушеннями норм міжнародного гуманітарного права з боку російських збройних сил та комбатантів не з числа військових. У статті досліджується застосування та тлумачення статті 438 Кримінального кодексу України, що регламентує відповідальність за порушення законів і звичаїв війни. Розглядаються судова практика та проблемні питання, які потребують подальшого законодавчого вдосконалення або/та укладення міжнародних угод. Ґрунтовний аналіз статті 438 виявляє сім основних форм воєнних злочинів, включаючи жорстоке поводження з цивільним населенням, мародерство та використання заборонених методів ведення війни. У статті проаналізовано судові рішення України, що стосуються цих злочинів, зокрема нещодавні провадження, які ілюструють практику переслідування воєнних злочинців відповідно до статті 438 ККУ.

Результати дослідження показали таке. Існує значна кількість проваджень щодо воєнних злочинів, зокрема 82 763 випадки агресії та порушень законів і звичаїв війни, а також тисячі загиблих серед цивільного населення. Показові справи з Херсонської, Одеської та Чернігівської областей свідчать про тяжкі злочини з боку російських комбатантів, включаючи тортури та позасудові страти. У підсумку автор наголошує на важливості дотримання норм міжнародного гуманітарного права та ролі міжнародного співробітництва в розслідуванні воєнних злочинів. Підкреслюється необхідність подальшої підтримки з боку світової спільноти для забезпечення верховенства права та відновлення справедливості в поствоєнний період.

Ключові слова: *воєнні злочини, російська агресія, Україна, міжнародне гуманітарне право, стаття 438 Кримінального кодексу України, державна зрада, міжнародне співробітництво у кримінальних справах.*

Introduction. From February 19, 2014 until now, an international aggression has been going on, caused by the armed aggression of the Russian Federation against Ukrainею. As a result of it a part of Ukraine was temporarily occupied by the Russian armed forces. In the General Assembly Resolution 68/262 dated 27 March 2014 with a recorded vote of 100 in favour to 11 against, with 58 abstentions, the Assembly adopted a resolution titled “Territorial integrity of Ukraine”, calling on States, international organizations and specialized agencies not to recognize any change in the status of Crimea or the Black Sea port city of Sevastopol, and to refrain from actions or dealings that might be interpreted as such [1].

Exactly 8 years later, in February 2022, after the public announcement of armed aggression against Ukraine, the Russian Federation mercilessly launched missile strikes on civilian infrastructure objects in Ukraine, and the Russian armed forces, killing on their way both the military and the civilian population of Ukraine, violated the integrity of the state border of Ukraine and began acts murders, looting of national values in the occupied territory and forcing the population to collaborate under the pressure of force or murder. Martial law was introduced in Ukraine on February 24, 2022 by the Decree of the President of Ukraine No. 64/2022 and with extensions for 90 days remains in effect until this day [2].

On 2 March, 2024 the UN General Assembly adopted – by an overwhelming majority of 141 against 5 – the Resolution ES-11/1 rejecting the Russian Federation's brutal invasion of Ukraine and demanding that Russia immediately withdraw its forces and abide by international law [3]. The fact of a large-scale armed invasion of the territory of Ukraine on February 24, 2022 was not hidden by the Russian authorities, and it was also established by the decisions of international organizations, in particular in paragraphs 1 and 3 of Conclusion 300 (2022) of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe "Consequences of the aggression of the Russian Federation against Ukraine", paragraph 17 , 18 of the Order of the International Court of the United Nations dated 16.03.2022 on the request to take temporary measures in the case "Accusations of genocide in accordance with the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide" However, there was not a day that Russia did not violate international humanitarian law.

Due to massive resistance of the population of Ukraine, Russia failed to reach its strategic objectives of occupying entire Ukraine, destroying Ukraine's statehood and erasing Ukrainian identity. At the time of writing this part of the article, the armed forces of Ukraine, volunteers and foreign partners of Ukraine have been heroically fighting for the right to life for 883 days against the gang armed formations that are still illegally present on the territory of Ukraine.

Purpose and methodology. This article is aimed at foreign readers, researchers and seeks to investigate the following issues:

1) qualification for crimes provided for in Article 438 of the Criminal Code of Ukraine (Violation of the laws and customs of war);

2) analyse the judicial practice of Ukrainian courts in the application of Article 438 of the Criminal Code of Ukraine (Violation of the laws and customs of war);

3) identify problematic issues and needs for additional regulation of Ukrainian legislation or joining a certain agreement.

An extensive review and critical analysis of Article 438 of the Criminal Code of Ukraine was undertaken, along with an examination of relevant Ukrainian judicial decisions and international laws concerning war crimes. This involved a detailed interpretation of legal texts, examination of case law precedents, and consideration of authoritative legal commentaries. Historical records, government documents, and archival materials pertinent to the war and judicial proceedings were accessed and analyzed.

Results. Ukrainian law enforcement agencies launched an investigation into 82,763 war crimes and crimes of aggression committed since 24 February. They include the killing of 10,136 (including 470 children) and the wounding of 13,756 civilians (including 949 children). These figures do not take into account the temporarily occupied areas [4]. Since the occupation, most war crimes related to looting and damage to property, indiscriminate shelling of civilian objects, deprivation of liberty of civilians, murders and infliction of bodily harm have been committed in the territory of Kherson region. According to the Kherson Regional Prosecutor's Office, in 2023, 12,948 criminal proceedings were registered under Art. 438 of the Criminal Code of Ukraine "Violation of laws and customs of war" committed on the territory of the Kherson region. 21 indictments were sent to the court, three of them entered into force [5].

Examining how investigations of crimes of violation of the customs of war are conducted, how these actions are qualified in the legislation of Ukraine and how they are consistent with international treaties, namely the Geneva Conventions of August 12, 1949.

According to the general definition, war crimes are serious violations of international humanitarian law (violations of the laws and customs of war), for the commission of which criminal liability of individuals is provided at the national and international levels. References to serious violations of prohibitions are contained in both treaty and customary international humanitarian law.

The laws and customs of war are applied from the moment of the occurrence of an armed conflict or the partial or total occupation of a state, even if this occupation does not encounter any armed resistance (Articles 2(1), 2(2), 3(1)) common to the Geneva Conventions on the Protection of War Victims dated August 12, 1949, which were ratified by Ukraine with reservations by the Decree of the Ukrainian SSR PVR dated July 3, 1954 and with subsequent withdrawal of reservations by Law of Ukraine No. 3413-IV dated February 8, 2006).

The ICC, referring to general article 2 of the Geneva Conventions of 1949 and the relevant judicial practice of the ICTY, considers "an armed conflict to be international in nature if it occurs between two or more states; it extends to the partial or total occupation of the territory of another state, regardless of whether this occupation meets with armed resistance or not."

The ICC adheres to the “overall control” test developed by the ICTY [6], according to which a conflict is international when a foreign state “plays a role in organizing, coordinating or planning the military operations of a military group, in addition to financing, training and equipping or providing operational support to that groups". This allowed the ICC to conclude that "an international armed conflict exists in the case of armed actions between states through their respective armed forces or through other actors acting on behalf of the state."

Article 438 of the Criminal Code of Ukraine provides for liability for violation of rules of the warfare [7]. According to Art. 438 of the Criminal Code of Ukraine both combatants and non-combatants can be held accountable. However, the prosecution of non-combatants is most likely the exception to the rule, as most crimes such as violations of the laws and customs of war are committed by combatants.

There are seven forms of qualification of the crime «Violation of rules of the warfare» provided for in Art. 438 of the Criminal Code of Ukraine:

1. Cruel treatment of prisoners of war or civilians;
2. Cruel treatment of civilians;
3. Deportation of civilian population to engage them in forced labour;
4. Pillage of national treasures on occupied territories;
5. Use of methods of the warfare prohibited by international instruments;
6. Any other violations of rules of the warfare stipulated by international treaties, ratified by the Verkhovna Rada of Ukraine (Parliament of Ukraine);
7. Issuing an order to commit any such actions.

The features of the crime described above in combination with premeditated murder are punishable by imprisonment for a term of ten to fifteen years or life imprisonment. Looking ahead, we should note that the highest measure of punishment is quite often applied in the judgments of the Ukrainian courts of first instance.

On August 21, 2024, the Verkhovna Rada of Ukraine ratified the Rome Statute of the International Criminal Court. Ukraine became the 125th State Party to the Statute. The corresponding draft law No. 0285 was supported by 281 members of parliament [8]. In the meantime, some scholars considered not appropriate the use of the Rome statute provisions as an additional regulatory basis for qualification under Art. 438 of the Criminal Code. This may contradict the very provision of Part 1 of Art. 438 of the Criminal Code, which provides for the violation of those laws and customs of war, which are provided for by treaties, the consent of which was given to the Parliament to be binding [9].

Identification of problematic issues.

It is worth noting that the opinion about the impossibility of applying Article 438 of the Criminal Code of Ukraine to the actions of the Russian armed forces in the period from February 2014 to February 2022 is erroneous, due to the fact that martial law was not declared on the entire

territory of Ukraine through all of this period. The fact itself of aggression against the state by armed formations of another state or an international organization is decisive for the application of this rule [10]. According to the decree of the President of Ukraine "On the introduction of martial law in Ukraine" dated February 24, 2022 No. 64/2022, martial law has been introduced in Ukraine, which is currently ongoing.

According to Part 1 of Art. 4 of the Geneva Convention on the Protection of the Civilian Population in Time of War dated August 12, 1949, the persons protected by this Convention are those who at any time and under any circumstances find themselves in the event of a conflict or occupation, under the authority of a party to the conflict or an occupying state of which they are not citizens.

In accordance with Part 1, Part 2, Part 3 of Art. 6 of the said Convention I, it must be applied from the very beginning of any conflict or occupation specified in Article 2 of this Convention. In the territory of the parties to the conflict, the application of the Convention ceases after the general cessation of hostilities. In the occupied territory, the application of this Convention ceases one year after the general cessation of hostilities.

According to Part 1 of Art. 27 of Convention I, persons under protection have the right under any circumstances to personal respect, respect for their honor. They should always be treated humanely and protected, in particular, from any act of violence, intimidation, insults and curiosity of the crowd.

In addition, according to Art. 29 of the Convention and the party to the conflict under whose power are the persons under protection is responsible for the behavior of its representatives with these persons, and this does not remove the personal responsibility of such representatives.

According to Art. Art. 31-32 of Convention I is prohibited, in particular: no coercion of a physical or moral order may be applied to persons under protection, in particular for the purpose of obtaining any information from them or from third parties; the application of any measures that may cause physical suffering or lead to the destruction of protected persons under their authority. This prohibition extends not only to murder, torture, corporal punishment, mutilation, and medical or scientific experiments not caused by the need to treat a protected person, but also to any other brutal treatment by both civilian and military authorities.

Another important aspect – Article 438 of the Criminal Code does not contain a direct reference to the war crime of torture. However, this crime is covered by "violation of the laws and customs of war provided for by international treaties, the consent of which has been given by the Verkhovna Rada of Ukraine."

Additionally, Article 438 of the Criminal Code of Ukraine cannot be applied to criminal offenses committed by military personnel against the population of their country (violence, illegal destruction of property or its seizure under the pretext of military necessity). Such actions qualify under Art. 433 of the Criminal Code of Ukraine.

Therefore, in the absence of such a contextual aspect, not every rape, murder or other crime should be qualified under Art. 438 of the Criminal Code of Ukraine. In such a situation, prosecution of a person for general criminal offenses (Articles 115 (intentional murder), 152 (rape) of the Criminal Code of Ukraine) is not excluded, provided that there is no relevant context, namely, a connection with the conduct of military operations, in the absence of signs of terrorism population, impact on the population, use of weapons, violence as a form of overcoming resistance.

Among the available court cases, we chose for analysis 3 recent judgements (*all decisions rendered in 2024*) with various signs of violation of the laws and customs of war:

1) In the verdict of the court of first instance of the Kherson region dated 29 April 2024 in proceedings No. 1-kp/650/69/24 [11] regarding the facts of repeated rape over several weeks by a staff officer of the Russian Federal Security Service against her will of a citizen of Ukraine in the village of Velyka Oleksandrivka of the Kherson region, which was occupied by the armed forces of the Russian Federation until de-occupation in October 2023. These actions took place regardless of the victim's female cycle, each time under the pressure of using weapons. The court qualified his actions under the first part of Article 438 of the Criminal Code of Ukraine (violation of the laws

and customs of war) as another violation of the laws and customs of war provided for by international treaties, the binding consent of which was given by the Verkhovna Rada of Ukraine, which consisted of rape, the use of physical and moral coercion, including intimidation through threats of physical massacre of the civilian population, i.e. in violation of the second part of Article 27 of the Convention on the Protection of the Civilian Population in Time of War, signed in Geneva on August 12, 1949, the second part of Article 75, the first part of Article 76 Additional Protocol to the Geneva Conventions of August 12, 1949.

2) On June 18, 2024, the Court of First Instance of the Odesa Oblast, in proceedings No. 1-kp/496/341/24, considered the composition of the crime committed by the commander of the Vyatich special forces unit of the Federal Service of the National Guard of the Russian Federation. This criminal gave orders for illegal detention (illegal imprisonment), use of physical violence and torture against civilians (*e.g. he put a plastic bag on the victim's head and deprived him of air in order to obtain the information he needed about the armed forces of Ukraine.),* which is a serious violation of Art. 147 of the Convention on the Protection of the Civilian Population in Time of War dated August 12, 1949, ratified by the Decree of the Presidium of the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR "On the Ratification of the Geneva Conventions of August 12, 1949 on the Protection of War Victims" dated July 3, 1954 (hereinafter the Convention) and part 2 of Art. 51, Part 2 of Art. 75 of the Additional Protocol to the Geneva Conventions of August 12, 1949, relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I) of June 8, 1977, regarding the prohibition of attacks on civilians. The court found the person guilty of the criminal offense provided for in Part 1 of Article 438 of the Criminal Code of Ukraine and sentenced him to 9 years of imprisonment [12].

3) On June 13, 2024, the court of first instance of the city of Chernihiv considered the composition of the crime committed by a Russian citizen by a serviceman of the 55th separate motorized rifle brigade in proceedings No. 1-kp/750/94/24. Temporarily occupying one of the villages of the Chernihiv region, the servicemen of the Russian Federation, acting in a conspiracy, deprived them of their freedom, tied up their bodies, and publicly tortured both Ukrainian servicemen and the civilian population, among whom were minors. Some of the civilian victims were shot after being tortured naked and blindfolded, proving particularly cruel. This citizen of Russia was found guilty of committing a criminal offense provided for in Part 2 of Art. 28, part 2 of Art. 438 of the Criminal Code of Ukraine and I was sentenced to life imprisonment [13].

Collaborators and persons who voluntarily assisted the armed forces of occupants in committing crimes are also being searched for and sentenced, inter **alia**:

1) *High treason*. If a citizen of Ukraine wilfully joins the enemy under martial law and provides assistance in subversive activities against Ukraine such activities may be qualified under Article 111 (para.2) of the Criminal Code of Ukraine as High treason, which shall be punishable by imprisonment for a term of fifteen years to life imprisonment with or without forfeiture of property.

2) *Collaborative activity with the enemy.* Voluntary occupation by a citizen of Ukraine of a position related to the performance of organizational and administrative work in illegal authorities shall be punishable by imprisonment for a term of five to ten years. (para.5 Art 111-1 of the Criminal Code of Ukraine);

3) *Aid to an aggressor state.* If a citizen of Ukraine, a foreigner or a stateless person (with the exception of citizens of the aggressor state) commits actions to help the occupying administration of the aggressor state, such actions can be qualified as Aiding the aggressor state and are punishable by imprisonment for a term of ten to twelve years. (para.1 Art 111-2 of the Criminal Code of Ukraine).

Ukraine is a truly law-based legal state even during martial law. Despite the high state of moral stress and the awareness of thousands of executions of civilians by Russian soldiers, the courts are governed by the law. According to Part 3 of Art. 373 of the Criminal Procedural Code of Ukraine, a guilty verdict cannot be based on assumptions and is adopted only on the condition that a person's guilt in committing a criminal offense is proven during the trial.

The questions that governments around the globe should ask, and that their populations should insist on hearing the answers to, are about what vision they have for the future of the world

order, what they are doing to secure it, and what cost they are willing to bear to try to achieve it [14]. The cooperation between Ukraine and international organizations plays a crucial role in prosecuting war criminals and maintaining law and order. This cooperation is essential for ensuring accountability, deterring future violations, and upholding the rule of law in post-warfare time.

Conclusions

1) The provision of Article 438 of the Criminal Code of Ukraine (violation of the laws and customs of war) provides for criminal liability also for giving an order to commit such actions. That is, the article applies both to persons who are direct executors and to those who give orders to commit crimes.

2) When determining the qualifications, it is reasonable to proceed precisely from the state of armed aggression of the Russian Federation, that is, a crime committed by a foreigner on the territory of Ukraine against a citizen of Ukraine during their use of armed force or the threat of using force as part of the armed forces of the Russian Federation. For example, if a citizen of the same Russia during peacetime took possession of property that did not belong to him using violence, then the qualification could well be under Article 187 of the Criminal Code (robbery). However, the full-scale armed aggression of the Russian Federation against Ukraine has been going on for the second year, to put it mildly, bloody and covered in blood. The commission of such a crime during the attempted occupation of the Russian Federation part of the territory of Ukraine is absolutely legally qualified under Art. 438 of the Criminal Code of Ukraine.

3) If the violation of the customs of war was combined with the intentional killing of a person by the occupier, the maximum punishment is life imprisonment according to para 2 of Article 438 of the CCU.

4) Article 438 of the Criminal Code of Ukraine doesn't apply to crimes by military personnel against their own country's population, such as violence or property destruction under the guise of military necessity. These acts are covered under Article 433 of the Criminal Code of Ukraine.

5) The very structure of war crimes, as understood by the ICC, differs from the structure of Ukrainian legislation. The ICC does not operate with the concepts of subjective (subject and subjective side) and objective (object and objective side) features of the crime. Instead, a framework is used that includes: a material element, a mental element and a contextual element (contextual circumstances).

6) Most of cases regarding violation of laws and customs of war where the guilty party is soldier of the Armed Forced of the Russian Federation are considered in the order of special criminal proceedings in the absence of the accused (*in absentia*).

7) Referral of judges to norms of international humanitarian law deserves special attention. In the analyzed decisions on the qualification of violations of the laws and customs of war, the courts do not simply quote the norms of, for example, the Convention on the Protection of the Civilian Population in Time of War, but rather indicate. It should be added that when considering currently significant cases related to the torture and killing of civilians, the courts use the practice of the European Court of Human Rights, and most importantly, criminal proceedings are conducted on the basis of adversarial proceedings, which provides for the prosecution and the defense to defend their legal positions independently (*Article 22 of the Code of Criminal Procedure Code of Ukraine*); An indictment cannot be based on assumptions and is adopted only if the person's guilt in committing a criminal offense is proven during the trial (*Article 373 of the Criminal Procedure Code of Ukraine*).

8) Collaborators and those who assist occupying forces are being prosecuted for high treason, which includes joining the enemy and aiding against Ukraine during martial law, punishable by 15 years to life imprisonment (Article 111(2)). Collaboration involves taking positions in illegal authorities, leading to 5 to 10 years of imprisonment (Article 111-1(5)). Aiding an aggressor state by helping the occupying administration can result in 10 to 12 years of imprisonment (Article 111-2(1)).

9) By collaborating with IOs like the International Criminal Court and the United Nations, Ukraine can leverage global expertise, resources, and legal frameworks to address crimes that

transcend national borders. The integration of international legal mechanisms with domestic efforts not only strengthens the judicial process but also affirms the commitment to justice and human rights on a global scale.

References:

1. Організація Об'єднаних Націй. Генеральна Асамблея. Резолюція № 68/262 від 27.03.2014 «Про територіальну цілісність України». URL: https://digitallibrary.un.org/record/767565?ln=en (дата звернення 13.03.2025)

2. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24 лютого 2022 р. № № 64/2022 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text (дата звернення: 25.02.2025).

3. Організація Об'єднаних Націй. Генеральна Асамблея. Резолюція № A/RES/ES-11/1 від 02.03.2022 «Агресія проти України». URL https://press.un.org/en/2022/ga12407.doc.htm (дата звернення: 13.02.2025).

4. Міністерство закордонних справ України. Висвітлення війни Росії проти України. *War Ukraine*. 01.03.2025. URL: https://war.ukraine.ua/for-media/ (дата звернення: 13.03.2025).

5. Порушення законів і звичаїв війни: скільки зареєстровано на півдні. *Центр публічних розслідувань*. 05.05.2024. URL: https://cpi.org.ua/news/porushennya-zakoniv-i-zvichayiv-vijni-skilki-zarey/ (дата звернення: 13.03.2025).

6. Коваль Д.О., Авраменко Р.А. Воєнні злочини. Особливості розслідування міжнародних злочинів, скоєних в контексті збройного конфлікту на Донбасі. Київ : ГО Truth Hounds; Одеса : Фенікс, 2019. 36 с

7. Кримінальний кодекс України. Закон України № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*, 2001, № 25-26, ст. 131.

8. Закон України №3909-IX «Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього». Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/44724 (дата звернення: 13.01.2025).

9. Моніторинг судових проваджень у справах про воєнні злочини: звіт за результатами впровадження проєкту. *Асоціація правників України*. 03.12.2023. URL: https://uba.ua/documents/1PR/PR%20%26%20Communications%202023/Monitoring%20report_UKR.pdf (дата звернення: 13.03.2025).

10. Марчук, Н. Порушення законів та звичаїв війни: особливості кваліфікації ст. 438 КК України. Верховний Суд України. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1345046/ (дата звернення: 05.03.2025).

11. Великоолександрівський районний суд Херсонської області. Вирок у справі №650/1870/23 від 29 квітня 2024. Єдиний державний реєстр судових рішень URL :https://reyestr.court.gov.ua/Review/118734665 (дата звернення: 01.02.2025).

12. Великоолександрівський районний суд Херсонської області. Вирок у справі №650/2483/23 від 03.05.2024. Єдиний державний реєстр судових рішень URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119823787 (дата звернення: 01.02.2025).

13. Великоолександрівський районний суд Херсонської області. Вирок у справі №650/2271/23 від 03.05.2024. Єдиний державний реєстр судових рішень URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119729167 (дата звернення: 01.02.2025).

14. Wuerth, I., & Hakimi, M.. Russia, Ukraine, and the Future World Order. *American Journal of International Law*, 2022, 116(4), 687–697. URL: https://doi.org/10.1017/ajil.2022.69 (дата звернення: 01.02.2025).

ІВАЩЕНКО В. А.,
доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри інтелектуальної
власності та цивільно-правових
дисциплін
*(Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького)*

КУЗЬМІНСЬКИЙ О. О.,
адвокат, кандидат юридичних наук,
викладач кафедри інтелектуальної
власності та цивільно-правових
дисциплін
*(Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького)*

УДК 341.231.14
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.57

ОСОБЛИВОСТІ ТЛУМАЧЕННЯ АВТОРСЬКИХ ПРАВ У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Стаття «Особливості тлумачення авторських прав у практиці Європейського суду з прав людини» присвячена аналізу специфіки розгляду Європейським судом з прав людини, справ щодо порушень авторського права. Автори акцентують увагу на нечисленності звернень, переважно зосереджується на аналізі застосування ст. 1 Протоколу 1 Конвенції до справ, пов'язаних із порушенням майнових авторських прав, ліцензійних договорів та інтелектуальної власності загалом.

У статті досліджуються ключові рішення Європейського суду з прав людини, що сформували прецедентну практику у сфері авторських прав, їх тлумачення з огляду на характер об'єкта авторського права та особливості використання майнових прав. Автори висвітлюють еволюцію підходів Суду до визначення авторського права як різновиду права власності або «законних сподівань» на нього. Визначено, що такі рішення Європейського суду з прав людини, впливають на юридичну практику та вдосконалення національного законодавства в цій сфері.

Окрему увагу приділено розгляду порушень авторських прав не лише за ст. 1 Протоколу 1 Конвенції, а й в контексті інших положень Конвенції про захист прав людини. Автори окреслюють потенційні напрями формулювання скарг до Європейського суду з прав людини щодо захисту конвенційних прав у сфері порушень авторських прав. Аналіз прикладів судових рішень наведених у статті показує різноплановість підходів Європейського суду з прав людини до тлумачення справ пов'язаних з авторськими правами. Автори наголошують на відмінності розуміння авторського права на національному рівні та в практиці Європейського суду з прав людини. Переважно така відмінність проявляється у розумінні немайнових авторських прав. Судом немайнові права розглядаються у взаємозв'язку з майновими правами. Загалом, стаття надає комплексний огляд проблематики та перспектив розвитку міжнародного й національного правового регулювання авторських прав у світлі судової практики Європейського суду з прав людини.

Ключові слова: *права людини, право власності, авторські права, майнові права, ліцензійні договори, Європейський суд з прав людини.*

Ivashchenko V. A., Kuzminskyi O. O. Features of the interpretation of copyright in the case law of the European Court of Human Rights

The article "Features of the Interpretation of Copyright in the Case Law of the European Court of Human Rights" is dedicated to analyzing the specifics of how the European Court of Human Rights (ECtHR) considers cases related to copyright violations. The author highlights the relatively small number of such cases and primarily focuses on the application of Article 1 of Protocol No. 1 of the Convention to disputes involving infringements of property copyrights, licensing agreements, and intellectual property in general.

The article examines key ECtHR rulings that have established precedent in the field of copyright law, analyzing their interpretation in relation to the nature of the copyright object and the specifics of property rights usage. The author explores the evolution of the Court's approach to defining copyright either as a type of property right or as a "legitimate expectation" of it. It is determined that such decisions of the ECtHR influence legal practice and contribute to the improvement of national legislation in this area.

Special attention is given to the examination of copyright violations not only under Article 1 of Protocol No. 1 of the Convention but also in the context of other provisions of the European Convention on Human Rights. The author outlines potential avenues for formulating complaints to the ECtHR regarding the protection of Convention rights in cases of copyright infringement. The analysis of judicial decisions provided in the article demonstrates the diversity of the ECtHR's approaches to interpreting copyright-related cases. The author emphasizes the differences in the understanding of copyright at the national level and in the ECtHR's case law, particularly in the context of moral rights. The Court tends to consider moral rights in conjunction with property rights.

Overall, the article provides a comprehensive review of the challenges and prospects for the development of international and national legal regulation of copyright in light of the ECtHR's judicial practice.

Key words: *human rights, property rights, copyright, economic rights, licensing agreements, European Court of Human Rights.*

Постановка проблеми. У якості незалежної держави Україна є учасником багатьох міжнародних організацій та учасником ряду міжнародних конвенцій, які встановлюють високі стандарти у сфері захисту та охорони прав людини. Ратифікація цих конвенцій спричинила системне вдосконалення національного законодавства та включення до нього основних стандартів прав людини, розроблених протягом десятиліть. Україна з перших років після здобуття незалежності висловила прагнення стати повноправним членом до загальноєвропейського політичного, економічного, гуманітарного та правового простору. Цей курс дій є зрозумілим, оскільки Україна, крім політичної волі, за своїм географічним положенням, історичним розвитком і рівнем культури завжди була і є невід'ємною складовою частиною Європи.

Ключовим аспектом успішного втілення політичної волі в євроінтеграцію України є узгодження її законодавства з правом Ради Європи, особливо щодо системи захисту прав людини, з метою відповідності загальновизнаним європейським стандартам. Це робить Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод (далі – Конвенція), прийнята в 1950 р. та ратифікована Україною в 1997 р. та передбачений Конвенцією відповідний орган – Європейський суд з прав людини (далі ЄСПЛ).

Аналіз останніх досліджень. Питання тлумачення прав інтелектуальної власності ЄСПЛ, тією чи іншою мірою піднімалися у працях вітчизняних науковців, таких як: Н. Блажівська, Н. Фурлей, О. Розгон, В. Іващенка та ін.

Мита дослідження. Автори статті ставить за мету проаналізувати підходи ЄСПЛ до тлумачення авторських прав у розрізі різних статей Конвенції.

Виклад основного матеріалу. Ратифікувавши Конвенцію, Україна погодилася з обов'язковою юрисдикцією Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), юрисдикція якого відповідно до ст. 32 Конвенції поширюється на всі питання, які стосуються тлумачення та застосування Конвенції і Протоколів до неї [1].

Звертає увагу те, що право власності, не кажучи вже за право інтелектуальної власності, не було виокремлено у початковому тексті Конвенції, оскільки держави-учасниці не мали єдиного бачення змісту цього поняття. Компроміс щодо загального бачення права власності, на Конвенційному рівні було досягнуто з прийняттям Першого протоколу який набув чинності 18.05.1954 р. Надалі розуміння питань власності поступово формувалося у практиці ЄСПЛ [2, с. 131].

Так, ст. 1 Протоколу – «Захист права власності» передбачає, що «Кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений свого майна інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом або загальними принципами міжнародного права. Проте попередні положення жодним чином не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які, на її думку, є необхідними для здійснення контролю за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів» [1]. Показовим є рішення ЄСПЛ у справі Маркс проти Бельгії, рішення від 13.06.1979 р., заява № 6833/74, ЄСПЛ зазначив: «Визнаючи, що кожен має право мирно володіти своїм майном, ст. 1 Першого протоколу, по суті, гарантує право власності» [3].

Конвенція оперує поняттям «майно», не розкриваючи його змісту. Проте ЄСПЛ, напрацьовуючи судову практику щодо тлумачення «власності» та «майна», розширює дію Конвенції на різноманітні об’єкти й права, зокрема на авторські права.

Так, О. Розгон зазначаючи, що «Статтею 1 Протоколу № 1 захищається традиційна концепція власності, що включає рухоме та нерухоме майно (права in rem), взаємовідносини між приватними особами (права in personam), публічні взаємовідносини, інтелектуальну власність» [4, с. 175]. Зазначимо, що кожен з вищенаведених компонентів власності в тлумаченнях ЄСПЛ має своє індивідуальне значення.

Також, О. Розгон вказує, що оскільки Конвенція є міжнародним договором, а процес тлумачення і застосування її положень відповідає міжнародноправовим правилам, то, на її переконання, на рівні ЄСПЛ діє незалежне від національного тлумачення поняття власності [4, с. 175]. Така думка є слушною і підкріплюється чисельною практикою.

ЄСПЛ у своїх рішеннях неодноразово вказував що, поняття «власність», що міститься в ч. 1 ст. 1 Першого протоколу, має автономне значення, що не обмежується власністю на фізичні речі, та не залежить від формальної класифікації в національному законодавстві: деякі інші права та інтереси, наприклад борги, що становлять майно, можуть також розглядатись як «майнові права», а відтак – як «власність» для цілей указаного положення [5, с. 129-130; 6, с. 69].

Здійснюючи тлумачення Конвенції ЄСПЛ у рішенні по справі Коперський проти Словаччини від 23.09.2004 р., заява № 44912/98 сформував правову позицію за якою «заявник може заявляти про порушення ст. 1 Першого протоколу тільки тією мірою, якою оскаржувані рішення стосуються його або його «майна» в сенсі цього положення, тобто майно має вже існувати. Хоча «майном» може бути не лише «існуюче майно», а й вимоги, щодо яких заявник може стверджувати, що він має принаймні «легітимні сподівання» на реалізацію майнового права» [7].

Виходячи з низки справ ЄСПЛ, сформував практику стосовно прав інтелектуальної власності загалом та авторських прав зокрема, акцентуючи увагу саме на майновому компоненті, прирівнюючи право інтелектуальної власності до речового права, у тому числі і законних сподівань щодо майна.

Деякі інші права, можуть також розглядатись як «майнові права», а відтак – як «власність» на фізичні речі. Так, у справі «Балан проти Молдови», Заявник стверджував, що він мав

«власність» у розумінні ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції, оскільки права на інтелектуальну власність, згідно з судовою практикою Суду, включені в це поняття. Заявник також вважав, що він мав законне очікування отримати компенсацію за будь-яке порушення його прав на інтелектуальну власність [8]. За вказаною, справою Суд наголосив, що ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції не гарантує право на набуття власності а, «заявник може стверджувати про порушення статті 1 Протоколу № 1 тільки в тій мірі, в якій оскаржені рішення стосувалися його власності у розумінні цього положення. «Власність» може бути як «існуюча власність», так і активи, включаючи вимоги, щодо яких заявник може стверджувати, що він або вона має принаймні «законне очікування» на ефективне використання права власності» [8]. Звертає увагу те, що ЄСПЛ окремо не виділяє авторські права з поміж прав власності незважаючи на природу створення об'єктів та творчу складову діяльності. ЄСПЛ виходить з речової природи об'єкту, законності чи незаконності його використання саме як різновиду власності.

Так у справі «Мельничук проти України»: Заявник стверджував, що його авторські права були порушені, коли його музичні твори були використані без його згоди. ЄСПЛ визнав, що держава не забезпечила належний захист його авторських прав, порушивши статтю 1 Першого протоколу до Конвенції [9]. Виходячи із матеріалів справи, можна зрозуміти, що «використання» є елементом так званої тріади права власності до якої ЄСПЛ відносить авторські права. Ці справи підкреслюють прямоту розуміння європейським судом питань власності та ролі держави в забезпеченні її захисту відповідно до Європейської конвенції з прав людини.

Принагідно зазначимо, що немайнові та майнові авторські права розглядаються у практиці ЄСПЛ як єдине ціле. Зауважимо, що переважна частина нормативних актів України Цивільний кодекс (ст. 423, 424) [10]. Закон України про Авторське право і суміжні права (ст. 11, 12, 37, 38-41) [11], та ін., переважною виокремлюють немайнові та майнові права інтелектуальної власності. Таке виокремлення переважає і в національних судових практиках.

Цікавим кейсом в якому ЄСПЛ чітко показав взаємозв'язок між немайновими і майновими авторськими правами та захисті у контексті ст. 1 Протоколу № 1 є справа Сафаров проти Азербайджану [12]. У ньому йдеться про те, що заявник скаржився на недостатність дій держави у захисті його інтелектуальних прав, у зв'язку з порушенням його авторських прав шляхом незаконної репродукції та онлайн-публікації його книги. Посилаючись на ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції, Заявник вимагав «78 286 євро у зв'язку з майновою шкодою, що складалася з 13 344 манатів (приблизно 6630 євро на момент подання вимоги) за несанкціоновану репродукцію та публікацію його книги, а також не визначену суму за втрачений прибуток та коригування на інфляцію. Він також вимагав 50 000 євро за немайнову шкоду, також вимагав 1000 манатів (приблизно 500 євро) у зв'язку з юридичними витратами за його представництво перед внутрішніми судами і судом, а також 41 євро на поштові витрати» [12]. Судом було встановлено, що заявник зазнав немайнової шкоди, яку не можна компенсувати тільки встановленням порушення. Вирішуючи з справедливого підходу, суд призначає заявнику загальну суму у 5000 євро відшкодування як майнової, так і немайнової шкоди [12].

Таким чином ЄСПЛ зафіксував тісний зв'язок немайнових та майнових прав визначивши єдиний розмір справедливої сатисфакції.

Цікавим у практиці ЄСПЛ є розуміння комплексного характеру майнових прав. У своєму рішенні суд встановив, що під дію ст. 1 Протоколу 1 підпадає також право на публікацію перекладу роману як різновиду майнових прав. Про що зафіксовано у матеріалах справи «ЕсЦе Едітура Орізонтурі СРЛ проти Румунії». Суд визнав факт прийнятності скарги та зафіксував порушення ст. 6 Конвенції та ст. 1 Протоколу 1[13].

Подібна практика є непоодинокою, оскільки ЄСПЛ формулюючи вимоги щодо «прийнятності» скарги акцентує увагу на чіткості формулювання змісту права яке порушено та відповідності порушення тій чи іншій статті Конвенції.

Ще одним прикладом визнання авторського права та економічних інтересів, які випливають з них є справа СІА АККА/ЛАА проти Латвії. ЄСПЛ визнав прийнятність скарги за

Протоколом 1. Оголосивши, що «скарги щодо стверджуваних порушень статті 6 і статті 1 Першого протоколу до Конвенції прийнятними» [14]. Водночас вимоги скаржників щодо суті справи задоволені не були [14].

Є. Блажівська у своєму дослідженні наголошує на активному формуванні практики ЄСПЛ з питань інтелектуальної власності у контексті інших статей Конвенції. Авторка зазначає, що здійснення та захист права на повагу до приватного та сімейного життя (ст. 8 ЄКПЛ) також межує з правом інтелектуальної власності, про забезпечення належного захисту права інтелектуальної власності, зокрема й судового, свідчить практика ЄСПЛ щодо застосування ст. 6 ЄКПЛ «Право на справедливий суд» та ст. 13 ЄКПЛ «Право на ефективний засіб юридичного захисту» [15, с. 86].

Одним із прикладів таких скарг є справа «Коротюк проти України». Так, заявниця була авторкою книги, яку розмістили для незаконного завантаження в мережі «Інтернет». Справа стосується її скарги на те, що органи державної влади не провели оперативного та ефективного розслідування у зв'язку з цим усупереч позитивним обов'язкам держави за ст. 1 Першого протоколу до Конвенції щодо захисту інтелектуальної власності [16]. Заявниця вимагала 2 100,20 євро в якості відшкодування матеріальної шкоди на підставі її оцінки втраченого доходу від паперових примірників її книги, які, на думку заявниці, залишилися непроданими, оскільки книга була доступна для незаконного завантаження. Вона також вимагала 2 000 євро в якості відшкодування моральної шкоди та 284 євро в якості компенсації судових та інших витрат. У висновках суд встановив «Це обов'язок вжиття заходів, а не досягнення результатів, і навіть якби вони були повністю виконані, заявниця, можливо, не змогла б отримати відшкодування шкоди, якої вона могла зазнати. До того ж вимога заявниці стосовно відшкодування матеріальної шкоди не ґрунтується на доказах, що книгу справді завантажували з мережі «Інтернет»» [16], і, якби так було, це призвело до того, що паперові примірники книги залишилися непродані. Таким чином, суд відхилив цю вимогу. Беручи до уваги характер встановленого порушення, яке стосувалося невиконання державою її позитивних обов'язків, Суд присудив заявниці 750 євро в якості відшкодування моральної шкоди та додаткового суму будь-якого податку, що може нараховуватися. Суд також вважав за «розумне» присудити суму у розмірі 284 євро, яка охоплювала витрати за всіма аспектами, та додатково суму будь-якого податку, що може нараховуватися заявниці [16].

Зазначимо, що питання авторських прав окремо розглядаються щодо порушення ст. 10 Конвенції – Свобода вираження поглядів яка, зокрема, передбачає «право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів» [1]. У справі «Нейдж і Сунде Колмісоппі (The Pirate Bay) проти Швеції» Заявники, засновники файлообмінного сайту The Pirate Bay, були засуджені національними судами за сприяння порушення авторських прав. У даній справі, ЄСПЛ зазначив, що зважаючи на те, держава має захищати авторські права від порушень з боку третіх осіб, таке втручання є виправданим, законним і таким, що має законну мету та є необхідним для демократичного суспільства. Таким чином, ЄСПЛ у своєму рішенні підтримав позицію національних судів та визнав заяву необґрунтованою [17]. Іншою справою, що стосується порушення авторських прав є справа «Ашбі Дональд та інші проти Франції»: Ця справа стосувалася фотографів, які опублікували фотографії модних показів без дозволу власників авторських прав. ЄСПЛ визнав, що засудження фотографів за порушення авторських прав не порушувало їхнє право на свободу вираження поглядів, передбачене статтею 10 Конвенції.

Ці справи підкреслюють важливість балансу між захистом авторських прав та іншими фундаментальними правами, такими як свобода вираження поглядів та право одержувати і передавати інформацію.

Таким чином, за роки свого існування ЄСПЛ сформулював низку підходів щодо тлумачення права інтелектуальної власності загалом та авторського права зокрема. Переважною мірою більшість справ розглядається щодо порушення ст. 1 Протоколу 1. Трактуючи конвенцію, ЄСПЛ сформував практику стосовно авторських прав розглядаючи їх в розрізі

різних статей конвенції зокрема ст. 6, 10. На відміну від внутрішнього законодавства низки європейських країн, ЄСПЛ у свої практиці переважно авторські права прирівнює до речового права не розрізняючи майнових та немайнових прав.

Список використаних джерел:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення – 12.03.2025)
2. Іващенко В.А. Особливості тлумачення права інтелектуальної власності в розрізі права власності в практиці Європейського суду з прав людини. *Науковий* вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2024 № 68. С. 131-134. https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc68/28.pdf
3. CASE OF MARCKX v. BELGIUM URL: https: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-57534%22]} (дата звернення – 12.03.2025)
4. Розгон О. Тлумачення права власності з позиції Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Міжнародне право. 10/2016. С. 173-176. URL:http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2016/10/35.pdf (дата звернення – 20.03.2025)
5. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: Науково-методичний посібник для суддів. – 2-ге вид. випр., допов. – К., 2015. – 208 с.
6. Фулей Т.І. Навчально-методичний посібник для тренерів навчального курсу для суддів «Застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя». – К.: BAITE, 2017. – 192 с.
7. CASE OF KOPECKÝ v. SLOVAKIA URL:http://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22itemid%22:[%22001-66758%22] (дата звернення – 17.03.2025)
8. CASE OF BALAN v. THE REPUBLIC OF MOLDOVA URL: https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-216170 (дата звернення – 23.03.2025)
9. CASE OF MELNYCHUK v. UKRAINE URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-70089%22]} (дата звернення – 20.03.2025)
10. Цивільний кодекс України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення – 24.03.2025)
11. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2974-20#Text (дата звернення – 24.03.2025)
12. CASE OF SAFAROV v. AZERBAIJAN URL: https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22itemid%22:[%22001-218927%22]} (дата звернення – 23.03.2025)
13. CASE OF SC Editura Orizonturi SRL v. Romania URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-86248%22]} (дата звернення – 20.03.2025)
14. CASE OF SIA AKKA/LAA v. Latvia URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-164659%22]} (дата звернення –20.03.2025)
15. Блажівська Н. Загальна характеристика захисту прав інтелектуальної власності в практиці європейського суду з прав людини Теорія і практика інтелектуальної власності 5/2018. С. 83 – 92. URL:http://uran.inprojournal.org/article/view/160779 (дата звернення – 25.03.2024).
16. CASE OF Korotyuk v. Ukraine URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-224947%22]}
17. CASE OF Neij and Sunde Kolmisoppi v. Sweden URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22002-7408%22] (дата звернення – 17.03.2025).

ІГОШИН М. М.,
кандидат економічних наук,
доцент кафедри міжнародного права
та галузевих правових дисциплін
*(Київський університет права
Національної академії наук України)*

УСАТЮК І. І.,
магістрант спеціальності
«Міжнародне право»
*(Київський університет права
Національної академії наук України)*

УДК 341:3
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.58

ПРОБЛЕМА КАТЕГОРИЗАЦІЇ ГІБРИДНИХ ТРИБУНАЛІВ ЗА ПРАВОВОЮ ОСНОВОЮ ЇХ ФУНКЦІОНУВАННЯ

Розглянуто гібридні (інтернаціоналізовані) трибунали – особливі інституції системи міжнародної кримінальної юстиції, в яких поєднуються ознаки національних та міжнародних органів судочинства для притягнення індивідів до відповідальності за вчинення міжнародних злочинів.

Докладно проаналізовано, що гібридні (інтернаціоналізовані) трибунали ще довгий час залишатимуться застосовною альтернативою до більш традиційних способів відправлення міжнародного судочинства. Акцентується увага на аналізі існуючих прикладів подібних трибуналів, а саме на ознаці правових основ їх функціонування. Запропоновано проведення категоризації існуючих трибуналів за ознакою правової основи функціонування та способу створення гібридних трибуналів для полегшення вивчення подібних трибуналів та їхньої типізації.

Розглянуто правові основи заснування гібридних трибуналів, серед яких слід виділити: по-перше, Special Panels of the Dili District Court (Спеціальні колегії з тяжких злочинів Окружного суду Ділі); по-друге, Regulation 64 Panels in the Courts of Kosovo (Інтернаціоналізовані колегії в судах Косово); по-третє, Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia (Надзвичайні палати в судах Камбоджі), по-четверте, Special Court for Sierra Leone (Спеціальний суд щодо Сьєрра-Леоне), по-п'яте, Extraordinary African Chambers (Надзвичайні африканські палати); по-шосте, Special Tribunal for Lebanon (Спеціальний трибунал по Лівану). Описані характерні ознаки гібридних трибуналів та їх правових основ, що є властивими для кожного окремого гібридного трибуналу. Проведено аналіз співвідношення впливу національного законодавства та міжнародно-правових норм на правові основи функціонування розглянутих гібридних трибуналів. Виділено окремі категорії гібридних трибуналів за особливостями правових основ, згідно яких дані інституції можуть утворюватися та функціонувати.

Визначено три способи, згідно яких гібридні трибунали можуть бути створені на сучасному етапі розвитку системи міжнародної кримінальної юстиції.

Ключові слова: *гібридні (інтернаціоналізовані) трибунали, міжнародна кримінальна юстиція, індивідуальна відповідальність, Східний Тимор, Косово, Камбоджа, Сьєрра-Леоне, Сенегал, Ліван.*

Igoshin M. M., Usatiuk I. I. The problem of categorizing hybrid tribunals by the legal basis of their functioning

The article examines hybrid (internationalized) tribunals, which are special institutions of the international criminal justice system that combine features of national and international judicial bodies to hold individuals accountable for committing international crimes.

It is analyzed in detail that hybrid (internationalized) tribunals will remain a viable alternative to more traditional methods of administering international justice for a long time to come. The article focuses on the analysis of existing examples of such tribunals, namely, on the legal basis for their functioning. It is proposed to categorize existing tribunals based on the legal basis for their functioning and the method for creating hybrid tribunals in order to facilitate the study of such tribunals and their typification.

The article examines the legal basis for establishing hybrid tribunals, among which the following should be highlighted: firstly, the Special Panels of the Dili District Court; secondly, Regulation 64 Panels in the Courts of Kosovo; thirdly, the Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia (Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia); fourthly, the Special Court for Sierra Leone (Special Court for Sierra Leone); fifthly, the Extraordinary African Chambers (Extraordinary); sixthly, the Special Tribunal for Lebanon (Special Tribunal for Lebanon).

The characteristic features of hybrid tribunals and their legal foundations inherent in each individual hybrid tribunal are described. An analysis is made of the relationship between the influence of national legislation and international legal norms on the legal foundations for the functioning of the hybrid tribunals under consideration.

Separate categories of hybrid tribunals are identified based on the specifics of the legal foundations under which these institutions can be formed and function. Three methods are identified according to which hybrid tribunals can be created at the current stage of development of the international criminal justice system.

Key words: *hybrid (internationalized) tribunals, international criminal justice, individual responsibility, East Timor, Kosovo, Cambodia, Sierra Leone, Senegal, Lebanon.*

Постановка спільної проблеми в сфері категоризації гібридних трибуналів за правовою основою їх функціонування. На сучасному етапі розвитку системи міжнародної кримінальної юстиції все більше уваги в рамках вивчення та аналізу форм судових інституцій цієї системи приділяється органам змішаної юстиції, більш відомим як гібридні, або ж, інтернаціоналізовані трибунали, правові та інституційні засади яких представляють великий науковий та практичний інтерес та цінність для дослідження.

Гібридні (інтернаціоналізовані) трибунали є відносно новою формою інституцій міжнародної кримінальної юстиції. Вперше створені на початку XX століття, ці трибунали зайняли проміжне місце в системі міжнародної кримінальної юстиції між національними судовими інституціями та Міжнародним кримінальним судом. Кожен з гібридних (інтернаціоналізованих) трибуналів є унікальною судовою інституцією sui generis, зі своєю власною правовою основою та способом створення. Однак, це не означає, що в аспекті правового базису функціонування, між цими трибуналами, в окремих випадках, немає подібності.

На наш погляд, варто приділити окрему увагу аспекту правової основи функціонування гібридних (інтернаціоналізованих) трибуналів, оскільки саме правова основа та спосіб створення трибуналів, зазвичай, диктують усі інші аспекти їх правової природи та їх характеристики. Виділення чітких ознак цих способів заснування дозволить упорядкувати ці трибунали за їх правовою основою, що в подальшому відкриває можливості категоризації, більш детального порівняльного аналізу та в цілому сприяє подальшому дослідженню

гібридних (інтернаціоналізованих) трибуналів як органів міжнародної кримінальної юстиції. Це зумовлює актуальність дослідження з наукової точки зору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, що стосуються сфери категоризації гібридних трибуналів за правовою основою їх функціонування. Проблематиці дослідження правових аспектів функціонування гібридних трибуналів, присвячено велика кількість досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців, серед яких: Попко В.В., Андрейченко С.С., Гоббс Г., Вільямс С., Нільсен Е., Ейнлі К, Поль де Герт, а також дослідження таких проектів як The Hybrid Justice Project та International Center for Transitional Justice.

Слід зазначити, що в проекті The Hybrid Justice Project та International Center for Transitional Justice досліджуються як загальні інституційні характеристики гібридних (інтернаціоналізованих) трибуналів (такі як їх правова основа, юрисдикційні аспекти тощо), так і аналізуються їх ефективність та вплив на середовище міжнародної кримінальної юстиції. В наукових дослідженнях Сари Вільямс значна частина присвячена правовій природі гібридних (інтернаціоналізованих) трибуналів, а в дослідженнях Гаррі Гоббса розглянуто питання легітимізації гібридних (інтернаціоналізованих) трибуналів. У наукових публікації Поля де Герта проводиться критичний аналіз діяльності гібридних (інтернаціоналізованих) трибуналів. В публікації В.В. Попко, окремої уваги заслуговує огляд правових аспектів функціонування гібридних (інтернаціоналізованих) трибуналів.

Метою статті є визначення правових основ функціонування окремих гібридних трибуналів, їх особливостей та характеристик. Для досягнення мети наукового дослідження, необхідне вирішення наступних ***завдань***:

1. Проаналізувати правові основи функціонування гібридних (інтернаціоналізованих) трибуналів.
2. Визначити правові ознаки заснування гібридних (інтернаціоналізованих) трибуналів.
3. Визначити категорії гібридних трибуналів.
4. Визначити способи створення гібридних трибуналів в міжнародному правовому полі.

Виклад основного матеріалу. Для виділення окремих категорій гібридних (інтернаціоналізованих) трибуналів відносно правової основи їх функціонування, на нашу думку, необхідно провести аналіз цих правових основ. Оскільки гібридні трибунали не є одноманітною гілкою інституцій міжнародної кримінальної юстиції, необхідно розглянути подібні трибунали, для забезпечення створення більш повної картини можливих способів їх заснування та варіацій застосовних правових основ.

На нашу думку, слід провести аналіз правових основ заснування гібридних трибуналів, серед яких слід виділити: по-перше, Special Panels of the Dili District Court (Спеціальні колегії з тяжких злочинів Окружного суду Ділі); по-друге, Regulation 64 Panels in the Courts of Kosovo (Інтернаціоналізовані колегії в судах Косово); по-третє, Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia (Надзвичайні палати в судах Камбоджі), по-четверте, Special Court for Sierra Leone (Спеціальний суд щодо Сьєрра-Леоне), по-п'яте, Extraordinary African Chambers (Надзвичайні африканські палати); по-шосте, Special Tribunal for Lebanon (Спеціальний трибунал по Лівану).

Спеціальні колегії з тяжких злочинів Окружного суду Ділі в Східному Тиморі та міжнародні судові колегії в Косово є важливими прикладами того, як гібридні (інтернаціоналізовані) трибунали можуть виконувати функції відновлення справедливості у постконфліктних умовах. Обидва ці трибунали були створені в аналогічних кризових ситуаціях, коли на територіях, що постраждали від конфліктів, не вистачало кваліфікованих суддів, а національні судові системи були або відсутні, або серйозно пошкоджені.

У Східному Тиморі, після завершення індонезійської окупації та звільнення території, Перехідна адміністрація ООН (UNTAET) взяла на себе функції уряду з 25 жовтня 1999 року по 20 травня 2002 року. Східний Тимор пережив кризу в системі правосуддя: відсутність функціональних судів, правоохоронних органів та кваліфікованих юристів стала

результатом довготривалої індонезійської політики, спрямованої на придушення місцевого населення [1]. Місія UNTAET мала за мету відновити правопорядок, що вимагало створення нової судової системи з нуля. Для цього було видано Постанову № 2000/11, що визначала організацію судової системи, і, зокрема, заклала основи для створення Спеціальних колегій з тяжких злочинів, які, зі свого боку, було засновано Постановою UNTAET № 2000/15 [2, 3].

Подібна ситуація склалася в Косово після збройного конфлікту між Союзною Республікою Югославією та Косово, що завершився під тиском НАТО. «Місія ООН у справах тимчасової адміністрації в Косово (UNMIK) була відправлена для виконання функцій уряду на цей період. UNMIK зіткнулася з серйозними проблемами у відновленні правопорядку, оскільки після відступу військових і правоохоронних сил Югославії у Косово утворився вакуум у системі правосуддя» [4, с. 48]. Першочерговим завданням UNMIK стало відновлення правової системи, зокрема забезпечення притягнення до відповідальності осіб, що порушили міжнародне гуманітарне право та права людини під час конфлікту. Хоча Міжнародний трибунал для колишньої Югославії (МТКЮ) мав юрисдикцію щодо цього конфлікту, його Прокурор у 1999 році заявив, що основна відповідальність за правосуддя має лягти на UNMIK та національні суди Косово [5].

Відсутність кваліфікованих суддів у Косово стала серйозною проблемою. UNMIK зіткнулася з обмеженою кількістю місцевих суддів, але ситуація в Косово була ускладнена ще й етнічними конфліктами, що позначалися на роботі судової системи. У зв'язку з цим «UNMIK розробила кілька постанов для забезпечення участі міжнародних суддів у процесах. Постанова 2000/6 дозволяла залучати міжнародного суддю до складу Окружного суду в Митровиці» [6], Постанова 2000/34 розширювала цю практику на всі округи Косово, а Постанова 2000/64 дозволяла передавати справи міжнародним суддям, прокурорам і слідчим, якщо цього вимагали інтереси правосуддя [7, 8].

Таким чином, обидва трибунали, в Східному Тиморі та Косово, були створені на основі національного законодавства з залученням міжнародних суддів для забезпечення справедливого, неупередженого та ефективного розгляду справ. Вони працювали в умовах, коли національні правові системи не могли самостійно впоратися з навантаженням через відсутність необхідних фахівців та через політичні чи етнічні труднощі. У випадку з Косово і Східним Тимором правовою основою функціонування цих інтернаціоналізованих судових колегій стали національні законодавчі акти, але з інтеграцією міжнародного персоналу для вирішення кризових ситуацій, в яких знаходилися судові системи цих держав.

Надзвичайні палати в судах Камбоджі були створені для судового переслідування лідерів Червоних кхмерів, які правили Камбоджею з 1975 по 1979 рік. «Процес створення Надзвичайних палат розпочався в 1997 році, коли уряд Камбоджі звернувся до ООН з проханням допомогти створити трибунал для переслідування відповідальних за злочини, скоєні в період правління Червоних кхмерів. Переговори між урядом Камбоджі та ООН тривали довго та були досить складними. Це було викликано тим, що ООН пропонувала створити міжнародний ad hoc трибунал поза Камбоджею, в Азійсько-тихоокеанському регіоні, в той час як уряд Камбоджі наполягав на створенні національного суду з міжнародними елементами» [9, с. 63].

Після тривалих переговорів у грудні 2000 року уряд Камбоджі подав на розгляд парламенту Закон про створення Надзвичайних палат для переслідування злочинів, скоєних під час правління Демократичної Кампучії (Спеціальний закон), який було остаточно прийнято 10 серпня 2001 року. У червні 2003 року було підписано угоду між урядом Камбоджі та ООН, яка визначала форми співпраці між ними для створення трибуналу. Ця угода набрала чинності 29 квітня 2005 року [10, 11].

Правовою основою для функціонування Надзвичайних палат є саме Спеціальний закон, прийнятий Камбоджею, в статті 12 якого зазначено, що суд використовуватиме в основному національні процесуальні норми, а не міжнародні. Угода між урядом Камбоджі та ООН регулює співпрацю, а не функціонування суду, тому ЕССС є національним судовим

органом з міжнародними елементами, що визначаються як національним законодавством, так і угодою між Камбоджею та ООН [10, 11].

Таким чином, слід зазначити, що ці три трибунали були створені у схожий спосіб: правовою основою їх функціонування є законодавчий акт національного характеру, а самі трибунали утворюють частину національної системи правосуддя кожної розглянутої держави.

Ці приклади дозволяють сформувати першу категорію гібридних трибуналів за правовою основою їх функціонування – *національні трибунали з залученням міжнародного персоналу,* що функціонують на основі державних нормативно-правових актів.

Наступний гібридний трибунал - це Спеціальний суд щодо Сьєрра-Леоне, котрий був створений для розслідування і судового розгляду злочинів, скоєних під час громадянської війни в Сьєрра-Леоне, що тривала з 1967 по 2002 рік.

Громадянська війна мала б закінчиться у 1999 році, коли між урядом Сьєрра-Леоне та силами повстанців була підписана мирна угода в місті Ломе, Того, проте бойові дії продовжувалися ще три роки, до фактичної капітуляції більшості повстанців. Цей конфлікт супроводжувався численними порушеннями міжнародного гуманітарного права, і було достатньо підстав вважати, що обидві сторони брали участь у скоєнні злочинів [12].

У червні 2000 року президент Сьєрра-Леоне Ахмад Кабба звернувся до Ради Безпеки ООН з проханням допомогти створити «сильний та авторитетний суд», який би відповідав міжнародним стандартам кримінального правосуддя, забезпечував справедливість та підтримував тривалий мир у країні. Він підкреслив, що Сьєрра-Леоне не має ані необхідних ресурсів, ані досвіду для створення національних трибуналів для розгляду злочинів такої складності та масштабу [13]. Це звернення стало поштовхом для переговорів між урядом Сьєрра-Леоне та ООН щодо створення Спеціального суду.

Переговори завершилися підписанням Угоди про Спеціальний суд щодо Сьєрра-Леоне в січні 2002 року, після чого угода була ратифікована Парламентом Сьєрра-Леоне. Ключовим елементом цієї угоди був Статут суду, який визначав його правовий статус та основи діяльності. Отже, Спеціальний суд був заснований на основі міжнародної угоди між ООН і урядом Сьєрра-Леоне. Його правова основа – міжнародний договір, а функціонування суду поєднувало елементи як міжнародного, так і національного права.

Стосовно гібридного трибуналу Надзвичайні африканські палати, то такі інституції були створені для розслідування міжнародних злочинів, скоєних у Чаді в період з 7 червня 1982 року по 1 грудня 1990 року, під час правління Гіссена Габре. «Створення Палат стало результатом тривалої роботи активістів та жертв режиму, які збирали докази для обвинувачення Габре, а також численних звернень до міжнародних, регіональних і національних організацій, що закликали до притягнення колишнього лідера Чаду до відповідальності та відновлення справедливості. Ці зусилля, а також багаторічний міжнародний діалог, призвели до укладення угоди між урядом Сенегалу та Африканським Союзом 22 серпня 2012 року, що стало основою для створення Надзвичайних африканських палат. До угоди був доданий Статут Палат, і після ратифікації угоди парламентом Сенегалу 19 грудня 2012 року, було розпочато безпосереднє формування Палат» [14, с. 149]. Таким чином, правова основа функціонування Надзвичайних африканських палат у судах Сенегалу – це міжнародний договір, що ставить цей трибунал поруч із Спеціальним судом щодо Сьєрра-Леоне.

Спеціальний суд щодо Сьєрра-Леоне та Надзвичайні африканські палати в судах Сенегалу були створені на основі міжнародних договорів між урядами цих держав та міжнародними організаціями. Ці угоди регулювали усі аспекти функціонування трибуналів: починаючи від юрисдикції, закінчуючи фінансуванням. Ці трибунали формують базис для другої категорії гібридних трибуналів – *трибунали, правовою основою функціонування яких є міжнародний договір.*

Стосовно Спеціального трибуналу по Лівану, то він «є міжнародним кримінальним судовим органом, створеним для притягнення до відповідальності осіб, причетних до вбивства колишнього прем'єр-міністра Лівану Рафіка Харірі 14 лютого 2005 року, а також до інших терористичних актів, що мали місце на території Лівану у період з 2004 по 2005 рік.

Передумовою його заснування стали незалежні розслідування ООН та переговори між урядом Лівану та ООН щодо необхідності створення міжнародного трибуналу для розгляду справ, пов'язаних із цими злочинами» [9, с. 74-76].

Проект угоди між ООН та Ліванською Республікою, а також статут майбутнього трибуналу, були додані до доповіді Генерального секретаря ООН від 21 березня 2006 року, яка окреслювала характер і обсяг необхідної міжнародної підтримки. Офіційна Угода про створення Спеціального трибуналу була підписана урядом Лівану та ООН 23 січня 2007 року, після чого документ передали до парламенту Лівану для ратифікації. Відповідно до статті 19 Угоди, вона набувала чинності лише після затвердження парламентом. Однак процес ратифікації було заблоковано через відмову просирійського спікера парламенту скликати засідання, що унеможливило офіційне введення Угоди в дію [15].

Оскільки дипломатичні зусилля не змогли розблокувати цей процес, а відсутність правосуддя щодо вбивства Харірі становила загрозу міжнародному миру та безпеці, прем'єр-міністр Лівану звернувся до Ради Безпеки ООН. У відповідь 30 травня 2007 року було прийнято Резолюцію 1757, яка на підставі Розділу VII Статуту ООН постановила, що Угода набуде чинності 10 червня 2007 року, якщо до цього часу уряд Лівану не повідомить про її ратифікацію. До тексту Резолюції було додано саму Угоду та Статут Трибуналу [16].

Оскільки до визначеного строку парламент Лівану так і не ратифікував Угоду, 11 червня 2007 року Генеральний секретар ООН оголосив про початок заходів для офіційного заснування трибуналу. Попри існування різних точок зору щодо співвідношення цих правових актів, фактом залишається те, що без прийняття Резолюції 1757 трибунал, ймовірно, не був би створений. Отже, ключовою правовою підставою його діяльності слід вважати саме Резолюцію Ради Безпеки ООН, ухвалену відповідно до положень Розділу VII Статуту ООН [9, с. 114].

З огляду на це, Спеціальний трибунал по Лівану за своєю правовою природою є подібним до таких судових органів, як Міжнародний трибунал для колишньої Югославії та Міжнародний трибунал для Руанди та утворює окрему категорію гібридних трибуналів – *трибунали засновані на основі повноважень Ради Безпеки ООН відповідно до Глави VII Статуту ООН*.

Висновки. Таким чином, вважаємо необхідним визначити наступні висновки нашого наукового дослідження, щодо способів створення гібридних трибуналів в міжнародному правовому полі.

Гібридні (інтернаціоналізовані) трибунали є досить розгалуженою категорією інституцій міжнародної кримінальної юстиції. Кожен окремий трибунал має свої особливості та характеристики, притаманні лише йому. Однак, попри це, серед розглянутих трибуналів, на основі спільних ознак в аспекті правової основи функціонування трибуналів, можна виділити три характерні способи створення гібридних (інтернаціоналізованих) трибуналів.

Перший спосіб передбачає створення трибуналу на основі національного законодавства. Такі судові органи є частиною судової системи країни, де вони були засновані. Міжнародні елементи можуть бути інтегровані в їхню діяльність у різних формах та масштабах, що регулюється установчими документами трибуналу або спеціальними угодами між державою та міжнародною стороною, яка забезпечує участь міжнародного персоналу. До таких трибуналів належать Спеціальні колегії з тяжких злочинів Окружного суду Ділі, Інтернаціоналізовані колегії в судах Косово та Надзвичайні палати в судах Камбоджі.

Другий спосіб базується на створенні трибуналу шляхом міжнародної угоди, як правило, між державою та міжнародною організацією. Такі трибунали функціонують окремо від національних судових систем та інституцій міжнародних організацій, зберігаючи незалежний статус. Ступінь міжнародного залучення визначається умовами відповідної угоди, зазвичай зафіксованими у статуті трибуналу, який є її невід'ємною частиною. При цьому, участь національних представників держави в роботі трибуналу

є обов'язковою для забезпечення належної репрезентації. Прикладами трибуналів, створених таким чином, є Спеціальний суд щодо Сьєрра-Леоне та Надзвичайні африканські палати в судах Сенегалу.

Третій спосіб є унікальним та передбачає заснування трибуналу рішенням Ради Безпеки ООН на підставі Глави VII Статуту ООН. Такі трибунали за своєю правовою природою наближені до міжнародних трибуналів ad hoc, як-от Міжнародний трибунал для колишньої Югославії (МТКЮ) та Міжнародний трибунал для Руанди (МТР). Вони діють на основі документів, прийнятих Радою Безпеки ООН, які визначають всі аспекти їхньої діяльності та організаційної структури. Наразі єдиним трибуналом, створеним за таким механізмом, є Спеціальний трибунал по Лівану.

Список використаних джерел:

1. Reiger C., Wierda M. The Serious Crimes Process in Timor-Leste: In Retrospect. *International Center for Transitional Justice*. 01.03.2006. URL: https://www.ictj.org/publication/serious-crimes-process-timor-leste-retrospect (дата звернення: 11.03.2025).

2. On the organization of courts in East Timor : United Nations Transitional Administration in East Timor Regulation dated 06.03.2000, No. 2000/11. URL: https://peacekeeping.un.org/mission/past/etimor/untaetR/Reg11.pdf (дата звернення: 11.03.2025).

3. On the establishment of panels with exclusive jurisdiction over serious criminal offences : United Nations Transitional Administration in East Timor Regulation dated 06.06.2000, No. 2000/15. URL: https://peacekeeping.un.org/sites/default/files/past/etimor/untaetR/Reg0015E.pdf (дата звернення: 11.03.2025).

4. Strohmeyer H. Collapse and Reconstruction of a Judicial System: The United Nations Missions in Kosovo and East Timor. *American Journal of International Law*. 2001. Т. 95, № 1. С. 46–63. URL: https://doi.org/10.2307/2642036 (дата звернення: 11.03.2025).

5. Statement by Carla Del Ponte Prosecutor of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia on the investigation and Prosecution of crimes committed in Kosovo. | International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. The Hague, 1999. URL: https://www.icty.org/en/press/statement-carla-del-ponte-prosecutor-international-criminal-tribunal-former-yugoslavia (дата звернення: 11.03.2025).

6. On the appointment and removal from office of international judges and international prosecutors : United Nations Interim Administration in Kosovo Regulation dated 15.02.2000 No. 2000/6. URL: https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/regulations/02english/E2000regs/RE2000_06.htm (дата звернення: 11.03.2025).

7. Amending UNMIK Regulation No. 2000/6 on the appointment and removal from office of international judges and international prosecutors : United Nations Interim Administration in Kosovo Regulation dated 27.05.2000 No. 2000/34. URL: https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/regulations/02english/E2000regs/RE2000_34.htm (дата звернення: 11.03.2025).

8. On assignment of international judges/prosecutors and/or change of venue : United Nations Interim Administration in Kosovo Regulation dated 15.12.2000 No. 2000/64. URL: https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/regulations/02english/E2000regs/RE2000_64.htm (дата звернення: 11.03.2025).

9. Williams S. Hybrid and Internationalized Criminal Tribunals: Jurisdictional Issues : A Doctoral Thesis Submitted in Partial Fulfilment of the Requirements for the Degree Doctor of Philosophy (Law) / DURHAM UNIVERSITY. 2009. 277 с. URL: https://www.corteidh.or.cr/tablas/r25039.pdf (дата звернення: 11.03.2025).

10. Law On The Establishment Of The Extraordinary Chambers : Reach Kram dated 10.08.2001 No. NS/RKM/0801/12. URL: https://www.eccc.gov.kh/sites/default/files/legal-documents/C300-2001-Law%20on%20the%20establishment%20of%20the%20EC%20and%20Decree-En.pdf (дата звернення 11.03.2025).

11. Agreement Between The United Nations And The Royal Government Of Cambodia Concerning The Prosecution Under Cambodian Law Of Crimes Committed During The Period

Of Democratic Kampuchea dated 06.06.2003. URL: https://www.eccc.gov.kh/sites/default/files/legal-documents/Agreement_between_UN_and_RGC.pdf (дата звернення 11.03.2025).

12. ICTJ. The Special Court for Sierra Leone: The First Eighteen Months. *International Center for Transitional Justice*. 01.03.2004. URL: https://www.ictj.org/publication/special-court-sierra-leone-first-eighteen-months (дата звернення: 12.03.2025).

13. Letter from the President of Sierra Leone to the President of the United Nations Security Council, dated 12 June 2000, Annex to Letter dated 9 August 2000 from the Permanent Representative of Sierra Leone to the United Nations addressed to the President of the Security Council, S/2000/786. URL: https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/s_2000_786.pdf (дата звернення: 12.03.2025).

14. Open Society Justice Initiative. Вибір заради справедливості : Посібник. 2018. Т. 2. 546 с. URL: https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2020/06/tom_ii_web.pdf (дата звернення: 12.03.2025).

15. Wählisch M. The Special Tribunal for Lebanon: An Introduction and Research Guide. *GlobaLex*. URL: https://www.nyulawglobal.org/globalex/special_tribunal_lebanon.html#I2 (дата звернення: 12.03.2025).

16. United Nations Security Council Resolution dated 30.05.2007 No. 1757. URL: https://www.refworld.org/legal/resolution/unsc/2007/en/47709 (дата звернення: 12.03.2025).

МАШКОВСЬКА Л. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри соціально-
гуманітарних і правових дисциплін
*(Уманський національний університет
садівництва)*

АВРАМЕНКО О. О.,
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри психології та педагогіки
розвитку дитини
*(Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини)*

УДК 341
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.59

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЇХ ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ В НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО

У статті йдеться про основні принципи, закладені в міжнародних стандартах, включаючи концепції прозорості, підзвітності, неупередженості, етичних стандартів і доброчесності в сучасному суспільстві. Ці стандарти спрямовані на створення умов для ефективного запобігання та боротьби з корупцією, зокрема шляхом впровадження систем внутрішнього та зовнішнього контролю, посилення відповідальності посадових осіб та створення дієвих механізмів розслідування корупційних злочинів. Особливу увагу приділено ролі незалежних антикорупційних агентств у впровадженні міжнародних норм на національному рівні, а також їх співпраці з громадськими організаціями та приватним сектором.

Досліджено ключові принципи міжнародних стандартів, які спрямовані на створення ефективних механізмів попередження та боротьби з корупційними практиками, включаючи підзвітність, прозорість, відповідальність посадових осіб та взаємодію між державними органами та громадянським суспільством. У статті йдеться про процес імплементації цих стандартів у національне законодавство різних держав, у тому числі Україну, з детальним аналізом проблем і перешкод, які забезпечуються на шляху адаптації міжнародних норм до особливостей правових систем різних країн. Зосереджено увагу на впливі національних контекстів, таких як політична воля, інституційна незалежність та активна участь громадськості у формуванні антикорупційної культури, яка є критично важливою для стійкого розвитку антикорупційних програм. Розглянуто приклади успішного впровадження антикорупційних норм у Європейському Союзі, а також досвід окремих держав, які зіткнулися з труднощами через наявність більшості ресурсів або недостатню підтримку реформ з боку державних органів.

Дослідження показує, що імплементація міжнародних антикорупційних стандартів у національне законодавство є складним і багатоступеневим процесом, який часто стикається з такими проблемами, як недостатня політична воля, інституційна нестабільність, корумпованість судової системи та вплив зовнішніх факторів, таких як геополітичний тиск та економічна залежність. Аналіз

конкретних прикладів впровадження цих стандартів у країнах Європи, Південної Америки та Азії говорить про те, що успішна імплементація залежить не лише від змін у законодавстві, а й від культурного дотримання законів, які формуються через освіту, суспільну цінність та активну участь громади.

У статті також детально повідомлено про зниження в Україні, де антикорупційні реформи сталися з головних умов інтеграції в Європейський Союз та інші міжнародні об'єднання. Відзначено досягнення, таке як створення спеціалізованих антикорупційних органів (НАБУ, НАЗК, Вищий антикорупційний суд), і водночас висвітлено численні виклики, серед яких політичний тиск, обмежені фінансові ресурси та недостатня незалежність судової системи. У статті також аналізується ефективність співпраці між Україною та міжнародними організаціями, такими як ЄС та МВФ, у контексті реалізації та посилення контролю за реформою.

Крім того, у дослідженні підкреслюється важливість інституційного підходу до реформування державних установ, зокрема необхідно створити спеціальні підрозділи для розслідування корупційних правопорушень, навчання посадових осіб етичним стандартам, запровадження технологічних інновацій для моніторингу державних закупівель та управління фінансами. Особливу увагу приділено цифровізації, її ролі в процесі боротьби з корупцією, зокрема використанню електронної платформи для підвищення прозорості.

Ключові слова: *міжнародні стандарти, антикорупційна діяльність, імплементація, цифровізація, протидія корупції, антикорупційне законодавство.*

Mashkovska L. V., Avramenko O. O. International anti-corruption standards and their implementation in national legislation

The article discusses the basic principles laid down in international standards, including the concepts of transparency, accountability, impartiality, ethical standards and integrity in modern society. These standards are aimed at creating conditions for effective prevention and combating corruption, in particular by introducing internal and external control systems, strengthening the responsibility of officials and creating effective mechanisms for investigating corruption crimes. Particular attention is paid to the role of independent anti-corruption agencies in the implementation of international standards at the national level, as well as their cooperation with civil society organizations and the private sector.

The article examines the key principles of international standards aimed at creating effective mechanisms for preventing and combating corrupt practices, including accountability, transparency, responsibility of officials and interaction between government agencies and civil society. The article discusses the process of implementing these standards into the national legislation of various states, including Ukraine, with a detailed analysis of the problems and obstacles encountered in adapting international norms to the specifics of the legal systems of different countries. Attention is paid to the influence of national contexts, such as political will, institutional independence and active public participation in shaping an anti-corruption culture, which is critical for the sustainable development of anti-corruption programs. Examples of successful implementation of anti-corruption norms in the European Union are considered, as well as the experience of individual states that have faced difficulties due to the availability of most resources or insufficient support for reforms by government agencies.

The study shows that the implementation of international anti-corruption standards into national legislation is a complex and multi-stage process that often faces challenges such as insufficient political will, institutional instability, corrupt judiciary and the influence of external factors such as geopolitical pressure and economic dependence. The analysis of specific examples of the implementation of these standards in Europe, South America

and Asia suggests that successful implementation depends not only on changes in legislation, but also on cultural compliance with the law, which is shaped by education, social value and active community participation.

The article also details the decline in Ukraine, where anti-corruption reforms have been a key condition for integration into the European Union and other international associations. It highlights achievements, such as the creation of specialized anti-corruption bodies (NABU, NAPC, High Anti-Corruption Court), while also highlighting numerous challenges, including political pressure, limited financial resources, and a lack of judicial independence. The article also analyzes the effectiveness of cooperation between Ukraine and international organizations, such as the EU and the IMF, in the context of implementing and strengthening control over the reform.

In addition, the study emphasizes the importance of an institutional approach to reforming state institutions, including the need to create special units to investigate corruption offenses, train officials in ethical standards, and introduce technological innovations to monitor public procurement and financial management. Particular attention is paid to the digitalization of the role in the fight against corruption, including the use of an electronic platform to increase transparency.

Key words: *international standards, anti-corruption activities, implementation, digitalization, anti-corruption, anti-corruption legislation.*

Вступ. Корупція є глобальним явищем, яке негативно впливає на роботу державних інституцій, економічний розвиток, рівність громадян та соціальну справедливість. Вона підриває довіру суспільства до органів влади, створює умови для неефективного управління ресурсами та гальмує демократичні процеси. З огляду на це, боротьба з корупцією набуває статусу пріоритетного завдання для багатьох країн світу.

На міжнародному рівні розроблено низку стандартів і механізмів, які починають універсальні підходи до запобігання та протидії корупційним проявам. До них належать ключові міжнародно-правові акти, зокрема Конвенція ООН проти корупції, Конвенція Ради Європи, рекомендації Групи держав проти корупції (GRECO) та інші. Водночас інтеграція цих стандартів у національні правові системи стикається з численними викликами, такими як особливості правових традицій, рівень правової культури, політична воля.

Тому проблема ефективної імплементації міжнародних стандартів антикорупційної діяльності в національне законодавство є ключовим викликом сучасності, оскільки вона вимагає комплексного підходу, спрямованого на гармонізацію правових норм, посилення інституційних механізмів та забезпечення дієвого контролю за дотриманням антикорупційних вимог.

Корупція справляє значний негативний вплив на виробничі процеси, особливо в контексті економічного розвитку та функціонування підприємств, установ, організацій. Нечесні практики, зокрема хабарництво, кумівство, зловживання владою та недобросовісна конкуренція, створюють несприятливе середовище для інвестування, інновацій та зростання виробничого сектора. Це призводить до підвищення витрат для бізнесу, спотворення ринкових механізмів та зниження конкурентоспроможності продукції як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. Імплементація міжнародних стандартів антикорупційної діяльності завдяки створенню прозорих умов для підприємницької діяльності та виробництва сприяє розвитку чесної конкуренції, залученню інвестицій, зниженню рівня тіньової економіки та підвищенню довіри до державних інституцій. Це, у свою чергу, стимулює ефективність виробничих процесів, зростання економічної стабільності та створення рівних можливостей для всіх учасників, забезпечуючи сприятливе середовище для впровадження інновацій, підвищення продуктивності та конкурентоспроможності, розвитку національної економіки як на внутрішньому, так і на міжнародному рівнях, сприяючи сталому розвитку, зростанню експорту та покращенню добробуту суспільства.

Проблема імплементації міжнародних стандартів антикорупційної діяльності активно досліджується як у наукових працях, так і в аналітичних звітах міжнародних організацій.

Особлива увага приділяється адаптації універсальних принципів боротьби з корупцією до специфіки національних правових систем, а також аналізу ефективності застосування цих стандартів у різних країнах. Тема міжнародних стандартів антикорупційної діяльності та їх імплементації в національне законодавство досліджувалася багатьма науковцями, такими як: К.О. Вишневська яка у своїй праці «Імплементація міжнародних антикорупційних стандартів у національне законодавство України» аналізує процес впровадження міжнародно-правових норм у сфері протидії корупції в українське законодавство, виявляючи правові колізії та пропонуючи шляхи їх вирішення [1]; В.В. Гавриленко який у дослідженні «Імплементація міжнародно-правових стандартів щодо попередження (превенції) правопорушень та злочинів в Україні» розглядає міжнародно-правові стандарти, що регламентують діяльність національних судових та правоохоронних органів у сфері запобігання злочинності, обґрунтовуючи необхідність їх впровадження в українську систему правопорядку [2]; Т. Сергєєва, яка у статті «Запровадження міжнародних антикорупційних стандартів у національне законодавство України» досліджує українське законодавство у сфері протидії корупції, аналізуючи ступінь врахування міжнародних антикорупційних договорів та пропонує шляхи вдосконалення національних норм [3]. Серед українських науковців варто, також виділити дослідження О. Костіна та В. Ємельянова, І. Бондарчука та Н. Гончаренко.

Праці цих, та інших науковців є корисними для глибшого розуміння процесу імплементації міжнародних антикорупційних стандартів у національне законодавство України. Проте залишається низка невирішених питань, які забезпечують реальну ефективність впровадження міжнародних стандартів у контексті конкретних держав, зокрема України.

Постановка завдання. Метою даної статті є аналіз міжнародних стандартів антикорупційної діяльності та оцінка їх імплементації в національне законодавство різних країн, зокрема України. Зосереджується увага на ключових викликах і можливостях, з якими стикаються держави під час адаптації міжнародних норм до своїх правових систем, а також на визначенні найефективніших підходів до протидії корупції.

Конкретні завдання, які можна виділити в рамках цієї мети, включають: дослідження основних міжнародних стандартів антикорупційної діяльності; оцінка рівня імплементації міжнародних антикорупційних норм у законодавство різних країн; аналіз основних викликів під час впровадження міжнародних антикорупційних норм; оцінка ефективності антикорупційної політики в Україні; визначення найкращих практик та ефективних механізмів боротьби з корупцією; формулювання рекомендацій щодо вдосконалення антикорупційної політики.

Результати дослідження. Особливу увагу привертає питання імплементації міжнародних стандартів антикорупційної діяльності в умовах України, де антикорупційна діяльність є єдиною з основними вимогами для інтеграції в європейське співтовариство та досягнення стабільності в політичній та економічній сферах. Реформи, що мають місце у сфері боротьби з корупцією, є визначальними для зміцнення демократичних інститутів, підвищення рівня довіри суспільства.

Імплементація міжнародних антикорупційних стандартів у національне законодавство є критичним етапом для забезпечення ефективної боротьби з корупцією на державному рівні. Процес впровадження цих стандартів включає не тільки зміну та адаптацію законодавчої бази, але й реформування інституцій, підвищення рівня прозорості та підзвітності, а також залучення громадянського суспільства до контролю за виконанням антикорупційних заходів. Одним із головних викликів є забезпечення незалежності антикорупційних органів, створення ефективної системи правосуддя.

Основні міжнародні документи, такі як Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції (UNCAC), Конвенція Ради Європи про кримінальну та цивільну відповідальність за корупцію, а також рекомендації Групи держав проти корупції (GRECO) та Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), заклали фундаментальні принципи антикорупційної діяльності. Ці стандарти стали базовими орієнтирами для національних урядів у розробці та впровадження антикорупційних політик, механізмів.

Зміни в законодавстві є необхідною, але недостатньою умовою успішної боротьби з корупцією. Реальна імплементація міжнародних антикорупційних стандартів залежить від

того, наскільки суспільство сприймає закони не просто як вимогу, а як частину своєї культури та цінностей. Теоретично: закони можуть бути ідеальними, відповідати міжнародним стандартам, передбачати суворе покарання за корупцію. Практично: якщо суспільство не вважає корупцію реальною проблемою або вважає її «нормою», закони залишаються лише на папері.

Освіта є фундаментом антикорупційної культури. Освіта формує уявлення про корупцію як неприйнятне явище.

Коли говоримо про шкільну та університетську освіту, то це: запровадження курсів з доброчесності та громадянської освіти; виховання правової культури з дитинства (наприклад, у Сингапурі діти вчаться, що хабар – це злочин, а не «традиція»); викладання кейсів про успішні антикорупційні практики.

Важливим етапом є підготовка державних службовців: навчання для чиновників та суддів щодо міжнародних стандартів доброчесності; психологічний вплив: формування відчуття відповідальності та розуміння ризиків корупції; інформаційні кампанії: державні програми, які пояснюють громадянам їхні права. До Прикладу: у Південній Кореї уряд запустив масштабну кампанію «Скажи НІ корупції», що включала ЗМІ, рекламу та соціальні проекти.

Імплементація міжнародних антикорупційних стандартів стикається з численними викликами, які можуть значно уповільнювати або навіть унеможливлювати ефективну адаптацію цих норм до національного законодавства. Серед основних перешкод варто виділити: політичний тиск і опір реформам.

Один із головних бар'єрів – політична воля. У багатьох країнах боротьба з корупцією стає лише декларацією, а не реальним пріоритетом. Політики часто ухвалюють антикорупційні закони під тиском міжнародних партнерів, але на практиці створюють механізми, які дозволяють уникати відповідальності. Проявами політичного тиску є вибіркове застосування антикорупційних законів (переслідування опонентів, а не системна боротьба); втручання у роботу антикорупційних органів (призначення лояльних керівників, блокування розслідувань); спроби звузити повноваження незалежних слідчих органів та судів. До прикладу, в Україні у 2020 році КСУ намагався скасувати електронне декларування та обмежити повноваження НАЗК. У Польщі реформа судової системи викликала критику з боку ЄС через посилення контролю влади над судами. Що ж робити? На мою думку, потрібно посилювати незалежність антикорупційних інституцій (обирати їх керівників через прозорі конкурси); запроваджувати парламентський і громадський контроль за реформами; залучати міжнародних експертів до моніторингу роботи антикорупційних органів.

Другим бар'єром є обмежені фінансові ресурси. Антикорупційні механізми потребують значних інвестицій: створення незалежних антикорупційних органів (НАБУ, ВАКС тощо); впровадження цифрових рішень (ProZorro, електронне декларування); гарантування конкурентних зарплат суддям та слідчим, щоб зменшити корупційні ризики. Основними проблемами є: недостатнє фінансування, яке призводить до низької ефективності роботи антикорупційних інституцій; влада може свідомо затягувати або урізати фінансування критично важливих органів. У деяких країнах грантове фінансування міжнародних партнерів не компенсує брак державної підтримки. До прикладу: в Україні НАБУ та ВАКС регулярно стикаються з ризиками скорочення фінансування, що обмежує їхні можливості; у Молдові антикорупційна прокуратура не мала достатнього бюджету для незалежного розслідування резонансних справ. Що ж робити? Потрібно: закріпити в законодавстві мінімальні гарантії фінансування антикорупційних органів; розширювати міжнародну допомогу для підтримки антикорупційних реформ; посилювати звітність про використання коштів, щоб уникати маніпуляцій із бюджетом.

І третім бар'єром є недостатня незалежність судової системи. Навіть якщо є антикорупційні розслідування, без чесного суду вони не мають значення. Судді можуть бути під тиском політиків або бізнес-еліт. Відсутність реальних покарань знижує довіру до антикорупційних механізмів. До проблем можемо віднести: «Телефонне право» – коли рішення ухвалюються під політичним впливом; корупція у самій судовій системі – судді можуть вимагати хабарі за потрібні рішення; відсутність дієвих механізмів перевірки доброчесності суддів. До прикладу: в Україні після створення ВАКС розгляд справ топкорупціонерів прискорився, але загальна

судова система залишається під впливом старих кадрів; у Болгарії та Румунії ЄС вимагав судових реформ через низьку довіру до суддівської системи. Які ж є шляхи виходу? Це посилити відбір та перевірку доброчесності суддів; розширити роль громадськості та міжнародних експертів у процесі судової реформи; контролювати автоматичний розподіл судових справ, щоб зменшити можливість маніпуляцій.

Раніше Україна була зосереджена на створенні і розвитку антикорупційних органів та інструментарію їх роботи. Теперішнє завдання – забезпечити їхню високу ефективність, сталість роботи, розбудову системного запобігання корупції, сучасні підходи до якого мають базуватися на даних і створювати механізми функціонування держави, що унеможливлюють або мінімізують корупційні ризики. З огляду на це, ключовим викликом для України та для НАЗК на найближчі роки є створення та затвердження нової Антикорупційної стратегії та Державної антикорупційної програми (ДАП) на 2026-2030 роки, та якісне їх виконання [4].

Висновки. Висновки дослідження підкреслюють необхідний комплексний підхід до імплементації міжнародних стандартів, що включає не тільки правову гармонізацію та інституційну модернізацію, але й створення дієвих механізмів для запобігання корупційним проявам у суспільстві. Окремо розділено значимість прозорості державних процесів, активної ролі громадянського суспільства, незалежних медіа та ефективної системи громадського контролю, яка є запорукою успішної реалізації антикорупційної політики. Імплементація міжнародних антикорупційних стандартів є багатовимірним процесом, що вимагає координації зусиль національних урядів, міжнародних організацій, приватного сектору та громадянського суспільства. Успіх у цій сфері залежить не тільки від законодавчих змін, але й від створення культури нульової толерантності до корупції, де суспільство активно бере участь у введенні, розслідуванні та попередженні корупційних злочинів.

Список використаних джерел:

1. Вишневська К. О. Імплементація міжнародних антикорупційних стандартів у національне законодавство України. *Право і суспільство*. 2015. № 5.2. С. 22-28.

2. Гавриленко В.В. Імплементація міжнародно-правових стандартів щодо попередження (превенції) правопорушень та злочинів в Україні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. Серія ПРАВО. Випуск 85: частина 4. С. 226-232.

3. Сергєєва Т. Запровадження міжнародних антикорупційних стандартів у національне законодавство України. *Юридичний вісник*. Одеса. Гельветика. 2020. № 4. С. 132-138.

4. Від України очікують переходу до системної та проактивної антикорупційної політики - Віктор Павлущик на форумі щодо підготовки до вступу в ЄС. URL: https://nazk.gov.ua/uk/bez-kategoriyi/vid-ukrainy-ochikuyut-perehodu-do-systemnoi-ta-proaktyvnoi-antykoruptsiynoi-polityky-viktor-pavluschyk-na-forumi-schodo-pidgotovky-do-vstupu-v-es/ (дата звернення: 02.02.2025).

5. Конституція України: Закон України 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. ст. 141.

6. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII. *Офіційний вісник України*. 2014. № 87. С. 156-218.

7. Походєєва В. Є. Запобігання корупції в Україні крізь призму медіа: формування антикорупційного дискурсу як превентивний захід. Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. редкол.: С. В. Ківалов (голов. редкол.), Л. І. Кормич (голов. ред.), І. М. Милосердна (відп. ред.) [та ін.]; НУ «ОЮА», Південноукр. центр гендер. проблем. Одеса. *Видавничий дім «Гельветика»*, 2021. Вип. 67. С. 96-100.

ТЕРЕЩЕНКО Д. С.,
аспірант
(Академія праці, соціальних відносин і туризму Федерації профспілок України)

УДК 341.231.14-053.2:327.5
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.60

МІЖНАРОДНІ ГАРАНТІЇ ЗАХИСТУ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ ДИТИНИ В ПЕРІОД ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

Стаття присвячена дослідженню міжнародних гарантій захисту конституційних прав дитини в період збройних конфліктів, яке дозволяє глибше зрозуміти виклики, з якими стикаються діти в зонах конфлікту, і розробити дієві стратегії для їхнього захисту на міжнародному та національному рівнях.

Автор пропонує міжнародні гарантії конституційних прав дитини визначати як єдину міжнародну систему взаємопов'язаних та взаємообумовлених умов, засобів, способів, механізмів забезпечення, реалізації та захисту прав і законних інтересів дитини як суб'єкта конституційних правовідносин.

В дослідженні наводиться класифікація міжнародних конституційних гарантій захисту прав дитини за різники критеріями: 1) за способом забезпечення прав дитини (нормативно-правові та інституційні (організаційно-правові)); 2) за функціональною спрямованістю (гарантії реалізації, гарантії охорони, гарантії захисту); 3) за призначенням у механізмі правового регулювання (матеріальні, процесуальні); 4) за механізмом реалізації (судові та позасудові (альтернативні)) та ін.

Окрема увага приділяється детальному аналізу нормативно-правових та інституційних (організаційно-правових) міжнародних гарантій. Зокрема Міжнародні нормативно-правові гарантії захисту конституційних прав дитини пропонується визначати як систему міжнародних нормативно-правових актів в яких закріплені принципи, умови, способи та механізми забезпечення, реалізації та захисту прав і законних інтересів дитини як суб'єкта конституційних правовідносин. Наводиться аналіз основних міжнародних нормативно-правових актів (конвенцій, декларацій та інших актів), які регулюють права дитини в період конфлікту.

Під міжнародними інституційними (організаційно-правовими) гарантіями захисту конституційних прав дитини розуміється організована, взаємопов'язана система міжурядових (неурядових) органів чи інституцій діяльність яких спрямована на спостереження та контроль за передбаченими у міжнародних нормативно-правових актах принципами, умовами, способами, механізмами забезпечення, реалізації та захисту прав і законних інтересів дитини як суб'єкта конституційних правовідносин.

Ключові слова: *конституційні права дитини, міжнародні гарантії захисту конституційних прав дитини, права дитини в період збройного конфлікту, захист прав дитини в період конфлікту, нормативно-правові гарантії, інституційні (організаційно-правові) гарантії.*

Tereshchenko D. S. International guarantees for the protection of the constitutional rights of the child during armed conflicts

The article is devoted to the study of international guarantees for the protection of the constitutional rights of the child during armed conflicts, which allows

for a deeper understanding of the challenges faced by children in conflict zones and the development of effective strategies for their protection at the international and national levels.

The author proposes to define international guarantees for the constitutional rights of the child as a single international system of interconnected and interdependent conditions, means, methods, mechanisms for ensuring, implementing and protecting the rights and legitimate interests of the child as a subject of constitutional legal relations.

The study provides a classification of international constitutional guarantees for the protection of the rights of the child according to various criteria: 1) by the method of ensuring the rights of the child (normative and legal and institutional (organizational and legal)); 2) by functional orientation (guarantees of implementation, guarantees of protection, guarantees of protection); 3) by purpose in the mechanism of legal regulation (material, procedural); 4) by the mechanism of implementation (judicial and extrajudicial (alternative)), etc.

Special attention is paid to a detailed analysis of regulatory and institutional (organizational and legal) international guarantees. In particular, it is proposed to define International Regulatory and Legal Guarantees for the Protection of the Constitutional Rights of the Child as a system of international regulatory and legal acts that enshrine the principles, conditions, methods and mechanisms for ensuring, implementing and protecting the rights and legitimate interests of the child as a subject of constitutional legal relations. An analysis of the main international regulatory and legal acts (conventions, declarations and other acts) that regulate the rights of the child during the conflict is presented.

International institutional (organizational and legal) guarantees for the protection of the constitutional rights of the child are understood as an organized, interconnected system of intergovernmental (non-governmental) bodies or institutions whose activities are aimed at monitoring and controlling the principles, conditions, methods, and mechanisms provided for in international regulatory legal acts for ensuring, implementing, and protecting the rights and legitimate interests of the child as a subject of constitutional legal relations.

Key words: *constitutional rights of the child, international guarantees of the constitutional rights of the child, the rights of the child in the period of armed conflict, protection of the rights of the child in the period of conflict, regulatory guarantees, institutional (organizational and legal) guarantees.*

Постановка проблеми. У сучасному світі ми спостерігаємо численні збройні конфлікти, які відбуваються на територіях де зосереджена велика кількість цивільного населення в тому числі жінок і дітей. Діти є однією з найбільш вразливих категорій населення, а тому потребують посиленого правового та соціального захисту особливо в період збройних конфліктів. Вони страждають від фізичного та психологічного насильства, експлуатації, втрачають доступ до освіти, медичної допомоги та безпечного середовища. Захист їх конституційних прав у таких умовах стає нагальним питанням для міжнародної спільноти, а дослідження міжнародних гарантій захисту прав дитини є вкрай актуальним, оскільки дозволяє оцінити ефективність існуючих механізмів, виявити прогалини та розробити рекомендації для їх удосконалення в умовах сучасних викликів та загроз.

За даними ЮНІСЕФ понад 473 мільйони дітей – більше ніж одна шоста частина дітей у світі – сьогодні проживають у районах, постраждалих від конфліктів. Наразі світ переживає найбільшу кількість конфліктів із часів Другої світової війни. Частка дітей, які живуть у зонах конфліктів, подвоїлася: з приблизно 10% у 1990-х роках до майже 19% сьогодні [1].

Через збройні конфлікти мільйони дітей змушені покидати свої домівки, стаючи внутрішньо переміщеними особами або біженцями. Захист їх прав на міжнародному рівні є нагальною потребою для забезпечення доступу до освіти, медицини та інших базових послуг. Дослідження цього аспекту дозволить вдосконалити правову базу та посилити ефективність міжнародних гарантій прав дитини.

За даними ЮНІСЕФ в Україні з лютого 2022 року Організація Об'єднаних Націй підтвердила 2472 жертв серед дітей (667 вбитих та 1805 поранених), сюди входять 91 загибла дитина та 539 поранених у 2024 році [1].

Актуальність дослідження міжнародних гарантій захисту конституційних прав дитини зумовлена глобальними викликами, що впливають на становище дітей як в Україні, так і в усьому світі. Вивчення міжнародних гарантій дозволяє оцінити ефективність чинних правових норм, визначити прогалини в їх реалізації та розробити рекомендації для вдосконалення національних систем захисту прав дитини. Крім того, у зв'язку з міграційними кризами, збройними конфліктами та соціально-економічною нестабільністю роль міжнародного захисту стає ще більш важливою.

Стан опрацювання проблематики. Теоретико-правові спеціально-правові дослідження проблеми захисту прав людини взагалі та дитини зокрема у різні роки здійснили такі вітчизняні дослідники, як С. Афанасенко І. Бандурка, І. Волошина, Т. Заворотченко, О. Корнієнко С. Коталейчук, Н. Крестовська, С. Несинова, С. Ніколайчук Н. Оніщенко, Н. Опольська, Н. Ортинська, І. Швець, Г. Шмельова та ін.

Метою статті є дослідження міжнародних гарантій захисту конституційних прав дитини, визначення їх ефективності та виявлення основних проблем, що перешкоджають їх реалізації в період збройних конфліктів. Дослідження спрямоване на оцінку ролі міжнародних організацій, правових механізмів та практик, а також на формулювання рекомендацій щодо вдосконалення національних та міжнародних підходів до захисту прав дітей в період конфлікту.

Виклад основного матеріалу. Сучасна довідкова література трактує зміст поняття «гарантія» як поруку в чомусь, забезпечення чого-небудь; умови, що забезпечують успіх чого-небудь [2, с. 29], а слово «забезпечити» означає створити надійні умови для здійснення чого-небудь; гарантувати щось; захищати, охороняти кого-, що-небудь від небезпеки [3, с. 281].

В загальнотеоретичному розумінні гарантія – це певне явище, яке забезпечує досягнення конкретного позитивного результату, а виходячи з тлумачення цього слова, гарантувати означає значить забезпечити що-небудь, поручитися за що-небудь. Гарантіями є засоби, умови або механізми, що забезпечують реалізацію, захист і дотримання прав, обов'язків чи зобов'язань. Вони можуть бути правовими, соціальними, економічними, політичними, внутрішньонаціональними, міжнародними тощо й спрямовані на запобігання порушенням або на відновлення порушених прав.

В свою чергу правові гарантії визначають як встановлені законом спеціальні засоби, способи, умови, які забезпечують здійснення в повному обсязі та всебічну охорону прав і свобод людини [4, с. 124].

Під гарантіями прав і свобод людини і громадянина переважно розуміють «сукупність заходів і засобів їх належної реалізації, визначену Конституцією та іншими законами і нормативно-правовими актами» [5, с. 5]; «систему норм, принципів, умов і вимог, які забезпечують у своїй сукупності дотримання прав, свобод і законних інтересів людини» [6, с. 121].

В цьому зв'язку важливим є розуміння того, що для забезпечення захисту прав людини, і, особливо дитини, в період збройних конфліктів необхідним є створення ефективної системи саме міжнародних гарантій.

В сучасній юридичній літературі увага дослідників безумовно приділяється аналізу міжнародних гарантій прав людини. Зокрема Т. М. Заворотченко вважає міжнародні нормативно-правові гарантії прав і свобод людини системою універсальних міжнародних норм права, які закріплені в міжнародних деклараціях, конвенціях, пактах, договорах та

інших документах правового характеру з метою встановлення стандартів у сфері прав і свобод людини і які є обов'язковими для виконання всіма державами [7, с. 232]. Майже подібну думку розділяє і Г. Г. Шмельова, яка наголошує, що міжнародно-правові гарантії прав і свобод людини й громадянина – це передбачена міжнародними договорами, конвенціями, деклараціями та іншими міжнародними документами система міжнародних норм, принципів, правових і організаційних засобів, умов і вимог, за допомогою яких здійснюється дотримання, забезпечення, охорона і захист прав, свобод і законних інтересів людини [8, с. 102].

Гончаренко О.М. вказує, що міжнародно-правові гарантії є системою міжнародних норм, принципів, правових і організаційних засобів, умов і вимог, за допомогою яких здійснюється дотримання, забезпечення, охорона і захист прав і законних інтересів людини [9, с. 82].

Особливість же конституційно-правового статусу дитини має певну специфіку і, як зазначає І. В. Швець полягає вона в тому, що діти являють собою найбільш складну й уразливу категорію, оскільки, маючи рівні права з іншими, фактично мають набагато менші можливості їх реалізації» [10, с. 140].

Гарантії конституційно-правового статусу дитини в Україні, наголошує І. В. Волошина, – це сукупність формалізованих, взаємопов'язаних та послідовних, загальносоціальних та спеціально-правових, міжнародних та вітчизняних засобів, умов та способів, які призначені для забезпечення фактичного втілення конституційно-правового статусу дитини в суспільні відносини в Україні [11, с. 131-132].

З викладеною позицією можна цілком погодитись і, дійсно в загальному розумінні гарантії конституційно-правового статусу дитини – це система норм і механізмів, закріплених у конституціях держав і правових актах, що забезпечують реалізацію, захист і охорону прав дітей, а забезпечення цих гарантій є ключовим завданням держави, оскільки діти як особлива соціальна група потребують підвищеного рівня правового захисту та сприятливих умов для розвитку.

Шмельова Г. Г. пропонує класифікувати міжнародно-правові гарантії за кількома критеріями. За формою виразу гарантій: 1) міжнародно-правові акти з прав людини, які за юридичною природою можуть бути нормативними, правотлумачними, правозастосовчими; 2) міжнародно-правові процедури, в рамках яких здійснюється діяльність певних міжнародних інституцій у сфері прав людини; за безпосередніми цілями гарантій можна виділити: 1) міжнародно-правові засоби охорони прав людини, якими є усі юридичні засоби, що здатні виконувати превентивну функцію і спрямовані на запобігання можливим порушенням прав людини з боку держав; 2) міжнародно-правові засоби захисту прав людини [8, с. 101].

В свою чергу пропонуємо міжнародні гарантії конституційних прав дитини визначати як єдину міжнародну систему взаємопов'язаних та взаємообумовлених умов, засобів, способів, механізмів забезпечення, реалізації та захисту прав і законних інтересів дитини як суб'єкта конституційних правовідносин.

Міжнародні гарантії конституційних прав дитини це система міжнародних нормативно-правових актів в яких закріплені принципи, умови, способи та механізми забезпечення, реалізації та захисту прав і законних інтересів дитини як суб'єкта конституційних правовідносин. В основу класифікації можна покласти ряд критеріїв, зокрема, за способом забезпечення прав дитини варто диференціювати їх на: нормативно-правові та інституційні (організаційно-правові).

Основними міжнародними нормативно-правовими актами, які регулюють права дитини в період конфлікту є конвенції, декларації та інші акти.

Базовим міжнародним актом який гарантує права дитини в тому числі і в період конфлікту є Конвенція ООН про права дитини (1989) [12], яка гарантує право дитини на життя, виживання та розвиток (ст. 6); захищає дітей від насильства, експлуатації, незаконного вербування у збройні сили (ст. 38); зобов'язує держави поважати норми міжнародного гуманітарного права, що застосовуються до них у випадку збройних конфліктів і мають відношення

до дітей, та забезпечувати їх додержання (ст.38); вимагає від держав вживати всіх можливих заходів для захисту дітей від збройних конфліктів.

Факультативний протокол до Конвенції ООН про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах (2000) [13], забороняє примусову або добровільну участь дітей віком до 18 років у воєнних діях або з дотриманням низки гарантій та вимагає від держав запобігати вербуванню неповнолітніх у збройні групи.

Женевські конвенції (1949) та Додаткові протоколи (1977). Зокрема четверта Женевська конвенція (ст. 24) передбачає спеціальний захист дітей під час війни. Перший Додатковий протокол що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (ст. 77) забороняє участь дітей до 15 років у збройних конфліктах, а також зобов'язує сторони, що перебувають у конфлікті, повинні забезпечувати захист і допомогу, які потрібні дітям з огляду на їх вік або з будь-якої іншої причини [14]. Другий Додатковий протокол що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (ст. 4.3) розширює захист для дітей у внутрішніх конфліктах та забезпечує їм необхідне піклування та допомогу [15].

Римський статут Міжнародного кримінального суду (1998) [16], відповідного якого набір або вербування дітей віком до п'ятнадцяти років до складу національних збройних сил або використання їх для активної участі в бойових діях вважається воєнним злочином.

Паризькі принципи щодо участі дітей у збройних конфліктах (2007) [17] визначають поняття «дітей-солдатів», рекомендують заходи реабілітації та реінтеграції дітей, які постраждали від збройних конфліктів.

Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей 1980 р. містить переважно лише гарантії прав дитини, адже сторони підписали її, «бажаючи надати дітям захист у міжнародному масштабі від шкідливих наслідків їх незаконного переміщення або утримування і створити процедури для забезпечення їх негайного повернення до держави їх постійного проживання, а також забезпечити захист прав доступу» «бажаючи надати дітям захист у міжнародному масштабі від шкідливих наслідків їхнього незаконного переміщення або утримування і створити процедури для забезпечення їхнього негайного повернення до держави їхнього постійного проживання, а також забезпечити захист прав доступу [18].

Декларація про захист жінок і дітей у надзвичайних обставинах та під час збройних конфліктів [19] гарантує право жінок та дітей на особливий захист у воєнний час, а будь-які акти насильства проти них, включаючи тортури, колективні покарання, руйнування житла та примусове переселення, засуджуються як неприпустимі.

Варто зазначити, що попри існування численних міжнародних документів, які гарантують забезпечення, реалізацію та захист прав і законних інтересів дитини їх дотримання на практиці залишається доволі проблематичним і насамперед залежить від політичної волі держав-учасниць і міжнародної спільноти в цілому. У багатьох зонах конфлікту ці норми порушуються, що призводить до систематичного порушення конституційних прав дітей.

Міжнародні інституційні (організаційно-правові) гарантії захисту конституційних прав дитини є організованою, взаємопов'язаною системою міжурядових (неурядових) органів чи інституцій діяльність яких спрямована на спостереження та контроль за передбаченими у міжнародних нормативно-правових актах принципами, умовами, способами, механізмами забезпечення, реалізації та захисту прав і законних інтересів дитини як суб'єкта конституційних правовідносин.

До системи міжурядових органів входить Рада ООН з прав людини, її діяльність спрямована на посилення міжнародного режиму охорони прав і свобод у всьому світі та спеціальні установи ООН (Комітет ООН з прав людини, Комітет ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок, Комітет ООН з прав дитини, Комітет ООН проти катувань, та ін.) вони, в свою чергу, займаються розглядом індивідуальних випадків. Важливим гарантом є Верховний комісар ООН з прав людини, він виконує нормотворчу, консультативну діяльність, а також моніторинг та забезпечення прав людини. Варто зазначити, що правовими підставами для здійснення діяльності інституцій системи ООН в Україні є членство України в ООН (з 1945 р.).

Спеціалізованими інституціями системи ООН, які найбільше залучені до захисту прав дітей та підлітків (які мають представництва в Україні), це: ЮНІСЕФ, Моніторингова місія ООН з прав людини в Україні, УВКБ ООН, ВООЗ і ЮНЕСКО.

Окрему увагу варто приділити і судовим міжнародним інстанціям, таким як Суд ЄС, Європейський суд з прав людини, Міжнародний кримінальний суд.

Важливу роль у захисті прав дитини в період конфлікту відіграють і неурядові організації серед яких можна назвати: Save the Children одна з найбільших НУО, що працює в зонах збройних конфліктів і допомагає дітям-біженцям, забезпечує доступ до їжі, води, медицини та освіти. Проводить кампанії проти вербування дітей у збройні групи та насильства над ними. Terre des Hommes діяльність якої фокусується на захисті дітей, які стали жертвами насильства, експлуатації та торгівлі людьми. Terre des hommes діє в Україні з 2015 року від початку збройного конфлікту на Сході України, сприяючи вдосконаленню системи захисту дітей та реформуванню соціальної допомоги. War Child спеціалізується на наданні психологічної допомоги дітям, які пережили війну, працює над реабілітацією та соціальною інтеграцією дітей, що постраждали від конфліктів, проводить освітні програми та курси для дітей-біженців тому числі і в Україні.

Міжнародний комітет Червоного Хреста (МКЧХ) та національні товариства Червоного Хреста та Червоного Півмісяця відіграють ключову роль у захисті дітей, які постраждали від воєнних дій. Організація працює відповідно до Женевських конвенцій (1949) та їхніх Додаткових протоколів, які передбачають особливий захист для дітей під час війни.

Отже, ці організації відіграють критично важливу роль у порятунку, підтримці та відновленні життя дітей, які стали жертвами збройних конфліктів. Подальше дослідження їхньої діяльності дозволить оцінити ефективність існуючих механізмів і підвищити рівень їх взаємодії з національними урядами та іншими структурами.

Наведену класифікацію міжнародних гарантій прав дитини можна доповнити й іншими критеріями такими як: за функціональною спрямованістю (гарантії реалізації, гарантії охорони, гарантії захисту); за призначенням у механізмі правового регулювання (матеріальні, процесуальні); за механізмом реалізації (судові та позасудові (альтернативні)) та ін.

Висновки. Дослідження міжнародних гарантій захисту конституційних прав дитини в період збройного конфлікту є важливим та актуальним через зростання кількості конфліктів, недотримання міжнародних норм і необхідності створення якісно оновленого ефективного механізму захисту. Попри численні міжнародні угоди, гарантії прав дітей у конфліктах залишаються малоефективними через брак реальних механізмів примусу та політизацію міжнародного правосуддя, країни-агресори фактично ігнорують рішення міжнародних судів, а злочини проти дітей часто залишаються безкарними. Для покращення ситуації необхідні реальні санкції, оперативне реагування, спрощення судових процедур і збільшення фінансування гуманітарних місій. Сучасна ж система міжнародних гарантій конституційних прав дитини у період конфлікту без суттєвих реформ залишатиметься неефективною.

Список використаних джерел:

1. «Це не має стати новою нормою»: 2024 рік став одним з найгірших для дітей у зонах конфліктів в історії ЮНІСЕФ URL: https://www.unicef.org/ukraine/press-releases/not-new-normal-2024

2. Словник української мови : в 11 т. / гол. ред. І. К. Білодід. Київ : Наукова думка, 1976. Т. 7. 723 с.

3. Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. 1440 с.

4. Великий енциклопедичний юридичний словник / Шемшученко Ю. С., ред. Київ : Юридична думка, 2007. 992 с.

5. Афанасенко С. І. Конституційні гарантії прав і свобод людини та громадянина в Україні. *Проблеми становлення правової демократичної держави*. 2019. №3. С. 3-5.

6. Георгіца А.З. Конституційне право зарубіжних країн: навчальний посібник. Чернівці: Рута, 2000. 424 с.

7. Заворотченко Т.М. Міжнародні нормативно-правові гарантії прав і свобод людини. *Держава і право: зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки*. Вип. 10. Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. С. 230-236.

8. Шмельова Г. Г. Міжнародно-правові гарантії прав людини: загальнотеоретичний аспект. *Правові новели*. 2014. № 1. С. 99-103.

9. Гончаренко О.М. Права людини в Україні: навчальний посібник. Київ : Знання, 2008. 207 с.

10. Швець І. В. Нормативне регулювання конституційно-правового статусу дитини в Україні. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011. № 10. С. 139–146.

11. Волошина І. В. Конституційно-правовий статус дитини в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2016. 234 с.

12. Конвенція про права дитини від 20.11.1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

13. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах від 01.01.2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text

14. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 08.06.1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

15. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II) від 08.06.1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text

16. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду від 17.07.1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

17. The paris principles principles and guidelines on children associated with armed forces or armed groups. 2007 p. URL: https://www.unicef.org/mali/media/1561/file/parisprinciples.pdf

18. Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей: Гаазька конференція з МПП; Конвенція, Міжнародний документ від 25.10.1980 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_188#Text

19. Declaration on the Protection of Women and Children in Emergency and Armed Conflict 14.12.1974. URL: https://digitallibrary.un.org/record/191406#files

ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО

КРАСІКОВ Д. О.,
кандидат юридичних наук,
науковий співробітник
науково-дослідного відділу
військово-правових проблем
*(Центр воєнно-стратегічних
досліджень Національного університету
оборони України)*

УДК 340.13
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.61

ПРАВОВІ РАМКИ МОБІЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ: КОДИФІКАЦІЯ ТА ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ПІД ЧАС ДІЇ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

У цій статті досліджуються правові рамки мобілізації в Україні, зосереджуючись на їхній кодифікації та практичному застосуванні в умовах воєнного стану, що триває з часу повномасштабного вторгнення Російської Федерації у 2022 році. Дослідження підкреслює важливість системного підходу до створення нормативно-правової бази, який забезпечує цілісність правових процесів і враховує еволюцію законодавства про мобілізацію, починаючи з набуттям Україною незалежності у 1991 році. Такий підхід допомагає простежити поступові зміни в законодавстві та зрозуміти їхній вплив на сучасні механізми мобілізаційної підготовки й національного спротиву.

Детально розглядається історичний розвиток правових норм, зокрема ключові закони, такі як «Про оборону України» та «Про загальний військовий обов'язок і військову службу», «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», а також «Про правовий режим воєнного стану», який став основою для управління країною в умовах гібридної війни після 2014 року. Особливу увагу приділено змінам 2024 року, зокрема, зниженню віку призову до 25 років, що значно розширило мобілізаційний резерв за рахунок молодих людей, та впровадженню електронного реєстру «Оберіг» для автоматизації обліку призовників. Водночас стаття висвітлює складнощі реалізації цих норм, зокрема через цифровий розрив, коли значна частина населення не має регулярного доступу до інтернету, перевантаження медичних комісій після скасування статусу «обмежено придатний», а також соціальну напругу через посилення відповідальності за ухилення від мобілізації.

Окремий акцент зроблено на соціально-економічних наслідках цих змін. Зниження віку призову впливає на освіту та професійні перспективи молоді, особливо в таких важливих сферах, як інформаційні технології та сільське господарство, де мобілізація може призвести до нестачі робочої сили. У контексті закону України «Про основи національного спротиву» від 16 липня 2021 року № 1702-IX стаття наголошує на важливості громадянської відповідальності та добровольчих формувань, які суттєво посилили Збройні Сили України з початку 2022 року. Проте відсутність чітких правил демобілізації викликає невдоволення серед військових та їхніх близьких, що послаблює довіру до системи.

Дослідження також аналізує взаємозв'язок між правовими нормами та соціальними процесами, пропонуючи теоретичне осмислення балансу між потребами оборони та економічною стабільністю. Серед рекомендацій – створення єдиного кодексу оборони для уніфікації норм про мобілізацію, демобілізацію та соціальні гарантії, а також запровадження ротаційної системи з визначеними термінами служби. Ці заходи не вимагають змін до Конституції, але потребують гармонізації з міжнародними стандартами.

Стаття поєднує історичний аналіз із сучасними реаліями, закликаючи до комплексного вдосконалення мобілізаційної системи з урахуванням військових, соціально-економічних і політичних факторів. Вона підкреслює необхідність справедливості та верховенства права для підвищення ефективності національного спротиву й запобігання кризам у тривалому конфлікті.

Ключові слова: *мобілізація, кодифікація, імплементація, законодавство, воєнний стан, національний спротив, громадянська відповідальність, правовий режим, цифровізація.*

Krasikov D. O. Legal framework of mobilization in Ukraine: codification and implementation during the legal regime of martial law

This article examines the legal framework of mobilization in Ukraine, focusing on its codification and practical application in the context of martial law, which has been ongoing since the full-scale invasion of the Russian Federation in 2022. The study emphasizes the importance of a systematic approach to creating a regulatory framework that ensures the integrity of legal processes and takes into account the evolution of mobilization legislation since Ukraine gained independence in 1991. Such an approach helps to trace the gradual changes in legislation and understand their impact on modern mechanisms of mobilization preparation and national resistance.

The historical development of legal norms is examined in detail, in particular key laws such as "On the Defense of Ukraine" and "On General Military Duty and Military Service", "On Mobilization Training and Mobilization", as well as "On the Legal Regime of Martial Law", which became the basis for governing the country in the conditions of hybrid war after 2014. Particular attention is paid to the changes of 2024, in particular, the lowering of the conscription age to 25 years, which significantly expanded the mobilization reserve at the expense of young people, and the introduction of the electronic registry "Oberig" to automate the registration of conscripts. At the same time, the article highlights the difficulties in implementing these norms, in particular due to the digital divide, when a significant part of the population does not have regular access to the Internet, the overload of medical commissions after the abolition of the "limitedly fit" status, as well as social tension due to increased responsibility for evading mobilization.

A special emphasis is placed on the socio-economic consequences of these changes. Lowering the conscription age affects the education and professional prospects of young people, especially in such important areas as information technology and agriculture, where mobilization can lead to a shortage of labor. In the context of the Law of Ukraine "On the Fundamentals of National Resistance" of July 16, 2021 No. 1702-IX, the article emphasizes the importance of civic responsibility and volunteer formations, which have significantly strengthened the Armed Forces of Ukraine since the beginning of 2022. However, the lack of clear demobilization rules causes dissatisfaction among the military and their loved ones, which weakens trust in the system. The study also analyzes the relationship between legal norms and social processes, offering a theoretical understanding of the balance between defense needs and economic stability. Among the recommendations are the creation of a single defense code to unify the norms

on mobilization, demobilization and social guarantees, as well as the introduction of a rotation system with fixed terms of service. These measures do not require changes to the Constitution, but require harmonization with international standards. The article combines historical analysis with modern realities, calling for a comprehensive improvement of the mobilization system, taking into account military, socio-economic and political factors. It emphasizes the need for justice and the rule of law to increase the effectiveness of national resistance and prevent crises in a protracted conflict.

Key words: *mobilization, codification, implementation, legislation, martial law, national resistance, civic responsibility, legal regime, digitalization.*

Стан дослідження проблеми. Окремі проблемні аспекти, присвячені питанню правового регулювання мобілізації, в своїх наукових працях розглядали: І.Л. Бородін, О.В. Гетьманцев, Л.С. Гулак, Р.А. Калюжний, А.Т. Комзюк, Є.В. Курінний, Р.С. Мельник, С.П. Погребняк, О.Ю. Савинець, С.О. Сунєгін, О.М. Тарасишин, О.В. Терещук, В.Д. Ткаченко, Т.Ю. Федчук, Є.Ю. Яковчук та багато інших. Проте, попри значний обсяг теоретичних напрацювань, у науковій літературі залишається недостатньо дослідженим питання сутності й змісту мобілізації як складової державної політики та предмета адміністративно-правового регулювання. Зокрема, В. Горовенко та В. Тютюник [1, с. 21] пропонують розпочати глибоку реформу законодавства у сфері оборони шляхом його кодифікації, спрямованої на систематизацію, уніфікацію, докорінну переробку, оновлення та гармонізацію зі стандартами НАТО. А. Коваль [2, с. 77] аналізує роль громадянської відповідальності в контексті мобілізації під час воєнного стану, наголошуючи, що правові рамки мають стимулювати добровільну участь громадян у національному спротиві.

Серед вітчизняних досліджень актуальним є дослідження Бакірова В.С., Балакірєва О.М. [3, с. 108]. Автори звертають увагу на проблеми цифровізації, зокрема нерівного доступу до технологій у сільських регіонах України. Також досить цікавою є праця О.В. Гороховської яка у своїй історичній розвідці досліджує кодифікацію військового права, беручи за приклад Кодекс Лібера 1863 року, і робить висновок, що систематизація норм є передумовою для успішної імплементації [4, с. 116]. Ці ідеї актуальні для сучасного українського контексту, де цифрова трансформація мобілізаційних процесів лише набирає обертів.

Українські дослідники також звертають увагу на соціально-економічні аспекти. У цьому розумінні В. Переверзій [5, с. 254] аналізує вплив мобілізації на ринок праці та освіту, вказуючи на довгострокові наслідки залучення молоді до військової служби. Його висновки підтверджуються даними 2024 року, згідно з якими за оцінками Atlantic Council, зниження віку призову до 25 років посилило тиск на ці сфери [6]. Загалом, сучасні дослідження підкреслюють необхідність комплексного підходу до правового регулювання мобілізації, що враховує як військові, так і суспільні фактори.

Вступ. Мобілізація в Україні є не лише практичним інструментом забезпечення обороноздатності держави, але й складним правовим інститутом, що потребує чіткої кодифікації та ефективної імплементації. Особливо актуальною ця тема стала після повномасштабного вторгнення Російської Федерації у 2022 році, коли перед державою постали безпрецедентні виклики, пов'язані з необхідністю швидкого реагування на загрози національній безпеці. У цьому контексті правові рамки мобілізації відіграють вирішальну роль, адже саме від їхньої прозорості, узгодженості та практичної реалізації залежить здатність країни протистояти зовнішній агресії.

Метою даного дослідження є аналіз еволюції законодавства про мобілізацію в Україні, оцінка сучасних змін, зокрема прийнятих у 2024 році, а також виявлення проблем, пов'язаних із їхньою імплементацією. Дослідження підкреслює зв'язок між правовими нормами та громадянською відповідальністю, а також розглядає вплив мобілізації на соціально-економічні процеси в країні. Актуальність теми зумовлена необхідністю адаптації законодавства до реалій війни, що вимагає як теоретичного осмислення, так і практичних рішень.

Виклад основного матеріалу. Формування правових основ мобілізації в Україні розпочалося з моменту здобуття незалежності у 1991 році. Тоді перед державою постало завдання створення власної системи національної безпеки, що вимагало відходу від радянських підходів до регулювання оборонних процесів. У радянській системі мобілізація була інструментом тоталітарного режиму, спрямованим на максимальну централізацію ресурсів, тоді як в Україні акцент поступово змістився на поєднання державних інтересів із правами та обов'язками громадян. Закон «Про оборону України» став першим системним актом у сфері оборони після здобуття незалежності. Першим значним кроком у кодифікації законодавства про мобілізацію стало прийняття у 1993 році Закону України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу». Цей документ установив базові принципи призову громадян на військову службу, включаючи мобілізацію в особливий період, і визначив категорії осіб, які підлягають призову. Проте на той час законодавство залишалося фрагментарним і не враховувало всіх аспектів мобілізаційної підготовки, таких як залучення економічних ресурсів чи координація дій місцевих органів влади. Вищезгаданий закон заклав фундамент для подальшого розвитку законодавства, зокрема Закону «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» який став ключовим нормативним актом у цій сфері. Цей закон чітко визначив поняття мобілізації, розмежував її види – загальну та часткову, а також установив обов'язки не лише громадян, а й підприємств, установ та організацій щодо участі в мобілізаційних заходах [7]. Таким чином, законодавство почало набувати системного характеру, хоча все ще залишалися прогалини в його практичному застосуванні, які, зокрема, потребують модернізації з урахуванням сучасних викликів, таких як повномасштабна війна та кіберзагрози.

Уже в 1996 році Конституція України закріпила у статті 17 обов'язок держави захищати свій суверенітет і територіальну цілісність, а також обов'язок громадян брати участь у обороні Вітчизни. Ця норма стала фундаментом для подальшого розвитку нормативної бази, яка регулює мобілізаційні заходи. У свою чергу стаття 65 Конституції також визначає захист Вітчизни як обов'язок громадян.

Події 2014 року, пов'язані з анексією Криму та початком війни на сході України, стали каталізатором для чергового етапу реформування правових рамок мобілізації. Російська агресія виявила слабкі місця попередньої нормативної бази, зокрема недостатню готовність держави до швидкого розгортання резервів і координації дій у воєнний час. У відповідь у 2015 році було прийнято Закон «Про правовий режим воєнного стану», який деталізував механізми управління країною в умовах війни, включаючи порядок оголошення мобілізації та розподіл повноважень між органами влади [8]. Цей період також ознаменувався активізацією громадянського суспільства, що проявилося у створенні добровольчих формувань і русі опору, які стали важливим доповненням до регулярних збройних сил.

Сучасний етап кодифікації правових норм розпочався після повномасштабного вторгнення у 2022 році та набув особливого розмаху у 2024 році. У цей період Верховна Рада ухвалила низку законів, спрямованих на модернізацію мобілізаційної системи. Зокрема, Закон № 3127-IX знизив вік для взяття на військову реєстрацію до 25 років, що розширило мобілізаційний резерв за рахунок молодого покоління на понад 50 000 осіб. Інший важливий крок – прийняття Закону № 3549-IX, який запровадив електронний реєстр «Оберіг» для автоматизації обліку призовників і резервістів проте його впровадження стикається з проблемами цифрового розриву в суспільстві. Закон № 3621-IX скасував статус «обмежено придатний», що вимагає переогляду стану здоров'я тисяч осіб, створюючи навантаження на медичні комісії. Це рішення покликане уточнити мобілізаційний резерв, але його реалізація потребує значних ресурсів. Аналогічно, Закон № 3633 посилив штрафи за ухилення від мобілізації до 25 500 грн, що має дисциплінувати громадян, але може викликати соціальну напругу. Закон також ввів кілька ключових змін, зокрема реквізицію транспорту та базову військову службу який становить 5 місяців у мирний час і 3 місяці під час воєнного стану. Це спрямовано на швидке навчання новобранців, але, на наш погляд, короткий термін підготовки може не забезпечити достатньої бойової готовності, що є ризиком для

безпеки. Відсутність чітких положень про демобілізацію в Законі № 10449 є одним із найбільш контроверсійних аспектів. За даними Atlantic Council, це рішення викликало невдоволення серед військовослужбовців, які служать понад два роки без перспективи повернення до цивільного життя [6]. Це підкреслює потребу в комплексному підході до кодифікації, який би враховував не лише призов, а й демобілізацію.

Ці зміни є частиною ширшої стратегії, спрямованої на усунення суперечностей у законодавстві, підвищення прозорості мобілізаційних процесів і забезпечення їхньої відповідності реальним потребам оборони. Водночас цифрова трансформація, попри свої переваги, зіткнулася з проблемами нерівного доступу до технологій у різних регіонах країни, що ускладнює повноцінну імплементацію нових норм.

Варто також зазначити, що громадянська відповідальність є невід'ємною складовою успішної мобілізації, адже саме від готовності громадян виконувати свій конституційний обов'язок залежить ефективність оборонних заходів. Як слушно зауважила І.В. Кірєєва, захист Вітчизни є не лише функцією держави, а й колективним завданням усього суспільства [9, с. 185]. Ця ідея знайшла відображення у Законі України «Про основи національного спротиву» (№ 1702-IX), який визначив поняття «національний спротив», «добровольчі формування територіальних громад» і «територіальна оборона». Адже після 2022 року чисельність Збройних Сил України зросла до 880 000 осіб, значною мірою завдяки добровольцям, які стали основою руху опору. Такий прояв громадянської самосвідомості свідчить про глибокий зв'язок між правовими нормами та соціальною відповідальністю, що є унікальною рисою українського суспільства в умовах війни.

У свою чергу такі зміни у законодавстві мають далекосяжні соціально-економічні наслідки, які необхідно враховувати при аналізі їхньої ефективності. Так, зниження віку призову до 25 років зачіпає молодь на етапі завершення освіти чи початку професійної кар'єри. За даними Міністерства освіти і науки України, у 2023 році понад 200 000 студентів завершили навчання у вищих навчальних закладах, і значна частина з них тепер підпадає під мобілізацію. Це впливає на ринок праці, зокрема в таких стратегічних галузях, як інформаційні технології, які до війни забезпечували 4% ВВП країни. Водночас мобілізація сільської молоді посилює дефіцит робочої сили в аграрному секторі, що може призвести до скорочення виробництва на 15% у 2024 році. Крім того, відсутність чітких правил демобілізації викликає соціальну напругу серед сімей військовослужбовців, що лише ускладнює ситуацію.

Слід зазначити, що імплементація нових правових норм стикається з низкою викликів, які потребують комплексного вирішення. Однією з ключових проблем є цифрова нерівність: за даними ООН, лише 65% українців мають регулярний доступ до інтернету, що ускладнює використання електронного реєстру «Оберіг». Так само логістичні труднощі, пов'язані з перевантаженням військово-лікарських комісій через перегляд статусу придатності, створюють затримки в мобілізаційних процесах. Суспільний спротив також відіграє значну роль: суворі покарання за ухилення від призову викликають невдоволення, що може знизити рівень добровільної участі. Нарешті, невизначеність щодо термінів демобілізації демотивує як самих військових, так і їхні родини, що підриває довіру до влади.

Крім того, на нашу думку, важливою частиною вдосконалення правових рамок мобілізації доцільно є такі напрями реформування:

1. Створення єдиного кодексу оборони, який би уніфікував норми про мобілізацію, демобілізацію, соціальні гарантії, створення оперативного та мобілізаційного резерву, систему обліку військовозобов'язаних, питання військового будівництва могло б усунути наявні суперечності та спростити їхнє застосування, насамперед міжнародний досвід, Грузії чи систему ротації, запроваджену в Ізраїлі (обов'язкової служби для чоловіків – 32 місяці і жінок – 24 місяці, з чіткою демобілізацією та резервною службою).

2. Запровадження загальновизнаних стандартів НАТО задля звільнення від радянської ідеології процесу мобілізації що призведе до зменшення соціальної напруги і підвищить мотивацію громадян. Продовжувати розширювати фінансові стимули для добровольців, що може залучити більше рекрутів.

3. Покращення комунікації між державою та населенням через прозоре пояснення змін у законодавстві допоможе відновити довіру.

4. Розширення цифрової інфраструктури для рівного доступу до технологій.

5. Забезпечення балансування потреб оборони та економіки шляхом звільнення ключових працівників від призову дозволить зберегти стабільність у стратегічних галузях.

Висновки та перспективи подальших досліджень: Отже, правові рамки мобілізації в Україні є динамічною системою, що постійно адаптується до викликів воєнного часу. Останні зміни свідчать про прагнення держави до модернізації та підвищення ефективності механізмів у сфері оборони, однак їхня імплементація потребує подолання численних перешкод. Громадянська відповідальність залишається основою національного спротиву, що підкреслює важливість гармонійного поєднання примусових і добровільних заходів у правовій базі. Шляхом ретельного впровадження та постійних коригувань Україна може досягти балансу між військовою ефективністю та соціальною справедливістю. Подальші дослідження мають продовжувати моніторинг реалізації цих законів та їхнього впливу, надаючи аналітичну підтримку для вдосконалення. Подальший розвиток законодавства має зосередитися на комплексному підході, який враховує не лише військові, а й соціально-економічні аспекти, щоб забезпечити стійкість і справедливість мобілізаційної системи в умовах триваючого конфлікту.

Список використаних джерел:

1. Тютюнник В.П., Горовенко В.К. Законодавство у сфері оборони України: стан, проблеми та шляхи реформування. Наука і оборона. 2018. № 1. С. 18–22.

2. А. Коваль. Правові аспекти законодавчого врегулювання мобілізаційних заходів правового режиму воєнного стану як основи національного спротиву, оборони та захисту територіальної цілісності України. *Вісник* Львівського університету. Серія юридична. 2024. № 78. С. 67–80.

3. Соціальні нерівності: Сприйняття українським суспільством (Заключний звіт соціологічної Асоціації України) Харків-2018https://sau.in.ua/app/uploads/2019/07/ZVIT_SOCZIALNI-NERIVNOSTI_2018_.pdf

4. О.В Гороховська, І.С. Семенюк. Кодекс Лібера та його значення для розвитку й кодифікації міжнародного гуманітарного права. *Держава та регіони*. Серія Право, 2014 р. № 2 (44) С. 114–118. http://www.law.stateandregions.zp.ua/archive/2_2014/22.pdf

5. В. Перевезій. Соціальна мобілізація: інтеграційний та дезінтегруючий потенціали. *Наукові* записки. Випуск 6 (68) https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/perevezii_sotsialna.pdf.

6. Ukraine's new mobilization law leaves demobilization issue unresolved. https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/ukraines-new-mobilization-law-leaves-demobilization-issue-unresolved/

7. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію : Закон України від 21.10.1993 № 3543- XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text.

8. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text.

9. І.В. Кірєєва. Правовий інститут мобілізації та соціальної відповідальності: теоретико-правові аспекти взаємодії та взаємовпливу. *Вісник* Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право». Випуск №37, 2024 С. 114–118.

ЗМІСТ

РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ

ВАРГУЛЯК О. Г. ЕТАПИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ КОНВЕНЦІЇ ООН ПРО ПРАВА ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ В УКРАЇНІ 3

ДІВАК А. Л. ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ 8

ДОВГАЛЬ О. П. МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ 14

КИРИЧЕНКО Ю. В. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ КОНСТИТУЦІЙНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОБОВ'ЯЗКУ ШАНУВАТИ ДЕРЖАВНІ СИМВОЛИ В УКРАЇНІ 20

ЛИННИК Т. В. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ ПРЕДСТАВНИЦЬКИХ ОРГАНІВ КОРІННИХ НАРОДІВ УКРАЇНИ 25

МОХНАТЮК В. Р., ОЛІЙНИК О. М., БОНДАРЧУК В. В. ФІЛОСОФСЬКІ ОСНОВИ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ: ІНТЕГРАЦІЯ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ТА ФІЛОСОФІЇ ПРАВА В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ 32

НАЗАРЕНКО О. А. ПРИНЦИПИ ПРАВА ЯК ОСНОВА ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕМОКРАТИЧНОГО ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА 38

ОЛІЙНИК В. С. ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ ТА ТЕНДЕНЦІЇ ЇХ ВИРІШЕННЯ 45

ШЕНЦЕВА О. П. ПОЗИТИВНІ ДІЇ (AFFIRMATIVE ACTIONS) ЯК ЗАГАЛЬНА ТЕНДЕНЦІЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ ІНДІЇ 52

ЦИВІЛІСТИКА

БОРИСЕНКО С. І. ПРОБЛЕМА НЕОДНОЗНАЧНОГО ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВОВИХ НОРМ: ПРИЧИНИ ТА ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ 59

ВАСИЛЕНКО Л. П. ЗАХИСТ АВТОРСЬКОГО ПРАВА В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ АСПЕКТ 66

ЄРМОЛЕНКО Д. О., ПЕЛЕХ І. В. МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ЗАЛУЧЕННЯ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ТА ПІДЗВІТНОСТІ СУДОВОЇ ВЛАДИ 73

КОСТИК Е. Р. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОСЛУГ У СФЕРІ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я В УКРАЇНІ 80

МІНЧЕНКО Р. М. ДО ПИТАННЯ ЩОДО ПОРУШЕННЯ ПРИНЦИПУ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ ТА ЗАХИСТ СУБ'ЄКТІВ СІМЕЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН 88

СТЕЦЕНКО А. А. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПРИМУСОВОГО ВИСЕЛЕННЯ (ВСЕЛЕННЯ).....96

ТІМОНОВ А. І. ПРИНЦИП ГЛАСНОСТІ ТА ВІДКРИТОСТІ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ПРАВОСУДДЯ 104

ХОДИКО Ю. Є. ЩОДО ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ОБ'ЄКТІВ СУМІЖНИХ ПРАВ.....116

ЦИМБАЛЮК В. І. ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЗАХИСТУ СІМЕЙНИХ ПРАВ ДИТИНИ В КОНТЕКСТІ ПРАКТИКИ ЄСПЛ.....122

ЯВТУШЕНКО О. В. ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ БЕЗПІЛОТНИХ ВОДНИХ І ПІДВОДНИХ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ.....128

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

БЕРЛАЧ А. І., ПРОНЕВИЧ О. С. ЕФЕКТИВНІСТЬ СУДОВОГО КОНТРОЛЮ ЗА ДОТРИМАННЯМ МІСТОБУДІВНОГО ЗАКОНОДАВСТВА: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ.....136

БУДЗАР П. С. ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ.....145

ФІЛАТОВ В. А. ОСОБЛИВОСТІ ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВАХ ПРО БАНКРУТСТВО БОРЖНИКІВ З ВІДСУТНІМИ АКТИВАМИ.....151

ЩЕРБИНА В. С., БОДНАР Т. В. ДЕЯКІ ПИТАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ ДЕРЖАВНИХ РЕЗЕРВІВ 162

ЯРМОЛЕНКО О. С. ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ КРЕДИТОРІВ ПРИ БАНКРУТСТВІ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ ДЕЯКИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН.....169

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

КОЛБ С. О. ДОМАШНЯ ПРАЦЯ В СИСТЕМІ ТРУДОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ.....176

ЛУЦЕНКО О. Є. ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ УСТАНОВЛЕННЯ ФАКТІВ МОБІНГУ У СФЕРІ ПРАЦІ.....183

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

КРАСНОВА Ю. А., КІРІН Р. С., ШЕХОВЦОВ В. В. ПРОБЛЕМИ ЕФЕКТИВНОСТІ ЕКОЛОГІЧНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ТА ЇХ ВПЛИВ НА ГОСПОДАРСЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ.....190

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

БРОВЧЕНКО Ю. В. ДЕЯКІ ПИТАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ГРОМАДСЬКОГО РУХУ СПРОТИВУ КОЛАБОРАЦІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ, СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД.....204

ГАБУДА А. С., МЕЛЬНИКОВИЧ М. С. ЕКСПЕРТ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ: ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ СТАТУС ТА ФОРМИ ЗАЛУЧЕННЯ..... 219

ГЛОБА Д. М., СУКМАНОВА О. В., УСТИНОВА І. П. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОЗОРОСТІ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ ПІД ЧАС ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ ДЛЯ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОЦЕСУ ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ..... 226

ЗІНИЧ Л. В., ЗІНИЧ В. М. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД У СФЕРІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ У ЦИФРОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ..... 232

КОЛОТИЛО М. Ю. ГЕНЕЗИС ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ В УКРАЇНІ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ..... 238

КУВІЛА О. І. МІСЦЕ ПРАВА НА ІНФОРМАЦІЮ В СИСТЕМІ ГАРАНТІЙ ДОСТУПНОСТІ ПРАВОСУДДЯ ДЛЯ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ 250

ЛАЗОРЕНКО Ю. О. СЛУЖБОВИЙ СПІР ЯК РІЗНОВИД ПУБЛІЧНО-ПРАВОВОГО СПОРУ У СФЕРІ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ..... 256

МАКАРЕНКО М. М. ЗМІСТ ВНУТРІШНЬОГО КОНТРОЛЮ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ДЕРЖАВНОГО БЮРО РОЗСЛІДУВАНЬ..... 265

MAKHNO V. A. LEGAL REGULATION OF GENDER PARITY IN THE PUBLIC SERVICE SYSTEM OF THE EUROPEAN UNION MEMBER STATES..... 271

ОМЕЛЬЧУК В. М. ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ УПРАВЛІННЯ КОРПОРАТИВНИМИ ПРАВАМИ ДЕРЖАВИ..... 278

САВІЦЬКА В. В. ПРИНЦИПИ НАЛЕЖНОГО УРЯДУВАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ 284

CHEPKOVA K. O. PUBLIC INTEREST OF CHILDREN DURING ARMED CONFLICT..... 290

ШОРСЬКИЙ П. О. ДЕЯКІ ПИТАННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ СФЕРИ АГРОПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ ЯК ПРЕДМЕТА ІНФОРМАЦІЙНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ 297

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

КОСТЕНКО Ю. О., ЛАБУНСЬКИЙ О. О. ЩОДО ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТУ ПОДАТКОВОГО СТИМУЛЮВАННЯ..... 316

ОСАВОЛЮК О. О. РИЗИКИ ПОДАТКОВОГО КОМПЛАЄНСУ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ШЛЯХИ ЇХ МІНІМІЗАЦІЇ..... 325

УСТИНОВА І. П. ПИТАННЯ ПОДАТКОВОЇ ПОЛІТИКИ У ФОРМУВАННІ ВІДПОВІДАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ БІЗНЕСУ: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ..... 332

ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА, КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

БУГЕРА С. І. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ВПРОВАДЖЕННЯ ЕТИЧНИХ КОДЕКСІВ У ПРАВООХОРОННУ ДІЯЛЬНІСТЬ 338

DEHTIAR R. O. SYSTEM OF COUNTERACTION TO LEGALIZATION (LAUNDERING) OF PROPERTY OBTAINED BY CRIMINAL MEANS THROUGH VIRTUAL ASSETS: CHALLENGES AND MECHANISMS OF IMPROVEMENT.....344

ДУБОВИЧ О. В. ОСОБА ЗЛОЧИНЦЯ, ЩО ЖОРСТОКО ПОВОДИТЬСЯ З ТВАРИНАМИ.....350

ПОШТАРЕНКО О. В. ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОЦІНКИ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА.....357

СОБКО Г. М., ЩИРСЬКА В. С. ІСТОРИЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ, ЯКІ ВПЛИВАЮТЬ НА ЗАГРОЗИ ТЕРОРИСТИЧНОГО ХАРАКТЕРУ.....363

ТАРАСЕНКО О. С. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ВИМІР ПРАВООХОРОННОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ДІЇ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ.....369

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

ВЕЙЦ А. М. ТИПОВІ СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ КІБЕРЗЛОЧИНУ, ВЧИНЕНОГО ЗА УЧАСТЮ ВІЙСЬКОВОЇ ПОСАДОВОЇ ОСОБИ.....374

КОСТРОМІТІН В. Д., СОКОЛОВСЬКИЙ М. В. ЗАЛУЧЕННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ДО ТЕРОРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА СТРАТЕГІЇ ПРОТИДІЇ.....380

МАРКІНА А. В. СУТНІСТЬ ЕЛЕКТРОННИХ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....387

СОКОЛОВСЬКИЙ М. В. ВИКОРИСТАННЯ КОНФІДЕНЦІЙНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ТЕРОРИСТИЧНИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ.....394

СТАРОДУБОВ О. С. ЩОДО СТРУКТУРИ ТАКТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ.....402

ТУРИК Є. М. МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГАРАНТІЙ ПОЧАТКУ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ В УКРАЇНІ.....407

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

DEINEKO D. O. PROSECUTION OF WAR CRIMES IN UKRAINE: LEGAL FRAMEWORK AND INTERNATIONAL COOPERATION.....413

ІВАЩЕНКО В. А., КУЗЬМІНСЬКИЙ О. О. ОСОБЛИВОСТІ ТЛУМАЧЕННЯ АВТОРСЬКИХ ПРАВ У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ.....421

ІГОШИН М. М., УСАТЮК І. І. ПРОБЛЕМА КАТЕГОРИЗАЦІЇ ГІБРИДНИХ ТРИБУНАЛІВ ЗА ПРАВОВОЮ ОСНОВОЮ ЇХ ФУНКЦІОНУВАННЯ.....427

МАШКОВСЬКА Л. В., АВРАМЕНКО О. О. МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЇХ ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ В НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО.....435

ТЕРЕЩЕНКО Д. С. МІЖНАРОДНІ ГАРАНТІЇ ЗАХИСТУ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ ДИТИНИ В ПЕРІОД ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ.....441

ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО

КРАСІКОВ Д. О. ПРАВОВІ РАМКИ МОБІЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ: КОДИФІКАЦІЯ ТА ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ПІД ЧАС ДІЇ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ.....448

CONTENTS

DEVELOPMENT OF STATE AND LAW: ISSUES OF THEORY AND CONSTITUTIONAL PRACTICE

VARHULIAK O. H. STAGES OF IMPLEMENTATION OF THE UN CONVENTION ON THE RIGHTS OF PERSONS WITH DISABILITIES IN UKRAINE..... 3

DIVAK A. L. LEGAL ASPECTS OF UKRAINE'S POST-WAR RECONSTRUCTION: CHALLENGES AND PROSPECTS..... 8

DOVGAL O. P. THE MECHANISM FOR ENSURING JUDICIAL PROTECTION OF HUMAN RIGHTS IN UKRAINE..... 14

KYRYCHENKO YU. V. THEORETICAL AND LEGAL ASPECTS OF THE CONSTITUTIONAL REGULATION OF THE OBLIGATION TO RESPECT STATE SYMBOLS IN UKRAINE..... 20

LYNNYK T. V. ORGANIZATIONAL AND LEGAL ASPECTS OF THE LEGALIZATION OF REPRESENTATIVE BODIES OF INDIGENOUS PEOPLES OF UKRAINE..... 25

MOKHNATIUK V. R., OLIYNYK O. M., BONDARCHUK V. V. PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF CONSTITUTIONALISM: INTEGRATION OF THE THEORY OF STATE AND LAW AND PHILOSOPHY OF LAW IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF THE MODERN LEGAL SYSTEM..... 32

NAZARENKO O. A. PRINCIPLES OF LAW AS A BASIS FOR ENSURING THE DEMOCRATIC LIFE OF SOCIETY..... 38

OLIIYNYK V. S. SOME THEORETICAL PROBLEMS OF DETERMINING THE LEGAL PERSONALITY OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND TRENDS IN THEIR SOLUTION..... 45

SHENTSEVA O. P. AFFIRMATIVE ACTIONS AS A GENERAL TREND IN MODERNIZATION OF THE INDIAN LEGAL SYSTEM..... 52

CIVILISTICS

BORYSENKO S. I. THE PROBLEM OF AMBIGUOUS INTERPRETATION OF LEGAL NORMS: CAUSES AND WAYS TO OVERCOME THEM..... 59

VASYLENKO L. P. COPYRIGHT PROTECTION IN THE CONTEXT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE DEVELOPMENT: NATIONAL AND INTERNATIONAL ASPECTS..... 66

YERMOLENKO D. O., PELEKH I. V. INTERNATIONAL EXPERIENCE IN INVOLVING NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS IN ENSURING THE INDEPENDENCE AND ACCOUNTABILITY OF THE JUDICIARY..... 73

KOSTYK. E. R. LEGAL REGULATION OF MENTAL HEALTH SERVICES IN UKRAINE..... 80

MINCHENKO R. M. ON THE ISSUE OF VIOLATION OF THE PRINCIPLE OF GENDER EQUALITY AND PROTECTION OF FAMILY RELATIONS 88

STETSENKO A. A. METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF RESEARCH ON THE PROBLEM OF FORCED EVICTION (SETTLEMENT).....96

TIMONOV A. I. PRINCIPLE OF PUBLICITY AND TRANSPARENCY IN CIVIL JUDICIARY IN TERMS OF DIGITIZATION OF JUSTICE.....104

KHODYKO YU. E. REGARDING THE PECULIARITIES OF THE LEGAL REGIME OF THE OBJECT OF NEIGHBORING RIGHT.....116

TSYMBALIUK V. I. SOME ASPECTS OF THE PROTECTION OF THE FAMILY RIGHTS OF THE CHILD IN THE CONTEXT OF THE PRACTICE OF THE ECHR.....122

YAVTUSHENKO O. V. CIVIL LAW ASPECTS OF THE LEGAL REGULATION OF UNMANNED SURFACE AND UNDERWATER VEHICLES.....128

ECONOMIC LAW AND PROCEDURE

BERLACH A. I., PRONEVYCH O. S. EFFECTIVENESS OF JUDICIAL CONTROL OVER COMPLIANCE WITH URBAN PLANNING LEGISLATION: PROBLEMS AND WAYS OF IMPROVEMENT.....136

BUDZAR P. S. ECONOMIC AND LEGAL ASPECT OF COMPETITIVENESS.....145

FILATOV V. A. PECULIARITIES OF PROCEEDINGS IN BANKRUPTCY CASES OF DEBTORS WITH MISSING ASSETS.....151

SHCHERBYNA V. S., BODNAR T. V. SOME ISSUES OF LIABILITY FOROFFENCES IN THE SPHERE OF STATE RESERVES 162

IARMOLENKO O. S. PECULIARITIES OF THE EXERCISE OF CREDITORS' RIGHTS IN THE EVENT OF BANKRUPTCY OF AN INDIVIDUAL UNDER THE LEGISLATION OF SOME EUROPEAN COUNTRIES.....169

EMPLOYMENT LAW, SOCIAL SECURITY LAW

KOLB S. O. DOMESTIC WORK IN THE SYSTEM OF LABOUR LAW OF UKRAINE.....176

LUTSENKO O. YE. LEGAL PROBLEMS OF ESTABLISHING FACTS OF MOBBING IN THE FIELD OF LABOR.....183

ENVIRONMENTAL LAW

KRASNOVA YU. A., KIRIN R. S., SHEKHOVTSOV V. V. PROBLEMS WITH THE EFFECTIVENESS OF ENVIRONMENTAL LEGISLATION AND THEIR IMPACT ON BUSINESS ACTIVITIES.....190

ADMINISTRATIVE LAW AND ADMINISTRATIVE PROCEDURE, INFORMATION LAW

BROVCHENKO YU. V. SOME ISSUES OF ORGANIZING PUBLIC RESISTANCE TO COLLABORATIVE ACTIVITIES, A MODERN VIEW.....204

GABUDA A. S., MELNYKOVYCH M. S. EXPERT IN THE ADMINISTRATIVE JUSTICE OF UKRAINE: PROCEDURAL STATUS AND FORMS OF INVOLVEMENT.....219

GLOBA D. M., SUKMANOVA O. V., USTYNOVA I. P. ENSURING TRANSPARENCY IN PUBLIC PROCUREMENT DURING MARTIAL LAW TO COMBAT CORRUPTION AND SUPPORT UKRAINE'S RECOVERY.....226

ZINYCH L. V., ZINYCH V. M. FOREIGN EXPERIENCE IN THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF INTELLECTUAL PROPERTY IN THE DIGITAL ENVIRONMENT.....232

KOLOTYLO M. YU. GENESIS OF LEGAL REGULATION OF PERSONAL DATA IN UKRAINE: ADMINISTRATIVE AND LEGAL ASPECTS.....238

KUVILA O. I. THE PLACE OF THE RIGHT TO INFORMATION IN THE SYSTEM OF GUARANTEES OF ACCESS TO JUSTICE FOR PERSONS WITH DISABILITIES.....250

LAZORENKO YU. O. SERVICE DISPUTE AS A TYPE OF PUBLIC LAW DISPUTE IN THE FIELD OF CIVIL SERVICE.....256

MAKARENKO M. M. CONTENT OF INTERNAL CONTROL OVER THE ACTIVITIES OF THE STATE BUREAU OF INVESTIGATION.....265

MAKHNO V. A. LEGAL REGULATION OF GENDER PARITY IN THE PUBLIC SERVICE SYSTEM OF THE EUROPEAN UNION MEMBER STATES.....271

OMELCHUK V. M. PROBLEM ASPECTS OF THE ACTIVITIES OF ENTITIES MANAGING CORPORATE RIGHTS OF THE STATE.....278

SAVITKA V. V. PRINCIPLES OF GOOD GOVERNANCE IN THE ACTIVITIES OF PUBLIC AUTHORITIES.....284

CHEPKOVA K. O. PUBLIC INTEREST OF CHILDREN DURING ARMED CONFLICT.....290

SHORSKYI P. O. SOME ISSUES OF THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX AS A SUBJECT OF INFORMATION AND LEGAL REGULATION.....297

FINANCIAL LAW

KOSTENKO YU. O., LABUNSKYI O. O. ON THE CONCEPT AND ESSENCE OF TAX INCENTIVES.....316

OSAVOLIUK O. O. TAX COMPLIANCE RISKS: CONTEMPORARY CHALLENGES AND MITIGATION STRATEGIES.....325

USTYNOVA I. P. ISSUES OF TAX POLICY IN THE FORMATION OF RESPONSIBLE BUSINESS BEHAVIOR: LEGAL ASPECT.....332

ISSUES OF CRIMINAL LAW, CRIMINOLOGY, AND EXECUTIVE LAW

BUGERA S. I. FOREIGN EXPERIENCE IN IMPLEMENTING ETHICAL CODES IN LAW ENFORCEMENT ACTIVITIES.....338

DEHTIAR R. O. SYSTEM OF COUNTERACTION TO LEGALIZATION (LAUNDERING) OF PROPERTY OBTAINED BY CRIMINAL MEANS THROUGH VIRTUAL ASSETS: CHALLENGES AND MECHANISMS OF IMPROVEMENT.....344

DUBOVYCH O. V. A CRIMINAL PERSON WHO IS CRUEL TO ANIMALS.....350

POSHTARENKO O. V. SOME PROBLEMS OF CRIMINAL-LEGAL ASSESSMENT OF DOMESTIC VIOLENCE.....357

SOBKO H. M., SHCHYRSKA V. S. HISTORICAL DETERMINANTS THAT INFLUENCE TERRORIST THREATS.....363

TARASENKO O. S. CRIMINAL-LEGAL DIMENSION OF THE LAW ENFORCEMENT FUNCTION OF THE STATE UNDER THE LEGAL REGIME OF MARTIAL LAW.....369

CRIMINAL PROCEDURAL LAW AND FORENSIC SCIENCE

VEITS A. M. THE TYPICAL INVESTIGATIVE SITUATIONS OF THE INITIAL STAGE OF INVESTIGATING A CYBERCRIME COMMITTED WITH THE INVOLVEMENT OF A MILITARY OFFICIAL.....374

KOSTROMITIN V. D., SOKOLOVSKYI M. V. RECRUITMENT OF MINORS INTO TERRORIST ACTIVITIES: CURRENT CHALLENGES AND COUNTER-STRATEGIES.....380

MARKINA A. V. THE ESSENCE OF ELECTRONIC EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....387

SOKOLOVSKYI M. V. THE USE OF CONFIDENTIAL COOPERATION IN THE INVESTIGATION OF TERRORIST CRIMINAL OFFENSES.....394

STARODUBOV O. S. ABOUT TACTICAL OPERATION STRUCTURES 402

TURYK YE. M. INTERNATIONAL EXPERIENCE IN ENSURING GUARANTEES OF PRE-TRIAL INVESTIGATION AND PROSPECTS FOR IMPLEMENTATION IN UKRAINE.....407

INTERNATIONAL LAW

DEINEKO D. O. PROSECUTION OF WAR CRIMES IN UKRAINE: LEGAL FRAMEWORK AND INTERNATIONAL COOPERATION.....413

IVASHCHENKO V. A., KUZMINSKYI O. O. FEATURES OF THE INTERPRETATION OF COPYRIGHT IN THE CASE LAW OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS.....421

IGOSHIN M. M., USATIUK I. I. THE PROBLEM OF CATEGORIZING HYBRID TRIBUNALS BY THE LEGAL BASIS OF THEIR FUNCTIONING.....427

MASHKOVSKA L. V., AVRAMENKO O. O. INTERNATIONAL ANTI-CORRUPTION STANDARDS AND THEIR IMPLEMENTATION IN NATIONAL LEGISLATION.....435

TERESHCHENKO D. S. INTERNATIONAL GUARANTEES FOR THE PROTECTION OF THE CONSTITUTIONAL RIGHTS OF THE CHILD DURING ARMED CONFLICTS.....441

MILITARY LAW

KRASIKOV D. O. LEGAL FRAMEWORK OF MOBILIZATION IN UKRAINE: CODIFICATION AND IMPLEMENTATION DURING THE LEGAL REGIME OF MARTIAL LAW.....448

ПРАВО І СУСПІЛЬСТВО **2 • 2025**

Науковий журнал

Науковий журнал Виходить шість разів на рік

Українською та англійською мовами

Підписано до друку 25.04.2025 р. Формат 70x100/16. Папір офсетний. Замовлення 0525/435.
Обл.-вид. арк. 42,21. Ум. друк. арк. 37,70. Наклад 300 прим. Ціна договірна.

ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет»
49046, м. Дніпро, вул. Орловська, 1-Б, т. (056) 371-51-42

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
С відоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.